

FOR REFERENCE ONLY

FOR REFERENCE ONLY

चिकित्सासारसंग्रहः ।

श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः ।

प्रणितकुसुमतिना

वि, ए सभाविधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्य

संस्कृतः प्रकाशितः ।

HMIC LIBRARY	
Acc. No	96285
Class	610
Date	30.5.77
St. Card	902
Iss	001
St. Card	001
Checked	001

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम

सिद्धेश्वरय्य

मुद्रित

१९८१

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

FOR REFERENCE ONLY

चिकित्सासारसंग्रहस्य सूचीपत्रम् ।

विषय	पृष्ठाङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः
मुख्यव्याधिकारः	१	मद्यदाहाधिकारः	२८७
ज्वराधिकारः	१२	ज्वराधिकारः	३००
अतिसाराधिकारः	७५	अपचाराधिकारः	३१०
यक्ष्माधिकारः	१०६	वातपित्ताधिकारः	३१६
अर्शाधिकारः	१३०	वातरक्ताधिकारः	३७१
अजीर्णाधिकारः	१६८	ज्वरान्नाधिकारः	३८०
विस्त्रिधाधिकारः	१८२	क्षामवाताधिकारः	३८३
अलसकाधिकारः	१८२	गुणाधिकारः	४०४
बिलम्बिकाधिकारः	१८४	छादवर्णाधिकारः	४२६
भेकाधिकारः	१८५	क्षामाधिकारः	४३०
ज्वरधिकारः	१८६	गुल्माधिकारः	४३२
पाण्डुरोगाधिकारः	१८७	द्वितीयाधिकारः	४४७
कान्तिरोगाधिकारः	१८६	उदरीयाधिकारः	४५२
हृत्पित्ताधिकारः	१८८	मूत्रज्वराधिकारः	४५२
रक्तपित्ताधिकारः	२०२	मूत्रघाताधिकारः	४५७
राजयक्षाधिकारः	२२०	अश्वरीरोगाधिकारः	४६३
अतिसाराधिकारः	२३५	प्रमेयाधिकारः	४७२
कासाधिकारः	२४०	मिथीरोगाधिकारः	४८३
द्विजाधिकारः	२५८	उदरीयाधिकारः	४८०
श्लेष्माधिकारः	२६२	शोभाधिकारः	५१३
खरभेदाधिकारः	२६८	अन्तर्गताधिकारः	४९६
अर्रोचकाधिकारः	२७३	व्रणरोगाधिकारः	४९९
कर्दिरोगाधिकारः	२७७	गलगन्धाधिकारः	५३२
दृष्ट्याधिकारः	२८४	गन्धमासाधिकारः	५३५
मूर्च्छाधिकारः	२८८	गन्धिरोगाधिकारः	५३८
मदाव्याधिकारः	२८९	अर्बुदाधिकारः	५४१

विषय	पृष्ठाङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः
श्रीपदाधिकारः	५४३	जलदीपवीर्यसभादियोगा-	
विद्रुधिरोगाधिकारः	५४८	धिकारः	८५६
व्रणशीघाधिकारः	५५५	रसायनाधिकारः	८६१
व्रणरोगाधिकारः	५५६	वाजीकरणाधिकारः	८७७
आगन्तुव्रणाधिकारः	५६४	खेडपानाधिकारः	८९७
भग्नाधिकारः	५७३	खेदाधिकारः	८९९
नाडीव्रणाधिकारः	५७७	वमनाधिकारः	८९३
भगन्दराधिकारः	५८१	विरेचनाधिकारः	८९६
उपदंशाधिकारः	५८५	वक्तिकर्माधिकारः	८९२
शूलदीपाधिकारः	५८८	धूमपानाधिकारः	८५२
कुष्ठरोगाधिकारः	५८२	कवलाधिकारः	८५५
श्वित्ररोगचिकित्साधिकारः	६१७	नस्याधिकारः	८५७
उद्दंष्ट्रीतपित्तकोठाधिकारः	६२१	स्वस्थवृत्ताधिकारः	८६१
अस्त्रपित्ताधिकारः	६२३	द्रव्यगुणाधिकारः	८६६
विसर्पाधिकारः	६२१	प्रतिनिधिद्रव्याधिकारः	८७४
विस्फोटाधिकारः	६२७	द्रव्यगणपाठाधिकारः	८७३
कायुरोगाधिकारः	६४०	संशोधनसंश्रमनरसद्रव्यादीनां	
मसूरिकाधिकारः	६४१	वर्गाधिकारः	८७८
क्षुद्ररोगाधिकारः	६५०	कृतुषर्थाधिकारः	८८१
मुखरोगाधिकारः	६७३	धान्यवर्गाधिकारः	८८५
कर्णरोगाधिकारः	६८३	मांसवर्गाधिकारः	८८७
नासारोगाधिकारः	७०३	फलवर्गाधिकारः	८८८
नेत्ररोगाधिकारः	७१३	व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारः	८८५
शिरोरोगाधिकारः	७६३	मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः	१०००
स्त्रीरोगाधिकारः	७७४	द्रवद्रव्याधिकारः	१००२
बालरोगाधिकारः	८११	अरिष्टाधिकारः	१०१०
विषाधिकारः	८३८	दीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारः	१०२८

चिकित्सासारसंग्रहः ।

ध्यात्वा गिरौशमपहाय वचः प्रपञ्चं
वृक्षानुपास्य भिषजस्तदुदाहृतौ च ।
श्रीवङ्गसेनभिषजा खलु वैद्यवृद्ध-
सिद्धप्रयोगनिबद्धो बहु लिख्यतेऽस्मिन् ॥ १ ॥
नत्वा शिवं प्रथमतः प्रणिपत्य चण्डीं
वाग्देवतां तदनु तातपदं गुरुं च ।
संगृह्यते किमपि यत्सुजनैस्तदत्र
चेतो विधातुमुचितं मदनुग्रहाय ॥ २ ॥
हे दुर्जनाः ! परगुणेषु भवादृशानां
द्वेषः किमेष सहजो गुणतापहारो ।
याञ्चापि दैन्यफलका च वृथा जगत्यां
तादृग्विधस्य पिशुनस्य विमोचनाय ॥ ३ ॥

कान्तिकावासनिर्जात श्रीगदाधरसूनुना ।
क्रियते वङ्गसेनेन चिकित्सासारसंग्रहः ॥ ४ ॥
इति तिष्ठति यस्यैष चिकित्सासारसंग्रहः ।
स निदानचिकित्सायां न दरिद्रात्यसौ भिषक् ॥ ५ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ ६ ॥
तेषां प्रशमनोपायमतिदुर्वारं हसाम् ।
ब्रूमहे नातिविस्तीर्णं सनिदानचिकित्सितम् ॥ ७ ॥

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
 सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ८ ॥
 येनाहारविहारेण रोगाणामुद्भवो भवेत् ।
 क्षयो वृद्धिश्च दोषाणां निदानं हि तदुच्यते ॥ ९ ॥
 निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
 निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ १० ॥
 उत्पत्तिरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।
 लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद्वथायथम् ।
 संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ११ ॥
 हेतुव्याधिविपर्यस्ताविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
 औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ १२ ॥
 विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्रमिति स्मृतम् ।
 विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्रमिति स्मृतम् ॥ १३ ॥
 यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
 निवृत्तिरामयस्सासौ सम्प्राप्तिर्यतिरागतिः ॥ १४ ॥
 संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
 सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ १५ ॥
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशशक्यतया ।
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १६ ॥
 हेत्वादिकात् स्रावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।
 नक्तन्दिनर्तु भुक्तांशैर्व्याधिकालो यथा बलम् ॥ १७ ॥
 इति प्रोक्तो निदानार्थस्तद्व्यासेनोपदिश्यते ।
 सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मन्त्राः ॥
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १८ ॥
 निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ।

मुख्यव्याधिकारः ।

तद्यथा ज्वरसन्तापाद्भक्तपित्तमुदीर्यते ॥
 रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ॥ १८ ॥
 ग्रीवाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एव च ।
 अग्नीभ्यो जाठरं दुःखं शुष्मश्चाप्युपजायते ॥ २० ॥
 प्रतिश्यायाद्भवेत्कासः कासाश्चाप्युपजायते क्षयः ।
 क्षयरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ॥ २१ ॥
 ते पूर्वं केवला रोगतः पञ्चाङ्गेत्वर्थकारिणः ।
 उभयार्थकरा दृष्टास्तथैव कार्यकारिणः ॥ २२ ॥
 कश्चिद्भि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा निवर्त्तते ।
 न प्रशम्यति चाप्यग्नौ हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥
 एवं कच्छतमो नृणां दृश्यते व्याधिसङ्करः ।
 तस्माद्यत्ने न सद्भैरिच्छद्भिः सिद्धिसुत्तमाम् ।
 ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २४ ॥
 रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
 तत्तत्कर्म भिषक्पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २५ ॥
 यस्तु रोगमविज्ञाय कर्मस्थामरते भिषक् ।
 अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्ध्यिदृच्छया ॥ २६ ॥
 अथौषधविधानज्ञः सर्वमौषध्यकोविदः ।
 देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ २७ ॥
 भैषज्याहारचैष्टानां यो न वेत्ति गुणगुणम् ।
 न स वेत्ति भिषक् सम्यक् तस्य स्वास्थ्यं हिताहितम् ॥ २८ ॥
 आदावग्ने रजो ज्ञाने प्रयतिते चिकित्सिकः ।
 साध्यासाध्यविभागज्ञस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २९ ॥
 यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वमौषध्यकोविदः ।
 देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ ३० ॥
 दर्शनसर्पणप्रज्ञौ व्याधिज्ञाने चिदा मृतम् ।

आदौ दृश्यस्ततः स्वर्शाच्छीतादिप्रसृतः परम् ॥ ३१ ॥
 कृच्छ्रोपायः सुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते ।
 असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यस्याप्रतिक्रियः ॥ ३२ ॥
 याप्याः केचित् प्रकृत्यैव साध्या याप्या उपेक्षिताः ।
 स्वभावाद्वाधयः साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ॥ ३३ ॥
 साध्या याप्यत्व मायान्ति याप्यासासाध्यतां तथा ।
 भ्रान्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणां निष्क्रियावताम् ॥ ३४ ॥
 जातमात्रश्चिकित्सस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
 वङ्गशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसी ॥ ३५ ॥
 स च प्रकुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
 स्थानान्तरगतस्यापि विकारान् कुरुते बह्वन् ॥ ३६ ॥
 निवृत्तेऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
 क्षीणे मार्गे कृते दोषैः शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ३७ ॥
 कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरैः ।
 कर्मदोषोद्भवास्तान्ये कर्मजास्ते स्महेतुकाः ॥ ३८ ॥
 यथा शास्त्रन्तु निर्णीतो यथा व्याधिश्चिकित्सितः ।
 न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ३९ ॥
 स्वल्पदोषो गरीयान् यः स ज्ञेयः कर्मदोषजः ।
 कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वस्त्रभेषजैः ।
 कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् ॥ ४० ॥
 नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सिकः ।
 अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ४१ ॥
 विकाराणामकुशलो न जिज्ञीयात् कदाचन ।
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति भ्रुवा स्थितिः ॥ ४२ ॥
 यथा विषं यथा शस्त्रं यथाम्बिरशनिर्यथा ।
 तथैवधमविज्ञातं विज्ञातमसृजं यथा ॥ ४३ ॥

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ ४४ ॥
 न चैकान्ते न निर्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः ।
 स्वयमप्यत्र भिषजा तर्कणीयम् चिकित्साता ॥ ४५ ॥
 उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।
 यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्मकार्यञ्च वर्जितम् ॥ ४६ ॥
 व्याधिस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४७ ॥
 वर्षा नभो नभस्यौ तु तत्र वायुः प्रकुप्यति ।
 पित्तं प्रायेण रक्तञ्च शरदाश्विनकार्तिके ॥ ४८ ॥
 हेमन्तो मार्गशीर्षौ तु वातलो रूक्ष एव तु ।
 तद्वच्च शिशिरो माघः फाल्गुनश्च प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ तस्मिन् श्लेष्मा प्रवर्त्तते ।
 ज्येष्ठाषाढौ च विख्यातो निदाघः पित्तवानपि ॥ ५० ॥

अथ जलप्रकरणम् ।

यथर्तुक्रमनिर्दिष्टजलक्वाथश्च वक्ष्यते ।
 वर्षासूदकमादाय पचेत्तत्सभागिकम् ।
 षष्ठभागावशिष्टम् निर्दोषसूदकं पिबेत् ॥ ५१ ॥
 धारापातेन विष्टम्भिर्दुर्जरं पवनाहतम् ।
 शृतशौतं त्रिदोषघ्नं वाष्पान्तर्भावितं भुवि ॥ ५२ ॥
 प्राष्टट् नभो नभस्यौ च ईषोज्जीं तु शरत्कालौ ।
 मार्गशीर्षौ तु हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनौ ॥ ५३ ॥
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ निदाघः शुचिः शुक्लभाक् ।
 प्राष्टकाले शृतं तोयं दद्याच्चष्टगुणे जले ।
 षष्ठभागावशिष्टम् निर्दोषसूदकं पिबेत् ॥ ५४ ॥
 एतदिष्टं तोयं दद्यात् कथितमाधरेत् ।

षष्ठभागावशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५५ ॥
 हेमन्ते च शृतं तोयं दत्त्वा पञ्चगुणे जले ।
 पञ्चभागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिबेत् ॥ ५६ ॥
 शिशिरे च शृतं तोयं दत्त्वा चतुर्गुणे जले ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिबेत् ॥ ५७ ॥
 वसन्ते त्रिगुणं तोयं दत्त्वा क्षयितमाचरेत् ।
 तृतीयभागशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५८ ॥
 ग्रीष्मे च द्विगुणं तोयं दत्त्वा वापि भिषग्वरः ।
 अर्द्धोदकावशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५९ ॥
 कोपः शरद्वसन्तेषु बहुकालेषु शान्तितः ।
 कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ।
 अथाहोरात्रिभुक्तानां सन्धिष्वपि कफानिलौ ॥ ६० ॥
 वायोः प्रत्यूषसायाह्ने जीर्णान्ते च विसर्पणम् ।
 पित्तस्याहो निशश्चाह्ने जीर्णमाने च लक्षयेत् ॥ ६१ ॥
 भुक्तमात्रप्रदोषे तु पूर्वाह्ने श्लेष्मणो भवेत् ।
 एकद्वित्रिविभागेन दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ॥ ६२ ॥
 शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चैवोष्णवारणम् ।
 कृत्वा कुर्व्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ ६३ ॥
 अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।
 क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥ ६४ ॥
 यात्युदीर्णं शमयति नान्यव्याधिं करोति च ।
 सा क्रिया ननु या व्याधिं कृत्वा चान्यमुदीरयेत् ॥ ६५ ॥

इति षड्गुणतज्जलपानाध्यायः ।

अथ प्रकृतिसंज्ञकम् ।

शुक्रासृग्गर्भिणी भोज्यचैष्टा गर्भाशयान्तरैः ।

यः स्यादोषोऽधिकस्तो न प्रकृतिः समधोदिता ॥ ६६ ॥

कृशो रुक्षोऽल्पकेशश्च चलचित्तो न च स्थितः ।
 बहुवाक् व्योमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः ॥ ६७ ॥
 भ्रुकालपलितो गौरः प्रस्नेदी कोपमो नरः ।
 स्वप्नेऽपि दीप्तिवत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ६८ ॥
 स्थिरचित्तः सुबद्धाङ्गः सुव्रतः स्निग्धमूर्ध्निजः ।
 स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ ६९ ॥
 संमिश्रैर्लक्षणेर्ज्ञेया द्वित्रिदोषानुगा नराः ।
 दोषस्येद्रससङ्गावे व्याधिप्रकृतिकः स्मृतः ॥ ७० ॥
 प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः
 पवनदहनतोयैः कीर्त्तितास्तास्तु तिस्रः ।
 स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्
 शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः ॥ ७१ ॥
 विषजातो यथा कौटो न विषेण विपद्यते ।
 बह्वत् प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ७२ ॥
 वायुः सामो विबन्धाग्निसादस्तम्भनकूजनैः ।
 वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥ ७३ ॥
 विचरेद्युगपच्चापि मृत्तार्ता कुपितो भृशम् ।
 स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघः सूर्योदये निशि ॥ ७४ ॥
 निरामो विशदो रुक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।
 विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ ७५ ॥
 दुर्गन्धं हरितं श्यावं पित्तमन्तरसं गुरु ।
 अन्तिकाकण्डहृद्वाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ ७६ ॥
 आताम्बं पित्तमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ।
 पक्वं विगन्धि विज्ञेयं रुचि वज्रिवलप्रदम् ॥ ७७ ॥
 फेनिलस्तन्तुलः श्यावः कण्डदेशेऽवतिष्ठति ।
 सामो बलाशो दुर्गन्धः क्षुद्रुद्गारविघातकत् ॥ ७८ ॥

फेनवान् पिण्डिलः पाण्डुर्निःसारो बद्ध एव च ।
पक्वः स एव विज्ञेयः स्वेदवान् वक्ताशुद्धिनात् ॥ ७६ ॥

अथ देशप्रकृतिमाह ।

बद्धदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् ।
जाङ्गलोऽल्पास्त्रुशाखी च रक्तपित्तगदीत्तरः ॥ ८० ॥
संश्लिष्टलक्ष्णोपेतो देशः साधारणो मतः ।
समाः साधारणे यस्माद्वर्षाशीतोष्णमारुताः ।
समता तेन दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ८१ ॥
स्वदेशे निचिता दोषास्वन्यस्मिन् कोपमागताः ।
बलवन्तस्तथा न स्युः जलजा वा स्थलाश्रिताः ॥ ८२ ॥
उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ८३ ॥
मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।
तथा दुष्परिपृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥ ८४ ॥

इति देशप्रकृतिः ।

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भैषज्यं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ ८५ ॥

इति चिकित्सासंग्रहम् ।

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सर्वोपस्करभेषजः ॥ ८६ ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।
सत्यधर्मरतो यस्य स भिषक् पादमश्रुते ॥ ८७ ॥

इति वैद्यलक्षणम् ।

आयुष्मान् सत्यवान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवानपि ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्शक्तदास्तिकः ॥ ८८ ॥

इति रोगीलक्षणम् ।

अधीपति लक्ष्यम् ।

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
 अल्पमात्रं महावीर्यं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ ८८ ॥
 दोषघ्नमग्नानिकरमधिकं न विकारि यत् ।
 समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं स्यात् गुणावहम् ॥ ८९ ॥
 स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
 वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरो मतः ॥ ९० ॥
 गुणवक्त्रिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थी गुणवान् भिषक् ।
 व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ ९१ ॥
 वैद्यहीना स्त्रयः पादा गुणवन्तो निरर्थकाः ।
 उक्ताहोतृब्रह्माणो यथाऽध्युं विनाध्वरे ॥ ९२ ॥
 वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरं सदा ।
 भ्रवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाभसि ॥ ९३ ॥

अथ मानम् ।

जालान्तरगते भानौ यदणु दृश्यते रजः ।
 तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिंशो लिङ्गाष्टभिश्च सर्षपः ॥ ९४ ॥
 षड्सर्षपैर्यवस्त्रयो गुञ्जैका च यवैस्त्रिभिः ।
 गुञ्जाभिर्दशभिः प्रोक्तो माषको ब्रह्मणा पुरा ॥ ९५ ॥
 चत्वारो माषकाः शाणास्तद्वयं कोलसंज्ञितम् ।
 वटकेन्द्रं क्षणं चैव कर्षस्तद् द्विगुणो भवेत् ॥ ९६ ॥
 अक्षः पिचुः पाणितलं कर्षं तच्च सुवर्णकम् ।
 विडालपदकं तुल्यं किञ्चिच्च कवलग्रहम् ॥ ९७ ॥
 द्वाभ्यामर्धपलं ताभ्यां शक्तिश्चापि तदुच्यते ।
 स्याच्चतुष्कार्षिकं चैव पलं सर्वत्र निश्चितम् ॥ ९८ ॥
 तत्प्रकुञ्चपलं सुष्टिस्तथा त्रिंश्वं चतुर्थिका ।
 षोडशिका समुद्दिष्टा पलमेकं प्रमाणतः ॥ १०० ॥

रक्तिकादिषु मानेषु यावत्सु कुड्वेषु च ।
 शुष्कद्रव्यार्द्रयोस्तावत् तुल्यमानं प्रकीर्तितम् ॥ १०१ ॥
 काथद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्वल्पमेव च ।
 सम्यक् पाकं न मुञ्चन्ति हीनवीर्य्यन्तु केवलम् ॥ १०२ ॥
 आर्द्रद्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च ।
 शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुड्वः समुदाहृतः ॥ १०३ ॥
 चतुष्पलास्तु कुड्वः शरावार्द्ध उच्यते ।
 मानिकाष्टौ पलान्येव धरणं दशभिः पलैः ॥ १०४ ॥
 द्वाभ्यां पलाभ्यां प्रसृतं तच्च षोडशकं विदुः ।
 खारीच षोडशद्रोणा दशभिर्धरणैस्तुला ॥ १०५ ॥
 चत्वारः कुड्वाः प्रस्थः स शरावहयं मतम् ।
 पलानि चैव विद्वद्भिः षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ १०६ ॥
 प्रस्थाच्चत्वार एव स्युरादकोऽष्टशरावकः ।
 कंसः स एव विज्ञेयः स तु पात्रं च पण्डितैः ॥ १०७ ॥
 अपि मानविदो ह्येषः चतुःषष्टिपलो मतः ।
 चत्वारश्चादको द्रोणः स द्वात्रिंशच्छरावकः ॥ १०८ ॥
 सूर्पाङ्गिनल्लवणं चैव कलशो घट एव च ।
 अयं च पलसंख्यातः षट्पञ्चाशच्छतहयम् ॥ १०९ ॥
 द्रोणहयं च सूर्पः स्यात् स कुम्भ इति चोच्यते ।
 चतुःषष्टिशरावोऽसौ व्यवहारार्थमुच्यते ॥ ११० ॥
 स द्वादशपलानीह शतानां पञ्च चोच्यते ।
 गोणी द्रोणाश्च चत्वारः स शरावज्जतं मतम् ।
 अष्टाविंशतिसंयुक्तं सर्वथा सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ १११ ॥
 पलानां तु सहस्रैकं चतुर्विंशतिकं स्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्रव्यादेर्हि गुणान्वितम् ।
 कुड्वोऽपि क्वचिद्वष्टं यथादन्ते दृष्टे स्मृते ॥ ११२ ॥

वैष्वाद्यासादीनां भाण्डं तु चतुरङ्गलम् ।

विस्तीर्णमथ वृत्तं च कुडवं तं विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

व्यक्तरीगिषमाङ्क ।

चण्डः सार्द्धसिको भीतः कृतज्ञो व्यग्र एव च ।

यो वैद्यनृपतिं द्रष्टा तद्दृष्ट्वा शोकपीडितः ॥ ११४ ॥

यादृच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।

वेरो वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः ॥ ११५ ॥

भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विधाः ।

एतानुपाचरन् वैद्यो बह्वन् दोषानवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥

एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वेऽपक्रमैः ।

नेव कुर्वन्ति लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।

ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्यन्तु वृत्तये ॥ ११७ ॥

चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीयति दुर्मतिः ।

स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्रुते ॥ ११८ ॥

चिकित्सायाः फलमाङ्क ।

क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्धर्म क्वचिद्यशः ।

कर्माभ्यासः क्वचिच्चैव चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ११९ ॥

निषिद्धवैद्यमाङ्क ।

कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः ।

पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि ॥ १२० ॥

सद्वैद्यास्ते न येऽसाध्यानारभन्ते चिकित्सितम् ।

अवैद्यजीविकासिद्धिः स्यादधुणाक्षरवत् क्वचित् ॥ १२१ ॥

माषाकं विड्महे मेहे यवमद्यं मदात्यये ।

अबुद्धिपूर्वमप्याशु सेवितं भेषजं भवेत् ॥ १२२ ॥

आयुर्वेदोदितां युक्तिं कुर्वन्ति स्मृतिनाय ये ।

पुण्यायुर्बुद्धिसंयुक्ता नीरोगास्तु भवन्ति ते ॥ १२३ ॥

आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा ।

विद्यते यच्च विद्वद्भिः स चायुर्वेद उच्यते ॥ १२५ ॥

अथ रोगगणना ।

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चार्शोऽजीर्णं विस्मृचिका ।

अलसः सविलम्बी च कृमिरुक् पाण्डुकामलाः ॥ १२५ ॥

हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्म उरःक्षतम् ।

कासो हृक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्वरोचकः ॥ १२६ ॥

हृदिस्तृष्णा च मूर्च्छा च रोगाः पानात्ययादयः ।

दाहाख्यस्त्वपरोन्माद अपस्मारोऽनिलामयः ॥ १२७ ॥

वातरक्तमूत्रस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।

पङ्क्तिजं शूलमानाह उदावर्त्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ १२८ ॥

हृद्रोगो मूत्रकण्ठश्च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।

प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥ १२९ ॥

मेदो दोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।

गण्डमाला ततो ग्रन्थिरुर्वदं स्त्रीपदं ततः ॥ १३० ॥

विद्रधिर्व्रणशोफौ च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिकौ ।

भगन्दरोपदंशौ च शूलदोषस्त्वगामयः ॥ १३१ ॥

शीतपित्तमुदरंश्च कोष्ठसैवान्नापैत्तिकः ।

विसर्पश्च सविस्फोटः स्नायुरोग मसूरिका ॥ १३२ ॥

शुद्रास्यकर्णनासादृच्छिरः स्त्रीबालकामयाः ।

विषं चेत्ययमेवात्र ज्ञेय उद्देशसंग्रहः ॥ १३३ ॥

अथ ज्वराधिकारः ।

ज्वरः समस्तरोगाणां यतो राजेति विन्युतः ।

अतः प्रथमतस्तस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥ १ ॥

दक्षापमानसंक्षुब्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथग् द्वन्द्वं सङ्घातामेतुजः स्मृतः ॥ २ ॥

दुष्टाहारविहाराभ्यां दोषा ज्ञानामाश्रयाश्रयाः ।
 बहिर्निरस्य कोष्ठान्निं ज्वरदाः स्युः रसानुगाः ॥ ३ ॥
 श्रमो रतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
 इच्छा ह्येषौ मुहुषापि शीतवातातपादिषु ॥ ४ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्त्यति ज्वरे ॥ ५ ॥
 सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्ताश्रयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥ ६ ॥
 सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 रूपैरन्यतराभ्यां च संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ॥ ७ ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् ।
 पाययेत् घृतं स्तब्धं ततः स लभते सुखम् ॥ ८ ॥
 विधिर्मार्तरुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम् ।
 मृदुप्रच्छेदनं तद्वत् कफजेषु विधीयते ॥ ९ ॥
 सर्वं त्रिदोषजेषूक्तं यथा दोषं विकल्पयेत् ।
 स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
 विकारा युगपत् यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः ॥ १० ॥
 दोषैः सवेगैर्बहुधा समुद्भूतैर्विमार्गगैः ।
 विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बह्विधरः ॥ ११ ॥
 कृण्वि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्त्रियति सर्वशः ॥ १२ ॥
 परिषेकान् प्रदेह्यांश्च क्लृप्तान् संशोधनानि च ।
 दिवास्त्रग्नें व्यायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ।
 क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तद्वत्तज्वरौ ॥ १३ ॥
 शोथः कृदिर्मदो मूर्च्छा कृष्णा भ्रममरोचकाः ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥ १४ ॥

ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा भोजयेत्तुभोजनम् ।
 श्लेष्मक्षये प्रहृष्टोष्ठा बलवाननलस्तदा ।
 वेगापायेऽन्यथा तच्च च ज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥ १५ ॥
 ज्वरितो हितमग्नीयाद्याप्यस्त्रिभवेत् ।
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥ १६ ॥
 गुर्वभिष्यन्दकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
 न तु तस्या हितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥ १७ ॥
 आनन्नः स्तिमितैर्दोषैर्याकृतं कालमातुरः ।
 तावत्कालन्तु लघून्नमग्नीयात् तु विरक्तवत् ॥ १८ ॥
 सातत्यात् स्वादभावाच्च पथ्यं द्वेषत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ १९ ॥
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसेन्यदम् ।
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ॥ २० ॥

इति तत्त्वज्वरविधि

विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।
 न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ २१ ॥
 शालयो रक्तशाखाद्याः शस्यन्ते पष्टिकादयः ।
 यवाग्वोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ २२ ॥
 मुहान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
 यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥
 पटोलपत्रं सफलं कुलकं कारवेरकम् ।
 कर्कोटकं कटिफलं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ २४ ॥
 लावान् कपिञ्जलानेषान् घृषताम् शरभाक् शम्भान् ।
 कालपुष्कान् कुरङ्गांश्च तथैव वृषमात्रिकान् ॥
 मांसार्थं मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥ २५ ॥
 न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तद्विषज्वरे ।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्साराः ॥ २६ ॥

दोषाः बद्धा कषायेण स्तम्भितास्तरुणज्वरे ।

स्तम्भन्ते न विपद्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ २७ ॥

न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैस्तम्भिता मलाः ।

तिर्यग्भिर्मागर्गा स्थित्वा घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥ २८ ॥

इति पथ्यविधिः ।

आमाशयस्थो हत्वाम्निं सामी मार्गान् पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं घोरं तस्मात्तज्जनमादिशेत् ॥ २९ ॥

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्मुक्षितेऽनले ।

विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्थोपजायते ॥ ३० ॥

शरीरलाघवकारं यदद्रव्यं कर्म वा पुनः ।

तत्तज्जनमिति ज्ञेयं वृहणं तु पृथग्विधम् ॥ ३१ ॥

बलाविरोधेनाथैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थो हि क्रियाक्रमः ॥ ३२ ॥

तं हि मासतप्तुसृष्ट्यामुख्यशेषभ्रमाम्बिते ।

कार्थ्यं न बाले वृद्धे वा गर्भिण्यां न च दुर्बले ।

न तथाध्वन्मक्रोधकामशोकभवे ज्वरे ॥ ३३ ॥

सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य पथ्यमित्याह वाग्भटः ॥ ३४ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्थशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३५ ॥

स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासा सहीदर्थे ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३६ ॥

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्थश्च ।

क्षुब्धपाशो रुचिस्तृष्णा दीर्घस्य शीघ्रनिद्रयोः ॥ ३७ ॥

मनसः सन्भ्रमोऽभीष्टमूर्ध्नि वातः क्लमो हृदि ।

देहान्नबलहानिश्च लङ्घनेऽतिष्ठते भवेत् ॥ ३८ ॥

इति सुलङ्घितादिष्वङ्गनम् ।

तृष्यतः सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।

तच्च मार्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥ ३९ ॥

पित्तमद्यविषोत्पेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ।

मुस्ता पर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात्सृङ्गदाहज्वरशान्तये ॥ ४० ॥

इति षडङ्गपानीयम् ।

पादशेषः कषायः स्यात् प्रसाध्यः षोडशेऽश्वसि ।

क्वथितोऽन्तः षडङ्गादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥ ४१ ॥

लङ्घिताय हिता पेया यथा स्वं पाचनैः कृता ।

दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्ताङ्गां ज्वरापहा ॥ ४२ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

महत्या पञ्चमूल्याथ व्याघ्रीदुस्पर्शगोक्षुरैः ॥ ४३ ॥

संसिद्धं भिषगाहारं प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ।

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥ ४४ ॥

वाते वा भकफे पित्ते सामे वा तरुणज्वरे ।

यवमण्डं प्रशंसन्ति पटोलमगधान्वितम् ॥ ४५ ॥

पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरो रुजि ।

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥ ४६ ॥

विषहवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।

सर्पिष्यन्तीं पिबेत् पेयां ज्वरदोषानुलोमिनीम् ॥ ४७ ॥

कासे श्वासे च हिक्कायां पञ्चमूलैश्शृतां पिबेत् ॥ ४८ ॥

बला वृक्षान्नकोलाश्वकलशौ धावनी शृता ।

अस्त्रेदनिद्रादृष्टान्तः पिबेत्पेयां सशर्कराम् ॥ ४९ ॥

क्लिप्तां यवागूं मन्दान्निपिपासार्त्तां पाययेत् ।
 मदात्यये मदनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥ ५० ॥
 तत्र तर्पणमेवाग्रे देयं स्यात्ताजसक्तुभिः ।
 ज्वरहरैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करैः ॥ ५१ ॥
 स्याद्वितः साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले ।
 शृतं पञ्चगुणे भक्तं विलेपे च चतुर्गुणे ॥ ५२ ॥
 काथ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुप्तं अपयित्वा जलाढके ।
 अर्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्येव कल्पयेत् ॥ ५३ ॥
 वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयन्त्याढके जले ।
 भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत् ॥ ५४ ॥
 तदाप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
 कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रस्थिकेऽश्वसि ।
 अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पानपेयादिसंविधौ ॥ ५५ ॥
 कैषाद्विं पिप्पलीशुण्ठयोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।
 विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरान् ॥ ५६ ॥
 यूषांश्च रसकांश्चैव कल्केनानेन साधयेत् ।
 विल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो यूषो रसो वाप्युपकल्पनीयः ॥
 कषायपानपथ्यान्निर्द्वादशाहेति लङ्घिते ।
 सर्पिर्दद्यात् कफे क्षीणे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ५७ ॥
 पक्वेषु दोषेष्वशृतं तद्विषोपममन्यथा ।
 दशाहात्परतो दाने ज्वरोपद्रववृद्धिक्तत् ॥ ५८ ॥
 बहुदोषस्य मन्दान्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ।
 लङ्घनाम्बु यवागूर्भिर्यदा दोषो न पश्यते ॥ ५९ ॥
 तदा तं मुखवैरस्य दृष्टारोचकनाशनैः ।
 ज्वरघ्नैः पाचनेर्द्धद्वैः कषायैः समुपाचरेत् ॥ ६० ॥

लालाप्रसेककृत्सासङ्गदयाशुषारोचकाः ।

निद्रालस्या विपाकास्यवैरस्यं गुरुगान्धता ॥ ६१ ॥

क्षुब्धाशो बहुमूत्रत्वं स्थाय्यता बलवान् ज्वरः ।

आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् ॥ ६२ ॥

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो वर्धयति ज्वरम् ।

शोधनं शमनीयं वा करोति विषमज्वरम् ॥ ६३ ॥

यापयेद्दोषहरणं मोह्यादामज्वरे तु यः ।

सुसुप्तं कृष्णसर्पं वा कराग्रेण परासृशेत् ॥ ६४ ॥

ज्वरवेगोऽधिका दृष्ट्या प्रलापश्चसनभ्रमाः ।

मलप्रवृत्ति रक्तक्लेशः पण्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।

दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६६ ॥

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।

पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदीषधम् ॥ ६७ ॥

दोषप्रकृतिवैकल्यादेतेषां पक्वलक्षणम् ।

पक्वोऽप्यनिर्द्भृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।

विषमं वा ज्वरं कुर्याद्दलव्यापदमेव वा ॥ ६८ ॥

वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।

श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकं नियच्छति ॥ ६९ ॥

पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।

अचिरज्वरितस्यापि भेषजं दोषपाकतः ॥ ७० ॥

पायथेदातुरं सामं पाचनं सप्तमेऽहनि ।

शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ७१ ॥

पीताम्बुर्लक्षितः क्षीणोऽजीर्णभुक्तः पिपासितः ।

न पिबेदोषधं जन्तुः संशोधनमथेतत् ॥ ७२ ॥

वैपथ्यविषमो वेगः कण्ठीष्ठपरिशोषणम् ।

निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्षमेव च ॥ ७३ ॥
 शिरो हृद्भात्रहृत्क्षवैरस्यं गाडविट्कता ।
 शुलाभाने जृम्भणश्च भवत्यनिलजे स्वरे ॥ ७४ ॥
 नागस्रं देवकाष्ठश्च धान्यकं वृहतीद्वयम् ।
 दद्यात्पाचनकं पूर्वं स्वरितानां स्वरापहम् ॥ ७५ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ।
 सौम्या सौम्यं हिमं हिममाग्नेयं वैन्ध्यसौषधम् ॥ ७६ ॥

सर्वस्वरेषु ।

द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यं क्षणाविडङ्कतः ॥ ७७ ॥
 यत्र येन प्रधानेन द्रव्यं समनुगृह्यते ।
 तत्संज्ञकः समं योगो भवतीति विनिश्चयः ॥ ७८ ॥
 मात्रोत्तमा पलेन स्यात् त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमाः ।
 जघन्या स्यात्पलार्धेन स्रेहक्काथौषधेषु च ॥ ७९ ॥
 काथद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥ ८० ॥
 दीप्तानलं महाकायं दापयेदक्षलिं जलम् ।
 अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥ ८१ ॥
 काथत्वागमनिष्कृन्तस्वष्टभागावशेषितम् ।
 पारम्पर्योपदेशेन हृद्भवैद्याः पलद्वयम् ॥ ८२ ॥
 ब्रह्मदद्यात्शिवरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलादयः ।
 ऋययः सौषधि ग्रामा भूतसङ्घास्य पान्तु वः ॥ ८३ ॥
 रसायणमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
 सुधिवीक्ष्यमनागानां भेषज्यमिदमश्रुते ॥ ८४ ॥

अथ औषधकालः ।

तन्नीपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।

औषधान् हेमरजतमृद्गाजनपरिस्थितान् ॥ ८५ ॥
 पिवेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम् ।
 निःक्षिप्याचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥ ८६ ॥
 वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नह्वीनं
 हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव ।
 तदालवृक्षयुवती मृदुभिश्च पीतं
 ग्लानिं परां समुपयाति बलक्षयश्च ॥ ८७ ॥
 अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता ।
 लघुत्वमिन्द्रियोद्धारश्चद्विर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ ८८ ॥
 औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं संशेषान्ने ।
 न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ८९ ॥
 शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यात्
 अन्नाहतं न च मुहुर्वदनाक्षिरिति ।
 प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव
 दद्याच्च वृक्षशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ९० ॥
 विल्वादेः पञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिकञ्चरे ।
 पाचनं पिप्पलीमूल गुडूची विश्वजोऽथवा ॥ ९१ ॥
 न शोधयति यद्दोषान् समानोदीरयत्यपि ।
 समीकरोति विषमांस्तत् संशमनमुच्यते ॥ ९२ ॥
 किराताब्दासृतोदीच्य वृहतीद्वय गोक्षुरैः ।
 स स्थिरा कलशौ विश्वैः क्वाथो वातञ्चरापहः ॥ ९३ ॥
 पञ्चमूलीबलाराक्षा कुलत्थैः सह पौष्करैः ।
 पर्वभेदं शिरःकम्पं निहन्ति पवनञ्चरम् ॥ ९४ ॥
 पिप्पली शारिवा द्राक्षा बला चांशुमतौ तथा ।
 एषोऽपि परमः सिद्धो वातञ्चरविनाशनः ॥ ९५ ॥
 द्राक्षा गुडूची काश्मर्थ्य त्रायमाणा सशारिवा ।

निष्काथ्य सगुडं काथं पिबेद्वातकृते ज्वरे ॥ ८६ ॥

दर्भं बलां गोक्षुरकं पिबेत्पादावशेषितम् ।

शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ८७ ॥

शर्करा दाडिमाभ्याश्च द्राक्षा दाडिमयोस्तथा ।

वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषश्च तथा हितम् ॥ ८८ ॥

आमं पचेदनिलजे हितो नित्यं रसोदनः ।

सुद्रामलकयूषस्तु गाढविट्के विधीयते ॥ ८९ ॥

इति वातज्वरः ।

तीक्ष्णोष्णदाहदृक् मूर्च्छा मदास्य कटुता भ्रमाः ।

प्रलापो ब्राणकण्ठौष्ठमुखपाकोऽक्षिसाम्यता ॥ १०० ॥

शीताभिलाषिता पीतमलनेत्रनखत्वचः ।

पित्तोद्गारातिसारौ च पैत्तिकज्वरलक्षणम् ॥ १०१ ॥

दाहवम्यर्दितं क्षामं निरन्नं दृष्टयान्वितम् ।

शर्करा मधुसंयुक्तं पाययेन्नाजतर्पणम् ॥ १०२ ॥

कलिङ्गं कटुफलं मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ १०३ ॥

शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ।

चन्दनोशीरश्रीपर्णी परुषकमधूकजः ॥ १०४ ॥

गुडुचीपद्मरोध्नाणां शारिवोत्पलयोस्तथा ।

शर्करामधुरो काथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥ १०५ ॥

दुरालभा पर्पटकं पियङ्गु भूनिम्ब वासा कटुरोहिणीनाम् ।

जलं पिबेच्छर्करयावगाढं दृष्ट्वा स्रपित ज्वरदाहयुक्तः ॥ १०६ ॥

द्राक्षाभया पर्पटकाब्दतिक्ता काथं स सम्याकफलं विदध्यात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमोहदृष्ट्यान्विते पित्तभवेज्वरे तु ॥ १०७ ॥

पटोलयवधान्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं दृष्ट्वाश्चैव प्रमाथिनीम् ॥ १०८ ॥

96285

THE RAMAKRISHNA MISHION
INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY

पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरौकृतः ।
 तीव्रपित्तज्वरोन्मदीं पानदृष्टाहनाशनः ॥ १०८ ॥
 गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
 पित्तज्वरं हरेत्तूष्णं दाहश्चोषभ्रमान्वितम् ॥ ११० ॥
 रोध्रोत्पलामृतापघ्नं शारिवाणां सशर्करः ।
 क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ १११ ॥
 पर्पटामृतधात्रीणां क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ।
 द्राक्षारम्बधयोश्चापि काश्मर्या अथवा पुनः ॥ ११२ ॥
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरनागरैः ॥ ११३ ॥
 विश्वपर्पटकोशीरं घनचन्दनसाधितम् ।
 दद्यात्कुशीतलं वारिं दृष्टिज्वरदाहनुत् ॥ ११४ ॥
 गुडूचीं सुस्तधन्याकं मधुकं कटुरोहिणी ।
 दृष्ट्या शूलारुचिकृदि पित्तज्वरहरो गणः ॥ ११५ ॥
 किरातामृतधान्याकं चन्दनोशीरपर्पटैः ।
 सपद्मकैः कृतः क्वाथो हन्ति पित्तभवं ज्वरम् ।
 दाहं हृत्तासमरुचिं सुतृक्तेश्वमधूत्कफान् ॥ ११६ ॥
 ससितो निमिषपर्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुलक्वाथः ।
 पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं घोरम् ॥ ११७ ॥
 चन्दनं मधुकं द्राक्षां कटुकां सदुरालभाम् ।
 चन्दनादिगणः प्रोक्तो हन्याद्दाहज्वरारुचिम् ॥ ११८ ॥
 सुहानामञ्जलीचूर्णं षष्टीमधुकसाधितम् ।
 पाकं शीतकषायं वा पिबेत्पित्तज्वरापहम् ॥ ११९ ॥
 क्लीबेरं धान्यकं सुस्तं चन्दनं मधुर्यष्टिका ।
 वृषोशीरयुतः क्वाथः शर्करा मधुसंयुतः ।
 रक्तपित्तं जयत्युषं दृष्ट्यादाहज्वरापहः ॥ १२० ॥

भूनिष्वातिविषा लोभ्र मुस्तकेन्द्रयवामृताः ।

वासकं नागरं विष्वं कषायो माक्षिकान्वितः ।

श्वासं कासञ्च विट्भेदं रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ १२१ ॥

तिक्ता बालकभूनिस्त्वश्यामापर्पटवासकैः ।

मृतं जलं सितायुक्तं रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ १२२ ॥

पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिङ्गेहाङ्गज्वरापहाम् ।

कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीनपि ॥ १२३ ॥

हर्म्यं शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।

मलयोदकसिक्ते वा सुष्यात्पित्तज्वरी नरः ॥ १२४ ॥

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत् ।

केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ १२५ ॥

हरीतकी प्रियङ्गुश्च पिप्पली लोभ्रमेक च ।

दार्वी हरिद्रा तेजोह्वा सक्षौद्रामुखधावने ॥ १२६ ॥

एतेन कटुभावाच्च मुखरोगश्च शाम्यति ।

वक्त्रं विशदतामेति भक्तकृन्धश्च जायते ॥ १२७ ॥

मुह्ययुषौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ॥

इति पित्तज्वरः ।

कासश्वासप्रतिश्लाय प्रसेकारूपिच्छर्दयः ।

निद्रागुरुत्वं हृत्तासः स्तैमित्यं मधुरास्वता ॥ १२८ ॥

शीतरोमाक्षिता शौक्ल्यमलान्निकरजत्वचम् ।

उष्णाभिलाषिता चेति श्लैष्मिकज्वरलक्षणम् ॥ १२९ ॥

मातुलुङ्गशिफा विश्वाकायस्या वन्यिकोन्नवम् ।

कफज्वरेषु संचारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ १३० ॥

त्रिफला त्रिवृता मुस्तं कटुकं सकलिङ्गकम् ।

पटोलारग्वधं चैव रोहिणी चित्रकं समम् ।

क्षायः क्षौद्रयुतः श्लेष्मज्वरकासगलामखे ॥ १३१ ॥

निम्बविश्वामृता भीरु शठीभूनिम्बपौष्करम् ।
 पिप्पली वृहती चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम् ॥ १३२ ॥
 कुष्ठमिन्द्रयवं मूर्वा पटोलं वापि साधितम् ।
 पिबेन्नरीचसंयुक्तं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ १३३ ॥
 त्रिफला पटोलवासाक्षिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्ग्रन्था ।
 मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलौवासकस्य वा क्वाथः ॥ १३४ ॥
 मात्राक्षौद्रघृतादीनां क्वाथे स्नेहे सुचूर्णवत् ।
 सप्तच्छदं गुडुची च निम्बस्फूर्जकमेव च ।
 क्वाथयित्वा पिबेत्तोयं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ १३५ ॥
 आमलक्यभयाकृष्णाचिन्नकथेत्ययं गणः ।
 सर्वज्वरकफातङ्गे भेदी दीपनपाचनः ॥ १३६ ॥
 तिक्तानिम्बविषाव्योष शक्राङ्गाभिः शृतं जलम् ।
 पिबेत्कफज्वरं घोरं हन्ति काससमन्वितम् ॥ १३७ ॥
 सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
 जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥ १३८ ॥
 मुस्तं मधुकवौजानि त्रिफलाकटुरोहिणीम् ।
 परूषकादिनिष्क्रुथः कफज्वरविनाशनः ॥ १३९ ॥
 कट्फलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।
 श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ १४० ॥

चातुर्भद्रावलेहिका ।

लिङ्गेज्वरार्तस्त्रिफलां पिप्पलीं सममाचिकाम् ।
 कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा च सुखी भवेत् ॥ १४१ ॥
 कट्फलं पौष्करं शृङ्गीं मुस्तकं कटुकं शठीम् ।
 समस्तान्येकशो वापि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४२ ॥
 आर्द्रकस्त्रसक्षौद्रैर्लिङ्गात्कफविनाशनम् ।
 शूलानिलावचिच्छर्दिकासश्वासक्षयापहम् ॥ १४३ ॥

क्षौद्रोपकुत्सासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
 ग्रीहानं हन्ति हिक्काश्च बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ १४४ ॥
 कर्षसूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः ।
 द्रवः शुक्तावलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ १४५ ॥
 मात्राया नास्यवस्थानं दोषमग्निबलं वयः ।
 व्याधिकोपश्च कोष्ठश्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १४६ ॥
 भ्रजान्यशर्करायुक्तो दाडिमीस्वरसेन तु ।
 कदुष्णो मधुनायुक्तः कर्तव्यः कवलग्रहः ॥ १४७ ॥
 मुह्ययूषौदनश्चापि पेयः कफसमुत्थिते ॥ १४८ ॥

इति श्लेष्मज्वरप्रकरणम् ।

वातापित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं सप्तमेऽहनि ॥ १४९ ॥
 अत ऊर्ध्वं सप्ताहाद्वातश्लेष्मज्वरे पिबेत् ॥ १५० ॥
 दृष्ट्वा मूर्च्छां भ्रमो दाहः स्त्रप्रनाशः शिरोरुजा ।
 कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तथा ।
 पर्वमेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ १५१ ॥
 संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ।
 निदिग्धिकाबलारास्त्राद्रायमाणासृतायुतैः ।
 मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १५२ ॥
 त्रिफला शास्त्राली रास्त्रा राजहृच्छाटरूपकैः ।
 शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥ १५३ ॥
 किराततिक्तमसृतां द्राक्षांमामूलकीं शठीम् ।
 निष्काथ्य पित्तानिलजे तं काथं सगुडं पिबेत् ॥ १५४ ॥
 मधुकं शारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।
 काश्मरीफलकं लोभं त्रिफला पञ्चकेशरम् ॥ १५५ ॥
 परूषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत्पीतमुषितं निशि ॥ १५६ ॥
 वातपित्तज्वरं दाहं दृष्ट्वा मूर्च्छां चिन्तमान् ।
 शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥ १५७ ॥

इति मधुकादिकाधः ।

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
 कृतः कषायो हृत्थाशु वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ १५८ ॥
 बला भार्ग्यमृतेरण्डचन्दनोशीरपर्पटैः ।
 उपकुल्याब्दक्रीवरैः कषायञ्च पिवेत्ततः ॥ १५९ ॥
 पर्वभेदशिरःकम्पं वातपित्तज्वरं जयेत् ।
 गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।
 वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ १६० ॥
 नीलोत्पलमुशीराणि बलापन्नकमेव च ।
 काश्मरीमधुकं द्राक्षा मधुकं सपरूषकम् ॥ १६१ ॥
 पेयः शीतकषायोऽयं वातपित्तज्वरापहः ।
 सप्रलापं समोहञ्च शमयेत्पैत्तिकं ज्वरम् ॥ १६२ ॥
 आरग्वधफलं मुस्तं यष्टीमधुकमेव च ।
 उशीरमभया चैव हरिद्रा दारुसाह्वया ॥ १६३ ॥
 पटोलं पित्तुमर्दश्च तथा कटुकरोहिणी ।
 एभिः सिद्धः कषायः स्याद्वतपित्तभृवे ज्वरे ॥ १६४ ॥
 कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेक्लादयस्तथा ।
 प्रायेण न तु ते देया वातपित्तोद्भवे ज्वरे ।
 शूलोदावर्त्तविष्टम्भजनकाः ज्वरवर्धनाः ॥ १६५ ॥
 टाडिमामलमुद्गानां यूषस्वनिलपैत्तिके ।
 मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ॥ १६६ ॥
 महादाहे विधातव्यो यूषः चणकसम्भवः ॥ १६७ ॥

इति वातपित्तज्वरप्रकरणम् ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तभौ मुहुर्मुहुः ।
 मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्त्तनम् ।
 लिप्ततित्ताख्यता तन्द्रा पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६८ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनान्वितम् ।
 तृष्णादाहज्वरच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १६९ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
 तृष्णा दाहार्चिच्छर्दिसर्वज्वरहरो गणः ॥ १७० ॥
 पटोलं पित्तुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ।
 साधितोऽयं कषायश्च पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ १७१ ॥
 दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ।
 ज्वरघ्नं पाचनं भेदि सृष्टं धान्यपटोलयोः ॥ १७२ ॥
 पटोलं चन्दनं मूर्वा तित्ता पाठाभृता गणः ।
 पित्तश्लेष्मार्चिच्छर्दि ज्वरकण्डूविषापहः ॥ १७३ ॥
 सशर्करामक्षमात्रां कटुकासुष्णवारिणा ।
 पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ १७४ ॥
 त्रिफला त्रायमाणा च सृष्टीका कटुरोहिणी ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे ह्यासां कषायो ह्यनुलोमनः ॥ १७५ ॥
 वत्सकं पद्मकाष्ठञ्च नागरं चन्दनाभृते ।
 पटोलं धान्यकञ्चैव काथो मधुसमायुतः ।
 कफपित्तज्वरं शूलं दाहं हन्त्यङ्घ्रिपाणिषु ॥ १७६ ॥
 पटोलं बालकञ्चैव सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 पाठा मूर्वाभृताशुण्ठी चोशीरं कटुरोहिणी ।
 समभागैः शृतं तोयं सर्वज्वरहरं पिबेत् ॥ १७७ ॥
 सनागरं पर्पटकं पिबेद् वा सदुरालभम् ।
 किराततित्ताकं सुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
 पाठासुशीरं सोदीर्घं पिबेज्ज्वरस्य शान्तये ॥ १७८ ॥

ज्वरघ्नो दीपनश्चैव कषायो दोषपाचनः ।
 लृणारुचिप्रशमनो मुखवैरस्त्रनाशनः ॥ १७८ ॥
 यवं पर्पटकं धान्यं पटोलं निम्बसाधितम् ।
 पिबेत्क्षयकर्कशौद्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १८० ॥
 अमृतैर्द्रव्यवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
 नागरं चन्दनं सुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 अमृताष्टकमित्येतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १८१ ॥

इत्यमृताष्टकम् ।

कफपित्तवमिकण्डूज्वरविसर्पदाहनुत् ।
 कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवैरपटोलयोः ॥ १८२ ॥
 कण्टकार्यमृता भार्गी नागरेन्द्र्यवासकम् ।
 भूनिम्बं चन्दनं सुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥ १८३ ॥
 कषायं पाययेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
 दाहलृणारुचिर्हृदि कासश्च द्रोगशूलनुत् ॥ १८४ ॥

कण्टकार्यादिः ।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण
 सपुष्करं चैव किराततिक्तम् ।
 पिबेत्कषायन्वय पञ्चतिक्तं
 ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समस्तम् ॥ १८५ ॥
 भार्गी पुष्करमूलञ्च सुस्तकं कण्टकारिका ।
 त्रिकण्टकवृहत्यौ च कर्णिनीनागरैः शृतः ॥ १८६ ॥
 एष भार्ग्यादिको नाम्ना पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
 हृत्सासारोचकहृदि लृणादाहविवन्धनुत् ॥ १८७ ॥
 नागरेन्द्र्यवं सुस्तं चन्दनं कटुरोहिणी ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कषायन्तु पिबेन्नरः ।
 अममूर्च्छारुचिर्हृदि पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १८८ ॥

द्राक्षा शम्याकधान्याक कटुकामुस्तथन्यिकः ।

काथो हन्यादुदावर्त्तशूलं पित्तकफज्वरम् ॥ १८८ ॥

पटोलयवधान्याकमुहामलकचन्दनम् ।

पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे दृढहृदिदाहनुत् ॥ १८९ ॥

सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।

कफपित्तज्वरं हन्ति सासृक्पित्तं सकामलम् ॥ १९० ॥

पटोलं पिशुमर्दश्च त्रिफला मधुकं यवाः ।

साधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ १९१ ॥

मुस्तापर्पटकैरातनिर्यूहेण प्रसाधितः ।

कफपित्तज्वरहरो यूषो धान्यपटोलयोः ॥ १९२ ॥

निम्बकोलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥

इति पित्तश्लेष्मज्वरप्रकरणम् ।

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।

शिरोग्रहः प्रतिश्लायः कासः कम्पोऽरुचिस्तथा ।

सन्तापो मूध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १९४ ॥

क्षुद्राश्रुतानागरपुष्कराङ्गयैः

कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सश्वासकासारुचि पार्श्वरुकरे

ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ १९५ ॥

मुस्तापर्पटकं शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।

कफवातारुचिदृदिदाहशोषज्वरापहः ॥ १९६ ॥

मातुलुङ्गफलकेसरो धृतः सिन्धुजम्भमरिचान्वितो मुखे ।

हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जडतामरोचकम् ॥ १९७ ॥

भारग्वधयन्यिकमुस्ततिक्ता-

हरीतकीभिः कथितः कषायः ।

सामे सशुक्ले कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १८८ ॥

आरोग्यपचकम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चञ्चलितकनागरैः ।

दीपनीयः शृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १८९ ॥

96285

इति पञ्चकोषः

किराततिक्तकं सुस्ता गुडूची विश्वभेषजम् ।

चातुर्भद्रकमित्याहुः वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २०० ॥

चातुर्भद्रकम् ।

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारघ्नं ज्वरघ्नं म्लीहनाशनम् ॥ २०१ ॥

निम्बासृता विश्वदारु कटफलं कटुकी वचा ।

कषायं पाययेदाशु वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २०२ ॥

पर्वभेदः शिरःशूलकासारोचकपीडितम् ॥ २०३ ॥

दारुपर्पटभार्यब्दवचाधान्यककटफलैः ।

सामया विश्वपूतौकैः काथो हिङ्गुमधूत्काटः ॥ २०४ ॥

कफवातज्वरे पीतो हिक्काशोषगलग्रहान् ।

श्वासकासप्रमेहांश्च हन्यात्तर्मुमिवाशनः ॥ २०५ ॥

दशमूलैरसः पीतः कषायश्च कफानिले ।

अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक् श्वासकासके ॥ २०६ ॥

पथ्यौ वृहत्तौ गोकण्ठी विष्वोऽग्निमन्यनोऽरलुः ।

काश्मरी पाटला चेति सन्निपातहरो गणः ॥ २०७ ॥

दशमूलम् ।

दृष्ट्यान्विते वातकफार्तिशूले

सश्वासकासारुचिषहविट्के ।

हितं जलं दीपनपाचनञ्च

पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनाम् ॥ २०८ ॥

पीनसश्वासवाधिर्ये जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ।

कफवातज्वरे स्वेदं कारयेत्तं विधानवित् ॥ २०९ ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाष्ठिकसंसिक्तबालुकास्वेदः ।

शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ २१० ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।

हृत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ।

पुष्करभूलयूषस्तु वातश्लेष्मादिके हितः ॥ २११ ॥

वातश्च पाञ्चरः ।

वैरोधिकैरन्नपानैरजीर्णाध्यशनेन च ।

व्यामिश्रसेवनाच्चापि सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ २१२ ॥

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिः शिरोरुजा ।

सप्तावे कलुषे रक्ते निर्भुम्बे चापि लोचने ॥ २१३ ॥

सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिभ्रमः ॥ २१४ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परम् ।

छीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २१५ ॥

शिरसो लोठनं दृष्ट्वा निद्रान्नाशो हृदिद्व्यथा ।

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१६ ॥

कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् ।

कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ २१७ ॥

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वंसुदरस्त्र च ।

चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २१८ ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नी सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २१९ ॥

वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातश्च कुप्यति ।
 तस्य ज्वरो मदस्तृणा मुखशोषप्रमौलिकाः ।
 आभ्यानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमकृत्तमाः ॥ २२० ॥
 पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य दृष्ट्या प्रवर्द्धते ॥ २२१ ॥
 तुद्यते दक्षिणं पार्श्वं मुखशोषगलग्रहाः ।
 ष्ठीवति रक्तपित्तं च कृच्छ्रात्कण्ठश्च दूयते ॥ २२२ ॥
 विट्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमौलिकाः ।
 विधुः फलं च तौ नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ ॥ २२३ ॥
 श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृणापार्श्वसंग्रहः ॥ २२४ ॥
 शूलमस्त्रियमानस्य हिक्काश्वासश्च जायते ।
 असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रमारीति कथ्यते ॥
 न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥ २२५ ॥
 कासः श्वासस्तमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथुः ।
 पार्श्वयोर्वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च ।
 वातोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ॥ २२६ ॥
 एष विस्फोरको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।
 अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।
 गात्रे च विन्द्वो रक्ता दाहस्तीव्रः प्रजायते ॥ २२७ ॥
 पित्तोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ २२८ ॥
 जड़ता गद्गदा वाणौ रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
 प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च ॥ २२९ ॥
 कफोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥ २३० ॥

हीनमध्याधिकैर्यस्य वातपित्तकफैः क्रमात् ।
 सन्निपातः प्रभवति पौड्यन् दोषदर्शनात् ॥ २३१ ॥
 अल्पशूलं कटीतोदो मध्यदाहो रुजाभ्रमः ।
 भृशं क्लमः शिरो वक्त्रं मन्याहृदयवायुजः ॥ २३२ ॥
 प्रमौलिकाः श्वासहिक्का कासजाद्यविसंज्ञताः ।
 प्रथमोत्पन्नमेतन्तु साधयेत्तु चिकित्सकः ॥ २३३ ॥
 एतस्मिन् सन्निपाते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
 पिटका जायते जन्तो र्यया कृच्छ्रेण जीवति ॥ २३४ ॥
 सवैदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।
 त्रिरात्रात्परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥ २३५ ॥
 मध्यहीनाधिकैर्यस्य सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः ॥ २३६ ॥
 अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र प्रवक्तुं न च शक्यते ।
 रक्तमालक्तकेनैव लक्ष्यते सुखमण्डलम् ॥ २३७ ॥
 यत्रेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते ।
 इषुणेवाहतं पार्श्वं तु द्यते खन्यते हृदि ॥ २३८ ॥
 प्रमौलिका श्वासहिक्का वर्धन्ते नु दिने दिने ।
 जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः ॥ २३९ ॥
 विसर्गं नाभिजानाति कूजते न्व कापोतवत् ।
 प्रतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रौष्ठतालुकः ॥ २४० ॥
 तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवर्जिर्हतद्युतिः ।
 न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेच्छति ॥ २४१ ॥
 आयस्यते च बहुशो रक्तं धौवति चाल्पशः ।
 एष कर्कोटको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ २४२ ॥
 अह्वमध्यहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ २४३ ॥

प्रलापायाससम्भोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
 एकपक्षाभिघातस्तु तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 एष सम्भोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ २४४ ॥
 ह्रीनप्रहृष्टमध्यैस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः ॥ २४५ ॥
 हृदयं दह्यते चास्य यकृत् भीहान्मफुफ्फुसाः ।
 पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्धाधः पृथगोणितनिर्गमः ॥ २४६ ॥
 प्रहृष्टह्रीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथा रोगबलाश्रयाः ।
 प्रलापायाससम्भोहः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ॥ २४७ ॥
 मन्यास्तम्भेन सृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 मध्यप्रहृष्टह्रीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा रोग बलाश्रयाः ॥ २४८ ॥
 मोहप्रलापमूर्च्छाः सुस्तमः कम्पशिरोयन्त्राः ।
 कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि ग्रहः ॥ २४९ ॥
 खेभ्यो रक्तं विसृजति तत्राप्येतद्विशेषणम् ।
 अर्वाक् विरात्राभृत्युच्च तन्द्री वा स्तब्धलोचनः ।
 एषां त्रयाणां नामानि याम्यक्रकचपाकलाः ॥ २५० ॥
 सर्वेर्दोषैः प्रकुपितं सन्निपातं निबोध मे ।
 त्रयाणामपि दोषाणां सर्वरूपाणि लक्षयेत् ॥ २५१ ॥
 यानि ज्वरचिकित्सायां रूपाण्युक्तानि कृतज्ञशः ।
 तैः सर्वैरेव सम्पूर्णेर्विज्ञेयः कूटपाकलः ॥ २५२ ॥
 व्याधिभ्यो दारुणेभ्यश्च वक्ष्यशस्त्राग्निसन्निभः ।
 केवलोच्छ्वासपरमः स्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः ॥ २५३ ॥
 विरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
 तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः ॥ २५४ ॥

धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये ।
 अम्बया भ्रुवते केचिद् यस्मिन्ना ब्रह्मराक्षसैः ॥ २५५ ॥
 पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् ।
 कुलदेवार्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः ॥ २५६ ॥
 मक्ष्मण्यपीडामपरे गरकमेति चापरे ।
 सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजाः कूटपाकलम् ॥ २५७ ॥
 कूटस्थैर्जायते दोषैर्बलिभिः कूटपाकलम् ।
 त्रयोदशविधं प्रोक्तं सन्निपातस्य लक्षणम् ॥ २५८ ॥
 र्धते वापि हीनस्य क्रीयते चोष्णितस्य च ।
 कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरक्रिया ॥ २५९ ॥
 हीनस्य वर्धनाद्धानिर्बुद्धयोरिति निश्चयः ।
 धानादतिवृद्धस्य हीनयोर्बुद्धिसम्भवः ॥ २६० ॥
 तत्रः समत्वं दोषाणामामस्थानं कफस्य तु ।
 तत्रस्थानां क्रियां तद्वदिति ज्वरविनिर्णयः ॥ २६१ ॥
 तथा दोषोच्छ्रयश्चैव ज्वराच्छेषानुपाचरेत् ।
 निर्हरेत्पित्तमैवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
 र्निवारतरं तद्धि ज्वरात्तेषु विशेषतः ॥ २६२ ॥
 सन्निपाते क्षुधात्तं यो भोजयेत्पिशितौदनम् ।
 कथं भिषगाख्यातिं लभेन्मूढी नराधमः ॥ २६३ ॥
 सन्निपाते तु दाहात्तं यः सिञ्चेच्छीतवारिणा ।
 पातुरः स कथं जीवेद् भिषक् वा स कथं भवेत् ॥ २६४ ॥
 सन्निपातेन मनुजं विलपन्तन्तु यो घृतम् ।
 पात्रेभ्योभोजयेद्वापि तौ च स्यातामुभौ बधम् ॥ २६५ ॥
 सन्निपातेन तृण्यन्तं पार्श्वरुक्तालुशोषिणम् ।
 पाययेज्जलं शीतं स मृत्युर्नरविग्रहः ॥ २६६ ॥
 सुदूतरणं शीतत् वदन्ति भिषगीश्वराः ।

मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ॥ २६७ ॥
 यच्च तत्र भवेत् जेता स जेतामयसङ्गुले ।
 सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवम् ।
 कस्तेन न कृतो धर्मः काञ्च पूजां न सोऽर्हति ॥ २६८ ॥
 श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्यादग्राधी त्रिदोषजे ।
 निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोतःस्र्वाटितं तु च ।
 लाघवं जायते ह्यस्य दृष्ट्या चैवोपशाम्यति ॥ २६९ ॥
 लङ्घनं बालुकास्त्रेदो नस्थं निष्ठीवनं तथा ।
 अवलेहोऽप्यनश्चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ २७० ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमपि वा ।
 लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ २७१ ॥
 दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
 न हि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनादिकम् ॥ २७२ ॥
 कफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं महत् ।
 ग्रामक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ २७३ ॥
 ग्लान्यङ्गुलीरवोऽग्न्याविक्रतिर्हीनलङ्घिते ।
 प्रकाङ्क्षालाघवोऽग्लानिः स्वस्थता मुप्रसन्नता ॥ २७४ ॥
 उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ।
 सम्प्रोहः सन्निधैथिल्यं वातरक्तं चातिलङ्घिते ॥ २७५ ॥
 शस्तं सुलङ्घितस्यादौ विधाय कवलग्रहम् ॥ २७६ ॥
 लाजसक्तुकपथं स्यात्सैन्यवेनावचूर्णितम् ।
 तच्चेज्जीर्यत्यविघ्नेन रोगी जीवेत्तदा भुवम् ॥ २७७ ॥

इति केषिन्

रक्तपित्तहरत्वेन दाहञ्चरकते तथा ।
 सक्तवः शीतवीर्याः सुर्लाजपूर्वा हिता न ते ॥ २७८ ॥
 पाचनी दीपनी लाजमण्डस्तं नोष्ण इत्यते ।

पतोऽयं दशमूलादि साधितोऽयं भिषग्मतः ॥ २७८ ॥

पञ्चसुष्टिकयूषेण त्रिकण्टककृतेन च ।

त्रिदोषशमनात्यर्थं त्रिकण्टेनैव साधयेत् ॥ २८० ॥

यवकोलकुलत्यानां मुद्गामलकशण्डयोः ।

एकैकं सुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ २८१ ॥

पञ्चसुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ २८२ ॥

इति पञ्चसुष्टिकयूषः ।

यवकोलकुलतैश्च मुद्गामलकसंयुतैः ।

शान्धाकविश्वयुक्तैश्च यूषो वातकफापहः ॥ २८३ ॥

सप्तसुष्टिक इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कफवातामदोषघ्नः कण्ठहृद्दन्ताशोधनः ॥ २८४ ॥

इति सप्तसुष्टिकः ।

पार्द्रकस्त्रसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् ।

प्राकण्डं धारयेदास्ये निष्ठौविच्च पुनः पुनः ॥ २८५ ॥

तेनास्य तालुकोष्ठांशमन्यापार्श्वशिरो गलात् ।

कोनोऽप्याकृष्यते स्नेहा लाघवं चास्य जायते ॥ २८६ ॥

पर्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः ।

मुष्णाक्षिगौरवं जायं क्लेशश्चैवोपशम्यति ॥ २८७ ॥

सङ्काक्षिचतुःकुर्यात् दृष्ट्वा दीपबलाबलम् ।

एतच्च परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ २८८ ॥

इति कवलपहः ।

शूरसार्जकनिर्यासः समधुव्यूषसैन्धवः ।

महाश्लेष्मानिलोद्रेक संज्ञानाशविमोक्षणः ॥ २८९ ॥

मधूकसारसिन्धूत्य वचोषणकणाः समाः ।

कृत्वा पिष्ट्वाभसा नखं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ २९० ॥

इति मधूकसारादिनखम् ।

खिलमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् ।
 विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥ २८१ ॥
 तेनास्य शाम्यते मूर्च्छाकासः श्वासस्तथैव च ॥ २८२ ॥
 अष्टाङ्गं मधुना लिङ्घ्यादारद्रकस्वरसेन वा ।
 सम्मोहं दारुणं हन्ति तन्म्राकाससमन्वितम् ॥ २८३ ॥
 कट्फलं पुष्करं शृङ्गी व्योषं यासञ्च कारवी ।
 श्लक्ष्णं चूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २८४ ॥
 एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।
 ह्रिकां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ॥ २८५ ॥
 एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजैः रसैः ।
 ऊर्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायम् अवलेहिका ।
 अधोरोगहरी या सा भोजनात् प्राक् प्रयुज्यते ॥ २८६ ॥

इति अष्टाङ्गावलेहिका ।

मरीचं पिप्पली शुण्ठी पथ्यालोध्रं सपुष्करम् ।
 भूनिम्बकटुककुष्ठं यवान्नी कट्फलं तथा ॥ २८७ ॥
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 प्रस्वेदे कण्ठरोधे च सन्धी मर्दनमिष्यते ॥ २८८ ॥
 एतदुष्णलनं प्रोक्तं सन्निपातहरं परम् ।

इति मरीचायुष्मूलनम् ।

सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ।
 शीतोपचारं क्षौद्रं स्याच्छीतं चात्र विरुध्यते ॥ २८९ ॥
 क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमिष्यते ।
 भिन्नरूपतया तास्तु न कुर्वन्ति हि दूषणम् ॥ ३०० ॥
 यदा स्वल्पानिलकफौ तालुक्लोमगतौ त्रितौ ।
 कुर्यातामधिकं शोषं जिह्वायाः खरतां तथा ॥ ३०१ ॥
 तदा तां स्फुटितां जिह्वासुष्कुप्तां मधुपिष्टया ।

द्राक्षया साज्यया चास्यं लेपयेत्सन्निपातिनः ॥ ३०२ ॥

घर्षेज्जिह्वां जडं सिन्धुद्रूपणैः सान्त्वयेत्तसैः ॥ ३०३ ॥

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्पचूर्ण-

निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।

मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छिलत्वात्

शीतेन जन्तोः परितः सरत्वात् ॥ ३०४ ॥

चूर्णं यथा कट्फलक्षणजीरकं

लोध्रं गवां काननविट् पुरातनम् ।

तिक्ता सपथ्यालवणं तथास्त्रनम्

उडूलनं स्वेदविकारजित्परम् ॥ ३०५ ॥

भूनिम्बः कारवी तिक्ता वचा कट्फलजं रजः ।

उडूलनं त्रिदोषोत्थे ह्यभिष्यन्दिनि च ज्वरे ॥ ३०६ ॥

इति भूनिम्बायुडूलनम् ।

विष्वोऽग्निमन्यः श्योनाकः काश्मरी पाटला स्थिरा ।

त्रिकण्टकः पृष्टिपंणी वृहती कण्टकारिका ।

दशमूलमिदं श्वाससन्निपातज्वरापहम् ॥ ३०७ ॥

अविपाकानिलस्त्रेष्म तन्द्रा पाश्चात्तिकासनुत् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं हृत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥ ३०८ ॥

महाम्नि यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।

तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं ऋस्वमूलानि क्षत्स्त्रयः ॥ ३०९ ॥

दशमूलस्य निर्यूहः कट्फलादि रजो युतः ।

तुल्यार्द्रकरसोपेतो मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ३१० ॥

पञ्चमूलौ किरातादिगणो योज्यस्त्रिदोषजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कणया वा कफोत्कटे ॥ ३११ ॥

इति चातुर्भद्रकपञ्चमूलम् ।

चिरज्वरे वातकफोत्पणे वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमित्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमित्रः ॥ ३१२ ॥

दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।

भार्गी कुटजवीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ३१३ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदग्रहपाश्चात्तिश्वासहिक्ता वमीहरः ॥ ३१४ ॥

इति अष्टादशाङ्गकार्यः ।

दशमूली कषायन्तु पुष्कराङ्गकषायुतम् ।

सन्निपातज्वरे देयं श्वासकासदृषान्विते ॥ ३१५ ॥

वृहती पुष्करं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च वीजानि पटोलं कटुरोहिणी ३१६ ॥

वृहत्यादिगणः प्रोक्ताः सन्निपातज्वरापहः ।

श्वासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥ ३१७ ॥

इति वृहत्यादिः ।

शठीपुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ ३१८ ॥

एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदग्रहपाश्चात्तिश्वासे तन्द्राश्च शस्यते ॥ ३१९ ॥

इति शब्द्यादिः ।

शठीपुष्करमूलन्तु गुडूची विश्वभेषजम् ।

त्रिकण्टकं चायमाणा पिप्पली सदुरालभा ॥ ३२० ॥

व्याघ्री पर्यटकं रास्नाऽभया कटुकरोहिणी ।

देवदारुवचाभार्गीसमभागानि कारयेत् ॥ ३२१ ॥

एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासं श्वासं दिवानिद्रां राक्षौ जागरणं तथा ।

मुखशोषं तृषां दाहं त्रिदोषञ्च नियच्छति ॥ ३२२ ॥

इति ऋक्छादिः ।

पित्ताधिक्ये तु शब्दादिवृद्धत्यादिः कफाधिक्ये ।

वातोत्तरे सन्निपाते कट्फलादिः प्रशस्यते ॥ ३२३ ॥

कट्फलाब्दवचापाठापुष्कराजाजिपर्पटैः ।

देवदारवंभया शृङ्गीकणाभूनिम्बनागरैः ॥ ३२४ ॥

भार्गीकलिङ्गकटुकाशठिकटुधान्यकैः ।

समांशैः साधितः क्वाथो हिङ्गुार्द्रकरसैर्युतः ॥ ३२५ ॥

कर्णमूलोद्भवं शोथं हन्ति मन्यागलाश्रयम् ।

कफवातज्वरं श्वासं कासं ह्रिक्कां हनुग्रहम् ॥ ३२६ ॥

दशमूलयुतो ह्येष सन्निपातज्वरं जयेत् ।

अभिन्यासं समस्तञ्च कट्फलादिर्नियच्छति ॥ ३२७ ॥

इति कट्फलादिः ।

दारुनागरभूनिम्ब धान्यतिलक्ता कलिङ्गजैः ।

गजाङ्गा दशमूलाब्देर्मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ३२८ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यहृत्पाश्वात्तिं श्वासह्रिक्का वमीर्हरेत् ॥ ३२९ ॥

इति अष्टादशाङ्गः ।

गुडूचीचन्दनं पद्मनागरेन्द्रयवासकम् ।

अभयारग्वधोशीरपाठा धान्याब्दरोहिणी ॥ ३३० ॥

कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

तन्द्रा कासज्वरश्वासपिपासा दाहनाशनः ॥ ३३१ ॥

विग्नमूत्रानिलविष्टञ्च त्रिदोषप्रभवस्य च ।

गुडूचादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥ ३३२ ॥

इति गुडूचादिः ।

अमृतादशमूलीभ्यां साधितं विधिवज्जलम् ।

सन्निपातज्वरं हन्यान्नयोदशविधं नृणाम् ॥ ३३३ ॥
 विषशुण्ठी दशमूलौ क्षिप्वा पाठा च पिप्पलीन्द्रयवैः ।
 सकिराततिक्तवासा शमयति हृत्तौजसं सद्यः ॥ ३३४ ॥
 त्रूषणदशमूलशुण्ठी भार्गी क्षिप्नोऽन्नवोद्भवः काथः ।
 पीतः शमयति सहसा ज्वरमुग्रं सन्निपाताख्यम् ॥ ३३५ ॥
 द्विपञ्चमूलौ षड्ग्रन्थी विश्वा गृध्रनखौद्वयम् ।
 कफवातहरः काथः सन्निपातहरः परः ॥ ३३६ ॥
 सिंहास्य पर्पटारिष्टं यष्टिधान्यकनागरम् ।
 दारुग्रगन्धेन्द्रयवाः श्वदंष्ट्रा ग्रन्थिकं तथा ॥ ३३७ ॥
 एषां कषायमहनि सन्निपातज्वरे पिबेत् ।
 श्वासातिसारकासघ्नं शूलारुचिहरं परम् ॥ ३३८ ॥
 कटुफलं त्रिफला दारु चन्दनं सपरुषकम् ।
 कटुकं पद्मकोशीरं विपचेत्कार्षिके जले ॥ ३३९ ॥
 तत्सन्निपातदाहघ्नं पानमात्रे प्रशंसितम् ।
 दीर्घकालप्रयुक्तानां ज्वरीणाममृतोपमम् ॥ ३४० ॥
 समुस्तं पञ्चमूलञ्च दद्याद्वातोत्तरे गदे ।
 भृशोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥ ३४१ ॥
 कफोत्तरे बृहत्यादिगणञ्च दशमूलजः ।
 परुषकाणि त्रिफला देवदारु सकटुफलम् ।
 पित्तोत्तरे नृणामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥ ३४२ ॥
 सुस्ता पर्पटकोशीर देवदारु महौषधम् ।
 त्रिफला धन्वयासञ्च नीलीकाम्पिष्ककं त्रिहृत् ॥ ३४३ ॥
 किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।
 मधुकं पिप्पलीमूलं सुस्ताद्यो गण उच्यते ॥ ३४४ ॥
 अष्टादशाङ्गमुदकं सन्निपातज्वरापहम् ॥ ३४५ ॥
 पित्तोत्तरे सन्निपाते हितमुक्तं मनीषिभिः ।

मन्या स्तम्भ उरोघाते हनुस्तम्भे शिरोगदे ॥ ३४६ ॥

इत्यष्टादशाङ्गः ।

व्योषाह्व त्रिफलारिष्ट पटोली तिक्तवत्सकैः ।

सभूनिम्बामृतापाठैस्त्रिदोषज्वरजिञ्जलम् ॥ ३४७ ॥

विष्णुकं चिह्नता दन्ती समूलं चतुरङ्गुलम् ।

पक्वं कषायं विस्त्राय नौलीचूर्णविमिश्रितम् ॥

ससर्पिष्कं पिबेत्तूष्णं सन्निपाते विरेचनम् ॥ ३४८ ॥

• कम्पप्रलापनं यस्य संज्ञानाशश्च दारुणः ।

रसैश्च लाववर्त्तैश्च कलिङ्गैः शशतित्तिरैः ॥ ३४९ ॥

तर्पयेत्पाक् पुराणेन सर्पिषाऽभ्यञ्जयेदपि ।

बला राम्ना गुडूच्याद्यैस्तैलैश्च परिषेचयेत् ॥ ३५० ॥

आचितामाशयकफे सन्निपातज्वरे दृढे ।

शान्तेऽप्यवश्यं तस्याश्च तन्द्रा समुपजायते ॥ ३५१ ॥

अभिद्रवरसञ्चीर दिवास्त्रप्रनिषेवणात् ।

दुर्बलस्याल्पवातस्य जस्तोः श्लेष्मा प्रकुप्यति ३५२ ॥

वायुमार्गं समावृत्य धमनीरनुसृत्य च ।

तन्द्रां सुघोरां जनयेत्तस्या वञ्चामि लक्षणम् ॥ ३५३ ॥

उन्मीलिते विनिर्भुग्ने परिवर्त्तिततारके ।

भवतस्तस्य नयने लुलिते चलपद्मणी ॥ ३५४ ॥

विहृत्ताननदन्तौष्ठ मुहुर्हृत्तानशायिनाम् ।

पिच्छिलोष्णितन्तुश्च कण्ठे श्लेष्मास्य गच्छति ॥ ३५५ ॥

कण्ठमार्गावरोधश्च वैकृतं चोपजायते ।

सोऽर्वाक् त्रिरात्रं साध्यः स्यादसाध्यस्तु ततः परम् ॥ ३५६ ॥

ज्योतिष्मत्यांस्तथा तैलं मूलं पिण्डाकरस्य च ।

तन्द्राविनाशनं श्रेष्ठं नस्यकर्मणि योजितम् ॥ ३५७ ॥

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपः कुष्ठमेव च ।

मूत्रेण पिष्टा वत्सस्य नस्यं तन्द्राविनाशनम् ॥ ३५८ ॥
 असुराह्वयगन्धस्य विट्चूर्णमधुसंयुतम् ।
 अक्षनाह्वयेऽप्युग्धं तन्द्रितं सान्निपातिनम् ॥ ३५९ ॥
 जातीपुष्पं प्रबालञ्च मरिचं रोहिणी वचा ।
 सैन्धवं वत्समूत्रेण तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ३६० ॥ ०
 अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जनं मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ३६१ ॥
 सन्निपातज्वरोत्पन्नां युक्त्या तन्द्रां जयेन्निषक् ।
 उपद्रवः कष्टतमो ज्वराणां सविशेषतः ॥ ३६२ ॥
 त्वयश्च कुपिता दोषा उरः स्रोतोऽनुगा भृशम् ।
 आमा विवक्षा ग्रथिता बुद्धौन्द्रियमनोऽनुगाः ॥ ३६३ ॥
 जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं नृणाम् ।
 प्रस्तब्धगात्रस्त्ववाग्मी नष्टचेष्टो न काङ्क्षते ॥ ३६४ ॥
 न च दृष्टिर्भवेत् तस्य समर्था रूपदर्शने ।
 न च गन्धरसस्पर्शशब्दांश्चाप्यथ बुध्यते ॥ ३६५ ॥
 शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णं माहारन्नाभिनन्दति ।
 कूजते तुद्यते चैवं प्रतिपत्तिश्च ह्रियते ॥ ३६६ ॥
 कलं प्रभाषते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ।
 प्रत्याख्येयः स भूयिष्ठं कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ३६७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमपि वा ।
 ते भ्रान्तिं संहिताधातोः पाकान्मुञ्चति चान्यथा ॥ ३६८ ॥
 दिवसैर्द्विगुणैः सप्त नवैकादशभिः क्लृप्तात् ॥ ३६९ ॥
 दुर्गेऽश्वसि यथा मग्नं भाजनं त्वरया बुधः ।
 गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथाभिन्यासपौडितम् ॥ ३७० ॥
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षिप्रं विद्यात्तौजसम् ॥ ३७१ ॥
 कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागराभृता ।

दशमूलो शठी शृङ्गी वासा भार्गीपुनर्नवा ॥ ३७२ ॥
 तुल्यमूत्रेण निष्काप्य पीतः स्रोतो विशोधनः ।
 अभिन्यासज्वरायासमाश्रयं घ्नन्ति समुद्धतम् ॥ ३७३ ॥
 मातुलुङ्गाऽश्मभिद्विल्व व्याघ्रौ पाठा कबूकजः ।
 काथो लवणमूत्राब्धौऽभिन्यासानाहशूलनुत् ॥ ३७४ ॥
 व्याघ्रौ दुरालभा भार्गी शठी शृङ्गी सपौष्करम् ।
 पक्वाम्बुश्लेष्मद्देयमभिन्यासप्रशान्तये ॥ ३७५ ॥
 'भार्गीपुष्करमूलञ्च राज्ञा विष्वं समुत्सकम् ।
 नागरं दशमूलञ्च पिप्पली विषसाधितम् ॥ ३७६ ॥
 हिङ्ग्वार्द्रकरसोपेतं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 सन्निपातज्वरं घोरमभिन्यासञ्च दारुणम् ।
 हृत्पार्श्वशूलमानाहं सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ३७७ ॥
 वीजपूरकविष्वाश्मभेदकं वृहतीद्वयम् ।
 सवासकं तथैरण्डं जले चाष्टगुणे शृतम् ॥ ३७८ ॥
 पक्वा गोमूत्रसंयुक्तं विडसौवर्चलान्वितम् ।
 हृदवस्तिशूलमानाहमभिन्यासे ज्वरे हितम् ॥ ३७९ ॥
 दन्तीं द्रवन्तीं वृहतीमेरण्डं वीजपूरकम् ।
 श्यामां व्याघ्रौञ्च निष्काप्याभिन्यासे बहुवर्चसि ॥ ३८० ॥
 सिंहौ व्याघ्रप्रसृता द्राक्षा अजाजी सकटुत्रिकम् ।
 शृङ्गीविडङ्गञ्च समं पक्वा विस्नाप्य साधयेत् ॥ ३८१ ॥
 घृताक्तैस्तण्डुलैर्भृष्टैः पेयामुष्णां ज्वरी पिबेत् ।
 हिक्का श्वासी च कासी च तथाभिन्यासपीडितः ॥
 विबद्धवातविषमूत्रः पानमेतत्प्रयोजयेत् ॥ ३८२ ॥
 वृहती पौष्करं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ।
 पक्वा पाने प्रशसन्ति स्नेहा तेनोपशाम्यति ॥ ३८३ ॥
 विवृद्धिशाला कटुका त्रिफलारग्वधैः कृतः ।

सञ्चारो भेदनः क्वाथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ ३८४ ॥
 तिक्ताभयात्रिवृहन्तीफलं वै राजवृक्षजम् ।
 क्षाराढ्यः सैन्धवोपेतः क्वाथो भेदी ज्वरापहः ॥ ३८५ ॥
 आर्द्रकस्त्रसोपेतं सिन्धूत्थं सकटुत्रिकम् ।
 प्रबोधाय सुखे दद्यान्नस्यञ्च मरिचेन वै ॥ ३८६ ॥
 मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ।
 अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ ३८७ ॥
 शिरीषवीजगोमूत्रकृष्णमरिचसैन्धवैः ।
 अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसो न शिलावचैः ॥ ३८८ ॥
 शिरीषवीजं मरिचं वत्समूत्रेण तत्समम् ।
 अञ्जनं तदभिन्यासे संज्ञा बोधनमिष्यते ॥ ३८९ ॥
 मातुलुङ्गरसं तस्य हिङ्गुशुण्ठीयुतं सुखे ।
 दद्यात्प्रधमनं तीक्ष्णं कटुतिक्तोपसंहितम् ॥ ४०० ॥
 पटोलपत्रं सुषुवी वृहती कण्टकारिका ।
 मरिचं पिप्पली विष्वं चिरविष्वं संचिन्तकम् ॥ ४०१ ॥
 करञ्जवीजमञ्जिष्ठा त्रायन्ती विश्वभेषजम् ।
 गलप्रबोधनं श्रेष्ठमभिन्यासज्वरापहम् ॥ ४०२ ॥
 करञ्जो विष्वमञ्जिष्ठे त्रायन्त्यग्निः पटोलकम् ।
 वृहती सुषुवीव्योषं क्वाथः स्यात्तलप्रोधनः ॥ ४०३ ॥
 चिकित्सिते कृतेऽप्येवं यस्य संज्ञा न जायते ।
 ललाटे पादयोर्वापि तस्य दाहः प्रशस्यते ॥ ४०४ ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
 शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ४०५ ॥
 तं जयेच्छोणितस्त्रावैः सर्पिःपानप्रलेपनैः ।
 प्रदाहैः कफपित्तघ्नैः वमनैः कषलग्रहैः ॥ ४०६ ॥
 जीर्णानां रक्तशालिनां ज्वरघ्नक्वाथसाधितः ।

सृतस्त्वोदनो द्विस्त्रिः कार्यो यूषादिकोऽपि वा ॥ ४०७ ॥

। चेज्जीर्यत्यविघ्नेन ज्वरौ जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ४०८ ॥

। रिकं पांशुकं शुण्ठी वचा कट्फलकाष्ठीकैः ।

। णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ ४०९ ॥

प्रमिषाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।

प्रागन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वस्तं विभावयेत् ॥ ४१० ॥

। लावास्यता विषकृते दाहोऽतीसार एव च ।

। मक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ४११ ॥

। ग्रीषधिगन्धजे मूर्च्छा शिरो रुग्मयुस्तथा ॥ ४१२ ॥

। कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।

। हृदये वेदना चास्यं गात्रञ्च परिशुष्यति ॥ ४१३ ॥

। भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ।

। अभिचाराभिशापाभ्यां मोहदृष्ट्या च जायते ।

। भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ ४१४ ॥

। कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।

। भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ४१५ ॥

। अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।

। दानस्वस्वयनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ ४१६ ॥

। भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनतडनैः ।

। जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनः स्वास्थ्यैश्च मानसैः ॥ ४१७ ॥

। ग्रीषधिगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।

। जयेत्कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥ ४१८ ॥

। क्रोधजे पित्तजित्काम्ये नार्याः सद्वाक्यमेव च ।

। आश्वासनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ।

। हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ४१९ ॥

। कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ।

याति ताभ्यामुभाभ्याश्च भयशोकसमुत्थितः ॥ ४२० ॥
 विसर्पेण ज्वरो यस्य यस्य विस्फोटकज्वरः ।
 तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरे भवेत् ॥ ४२१ ॥
 निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ।
 अमक्षयोत्ये भुञ्जीत घृताभ्यक्तं रसौदनम् ॥ ४२२ ॥
 रोगोत्थानप्रकोपाभ्यां यो ज्वरो जायते नृणाम् ।
 शमयेत् पाचयेद्वापि यथायोगैश्चिकित्सिकः ॥ ४२३ ॥
 स्त्रीणामप्यप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ।
 स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति ।
 तस्य प्रशमनं कार्यं यथादोषविधानतः ॥ ४२४ ॥
 अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियामुष्णविवर्जिताम् ।
 कषायमधुरस्निग्धां यथा दोषमथापि वा ॥ ४२५ ॥
 अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।
 मद्यैर्द्रव्यैश्च सात्त्वैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ४२६ ॥
 व्यध्वन्ध्रमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।
 ज्वरानुपाचरेत् पूर्वं सुस्निग्धक्षीरभोजनैः ॥ ४२७ ॥

इत्यागत्युक्तज्वरचिकित्सा ।

दोषोऽल्पो हितसम्भूतो ज्वरोऽक्षृष्टस्य वा पुनः ।
 धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ४२८ ॥
 सन्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः ।
 भिषजा चैव विज्ञेयः सोऽन्येद्युः पिशितान्त्रितः ॥ ४२९ ॥
 मेदो गतस्तृतीयेऽङ्गि ह्यस्थिमज्जागतः पुनः ।
 कुर्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥ ४३० ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ४३१ ॥
 अहोरात्रे सततको द्वीकालावनुवर्त्तते ।

अन्येद्युष्कस्वहोराषादेककालं प्रवर्तते ॥ ४३२ ॥
 तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ।
 केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं भुवते विषमज्वरम् ॥ ४३३ ॥
 यस्मादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
 वेगतस्यापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ ४३४ ॥
 कफपित्तान्निकग्राही पृष्ठाहातकफात्मकः ।
 वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ४३५ ॥
 चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
 जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसञ्भवः ।
 मध्यकायन्तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ॥ ४३६ ॥
 विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
 अस्थिमज्जागतोदोषश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
 स मध्ये ज्वरयत्यङ्गि ह्यादावन्ते विमुञ्चति ॥ ४३७ ॥
 समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ।
 भवेत्तौक्ष्णो मृदुर्वापि ज्वरस्तस्य तु रात्रिजः ॥ ४३८ ॥
 ज्वरास्तु विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
 यथोत्प्लवणस्य दोषस्य तेषां कार्यं चिकित्सितम् ॥ ४३९ ॥
 विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना ।
 वातप्रधानं सर्पिर्भिर्वृद्धिभिः सानुवासनैः ।
 स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ४४० ॥
 विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्क्रतेन च ।
 विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४४१ ॥
 वमनं पाचनं रुक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ।
 कषायोष्णान्तु विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ४४२ ॥
 त्रायन्ती कटुकानन्ता सारिवाभिः शृतं जलम् ।
 सन्तताद्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥ ४४३ ॥

द्राक्षापटोलनिम्बाद्दशक्राह्वा त्रिफलाशृतम् ।

जलं जन्तुः पिवेच्छीतमन्येद्युर्ज्वरशान्तये ॥ ४४४ ॥

पटोलारिष्टमृद्दीकाशम्याकं त्रिफला वृषम् ।

क्वाथ ऐकाहिकं हस्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ४४५ ॥

षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु ।

क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ४४६ ॥

पटोलेन्द्रयवानस्ता पथ्यारिष्टाशृताजलम् ।

ज्वरं सततकं पानं निहन्त्याशु प्रयोजितम् ॥ ४४७ ॥

उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।

अम्भसा कथितः पेयः शर्करामधुयोजितः ।

ज्वरे तृतीयके पुंसां तृणादाहममन्विते ॥ ४४८ ॥

स्थिरासामलकीदारुशिवावृषमहौषधैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात् सितामधुविमिश्रितम् ।

चातुर्थिके ज्वरे तीव्रे मन्दे चैवाथ पावके ॥ ४४९ ॥

शैलपूषमण्डनरजः वयसानुरूपं ।

शुभ्राङ्गवत्सुरभौपयसा निपीतम् ।

आदित्यवारभवपालदिने नरेण

चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ४५० ॥

कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।

पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ४५१ ॥

निम्बः पटोलं त्रिफला मृद्दीका मुस्तवत्सकी ।

किराततिक्तमशृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ४५२ ॥

गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ।

कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ४५३ ॥

कल्कः शिरोषपुष्पस्य रजनीहयसंयुतः ।

नस्यं सर्पिः समायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ४५४ ॥

गस्थपत्रस्वरसेन नस्य निहन्ति चातुर्थिकमुपवैर्यम् ॥ ४५५ ॥

सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठनिबद्धमपहरति ।

एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥ ४५६ ॥

सितवर्षाभूमूलं पयसा पीतं च पैत्तिकं जयति ।

चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूलैर्नैव भक्षणादथवा ॥ ४५७ ॥

कृष्णामलकीरामठदार्वाविचाराजसर्षपरसोनैः ।

ह्यागलमूत्रसुपिष्टैर्नस्य त्वेकाहिकादिघ्नम् ॥ ४५८ ॥

• वन्दाकं विषजातञ्च तक्रेण विषमज्वरे ।

सर्पिषाः दधिमण्डेन हिङ्गुना च प्रयोजयेत् ॥ ४५९ ॥

पिप्पली शर्करा क्षौद्रं शृतं क्षीरं घृतं नवम् ।

खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ ४६० ॥

क्षीराविका रजनिमर्दकं सत्रयाणाम्

मूलं ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

बह्वं दिवाकरदिनेऽप्यथवाष्टमौषु

रात्रिज्वरं हरति रञ्जितसूत्रबद्धम् ॥ ४६१ ॥

घृतं पयः शर्करा च पिप्पली मधुसर्पिषा ।

पञ्चसारमिदं देयं मथितं विषमज्वरे ॥

क्षतक्षीणे क्षये कासे हृद्रोगे चापि शस्यते ॥ ४६२ ॥

सुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधिकण्टकारिकाकाथः ।

पौतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ४६३ ॥

रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं

योऽग्राति नित्यं विषमज्वरार्तः ।

प्रसुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण

वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ ४६४ ॥

जीरकं गुडसंयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।

अग्निमान्द्यं जयेच्छीघ्रं वातरोगापहं मतम् ॥ ४६५ ॥

क्षीरेण र्षश्चतुष्टया वा दुग्धाक्षायी कणां पिबेत् ।
 यावत्पूर्णं शतं तत्क्षत्तया चैवापकर्षयेत् ।
 वातास्रश्वासपाण्डुरोगौ गुल्मशोफोदरापहम् ॥ ४६६ ॥
 विषमज्वरेषु कर्त्तव्यमूर्ध्नि चाधश्च शोधनम् ।
 शान्तिं नयेत् त्रिविधापि सक्षौद्रा विषमज्वरम् ॥ ४६७ ॥
 सुरा समण्डाः पानार्थं भक्षार्थं चरणायुधाः ।
 तित्तिराश्च मयूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ४६८ ॥
 अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
 वाराणस्याश्च यद्वत्तं तत्तदेकाहिके स्मरेत् ॥ ४६९ ॥
 योऽसौ सरस्वतीतीरे अपुत्रस्तापसो मृतः ।
 तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुच्यतेकाहिको ज्वरः ॥ ४७० ॥
 एतन्मन्त्रेण वाञ्छत्यपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ ४७१ ॥
 आम्बोटजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिबेत् ।
 पेयां घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्थिकहरीं त्र्यहम् ॥ ४७२ ॥
 सैन्धवं पिप्पलीनाश्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।
 नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ॥ ४७३ ॥
 उर्णनाभेभ्य जालेन कज्जलं ग्राहयेच्छनैः ।
 अञ्जयेन्नेत्रयुगलं द्वाहिकान्तु ज्वरं जयेत् ॥ ४७४ ॥
 निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्यासिद्धार्थकं घृतम् ।
 विषमज्वरनाशाय गुग्गुलुखेति धूपनम् ॥ ४७५ ॥
 वैडालं वा शक्रच्छेष्टं बेपमानस्य धूपने ।
 सहदेवी वचाभद्रानाकुलीभिः प्रधूपनम् ।
 प्रदेहोद्वर्तनं कुर्यादेभिर्वा ज्वरशान्तये ॥ ४७६ ॥
 मयूरचन्द्रकैर्धूपः सर्वज्वरग्रहापहः ॥ ४७७ ॥
 पलङ्कषावचाकुष्ठैर्निम्बपत्रयवैर्घृतैः ।
 पथ्यासिद्धार्थकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ४७८ ॥

पुरधामवचासर्जनिम्बाकीगुरुदाहभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ ४७८ ॥

रुद्रजटा गोमृक्कं विडालविष्टोरगस्य निर्मोकः ।

मदनफलभूतकेश्यौ वंशत्वष्टुनिर्मात्यम् ॥ ४८० ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकागलकरोमाणि सर्षपाः सवचाः ।

हिङ्गुगवास्थिमरिचाः समभागाः छागमूत्रसम्पिष्टाः ॥ ४८१ ॥

धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वान् ज्वराभियतम् ।

ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ ४८२ ॥

इति माहेश्वरधूपः ।

ज्वरवेगस्य कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।

तस्येष्टैरङ्गुतैर्वापि विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥ ४८३ ॥

सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।

ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यै ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ४८४ ॥

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

रूक्षस्य ये न शान्तिं सपिप्स्तोषां भिषज्जतम् ॥ ४८५ ॥

बलान्निमत्यत्रिफलाकाथे दध्ना घृतं पचेत् ।

तिल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनम् ॥ ४८६ ॥

चन्दनं चित्रकं सिंहौ वत्सकं सुस्तनागरे ।

कटुका त्रायमाणा च धातून्शीरे द्विशरिवे ॥ ४८७ ॥

द्राक्षाऽर्धपलमात्राणि सौम्यवारेषु संहरेत् ।

चौराढकसमायुक्तां सर्पिषोऽर्धतुलां पचेत् ॥ ४८८ ॥

चातुर्थिकं हरेत्पीतमुन्मादं विषमज्वरम् ।

व्राह्मिकं श्वासकासौ च सर्वापस्मारमेव च ॥ ४८९ ॥

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

विडङ्गं सुखत्रिफला मञ्जिष्ठा दाडिमोत्पलैः ।

श्यामैलवायुकीलाभिः चन्दनामरदाहभिः ॥ ४९० ॥

वर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीशारिवाहयैः ।

हरेणुका त्रिवृद्धन्तीवचातालीशनागरैः ॥ ४८१ ॥

बलाविशालहृत्तौमालतीष्टुश्रिपर्णीभिः ।

एतैश्च कार्ष्णिकैः कल्कैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४८२ ॥

चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।

एतत्कल्याणकं नाम सर्पिः पक्वं त्रिदोषनुत् ।

विषमज्वरश्वासकासगुल्मीन्मादज्वरापहम् ॥ ४८३ ॥

इति कल्याणघृतम् ।

एतदेव हविः पक्वं जीवनीयोपसंस्कृतम् ।

द्विपञ्चमूलकाथेन शतावर्याः रसेन च ॥ ४८४ ॥

चतुर्गुणेन पयसा महाकल्याणमुच्यते ।

अपस्मारग्रहं शोषं क्लैब्यं कार्श्यमजीवितम् ॥ ४८५ ॥

घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चापि विषमज्वराः ।

जीवनीयगणत्वेन काकोल्यादिगणग्रहः ।

महाकल्याणके कार्य्यो घृते तु दशकार्ष्णिकः ॥ ४८६ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

शुण्ठीकणा चित्रकञ्च चयं ग्रन्थिकमेव च ।

कुर्यात् पञ्चपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ ४८७ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

एतैस्तु पलिकैः कल्कैः सैन्धवेन समन्वितैः ॥ ४८८ ॥

षट्पलं नाम विख्यातं विषमज्वरनाशनम् ।

श्वासकासाग्निदौर्बल्य प्रतिश्यायित्वमेव च ।

प्लीहोद्ध्वं वातश्वयथुपाण्डुरोगांश्च नाशयेत् ॥ ४८९ ॥

इति षट्पलं घृतम् ।

नागरञ्चविकाचारः पिप्पलीमूलचित्रकम् ।

कृष्णा च पलिकान् भागान् घृतप्रस्थे विपाचयेत् ॥ ५०० ॥

शृङ्गवेररसं प्रस्थं मस्तुप्रस्थं तथैव च ।

एकाहिकं द्वाहिकञ्च त्रयाहिकञ्च चतुर्थकम् ॥ ५०१ ॥

एतान् सर्वज्वरान् हन्ति स्थूलत्वं कुरुते भृशम् ।

दुर्नामश्वासकासघ्नं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ५०२ ॥

इति अमृतषट्पलं दृतम् ।

वर्चिका नागरकुष्ठमूर्वा लाक्षा निशालोहितयष्टिकाभिः ।

लं ज्वरे षट्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ ५०३ ॥

दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्टरमिष्यते ।

इति षट्कट्टरतैलम् ।

क्लारनालैर्दधिमस्तुतक्रैः फलाम्बुभागेन समं हि तैलम् ।

कणादिकल्कैर्मृदुवर्कसिद्धमभ्यञ्जनं वातकफज्वराणाम् ॥ ५०४ ॥

काहिकद्वित्रिचतुर्थकानां मासार्धमासद्वयमासिकानाम् ।

नवारणं तद्विषमज्वराणां तैलन्तु षट्कट्टरकं महत्स्यात् ॥ ५०५ ॥

कल्के कृष्णादिगणो यथा ।

कृष्णा चित्रकपड्यन्या वासकं विषकाघनम् ।

ग्रन्थिकैले चातिविषा रेणुकञ्च कटुत्रयम् ॥ ५०६ ॥

यवानो गोक्षेनी व्याघ्री भूनिम्बं विष्वचन्दनम् ।

भार्गी श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्वा सजीरका ॥ ५०७ ॥

सर्षपं हिङ्गुकटुकी विडङ्गञ्च समांशकम् ।

एषः कृष्णादिको नाज्जा गणो ज्वरविनाशनः ॥ ५०८ ॥

इति महाषट्कट्टरतैलम् ।

लाक्षारसादृके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।

मस्त्रादृकं समादाय पिष्ट्वा चात्र विनिक्षिपेत् ॥ ५०९ ॥

शतपुष्पा हरिद्रा च मूर्वा कुष्ठं हरेणुकम् ।

कटुकं मधुकं रास्त्रा अश्वगन्धा च दारु च ॥ ५१० ॥

समुष्णं चन्दनं चैव पृथगक्षसमानकैः ।

द्रव्यैरेतैस्तु तत्सिद्धमभ्यङ्गं मारुतापहम् ॥ ५११ ॥

विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत् ।
 कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्ठं दौर्गन्ध्यगौरवम् ॥ ५१२ ॥
 त्रिकष्टग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा ।
 पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ५१३ ॥
 अग्निभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं त्विदम् ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

सोमं सानुचरं देवं समावृणोमौज्वरम् ।
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सुच्यते विषमज्वरात् ॥ ५१४ ॥
 त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे ।
 लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥ ५१५ ॥

इति विषमज्वरः ।

नित्यं मन्दज्वरो रुजः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।
 स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासको ॥ ५१६ ॥
 प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
 मन्दज्वरविलेपौ च सशीतः स्थाग्रलेपकः ॥ ५१७ ॥
 कफवातज्वरप्रोक्तां क्रियां वातबलासके ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् श्लेष्मज्वरघ्नौतु प्रलेपके ॥ ५१८ ॥
 विदग्धेऽज्वरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
 तेनाहं शीतलं देहमर्हमुष्णं प्रजायते ॥ ५१९ ॥
 काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
 तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ ५२० ॥
 काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।
 शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ५२१ ॥
 त्वक्क्षौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ।
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ५२२ ॥
 करोत्वादौ तथा पित्तं त्वक्क्षौ दाहमतीव च ।

तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ५२३ ॥

हावेती दाहशीतादि ज्वरी संसर्गजौ मतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः क्षणसाध्यतमश्च सः ॥ ५२४ ॥

इति दाहशीतादिनिदानम् ।

शुद्धीबराब्दोशीरैश्च पिबेत्तोयं सुसाधितम् ।

दाहशीतज्वरहरं पाचनं भिषजां मतम् ॥ ५२५ ॥

शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरीं क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ॥ ५२६ ॥

मधुफाक्षितमिश्रेण निम्बपत्राभ्रसापि वा ।

दाहज्वरात्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥ ५२७ ॥

तानसुप्तस्य गभीरतान्त्रकांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।

त्रासुधाराबहुलं पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ५२८ ॥

वायुः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।

नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गो दाहदन्यहरा मताः ॥ ५२९ ॥

शतधीतघृताभ्यक्तं लिङ्गाद्वा यवशक्नुभिः ।

कोलामलकसंयुतैः शुकधान्यान्त्रसंयुतैः ॥ ५३० ॥

अन्नपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ।

अन्नपिष्टैः सुशीतैश्च पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥ ५३१ ॥

वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ।

लिप्तेऽङ्गे दाहदण्डमूर्च्छाः सर्वथैव प्रशाम्यति ॥ ५३२ ॥

दाडिमं वदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।

पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपोऽयं पिपासादाहनाशनः ॥ ५३३ ॥

कालीयवदरानन्ता यष्टिचन्दनकाष्ठिकैः ।

सष्टतैः स्याच्छिरोलेपस्तृणादाहविनाशनः ॥ ५३४ ॥

खरसं मातुलुङ्गस्य संयुक्तं मधुसर्पिणां ।

वायुशोषे प्रदेहोऽयं मूर्ध्नि दाहे ससम्भवः ॥ ५३५ ॥

करवीरस्य पत्राणि चन्दनं सारिवातिलः ।
 तृष्णाघ्नः शिरसालेपः श्वारणालेन पेयितः ॥ ५१६ ॥
 वारिश्रीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वापि पायितम् ।
 वामयेत्याययित्वा तु तेन तृष्णा प्रशान्यति ॥ ५१७ ॥
 पद्मकोत्पलकङ्कारमृणालविसर्पौष्करैः ।
 कुसुमदोशीरमञ्जिष्ठा पद्मगैरिककट्फलैः ॥ ५१८ ॥
 शारिवाहयलोघ्राब्दं क्षीरोखर्जूरमुस्तकैः ।
 धात्रीशतावरीयुक्तैः क्वाथे कल्कैः प्रयोजितैः ॥ ५१९ ॥
 सलाक्षाभः पयः शुक्लस्वच्छकाञ्चिकमस्तुभिः ।
 पक्वं तैलमिदन्वच्यं तृष्णादाहज्वरापहम् ॥ ५२० ॥
 पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसन्निधौ ।
 ततः स्नेहसमान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ ५२१ ॥

इति पद्मकतैलम्

शीते तस्य तु वातघ्नं सुखोष्णाभोऽवगाहनम् ।
 पट्टकौशेयवासोभिः पत्रोष्णादिभिरावृतः ।
 निवाते मन्दिरे स्थाप्य कृष्णागुरुमुधूपितैः ॥ ५२२ ॥
 कायस्था नाकुली तिक्ता वयस्थापुरचोरकैः ।
 सहदेवी वचा कुष्ठैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः ॥ ५२३ ॥
 एतैरेवौषधैः पिष्टैर्लवणक्षारसंयुतैः ।
 साम्लैर्विपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥ ५२४ ॥
 सुखोष्णैर्मस्तुगोमूत्रशुक्तैः सेकोऽतिशीतहा ।
 सुरसार्जकशिशूणां प्रलेपो दलसम्भवः ॥ ५२५ ॥

इति दाहशीतादियुक्तज्वरविधिः ।

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं हृद्यरोचकौ ।
 रसस्ये तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यश्चास्योपजायते ॥ ५२६ ॥
 रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहः हृर्दनविभ्रमौ ।

प्रलापः पिङ्गिकास्तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ५४७ ॥
 पिण्डिकोद्देष्टनं दृष्ट्वा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
 उष्णान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ५४८ ॥
 भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापः कृदिरेव च ।
 दीर्गम्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ५४९ ॥
 भेदोऽस्यां कूजनं श्वासी विरेकश्चर्दिरेव च ।
 विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५५० ॥
 तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महाश्वासी मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ ५५१ ॥
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगतं ज्वरे ।
 शेषसस्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ५५२ ॥
 रसरक्तान्त्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
 अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थोऽपि न जीवति ॥ ५५३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

रसस्थे तु ज्वरे तस्मिन् कुर्याद्दमनलङ्घने ।
 मेकः संशमनौ लेपो रक्तमोक्ष मसृग्गते ॥ ५५४ ॥
 तीक्ष्णं विरेकञ्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ।
 मेदःस्थे मेदसो नाशमस्थिस्थे वातनाशनम् ॥ ५५५ ॥
 वस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोदत्तनं तथा ।
 मज्जाशुके क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ५५६ ॥
 कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।
 हरीतकी च तत्तोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ५५७ ॥

इति समधातुगतचिकित्सा ।

वर्षा शरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
 वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ ५५८ ॥
 वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्चेष्टाम्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात्पित्तञ्च शरीरं तस्य चानुबलः कफः ॥ ५५८ ॥
 तत्र कृत्वा विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
 कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५५९ ॥
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव च ।
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ॥ ५६० ॥
 अन्तर्दाहोऽधिका दृष्ट्या प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
 सम्यग्स्थिशूलमस्वेदो दीपवर्चोविनिग्रहः ॥ ५६१ ॥
 अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ५६२ ॥
 सन्तापो ह्यधिको वाह्य दृष्ट्यादीनाञ्च मार्दवं ।
 वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ५६३ ॥
 बलवत् स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ५६४ ॥
 ज्वरे तुल्यत्वं दूष्यत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ।
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ५६५ ॥
 न शाम्यति ज्वरो यस्य पक्षादूर्ध्वं शरीरिणाम् ।
 मन्दवेगानुचारौ च स ज्ञेयो जीर्णतां गतः ॥ ५६६ ॥
 आसत्पराचात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
 मध्यं चतुर्दशाहन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ५६७ ॥
 पुराणेऽपि ज्वरे दोषाः यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।
 लङ्घयेत्तत्र तं पश्चाद्यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥ ५६८ ॥
 निदिग्धकानागरिकामृतानां तोयं पिबेन्निश्चितपिप्पलीकम् ।
 जीर्णज्वरारोचक कासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसे तु ॥ ५६९ ॥
 हन्यूर्ध्वं जान् गदान् प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते ॥ ५७० ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथः क्षिप्तोद्भवोद्भवः ।
 जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकतोऽथवा ॥ ५७१ ॥
 पिप्पलीं मधुसमिश्रं गुडूचौ स्वरसं पिबेत् ।
 जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ५७२ ॥

जीर्णज्वरेऽग्निमान्ये च शस्यते गुड़पिप्पली ।
 कासाजीर्णरुचिश्वास हृत्पाण्डु कर्मिरोगनुत् ॥ ५७४ ॥
 अमृतायाः कषायन्तु शृतं चैव सुशीतलम् ।
 मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ५७५ ॥
 अनन्तं बालकं सुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
 सुखाब्धुना प्रागुदयात् पिबेदक्षसमं रवेः ।
 एष सर्वज्वरं हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ५७६ ॥
 द्राक्षामृता शठी शृङ्गी सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥ ५७७ ॥
 उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।
 पुष्करं पित्तुमन्दश्च दशाष्टाङ्गमिति स्मृतम् ॥ ५७८ ॥
 जीर्णज्वररुचिश्वासकासश्चयथुनाशनम् ॥ ५७९ ॥

इति द्राक्षादिकाथः ।

शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ ५८० ॥
 मधुना वाय तैलेन ज्वरघ्नेन प्रयोजयेत् ॥ ५८१ ॥
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं धात्रीफलं सधान्याम्बु ।
 कल्कः सुखोष्णो लेपो ज्वरिषु शिरसो रुजं जयति ॥ ५८२ ॥
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं नस्यं स्यादनवं घृतम् ॥ ५८३ ॥
 कणामधुकम्बुहोकाबलाचन्दनशारिवा ।
 निःक्वाथ्य पयसा पीतो जीर्णज्वरविनाशनः ॥ ५८४ ॥
 श्वेतजयन्तीमूलं विधिना बद्धं शिखान्तरे हन्ति ।
 जीर्णज्वरं नराणां खल इव दुरितेन चात्मानम् ॥ ५८५ ॥
 तिक्ता पर्पटभूनिम्ब सुस्तस्त्रिन्नरुहां पिबेत् ।
 अभ्यासेन जयत्येष ज्वरमामृत्युमातुरः ॥ ५८६ ॥
 धावनं लङ्घनं चिन्ता व्यवायं शोकभीक्रुधः ।

एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥ ५८७ ॥
 गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिङ्गम् ।
 चिरादपि च सप्तशृङ्गां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५८८ ॥
 सायं स्निग्धमशेषं कृत्वा वार्त्ताकुमेव पूर्वार्द्धे ।
 मधुयुतमश्वत्थं चिरान्नष्टामप्याप्नुयान्निद्राम् ॥ ५८९ ॥
 वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्यास्य ।
 विधृतं निद्राकरणं सुशूलं वाऽशितं सगुडम् ॥ ५९० ॥
 निद्रानाशे प्रकर्त्तव्यं पादयोर्मृदुमर्दनम् ।
 तिलतैलारनालाभ्यां शतधीतघृतेन च ॥ ५९१ ॥
 क्वागक्षीरेण विजयां पिष्ट्वा पादौ प्रलेपयेत् ।
 तेनायाति पुनर्निद्रा चिरकालगतापि वा ॥ ५९२ ॥
 सुस्वरं श्रावयेद्वापि सङ्गीतं मधुरस्वनम् ।
 कर्णसम्पूरणाद्वापि निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५९३ ॥
 मरिचं लालया घृष्ट्वा कस्तूर्याञ्जनमिथ्यते ।
 तिरात्रादपि सप्तशृङ्गां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५९४ ॥
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं धात्रीफलं सधान्यास्यु ।
 कल्कः सोष्णो लेपो ज्वरेषु शिरोरुजं हन्ति ॥ ५९५ ॥
 क्षौणे कफे ज्वरे जीर्णे स्वल्पदोषे पिपासिते ।
 दाहार्त्तं च पयो योज्यं तन्मवे तु विषं भवेत् ॥ ५९६ ॥
 श्वासात्कासाच्छिरः शूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ५९७ ॥
 द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ ५९८ ॥
 मितान्ज्यविश्वखर्जूरौ मृद्वौकाभिः शृतं पयः ।
 शीतं मधुयुतं पीतं ढङ्गदाहज्वरनाशनम् ॥ ५९९ ॥
 त्रिकण्टकबलाव्याघ्री गुड़नागरसाधितम् ।

वचीं मूत्रविबन्धघ्नं शीथज्वरहरं परम् ॥ ६०० ॥
 पृथ्वी च विष्ववर्षाभूपयश्चोदकमेव च ।
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ ६०१ ॥
 चूर्णं त्रिवृत्कणा श्यामा त्रिफलाणां सिता समम् ।
 भेदिकोष्णरुजादाहगौरवज्वरनाशनम् ॥ ६०२ ॥
 साधितं विष्वपेशिभिर्मूलैर्लामञ्जकस्य च ।
 सद्यो हन्ति पयः पीतं ज्वरं सम्परिवर्त्तिकम् ॥ ६०३ ॥
 मधुकारग्वधद्राक्षा तिक्तायासफलत्रिकैः ।
 सपटोलैर्जलं भेदि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ६०४ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
 कामन्तु पायसं तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ ६०५ ॥
 अरोचके गात्रसादे वैस्वर्यं वमनादिषु ।
 शान्तज्वरेऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयाक्षरैः ॥ ६०६ ॥
 ज्वरोष्मणा ज्वरेऽजीर्णे वायुः कुप्यति रुक्षिते ।
 घृतं संशमनं तस्य दीप्तस्येवाम्बुवेश्मनः ॥ ६०७ ॥
 कल्याणकं कटफलकं घृतं जीर्णज्वरे पिबेत् ॥ ६०८ ॥
 कुकुरं तरुणं सद्यः कृत्वा पादान्धवर्जितम् ।
 तस्य मांसस्य कुर्वीत शृतं पलशतं भिषक् ॥ ६०९ ॥
 बृहती कण्टकारी च शृङ्गौककर्कटकस्य च ।
 वदराणि कुलत्थानि भार्गी क्षामलिकी तथा ॥ ६१० ॥
 शठीपुष्करमूलञ्च पञ्चमूलं महत्तथा ॥
 एतत्तुलाञ्च संगृह्य द्विदोषे त्वन्मसः पचेत् ॥ ६११ ॥
 पादशेषं परिस्राव्य कषायं ग्राहयेद्विषक् ।
 षड्गुणं क्षीरमाहृत्य विपचेत्तु घृतादकम् ॥ ६१२ ॥
 तत्र कल्कीकृतं दद्यादस्त्रव्यं पञ्चमूलकम् ।
 तस्माधु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ॥ ६१३ ॥

तस्य काले पिबेन्मात्रां बलं दोषमवेक्ष्य च ।
 जीर्णं तस्मिंस्तु भुञ्जीत रक्तशाख्योदनं तथा ॥ ६१४ ॥
 जीर्णज्वरोपसृष्टानां शुथतां खासकासिनाम् ।
 प्रयोज्यं कौकटं सर्पिर्यस्मिणां विषमज्वरे ॥ ६१५ ॥
 लेखनं वृंहणीयञ्च बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

इति कौकटं पृतम् ।

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।
 पक्ताऽनेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ ६१६ ॥
 पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।
 कल्कीकृतैश्च विपचेद् दृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ ६१७ ॥

इति वासादिपृतम् ।

अत्र चाष्टगुणे तोये कथिते काथदुग्धयोः ।
 प्रत्येकं द्विगुणं भागं पृथक् सर्पिषु निक्षिपेत् ॥ ६१८ ॥
 कल्काच्चतुर्गुणं स्नेहं स्नेहात् काथश्चतुर्गुणः ।
 काथाच्चतुर्गुणं वारि काथ्यः काथसमो मतः ॥ ६१९ ॥
 मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा ।
 कठिनात्कठिने द्रव्ये देयं षोडशिकं जलम् ॥ ६२० ॥
 मृदादि काथ्यसङ्घाते मान उक्तो चिकित्सकाः ।
 मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलम् ॥ ६२१ ॥
 पलैः षोडशभिः प्रस्थं शुष्काणां तद्विदो विदुः ।
 द्विगुणं स्वरसार्द्राणां तैलचारष्टताम्भसाम् ॥ ६२२ ॥
 न लभ्यते रसो येषां काथं तेषान्तु निक्षिपेत् ।
 त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत्पतञ्जलेः ॥ ६२३ ॥
 पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
 कलिङ्गका त्वामलकी शारिवातिविषे स्थिरा ॥ ६२४ ॥
 द्राक्षाभलकवीजानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतद् दृढं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ ६२५ ॥
 क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ।
 अङ्गाभितापमग्निश्च विषमं सन्नियच्छति ॥ ६२६ ॥
 जलस्नेहौषधानाम्नु प्रमाणं यच्च नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ६२७ ॥
 इति पिप्पल्याद्यं दृढम् ।

पिप्पल्याद्यमिदं क्वापि तन्त्रे क्षीरेण पथ्यते ।
 यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्नेहस्य सम्बिधौ ।
 तत्रैव कंस्कनिर्यूहाविष्यते स्नेहवेदिना ॥ ६२८ ॥
 एतद्वाक्यवलेनैव कल्कसाध्यपरं दृढम् ॥ ६२९ ॥
 क्षीरवृक्षासनारिष्टजम्बूसप्तच्छदार्जुनैः ।
 शिरीषखदिरास्फोतामृतबल्याटरूपकैः ॥ ६३० ॥
 कटुकापर्पटोशैरवचातेजोवतीघनैः ।
 साधितं तैलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरं जयेत् ॥ ६३१ ॥
 इति क्षीरवृक्षाद्यं तैलम् ।

चन्दनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्तितम् ।
 तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ६३२ ॥
 जीर्णज्वरेषु सर्वेषु दोषे पक्वाशयान्निते ।
 स्नेहवस्तिः प्रयोक्तव्यः सनिरूहो यथा विधिः ॥ ६३३ ॥
 इति जीर्णज्वरः ।

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया हृषस्य वा ।
 मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ ६३४ ॥
 इति गुडूच्यादिदृढम् ।

पञ्चकोलैः ससिन्धूत्यैः पलिकैः पयसा समम् ।
 सर्पिः प्रस्थं गृतं प्लौहविषमज्वरनाशनम् ॥ ६३५ ॥
 इति क्षीरवृक्षं दृढम् ।

अत्र द्रवान्तरानुक्तौ क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।
 द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत् ॥ ६३६ ॥
 दशमूलोरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः ।
 सक्षारैर्हन्ति तत्क्षिप्तं ज्वरकासाग्निमन्दताः ॥ ६३७ ॥
 वातपित्तकफव्याधीन् ग्रीहानं चापकर्षति ।

इति दशमूलीक्षीरषट्पलं घृतम् ।

बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् ।
 निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ६३८ ॥
 कृत्वा कषायं कल्कार्यं दद्यादामलकीं शठीम् ।
 द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥ ६३९ ॥
 घृतं पयश्च तत्क्षिप्तं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
 क्षयकासप्रशमनं शिरः पार्श्वरुजापहम् ॥ ६४० ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

अत्राप्यष्टगुणैस्तोयैः कथितः कायदुग्धयोः ।
 प्रत्येकं द्विगुणो भागः कर्तव्यो भिषजा घृते ॥ ६४१ ॥
 वासामृतारिष्टभार्गी पञ्चमूलफलत्रिकैः ।
 मषायसमधुद्राक्षा काश्मीर्यै रक्षसन्मृतैः ॥ ६४२ ॥
 घृतप्रस्थं विपक्तव्यमेभिर्मात्राभ्यः पिबेत् ।
 वृहदासाघृतं प्रोक्तमेतत्सर्वज्वरापहम् ॥ ६४३ ॥

इति वृहदासाद्यं घृतम् ।

मञ्जिष्ठातिविषा पथ्या वचा नागररोहिणी ।
 देवदारुहरिद्रा च द्रोणेऽपाम्पालिकान् पचेत् ॥ ६४४ ॥
 काथेऽस्मिन् साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मृतैः ।
 शृङ्गवेरकणाहिङ्गुहिच्चारपटुपञ्चकैः ॥ ६४५ ॥
 तत्कफाहतसर्वैकज्वरिणाममृतोपमम् ।
 बर्भट्टिभारुचिक्षास पाण्डुरोगविकारिणाम् ॥ ६४६ ॥

मलग्रहप्रमेहार्शः ग्रीहापस्मारशोषिणाम् ।

उदावर्त्तपरीतानां मन्दाग्निक्लमिकुष्ठिनाम् ॥ ६४७ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्यं घृतम् ।

कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।

द्विपलान् सलिलद्रोणे घृते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ ६४८ ॥

पञ्चकोलकसप्ताह्वा वयस्या हिङ्गुतुम्बुह ।

शठीपुष्करमूलार्कमूलं प्रतिविषा वचा ॥ ६४९ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्या दुरालभा ।

नक्तमालमुंभे पाठे कटुका शिशुतेजनी ॥ ६५० ॥

सोमवल्कं द्विरजनी कटुकी कण्टकारिका ।

पटोलनिम्बगोजिह्वा कम्बुका मदनी जटाः ॥ ६५१ ॥

लवणानि पलांशानि चारानर्धपलोन्मितान् ।

प्रस्थं चाज्यस्य तस्मिन् दीपनं कफवातजित् ॥ ६५२ ॥

हृत्प्लीहग्रहणीगुल्मश्वासकासार्षसां हितम् ।

दीर्घज्वराभिभूतानीं ज्वरिणाममृतोपमम् ॥ ६५३ ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा मूर्वाचन्दनसारिवा ।

तैलं षट्चरणं नाम ह्यभ्यङ्गाज्ज्वरनाशनम् ॥ ६५४ ॥

इति षट्चरणं तैलम् ।

लाक्षानिशाकुष्ठशण्ठी मञ्जिष्ठा च सुवर्चिका ।

मूर्वाचन्दनसंसिद्धं तैलं तक्रेऽथ षड्गुणे ॥ ६५५ ॥

अभ्यङ्गेन प्रशाम्येत दाहं शीतज्वरापहम् ।

इति षट्पत्रं तैलम् ।

मूर्वालाक्षाहरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

वृहतीसैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ ६५६ ॥

भारनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ६५७ ॥

इत्यङ्गारकं ।

लाक्षाससमं तैलं तैलाभ्यस्तु चतुर्गुणम् ।

अश्वगन्धा निशा दारु कौन्तीकुष्ठार्धचन्दनैः ॥ ६५८ ॥

समूर्वा रोहिणी राक्षा शताह्वा मधुकैः समैः ।

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥ ६५९ ॥

सर्वज्वरक्षयोन्माद सर्वापस्मारवातनुत् ।

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां प्रशस्यते ॥ ६६० ॥

इति धात्रादितैः

लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।

लामञ्जकं चन्दनञ्च गैरिकं नीलमुत्पलम् ॥ ६६१ ॥

एषां भागान् समान् कृत्वा पक्वा तोये चतुर्गुणे ।

चतुर्भागावशेषे च गर्भे चैनं समावपेत् ॥ ६६२ ॥

रेणुका पद्मकक्षैव वाजिगन्धा तथैव च ।

वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारुनखत्वचम् ॥ ६६३ ॥

शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसौ मधुकमेव च ।

एभिरक्षसमैः कल्कैः पाषाणेनैव पेषितैः ॥ ६६४ ॥

मस्तुशुक्लारनालानामाढकाढकमावपेत् ।

क्षीरादृकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपात्रयेत् ।

तदभ्यङ्गात् क्षपयति तैलं दाहं न संशयः ॥ ६६५ ॥

वातपित्तभवं क्षिप्रं ज्वरमेतन्नियच्छति ।

सप्रलापञ्च दृष्ट्याञ्च तालुशोषणमुख्यणम् ॥ ६६६ ॥

ग्रहीपक्ष्म ये बाला रक्षःसन्दूषिताश्च ये ।

तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं मष्टत् ॥ ६६७ ॥

इति मङ्गलाद्यादितैलम् ।

सर्जिकाकुष्ठमञ्जिष्ठा लाक्षा मूर्वा मञ्जीषधैः ।

सक्षीरैः साधितं तैलमभ्यङ्गाद्वाहशीतनुत् ॥ ६६८ ॥

इति स्निग्धकायं तैलम् ।

बलामधुकमस्त्रिष्ठा पञ्चपद्मकचन्दनैः ।

समुद्रफेनं क्लीवेरं रजनौगैरिकोत्पलैः ॥ ६६९ ॥

पिष्टैरेतैः पचेत्तैलं मस्तुक्षीरं चतुर्गुणम् ।

वातपित्तज्वराज्जीर्णस्तेनाभ्यक्तः प्रमुच्यते ॥ ६७० ॥

इति श्लाघं तैलम् ।

पटोलपित्तुमन्दाभ्यां गुडूच्यामलकेन च ।

मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ ६७१ ॥

इति पटोलादिस्नेहः ।

पटोलमदनारिष्टं गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

श्वदंष्ट्रा मदनं शृङ्गी मधुकारिष्टवासकैः ॥ ६७२ ॥

अश्वगन्धेति तैलस्य कार्ष्णिकैराढकं पचेत् ।

अनुवासनकं तैलं सर्वज्वरविनाशनम् ।

क्षत्स्नान् वातविकारांश्च नाशयेदपि चोत्थितान् ॥ ६७३ ॥

इति पटोलाद्यनुवासनम् ।

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥ ६७४ ॥

षड्भिः केचिदहोरात्रैः केचिदष्टाभिरेव च ।

वक्ष्यन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्तनम् ॥ ६७५ ॥

परिवृत्त्या रसस्यैव शान्तवेगा क्रिया भवेत् ।

गुणालाभे तु कर्तव्या विश्रामान्तरितक्षया ।

सैव न स्याद्यथा तस्यां पूर्ववत्सङ्कराद्भयम् ॥ ६७६ ॥

ज्वरे पुराणे सङ्क्षीणे कफपित्ते दृढाग्नये ।

रूक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ॥ ६७७ ॥

चन्दनोत्पलकाश्मर्यमधुकाशुरकस्ककैः ।

सिद्धं तैलं विधातव्यं वस्त्रौ सर्वज्वरापहम् ॥ ६७८ ॥

इति चन्दनाद्यनुवासनम् ।

घृततैलगुडादीस्तु चैकाहेनैव साधयेत् ।

उषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् बह्वन् ॥ ६७९ ॥

स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।

वक्त्रौ चित्ते तु नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ६८० ॥

नस्ये मृदुः खरोऽभ्यङ्गे स्नेहे किट्स्तु मध्यमम् ।

नातिस्थिरं पचेद्दस्तौ खरमभ्यङ्गने पचेत् ॥ ६८१ ॥

तत्र स्नेहौषधि विवेकमात्रं यत्र भेषजं स मृदुः ।

मधुच्छिष्टमिव विशदमविलेपि यत्र भेषजं स मध्यमः ॥

क्षणमवसन्नमौषद्विशदं चिकणश्च यत्र भेषजं स खरम् ॥

इति त्रिधा स्नेहपाकलक्षणम् ।

उक्तञ्च—स्नेहपाकोऽथ कल्को स्यान्मृदुरङ्गुलिलेपिनि ।

न गृह्णात्यङ्गुलिं मध्यः शौर्यमाणो खरः स्मृतः ॥ ६८२ ॥

परं पाको मृदुः कार्थ्यो द्रव्यस्य न खरो मतः ।

किञ्चित् वीर्यमादत्ते तज्जहाति खरः पुनः ॥ ६८३ ॥

शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ ६८४ ॥

घृतस्यैवं विपक्वस्य जानीयात् कुशलो भिषक् ।

फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ ६८५ ॥

पक्वतैलाद्भवेद्द्वौर्ध्यं हीनमद्भार्धतः परम् ।

घृताच्चाब्दात्परं पक्वं गुडादेस्त्वद्भतः परम् ॥ ६८६ ॥

इति तैलपाकविधिः ।

आरग्वधमुशीरश्च मदनस्य फलानि च ।

पर्णश्चतस्रो मधुकं निरुहमुपकल्पयेत् ॥ ६८७ ॥

प्रियङ्गुमदनं सुस्तं मधुकञ्च शताङ्गया ।

कल्कः सर्पिर्गुडचौद्रैर्ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ ६८८ ॥

इति आरग्वधनिरुह वस्तिः ।

एकादशाष्टौ षट्कञ्च कषायस्य पलं मतम् ।

कफपित्तानिलोत्थेषु विकारेषु यथाक्रमम् ॥ ६८९ ॥

स्नेहस्य त्रिचतुःषष्ठाश्चत्वारो मधुनस्तथा ।

पलद्वयन्तु कल्कस्य कर्षः स्यात् सैन्धवस्य च ॥ ६९० ॥

रसक्षीरान्नमूत्राणामेकैकं प्रक्षिपेत् पलम् ।

निरुहकल्पना मात्रा कथितेषा महर्षिणा ॥ ६९१ ॥

इति निरुहमात्राकल्पनाविधिः ।

विष्णुं सहस्रमूर्धनं चराचरगुरुं विभुम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ ६९२ ॥

ज्योतिश्चक्रं धनिष्ठादि वक्ष्यते दिननिश्चयात् ।

दशरात्रं धनिष्ठासु ज्वरो भवति देहिनाम् ॥ ६९३ ॥

वारुणेऽपि दशाहेन मृत्युमाप्नोति मानवः ।

षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च ॥ ६९४ ॥

उत्तरासु भर्वेऽश्लोक्षो दिवसोऽर्द्धं चतुर्दशे ।

चतूरात्राष्टरात्रं वा रेवत्यां वर्त्तते ज्वरम् ॥ ६९५ ॥

अश्विनीष्वपि षड्रात्रं सुखं भवति देहिनाम् ।

यमदेवे समुत्पन्ने मरुणं पञ्चमेऽहनि ॥ ६९६ ॥

कृतिकासु गृहीतस्य सप्तरात्रं भवेज्ज्वरः ।

न मुञ्चेद्यदि सप्ताहादेकविंशति मे सुखम् ।

अत ऊर्ध्वं विपद्येत त्रिपक्षात् संशयो भवेत् ॥ ६९७ ॥

रोहिण्यामष्टरात्रेण मुच्येदेकादशेऽहनि ।

मृगे च षडहं ज्ञेयं नवरात्रमथापि वा ॥ ६९८ ॥

आर्द्रायामुपसृष्टस्य पञ्चाहात् मृत्युमादिशेत् ।

ऊर्ध्वं यद्यपि वर्त्तते त्रिपक्षात् संशयो भवेत् ॥ ६९९ ॥

पुनर्वसूपसृष्टेन ज्वरेण परिपीडनात् ।

त्रयोदशाहान् मुच्येत सप्तविंशेऽथ वाहनि ॥ ७०० ॥

पुण्ये त्रिरात्रं ज्वरितः सप्तरात्रान्निवर्त्तते ।

अश्लेषासु भवेन्मृत्युर्दीर्घकालक्रमात्तथा ॥ ७०१ ॥

मघासु द्वादशाहेन मृत्युर्भवति देहिनः ।

ऊर्ध्वं याति मघायान्तु पुनरेव सुखी भवेत् ॥ ७०२ ॥

पूर्वासु चोपसृष्टस्य फाल्गुनीषु भवेद्दृश ।

उत्तरासु तथा चाष्टौ नवरात्रादथापि च ।

एकविंशतिरात्राद्वा ज्वरः सौख्यत्वमृच्छति ॥ ७०३ ॥

हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामष्टमेऽहनि ।

ऊर्ध्वं प्रपद्यमानो वा मुच्येच्चित्रागमे पुनः ॥ ७०४ ॥

स्वातियोगे दशाहेन मुच्यतेऽथ त्रयेण वा ।

विशाखासु भवेन्मृत्युरेकविंशतिमेऽहनि ॥ ७०५ ॥

ज्वरस्तु दिवसानष्टावनुराधासु वर्त्तते ।

अत ऊर्ध्वं न मुक्तं स्यान्नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७०६ ॥

ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरुर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ।

स्वास्थ्यं दशाहान्मृतेन त्रिसप्ताहे तथा गते ॥ ७०७ ॥

आषाढायान्तु पूर्वायां नवमेऽहनि मुच्यते ।

उत्तरासु त्वाषाढासु मासात् क्लिश्यत्यसंशयः ।

अष्टमाश्रवमास्मासात्ततोऽस्य सुखमादिशेत् ॥ ७०८ ॥

श्रवणेनाष्टरात्रन्तु क्लिश्यन्ति ज्वरपीडिताः ॥ ७०९ ॥

एतद्भगवता प्रोक्तं नक्षत्राणां विचेष्टितम् ।

य एवं वेत्ति तत्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ७१० ॥

वसुरग्निरिति धनिष्ठायां वटशृङ्गमौदुम्बरं वा जुहुयात् ॥ १ ॥

तत्वायामीति शतभिषजि जलपुष्पं जुहुयात् ॥ २ ॥

उत्तराश्विगौहि ह्ये इति पूर्वभाद्रपदासु शाक्योदनं जुहुयात् ।

हिरिव भोगैरिति उत्तरभाद्रपदासु घृतौदनं जुहुयात् ॥ ४ ॥
 शो प्राशेति रेवत्यां फलान्यक्षतानि जुहुयात् ॥ ५ ॥
 श्विना तेजसेत्यश्विन्यां गुडौदनं जुहुयात् ॥ ६ ॥
 सियम इति भरण्यां तण्डुलान् जुहुयात् ॥ ७ ॥
 भिनर्मूर्धा इति कृत्तिकासु घृतं जुहुयात् ॥ ८ ॥
 हरण्यगर्भ इति रोहिण्यां सर्षपबीजानि जुहुयात् ॥ ९ ॥
 अशमेति मृगशिरसि पायसं जुहुयात् ॥ १० ॥
 हः केतुना इति आर्द्रायां कशरां जुहुयात् ॥ ११ ॥
 ह्यौमूषमातरमिति पुनर्वसौ तण्डुलं जुहुयात् ॥ १२ ॥
 हस्यते अति यदर्थ इति पुष्ये घृतपायसं जुहुयात् ॥ १३ ॥
 मोऽस्तु सर्पेभ्यो इति अश्लेषासु सर्वौषधीर्जुहुयात् ॥ १४ ॥
 कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे सुरशैलेय पञ्चकैः ।
 वचाकर्चूरमुस्तैश्च सर्वौषधिकमुच्यते ॥

इति सर्वौषधीवर्गः ।

इं पितृभ्य इति मघासु शालितण्डुलं जुहुयात् ॥ १५ ॥
 तर्जितं भागमुग्रैति पूर्वफाल्गुनीष्वक्षतानि जुहुयात् ॥ १६ ॥
 सवितुर्वरेण्यमिति उत्तरफाल्गुनीषु घृतं जुहुयात् ॥ १७ ॥
 कृष्णेनेति हस्ते रत्नपुष्पं जुहुयात् ॥ १८ ॥
 अस्य त्वासवितुरिति चित्रायां मधुपायसं जुहुयात् ॥ १९ ॥
 युरग्नेजा इति स्वातिषु तण्डुलान् जुहुयात् ॥ २० ॥
 द्राग्नि आगतमिति विशाखायां यवघृतं जुहुयात् ॥ २१ ॥
 नो मित्रो वरुणेति अनुराधासु मसूरं जुहुयात् ॥ २२ ॥
 द्रा सुवामेति ज्येष्ठासु कनकं तदभावे पीनपुष्पं जुहुयात् ॥ २३ ॥
 लाय स्वाहेति मूले तिलव्रीह्याज्यान् जुहुयात् ॥ २४ ॥
 पाघन्मुपकिंलिषमिति पूर्वाषाढे घृतौदनं जुहुयात् ॥ २५ ॥
 श्वेऽथ इति उत्तराषाढे मधुराक्षं जुहुयात् ॥ २६ ॥

इदं विष्णुरिति श्रवणे मूर्वास्तदभावे तण्डुलं लुह्यात् ॥ २७ ॥

इति धनिष्ठादिमन्त्रोत्पन्नज्वरस्वरूपयनम् ।

उरग वरुण आर्द्रा वासवेन्द्र क्षिपूर्वा

यमभङ्गुत विशाखाः पापवारेण युक्ताः ।

तिथि नवमषष्ठी द्वादशीभिश्चतुर्थी

मरणसहितयोगो रोगिणां मृत्युरेव ॥ ७११ ॥

स ज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदग्धानि गुरुणि वा ।

असात्मग्रान्धपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥ ७१२ ॥

व्यायाममतिचेष्टां चाऽभ्यङ्गं स्नानं विवर्जयेत् ।

तेन ज्वरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥ ७१३ ॥

व्यायामश्च व्यवायश्च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्मो बलवान् भवेत् ॥ ७१४ ॥

वार्थ्यमाणो दिवा स्वप्नं भुङ्क्ता यः सेवते नरः ।

तस्मात्तन्द्रा जडत्वञ्च मोहश्चाप्युपजायते ॥ ७१५ ॥

न जातु तर्पयेत् प्राञ्चः सहसा ज्वरकश्चितम् ।

तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ ७१६ ॥

श्वासो मूर्च्छाऋचिः कर्दिस्तृणातिसारविड्ग्रहाः ।

हिकाकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥ ७१७ ॥

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणैः ।

ज्वरः प्राणान्तक्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ७१८ ॥

ज्वरक्षीणस्य शून्यस्य गम्भीरो दैर्घ्यरान्त्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यस्य केशसौमन्तकज्वरः ॥ ७१९ ॥

विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोऽन्तरिक्षश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ ७२० ॥

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।

वक्त्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥ ७२१ ॥

हिक्काश्वासदृषायुक्तं मूढं बिभ्रान्तलोचनम् ।
 सन्ततोच्छसितं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ७२२ ॥
 हतप्रमेन्द्रियं क्षाममरोचकनिषीदितम् ।
 गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ७२३ ॥
 अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ।
 शान्तज्वरोऽपि साध्यः स्यादनुबन्धभयान्नवः ॥ ७२४ ॥
 बलवान् सर्वदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ७२५ ॥
 ज्वरे तुल्यर्त्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदुष्यता ।
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ७२६ ॥
 दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विड्भेदसंज्ञिता ।
 कूजनं चातिवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ७२७ ॥
 स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाको मुखस्य च ।
 क्षवयुष्मान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ७२८ ॥
 देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
 पाको मुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् ।
 स्वेदक्षयः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
 कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणं स्यात् ॥ ७२९ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलिते ज्वरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अतिसारनिदानमाह ।

गुर्वतिस्निग्धरुक्षोणद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
 विरुद्धाध्यशनाजीर्णे रसात्मैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥
 स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
 शोकदुष्टास्त्रुमद्यातिपानैः सात्त्वार्त्तुपर्ययैः ॥ २ ॥
 जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्षमिदोषतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

संश्रम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाधः प्रणुक्तः ।

सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधन्तं वदन्ति ॥

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।

विट्सङ्ग आधानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥

हितं लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेषु देहिनः ।

कार्यश्चानशनस्यान्ते सद्वं लघुभोजनम् ॥ ७ ॥

विश्वोदीच्योदकं पानं लङ्घनं चास्य शस्यते ।

हरिद्रादिं वचादिं वा पिवेच्चाभिषु मानवः ॥ ८ ॥

खड्गयूषयवागूभिः पिप्पल्यादि प्रयोजयेत् ।

मुह्ययूषरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।

खड्गयूषमिति प्रोक्तं सैन्यवेन समन्वितम् ॥ ९ ॥

अग्निसन्दीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

अरोचके ज्वरे चैव अष्टमेतत्प्रवाहिके ॥ १० ॥

इति खड्गयूषः ।

विल्वं सधान्यञ्च सजीरकञ्च पाठा च शुण्ठी तिलसंयुता च ।

पिष्ट्वा षडङ्गः सुकृतो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

दृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।

ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिताः ॥ १२ ॥

आमपक्कमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता ।

अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्कामलक्षणम् ॥ १३ ॥

इति यवागूः ।

संसृष्टमामैर्दोषैस्तु न्यस्तमस्यु निमज्जति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसंज्ञितम् ॥ १४ ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥
न तु संग्राहकं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।
दोषा ह्यादौ बध्यमाना जनयन्त्यामयान् बह्वन् ॥ १६ ॥
शोथपाण्ड्वामयग्रीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
दण्डकालसकाधानग्रहखर्शो गदांस्तथा ॥ १७ ॥
दिम्बो यः स्थविरो वापि वातपित्तात्मकश्च यः ।
क्षीणधातुवलश्चापि बहुदोषोऽतिविश्रुतः ॥ १८ ॥
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनाभरणं व्रजेत् ॥ १९ ॥
स्तोकं स्तोकं विवृण्वं वा सशूलं योऽतिसार्यते ।
अभयापिप्यलीकलैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ २० ॥
दीप्ताग्निर्बहुदोषो विबन्धमतिसार्यते ।
विडङ्गत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २१ ॥
क्षुत्क्षामस्य विरेके तु पेयां युष्मन्नाहचक्षणः ।
भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् ॥ २२ ॥
योऽतिद्रवं प्रभूतञ्च पुरीषमतिसार्यते ।
तस्यादौ वमनं योज्यं पश्चात्तृणमेव च ॥ २३ ॥
शूलानाहप्रसेकात्तं वामयेदतिसारिणम् ।
पिप्यलीलवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा २४ ॥
पथ्यादाव्वचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः ।
आमातिसारनाशाय क्वाथमेभिः पिवेन्नरः ॥ २५ ॥
पाठाहिङ्गजमोदोद्या पञ्चकोलाब्दजं रजः ।
उष्णाम्बुपीतं सब्रजं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥ २६ ॥

इति चामपाचनविधिः ।

त्रूपणातिविषाहिङ्ग वचा सौवर्चलाभया ।
सुखोष्णोनाम्नसा हन्यादामातिसारमुद्धतम् ॥ २७ ॥
वचा विष्यकाणा विष्णा कुलकं कुष्ठदीप्यकम् ।

सविडङ्गं जयेत्प्रीतमाममुष्णाब्धुना शृतम् ॥ २८ ॥
 हरीतकी सातिविषा हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।
 सैन्धवं चेति पिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।
 आम्रातिसारे योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ॥ २९ ॥
 आम्रातिसारो योगेन यद्येतेन न शाम्यति ।
 न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ ३० ॥
 एरण्डरसस्मिष्टं पक्कमामञ्च नागरम् ।
 आम्रातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं तथा ॥ ३१ ॥
 चित्तकं पिप्पलीमूलं वचा कटुकरोहिणी ।
 पाठा वत्सकवीजानि हरितक्यो महीषधम् ॥ ३२ ॥
 एतदामसमुत्थानमतीसारं सवेदनम् ।
 कफात्मकं सपित्तञ्च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
 श्वदंष्ट्रै रण्डधान्यान् यवपुष्करसाधिता ।
 पथ्या मधुयुता लीढा शूलग्रन्थिविनाशिनी ॥ ३४ ॥
 नागरातिविषा मुस्तैः क्वाथः स्यादामपाचनः ॥ ३५ ॥
 विष्वं मोचरसं पाठा गूडूची विश्वमुस्तकम् ।
 गुडतक्रेण दुर्वारं पीतं हन्त्युदरामयम् ॥ ३६ ॥
 धान्यनागरमुस्तञ्च बालकं विष्वमेव च ।
 आमशूलविबन्धनं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥ ३७ ॥
 पित्ते धान्यचतुष्कञ्च शुण्ठीत्यागाहदन्ति हि ।

इति धान्यपचकम् ।

देवदारुवचामुस्त नागरातिविषा भया ।
 सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३८ ॥
 नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः ।
 दृष्ट्याशूलातिसारघ्नं रोचनं दीपनं लघु ॥ ३९ ॥
 धान्यकातिविषोदीच्य यवान्नी मुस्तनागरे ।

बलाद्विपर्णी विष्वच्च दद्याद्दीपनपाचने ॥ ४० ॥
 अभया नागरं सुस्तं गुडेन सह योजितम् ।
 चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्त्तिता ॥ ४१ ॥
 आमातिसारमानाहं सविबन्धं विसृचिकाम् ।
 कृमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ ४२ ॥

इति चतुःसमा गुटी ।

दलोत्थः स्वरसः पेयो हिञ्जलस्य समाक्षिकः ।
 जयत्याममतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥
 पयस्युत्काथ्य मुस्तानां विंशतिं त्रिगुणेऽश्वसि ।
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यामं शूलमेव च ॥ ४४ ॥

इति पित्ताशुबद्धपाचनम् ।

एरण्डमूलैः सकणैरारनाले विमिश्रिते सयवैः ।
 खिन्नां खादेदभयामामातीसारशूलार्त्तः ॥ ४५ ॥

इति काञ्जिकहरीतकी ।

शैशराजमुनिषन्नकच्चटं दाडिमस्य फलमर्जुनोद्भवम् ।
 साथ एष परिशीलितो नृणां हन्ति साममथशूलमुद्धतम् ॥ ४६ ॥
 कलिङ्गातिविषा हिङ्गु पथ्यासीवर्चलं वचा ।
 शूलस्तम्भविबन्धनं पेयं दीपनपाचनम् ॥ ४७ ॥

इति कलिङ्गाद्यं चूर्णम् ।

खिन्नामविष्वयवगोक्षुरकोरुबूक-
 छिन्नोद्भवा तुषजलैर्मधुनावलीढा ।
 बद्धाल्पविट्कमतिसारमसृग्विमिश्रम्
 आमातिसारमपि हन्ति हरीतकीयम् ॥ ४८ ॥
 निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ।
 नरं रुक्षमवेष्ट्याग्निं सक्षारं पाययेत् घृतम् ॥ ४९ ॥
 क्षारनागरचाङ्गरीकोलदध्यन्तसाधितम् ।

सर्पिः पक्वं पिवेद्वापि शूलातिसारशान्तये ॥ ५० ॥

शुण्ठीक्षार सकल्काभ्यां विशिष्टं द्रव्यमिष्यते ।

इति चाङ्गेरोष्ठतम् । इति चामातिसारः ।

अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ।

अवाप्य पिष्ट्वा विपचेद्यवागूं दध्नि तां पिवेत् ।

एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसंशयः ॥ ५१ ॥

सलोध्रं धातकीं विल्वं सुस्ताम्नास्थिकलिङ्गकम् ।

पिवेन्माहिषतन्त्रेण पक्वातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

अम्बुष्टा धातकी लोध्रं समङ्गा पद्मकेसरम् ।

मधुकारलुविल्वञ्च पक्वातिसारहा गणः ॥ ५३ ॥

पद्मं समङ्गा मधुकं विल्वं जम्बू सलाटुकम् ।

पिवेत्तण्डुलतोयेन सञ्जीवमगदङ्गरम् ॥ ५४ ॥

पक्वातिसारिणे देयो सुस्ताकाथः समाक्षिकः ॥ ५५ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमेव च ।

शास्त्रलीवेष्टकं लोध्रमक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥ ५६ ॥

आम्नास्थिमध्यं लोध्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गुञ्च ।

मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ५७ ॥

चत्वार एते योगाः स्युः पित्तातिसारनाशनाः ।

उक्ता य उपयोज्यास्तु सञ्जीवद्रास्तण्डुलाखुना ॥ ५८ ॥

इति समङ्गादिचूर्णम् ।

दीर्घवृन्तत्वचं पिष्ट्वा महीषधसमन्वितम् ।

पीतं तण्डुलतोयेन पक्वातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥

पथ्याञ्जाजी दुरालभा घोटफलसमन्वितः ।

खरसोऽप्यथवा कल्कः पक्वातिसारनाशनः ॥ ६० ॥

नवसूतस्य पर्णानि कपित्थफलमेव च ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पक्वातिसारशान्तये ॥ ६१ ॥

तजं वज्रचूर्णञ्च मधुना सह लेहयेत् ।
 चरोत्थितमतीसारं पक्वं पित्तास्रजं जयेत् ॥ ६२ ॥
 क्तः शक्तदतीसारो ग्रहणी मार्दवाव्यता ।
 वर्तते यदा कार्यः क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥ ६३ ॥
 तच्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वञ्जीवेरम् ।
 त्रलधरनागरसहितं गङ्गामपि बाहिनीं रुम्यात् ॥ ६४ ॥
 मोचरसमुस्तानागरपाठाशालूकधातकीकुसुमैः ।
 वूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ६५ ॥
 मुस्ता वत्सकवीजं मोचरसं विल्वधातकीलोध्रम् ।
 गुडमथितसम्प्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुम्यात् ॥ ६६ ॥
 अङ्कोटमूलकल्कः सच्चौद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः ।
 सेतुरिव सरिद्वेगं भटिति निरुध्यादतीसारम् ॥ ६७ ॥
 कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।
 आर्द्रकस्त्रसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ६८ ॥
 नदीवेगोपमं घोरे प्रवृद्धं दुर्धरं नृणाम् ।
 सद्योऽतीसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥ ६९ ॥
 रैरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतीसारहन्ता ॥ ७० ॥
 अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं सुहृर्मुहुः ।
 सकृदामं सरुक् शङ्खं मारुतेनातिसारार्थ्यते ॥ ७१ ॥
 लङ्घनमेकं सुक्ता नान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
 समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ७२ ॥
 यथादोषौषधैः सिद्धः यूषो मण्डादिकः क्रमात् ।
 लाजमण्डः कृतो योगैस्तैः कृता हस्तमन्यता ॥ ७३ ॥
 वस्त्रसुता यवागूर्वा प्रसृतक्षुद्रभक्तकम् ।
 सर्वेषु मलभेदेषु लवणं न प्रयोजयेत् ।
 तच्च तैल्यगाक्षरत्वाच्च दोषः क्षीभाय कल्पते ॥ ७४ ॥

मुनिषन्नकवार्त्ताकं कष्टं हितमुच्यते ॥ ७५ ॥
 कपित्थविष्वचाङ्गेरौ तक्रदाङ्गिमसाधिता ।
 ग्राहिणी पाचिनी पेया वाते वा पञ्चभूलिका ॥ ७६ ॥
 पञ्चभूली बला विष्वधान्यकोत्पलविष्वजा ।
 वातातीसारिणे देया शुक्लेणान्यतमेन च ॥ ७७ ॥
 वचा चातिविषा मुस्तं बीजानि कुटजस्य च ।
 श्रेष्ठो वातातीसारे च योगो वैद्येन योजितः ॥ ७८ ॥
 पूतिकं मागधी शुण्ठी बलाधान्यं हरीतकी ।
 पक्वाम्बुना पिबेत्सायं वातातीसारशान्तये ॥ ७९ ॥

इति वातातीसारः ।

पीतं रक्तं सितं नीलं दुर्गन्धिहरितं द्रवम् ।
 दाहपाकपिपासा च शक्त्यत्ताग्रवर्त्तते ॥ ८० ॥
 आम्रान्वयमतिसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् ।
 लङ्घितस्य यथासात्म्यं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ ८१ ॥
 शृतां चन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागरैः ।
 पेयाम्बुनामनस्त्रां वा पाचनीं ग्राहिणीं पिबेत् ॥ ८२ ॥
 धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारवान् ।
 ताभ्यामेव सपाठान्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ८३ ॥
 विष्वशक्रयवाभोद बालकातिविषायुतः ।
 कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ८४ ॥
 विष्वविष्वघनोदीच्यधान्यकैः कथितं जलम् ।
 सामपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
 रसास्त्रं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् ।
 धातकी शृङ्गवेरश्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ८६ ॥
 माक्षिकेन युतो हन्यात्पित्तातीसारमुख्यणम् ।
 मन्दं सन्दीपयेदग्निं शूलं चाप्य निवर्त्तयेत् ॥ ८७ ॥

मधुकं कटफलं लोध्रं दाडिमस्य फलं त्वचम् ।
 पित्तातीसारे मध्वाक्तं दापयेत्तण्डुलाब्धुना ॥ ८८ ॥
 समङ्गा धातकीपुष्पं विष्णं सौवर्चलं विडम् ।
 सक्षीद्रं दाडिमस्यैककल्कं तण्डुलवारिणा ॥ ८९ ॥
 पीतं पित्तातीसारघ्नं सपित्तं जठरामयम् ॥ ९० ॥
 धान्यकल्केन संसिद्धं चतुर्गुणजले घृतम् ।
 पित्तातीसारे सरुजे देयं दीपनपाचनम् ॥ ९१ ॥

इति धान्यकं घृतम् ।

मुस्तं वत्सकवीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ।
 दार्वीं दुरालभा विष्णं बालकं रक्तचन्दनम् ॥ ९२ ॥
 बालकं चन्दनं मुस्तं भूनिम्बं सदुरालभम् ।
 उशीरं चन्दनं लोध्रं नागरं नीलमुत्पलम् ॥ ९३ ॥
 पाठा मुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटजं फलम् ।
 फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गवेरं घनं वचा ॥ ९४ ॥
 षडेते पाचिका यौगाः पित्तातीसारानाशनाः ।

इति पित्तातीसारः ।

पित्तवन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यग्राति पैत्तिके ।
 तदोपजायतेऽभौष्णं रक्तातीसार उत्खणः ॥ ९५ ॥
 तत्र तूष्णं क्रिया कार्थ्या रक्तपित्तनिवर्हिणी ॥ ९६ ॥
 क्वागे चार्धोदके क्षीरे नागरोत्पलबालकैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ ९७ ॥
 कषायो मधुना पीतस्त्रयो दाडिमवत्सकात् ।
 सद्यो जयेदतिसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ॥ ९८ ॥
 क्रीवैरातिविषा सुस्ता विष्णुधान्यकवत्सकम् ।
 समङ्गा धातकी लोध्रं विष्णं दीपनपाचनम् ॥ ९९ ॥
 हन्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतिसारं सञ्चरं वाथ विञ्चरम् ॥ १०० ॥

इति त्रीविराहिः ।

बिल्वं छागी पयः सिद्धं सिता मोचरसान्वितम् ।

कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ १०१ ॥

गुडेन भक्षयेद्विल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।

आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ १०२ ॥

धातकी वदरीपत्रं कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सर्लोध्रमिकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकार्दितः ॥ १०३ ॥

पयसा पिप्पली कल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।

त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १०४ ॥

रसाञ्जनं चातिविषा कुटजस्य फलत्वचम् ।

धातुकी शृङ्गवेरश्च पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ १०५ ॥

क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुख्वणम् ॥ १०६ ॥

निःकाथ्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः

सम्यक्पलं हितयमम्बु चतुःशरावे ।

तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं

क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ १०७ ॥

प्रक्षिप्य मासकानष्टौ मधुनस्ताव शीतले ।

रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यमिह विन्दति ॥ १०८ ॥

इति गिरिमल्लिकायां घृतम् ।

वदरीमूलकल्कान्तु तिलकल्कं तथैव च ।

संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।

तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ १०९ ॥

यष्टीमधुतिलाः क्षणा पञ्चकेसरमुत्पलम् ।

क्षौद्रमत्स्यण्डिका युक्तमाजेन पयसा पिबेत् ॥ ११० ॥

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुक् जयेत् ।

रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ १११ ॥
 क्षीरपिष्टं पिवेन्नोभ्रं यद्ध्यान्नीत्यलमिश्रितम् ।
 रक्तातिसारशमनं शर्करामधुयोजितम् ॥ ११२ ॥
 पीतः प्रियङ्गुनः कल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।
 रक्तस्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वयासरसान्वितः ॥ ११३ ॥
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
 भ्राजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ११४ ॥
 शङ्खकी वदरी जम्बू प्रियालाम्बार्जुनत्वचः ।
 पीताः क्षीरेण मध्वाब्धाः पृथक् शोणितवारणाः ॥ ११५ ॥
 सुस्निग्ध कञ्चटं बालविल्खं सनवनीतकम् ।
 लिङ्ग्याद्रक्तातिसारे च सशूले ग्रहणीगदे ॥ ११६ ॥
 वयस्था शारिवा लोभ्रं शर्करा मधुयष्टिका ।
 पीतः शीतेन पयसा सक्षौद्रो रक्तनाशनः ॥ ११७ ॥
 मुस्तकेन्द्रयवैः काथं सुशीतं मधुना युतम् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नः ग्रहणीदोषनाशनम् ॥ ११८ ॥
 नवनीतं मधुयुतं लिङ्गेदा सितया सह ।
 नागकेशरचूर्णं वा रक्तसंग्रहणं परम् ॥ ११९ ॥
 केशराजसमुद्भूता जलेन गुटिका कृता ।
 क्षयेत्साममतीसारं सशूलं सास्त्रमाशु च ॥ १२० ॥
 कृष्णमृक्मधुकं लोभ्रं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ १२१ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
 दाहदृष्ट्याप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥ १२२ ॥
 कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागे जले शृतम् ।
 तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ १२३ ॥
 यावच्च लसिकाभासं शृतं तमुपकल्पयेत् ।

तस्यार्धकर्षं तक्त्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ।
 अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम् ॥ १२४ ॥
 कुटजकायतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः ॥ १२५ ॥
 यो रक्तं शक्तः पूर्वं पञ्चाङ्गा प्रतिसार्थ्यते ।
 सपल्लवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः ॥ १२६ ॥
 पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं मथ चैवातिमन्वितम् ।
 नवनीतं पिबेद्युक्त्या तक्त्रं चानुपिबेन्नरः ॥ १२७ ॥
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपदेक्ष्यते ।
 यदा वायुर्विबल्यश्च पिच्छवस्तिस्तदा हितः ॥ १२८ ॥
 शास्त्रलेरार्द्रपुष्पाणि पुटपाककृतानि च ।
 मङ्गुल्योलूखले सम्यग्गृह्णीयात् पयसि शृते ॥ १२९ ॥
 गृहीत्वा च पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः ।
 युक्तं मधुककल्केन माक्षिकत्रिपलेन च ॥ १३० ॥
 तैलाक्तवपुषं दद्याद्वस्तेः प्रत्यागते रसे ।
 भोजयेत् पयसा वापि पित्तातिसारघीडितम् ॥ १३१ ॥

इति पिच्छवस्तिः ।

क्षौरदुमाणाश्च रसे विपक्वं तल्लैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः ।
 सितापलाङ्गं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ १३२ ॥
 दाहे पाके हितं चाजं पथः क्षौद्रं सशर्करम् ।
 गुदप्रक्षालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ १३३ ॥
 स्वेदोऽथ मूषिकामांसैस्तद्वसासं क्षणं तथा ।
 गुदनिस्ररणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३४ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

शम्बूकमांसं सुस्निग्धं सतैललवणान्वितम् ।
 ईषद् घृतेन चाभ्यज्य स्वेदयेत्तेन यत्नतः ॥ १३५ ॥
 गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेत् क्षिप्रमेव वा ॥ १३६ ॥

मेघनादस्य मूलानि मधुना सितया सह ।

निहन्ति शोषितस्रावं तण्डुलोदकपानतः ॥ १३७ ॥

इति रक्तातिसारः ।

श्वेतं विस्रङ्गनं स्निग्धं शीतलं मन्दवेदनम् ।

गौरवाऽरुचि हृत्तासैः पुरीषं सार्यते कफात् ॥ १३८ ॥

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।

योष्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १३९ ॥

पूतिकव्योष विल्वान्नि पाठादाङ्गिमहिङ्गुभिः ।

योजयेत् संस्कृतैर्यूषः श्लेष्मातिसारनाशनः ॥ १४० ॥

गोकण्टकं गुहा व्याघ्री कषायं सुशृतं पिबेत् ।

आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपनं पाचनं परम् ॥ १४१ ॥

पथ्यासौवर्चलं हिङ्गु सैन्धवातिविषा वचा ।

आमातिसारकफजं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ १४२ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं बालविल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक्फलं पथ्या हृदिश्लेष्मातिसारनुत् ॥ १४३ ॥

पथ्याग्नि कटुका पाठा वचा ग्रन्थिकवत्सकैः ।

सनागरैर्जयेत् क्षाथः कल्को वा श्लेष्मिकीं सुतिम् ॥ १४४ ॥

पाठावचाचिकटुकं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।

उष्णाम्बुपीतान्येतानि श्लेष्मातिसार नाशनम् ॥ १४५ ॥

हिङ्गुसौवर्चलं व्योषमभयातिविषावचा ।

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४६ ॥

कुष्ठं पाठा वचा सुस्तं चित्रकं कटुरोहिणी ।

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४७ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं पाठा कटुकरोहिणी ।

अभयाम्बुधरा शृण्ही विल्वकर्कटिकायुता ॥ १४८ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।

क्लमिश्रदुवचाविल्व पेशीधान्यककटफलम् ॥ १४८ ॥
 श्लोकार्धविहिता योगाद्यत्वारः कण्टकाः स्मृताः ।
 श्लेष्मातिसारिणे देया ह्येते वर्णबलप्रदाः ॥ १५० ॥
 नागरातिविषामुस्तं यवानीचित्रकं वचा ।
 शृण्ठीपुष्करमूलञ्च पाठा कटुकरोहिणी ॥ १५१ ॥
 भस्मातकास्थीन्यभया धातकी कौटजं फलम् ।
 हिङ्गु, सौवर्चलं चारं बिडङ्गं विडसैन्धवम् ॥ १५२ ॥
 मूत्रपिष्टान् समानेतान्वटकानक्षसम्भितान् ।
 छायाशुष्कांस्तु तान् ज्ञात्वा दद्याच्छ्लेष्मातिसारिणे ॥ १५३ ॥
 क्लमिष्वयथुपाण्डुर्त्तिं प्लीहगुल्मोदरापहान् ।
 ग्रहण्यर्शो विकारघ्नानग्निसन्दीपनान् पिबेत् ॥ १५४ ॥
 इति नागराद्यो वटकः । इति श्लेष्मातिसारः ।

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
 वर्चः कुर्यान्नैकरूपं तृषार्तः ।
 सर्वोद्भूतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रैः
 साध्यो बालवृद्धावलानाम् ॥ १५५ ॥
 शालिपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ।
 बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
 एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ १५६ ॥
 इति वृहच्छालिपर्ण्यादिः ।

यवकल्केन संसिद्धा प्रसारिण्यग्निमन्ययोः ।
 यवागूं प्राश्यमानोऽपि वातीसारौ सुखी भवेत् ॥ १५७ ॥
 अजमोदा समङ्गा च बालकं पद्मकेसरम् ।
 यवागूं साधयेदेतैः सर्वातीसारनाशिनीम् ॥ १५८ ॥
 श्रावरकभद्रमुस्ता विश्वौषधविल्वधातकीपुष्पैः ।
 सिद्धा तत्र यवागू देया सर्वातिसारिषु च ॥ १५९ ॥

स्निग्धं कुतूहलदहने चाङ्गेरौपत्रसञ्चयं युक्त्या ।
 सिन्धुद्रवेन मिश्रं हन्यरुचिं जठररोगञ्च ॥ १६० ॥
 कटुङ्गमोचाङ्गघनाम्बु विल्वैः ससारिवावत्सकनागरैश्च ।
 जलं शृतं सर्वभवं नराणां निहन्त्यतीसारमसक्तवेगम् ॥ १६१ ॥
 पञ्चमूलीबलाविल्व गुडूचीमुस्तनागरैः ।
 पाठाभूनिम्बक्रीवेर कुटजत्वक् फलैः शृतम् ॥ १६२ ॥
 हन्ति सर्वानतिसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
 मशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥ १६३ ॥
 पञ्चमूलीति सामान्यात्पित्ते योज्या कनीयसी ।
 महती पञ्चमूली च वातश्लेष्माधिके यथा ॥ १६४ ॥

इति पञ्चमूल्यादिः ।

समङ्गातिविषामुस्तं क्रीवेरं विश्वधातुकी ।
 कुटजत्वक्फलं विल्वं काथः सर्वातिसारनुत् ॥ १६५ ॥
 अभयानागरं मुस्तं गुडं सह योजितम् ।
 चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ १६६ ॥
 आम्रातिसारमानाहं विषमाञ्च विसूचिकाम् ।
 कमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ १६७ ॥
 विल्वाब्धधातुकीपाठा शुण्ठीमोचरसः समः ।
 पीतो रुन्ध्यादतीसारं गुडतन्त्रेण दुर्जयम् ॥ १६८ ॥
 दन्तीन्दीवरकेसरांजशिखरो क्षीराविकादीप्यकम् ।
 सूर्यावर्त्तकजीरकद्वययुतं भ्रष्टं मनाक् खर्परं ।
 पिष्ट्वा पर्युषिताम्बुना दिनमुखे पीतं निहन्त्यामृणाम् ।
 नानावर्णरुजातिसारकगदं प्रोवाच धन्वन्तरिः ॥ १६९ ॥
 पलमङ्कोटमूलस्य पाठादार्योश्च पेषयेत् ।
 यष्ट्याम्बुनाक्षमात्रस्य वटी सर्वातिसारहा ॥ १७० ॥
 अङ्कोटमूलं तन्त्रेण हतिसारहरं परम् ।

माहिषेण तु तक्रेण पाठापत्रं तथैव च ॥ १७१ ॥
 कुटजत्वक्फलं सुस्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
 अतिसारं जयत्याशु शर्करामधुसंयुतम् ॥ १७२ ॥
 विभीतकफलं दग्धं हन्यान्नवणसंयुतम् ।
 महान्तमप्यतीसारं चक्रपाणिरिवाऽसुरान् ॥ १७३ ॥
 वटप्ररोहं संपेथ श्लेष्मं तण्डुलवारिणा ।
 तं पिबेत्तक्रसंयुक्तमतिसारहरं परम् ॥ १७४ ॥
 धातकीनागरं विष्णुं सलोभ्रं पद्मकेसरम् ।
 जम्बूत्वङ्नागरं धान्यं पाठामोचरसं तथा ॥ १७५ ॥
 समङ्गा धातकी विष्णुं मध्यजम्बाम्नयोस्त्वचः ।
 कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ १७६ ॥
 चाङ्गेरी तत्र कोलात्म चत्वारस्ते कफोत्तरे ।
 श्लोकार्क्षविहितान् दद्यात् सस्नेहलवणान् गुडान् ॥ १७७ ॥
 इति अतीसारं च चत्वारो यूषाः ।

अवेदनं सुसम्पन्नं दीप्तान्नेः सुचिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतौसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ १७८ ॥
 क्षिग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजम्भ-
 मादाय तत्क्षणमतौव च पेययित्वा ।
 जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं
 वह्नं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलितम् ॥ १७९ ॥
 सुस्विन्नमेतदवपौष्य रसं गृहीत्वा
 क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।
 कृष्णात्रिपुत्रमतिपूजित एष योगः
 सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ १८० ॥

इति कुटजपुटपाकः ।

काश्मरी पद्मपत्रैश्च पक्ता कटुः क्लृप्तः ।

सपद्मकेसरो ग्राही स्याद्रसो मधुसंयुतः ॥ १८१ ॥

इति श्लोणाकपुटपाकः ।

न्यग्रोधादिगणा पूर्णं पुटपाकश्च तिसृतिरे ।

द्रवो मधुसितो पेयः पीतो हृन्म्यदरामयम् ॥ १८२ ॥

इति न्यग्रोधादि पुटपाकः ।

शुण्ठीमल्लपृष्ठान्वितां परिवृतां गोधूमपिष्टैस्ततः ।

सद्यो गोमयवेष्टितान्तु विपचेन्मृदाग्निना चातुरः ॥

श्रीतीक्ष्ण्य सितासमां प्रतिदिनं भक्षेन्नरः पथ्यभुक् ।

सर्वोपद्रवसंयुतानपि जयेद्दीर्घातिसारामयान् ॥ १८३ ॥

इति शुण्ठीपुटपाकः ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वह्निरारक्तवर्णता ।

शेषजत्वात्पलस्यास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ १८४ ॥

कुटजत्वकृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ।

लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातिसारानुद्भवेत् ॥ १८५ ॥

इच्छन्त्यत्राष्टमांसेन काथादतिविषारजः ॥ १८६ ॥

इति कुटजावलेहः ।

मूलं त्वचः पलशतं रक्तस्य कुटजस्य च ।

जलद्रोणे विपाचैतत्पादशेषमथोद्धरेत् ॥ १८७ ॥

भूयस्तद्विपचेत्तावद्यावत्साम्ब्रत्वमेति च ।

सैन्धवाच्च विडङ्गार कण्ठेन्द्रियवधातकी ॥ १८८ ॥

जीरं चूर्णं समं कृत्वा मध्वक्तं विलिङ्ग्येत्ततः ।

ततो मद्भिषदघ्ना च भोजयेच्च तमातुरम् ॥ १८९ ॥

दुर्निवारमतिसारं जयेदेतदसंशयः ॥ १९० ॥

शतं कूटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

काथे पादावशेषेऽस्त्रिंशेहीभूते पुनः पचेत् ॥ १९१ ॥

सौवर्चलं यवचारं विडङ्गसैन्धवपिप्पली ।

धातकौन्द्रयवा जाजी चूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ १८२ ॥

लिङ्गाददरमात्रम् तच्छीतं मधुसंयुतम् ।

पक्तापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥

दुर्वारं ग्रहणी दोषं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १८३ ॥

इति कुटजावलेहः ।

लेहे यत्रास्ति नो भागो निर्दिष्टो द्रव्यकल्कयोः ।

तत्रापि पादिकः कार्यो द्रवात्कल्को विजानता ॥ १८४ ॥

कूटजत्वक्फलशतं कषायमुपकल्पयेत् ।

वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं यदा लेहत्वमागतम् ॥ १८५ ॥

भस्मातकं विडङ्गानि त्रिफला त्रिकटु तथा ।

रसास्त्रं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च ॥ १८६ ॥

वचा सातिविषा विष्वं पाठा मोचरसस्तथा ।

बालकञ्च समङ्गा च प्रत्येकान्तु पलं पलम् ॥ १८७ ॥

त्रिंशत्पलं गुडस्याथ चूर्णीकृत्य प्रदापयेत् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा घृतस्य कुडवं तथा ॥ १८८ ॥

एष लेहस्तु शमयेदर्शोरक्तसमुद्भवम् ।

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १८९ ॥

ये च दुर्नामजा रोगा स्तास्तु सर्वान् व्यपोहति ।

रक्तपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ १९० ॥

ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।

अनुपाने च तं दद्याद् दधि तक्रं घृतं पयः ॥ २०० ॥

इति कुटजावलेहः ।

तुलामयाद्रीं गिरिमल्लिकायाः सङ्कुर्व्य पक्ता रसमाददीत ।

तस्मिन् सुतप्ते पलसम्मितानि सञ्चूर्ण्य दद्यात् सह शाल्मलीनाम् ।

पाठां समङ्गाऽतिविषां समुस्तां

विष्वच्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।

प्रक्षिप्य भूयो विपचेच्च तावद्
 दर्बीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ॥ २०२ ॥
 पीतस्वसौ कालविदा जनेन
 मण्डने वाऽजापयसाथ वापि ।
 निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं
 कृष्णं सितं लोहितपीतकञ्च ॥ २०३ ॥
 दोषञ्च हन्याद्विविधं सरक्तं
 पित्तं तथार्शांसि सशोणितानि ।
 अमृग्दरश्चैवमसाध्यरूपं
 निहन्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥ २०४ ॥

इति कुटजाष्टकावलेहः ।

तुला द्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्य तुला मताः ।
 जीर्णे त्वपथ्यभोजी स्यादर्शोभ्यः प्रतिमुच्यते ।
 रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह ईरितः ॥ २०५ ॥

इति कुटजाष्टकावलेहः ।

सदार्यङ्कोटपाठानां मूलं त्वङ्कुटजस्य च ।
 शास्त्रलीशालनिर्यासघातकीलोध्रदाडिमम् ॥ २०६ ॥
 पिष्ट्वाक्षसन्मितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाब्जना ।
 तेनैव मधुसंयुक्तानैकैकान् प्राणरुत्थितः ॥ २०७ ॥
 पिवेदत्ययमापन्नो विड्विसर्गेण मानवः ।
 अङ्कोटवटको नाम्ना सर्वातिसारनाशनः ॥ २०८ ॥

इति अङ्कोटवटकः ।

वत्सकस्याऽमृतायाश्च द्वे पले प्रस्थमौदकम् ।
 अपयित्वा रसे तस्मिन् पादशेषेऽवतारिते ॥ २०९ ॥
 अष्टौ पलानि शक्रस्य यवाश्चूर्णीकृतानि तु ।
 शुद्धपाकं विदित्वा तु यथा वज्रावतारितम् ॥ २१० ॥

सद्यः सर्वातिसारांश्च सर्वांश्च ग्रहणीं गदान् ।

नाशयेद्दीपयेच्चाग्निं कृष्णात्रेयस्य शासनात् ॥ २११ ॥

इति वत्सकाद्या गुटि

पलमङ्कोटमूलस्य पाठां दार्वींश्च तत्समां ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसन्निभान् ॥ २१२ ॥

ह्याया शुष्कां पिवेत् क्षिप्रं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

वातपित्तकफप्रायान् हन्वजान् सान्निपातिकान् ॥

ह्न्यात् सर्वानतिसारान् गुटिकीयं प्रयोजिता ॥ २१३ ॥

इति अङ्कोटगुटिका

पलार्द्धमरुणायास्तु द्विपलं कुटजस्य च ।

केशराजस्य मूलं तु कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २१४ ॥

सङ्कुट्य सलिलप्रस्थे पक्त्वा पादस्थिते रसे ।

पूतेऽस्मिन्नर्धतः खण्डं छागक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २१५ ॥

विष्वातिविषयोश्चूर्णं मुस्तस्येन्द्रियवस्य च ।

प्रत्येकमक्षमावन्तु क्षिप्वा पक्त्वा च भक्षयेत् ॥ २१६ ॥

शुद्धं तदनुभुञ्जीत काञ्चिकाख्यं प्रसाधितम् ।

माषगोक्षुरसिद्धं वा छागक्षीरं पिवेन्नरः ॥

ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २१७ ॥

इति अपराजितापलेहः ।

वत्सकस्य च वीजानि दार्वींश्चैव त्वगुत्तमा ।

पिप्पली शृङ्गवेरश्च लाक्षा कटुकारोहिणी ॥ २१८ ॥

षड्भिरैतैर्वृतं सिद्धं पेयं मण्डविमिश्रितम् ।

अतिसारं जयेच्छीघ्रं पिदोषमपि दारुणम् ॥ २१९ ॥

इति षडङ्गघृतम् ।

कुटजत्वक्फलं लोघ्नं कृष्णा दार्वीमहीषधम् ।

कटुका चेति तैः सिद्धं घृतं सर्वातिसारनुत् ॥ २२० ॥

इति कुटजायं घृतम् ।

र्षीं सलाक्षा कटुका सविष्ठा त्वक्कोटजाः शक्रयवः सकृष्णः ।

अर्विपक्वं घृतमाशुहन्ति मण्डेन पीतं सकलातिसारम् ॥ २२१ ॥

इति समाङ्गघृतम् ।

तुलां सङ्कुट्य विष्वस्य पथेट्यादावशेषिताम् ।

सक्षीरं साधयेत् तैलं श्लक्ष्णपिष्टैरिमैः समैः ॥ २२२ ॥

धातकी विष्वकुष्ठश्च रास्ना शुण्ठी पुनर्नवा ।

देवदारुवचासुस्तं लोभ्रं मोचरसान्वितम् ॥ २२३ ॥

सृङ्गिना साधितश्च ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ।

विष्वतैलमितिख्यातं महदात्रेय पूजितम् ॥ २२४ ॥

इति महाविल्वतैलम् ।

ग्रहण्यर्शो विकारे ये स्नेहाद्या उपकल्पिताः ।

तेऽपि चात्र प्रयोक्तव्या यथा दोषं विजानता ॥ २२५ ॥

इति सर्वातिसारम् ।

कट्वादिभीरसैः क्रुद्धैः प्रवृद्धी पित्तमारुतौ ।

व्यासाद्य ग्रहणीं नृणामतीसारकरौ स्मृतौ ॥ २२६ ॥

सशब्दं फेनिलं रुद्धं कषायोदकसन्निभम् ।

पक्वान्तरसवर्णाभं हृषिद्राप्रतिमं घनम् ॥ २२७ ॥

विष्मूत्रं कृष्णं सृजति सशूलं दाहपाकवान् ।

विद्यात्तहाहृषोषान्तं वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २२८ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

आहारो भिषजा योग्यः सर्वदा हितमिच्छता ॥ २२९ ॥

कट्फलं मधुकं लोभ्रं त्वग्दाडिमफलस्य च ।

वातपित्तातिसारघ्नं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ २३० ॥

कलिङ्गकं वचा सुस्तं दारु सातिविषा समम् ।

कल्कं तण्डुलतोयेन पिवेत्पित्तानिलाभयो ॥ २३१ ॥

फेनिलं बहुशो रक्तं सकलं वेदनान्वितम् ।

विविधं सार्थमाणञ्च वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २३२ ॥

इति वातपित्तातिसारः ।

कटुस्त्वलवणस्निग्धगुरुमिष्टोपसेवनात् ।

श्लेष्मपित्ते प्रकुपिते वक्त्रं सञ्छाद्य देहिनाम् ॥ २३३ ॥

कषायन्तं द्रवं स्निग्धं मन्दवेगं सवेदनम् ।

घनं शाल्मली पिच्छाभं पद्मपत्रनिभं क्वचित् ॥ २३४ ॥

पिच्छिलं शङ्खवर्णाभं रक्तविन्दुभिराचितम् ।

क्षुत्तृष्णे चातिबहुले श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३५ ॥

यथा दोषप्रशमनी दद्याद्दीपनपाचनी ।

यवागूर्बज्जदोषाणां श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३६ ॥

शालिपर्णी बला विल्वैः पृथक् पर्णी च साधिता ।

दाडिमान्मथुता पेया श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३७ ॥

कुटजातिविषा मुस्तं हरिद्रा पर्णिनीद्वयम् ।

सक्षौद्रशर्करं शस्तं श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३८ ॥

मुस्ता सातिविषा मूर्वा वचा च कुटजैः समाः ।

एषां कषायः सक्षौद्रः श्लेष्मपित्तातिसारहृत् ॥ २३९ ॥

मुस्तं हरिद्रे मधुकं पृथ्निपर्णी सहचक्रम् ।

मधुयुक्तं निहन्त्याशु श्लेष्मपित्तसमुद्भवम् ॥ २४० ॥

सवेदनं सरक्तञ्च पुरीषं तन्दधाति च ।

श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं चाशु नियच्छति ॥ २४१ ॥

पाठा वत्सकवोजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ।

पिवेन्निःक्वाथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा ॥ २४२ ॥

पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ २४३ ॥

लोध्रं चन्दनयष्ट्याह्न दावी पाठाऽनिलोत्पलम् ।

तण्डुलोदकसम्पिष्टं दीर्घवृन्तत्वगन्वितम् ॥ २४४ ॥

पूर्ववत् क्षयितादस्माद्रसमादाय शीतलम् ।

मध्वक्त्वा पाययेच्चेतत् कफपित्तोत्तरामये ॥ २४५ ॥

इति क्षीप्रादिपुटपाकः । इति श्लेष्मपित्तातिसारः ।

रसैः स्वादुकटुप्रायैरुभौ वातकफौ नृणाम् ।

कुरुतस्त्रावतीसारं क्रुद्धौ वक्त्रं निरस्य च ॥ २४६ ॥

द्रवं सफेनं पुरीषं तत्तुल्यमामगन्धिकम् ।

सशब्दं वेदनावत्सं न चामं परिपच्यते ॥ २४७ ॥

नित्यं गुडगुडायत्तं तन्द्रामूर्च्छाभ्रमक्लमैः ।

प्रसक्तं सन्धिकव्यूजानुपृष्ठास्थिशूलिनः ॥ २४८ ॥

धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वक्वतोऽथवा ।

आहारो भिषजा यक्ष्मिण्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २४९ ॥

चिरविल्वं वचा दारुपञ्चकोलं पुनर्नवा ।

विदारिगन्धा वृहती विल्वाद्यं खण्डितान् यवान् ।

काथो यवागूर्यूषं वा वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५० ॥

विल्वं वत्सकवौजानि पाठाहिङ्गुशिवान्विता ।

वातश्लेष्मातिसारेषु कषायं पाचनं पिबेत् ॥ २५१ ॥

चित्रकातिविषा मुस्तं बालविल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक् फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥ २५२ ॥

पूति दारुत्वर्चं रोध्नं कटुङ्गमथ नागरम् ।

दाडिमान्मथुतं दद्याद्वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५३ ॥

वातातिसारे यच्चोक्तं पाचनं ग्राहि भेषजम् ।

तदत्रापि प्रयुज्येत सपित्तकफमारुते ॥ २५४ ॥

इति वातश्लेष्मातिसारः ।

विल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।

निहन्त्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ २५५ ॥

पटोलयवधान्यऋक्षप्रथः प्रियः सुशीतलः ।
 शर्करा मधुसंयुक्तः कर्द्यतीसारनाशनः ॥ २५६ ॥
 प्रियङ्गुञ्जनमुस्ताह्वं पाययेत्तु यथा बलम् ।
 तृष्णातीसारकर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ २५७ ॥
 कषायो भृष्टमुहस्य सलाजमधुशर्करः ।
 कर्द्यतीसारतट्टदाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २५८ ॥
 जम्बाम्रपल्लवोशीरवटशुङ्गावरोहकम् ।
 रसः काथोऽथवा चूर्णं क्षौद्रेण सह योजितम् ॥ २५९ ॥
 कर्दिज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णाञ्च दुर्जयाम् ।
 नियच्छत्यचिराद्रक्तच्युतिं वाऽनेकहेतुकाम् ॥ २६० ॥
 इति कर्द्यतीसारः ।

विडङ्गातिविषा मुस्तं दारुपाठा कलिङ्गकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं शोथातीसारनाशनम् ॥ २६१ ॥
 किराताश्लामृतोदीच्य मुस्तचन्दनधान्यकैः ।
 शोथातिसारहृत्तासतट्टदाहज्वरनाशनः ॥ २६२ ॥
 विश्वीषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।
 घृतं निहन्यतीसारं ग्रहणीं पाण्डुकामलाम् ॥ २६३ ॥

इति शोथातीसारः ।

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
 वाथोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।
 कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं
 तच्चाधस्तात् काकणन्ती प्रकाशम् ॥ २६४ ॥
 निर्गच्छेद्द्वै विड्विमिश्रं क्षविड् वा
 निर्गन्धं वा गन्धवञ्चानिसारः ।
 शोकोत्पन्नो दुःखिकिञ्चोऽतिमात्रं
 रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ २६५ ॥

भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ।

तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ॥ २६६ ॥

इति भयशोकौ अतिसारी ।

विषाग्नः कृमिसम्भूते हिता चोभयशर्मदा ॥ २६७ ॥

शर्करा धातकी लोघ्नैः पाठारलुकपिप्पली ।

समङ्गाभिर्मोचिरसपद्मकेसरसंयुतैः ॥ २६८ ॥

अग्नैः प्रभावकृमिजं विरुद्धपानान्न दोषसम्भूतम् ।

अतिसारभयं शमयति लेहः कल्याणको नाम्ना ॥ २६९ ॥

इति कल्याणावलेहः ।

दीप्तान्निर्वहुदोषो यो विबन्धं वातिसार्यते ।

विडङ्गत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २७० ॥

क्षुत्क्षामस्य विरिक्तस्य युञ्ज्यात्प्रेयां विचक्षणः ।

भेषजैर्मातृतघ्नैश्च दीपनैः सम्प्रकल्पिताम् ॥ २७१ ॥

अन्नाजीर्णात्यदृताः क्षोभयन्तः

कोष्ठं दोषा धातुसङ्घातमलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ २७२ ॥

तत्रापि वमनं कार्यं लङ्घनञ्च यथाक्रमम् ।

शूलानाहप्रसेकान्तं वामयेदतिसारिणाम् ॥ २७३ ॥

पिप्पलीलवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा ।

विश्वोदीच्योदकं पानं लङ्घनं वापि शस्यते ॥ २७४ ॥

पिप्पल्यादिः प्रयोक्तव्यो यूषः सह षडादिभिः ॥ २७५ ॥

नागरातिविषा मुस्तं हिङ्गुवत्सकचित्रकाः ।

घनतेजोवती पाठा पिप्पलीन्द्रयवाः समम् ॥ २७६ ॥

सैन्धवं कौटजं वीजं वचा कटुकरोहिणी ।

विडं पाठामतिविषां कुटजं विश्वभेषजम् ॥ २७७ ॥

एलाकुटजवैजानि लोभ्रं सावरकं न्यसेत् ।

वत्सकातिविषा शुण्ठी विष्वङ्गिङ्गुयवाङ्मुहाः ॥ १७८ ॥

श्लोकार्धं विहिता योगाः षडेते पाचना मताः ।

उष्णाङ्गुमद्यधान्याङ्गैः पीताः वा श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ २७९ ॥

इति चामपाचनविधिः ।

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २८० ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला

पित्ताक्षदाहा सकफा कफाश्च ।

सशोणिता शोणितसम्भवाश्च

ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ २८१ ॥

तासामतीसारवदादिशेऽलिङ्गं क्रमं चामविपक्वताश्च ॥ २८२ ॥

तैलं सर्पिर्दधिक्षौद्रं सिता विश्वं सफाणितम् ।

सर्वमालोच्य पातव्यं सद्यो निर्वाहिकां जयेत् ॥ २८३ ॥

कल्कः स्याद्दालविष्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सारोऽन्तस्नेहाङ्गः सद्यो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ २८४ ॥

बलाविष्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वमेषजम् ।

लिङ्गाद्वातप्रतिहतं सशूले सप्रवाहिके ॥ २८५ ॥

विष्वपेशी गुडं लोभ्रं तैलं मरिचयोजितम् ।

लीढा प्रवाहिकाक्रान्तः क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥ २८६ ॥

पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।

व्रह्मन्निर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २८७ ॥

घातकी वदरौप्यं कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोभ्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकार्दितः ॥ २८८ ॥

व्रूषणं त्रिफला सुस्तं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

विष्वं कर्कटिका हिङ्गु विङ्गु सनिदिन्धिकम् ॥ २८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।

तत्रयोगं पिबेत्कोलं हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् ॥ २८० ॥

इति दूषणाय' इतम् । इति प्रवाहिका ।

यवाः सक्तुश्च लाजानां मूलं पुष्पञ्च शाकपलेः ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशङ्खाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २८१ ॥

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ।

क्षीरशेषं कषायञ्च पूतं कृत्वा क्षिपेदथ ॥ २८२ ॥

कल्कः शाकपलिनिर्यास समङ्गाचन्दनोत्पलम् ।

वत्सकस्य च बीजानि प्रियङ्गु पद्मकेशरम् ॥ २८३ ॥

पिच्छावस्तिरियं सिद्धा सघृतक्षौद्रशर्करा ।

प्रवाहिका गुदभ्रंश रक्तस्रव ज्वरापहा ॥ २८४ ॥

इति पिच्छावस्तिः ।

दौषाग्निर्निष्पु रीषो यः सार्थ्यते फेनिलं शक्यत् ।

स पिबेत् फाणितं शृण्ही दधितैलसमन्वितम् ॥ २८५ ॥

दध्ना ससारेण समाचिकेन

भुञ्जीत निःसारिकपीडितस्तु ।

सुतप्तकुप्यकथितेन वापि

क्षीरेण शीतेन सधुप्लुतेन ॥ २८६ ॥

बला विश्वशृतं क्षीरं गुड़तैलानुयोजितम् ।

दौषाग्निं पाययेन्नातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ २८७ ॥

शशमांसं सरुधिरं समङ्गा सघृतं दधिः ।

विपाच्य खादेत् सेवेच्च संहसं शक्यतः क्षये ॥ २८८ ॥

इति पुरीषचये व्यवस्था ।

विविधवातविट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।

सरक्तपित्तस्य प्रथः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ॥ २८९ ॥

जीर्णेऽमृतोपमं क्षीरमतीसारे सुयोजितम् ।

अचिरोत्थे च तत्प्रेयमपाभ्यागैस्त्रिभिः शृतम् ॥ ३०० ॥

अथ चसाध्यलक्षणमाह ।

पक्वजाम्बवसङ्काशं यत्कृत् पिण्डनिभन्तनु ।

घृततैलवसा मज्जा वेश्वारं पयोदधि ॥ ३०१ ॥

मांसधावन तोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम् ।

कर्पूरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ ३०२ ॥

कुण्ठं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं कथितं बहु ।

दृष्ट्यादाहभ्रमश्वासहिक्कापाश्चांश्च शूलिनम् ॥ ३०३ ॥

सम्पूर्णाऽरतिमोहैश्च युक्तं पक्ववलीगुदम् ।

प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ ३०४ ॥

असंहतगुदं क्षीणं शूलाभानैरुपद्रुतम् ।

गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारिणमुत्सृजेत् ॥ ३०५ ॥

श्वासशूलपिपासात्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।

विशेषेण नरं वृद्धमतिसारो विनाशयेत् ॥ ३०६ ॥

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो

यैस्तैरतिसारगदो न सिध्येत् ।

वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो

ऽहत्वा तनुं नैव निवर्तते तु ॥ ३०७ ॥

शीथं शूलं ज्वरं मूर्च्छां श्वासं कासमरोचकम् ।

हृदि दृष्ट्याश्च हिक्काश्च दृष्टातिसारिणं त्यजेत् ॥ ३०८ ॥

हस्तपादाङ्गुली सन्धि प्रपाको मूत्रविट्ग्रहः ।

पुरीषस्योष्णतातीव कोष्ठभेदी न जीवति ॥ ३०९ ॥

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।

दौषान्तेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ ३१० ॥

ज्ञानावगाहमभ्यङ्गं गुदस्त्रिष्वक्ष भोजनम् ।

व्यायाममग्निसन्तापमतीसारे विवर्जयेत् ॥ ३११ ॥

इति अतिसारनिदानचिकित्साधिकारः ।

अथ ज्वरातिसारमाह ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।

तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नाचोदितः पुनः ॥ ३१२ ॥

अवमानं ज्वरोऽपि उपेक्षेत मलं सदा ।

अतिप्रवर्त्तमानस्तु साधयेत् तं चिकित्सकैः ॥ ३१३ ॥

ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।

न तन्मिलितयोः कार्यं मन्योन्यं वर्धते यतः ॥ ३१४ ॥

अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सकैः ॥ ३१५ ॥

लङ्घनमुभयोर्युक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।

उत्पलषष्टिकसिद्धं लाजामण्डादिकं पेयम् ॥ ३१६ ॥

पृश्निपर्णी बलावित्थनागरोत्पलधान्यकैः ।

ज्वरातिसारे पेयां वा पिबेत् सान्नां शृतां नरः ॥ ३१७ ॥

धातकी छाथसंसिद्धा विश्वभेषजसंस्कृता ।

दाडिमान्मयुता पेया ज्वरातिसारशूलिनाम् ॥ ३१८ ॥

एरण्डमूलयवगोक्षुरकारनालैः

स्त्रिणां लिङ्गन्ति विजयां मधुना युतां ये ।

तेषां प्रणाशमुपयान्मुदरामयास्तु

सर्वे सशूलविषमज्वरकासयुक्ताः ॥ ३१९ ॥

कणा करिकणा लाजा गणी मधुसितायुतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥ ३२० ॥

पाठेन्द्रयवभूनिम्ब सुस्त पर्पटकाश्रुता ।

जयत्याममतीसारं ज्वरश्च समहौषधम् ॥ ३२१ ॥

नागरातिविषा सुस्तं भूनिम्बान्मृतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः काथः सर्वातिसारनाशनः ॥ ३२२ ॥

इति नागरादिः ।

ऋषीवरातिविषा मुस्त विष्वनागरधान्यकम् ।

पिबेत्पिच्छा विबन्धन्नं शूलदोषामपाचनम् ।

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ३२३ ॥

इति ऋषीवरादिः ।

गुडूच्यतिविषा धान्य शुण्ठी विष्वान्द्र बालकैः ।

पाठा भूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपर्पटैः ॥ ३२४ ॥

पिबेत्कषायं सक्षीद्रं पिपासादाहनाशनम् ।

ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥ ३२५ ॥

इति गुडूचादिः ।

वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विष्वं पाठा यवानिका ॥ ३२६ ॥

हावेतौ सिद्धयोगौ तौ श्लोकार्धेनाभिभाषितौ ।

ज्वरातिसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ ॥ ३२७ ॥

उत्पलं दाडिमत्वचं पद्मकेसरमेव च ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३२८ ॥

उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं विश्वमेव च ।

समङ्गा धातकी लोभ्रं विष्वं दीपनपाचनम् ॥ ३२९ ॥

हन्त्यरोचकपिच्छामं विविधं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ३३० ॥

विष्वबालकभूनिम्ब गुडूची धान्यनागरैः ।

कुटजाद्र्युतः काथो ज्वरातिसारशूलनुत् ॥ ३३१ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं केशरं नीलसुत्पलम् ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३३२ ॥

नागरातिविषा मुस्ता गुडूची विश्ववत्सकैः ।

कषायः पाचनः शोथज्वरातिसारवारणः ॥ ३३३ ॥
 मुस्तकातिविषा शुण्ठी वत्सकाभयतिक्तकैः ।
 सर्वातिसारहृत्तास सर्वशोफज्वरापहः ॥ ३३४ ॥
 क्वाथेन दशमूलस्य विश्वमक्षयुगं पिबेत् ।
 ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ ३३५ ॥
 मुस्तकविष्वातिविषा गोपी भूनिम्बवत्सकाकाथः ।
 मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातिसारं जयेद्दोरम् ॥ ३३६ ॥
 नागरामृतभूनिम्ब विष्णुमलकवत्सकैः ।
 समुस्तातिविषोशौरैर्ज्वरातिसारहृत्तालम् ॥ ३३७ ॥
 व्योषं वत्सकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
 चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीमतिविषां वचाम् ॥ ३३८ ॥
 श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं सर्वं तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ।
 सर्वमेकत्र संयोज्य प्रपिबेत्तण्डुलाखुना ॥ ३३९ ॥
 सक्षौद्रं वा पिबेदेतत्पाचनं ग्राहि दीपनम् ।
 तृणारुचिप्रशमनं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३४० ॥
 कामला ग्रहणीदोषान् गुल्मं ध्रौहानमेव च ।
 प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुश्चापकर्षति ॥ ३४१ ॥
 इति व्योषाय चूर्णम् ।

कटुफलविल्वजम्बास्थिकपित्तं सरसाञ्जनम् ।
 लाक्षा हरिद्रे क्लीवेरं कटुफलं शुकनासिकाम् ॥ ३४२ ॥
 लोघ्नं मोचरसः शङ्खं धातकी वटशृङ्गकम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्भितान् ॥ ३४३ ॥
 क्षायाशुष्कान् पिबेत्प्रातर्ज्वरातीसारशान्तये ।
 रक्तपित्तज्वरहराब्जूलतिसारनाशनान् ॥ ३४४ ॥

इति कटुकायो वटकः ।

पाठासतिविषा निम्ब समङ्गा चन्दनं जलम् ।

धातकी सुस्त भूनिम्बं जटामांसी सनागरम् ॥ ३४५ ॥

दावी च समभागानि घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

सज्वरेऽस्त्रिन्नतिसारे ग्रहण्यां पाण्डुरोगिणि ।

मूत्रकृच्छ्रे गुदस्त्रावे विषूच्यामलसे हितः ॥ ३४६ ॥

इति पाठाद्यं घृतम् । इति ज्वरातिसारनिदानम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलिते अतिसाराधिकारः समाप्तः ।

अथ ग्रहणीनिदानमाह ।

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्ने रहिताग्निः ।

भूयः सन्दूषितो वङ्गिर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

तस्मात्कार्यः परिहारस्त्वतिसारे विरिक्तवत् ।

यावन्न प्रकृतिस्थः स्यादोषतः प्राणतस्तथा ॥ २ ॥

मांसासृष्टेदसां तिस्रश्चतुर्थी श्लेष्मधारिणी ।

पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी चाग्निधरा मता ।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकला स्मृताः ॥ ३ ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम या पूर्वं समुदाहृता ।

पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।

नाभेरुपरि सा ह्यग्निर्बलोपस्तन्महता ॥ ५ ॥

अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः ॥ ६ ॥

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणी श्रितः ।

तस्मात् सन्दूषिते वङ्गौ ग्रहणी दूष्यते नृणाम् ॥ ७ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं मूर्च्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ८ ॥

पक्वं वा सरजं पूति मुहुर्वच्चं मुहुर्द्रवम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ८ ॥
 पूर्वरूपन्तु तस्येदं तृणालस्यं बलक्षयः ।
 विदाहोऽन्नस्य पाकश्च क्षिरात् कायस्य गौरवम् ॥ १० ॥
 कटुतिक्तकषायातिरूक्ष शीतान्नभोजनैः ।
 प्रमितानशनाद्यध्व वेगनिग्रह मैथुनैः ॥ ११ ॥
 मारुतः कुपितो वज्रं सञ्छाद्य कुरुते गदान् ॥ १२ ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खरां गता ।
 कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ १३ ॥
 पार्श्वोरुवंक्षश्चग्रीवा रुग्भीष्णं विषूचिका ।
 हृत्प्लोडाकार्श्यदीर्घल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ॥ १४ ॥
 गृद्धिः सर्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ।
 जीणे जीर्यति चाध्मानं भुङ्क्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ १५ ॥
 सवातगुल्म हृद्रोग प्लीहाशङ्की च मानवः ॥
 क्षिरादुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्चासार्दितोऽनिलात् ॥ १६ ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दोष मजीर्णवदुपाचरेत् ।
 लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सामातीसारभेषजैः ॥ १७ ॥
 दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
 अतिसारोक्त विधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १८ ॥
 विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलक संस्कृतम् ।
 दद्यात्पेयादि लघ्वन्नं योजयेत् पुनः दीपनम् ॥ १९ ॥
 पञ्चकोलकयूषस्तु मूलकानां रसोऽथवा ।
 सुन्निग्धो दाडिमान्नश्च वातनुज्जोजने हितः ॥ २० ॥
 पेयादि पटु लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेत् भिषक् ॥ २१ ॥
 कपित्थ विल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।

यवागूः पाचयत्यामं शक्नोत् संवर्त्तयत्यपि ॥ २२ ॥
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवम् ।
 पथ्यं मधुरपाकत्वाच्च च पित्तं प्रकोपयेत् ॥ २३ ॥
 कषायोष्णविकाशित्वा द्वौष्ण्याच्चैव कफे हितम् ।
 वाते स्वाद्वस्त्रसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहितम् ॥ २४ ॥
 शृण्ठी समुस्तातिविषां गुडूचीं पिबेत् समांशं क्षयितां जलेः
 मन्दानलत्वे सततामताया मामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २५ ॥
 पिप्पली वृहतीव्याघ्री यवक्षार कलिङ्गकाः ।
 चित्रकं शारिवापाठाशठी लवणपञ्चकम् ॥ २६ ॥
 तच्चूर्णं पाययेद्दध्ना सुरयोष्णाभ्रसापिवा ।
 मारुतग्रहणीदोषे शमनं परमं मतम् ॥ २७ ॥

इति पिप्पल्यादि चूर्णम् ।

धान्यकाति विषोदीच्य यवान्नी मुस्तनागरम् ।
 बलाद्विपर्णीविल्वं च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ २८ ॥
 कलिङ्गं हिङ्गूतिविषा वचा सौवर्चलाभया ।
 दार्वी ग्रन्थिकमूलेन पातव्योष्णेन वारिणां ॥ २९ ॥
 नागरं कौटजं वीजं पिप्पली वृहतीद्वयम् ।
 चित्रकं शारिवा पाठा क्षारं लवणपञ्चकम् ॥ ३० ॥
 चूर्णयित्वा सुरामण्डं दधिकोष्णाभ्युक्तान्निकैः ।
 पिबेदग्निं विहृद्यर्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ३१ ॥
 यवान्नी व्योषसिन्धूय जीरकद्वयहिङ्गुजम् ।
 आद्यग्रासाशितं साज्यं चूर्णं वातनुदग्निहृत् ॥ ३२ ॥

इति हिङ्गुष्टकम् ।

कृष्णाविड विजयानां गुटिका सर्पिभतीपाने ।
 ग्रहणीदोषे स्वरुचिमन्दाग्निं शक्नोद्विबन्धे च ॥ ३३ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं द्विजमोदाश्च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ३४ ॥

गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ ३५ ॥

सौवर्चलं सैन्धवश्च विडमौद्भिद मेव च ।

सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ३६ ॥

इति चित्रकादिगुटिका ।

ज्ञात्वातु परिपक्वं च वातजं ग्रहणीगदम् ।

दीपनैर्भेषजैः पक्कैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३७ ॥

धान्यविल्बबलाशुण्ठीतालपर्णीशृतं जलम् ।

स्याद्वातग्रहणीदोषे सानाह्वे सपरिग्रहे ॥ ३८ ॥

द्विपञ्चमूले सरलं देवदारु समागरम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३९ ॥

शरबीजं यवान् कोलान् कुलत्यानाकुलीकृतान् ।

पाचयेदारणालेन दध्ना सौवीरकेण च ॥ ४० ॥

चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।

स्वर्जिका यावशूकानां क्षारौ दत्त्वा च युक्तितः ॥ ४१ ॥

सैन्धवोद्भिदसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।

ससौवर्चलपाकानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥ ४२ ॥

विनीय चूर्णितांस्तत्प्रायः पाययेत् प्रसृतं बुधः ।

करोत्यग्निबलं वर्षं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ४३ ॥

अत्र शुष्कमानेन द्विपञ्चमूलादीनां षट्पञ्चाशत्पलाधिक-
शतद्वयमारणालादीनामन्यतमस्य च चतुर्भिर्द्रोणैर्निःकाष्य
णावशेष इत्यते स्वर्जिकाक्षारं यवक्षारयोरपि द्विपल-
म् ।

इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

पञ्चमूल्यभयाव्योष पिप्पलीमूलसैन्धवैः ।

रास्त्राक्षारहयाजाजी विङ्ङ्गशठीभिर्घृतम् ॥ ४४ ॥

शक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाद्रकस्य च ।

तक्रमस्तुमुरामण्डसीवीरकतुषोदकैः ।

काष्ठीकेन च तत्पक्वं पीतमग्निकरं परम् ॥ ४५ ॥

शूलगुल्मोदरानाहकासानिलगदापहम् ॥ ४६ ॥

पञ्चमूलं कनीयांसमत्र । इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

चथ्यचित्रकपाठानां तेजोवत्यास्तथैव च ।

कणापिप्पलीमूलानां भागान् दद्याच्चतुष्पलान् ॥ ४७ ॥

पलानि चाष्टौ सुस्तायाः सुनिशामुष्टयस्त्रिह ।

आस्त्रोतायाः प्रबालानां मालतीकरवीरयोः ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कतापसाऽघोटकस्य च ॥ ४८ ॥

एतान् सङ्गुह्य विपचेत् जलद्रोणचतुष्टये ।

चतुर्भागावशेषन्तु कुर्यान्मन्देन वङ्गिना ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषे स्यातां प्रत्येकं त्रिपलोन्मिते ।

पिप्पलीनाञ्च कुङ्कुमं बिङ्ङ्गानां घनस्य च ॥ ५० ॥

तथा वत्सकबीजानां कल्कार्थं सम्प्रदापयेत् ॥ ५१ ॥

क्षारस्य यावशूकस्य स्वर्जिकायास्तथैव च ।

बिङ्ङ्गसैन्धवयोश्चैव दद्याद् द्वे द्वे पले शृते ॥ ५२ ॥

ततस्तेन कषायेण कल्कैरेभिश्च पेप्नितैः ।

दधिमस्त्वस्त्युक्तैश्च पचेद्द्वैद्यो घृतादकम् ॥ ५३ ॥

साम्बुकल्कं पिबेत् कर्षं विष्टम्भे द्विगुणं पिबेत् ।

उष्णोदकानुपानञ्च कुर्याज्जीर्णेऽथ भोजनम् ॥ ५४ ॥

अनेन ग्रहणीदोषाः सर्वे नश्यन्ति देहिनाम् ।

कफवातश्रयश्चैव गुल्मश्चैव चतुर्विधः ॥ ५५ ॥

अर्शांसि नाशयत्येव घ्नीहानं शमयत्यपि ।

महदग्निघृतम्भेतस्त्रिषजा परिचक्षते ॥ ५६ ॥

स्निग्धं भुञ्जीत चाप्यन्नं मांसं खादेच्च मेदुरम् ।

अत्यग्निनाशनार्थाय भक्षयेन्नधुना सह ॥ ५७ ॥

इति महदग्निवृत्तम् ।

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोलनम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं ग्रीहकासज्वरापहम् ॥ ५८ ॥

विश्वीषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।

घृतं निहन्याच्छयथुं ग्रहणीं सामवातजाम् ॥ ५९ ॥

इति ग्रहणीवृत्तम् ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

खदंद्वा पिप्पली धान्यं विष्णुं पाठा यवानिका ॥ ६० ॥

चाङ्गेरी खरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन दध्ना च तद्वृतं कफवातनुत् ॥ ६१ ॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रं शार्त्तिमानाहमेतत्सर्पिर्व्वपोहति ॥ ६२ ॥

इति वृश्चाङ्गेरीवृत्तम् ।

वस्तिकर्म भिषक् कुर्यान्मन्दाग्नेः सक्तवर्चसः ॥

इति वातग्रहणी ।

कटुजीर्णविदा ह्यग्न्यक्षाराद्यैः पित्तमुख्यणम् ।

संभावयेच्चानिलं वै जलं तप्तभिवानलम् ॥ ६३ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।

पूत्यन्त्रोद्गारहृत्कण्ठदाहार्चिष्टडर्दितः ॥ ६४ ॥

वक्त्रेः प्रदूषणं पित्तं विरेकैर्वमनेन वा ।

हृत्वा भोज्यैर्लघुग्राह्यौ दीपनैरविदाहिभिः ॥ ६५ ॥

षिभिः संतुं हयेद्वह्निं चूर्णस्निग्धैश्च तिक्तकैः ॥ ६६ ॥

रसास्त्रनमतिविषा वत्सकस्य फलत्वचम् ।

नामरं धातकी चैव सद्योद्व तण्डुलाम्बुना ॥

पित्तग्रहणीदोषार्थं रक्तपित्तातिसारमुत् ॥ ६७ ॥

इति रसाक्षनादि चूर्णम् ।

पाठावक्षकबीजानि चित्तकं विश्वभेषजम् ।

पिबेन्निष्काथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिष्वा ॥ ६८ ॥

पित्तश्लेष्माभिभूतानां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ ६९ ॥

इति पाठादिक्वाथचूर्णम् ।

नागरातिविषा सुखं धातकी सरसाञ्जनम् ।

वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठा तित्तकरोहिणी ॥ ७० ॥

पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सच्चौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ७१ ॥

अर्शास्थथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ७२ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

जलमष्टगुणं दद्यात् पलं कण्डिततण्डुलान् ।

भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ ७३ ॥

इति तण्डुलोदकविधिः ।

भूनिम्बकटुका व्योष सुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥ ७४ ॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषं गुल्मनुत् ।

कामला ज्वरपाण्डुत्व मेहार्थ्यतिसारमुत् ॥ ७५ ॥

गुडयोगाद् गुडाम्बु स्याद् गुडवर्णं रसान्वितम् ।

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

पाठा विल्वानल व्योष जम्बूदाडिमधातकी ।

कटुकातिविषा सुस्ता दार्वी भूनिम्बवत्सकौ ॥ ७६ ॥

सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।

सच्चौद्रञ्च पिबेच्छर्दिं ज्वरातिसारशूलवान् ॥ ७७ ॥

हृद्दाहग्रहणीदोषाऽरोचकानलजित् ।

इति पाठाद्यं चूर्णम् ।

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठा मूर्वा कुटञ्जटम् ।

षड्ग्रन्था शारिवाऽऽस्फोता सप्तपर्णापरुषकान् ॥ ७८ ॥

पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपित्तकान् ।

कटुका रोहिणी सुस्तं निम्बश्च द्विपलांशकम् ॥ ७९ ॥

द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतं पचेत् ।

किराततिक्तोद्भयवबीरामागधिकोत्पलैः ॥ ८० ॥

कल्कैरक्षंसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

किराततिक्तं षड्ग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।

चन्दनं पद्मकोशीरं दावीत्वकटुरोहिणी ॥ ८१ ॥

कुटजत्वक्फलं सुस्तं यवानौ देवदारु च ।

पटोलनिम्बपत्रैला सौराष्ट्रतिविषा वचा ॥ ८२ ॥

मधुशिशोश्च बीजानि मूर्वा पर्यटकं तथा ।

तच्चूर्णं मधुनां लोह्यं पेयं सर्वं घृतेन वा ॥ ८३ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशूलगुल्मारचिञ्चरान् ।

कामलां सन्निपातश्च मुखरोगश्च नाशयेत् ॥ ८४ ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद् घृतम् ।

हन्ति कुष्ठामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलान् ॥ ८५ ॥

इति मसूराद्यं घृतम् ।

मसूराणां पलघृतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् दद्याद्विल्वं पलाष्टकम् ॥ ८६ ॥

घृतप्रस्थं पचेद्बीमान् शास्त्रविमृदुनाग्निना ।

प्रवाहिकामतिसारं ग्रहणीदोषमेव च ॥ ८७ ॥

हन्यात् क्षिप्रमसन्देहं कृष्णाचेयस्य शासनात् ।

भिक्षविट्के प्रसंशन्ति मसूरघृतमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति तन्मात्ररीक्तं मसूर घृतम् ।

त्रौहिप्राण्यङ्गयोः क्वाथ सुषितं परिवर्जयेत् ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ ८९ ॥

कलिङ्गफलकल्कोन घृतप्रस्थं प्रसाधितम् ।

कफपित्तसमुद्भूतां ग्रहणीं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ९० ॥

इति कलिङ्ग घृतम् । इति पित्तग्रहणीनिदानम् ।

गुर्वतिस्त्रिग्वशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।

भुक्तमात्रस्य च स्वप्राङ्म्यग्निं कुपितः कफः ॥ ९१ ॥

तस्यान्नं पच्यते दुःखात् हृत्तासकृद्यरोचकाः ।

आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठौवनपीनसाः ॥ ९२ ॥

हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरुम् ।

दुष्टो मधुर उद्गार सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ ९३ ॥

भिन्नामश्लेषसंसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्त्तनम् ।

अक्षशस्यापि दीर्घत्वमालस्यञ्च कफात्मके ॥ ९४ ॥

तस्याश्चिकित्सामाह ।

ग्रहणां कफदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

लवणान्नकटुक्षारैः क्रमाद्वह्निं विवर्जयेत् ॥ ९५ ॥

शुण्ठी सुखं विडङ्गञ्च सुरातक्रोष्णवारिणा ।

श्लैषिकं ग्रहणीदोषं पीतं हृत्त्यग्निवर्द्धनम् ॥ ९६ ॥

पालाशं चित्रकं चण्डं मातुलुङ्गहरीतकी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं पाठा धान्यकनागरम् ॥ ९७ ॥

कर्षिकानुदकप्रस्ने यक्षा पादावशेषिते ।

पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ ८८ ॥

इति यवागूविधिः ।

समूलां पिप्पलीं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।

मातुलुङ्गाभया रास्ना शठी मरिच नागरम् ॥ ८९ ॥

कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलमांसाग्निवर्धनम् ॥ ९० ॥

इति पिप्पलाद्यं चूर्णम् ।

व्योषं साम्रत्वचं वल्गं चूर्णयेत् तण्डुलाम्बुना ।

निपीतं ग्रहणीदोष कामला पाण्डुरोगजित् ॥ ९०१ ॥

प्रमेहारुच्यतीसार गुल्म शोथज्वरापहः ॥ ९०२ ॥

भस्मातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणचयम् ।

अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ ९०३ ॥

सक्षारः सर्पिषा पीतो भोज्योवाप्यव चूर्णितः ।

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥ ९०४ ॥

इति भस्मातकक्षारः ।

दुरालभाकरञ्जौ द्वौ सप्तपर्णं सवक्षकम् ।

षड्ग्रन्थां मदनं मूर्वां पाठा मारुतध्वं तथा ॥ ९०५ ॥

गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।

दग्धा तच्च पिबेत् क्षारं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ९०६ ॥

इति दुरालभादि क्षारः ।

भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ।

दहेन्नाहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्धनः ॥ ९०७ ॥

इति भूनिम्बाद्यः क्षारः ।

हे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकं कटु रोहिणी ।

सुस्तकं वस्त्रमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ॥ ९०८ ॥

इति हरिद्राद्यः क्षारः ।

यवक्षारं दशपलं सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ।

भक्तातकानि त्रिवृता चित्रकं त्रिफलात्वचः ॥ १०८ ॥

क्षुद्रकयोश्च दुग्धश्च तैलस्य च घृतस्य च ।

प्रस्थं प्रस्थं समावाप्य चूर्णैरेतैर्विमिश्रयेत् ॥ ११० ॥

तद्वाहयेन्महाक्षारं पाययेच्च सुखाम्बुना ।

ग्रहणीदौपने श्रेष्ठो गुल्माशोकमिनाशनः ॥ १११ ॥

इति महाक्षारः ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डाक्षिपलं लवणत्रयात् ।

वार्त्ताकुङ्कुडवं चार्काद्विष्वे द्वे चित्रकात्पले ॥ ११२ ॥

दग्धानि वार्त्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।

भुक्तां भुक्तां पचन्याशु कासश्वासार्षसां हिताः ।

विसूचिका प्रतिश्याय ऋद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ११३ ॥

इति वार्त्ताकुङ्कुटिका ।

नवपिप्पलीमध्वाक्ते कलशेऽगुरुधूपिते ।

मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ११४ ॥

कुङ्कुडार्धं विडङ्गस्य पिप्पल्याः कुङ्कुवं तथा ।

चतुर्थकांशं त्वक्क्षीरं केसरं मरिचानि च ॥ ११५ ॥

त्वगेलापत्रकचूरं क्रसुकाऽतिविषा घनान् ।

हरेण्वं ले तु तेजोह्वा पिप्पलीमूलं चित्रकान् ॥ ११६ ॥

कर्षिकं संस्थितं मांसमेतदूर्ध्वं नियोजयेत् ।

मन्दं सन्दूपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ ११७ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोग कुष्ठार्शः श्वयथुस्वरान् ।

वातश्चेन्नामयांशान्यान्तरिष्टोऽयं व्यपोहति ॥ ११८ ॥

इति मध्वादिः ।

द्रोणं मधुकपुष्पाणां विडङ्गस्य ततोऽर्धतः ।

चित्रकस्य ततोऽर्धश्च तथा भक्तातकाढकम् ॥ ११९ ॥

मस्त्रिष्ठाष्टपक्षं चैव द्रोणेऽपाञ्च विपाचयेत् ।
 द्रोणावशेषं तच्छीतं मध्वादृक्समन्वितम् ॥ १२० ॥
 एला कृषालागरुभिः चन्दनागुरुधूपिते ।
 कुम्भे मासि स्थिते तापे मासान्ते तं वियोजयेत् ॥ १२१ ॥
 ग्रहणीं दीपयत्येष द्वहणो रक्तपित्तनुत् ।
 शोथकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणाञ्च नाशनः ॥ १२२ ॥

इति मधुपुष्पासवः ।

द्विपञ्चमूलरजनी जीवकर्षभचित्रकान् ।
 पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सतुर्द्विगुणैश्चसः पचेत् ॥ १२३ ॥
 द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य कुडवं क्षिपेत् ।
 चूर्णितान् पलिकान् सर्वान् दद्याच्चात्र समाक्षिकान् ॥ १२४ ॥
 प्रियङ्गुपुष्प मस्त्रिष्ठा विडङ्गं मधुकं कणा ।
 लोघ्नं सावरकं चैव मासाङ्गं स्थापयेत् क्षिती ॥ १२५ ॥
 दशमूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तनुत् ।
 आनाह कफ हृद्रोग पाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १२६ ॥

इति दशमूलासवः ।

प्रास्थिकी पिप्पलीप्रस्थं गुडं प्रस्थं बिभीतकम् ।
 उदकप्रस्थसंयुक्तं यवप्रस्थं निधापयेत् ॥ १२७ ॥
 तस्मात् सुजातात्तु पलं सलिलाऽञ्जलिसंयुतम् ।
 पिबेत् पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १२८ ॥
 सख्योऽपि यः पिबेत्सासं नरः स्निग्धरसाशनः ।
 तस्याग्निं दीपयत्येष आरोग्याय प्रकीर्तितः ॥ १२९ ॥

इति पिण्डासवः ।

द्वहतीचित्रकक्षारः सप्तवारपरिस्तुतः ।
 द्विगुणेन घृतं पक्वं वर्षयत्यायु पावकम् ॥ १३० ॥

इति द्वहतीचित्रकक्षारवृत्तम् ।

स्यान्मान्द्यं जठरस्याग्ने र्यस्य स्यान्न मलच्युतिः ।

तस्य वज्रिकरं पक्वं युक्तियुक्तं हितं घृतम् ॥ १३१ ॥

इति श्लेषयज्ञस्य निदानम् ।

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।

त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १३२ ॥

त्रिदोषविधिवद्द्वयः पञ्चकर्माणि कारयेत् ।

सर्वजायां ग्रहस्थान्तु सामान्यो विधिरीक्ष्यते ॥ १३३ ॥

दीपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्टं घृतानि च ।

प्रविभज्य यथाऽवस्थं सर्वजे वस्तिर्कर्म च ॥ १३४ ॥

घृतक्षाराऽऽसवाऽरिष्टान् दद्यादग्निविवर्धनान् ॥ १३५ ॥

शतावरी चन्दनपद्मकोत्पलं

प्रियङ्गुपाठामगधास्थिराभिः ।

विस्वाजमोदातिविषा समङ्गा

जीवन्ति वज्रीन्द्रयवैः सुपिष्टैः ॥ १३६ ॥

घृतं कषाये तु कलिङ्गकानां

पक्वं निहन्त्याद् ग्रहणीं त्रिदोषाम् ।

पित्तातिसारं रुधिरप्रवाहं

तथार्शसो दोषसमूहबन्धम् ॥ १३७ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

आरुष्करं हिङ्गुकणा सयष्टौ

पूतिक शुण्ठी मरिचं गजाङ्गा ।

अजाजी चव्यारुचकं सवज्रि-

मूलं विडङ्गं सह दौप्यकञ्च ॥ १३८ ॥

सक्षारहिङ्गुतिकटूप्रगम्भा

पलार्धभागैर्विपंचेद्भिषिज्जः ॥ १३९ ॥

अत्र धान्यकचाङ्गेरौ दशमूलौ समं पृथक् ।

हविः प्रस्थं निहन्त्याशु ग्रहणीं सर्वजां नृणाम् ॥ १४० ॥

विष्टम्भमामजान् रोगान् क्षमिजान् कुक्षिजांस्तथा ।

मन्दानलभवान् सर्षाक्षभस्त्रानिव वारिदम् ॥ १४१ ॥

इत्याक्षरं घृतम् । इति सर्वजाग्रहणीनिदानम् ।

अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्वल्यं सदनं तथा ।

द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं सक्तम् ॥ १४२ ॥

ग्रामं बहुसपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्ष्मात्मासाहशहाहा नित्यं चापि विमुञ्चति ॥ १४३ ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं ब्रजेच्च सा ।

दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ।

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ॥ १४४ ॥

चिकित्सासाह ।

मसूरयूषः संपीतः क्वाथो नागरविल्वजः ।

संग्रहग्रहणीं हन्ति तन्नेन वृहती तथा ॥ १४५ ॥

विश्वाजाजौ बिल्वमेशी कल्कसिद्धं घृतं हरेत् ।

मसूरस्य कफयेण संग्रहग्रहणीगदम् ॥ १४६ ॥

इति मसूरघृतम् । इति संग्रहग्रहणी ।

अथ गीतकस्य गुणाः ।

ग्रहणीरोगिणां तन्मूत्रं संग्राहि लघु दौपनम् ।

सेवनीयं सदा गव्यं त्रिदोषशमनं हितम् ॥ १४७ ॥

दुःसाध्यो ग्रहणीदोषो भेषजैर्नैव शाम्यति ।

सहस्रशोऽपि विहितैर्विना तन्मूत्रस्य सेवनात् ॥ १४८ ॥

यथा ढणचयं वज्रि स्तमांसि सविता यथा ।

निहन्ति ग्रहणीरोगं तथा तन्मूत्रस्य सेवनम् ॥ १४९ ॥

संग्राह्या घेनवः श्रेष्ठा स्तन्मूत्रपानाय रोगिणाम् ।

तासां पयस्यथ गुणा जायन्ते वर्णभेदेतः ॥ १५० ॥

पीताया मारुतं हन्ति खेतायाः पित्तजान् गदान् ।
 रक्तायाः गोः कर्फं हन्ति कृष्णायाः गोस्त्रिदोषजित् ॥ १५१ ॥
 अरण्ये चारयेद्देनू नान्तिदृणलतान्विते ॥ १५२ ॥
 पीतोदकाया विस्रम्भात् मन्दं मन्दं प्रचारयेत् ।
 तासां दुग्धं परिग्राह्यं तक्रार्थं भिषजां वरैः ॥ १५३ ॥
 दुग्धमक्कथितं वाते पित्ते त्वीषत्कृतं हितम् ।
 कफे त्रिदोषजे रोगे पादोनक्कथितं शृतम् ॥ १५४ ॥
 तदीषदस्त्रसंयोगात् कठिनं दधि शंस्यते ।
 तदल्पजलसंयुक्तं मन्यनैर्मथितं भवेत् ॥ १५५ ॥
 तक्रमुद्धृतसारन्तु शुण्ठीचूर्णयुतं पिबेत् ।
 तक्रेण निर्बले जाते त्यक्ते चान्नादिभोजने ॥ १५६ ॥
 शरीरे जात रुक्त्वं शुक्लत्वं मूत्रं नेत्रयोः ।
 किञ्चित् स्निग्धं पिबेत् तक्रं ततश्चाधिकसारवत् ॥ १५७ ॥
 तक्रं सनवनीतञ्च पिबेन्नागरसंयुतम् ।
 शनैः शनैः हरेदन्नं तक्रन्तु परिवर्जयेत् ॥ १५८ ॥
 तक्रमेव यथाहारो भवेदन्नविवर्जितः ।
 तक्रसात्म्यं यथा कुर्यान्नैवान्नं तत्र भक्षयेत् ॥ १५९ ॥
 बुभुक्षायां पिपासायां पिबेत् तक्रं सनागरम् ।
 अमं न कुर्याद्बहुशो न कुर्याद्बहुभाषणम् ॥ १६० ॥
 न कुर्यान्नैथुनं तक्रपाने क्रोधं विवर्जयेत् ।
 एवं यः सेवते तक्रं ग्रहणी तस्य नश्यति ।
 यौघ्रमेव न सन्देहः शीर्यथा द्यूतकारिणः ॥ १६१ ॥
 प्रशान्ते ग्रहणीरोगे अन्नं गृह्णाति योगतः ।
 अन्नत्यागविधानेन गृह्णीयाच्च शनैः शनैः ॥ १६२ ॥
 ग्रहणीरोगिणां तक्रं हितं दोषत्रयापहम् ।
 कालकूटविषं साक्षादन्वया परिसेवितम् ॥ १६३ ॥

तस्मात् यद्धेन संसेव्यं तक्रं संवहणीगदे ।

शस्त्रं नातःपरं किञ्चिद् ग्रहणीरोमशान्तये ॥ १६४ ॥

इति सर्वग्रहण्यां तक्रसेवनविधिः ।

आम्नातकास्त्रजम्बूत्ये कषाये पादशेषिते ।

शालिसिद्धां यवागून्तु भुक्त्वा कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ १६५ ॥

अङ्गीटमूलं धातक्यो विल्वपेयो मद्दौषधम् ।

क्वथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगहरं परम् ॥ १६६ ॥

अङ्गीटस्य त्रयोभागाः भागर्षकोऽरुणाभवः ।

तण्डुलोदकसंपीतः सर्वकुक्ष्यामयापहः ॥ १६७ ॥

तक्रेण वल्कलं पीतं स्निग्धं पथ्यातरुवम् ।

ग्रहणीं नाशयेत् क्षिप्रमामरक्ताश्रितां ध्रुवम् ॥ १६८ ॥

स्निग्धानि बालबिल्वानि खादेत् क्षौद्रेण मानवः ।

तक्रेणाऽनलगर्भेण साधं तद् ग्रहणीं जयेत् ॥ १६९ ॥

बालविल्वं बला शुण्ठी धातकी मुस्तधान्यकैः ।

कषायैः साधिता हन्ति यवागूर्ग्रहणीगदम् ॥ १७० ॥

जम्बूदाडिमं शृङ्गाटं पाठाकश्चटपल्लवैः ॥ १७१ ॥

पक्कं पर्युषितं बालविल्वं सगुडनागरम् ।

हन्ति सर्वानतिसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ १७२ ॥

चाङ्गेरी खरसे दद्याद् घृतप्रस्त्रं चतुर्गुणम् ।

अजाक्षीरस्य च प्रस्त्रं पिबेत्सर्पिरिहौषधैः ॥ १७३ ॥

व्योषविल्वकपित्थानि समङ्गा धातकी घनम् ।

अजाव्यतिविषा मोचा धान्यकोत्पलबालकम् ॥ १७४ ॥

बला यवानिकाम्निश्च पाठा ग्रन्थिकदाडिमम् ।

अक्षप्रमाणैरेतैस्तु सर्पिः सिद्धं महागुणम् ॥ १७५ ॥

ग्रहण्यर्शोविकारहं शूलगुल्मज्वरापहम् ।

कफवाताहचिह्नं वल्लवर्षाग्निवर्धनम् ॥ १७६ ॥

कुमिदोषगुदभ्रंशयक्तृप्लीहामयापहम् ।

सर्वातिसारशमनं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १७७ ॥

इति चाङ्गेरी वृतम् ।

पिप्पली नागरं पाठा खदंष्ट्रा च पृथक् पृथक् ।

भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा कषायसुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥

गण्डारौ पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यकचित्रकम् ।

पिष्ट्वा कल्कं क्षिपेत् क्वाथे द्रवैरर्क्षपलैः पृथक् ॥ १७९ ॥

पलानि सर्पिषश्चात्र चत्वारिंशदपयेत् ।

चाङ्गेरी खरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥ १८० ॥

सृष्टमिना साधयेत्तत् सर्पिः सिद्धं निधापयेत् ।

तदाहारे विधातव्यं पाने च योगिकैर्बुधैः ॥ १८१ ॥

ग्रहणशीविकारघ्नं गुल्महृदोगनाशनम् ।

शोथप्लीहोदरानर्शं मूलकच्छ्वरापहम् ॥ १८२ ॥

कामहिक्कारचिश्वास सदनं पार्श्वशूलनुत् ।

बलपुष्टिवर्णकरमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १८३ ॥

अत्र गण्डार्यादिचित्रकान्तैस्त्रिपलिकैरेभिः षोडशगुणैः

जलैस्तथा क्वाथयेद्यथा कषायः स्नेहसमत्वं भवतीति ।

इति षड्चाङ्गेरी वृतम् ।

मुस्तकातिविषा विष्व चूर्णितं कौटजं तथा ।

मधुना वापि संलीढं ग्रहणीं हन्ति सर्वजाम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलक सुस्त्रिंशं बालविष्वं गुडान्वितम् ।

शेषे द्रवानुपानं स्यात् संग्रहण्यतिसारनुत् ॥ १८५ ॥

श्वेतो वा यदि वा रक्तः प्रपक्वो ग्रहणीगदः ।

गुडेनाधिकसंज्ञेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥ १८६ ॥

विष्वाब्द शक्रयवबालकमोचसिद्ध

भाजं पयः पिबति यो दिवसत्रयञ्च ।

सोऽतिप्रवृद्धचिरजं ग्रहण्यौविकारं

शोषं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ १८७ ॥

भोजनार्थं ससुन्नानां वर्चोवेगविनाशनम् ।

आरंभालोदकैः पिष्टं प्रातः पिष्टकभक्षणम् ॥ १८८ ॥

केशराजोऽर्जुनचारं प्रातः पीतञ्च मस्तुना ।

निहन्ति साममत्यर्थमचिराद् ग्रहण्यौवजम् ॥ १८९ ॥

इति सिद्धोऽयं योगः ।

कपित्थमधिलीढ्वैव सव्योषं क्षौद्रशर्करम् ।

कटफलं मधुसंयुक्तं मुच्यते जठरामयात् ॥ १९० ॥

ब्रूषणत्रिफला कल्के विस्वमात्रे गुडात्पले ।

सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ १९१ ॥

इति षट्पलकं घृतम् ।

विश्वाम्नि चव्यार्द्रकमृङ्गवेरैः

क्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।

सच्छागदुग्धं ग्रहण्यौगदीत्ये

शोथाम्निसादाऽरुचिनुहरिष्ठम् ॥ १९२ ॥

इति विलायं घृतम् ।

मसूरस्य तुला क्वाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १९३ ॥

तस्मिन् द्विगुणे क्षीरे ग्रहण्यौघं त्रिदोषनुत् ।

दुर्नामानिलविष्टम्भं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १९४ ॥

बलवर्णकरं हृद्यमग्निसन्दीपनं परम् ।

इति वृहन्मसूरायं घृतम् ।

यवानौ पिप्पलीमूलं चतुर्जातकनागरैः ।

मरिचाग्निजलाजाजी धान्यसौवर्चलैः समैः ॥ १९५ ॥

हृत्क्षान्धातको कृष्णावित्स्व दाडिम तिन्दुकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १८६ ॥

चूर्णोऽतिसारग्रहणौ क्षयगुल्मगलामयान् ।

श्वासं कासाऽरुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ १८७ ॥

इति कपित्थाष्टकम् ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्च्चयौक्तम् ।

क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ १८८ ॥

तं पिवन् ग्रहणौदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ॥ १८९ ॥

इति मधूकपुष्पासकः ।

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य

शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य ।

चूर्णीकृतेर्ग्रन्थिकजीरचस्य

व्योषेम कृष्णाहबुषाजमोदैः ॥ २०० ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफला यवानी

पाठाग्नि धान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिदृशचूर्णपलानि चाष्टा-

वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥ २०१ ॥

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं

यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।

अनेन सर्वे ग्रहणौविकाराः

सखासकास स्वरभेदशोथाः ॥ २०२ ॥

शाम्यन्ति चाऽयं चिरमन्तरग्नेः

हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।

स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनोऽयं

कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥ २०३ ॥

तैले त्रिदृशनाक् भ्रष्टः त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।

सुसिद्धे निक्षिपेदन्नं गुडं कल्याणपूर्वके ॥

इति कल्याणगुडः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।
 धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानौ मरिचानि च ॥ २०४ ॥
 त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकं तथा ।
 सौवर्चलं सैन्धवञ्च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ २०५ ॥
 आरग्वधञ्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मला चोपकुक्षिका ।
 नागरेन्द्रयवाश्चैव षड्विंशत्येककार्षिकम् ॥ २०६ ॥
 मृहीकायाः प्रधानाया दद्यात्पलचतुष्टयम् ।
 चित्तायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्धं तुलां तथा ॥ २०७ ॥
 तिलतैलपलान्यष्टौ वामलक्ष्यं रसस्य तु ।
 प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २०८ ॥
 औदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।
 तावन्मात्रं प्रयुञ्जीत भिषक् दृष्ट्वा यथा बलम् ॥ २०९ ॥
 सर्वांश्च ग्रहणीरोगान् प्रमेहान् चैकविंशतिम् ।
 उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वह्निसङ्घयम् ॥ २१० ॥
 ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुर्यात्कान्तिं मतिं स्मरम् ।
 पाण्डुरोगान् जवाश्चान्ति रक्तपित्तञ्च विड्ग्रहम् ॥ २११ ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः क्षीणः स्त्रीभिः क्षयी तथा ।
 तेभ्यो हितञ्च सर्वेभ्यो बन्ध्यानाञ्चैव पुनर्दम् ॥ २१२ ॥
 रूपौदार्यं स्त्रीरौदार्यं मेधाभावहति स्थिराम् ।
 महाकल्याणकं नाम रसायणमनुत्तमम् ॥ २१३ ॥

इति महाकल्याणगुडः ।

विडङ्गं पिप्पलीमूलं त्रिफला धान्यचित्रकान् ।
 मरिचेन्द्रयवा जाजी पिप्पली हस्तिपिप्पलीः ॥ २१४ ॥
 खवणान्जमोदाञ्च चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृक्षूर्णं भागी चाष्टपलोन्वितौ ॥ २१५ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थान् गुडानर्धतुलांस्तथा ।
 पक्वा मृदग्निना खादेद्ददरोदुम्बरोन्वितम् ॥ २१६ ॥
 गुरु भुक्तं न चात्र स्यात् विहाराहारमन्त्रणे ।
 मृदाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छमरोचकम् ॥ २१७ ॥
 श्वयथुं गात्रशूलञ्च कासं श्वासं भ्रमक्षयम् ।
 कुष्ठार्शःकामलामेहान् गुल्मोदरभगन्दरान् ॥ २१८ ॥
 ग्रहणीपाण्डु रोगाञ्च हन्ति सर्वाभयांस्त्वयम् ।
 कल्याणको गुडः ख्यातः सर्वास्वतुषु योजितः ॥ २१९ ॥

इति कल्याणको गुडः ।

चित्रकामृतचाफ्फैरौच्यग्रन्थिकनागरम् ।
 विष्वञ्च धातकी पाठा क्लीवेरं सपुनर्नवम् ॥ २२० ॥
 कुटजत्वक्फलं लोभ्रं पृथक् पञ्चपलांशकम् ।
 जले चतुर्गुणे सिद्धं यावत्पादावशेषितम् ॥ २२१ ॥
 आर्द्रकस्त्ररसं मुस्तं प्रसन्नं चास्त्रकाष्ठिकम् ।
 तुलार्धञ्च पृथग् दद्याद् गुडस्यार्धतुलां पचेत् ॥ २२२ ॥
 तन्मुमत्सदृशं तोये प्रक्षिप्तं न विसर्पति ।
 त्रूषणं त्रिफला मुस्तं यवानौ जीरकद्वयम् ॥ २२३ ॥
 चूर्णमष्टपलैरेतैः सिद्धं शीते प्रदापयेत् ।
 मात्रामग्निबलं ज्ञात्वा उपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २२४ ॥
 मृदाग्न्युपहताः केचिद्ये च वातकफामयैः ।
 हतास्तेभ्यो हितं चेदं वज्रिहृदिकरं परम् ॥ २२५ ॥
 ग्रहणीदोषशूलघ्नं श्लेष्मपाण्ड्वामयापहम् ।
 श्वासकासज्वरार्शोघ्नं श्लीहगुल्मोदरापहम् ॥ २२६ ॥
 दीर्घकालोत्थितश्चैव हन्ति रोगगणस्त्रिदम् ।
 दृष्टं वारसहस्रेण किं पुनश्चाचिरोत्थितम् ॥ २२७ ॥

गुडं कल्याणकं नाम वृथं पौष्ट्यं बलप्रदम् ।

इति कल्याणकं युक्तम् ।

मस्वारणाल चाङ्गेरी शृङ्गेरिरसं तथा ।

तुलार्घ्यं तु पृथक् दद्यादामलक्याः शतार्घकम् ॥ २२८ ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ गुडस्यार्घतुलां पचेत् ॥ २२९ ॥

वल्गुकातिविषा कुष्ठं घातकी च रसास्त्रनम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं दारुचर्यं सचित्रकम् ॥ २३० ॥

सत्तारलवर्णं चूर्णं दद्यादर्घपलांशकम् ।

मात्रामग्निबलापेक्षी चोपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २३१ ॥

दुर्नामश्वासकासघ्नो ग्रहणीदोषमेहनुत् ।

गुल्मोदावर्तहृद्रोग शोफपाण्डुमयापहः ॥ २३२ ॥

कफवातामदोषघ्नः पाचनो वक्रिदीपनः ।

गुडकल्याणको नाम्ना वृथः पुष्टिबलप्रदः ॥ २३३ ॥

इति गुडकल्याणकः ।

कुष्माण्डकानां पक्वानां स्निग्धानां निष्कूलत्वचाम् ।

सर्पिण्यस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥ २३४ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ २३५ ॥

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजसैन्धवम् ।

एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृदष्टपलं तथा ॥ २३६ ॥

तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ।

प्रसौंस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ॥ २३७ ॥

तावत्पाकं प्रकुर्वीत शृङ्गुना वक्रि नाभिषक् ।

यावद्दर्बीप्रलेपः स्यात् तदैवमवतारयेत् ॥ २३८ ॥

श्रीदुस्वरं चामलकं वादरं वा प्रमाणतः ।

यथा बलं तु कायस्य भक्षयेत्तु गुडं नरः ॥ २३९ ॥

अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।

प्रसङ्गग्रहणीदोषान् कुष्ठानर्शाभगन्दरान् ॥ २४० ॥

ज्वरमानाहृद्भोग गुल्मोदरविस्फिकाः ।

कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैकविंशतीन् ॥ २४१ ॥

वातशोणितवीसर्प राजयक्ष्माहलीमकान् ।

कफपित्तानिलान् सर्वान् प्रकृष्टांश्चापि नाशयेत् ॥ २४२ ॥

व्याधिस्त्रीणा वयः स्त्रीणाः स्त्रीषु स्त्रीणाश्च ये मराः ।

तेषां हितश्च बन्धश्च वयःस्थापन एव च ।

गुडकल्याणको नान्ना बन्ध्यायाः पुत्रदः परः ॥ २४३ ॥

इति कुष्माण्डकल्याण गुडः ।

त्रिवृत्तिका निकुम्भा च श्वदंष्ट्रा चित्रकं शठी ।

विशाला सुस्तकं शण्ठी क्षमिश्रुर्हरीतकी ॥ २४४ ॥

द्विपलांशाः पलान्यष्टौ भस्मातकफलानि च ।

सूरणं द्वादश प्रोक्तं षट् पलं वृद्धदारकम् ॥ २४५ ॥

एतानि खण्ड्यः कृत्वा द्विदोषेऽपि विपाचयेत् ।

पादशेषन्तु कुर्वीत पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥ २४६ ॥

कन्दस्तिकास्त्रिहृद्भस्मसूतलामरिचत्वचम् ।

नागकेशरचूर्णञ्च ह्येकैकं द्विपलोन्मितम् ॥ २४७ ॥

एतानि सूक्ष्मचूर्णानि गुडमध्ये विनिक्षिपेत् ।

भक्षयेद् गुटिकां प्राञ्जः कर्षांशां पथ्यभुङ्क्तरः ॥ २४८ ॥

वातपित्तकफप्रायां द्विदोषां सान्निपातिकाम् ।

ग्रहणीं नाशयत्वाश्च चक्रपाणिर्यथाऽसुरान् ॥ २४९ ॥

कामलाकुष्ठमेहार्थः पाण्डुरोगभगन्दरान् ।

श्वयधूदरगुल्मांश्च जयेत्सम्यक् प्रयोजितः ॥ २५० ॥

सर्वास्त्रुतुषु कर्त्तव्यो गुडोऽयं बहुशालिकः ।

इति बहुशालि गुडः ।

आलिप्य तापीकरवीरकाभ्यां
 वैष्णानरे प्रखलिते निधाय ।
 तप्तं सुतप्तं विनियोज्य तन्ने
 निर्वाप्य वारान् बहुशः सुलोहम् ॥ २५१ ॥
 एभिः प्रकारैः सुसृताश्च लोहाः
 चूर्णीकृताश्चापि पलानि चाष्टौ ।
 सर्पिष्यलं तैलपले पलानि
 चत्वारि चादाय वरारसस्य ॥ २५२ ॥
 तक्रस्य चान्नस्य चतुष्पलानि
 कर्षश्च कर्षं पृथगौषधानाम् ।
 व्योषाजमोदा चविकानलानां
 मूलं प्रदद्याद्दशपिप्पलीनाम् ॥ २५३ ॥
 सिन्धुप्रभूतं सविडङ्गचूर्णं
 तन्नेण हन्यादग्रहणीं समस्ताम् ।
 अर्शांसि शोथं परिणामसंज्ञं
 शुलञ्च दीप्तिं प्रकरोति वज्रेः ॥ २५४ ॥

इति सारकल्पोऽयम् ।

पलाईमरुणायास्तु द्विपले कुटजत्वचः ।
 केशराजस्य मूलानि कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २५५ ॥
 सङ्कुट्य सलिलप्रस्थे पक्त्वा पादस्थिते रसे ।
 दत्त्वा सप्तपलं तस्मिंश्छागक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २५६ ॥
 शोथं पक्करसं भूयः पचेद्दार्वीप्रलेपनम् ।
 विश्वातिविषयोचूर्णं मुस्तस्येन्द्रियवस्य च ॥ २५७ ॥
 प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्त्वा तदक्षमात्रकम् ।
 तदशित्वानुभुञ्जीत काष्ठीकान्नप्रसाधितान् ॥ २५८ ॥
 मक्ष्यान् गोपुच्छसंज्ञांस्तु छागक्षीरं ततः पिबेत् ।

ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २५८ ॥

इति अपराजितो लेहः ।

इति वक्त्रसेनसङ्कलिते ग्रहणीनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अर्शोनिदानमाह ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणिताक्षहजानि च ।

अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्यादुद्वलित्वये ॥ १ ॥

दोषास्त्वक्कांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।

मांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥

कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमितात्याशनं तीक्ष्णमद्यमैद्युनसेवनम् ॥ ३ ॥

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वार्ताशसां मतः ॥ ४ ॥

कटुक्लृवलवणोष्णानि व्यायामान्यातपप्रभाः ।

देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥

विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्वं पानान्नभोजनम् ।

पित्तोत्प्लवणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाक्लृगुरुणि च ।

अव्यायामदिवास्त्रप्र शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥

प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।

श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्यात् द्वन्द्वोत्प्लवणानि च ।

सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥

विष्टम्भोऽन्नस्य दीर्घत्वं कुक्षेराटोप एव च ।

कार्श्यमुद्गारबाहुत्वं सक्थिसादोऽस्यविट्कता ॥ १० ॥

ग्रहणी दोषपाण्डुरैराशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिद्वये ॥ ११ ॥
 गुदाङ्गुरा बह्वनिलाः शुष्कास्त्रिमिचिमान्विताः ।
 स्नानाः श्यावावर्णाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥ १२ ॥
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
 विम्बीकर्कशुखर्जूर कर्कोटिफलसन्निभाः ॥ १३ ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्क्षिप्तार्थकोपकाः ।
 शिरः पार्श्वीशकट्यूरुवङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
 क्षवथूह्वारविष्टभङ्गद्वयहाऽरोचकप्रदाः ।
 श्वासकासाग्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥
 तैरात्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
 रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ १६ ॥
 कृष्णत्वङ्मुखविण्मूत्र नेत्रवक्त्रस्य जायते ।
 गुल्मप्लीहोदराष्टौला सम्भवस्तत एव च ॥ १७ ॥

इति वातार्शोनिदानम् ।

अथ तस्य चिकित्सायाः ।

तत्र वातप्रायेषु स्नेहस्वेदवमनविरचनास्त्रापनानुवासन-
 प्रतिसिद्धमिति । वातजे स्नेहस्वेदादीति ।

लवणान्यर्कपत्राणि विनीय तरुणानि च ।
 तैलेनाम्नेन युक्तानि युक्त्या चारं दद्वेद्भिषक् ॥ १८ ॥
 उष्णोदकेन मद्यैर्वा रसैरन्वैष्ट्व लाभतः ।
 पीतः प्रशमयत्येष चारोऽर्शो वातसम्भवम् ॥ १९ ॥

इति खवसादिचारः ।

अथ पित्तार्शो निदानम् ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीता सितप्रभाः ।
 तन्मूत्रकृष्णाविणो विस्त्रा स्तनयो मृदवस्तथा ॥ २० ॥

शुकजिह्वायुक्ततृखण्ड जलौकोवक्त्रसन्निभाः ।
 दाहपाकज्वरस्वेद दृग्मूर्च्छाऽरतिमोहदाः ॥ २१ ॥
 सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्धसः ।
 यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तजिह्व विरेचनमिति ।

बालकं शृङ्गवेरञ्च यापयेत् तण्डुलाम्बुना ।
 मधुयुक्तं प्रशमये दर्शःपित्तसमुद्भवम् ॥ २३ ॥

अथ कफाऽर्शो निदानम् ।

श्लेष्मोत्प्लवणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
 उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ २४ ॥
 पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ठ्वाक्याः स्पर्शनप्रियाः ।
 कर्तोरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २५ ॥
 वङ्गणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
 सकासश्वासहृत्तास प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २६ ॥
 मेहकृच्छ्रशिरोजाड्य शिशिरज्वरकारिणः ।
 क्लैव्याग्निमार्दवच्छर्दि समप्रायविकारदाः ॥ २७ ॥
 वसाभासकफप्राय पुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सा ।

कफजे शृङ्गवेरस्य क्वाथो नित्योपयोगिकः ।

अथ सर्वात्मकाऽर्शोनिदानम् ।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

यथास्त्रीषधसंयुक्तं पाययेत्सहजेषु च ।
 सर्वाश्चर्शांसि मतिमान् पूर्वमाश्लेषनादिभिः ।

स्वेदरक्षावसेकैश्च जयेच्च हितभोजनैः ॥ ३० ॥
 त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शांसि चातिसारश्च ग्रहणीगुद एव च ॥ ३१ ॥
 एषामग्निबले ह्रीने वृद्धि र्वृद्धे परिचयः ।
 तस्मादग्निं सदा रक्षेदेषु त्रिषु विशेषतः ॥ ३२ ॥
 यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानीषधं सर्वं तत्क्षेप्यं नित्यमार्शसैः ॥ ३३ ॥
 यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यत्प्रदर्शितम् ।
 गुदजाऽविपरीतेन न तत्कार्यं कदाचन ॥ ३४ ॥
 शालिषष्टिकगोधूमयवान्नं संस्कृतं घृतैः ।
 अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥ ३५ ॥
 मांसैर्मांसरसैर्वापि कन्दवार्त्ताकुमूलजैः ।
 जीवन्त्युपोदकाशकै स्तण्डुलीयकवास्तुकैः ॥ ३६ ॥
 अन्यैश्च सृष्टविष्मूत्रमरुद्भिर्वृद्धिदीपनैः ॥ ३७ ॥
 वातातिसारवद्विन्नवर्चांस्यर्शांस्युपाचरेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाद्विट्कानि वाऽसकृत् ॥ ३८ ॥
 प्रवृत्तबहुलाऽस्त्राणि पित्तशोणितनाशनैः ।
 योगैरुपाचरेत्तत्तु विड्बन्धे बन्धनाशनैः ॥ ३९ ॥
 कृष्णसर्पवराहोद्भृजम्बूक वृषदंशनाम् ।
 वसामभ्यञ्जनं दद्याद्भूपनं वार्शसां हितम् ॥ ४० ॥

इति कृष्णसर्पादि वसाया अभ्यञ्जनं धूपनम् ।

दुर्नाम्नां साधनोपायस्तुर्वा परिकीर्त्तितः ।
 भेषजचारशस्त्राग्निसाध्यत्वं याप्यमुच्यते ॥ ४१ ॥
 वृकेशं सर्पनिर्मोकं वृषदंशस्य चर्म च ।
 अर्कमूलं शमीपत्र मर्शसां धूपनं परम् ॥ ४२ ॥

इति वृकेशादि धूपनम् ।

निशा कोशातकीचूर्णं विशुष्कं सैन्धवान्वितम् ।

गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्गमनाशनः ॥ ४३ ॥

इति निशादि लेपः

कृष्णानिशा शङ्खसुवर्चिका च

कारञ्जवीजं सदलञ्च सिन्धुः ।

गुञ्जाफलं केशरमध्यवीजं

समूलकन्तुत्यकहेर्मपाच्यम् ॥ ४४ ॥

दक्षस्य वर्चः कनकं यवानौ

कोशातकीवीजरसञ्च तुष्यः ।

स्रुङ्घर्कदुग्धेन च भावयित्वा

पश्चात् प्रभार्यं सुरभौरसेन ॥ ४५ ॥

क्षित्वा विष्टृष्टाय विष्टृष्ट्य योज्यं

लेपं विदध्याद् गुदजस्तयाय ।

ग्रन्थार्पदं पूयवहाञ्च नाडीं

सगण्डमालामपचीं प्रहन्ति ॥ ४६ ॥

शस्त्रादिभिर्ये च जिताः प्रलेपा-

न्तेऽपि प्रणश्यन्त्यधिमांसदोषाः ।

इति सिद्धयोगोऽयम् ।

गुदश्चयथुशूलार्ते मन्दान्निं पाययेत्तु तम् ।

द्रूपणं पिप्पलीमूलं पाठा हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ४७ ॥

सौवर्चलं पुष्कराख्य मजाजी विष्णुपेशिकम् ।

विडं यवानौ ह्रस्वा विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ४८ ॥

तिन्तिडीकञ्च मण्डनं मद्येनोष्णोदकेन च ।

तथार्शो ग्रहणीदोषाश्चूलानाङ्गाञ्च मुच्यते ॥ ४९ ॥

इति द्रूपणाद्यं चूर्णम् ।

पृतीकमभया सुखां भूनिम्बाऽसितवस्तकाः ।

शूरणाम्निकसिन्धूत्वं देवदासी च चूर्चिता ॥ ५० ॥

तन्नेण पिबतश्चात्रं तन्नेणैव समग्रतः ।

मासात्पक्वफलानीव पतन्त्यर्थास्वऽसंशयम् ॥ ५१ ॥

इति अर्थः पातनम् ।

विडङ्गसारामलकश्च पिष्टं

भस्मातकक्वाथमधुप्रगाढम् ।

अर्थांसि जस्तंश्च जयत्यजीर्णान्

क्षयश्च सन्मुक्षयति क्षणेन ॥ ५२ ॥

कठिनं यः पुरीषन्तु क्षण्णाम्भुक्षति मानवः ।

सष्टृतं लवणैर्युक्तं नरोऽपानजह्वं पिबेत् ॥ ५३ ॥

सक्तुर्दधिरसोपेतो दधिसर्पिः समायुतः ।

त्वक्पत्रैला विडम्बोषजीरकद्वयमिश्रितः ।

विड्विबन्धामशूलघ्नो रोचनो गुदजे हितः ॥ ५४ ॥

विड्विबन्धे हितं तक्रं यवानौविडसंयुतम् ॥ ५५ ॥

सैन्धवं नागरं पाठा दाडिमस्य रसं गुडम् ।

सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५६ ॥

गुडभस्मातकं शुण्ठी विडङ्गं वृद्धदारकम् ।

त्रिगुणं दीपनं वृष्यमर्शसो विड्विबन्धनुत् ॥ ५७ ॥

इति गुडाद्यं चूर्णम् ।

न प्ररोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहृताः ।

तक्राभ्यासोऽर्शसां कार्थ्यो बलवर्णान्निवृद्धये ।

स्रोतःसु तक्रशृङ्गेषु रसः सम्यगुपैति यः ॥ ५८ ॥

तेन पुष्टिर्बलं वर्णं प्रहर्षश्चोपजायते ।

वातस्त्रैश्विकाराणां शतश्च विनिवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥

चिरविष्वाम्निसिन्धूत्यनागरेन्द्रयवारलून् ।

तन्नेण पिबतोऽर्थांसि निपतन्त्यसृजा सह ॥ ६० ॥

हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमायुतम् ।

एष प्रलेपकः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः ॥ ६१ ॥

इति हरिद्रादि प्रलेपः ।

स्वेदो गोमयपिण्डेन सक्तनामलकेन च ।

शतपुष्पेण वा कार्थ्यो गुदजानां निवृत्तये ॥ ६२ ॥

इति गुदस्वेदः ।

सगुड़ां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम् ।

त्रिवृद्धस्तीयुतां वापि भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ६३ ॥

अम्बुना वाय्यपामार्गमूलं वा तण्डुलाम्बुना ।

तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्द्धनम् ॥ ६४ ॥

कुष्ठरोगहरं अष्टमर्शसां नाशनं परम् ॥ ६५ ॥

तिलभल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकम् ।

दुर्नाम श्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ६६ ॥

मृत्तिसं शूरणं कन्दं पक्वाग्नौ पुटपाकवत् ।

दद्यात्तैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ ६७ ॥

असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवारिणा ।

खादतोऽर्शांसि शाम्यन्ति द्विजदार्व्याङ्गपुष्टिदम् ॥ ६८ ॥

खिन्नं वार्त्ताकुफलं व्योषायाः क्षारजेन सलिलेन ।

तदघृतभट्टं युक्तं गुडेन तृप्तितां याति ॥ ६९ ॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्याम्बेव सुवृद्धगुदजानि ।

नाशं प्रयान्ति पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ ७० ॥

इति वार्त्ताङ्गपुटपाकः ।

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुकण्डुकजापहा ।

गुदजान्नाशयत्याशु योजिता सगुडाभया ॥ ७१ ॥

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ ७२ ॥

दुःस्पर्शकेन विश्वेन यवान्या नागरेण वा ।
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हृन्मर्शसां रुजम् ॥ ७३ ॥
 प्रातः प्रातरदृष्टार्शे ब्रह्मचारौ गुडाभयाम् ।
 गोमूत्रद्रोणसंसिद्धां भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ७४ ॥
 कुशमूलं बलायुक्तं पानं तण्डुलधावनम् ।
 रुणद्धि गुदजास्त्रावं प्रदरं वापि सर्वजम् ॥ ७५ ॥
 शस्त्रैर्वापि जलौकाभिः प्रोच्छूनकठिनार्शसः ।
 शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरिः प्राज्ञः पुनः पुनः ॥ ७६ ॥

इति शोणितस्त्रावविधिः ।

रुगतं कफवातेन अत्यर्थं गुदकीलकम् ।
 स्वेदयेद्वा वृषापिण्डैः रास्त्रया वाथ शिशुभिः ॥ ७७ ॥
 नागरं ग्रन्थिकं च व्यं पिप्पली चारचित्रकम् ।
 एतैश्च पलिकैः सर्वैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥
 उदकस्य त्रयो भागाः क्षीरस्यैकं तदेकतः ।
 दुर्नामश्वासकासघ्नं ग्रीह पाण्ड्यामयापहम् ॥ ७९ ॥
 विषमज्वरग्रान्थ्यं दृष्ट्वा रोगचकनाशनम् ।
 एतत् षट्पलकं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ८० ॥

इत्युदकषट्पलं घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।
 साधितं पिबतः सर्पिः पतत्यर्शास्यऽसंशयम् ॥ ८१ ॥

इति पलाशचारघृतम् ।

चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तुंबुरुणि च ।
 यवानी पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ ८२ ॥
 चित्रकं विश्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 शकहातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥ ८३ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।

गुदवङ्गशूलश्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ८४ ॥

इति चव्याथं घृतम् ।

क्रीवरमुत्पलं लोभ्रं समङ्गा चित्रचव्यकम् ।

पाठा सातिविषा विष्वं धातकौ देवदारु च ॥ ८५ ॥

दार्वीत्वङ् नागरं मांसी सुस्तं चारो यवाग्रजः ।

चित्रकश्चेति पेष्याणि चाङ्गुरीस्वरसे घृतम् ॥ ८६ ॥

एकत्र साधयेत्सर्वं तक्षर्पिः परमौषधम् ।

अर्शोऽतिसारग्रहणी पाण्डुरोगीऽरुचौ तथा ॥ ८७ ॥

मूत्रकच्छे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहप्रवाहके ।

पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतन्निदोषमुत् ॥ ८८ ॥

इति क्रीविराथं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ८९ ॥

द्वौ चारौ हबुषा चैव दद्यादर्घपलोन्मितान् ।

दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥ ९० ॥

आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ९१ ॥

अर्शसां नाशनं त्र्यंशं तथा गुल्मोदरापहम् ।

अन्यत्र्वुदापचौ कास कफमेदोऽनिलानपि ॥ ९२ ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्लयश्चुं सभगन्दरम् ।

ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमात्रिताः ॥ ९३ ॥

सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ।

इति चन्निघृतम् ।

भस्मातक सहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टम् कषायमवतारयेत् ॥ ९४ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य कल्केष्विमानि दापयेत् ।

द्रूपणं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥ ८५ ॥
 हिङ्गु चव्याजमोदा च पक्षैव लवणानि च ।
 ह्री क्षारी हनुषा चैव दद्यादर्क्षपलोन्मितान् ॥ ८६ ॥
 दधिकान्त्रिकशक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ।
 आर्द्रकस्त्ररसश्चैव शोभाञ्जनरसं तथा ॥ ८७ ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैः मृदग्निना पचेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाम्नीनां प्रशस्यते ॥ ८८ ॥
 अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं गूढवातानुलोमनम् ।
 कफवातोद्भवे गुल्मे ग्रीवोदरदकोदरे ॥ ८९ ॥
 शोफं पाण्ड्यामयं कासं ग्रहणी श्वासमेव च ।
 एतान् विनाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ९० ॥

इति उददप्रिष्टतम् ।

उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थनिरुक्षिताः ।
 विलोमवातशूलार्त्ता स्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥ ९०१ ॥
 पिप्पली मधुकं विल्वं शताह्वा मदनं वचा ।
 कुष्ठं शठी पुष्कराह्वं चित्रकं देवदारु च ॥ ९०२ ॥
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।
 अर्शसां दृढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥ ९०३ ॥
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 कट्यरूपृष्ठदीर्घस्थमानाहं वङ्ग्यामयम् ॥ ९०४ ॥
 पिच्छाक्षारं गुदे शोथं वातवर्चो विनिग्रहम् ।
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥ ९०५ ॥

इति पिप्पल्यायं घृतम् ।

काशीश दन्तीसिन्धूथ करवीरानलैः पचेत् ।
 तैलसर्कपयो मिश्रमभ्यङ्गात्पायुकीलनुत् ॥ ९०६ ॥

इति काशीशायं घृतम् ।

काशीशं सैन्धवं कृष्णा शुण्ठी कुष्ठञ्च लाङ्गली ।
 शिलाभिदश्चमारञ्च जन्तुघ्नं दन्तीचिचकम् ॥ १०७ ॥
 हरितालं तथा स्वर्णक्षीरी चैतैः पचेत्समैः ।
 तैलं क्षुब्धकर्पयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥
 एतदभ्यङ्गतोऽर्शासि क्षारवत् पातयेद् ध्रुवम् ।
 क्षारकर्मकरं ह्येतन्न च सन्दूषयेद्वलिम् ॥ १०९ ॥

वृद्धकाशीमाद्यं तैलम् ।

दन्यश्चमारकाशीश विडङ्गैलाग्निसैन्धवैः ।
 सार्कक्षीरैः पचेत् तैलमभ्यङ्गात्पायुकीलनुत् ॥ ११० ॥

इति दन्त्याद्यं तैलम् ।

लवणोत्तमवज्जि कलिङ्गयवान्
 चिरवित्त्वमहापितुमन्दयुतान् ।
 पिव सप्तदिनं मथितांशुलितान्
 यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुद्धान् ॥ १११ ॥

इति लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ।

कटुत्रयं वचाहिङ्गु पाठाक्षरौ विषह्वयम् ।
 चव्यतिक्तकलिङ्गानि गजाह्वालवणानि च ॥ ११२ ॥
 ग्रन्थिवित्वाजमोदा च शुण्ठी द्वाविंशको मतः ॥ ११३ ॥
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्गात् ततो नरः ॥ ११४ ॥
 विडालपदकं वापि पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 श्वासं हन्यात्तथा शोथमर्शासि च भगन्दरम् ॥ ११५ ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च सकृश्शूलमरोचकम् ।
 म्लीहानं सप्रमेहञ्च कामलां पाण्डुरोगताम् ॥ ११६ ॥
 आमवातमुदावर्तमग्नद्विगुदङ्गमीन् ।

हृत्वाच्च ग्रहणीरोगान् ये मया परिकीर्त्तिताः ॥ ११७ ॥

इति कटुषयाद्यं चूर्णम् ।

भक्तातकश्च बिफलां दन्तीचित्रकमेव च ।

एतानि समभागानि सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ॥ ११८ ॥

कपालपुटसम्पक्कं मृदुना गोमयाग्निना ।

एतत्कल्याणलवणं श्रेष्ठमर्थोविकारिणाम् ॥ ११९ ॥

इति कल्याणलवणम् ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं

चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्ध्वमन्थात् ।

खादेदिदं समसितं गुदजाम्बिमान्द्य-

गुल्माऽरुचिश्चसन कण्ठहृदामयेषु ॥ १२० ॥

इति समशर्कराचूर्णम् ।

व्योषाऽग्न्यऽरुष्करविडङ्गतिलाभयानां

चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।

दुर्नामशोथगरकुष्ठशक्कद्विबन्धान्

अग्नेर्जयत्य बलतां कृमिपाण्डुतां च ॥ १२१ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम् ।

तिक्ततुम्बुग्न्यं तैलं तैलमलसि सञ्भवम् ।

आलोटकरसञ्चैव रसं निगुण्डिगोमयैः ॥ १२२ ॥

प्रत्येकैकान्तु सर्वेषां ग्राह्यं पलचतुष्टयम् ।

कर्षेकं सैन्धवं दद्याद्वन्तीमूलं द्विमाषकम् ॥ १२३ ॥

द्विमाषं सर्जिकाक्षारमेतत्तैलं विपाचयेत् ।

तिक्ततुम्बीकृता वर्त्ती यवेन्द्रस्वरसेन च ।

तैलेनाभ्यस्ननेनैव दद्यात् दुर्नामशान्तये ॥ १२४ ॥

इति फलवर्त्तिनैषम् ।

त्रिकत्रयं वचाहिङ्गु पाठाक्षारौ निग्राह्यम् ।
 चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शताङ्गालवणानि च ॥ १२५ ॥
 ग्रन्थिविस्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १२६ ॥
 ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्घ्यात्ततो नरः ॥ १२७ ॥
 श्वासं हन्यात्तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरान् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम् ॥ १२८ ॥
 हिक्काश्वासं प्रमेहंश्च कामलापाण्डुरोगताम् ।
 आमवातमुदावर्त्तं मन्त्रवृद्धिगुदकमीन् ॥ १२९ ॥
 अन्ये च ग्रहणीदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ।
 महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ॥ १३० ॥
 अप्रजानाञ्च नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।
 विजयो नाम चूर्णोऽयं महाव्याधिहरः परः ॥ १३१ ॥

इति विजयचूर्णम् ।

त्रिफलादशमूलानि निकुम्भानां पलं पलम् ।
 वारिद्रोणे शृतं पाद शेषे गुडतुलायुतम् ॥ १३२ ॥
 आज्यभाण्डे स्थितं मासं दन्धरिष्टो निसेवितः ।
 गुदजकम्युदावर्त्तं ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥ १३३ ॥
 अरिष्टादेस्तु सन्धानं धातकीलितभाजने ।
 पानमानमरिष्टादेः काथपानसमं जगुः ॥ १३४ ॥
 भेषजत्वात् पलञ्चैकं प्रथमं मदलक्षणम् ।

इति दन्धरिष्टः ।

सनागराऽरुष्करवृषदारकम्

गुडेन यो मोदकमत्स्युदारकम् ।

अशेषदुर्नामकरोगदारकम्

करोति वृद्धिं सहसैव दारकम् ॥ १३५ ॥

इति चतुःसमी मोदकः ।

मरिचमहौषधित्रिक शूरणभागाः यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमी गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १३६ ॥
ज्वलयति ज्वलनं जाठरं मुन्मूलयति शूलगुदगुल्मगदान् ।
निःश्रेष्यति श्लोपदमर्शोसि प्रणाशयत्याशु ॥ १३७ ॥

इति स्वल्पशूरणमोदकः ।

पूर्णिकताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाऽर्धो मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डो ॥ १३८ ॥

इति शूरणपिण्डो ।

षोडश शूरणभागा वज्जेरष्टौ महौषधस्याथ ।
अर्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्धेन ॥ १३९ ॥
त्रिफलाकणा समूला तालीशाऽरुष्करकमिघ्नानां
भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥ १४० ॥
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णम् ॥ १४१ ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।
गुरुवृथभोजनरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥ १४२ ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भौमस्य मास्तेरपि महाशनौ तेन तौ जातौ ॥ १४३ ॥
अग्निबलबुद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
प्रभवति शस्त्रक्षारान्निभिर्विनाप्यशंसामेवः ॥ १४४ ॥
श्लययुश्लोपदगदजित् ग्रहणीश्च तथा कफानिलजाम् ।
नाशयति बलीपलितं मेधाङ्गुस्ते जराश्च हरेत् ॥ १४५ ॥
द्विकां श्वासं कासश्च सराजयस्त्रप्रमेहांश्च ।

भ्रीहानश्च तथोयं हन्याश रसायनं पुंसाम् ॥ १४६ ॥

इति वृश्चत् शूरणमोदकः

हरोतकीनां त्रिपलं त्रिपलं कटुकत्रयम् ।

त्वक्पत्रं सार्धपलकं गुडस्यार्धपलं मतम् ॥ १४७ ॥

अगस्त्यमोदकानेतान् कल्पितान् परिभक्षयेत् ।

शोथार्शोग्रहणीदोषकासोदावर्तनाशनान् ॥ १४८ ॥

इत्यगस्त्यमोदकः ।

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।

पिप्पल्याः कुड्वाहश्च चव्यस्य पलमेव च ॥ १४९ ॥

तालीशपत्रस्य पलं पलाहं केशरस्य च ।

द्वे पले पिप्पलीमूलादर्धकर्षश्च पत्रकात् ॥ १५० ॥

सूक्ष्मैलाकर्षमेकान्तु कर्षश्च त्वङ्मृणालयोः ॥ १५१ ॥

गुडात्पलानि त्रिंशश्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

अक्षप्रमाणा गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता ॥ १५२ ॥

पूर्वं भक्षेच्च पश्चाच्च भोजनस्य यथा बलम् ।

मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेदनु ॥ १५३ ॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्रजानि च ।

वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ॥ १५४ ॥

पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगे गलग्रहे ।

विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ॥ १५५ ॥

कमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ।

कृद्यतीसाररोगाणां कामलाहिकिनां हिता ॥ १५६ ॥

शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे वातपित्तजे ।

प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाश्चतुर्गुणाम् ॥ १५७ ॥

अन्तपित्ताग्निमान्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।

पलद्वयस्थनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ १५८ ॥

फलाश्लधान्यान्तरसोदकश्च मद्यं मरुद्रोगिणि चानुपानम् ।

हृत्तो रसः क्षीरं हिमाश्वपित्ते उष्णाश्वयूषं कफजे विदध्यात् ॥ १५९ ॥

गण्डूषमात्रया देयं मृदौ क्लूरे च पञ्च च ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य च ॥ १६० ॥

यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति ।

तथा भैषज्यमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ १६१ ॥

इति प्राणदागुटिका ।

पथ्यापञ्चपलान्येकमजान्या मरिचस्थ च ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागराः ॥ १६२ ॥

पलाभिदृष्ट्या क्रमशो यवक्षारपलद्वयम् ।

भक्तातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः ।

द्विगुणेन गुडैर्नैषां वटकानक्षसम्भितान् ॥ १६३ ॥

कृत्वैनं भक्षयेत्प्रातस्तक्रमशोऽनु वा पिबेत् ।

मन्दाग्निं दीपयत्येष ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥ १६४ ॥

काङ्कायनेन शिथ्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।

भिषग्जितमिदं प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ।

इति काङ्कायनो मोदकः ।

भक्तातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद् गुडतुलां भिषग् ॥ १६६ ॥

भक्तातकसहस्राहं छित्वा तत्रैव दापयेत् ।

सिद्धेऽस्त्रिंस्त्रिफलां व्योषं यवानीं मुस्तसैन्धवम् ॥ १६७ ॥

कर्षाशसम्भितं दद्यात्स्वर्गलापत्रकेसरम् ।

खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ॥ १६८ ॥

कुष्ठार्शः कामलामेहान् ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

हृन्वात् प्रीहोदरं कासं कृमिदोषं भगन्दरम् ॥ १६८ ॥

भस्मातकगुडो ह्येष श्रेष्ठश्चार्थोविकारिणाम् ॥ १७० ॥

इति भस्मातकगुडः ।

सुपक्वभस्मातफलानि चैव द्विधा विदार्यादृकसन्निभानि ।

विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥ १७१ ॥

पुनः पचेत् क्षीरं चतुर्गुणेन

घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् ।

सितोपलाः षोडशभिः पलैश्च

विमृश्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ १७२ ॥

ततः प्रयुज्यान्निबलेन मात्रां

अयेद्विकारान्स्थिलान् गुदोत्थितान् ।

कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान्

सुपर्णदृष्टिश्च शशाङ्ककान्तिम् ॥ १७३ ॥

जवं हयानां बलमुत्तमञ्च

स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् ।

स्त्रीवल्लभत्वं विविधां प्रभाञ्च

नीरोगतां द्वित्रिशतायुषञ्च ॥ १७४ ॥

न चाक्षपाने परिहारमस्ति

न चातपे वाऽध्वनिं मैथुने च ।

प्रयोगकाले सकलामयानां

राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ १७५ ॥

इति भस्मातकावबलेष्टः ।

पटोलमूलं त्रिफलां विशालां चतुरङ्गुलाम् ।

नीलिनीं त्रिवृतां दन्तीं कृमिघ्नं सपुनर्नवम् ॥ १७६ ॥

कटुकं सातला लोभ्रं भागान् दशपलोन्मिताम् ।

दत्त्वा द्रोणचतुष्कन्तु सलिले पादशेषिते ॥ १७७ ॥

मैलस्य कुडवं दत्त्वा गुडस्य तु तुलां पचेत् ।
 चित्तचूर्णं पलान्यष्टौ लेहवत्साधु साधयेत् ॥ १७८ ॥
 शीतीभूते न्यसेत्तत्र व्योषं पञ्चपलोन्नितम् ।
 पलत्रयं त्रिजातस्य दत्त्वा सहृदयेत् पुनः ॥ १७९ ॥
 ततो यथाबलं खादेत्पलाहं पिप्पुमेव च ।
 नाहारे यन्त्रणा काचिक विहारे तथैव च ॥ १८० ॥
 विबन्धाधानगुल्मार्यः पाण्डुरोगकफक्षमीन् ।
 कुष्ठमेहार्चिं हन्ति ह्यन्त्रवृद्धिषु शस्यते ॥ १८१ ॥

इति पटोलाद्योऽवलेहः ।

मोदकं वटकं लेहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।
 कर्षद्वयं पलं वापि देयं रोगाऽन्यपेक्षया ॥ १८२ ॥
 बीजं भस्मातकस्यैकं पूते निःक्वाथ्य वारिणि ।
 क्वाथयेत् षोडशगुणे शक्तिशेषं हि तं पिबेत् ॥ १८३ ॥
 एकैकं वर्षयेद्बीजमापञ्चाशद्विचक्षणः ।
 आसप्ततिं पञ्चवृद्ध्या वर्षयेन्मतिमांस्ततः ॥ १८४ ॥
 शक्तिवृद्ध्या कषायश्च वर्षयेदातुरः पलान् ।
 सकषायाणि बीजानि वर्द्धितानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥
 पुनः क्रमेण तेनैव आसयेदात्मवाचरः ।
 इत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां सहस्रं यावदादरात् ॥ १८६ ॥
 उपयुक्तं जयत्येतद् गुदजानि क्षमींस्तथा ।
 भस्मातकस्य विधानमिदं गोपुरगदितम् ॥ १८७ ॥

इति भस्मातकविधानम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
 पाठाविडङ्गैर्द्वयवृद्धिभूतभागवचान्वितैः ॥ १८८ ॥
 सर्षपाऽतिविषा आजी चिचकैरण्डकटुमैः ।
 वीजः कुष्ठजामोदाह्वा कटुका तेजनी समैः ॥ १८९ ॥

भागैः संचूर्णितैरेषां त्रिफला त्रिगुणा भवेत् ।
 सर्वेषामेव द्रव्याणां समो देयोऽथ गुग्गुलुः ॥ १८० ॥
 एकौकृत्य शुभे भाण्डे मधुना सुपरिप्लुतः ।
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ १८१ ॥
 एष निष्परिहारस्तु पानभोजनमैथुनैः ।
 रेतोदोषाश्च ये पुंसां योनिदोषास्तु योषिताम् ॥ १८२ ॥
 निहन्ति सर्वान् दुर्वारान् नात्र कार्या विचारणा ।
 अर्शंसि वातगुल्मश्च वातरोगमरोचकम् ॥ १८३ ॥
 नाभिशूलमुदावर्त्तं हृद्रोगं ग्रहणीं तथा ।
 क्षयं कुष्ठमपस्मारं प्रमेहं वातशोणितम् ॥ १८४ ॥
 महान्तमग्निसादश्च कासं श्वासं भगन्दरम् ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्धर्षशतद्वयम् ॥ १८५ ॥
 क्षौराज्यरसयूषाक्तं दोषधात्वलोचितम् ।
 बुभुक्षितो मात्रयाऽन्न मद्याद् गुग्गुलुसेवकः ॥ १८६ ॥
 वातं स्थिरादिकाथेन पित्तं काकोलिकादिना ।
 आरग्वधाद्येन कफं पीतो जयति गुग्गुलुः ॥ १८७ ॥
 दार्वाकाथेन मेहं जयति मधुयुतो मेदसश्चापि वृद्धिं
 पाण्डुत्वं मूत्रयुक्तः क्षपयति बहुलं छागदुग्धेन सिद्धम् ।
 निम्बकाथेन कुष्ठं श्वयथुमतिबलं मूलककाथपीतः
 क्षिप्रं कुम्भीकवृक्षस्त्रसपरिगतो मूषकप्रासदोषान् ॥ १८८ ॥
 इति योगराजगुग्गुलुः ।

त्रिवृत्ते जीवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं शठी ।
 गवाक्षी सुस्तविश्वाह्वा विडङ्गानि हरीतकी ॥ १८९ ॥
 पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावर्ष्करात् ।
 वृद्धदारपलान्यष्टौ शूरणस्य च षोडश ॥ २०० ॥
 जलद्रोणे पचेत् काथं चतुर्भागावशेषितम् ।

पूतं पूतं रसं भूयः कायेभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥ २०१ ॥
 मेलयित्वा पचेत् तावद्यावद्दूर्वाप्रलेपनम् ।
 अवतार्य ततः पश्चात् चूर्णनीमानि दापयेत् ॥ २०२ ॥
 त्रिवृत्तजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।
 एलात्वक्परिचं चापि गजाङ्गश्चापि षट्पलम् ॥ २०३ ॥
 हात्रिंशच्च पलञ्चैव चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाग्निनः ॥ २०४ ॥
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहान्श्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
 जयेदशांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥ २०५ ॥
 दीपयेद् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणं चापकर्षति ।
 पीनसे च प्रतिश्याय आमवाते तथैव च ॥ २०६ ॥
 अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः ॥ २०७ ॥
 भवन्मनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः ।
 आयुषो दैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः ॥ २०८ ॥
 रसायनवरञ्चैव मेधाजनन उत्तमः ।
 गुडश्चीबाहुशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥ २०९ ॥

इति श्रीबाहुशालो गुडः ।

सार्द्धं पलं पलं चार्द्धं विदध्याङ्गुलखण्डयोः ।
 अष्टमध्यमहीनेषु मात्रेयं मुनिना स्मृता ॥ २१० ॥
 तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न भ्रूवते गुडः ।
 क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यते ॥ २११ ॥
 यावत् दूर्वाप्रलेपः स्यात् यावद्वा तन्तुमान् भवेत् ।
 एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः ॥ २१२ ॥
 सुखमर्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वितः ।
 पौडितो भजते मुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ २१३ ॥

चष कोष्ठमेदानाह ।

मुण्डं तीक्ष्णञ्च कान्तञ्च त्रिप्रकारमयः स्मृतम् ।
 मृदु कुण्डञ्च कण्डारं त्रिविधं मुण्डमेव च ॥ २१४ ॥
 हतद्रावमविस्फोटं मृदु कुम्भहतं च यत् ।
 घट्टने प्रसरं दुःखात्तत्कुण्डं मध्यमं स्मृतम् ॥ २१५ ॥
 विधृतं भज्यते भङ्गं कृष्णं स्यात्तु कण्डालकम् ॥ २१६ ॥
 मुण्डं वरं मृदुलकं कफवातशूल-
 मानाहमेहगुदजामय पाण्डुहारि ।
 गुल्मामवातजठरातिहरं प्रदीपि
 शोफापहं रुधिरकृत् खलु कोष्ठशोधि ॥ २१७ ॥
 खराख्यं योगरं सारं कर्णकं द्रावकं तथा ।
 रोमकं षड्विधं तीक्ष्णं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ २१८ ॥
 हुन्तालमपरं तारं वट्टं वाजरकालकम् ।
 कान्तं सप्तविधं प्रोक्तं भ्रामकं चुम्बकं तथा ॥ २१९ ॥
 नीलं कृष्णमतिस्निग्धं सूक्ष्मं सारमयः शुभम् ।
 न नमेद्भङ्गुरं यत्तत् खरलोहमुदाहृतम् ॥ २२० ॥
 कृष्ण पाण्डुर कच्छुर वीजतुल्यन्तु योगरम् ।
 विच्छेदनेऽतिपरुषं हुन्तालमिति कथ्यते ॥ २२१ ॥
 योगरैर्वज्रसङ्काशैः सूक्ष्मैर्युखैश्च सान्द्रकैः ।
 निशितं श्यामलाङ्गञ्च वाजरं तत्परिकीर्तितम् ॥ २२२ ॥
 नीलं कृष्णप्रभं सान्द्र मव्रणं गुरुतारकम् ।
 अयः पारशवं तीक्ष्णशस्त्रं कालायसं खरम् ॥ २२३ ॥
 रुक्मं स्नात् खरलोहकं समधुरं पाके च वीर्यं हिमम्
 तिक्तोष्णं कफवातपित्तजनितं ग्रीहामपाण्डुर्त्तिगुत् ।
 सद्यः शूलयुक्तं गदक्षयजरामोहामवातापहम्
 दीप्तं चातिरसायनं कफकरं दुर्गाममेदापहम् ॥ २२४ ॥

खरलोहात्परं सर्वमेकैकं स्याच्छतोत्तरम् ॥ २२५ ॥

गुडूची हंसपादी च रक्तमालाफलत्रयम् ।

गोपालिका गोरसना तुम्बुरुं लोहतप्तकम्

एषां रसैः सिद्ध्येतत्तरदोषनिवृत्तये ॥ २२६ ॥

इति तीक्ष्णशीघ्रनम् ।

अथ लोहवर्धनम् ।

तत्तदाकरसम्भूतं तत्तद्रोगविनाशनम् ।

तेन तस्य परीक्षायां यतेमहि सहेतुकम् ॥ २२७ ॥

कान्तकं तण्डुलाङ्गं स्यादार्यवम्बलयोपरि ।

कृशताडं कृशाङ्गश्च शूलाग्रश्चोग्रदेशजम् ॥ २२८ ॥

पाण्डिजं द्विविधं कृष्णं शुक्लञ्च समदाडिमम् ।

भद्रमेरण्डीबीजाङ्गं सुहीपत्रनिभं शुभम् ॥ २२९ ॥

वज्रदमकपत्राङ्गं मीषत्स्वर्णच्छवि द्विधा ।

कान्तं मृदुतरं ताडं रुचं कान्ति शितीकरम् ॥ २३० ॥

सुद्राङ्गं गुरुतारं स्यात् कलिङ्गजमयः स्मृतम् ।

रुचं रुक्मप्रतीकाशं तीक्ष्णं मृदुफलं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

यक्तुप्लीहशिरःशूलमन्त्रपित्तानिलोद्भवम् ।

पार्श्वरोगहतं वातं हन्याद्वातकफोद्भवम् ॥ २३२ ॥

हृद्यतीसारशूलानि परिणामोद्भवं तथा ।

वातं सर्वाङ्गिकं पित्तं निहन्याश्चोग्रदेशजम् ॥ २३३ ॥

भेदनं दीपनं वज्रोर्दुर्नामाख्यं त्रिदोषजम् ।

गात्रभेदं कफं वातं हन्ति वज्रोद्भवं तु यत् ॥ २३४ ॥

गुल्मश्च पाण्डुरोगश्च प्वरांश्च विषमोद्भवान् ।

अर्शांसि श्वासशोथांश्च प्रमेहांश्च विशेषतः ॥ २३५ ॥

गलग्रहं रक्तपित्तं मरुद्रोगं भयानकम् ।

निद्रालस्यावरोधश्च निहन्यात् पाण्डिदेशजम् ॥ २३६ ॥

रक्तोत्थं चापि चोष्माणं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 मूर्च्छाच्छर्दिहरं दाहं वक्त्रं शमयति ध्रुवम् ॥ २३७ ॥
 सर्वान् रोगानिहन्त्याश्च कुष्ठाष्टादशसन्निभान् ।
 पावनं पुट्रजननं बन्ध्याया वीर्यवर्धनम् ।
 बल्यं क्षयापहं धातुवृंहणं स्यात् कलिङ्गजम् ॥ २३८ ॥
 एतानि सर्वाणि विचेष्टितानि
 हितानि रोगोपशमाय सन्ति ।
 वयोविशेषेषु विशेषविज्ञै-
 विज्ञाय दत्तानि च देशकाले ॥ २३९ ॥
 सामान्यात् द्विगुणञ्चोयं तस्मादष्टगुणं कलिः ।
 कलेर्दशगुणं भद्रं भद्राद्वक्त्रं सहस्रधा ॥ २४० ॥
 वज्रात् षष्टिगुणं पाण्डिर्निरचिर्दशभिर्गुणैः ।
 ततः कोटिसहस्रेण त्वयः कान्तं महागुणम् ॥ २४१ ॥

इति लीहवर्णनम् ।

द्विष्टश्चित्रकनिर्गुण्णी स्रुहीमुण्डितका जटा ।
 प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २४२ ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन् पुनस्तेन विपाचयेत् ।
 पलद्वयं विडङ्गस्य व्योषात्कर्षद्वयं पृथक् ॥ २४३ ॥
 त्रिफलायाः पलं पञ्च शिलाजतु पलं न्यसेत् ।
 दिव्यौषधहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ॥ २४४ ॥
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।
 मधुशर्करयोर्युक्तं चतुर्विंशतिभिः पलैः ॥ २४५ ॥
 घनोभूते सुशैते च दापयेदवतारिते ।
 एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम् ॥ २४६ ॥
 मन्दमग्निं करोत्याश्च कालाग्निसमतेजसम् ।
 पर्वतोऽप्यवजीर्येत प्रसादादस्य देहिनाम् ॥ २४७ ॥

गुरुवृथापानानि पयो मांसरसा हिताः ।
 दुर्नामपाण्डुश्चयशु ग्रीहकुष्ठोदरापहम् ॥ २४८ ॥
 न स रोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्त्यादिदं क्षणात् ।
 कर्शोरकाक्षिकादीनि ककारादीनि वर्जयेत् ।
 स्रवत्यतोऽन्यथा लौहो देहात्किदृश्च दुर्जयम् ॥ २४९ ॥

इत्यग्निमुखबोधः ।

पलहादशकं कृत्वा कृष्णलोहस्य खण्डशः ।
 भार्गवश्च सगण्डीरमूलैः पिण्डं प्रलेपयेत् ॥ २५० ॥
 दत्त्वा प्रथमयेत्तावद्यावत्सर्वमृतं भवेत् ।
 घृतस्य षट्पलं देयं शर्करायास्तथैव च ॥ २५१ ॥
 सूर्यावर्त्तरसप्रस्थे त्रिफलासहिते शुभे ।
 प्रक्षिप्य विपचेद्भूयो यावत्साम्प्रत्वमेति च ॥ २५२ ॥
 सिद्धे रात्रिषिते वीजं सूर्यावर्त्तस्य दापयेत् ।
 कर्षं त्रिकटुकस्यापि त्रिकर्षं चूर्णसंयुतम् ॥ २५३ ॥
 मधुत्रिपलसंयुक्तं यथाग्निं चोपयोजयेत् ।
 अर्शांसि कामला कुष्ठपाण्डुरोग कर्मीस्तथा ॥ २५४ ॥
 हृङ्गि गुल्मीदरं शोथं विशेषात्परिणामजम् ।
 शूलान्निहन्ति सर्वास्तु विकारान्नात्र संशयः ॥ २५५ ॥
 एतल्लोहाष्टकं नाम सर्वदोषहरं परम् ।

इति लोहाष्टकम् ।

चयं पलाष्टकं देयं खदिरं चार्द्धमेव च ।
 चित्रकस्य पलं पञ्च तालमूली च तत्समा ॥ २५६ ॥
 त्रिफलाप्रस्थसंयुक्तं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 अष्टभागावशेषेण कषायमवतारयेत् ॥ २५७ ॥
 आण्वात्पलाष्टकं देयं कृष्णलोहस्य षोडश ।
 पथेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारयेत् ॥ २५८ ॥

त्रिवृद्धकी विडङ्गानि पथ्या चामसकानि च ।
 शुण्ठी विभीतकं क्षणा एषां चूर्णं पक्षार्धिकम् ॥ १५८ ॥
 शर्करा मधु चत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 गुरुवृथापानानि पयो मांसरसो हितः ॥ २६० ॥
 दुर्नाम कुष्ठशयथुपाण्डुभ्रीहोदराणि च ।
 गुदशूले कुक्षिशूले परिणामकृते हितः ॥ २६१ ॥
 वलवर्णकरं वृथ्यमग्निसन्दीपनं परम् ।
 करीरं कान्तिकक्षैव काकमाचीश्च वर्जयेत् ॥ २६२ ॥
 इति अष्टादश लोहम् ।

अथातः शहरलोहमाह ।

प्रणम्य शङ्करं देवं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
 जीवितारोग्यमन्त्रिहृद्धारदोऽपृच्छदौश्वरम् ॥ २६३ ॥
 सुखोपायेन हे नाथ ! शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
 चिकित्साभर्षवां नृणां कारुण्यात् वक्तुमर्हसि ॥ २६४ ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
 अर्शसां नाशनं अष्टं भैषज्यमिदमौरितम् ॥ २६५ ॥
 पाण्डिवज्रादिलोहाना मादायान्यतमं शुभम् ।
 क्षत्वा निर्मलमादौ तु कुनद्या माक्षिकेण च ॥ २६६ ॥
 पत्तूरमूलकल्केन सरसेन दह्येत्ततः ।
 वज्रौ निक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ॥ २६७ ॥
 ज्वाला च तस्य रोह्यया त्रिफलाया रसेन तु ।
 ततो विज्ञाय गलितं शङ्खनोर्ध्वं विनिक्षिपेत् ॥ २६८ ॥
 त्रिफलाया रसे पूते तदाकाशे तु निर्धमेत् ।
 न सम्यक् गलितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ॥ २६९ ॥
 क्षातं निर्वापयेत्तस्मिंस्तोहं तन्निफलां रसे ।
 यस्तोहं न मृतं तत्तु पार्थ भूयोऽपि पूर्ववत् ।

मारणात् सृते यच्च तत्पक्ताव्यमलोहवत् ॥ २७० ॥

तदनुलोहवत् लोहपात्रे कालायसमुद्धरेण सञ्चूर्ण्य हत्वा
हुशः सलिले प्रक्षाल्याङ्गारादुद्धृतन्तदयः केवलमग्नौ शुष्की-
कृत्य घ्रातपे दद्यात् पश्चात् लोहशिलायां पिष्ट्वा ततः संशोष्य
विधिवच्चूर्णयेत् ।

लोहेनैव तथा यस्यात् दृषदा सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ २७१ ॥

कृत्वा लोहमये पात्रे सृत्तिकालिसरन्ध्रके ।

रसेः पङ्कोपमं कृत्वा पचेद्भोमयवक्त्रिणा ॥ २७२ ॥

पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।

त्रिफलार्द्रकभृङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥ २७३ ॥

मानकन्दकभक्तातवक्त्रीनां शूरणस्य च ।

हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥ २७४ ॥

पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोडशिकं पलम् ।

तस्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥ २७५ ॥

अष्टभागावशेषे तु रसे तस्याः पचेत् बुधः ।

अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥ २७६ ॥

ताम्बू वा लोहद्व्यां तु चालयेद्विधिपूर्वकम् ।

ततः पाकविधानञ्च स्वच्छे चोर्द्धं च सर्पिषि ॥ २७७ ॥

मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात्पाकमाहृतः ।

आरभेत विधानञ्च कृतकौतुकमङ्गलः ॥ २७८ ॥

भामरं घृतसंयुक्तं लिहेद्वा रक्तिकाक्रमात् ।

द्वादशरक्तिकापर्यन्तं यथाम्निवत् ख्यादेत् ।

वर्धमानानुपानञ्च गव्यक्षीरेण संयुतम् ॥ २७९ ॥

गव्याभावे ह्यजायाश्च स्निग्धवृष्यादिभोजनम् ।

सद्यो वक्त्रिकारक्षैव भक्षकश्च नियच्छति ॥ २८० ॥

हस्ति वार्तं तथा पित्तं कुष्ठानि विषमज्वरम् ।

गुल्मशूलान्निरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकम् ॥ २८१ ॥
 शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमपवाहकम् ।
 श्वयथुं रुधिरस्रावं दुर्नामञ्च विशेषतः ॥ २८२ ॥
 बलकृद्वृंहणञ्चैव कान्तिदं स्वरबोधनम् ।
 शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिर्वर्द्धनम् ॥ २८३ ॥
 आयुष्यं श्रीकरञ्चैव यशस्तोजस्करं शुभम् ।
 सश्रीकं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ॥ २८४ ॥
 दुर्नामारिरयं नास्त्रा दृष्टो वारसहस्रशः ।
 निर्मूलं दह्यते शीघ्रं यथा तूलञ्च वज्रिना ॥ २८५ ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वान्मयसेवौ यदा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तादि भोजनैः सह दापयेत् ॥ २८६ ॥
 लावतित्तिरिवर्त्तीरमयूरशशकादयः ।
 चटकः कलविष्णुश्च वर्त्तकोहरिणैकः ॥ २८७ ॥
 श्येनः काकः हृहृक्कावो वनविष्किरकादयः ।
 पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलजं शुभम् ॥ २८८ ॥
 मङ्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलञ्च विशेषतः ।
 मत्स्यराज इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥ २८९ ॥
 प्रशस्तं वार्त्ताकुफलं पटोलं हृहृतौफलम् ।
 प्रलम्बा भीरुवेचाग्रं ताड़कं तण्डुलीयकम् ॥ २९० ॥
 वास्तुकं धान्यशाकञ्च क्रमुकं चक्रवर्त्तनम् ।
 नारिकेलञ्च खर्जूरं दाडिमं लवलीफलम् ॥ २९१ ॥
 शृङ्गाटकञ्च पक्वान्नं द्राक्षा तालफलानि च ।
 जातिकोशं लवङ्गञ्च पूगताम्बूलपत्रकम् ॥ २९२ ॥
 हितान्येतानि वस्तूनि लोहमेतत्कमश्नताम् ।
 नाग्नीयास्तकुचं कोलं कर्कभुवदराणि च ।
 जम्बीरं बीजपूरञ्च करमर्दकतिन्तिडीः ॥ २९३ ॥

भ्रानूपानि च मांसानि क्रकरं मुण्डूकादयः ।
 हंससारसदात्यूहं शङ्खं कङ्कबलाहकाः ॥ २८४ ॥
 मानकन्दकसेरुणि कतकञ्च कलिङ्गकम् ।
 कुष्माण्डञ्च कर्कोटं क्रमुकञ्च विशेषतः ॥ २८५ ॥
 कटुकं कालशाकञ्च कुण्डुरुं कर्कटीं तथा ।
 द्विदलानि च सर्वाणि ककारादींश्च वर्जयेत् ॥ २८६ ॥
 लोहराजस्तथा चायं स्त्रयं रुद्रेण भाषितः ।
 जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवम् ॥ २८७ ॥
 स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्य्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमब्रुवम् ॥ २८८ ॥
 ब्रह्मन्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
 वर्जनीया विशेषेण भिषजाः गुरुनिन्दकाः ॥ २८९ ॥
 सुनिरसपिष्टं विडङ्गं सुनिरसलीढं चिरस्थितं घर्मे ।
 द्रावयति लोहदोषान् वङ्गिर्नवनीतपिण्डमिव ॥ ३०० ॥
 काले मलप्रवृत्तिर्लाघवसुन्दरे विशुद्धिरुद्गारे ।
 शङ्खेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥ ३०१ ॥
 क्षमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्त्ररसेन वङ्गसेनस्य ।
 चपयत्यचिरान्नियतं लोहमजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ३०२ ॥
 कुर्यात्कनकबीजैश्च रेचनं किट्टशान्तये ।
 भवेत् यद्यतिसारश्च पीत्वा दुग्धन्तु तं जयेत् ॥ ३०३ ॥
 गुञ्जाद्वादशकादूर्ध्वं वृद्धिरस्य भयप्रदा ।

इति ब्रह्मस्मथीतलोहः ।

अथ सामान्यविधिः ।

रक्तोष्णः गुदे क्लीबाः पिप्ताक्षतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जा विद्रुमसन्निभाः ॥ ३०४ ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्कप्रपीडिताः ।

स्रवन्ति सङ्घसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तिः ॥ ३०५ ॥

भेकाभः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।

हीनवर्णबलोक्ताही हतौजा कलुषेन्द्रियः ॥ ३०६ ॥

विट्श्यावं कठिनं रुक्षमधो वायुर्न वर्त्तते ॥ ३०७ ॥

वाताद्यनुबन्धमाह ।

तनु चारुणवर्णश्च केनिलं चासृगर्शसाम् ।

कट्यूरुगुदशूलश्च दीर्घं यदि वाधिकम् ।

तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥ ३०८ ॥

श्रिथिलं श्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।

यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डुपिच्छिलम् ॥ ३०९ ॥

गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धश्च कारणम् ।

श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३१० ॥

रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्विषक् ।

दुष्टास्त्रे निगृहीते स्युः शूलानाङ्गाद्यसृग्गदाः ॥ ३११ ॥

चन्दनकिराततिक्तक धन्वयवासाः समागराः कथिताः ।

रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ ३१२ ॥

नवनीततिलाभ्यासात् केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिरसमयिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवाहाः ॥ ३१३ ॥

सपञ्चकेशरं क्षौद्रं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।

सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शसि सुखी भवेत् ॥ ३१४ ॥

लाजैः पेया पीता शुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।

हृन्ध्याश्च रक्तरोगं तथा बलाष्टश्लिपर्णीभ्याम् ॥ ३१५ ॥

पयसा शृतेन यूषैः सतीनमुद्रादकीमसूराणाम् ।

भोजनमद्यादन्तैः शालिश्यामाककोद्रवाणाम् ॥ ३१६ ॥

शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैरेषमांसैश्च ।

भोजनमद्यादन्तैः मधुरैरीषक्षुमधुरैर्वा ॥ ३१७ ॥

ज्योत्स्निका वीजकल्केन लेपो रक्तार्थसां हितः ।
 तद्वह्नीषरजोयुक्तं नवनीतं प्रलेपयेत् ॥ ३१८ ॥
 समङ्गोत्पलमोचाङ्गं तिरौटतिलचन्दनैः ।
 द्वागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितात्मके ॥ ३१९ ॥
 सातिविषा कुटजत्वक् फलञ्च रसाञ्जनञ्च मधुयुतानि ।
 रक्तापहानि दद्यात्पिपासवे तण्डुलजलेन ॥ ३२० ॥
 यवान्नीन्द्रयवं पाठा विल्बं शुण्ठी रसाञ्जनम् ।
 चूर्णं शूले हितं पेयं प्रवृद्धे वातशोणिते ॥ ३२१ ॥
 कुटजफलबल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
 सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्थसां भिषजा ॥ ३२२ ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

अवाक्पुष्पी बला दार्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ शुक्राक्ष त्रिपलोम्बिताः ॥ ३२३ ॥
 कषाय एव देया च जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥ ३२४ ॥
 कलिङ्गं शाकालीपुष्पं वीरा चन्दनकुङ्कुमम् ।
 कटफलं चित्रकं सुस्तं प्रियङ्गुतिविषे स्थिरा ॥ ३२५ ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्चल्कं समङ्गा सनिदग्धिका ।
 विल्बं मोचरसं पाठा भागाः कर्षसमन्विताः ॥ ३२६ ॥
 चतुष्प्रस्थं घृतप्रस्थे कषायमुपकल्पयेत् ।
 त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥ ३२७ ॥
 सुनिषक्तकचाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
 सर्वैरैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३२८ ॥
 एतदर्थः स्वतीसारं त्रिदोषे रुधिरच्युतौ ।
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥ ३२९ ॥
 उद्याने चातिबहुयः शोथे शूले गुदायुगे

मूत्रग्रहे मूदवाते मन्दान्माष्वतृचावपि ॥ ३३० ॥
 प्रयोज्यं विधिवत्तर्पिर्बलवर्णान्मिच्छेन्नम् ।
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ३३१ ॥
 द्रव्याण्यष्टाविद्वावाप्य जलघोडशके कथेत् ।
 निःकाथ्य प्रस्थशेषन्तु गृह्णीयात् प्रसृतं भिषक् ॥ ३३२ ॥
 इति अवाक्पुष्पीकृतम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ वदरो प्लक्षवेतसाः ।
 एभ्यः प्रवालांस्तृणान्स्त्रिपलांश्च समाहरेत् ॥ ३३३ ॥
 अवाक्पुष्पाः पलान्यष्टौ द्वौ च दार्वास्तथैव च ।
 शालपर्ण्याः पले द्वे तु सर्वमेतत् समावपेत् ॥ ३३४ ॥
 द्वे पले कालशाकस्य सर्वमेतत् समावपेत् ।
 द्विद्रोणे सलिले साध्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ३३५ ॥
 घृतस्याऽर्द्धादकञ्च स्यात् सकषायं सुखाग्निना ।
 कुचाङ्गे र्यास्तिकाभ्याञ्च स्वरसः स्नेहसन्धितः ॥ ३३६ ॥
 देवदारु च मुस्तञ्च चित्रकं विल्वपेशिका ।
 कट्फलं शृङ्गवेरञ्च पिप्पली चन्दनं तथा ॥ ३३७ ॥
 सौवेरमञ्जनं मूलं पिप्पल्याः कटुरोहिणी ।
 गन्धप्रियङ्गुपुष्पञ्च शाल्मली जीवकाह्वया ॥ ३३८ ॥
 वत्सकस्य च बीजानि तथा चातिविषामया ।
 एषामक्षसमा भागाः पृथग्दत्त्वा विपाचयेत् ॥ ३३९ ॥
 वातगुल्ममतीसारं शूलं ज्वरमरोचकम् ।
 स्त्रीणामसृग्दरं सर्वे रक्तपित्तप्रवाहिकाम् ॥ ३४० ॥
 पाण्डुरोगं तथा कासं कृमिदोषाञ्च नाशयेत् ।
 कृदिं माक्षिकसंयुक्तं शमयेद्दीपनं परम् ॥ ३४१ ॥
 गर्भाधानञ्च बन्ध्यानां करोत्यर्शोनिवारणम् ।
 चाङ्गे रौष्टतमित्युक्तं ख्यातमर्शो निवारणम् ॥ ३४२ ॥

बलमांसकरश्चैतद्रक्तगुल्महरं तथा ।

अर्शसां पित्तजातानां हितं तद्रक्तजेष्वपि ।

सन्निपातसमुत्पेषु सर्वतो भिषजः क्रमः ॥ ३४३ ॥

इति मङ्गलान्नरौघतम् ।

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमाद्रं महेन्द्रसलिलेन ।

यावत्सान्द्ररसं तद्व्यं स्वरसस्ततो ग्राह्यः ॥ ३४४ ॥

मोचरसः समङ्गा फलिनी च पलांशकैस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् ॥ ३४५ ॥

पूतः कथितः सान्द्रः स्वरसो दार्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक् सावम् ॥ ३४६ ॥

छागक्षीरप्रयुक्ता पेया मण्डेन वा यथाम्निबलम् ।

जीर्णैषधस्तु शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ ३४७ ॥

रक्तगुदजातीसारं सासृगुजो निहन्त्याशु ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्युभयमार्गम् ॥ ३४८ ॥

अवाष्टभागावशिष्टा कर्तव्या काथकल्पना ॥ ३४९ ॥

इति कुटजरसक्रिया ।

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कषायभवतारयेत् ॥ ३५० ॥

वस्त्रपूतं ततः काथं पचेल्लेहत्वमागतम् ।

मुखं मोचरसं स्तोभं कपित्थफलधातकी ॥ ३५१ ॥

भक्षातकं विडङ्गानि चिकटं त्रिफलां तथा ।

रसाञ्जलं चित्रकञ्च कुटजस्य पलानि च ॥ ३५२ ॥

वचामतिविषां विष्णुं प्रत्येकन्तु पलं पलम् ।

त्रिंशत्पलं गुडस्याथ चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३५३ ॥

मधुनः कुडवं दद्यात् घृतस्य कुडवं तथा ।

एष लेहः शमयति चार्शोरक्तसमुद्भवम् ॥ ३५४ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ॥ ३५५ ॥
 अस्त्रपित्तमतिसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ॥ ३५६ ॥
 अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः ।
 यथा सात्तम्रं निषेवेत पानाहारविचक्षणः ।
 रोगानीकबधार्थाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ३५७ ॥

इति कुटजलेहः ।

चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकञ्चविकासता ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं दण्डोत्पलकुठेरकाः ॥ ३५८ ॥
 एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 भस्मातकसहस्रे हे कृत्वा तत्रैव दापयेत् ॥ ३५९ ॥
 तेन पादावशेषेण लोहपात्रे पचेद्विषक् ।
 तुलाहं तीक्ष्णलोहस्य घृतस्य कुड्वद्वयम् ॥ ३६० ॥
 त्रूप्रषणं त्रिफलावङ्गि सैन्धवं विड्मौद्गिदम् ।
 मौवर्चलं विडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ॥ ३६१ ॥
 कुड्वं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च ।
 शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥ ३६२ ॥
 सिद्धशीते प्रदातव्यं मधुनः कुड्वद्वयम् ।
 प्रातर्भोजनकाले वा ततः खादेद्यथाबलम् ॥ ३६३ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीरोगं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 कृमिगुल्माश्मरीमेहं शूलञ्चाशु व्यपोहति ॥ ३६४ ॥
 करोति शुक्रोपचयं बलीपलितनाशनम् ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ३६५ ॥

इति चित्रकादि भस्मातकापलेहः ।

असात्तम्रतायामेतेषां दाहादिक्रम इत्युक्ते ॥ ३६६ ॥

भावितं रजनीचूर्णं सुहीचीरेः पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिप्त्यग्नीभगन्दरम् ॥ २६७ ॥

इति सूत्रबन्धनम् ।

सुहीकाण्डगते चीरे भस्मातकसमन्विते ।

ज्योतिषात् त्रिफलादस्तीकोशातक्यग्निसैन्धवैः ॥ २६८ ॥

चूर्णैरेतैः समष्टतैः बन्धयेत् सूत्रकं दृढम् ।

सूत्रं तत्पातयेदर्शः क्षिप्तमूल इव द्रुमः ॥ २६९ ॥

इति चारसूत्रम् ।

श्वेतपुष्पः कालपुष्पो रक्तापुष्पस्तथैव च ।

पौतपुष्पो वरस्तेषु कालपुष्पश्च कौर्त्तितः ॥ २७० ॥

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् ।

कालपुष्पकमाहृत्य दग्धा भस्म समाहरेत् ॥ २७१ ॥

आढकन्तु समादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ २७२ ॥

शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।

शनैः शनैर्मृदावग्नौ यावत्सान्द्रतनुर्भवेत् ॥ २७३ ॥

स्वर्जिकायावशूके च शुण्ठीमरिचपिप्पली ।

वचातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा ॥ २७४ ॥

एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथगेवाऽष्टमाषकम् ।

दर्प्यां सङ्घटितश्चैव स्थापयेदायसे घटे ॥ २७५ ॥

एषः वह्निःसमः क्षारः कौर्त्तितः कक्ष्यपादिभिः ।

नातितीक्ष्णो न च मृदुः शिवः शीघ्रं सपिच्छलः ।

शुक्लः क्षण्डोऽत्यभिष्यन्दी क्षारस्याष्टाविमे गुणाः ॥ २७६ ॥

इति क्षारपुष्पादिक्षारः ।

करीषराशिमध्यस्थं कृत्वा कर्मसु योजयेत् ।

क्षारं क्षारोदकं कोष्णं न्यसेन्मन्दप्रवाहिनीम् ॥ २७७ ॥

तोये कालकपुष्ककस्य विपचेद्भस्माढकं षड्गुणे
 पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्द्व्यां शनैर्घटयेत् ।
 दग्ध्वाग्नौ बहुशङ्कनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेत्
 यद्येरण्डजनालमेष दहति क्षारो वरो वाक् शतात् ॥ ३७८ ॥
 पानीयं प्रतिसारणीयमिति च क्षारो द्विधा शस्यते
 तत्राद्यो गरगुल्मकादिशमने दुर्नामकादौ परः ।
 तुर्य्येणाष्टमकेन षोडशगुणेनांशेन संव्यूहितो
 मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः क्षारोदकः शङ्ककः ॥ ३७९ ॥
 पानीयं भावयित्वा तु स्रावयेच्च चतुर्गुणे ।
 द्विगुणे षड्गुणे वारि तद्वारानेकविंशतिम् ॥ ३८० ॥
 प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छिखरक्तता ।
 सञ्जायते तदा स्राव्यं क्षाराग्धो ग्राह्यमिष्यते ॥ ३८१ ॥

इति क्षारः ।

हरीतकीनां प्रस्थाङ्गं प्रस्थमामलकस्य च ।
 कपित्थानां दशपलं तदर्द्धं चेन्द्रवारुणी ॥ ३८२ ॥
 विडङ्गं पिप्पली लोभ्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
 द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्वीणे विपाचयेत् ॥ ३८३ ॥
 द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशेषे प्रदापयेत् ।
 गुडस्य द्विशतं रक्षेत् मासाङ्गं घृतभाजने ॥ ३८४ ॥
 पलादूर्द्ध्वं भवत्येवं ततो मात्रा यथा बलम् ।
 अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति सङ्ख्यम् ॥ ३८५ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नः श्लीहगुल्मोदरापहः ।
 कुष्ठशोथारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ ३८६ ॥
 सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्लिषनाशनः ।
 कृमिग्रन्थर्वुदव्यङ्गं राज्यक्षम्वरास्तदात् ॥ ३८७ ॥
 पानमानमरिष्टादेः क्षाथपानसमं जगुः ।

भेषजत्वात्फलं केचित् प्रथमं मदलक्षणम् ॥ ३८८ ॥

इत्यमरविरटः ।

षडङ्गुलं सकर्णीकं कुर्याद्यन्त्रस्य मण्डलम् ।

अङ्गुष्ठोदरविस्तीर्णं छिद्रं स्यादङ्गुलायतम् ॥ ३८९ ॥

पञ्चाङ्गुलं बालकानां वयस्थानां षडङ्गुलम् ।

अर्शसान्तत् प्रयोक्तव्यं लुप्ताष्टन्तु भगन्दरे ।

यन्त्रं सप्ताङ्गुलं स्त्रीणामायतं चतुरङ्गुलम् ॥ ३९० ॥

इति यन्त्रप्रमाणाद्युपदेशः ।

तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्शपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः ।

तस्मिन् बलयस्तिस्त्रोऽध्यङ्गुलान्तरसम्भूताः प्रवाहिणी
विसर्जनी संवरणी चेति । रोमान्तेभ्यो यवाध्यङ्गो गुदे इष्टः
परिकीर्तितः प्रथमा तु गुदे अष्टादशाङ्गुलमात्रा तत्राऽचिर-
कालजातानि अल्पदोषलिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि । सृदु-
प्रसृतावगाढानि उच्छ्रिताग्राणि क्षारेण कर्कशस्थिरपृथु-
कठिनानि अग्निना । तनु मूलानि उच्छ्रिताग्राणि क्लेदवन्ति
च शस्त्रेण ।

क्षारेण वङ्गिना वापि वातश्लेष्मसमुद्भवम् ।

क्षारेणैव दहेदर्शः पितरक्तसमुद्भवम् ॥ ३९१ ॥

तत्र बलवन्तमातुरमर्शाभिः उपद्रुतमुपस्निग्धं परिस्निग्ध-
मनिलवेदनाहृद्यप्रशान्त्यर्थं स्निग्धमुष्णमल्पमम्लं द्रवप्रायं भुक्त-
वन्तमुपवेश्य शुचौ देशे साधारणे व्यञ्जे काले समे फलके
शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदम् अन्यस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायम्
उत्तानं किञ्चिदुन्नतकटिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्त्रशाटकेन
परिचिमयीवासकथिकं परिकर्मभिः सुपरिगृहीतमस्यन्दनशरीरं
क्षला ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्त्रसृज्जणसुखं पायी शनैः शनैः

प्रवाहमानस्य प्रणिधाय प्रविष्टं चार्शो वीक्ष्य शलाकया उत्पीड्य
पित्तुवस्त्रयोः अन्यतरेण प्रसृज्य चारं पातयेदिति ।

पद्मपत्रसमः पातः क्षारलेपः प्रशस्यते ।

हेमन्ते शुद्धते सूर्यं वसन्तेऽस्तगते मतः ॥ ३८२ ॥

पातयित्वा च पाणिना यन्त्रद्वारं पिधाय वाक्शतमात्र-
मुपेक्षेत ततः प्रसृज्य क्षारव्याधिवलं चावेक्ष्य पुनः पातयेत्
अथार्शः पक्षजाम्बवसङ्काशम् अभिवीक्ष्यावसक्तमीषकृतमुपावर्त्त-
येत् क्षारं प्रक्षालयेत् धान्यान्मदधिमस्तुशुक्तानामन्यतमेन ततो
यष्टिमधुकमिश्रितसर्पिषा निर्वाप्य यन्त्रमपनीय उत्थाप्य तुर-
मुष्णोदककोष्ठेऽवगाह्य शीताभिरग्निः परिषिञ्चेत् । अशीताभि-
रित्येके ततो निर्वातमागारं प्रवेश्य आचारिकमादिशेत् ।

उक्तञ्च—युष्मदात्पाकाय लघुत्वं माषतक्रसमन्वितम् ।

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यते ॥ ३८३ ॥

इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥ ३८४ ॥

अग्नीकाष्णिकबीजानि तिलान् मधुकमेव च ।

सर्पिषा सममात्राणि तथैवमनुलेपयेत् ॥ ३८५ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

सावशेषं पुनर्दाहैश्चैकैकं समुपक्रमेत् ॥ ३८६ ॥

प्राग्दक्षिणं ततो वामं ततः पृष्ठाग्रजं पुनः ।

ज्वलनेनाथ सन्दग्धः पक्षजम्बूफलोपमः ॥ ३८७ ॥

तत्र लेपं प्रयुञ्जीत पथ्यान्क्षारचन्दनैः ।

दाहे वस्त्रादिजे लेपः शतधीतेन सर्पिषा ॥ ३८८ ॥

विषदेवाह्नौ सुरसा कुष्ठं गुडपुनर्नवेः ।

कल्कैः क्षतैरधो गामिलेपयेद्द्विस्तवङ्गणम् ॥ ३८९ ॥

क्षया सुशोषिता गोविट् पिण्डैः सौवीरपाचितैः ।

स्वेदयेद् गुददेशन्तु दाहादिक्लेशशान्तये ॥ ४०० ॥

क्षारमुष्णाम्बुनाऽवाप्य विबन्धे मूत्रवर्चसे ।

पिवेत् व्रणविशुद्ध्यर्थं वराक्षाथं सगुग्गुलुम् ॥ ४०१ ॥

आहारमुद्दिशेच्चापि स्वेदनं वेदनासु च ।

जीर्णशाख्यन्नमुक्तादि पथ्यं तिक्ताण्यसैन्धवैः ॥ ४०२ ॥

गुदेष्वर्शसु सर्वेषु तद्देशे पूर्वजन्मनि ।

जलौकाभिर्हरेच्चासृक् पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ ४०३ ॥

तत्र वातानुलोम्यमन्नरुचिरग्निदीप्तिलाघवं बलवर्णोत्प-
त्तिर्मनस्तुष्टिरिति सम्यग्दग्धलिङ्गानि । अतिदग्धे तु गुदावद-
रणं दाहो ज्वरः पिपासा शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोप-
द्रवा भवन्ति । श्यामात्पव्रणता कण्ठुरनिलवैगुण्यमिन्द्रिया-
णामप्रसादो विकारस्य चाशान्तिर्हीनदग्धे तु लक्षणमिति ।

स्वरसे तु कपित्थाम्लदाडिमामलकोद्भवे ।

द्विप्रस्थे सर्पिषोः प्रस्थं पचेत् क्षारार्तिदाहनुत् ॥ ४०४ ॥

इति कपित्थाद्यं घृतम् ।

रुद्धं सर्वव्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वानुवासयेत् ।

पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनभेषजम् ॥ ४०५ ॥

मेढ्रादिष्वपि जायन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४०६ ॥

नाभिकर्णाक्षिनासासु जातेष्वर्शःसु योजयेत् ।

लेपं तैलञ्च पूर्वोक्तं व्राणजे शस्त्रकर्म च ॥ ४०७ ॥

प्रतिसारणेन च सैन्धवनिशायुगाङ्गारधूमकासीसलवण-
प्रलेपनानि नासामेहनगुदजानि शमयन्तीति ।

प्रतिसारणमुद्दिष्टं चूर्णं कल्कश्च तत्त्रिधा ।

कोलास्थिमात्रपिण्डेन घर्मेण नवसप्तषट् ॥ ४०८ ॥

अथ मध्यमहीनेषु कवलोक्तं च लक्षणम् ।

इति प्रतिसारणमात्रा ।

नासाजार्शःसु कुर्वीत चारेण प्रतिसारणम् ।
 नासास्रोतःप्रमाणेन यन्त्रं सौवर्णराजतम् ॥ ४०८ ॥
 अङ्गुलं वर्णकोपितमर्द्धाङ्गुलमथायतम् ।
 उत्तानशायिनः चारं दद्यात् पितुशलाकया ॥ ४१० ॥
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वह्निः ।
 कौलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकोलन्तु तद्विदुः ॥ ४११ ॥
 वातेन तोदपाकथं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रन्थित्वं समवर्णता ॥ ४१२ ॥
 चर्मकोलं दहेच्छित्वा चारेण दहनेन वा ।
 पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।
 सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ४१३ ॥
 तस्मादर्शांसि सर्वाणि बहुव्याधिकराणि च ।
 सवदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ४१४ ॥
 बाह्यायान्तु बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ४१५ ॥
 दन्तजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ४१६ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तराब्बलिम् ।
 जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ४१७ ॥
 शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्यादसमन्विते ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाम्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ४१८ ॥
 हस्ते पादे सुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्या साध्योऽर्शसो हि सः ॥ ४१९ ॥
 हृत्पार्श्वशूलं सस्योहः छर्दिरङ्गस्य रुग्णवरः ।
 दृष्ट्वा गुदस्य पाकस्य निहन्त्युर्गुदजातुम् ॥ ४२० ॥
 दृष्ट्वारोचकशूलार्समतिप्रसृतशोणितम् ।

शोधातीसारसंयुक्त मर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ४२१ ॥
 वेगावरोधः स्त्री पृष्ठयान् मुक्ताटकासनम् ।
 यथास्वं दोषलक्ष्णां मर्शांसां परिवर्जयेत् ॥ ४२२ ॥
 इति वङ्गसेनसङ्कलिते अर्शोनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अजीर्णनिदानमाह ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
 कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥
 विषमो वातजान् रोगं स्तीक्ष्णः पित्तानिमित्तजान् ।
 करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ २ ॥
 समा समान्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
 स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाम्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥
 कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिन्न विपच्यते ।
 मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ४ ॥
 तीक्ष्णान्निरिति तं विद्यात् समान्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५ ॥
 समान्निं रक्षयेन्नित्यं मन्त्रपानेन्यनैर्हितैः ।
 मन्दाग्निं कटुतिक्तैश्च कषायवमनैर्हितैः ॥ ६ ॥
 तीक्ष्णान्निं मधुरस्निग्धैः विरेकगुरुशीतलैः ।
 स्नेहाम्ललवणायैश्च विषमाम्निं मुपाचरेत् ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अन्नं मण्डं पिबेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।
 विषमोऽपि समस्त्येन मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ८ ॥
 सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयञ्च तदर्धसुतः कटुकत्रयञ्च ।
 कुसुम्यरुसेन्यवहिङ्गुतैलैरेभिश्च सर्वैः क्रियते च मण्डः ॥ ९ ॥
 शोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोषितवर्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥१०॥

हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।

सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ११ ॥

सिन्धूल्य हिङ्गु त्रिफला यवानौ व्योषैर्गुडं शैर्गुडकान् प्रकुर्यात् ।

तेर्भक्षितैस्तृप्ति मवाप्नुवन्ना भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥१२॥

गुडेन शुण्ठीमथचोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।

आमिस्त्रजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥१३॥

विडङ्ग भक्ष्नातक चित्रकामृता सनागरा तुल्यगुडेन सर्पिषा ।

लिहन्ति ये मन्दहृताशना नरा भवन्ति ते वाङ्मृतुल्यवक्त्रयः ॥१४॥

अभया निम्बसंयुक्ता भक्षितानलवृद्धिज्ञात् ।

दद्रुविस्फोटकांश्चैव नाशयत्याशु देहिनाम् ॥ १५ ॥

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचास्त्रतक्रेण ।

सप्ताहादग्निकरं पाण्डुरशीविनाशनं परम् ॥ १६ ॥

हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गु युक्ता ।

सोद्गारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधां च ॥१७॥

शुण्ठीचूर्णसमायुक्तं यवक्षारं समालिङ्हेत् ।

सर्पिषा प्रातरुत्थाय ततो वङ्गिप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

विजया पिप्पली शुण्ठी त्रिसमं परिकीर्तितम् ।

अग्निसन्दीपनं नृणां तृट्दोषमयनाशनम् ॥ १९ ॥

नागराम्बु सदा पथं जीर्णाऽजीर्णविशङ्किनाम् ॥ २० ॥

किञ्चिदामेन मन्दाग्नि रभयागुडनागरम् ।

जम्बा तक्रेण भुञ्जीत युक्तमन्नं षड्रूपणैः ॥ २१ ॥

विश्वाभया गडूचीनां कषायेण षड्रूपणम् ।

पिबेच्छ्मणि मन्दाग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥ २२ ॥

कणामरीचशुण्ठीभिर्गन्धिकानलचव्यकैः ।

भिषग्विराद्यै राख्यातं चतुष्पञ्च षड्रूपणम् ॥ २३ ॥

उपवासादि मन्दान्निर्यवागूभिः पिबेत् छृतम् ।
 तैले मन्दे पिबेत् सर्पिः तैलं वा दीपनैर्युतम् ॥ २४ ॥
 क्षूरारिष्टासवैर्मन्द मभिस्त्रेहादुपाचरेत् ।
 भिन्ने गुदोपलेपास्तु मले तैलसुरासवाः ॥ २५ ॥
 उदावर्त्ते तु मन्दान्नौ निरुद्धाः सानुवासनाः ।
 व्याधियुक्तस्य मन्दान्नौ सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥ २६ ॥

इति अग्रिमाम्बम् ।

अजीर्णां नाह ।

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ २७ ॥
 अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
 वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ २८ ॥
 कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।
 तीव्रं प्रवर्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ २९ ॥
 तृड्दाहश्वासमूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।
 पक्ता रसादिकान् धातून्नाशयेदाशु जीवितम् ॥ ३० ॥
 अत्यल्पपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 कालेऽपि सात्त्व्यं लघु चापि भुक्तं मन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्याभयक्रोधपरिभ्रुतेन लुब्धेन रुग्दैर्न्यनिपीडितेन ।
 प्रदोषयुक्तेनच सेव्यमानं मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति ॥ ३२ ॥
 न्नानिगौरवमाटोपं भ्रमो मारुतमूढता ।
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 तत्रामे गुरुतोत्क्षेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
 उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्त्तते ॥ ३४ ॥
 विदग्धे भ्रमदृग्मूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः ।
 उद्गारश्च सधूमाश्च स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ३५ ॥

विष्टब्धे शूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।

मलवाताऽप्रवृत्तिश्च स्तब्धो मोहोऽङ्गसादनम् ॥ ३६ ॥

रसशेषेऽन्नविहेषो हृदयाशुचिगौरवैः ।

अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ३७ ॥

प्रायेणाहारवैधम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।

तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्दिनाशादिनश्यति ॥ ३८ ॥

मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणश्चाप्यजोर्णतः ॥ ३९ ॥

वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रीयस्वते ।

धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ॥ ४० ॥

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ४१ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तद्व्यास्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लोदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ ४२ ॥

विष्टब्धे स्वेदनं कार्यं पेयं वा लवणोदकम् ।

रसशेषे दिवास्त्रप्लं लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ४३ ॥

अलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुतूषणसैन्धवैः ।

दिवास्त्रप्लं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ४४ ॥

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतिसारिणः

शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पौडितान् ।

क्षीणान् क्षीणकफाच्छिशुभदङ्गतान् वृद्धान्साजीर्णिनो

रात्रौ जागरिताश्चरान्निश्चयान् कामन्दिवा स्त्रापयेत् ॥ ४५ ॥

पथ्यापिप्पलीसंयुतां चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।

मस्तुनोऽणोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं भिषक् ॥ ४६ ॥

चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारचिम् ।

आधानं वातगुल्मञ्च शूलश्चाशु नियच्छति ॥ ४७ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का क्षिण्ड्यस्य जन्तोर्वलिनोऽन्नकाले ।
पूर्वं स शृण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत संप्राश्य हितं हिताशौ ॥४८॥
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलश्च यस्य ।
द्राक्षासितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लौढाऽभयां वै स सुखं लभेत् तु ॥४९॥

चित्रकचविकानागर मागधिकाग्रन्यैर्यवागूः स्यात् ।
गुल्मानिलशूलहरी रुचिप्रदा वङ्गिजननी च ॥ ५० ॥
वत्सकं सप्तपर्णञ्च करञ्जश्च दुरालभाम् ।
पाठामारग्वधं मूर्वां षड्ग्रन्थां मदनं दहेत् ॥ ५१ ॥
गोमूत्रेणोपयुक्तस्तु क्षारोऽयं वङ्गिदीपनः ।
शूले निरन्नकोष्ठेऽङ्गिः क्षौष्णाभिखूरितं पिबेत् ॥ ५२ ॥
हिङ्गुप्रतिविषाध्योष सौवर्चल वचाभया ।
तौत्रार्त्तिरपि नाऽजीर्णो पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
दोषग्रस्तानलो नालं पक्वं शक्नोऽहिताशनम् ॥ ५३ ॥
प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति ।
अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो विषीभवेत् ॥ ५४ ॥
त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके ह्ये
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।
प्रथमकबलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतत्
जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥ ५५ ॥

इति हिङ्गुटकम् ।

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।
पिप्पली त्रिगुणा देया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥
यवानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥
एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रशस्यते ।
पिबेद्दन्ता मस्तुना वा सुरया क्षौष्णावारिणा ॥ ५८ ॥

सोदावर्तमजीर्णञ्च प्रीहानमुदरं तथा ।

अङ्गानि यस्य शीर्यन्ति विषं वा येन भक्षितम् ॥ ५८ ॥

अर्शाहरो दीपनञ्च श्लेष्मघ्नो गुल्मानाशनः ।

चूर्णो अग्निमुखो नाक्ता न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ ६० ॥

इति अग्निमुखचूर्णम् ।

चित्तकहपुषा अत्यिक पिप्पलीसौवर्चलाजमोदाभिः ।

धान्यशठीयवपुष्करक्षाराजजित्तिङ्गीकैश्च ॥ ६१ ॥

चव्ययवानीदाङ्गिमृद्धीकैलान्नवेतसैश्च समैः ।

अग्निमुखोऽयं चूर्णः काष्ठीकेन मस्तुनापि वा ॥ ६२ ॥

पीतोऽन्यतमेन कृभिः गुल्माकृष्टिवह्निःसादशूलानि ।

दुर्नामप्रीहोदर कफवातगदान्विनाशयति ॥ ६२ ॥

इति द्वितीयमग्निमुखचूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।

सैन्धवञ्च विडचैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥ ६४ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।

मरिचाजजीशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ६५ ॥

त्वगेले चार्द्धभागे च सासुद्रात् कुडवक्ष्यम् ।

दाङ्गिमात् कुडवक्षैकं द्वे पले चान्नवेतसात् ॥ ६६ ॥

एतच्चूर्णीकृतं स्रक्णं गन्धाक्यममृतोपमम् ।

लवणं भास्करं नाक्ता भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ६७ ॥

जगतोऽस्य हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ।

तक्रमस्तुसुराशुक्ल मन्त्रकाष्ठीकयोजितम् ॥ ६८ ॥

जाङ्गलानूपमांसेषु रसेषु विविधेषु च ।

मन्दाग्नीनां स्वादयतां शक्तो भवति पावकः ॥ ६९ ॥

अर्शासि ग्रहणीदोषं शोथकुष्ठभगन्दरान् ।

ऋद्रोगमामदोषांश्च विविधान् उदरे स्थितान् ॥ ७० ॥

ग्रीहानं वातरक्तञ्च श्वासकासोदरकभीन् ।

शूलञ्च नाशयत्येतद्दुष्टं नृप इवापदः ॥ ७१ ॥

इति मास्तरलवणम् ।

सैन्धवसमूलमगधा चव्यानल नागरहरीतक्यः ।

क्रमवृद्धमग्निवर्द्धनं करोति वड़वानलं चूर्णम् ॥ ७२ ॥

इति वड़वानलचूर्णम् ।

हिङ्गुसैन्धवं कृष्णानां कृष्णामूलककोलयोः ।

यवान्याश्च हरीतक्या दाडिमाम्लिकयोस्तथा ॥ ७३ ॥

वङ्गनागरकोश्याणां भागाः सम्बर्धिताः क्रमात् ।

हिङ्गुद्वादशकं नाम चूर्णं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ७४ ॥

अरुचिं पञ्चगुल्मांश्च हृद्रोगं सन्नियच्छति ।

अष्टौलाध्यानशूलानां हन्त्वमर्शांसि नाशयेत् ॥ ७५ ॥

इति हिङ्गुद्वादशकं चूर्णम् ।

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करञ्जलवणानि च ।

सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी कृमिघ्नं हिङ्गु पुष्करम् ॥ ७६ ॥

शठी दार्वी त्रिवन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।

धात्री जीरकहृत्क्षाम्नां श्रेयसी चोपकुक्षिका ॥ ७७ ॥

अम्लवेतसमन्त्रिका दाडिमं सकटविकम् ।

भक्तातकाजमोदा च यवानौ सुरदारौ च ॥ ७८ ॥

अभयातिविषा श्यामा हृपुषारग्वधं समम् ।

तिलमुष्ककशिग्रूणां कीकिलाक्षपलाशयोः ॥ ७९ ॥

क्षाराणि लोहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ।

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ॥ ८० ॥

मातुलुङ्गरसेनैव भावयेद्विवसत्रयम् ।

दिनत्रयञ्च शुक्लेन आर्द्राक्षरसेन च ॥ ८१ ॥

अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रसृतम् ।

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्दम् ॥ ८२ ॥

अजीर्णकं मथो गुल्मं प्लीहानं जठराणि तु ।

उदराण्यन्त्रवृद्धिश्च अष्टीलां वातशोणितम् ॥ ८३ ॥

प्रणुदत्युत्प्लवान् दोषान् नष्टमग्निश्च दीपयेत् ।

समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा च भाजने ।

दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ॥ ८४ ॥

गोदोहमात्रात्तत्सर्वं द्रवीभवति सोष्णकम् ॥ ८५ ॥

इति वृद्धद्विमुखं चूर्णम् ।

पथ्या नागरकण्ठा करञ्जविल्वादिभिः सितातुल्यैः ।

वडवासुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनम् ॥ ८६ ॥

इति समस्तं वडवासुखं चूर्णम् ।

हिङ्गुमास्त्रवेतसकटुत्रिकचित्रकेभ्यः

सञ्चारपौष्करफलत्रिकदाडिमैभ्यः ।

कार्थ्यः पृथग्गुडपलान्यवकुट्य चूर्णः

ज्वालासुखोऽयमनलस्य करोति दीप्तिम् ॥ ८७ ॥

इति ज्वालासुखं चूर्णम् ।

पिप्पल्यतिविषा हिङ्गु नागरेन्द्रयवाः वचा ।

पाठाजमोदकटुका वृषसौवर्चलाभयाः ॥ ८८ ॥

वृषदादशकं चूर्णमजीर्णानाहं गुल्मनुत् ।

भगन्दरश्वासकास मूत्रकृच्छ्रार्शसां हितम् ॥ ८९ ॥

इति वृषदादशकं चूर्णम् ।

एलात्वङ् नागपुष्पाणां मात्रोत्तरं विबर्हिता ।

मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुष्यश्च षडुत्तराः ॥ ९० ॥

द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावन्ती सितशर्करा ।

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ९१ ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

मरिचाम्बिकषा पथ्या दाडिमश्च महौषधम् ।

हिङ्गु, सौवर्चलोपेतं चूर्णमम्बिकरं परम् ॥ ८२ ॥

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

नागरं कौटजं बीजं पिप्पली वृहती द्वयम् ।

चित्रकं शारिवा पाठा क्षारं लवणपञ्चकम् ॥ ८३ ॥

चूर्णं पिष्ट्वा सुरा मण्ड दधिकोणांश्च काष्ठीकैः ।

पिबेदग्निबिह्वलार्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ८४ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तु चतुर्गुणम् ।

सत्तारसिद्धमप्लाग्निं कफगुल्मश्च नाशयेत् ॥ ८५ ॥

इति मस्तुषट्पलं घृतम् ।

शृङ्गवेररसप्रस्थं घृतप्रस्थश्च तत्समम् ।

चुकप्रस्थेन संयोज्यं तथा काष्ठीकमस्तुनोः ॥ ८६ ॥

पिप्पली मरिचं हिङ्गु, साजमोदं सजीरकम् ।

हृषुषाजाजि कृष्णा च सैन्धवं विडमौलिदम् ॥ ८७ ॥

सौवर्चलं यवक्षारं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

चविका पिप्पलीमूलं यवानी धान्यनागरम् ॥ ८८ ॥

एतैः कर्षसमैर्भागैर्विपचेन्मृदुनाग्निना ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसम्भवान् ॥ ८९ ॥

अजीर्णं जरयत्याशु नराणां बलवर्धनम् ।

गुल्मप्लीहोदरं शूलं क्ष्वरं हिक्कां प्रमीलिकाम् ॥ ९० ॥

महाषट्पलमित्येतत्क्षलनं दाववज्जिवत् ।

क्षिप्रमेव तथा रोगान्नाशयत्यशनिर्यथा ॥ ९१ ॥

इति महाषट् पलं घृतम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भक्तातकं यवानीश्च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥ ९२ ॥

हृङ्क्, सौवर्चलश्चैव विङ्क्सैन्धवचव्यकम् ।

सामुद्रश्च यवक्षारं चित्रको वचया सह ॥ १०३ ॥

एतैरर्षपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥ १०४ ॥

मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

विष्टम्भमामदौर्बल्यं प्रीहानमपकर्षति ॥ १०५ ॥

कासं श्वासं क्षयश्चापि दुर्नासं सभगन्दरम् ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् क्षमिसम्भवान् ॥ १०६ ॥

तान् सर्वाक्षाशयत्याशु शुष्कं दावानलो यथा ॥ १०७ ॥

इति मरिचाद्यं घृतम् ।

धान्यजीरकसंसिद्धं घृतमग्निविवर्धनम् ।

रोचनं दोषशमनं कृदिदाहविनाशनम् ॥ १०८ ॥

इति धान्यजीरकं घृतम् ।

धान्यकं निस्तुषं कृत्वा जले चाष्टगुणे पचेत् ।

तेन पादावशेषेण तत्कल्कैर्विपचेत् घृतम् ॥ १०९ ॥

वातरोगेषु सर्वेषु पैत्तिकेषु च शस्यते ।

कफजेषु च रोगेषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ ११० ॥

इति धान्यं घृतम् ।

द्वे जीरके चित्रकं च यवानौ नागरं तथा ।

पलिकानि च तत्सर्वं पक्षैव लवणानि च ॥ १११ ॥

भारनालादकं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निविवृद्धार्थमर्शसां नाशनं परम् ॥ ११२ ॥

इति जीरकं घृतम् ।

धान्यकस्य तु शुद्धस्य चतुःषष्टिपलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ११३ ॥

घृतप्रस्थं पचेत्तेन शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।

जीरकस्य पलान्धष्टौ कल्कीकृत्य निधापयेत् ॥ ११४ ॥

अग्निसन्दीपनं हृद्यं पिबेच्छेन्ननिवर्हणम् ।

आमशूलं गुदे शूलं शूलं वङ्कणयोनिजम् ॥ ११५ ॥

आमवातमुदावत्तमर्शरोगांश्च नाशयेत् ।

इति धान्यक वृत्तम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

हिङ्गु, चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ११६ ॥

द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्धपलोन्मितान् ।

दधिकाष्ठीकशुक्तानि घृतमात्रासमानि च ॥ ११७ ॥

आर्द्रकस्य रसप्रस्थे घृतप्रस्थं विपाचेयत् ।

एतदग्निमुखं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ११८ ॥

अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मीदरापहम् ।

अन्यर्वुदापचौकासकफमेदोऽनिलानपि ॥ ११९ ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं खययुं सभगन्दरम् ।

ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।

सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ १२० ॥

इति अग्निघृतम् ।

यन्मन्वादि शुचौ भाण्डे सञ्चोद्रे गुडकाष्ठीकम् ।

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ १२१ ॥

इत्यस्यचुक्रम् ।

गुडक्षौद्रारणालानि समस्तुनि यथोत्तरम् ।

शंसन्ति द्विगुणान् भागान् सम्यक् चुक्रस्य सिद्धये ॥ १२२ ॥

इति चुक्रसन्धानविधानम् ।

प्रस्थं तण्डुलतोयत स्तुषजलात् प्रस्थत्रयं चाक्षतः

प्रस्थार्धं दधितोऽन्धमूलकफलान्धष्टौ गुडाभ्यानिके ।

मान्द्यौ शोधितमृग्वेद सकलात् द्वे सिन्धुजाण्योः पले

हे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य माच्छेद्वे ॥१२३॥
 स्निग्धे धान्ययवादि राशिनिहितं त्रीन्वासरात् स्थापयेद्
 ग्रीष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षाषु पुष्यागमे ।
 षट्शीतेऽष्टदिनान्यतः परिमितं विस्त्राव्य संवापयेत्
 चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्लञ्च सुक्लञ्च यत् ॥ १२४ ॥
 हन्याद्वातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान् ।
 दुर्नामानि च शूलगुल्मजठरान् हत्वाऽनलं दीपयेत् ॥१२५॥

इति वृश्चिकसन्धानविधानम् ।

वज्रेर्हिपञ्चमूलस्य काये पलशतद्वये ।
 अमृताया रसस्यैके पूतेऽस्मिन्नभयादके ॥ १२६ ॥
 पचेद् गुडतुलां तावद्यावदाऽऽपाकलक्षणम् ।
 अन्येद्युस्तत्र मधुनः सुशीते कुडवद्वयम् ॥ १२७ ॥
 प्रक्षिपेत्त्रिसुगन्धस्य त्रिकटोश्च पलं पलम् ।
 प्रत्येकं स्याद्यवक्षाराच्छुक्तिस्तस्मिन् रसायने ॥ १२८ ॥
 उत्तमं कथितं पुंसामग्निभ्यामग्निहवये ।
 जीर्येत्यपि हि काष्ठानि कासश्वासं क्षयं क्लमीन् ॥ १२९ ॥
 गुल्मोदरार्शः कुष्ठानि सान्द्रवृद्धिं निहन्ति च ।
 योगशतैरप्यऽजितां स्युर्वाज्जयति पीनसान् ॥ १३० ॥
 चित्रकहरीतक्यमृतेत्यत्र चित्रकादीनां त्रयाणामम्भःप्रत्येकं
 पञ्चाशत्पलं दत्त्वा विस्त्राव्य सार्धं द्वादशवासराः स्थापयितव्यम् ।

इति चित्रकगुडः ।

हे पाठे दशमूलार्कं कट्फलानि विषात्रिहत् ।
 भागैर्दशपलान् दत्त्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १३१ ॥
 पादशेषे गुडतुलां दत्त्वा पक्वे गुडे ततः ।
 चूर्णितां पञ्चपलिकां चव्यव्योषहरीतकौम् ॥ १३२ ॥
 चिकित्कं सयवक्षारं द्विगुणं तत्र दापयेत् ।

द्व्यां प्रलेपनं वापि ततस्तमवतारयेत् ॥ १३३ ॥
 हिङ्गुस्त्ववेतसं चव्यं त्रिवृतस्तु पलं तथा ।
 क्षिप्त्वा चैकीकृतं सर्वं स्थापयेद्वाजने शुभे ॥ १३४ ॥
 ततः चारगुडं खादेदजीर्णार्चिनाशनम् ।
 ग्रीहार्शः शीथपाण्डुत्व मेहकुष्ठगरापहम् ॥ १३५ ॥

इति चारगुडः ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफलां त्रिवृक्षूलं शतावरीम् ।
 दन्तीं चित्रकमास्फोतां रास्त्रां पाठां सुधां शठीम् ॥ १३६ ॥
 पृथक् दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समाहरेत् ।
 त्रिसप्तकत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत् ॥ १३७ ॥
 तद्द्रोणं साधयेदग्नीं चतुर्भागावशेषितम् ।
 ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ १३८ ॥
 मिदं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।
 वृश्चिकालीं द्विकाकोल्यौ यवक्षारं समावपेत् ॥ १३९ ॥
 एतत्पञ्चपलान् भागान् पृथक्पञ्च पलानि च ।
 हरीतकीं त्रिकटुकं स्वर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥ १४० ॥
 हिङ्गुस्त्ववेतसाभ्याश्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।
 अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ॥ १४१ ॥
 अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।
 भुक्तं मुक्तञ्च जीर्येत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥ १४२ ॥
 ग्रीहार्शः श्वयथुश्चैव श्लेष्मकासमरोचकम् ।
 मन्दाग्निविषमग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥ १४३ ॥
 कुष्ठानि च प्रमेहान्श्च गुल्मं चाशु व्यपोहति ।
 स्यातः चारगुडो ह्येष रोगग्रस्ते प्रयोजयेत् ॥ १४४ ॥

इति चारगुडः ।

सत्यं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति ।

मवत्यजीर्णंऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निवृत्तिः ॥ १४७ ॥

प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।

तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्विनाशाद्विनाशयति ॥ १४८ ॥

इति अजीर्णाग्निमान्द्यनिदानचिकित्साधिकारः ।

विस्मृत्यादि रोगानाह ।

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।

विस्मृच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १४९ ॥

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्निष्ठतेऽनिलः ।

यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विस्मृचीति निगद्यते ॥ १५० ॥

न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।

मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १५१ ॥

विस्मृत्या लक्षणमाह ।

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।

वैवर्त्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ १५० ॥

अलसकलक्षणमाह ।

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यत्यथ कूजति ।

निरुद्धो माकृतश्चैव कुक्षेरुपरि धावति ॥ १५१ ॥

वातकम्पभ्रमानाहशूलादीन् प्रकरोति वा ।

पित्तं ज्वरातिसारौ च दाहादिस्वेदनानि च ॥ १५२ ॥

श्लेष्माङ्गुस्ताकृर्दिवाग्भङ्गुष्ठीवनानि च ॥ १५३ ॥

वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदनु ।

तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्गारौ च यस्य तु ॥ १५४ ॥

नाधो गच्छति यो नोर्ध्वमाहारो न विपश्यति ।

तेन सोऽलसको नाम्ना शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ १५५ ॥

दोषास्त्वलसके प्रोक्ताः कुर्यातीसारवर्जिताः ।

कारकास्तौत्रशूलादेः स्रोतसः सन्निरोधकाः ॥ १५६ ॥

तिथ्यातास्तनुस्तब्धाः स्तम्भवत्स्तम्भयन्ति च ।

स दण्डालसकस्थान्यः शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ १५७ ॥

दुष्टश्च भुक्तं कफमारुताभ्यां

प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्साम्

आचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १५८ ॥

यत्रस्थमामं विरुजेत् तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं शरीरं तत्तच्चणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १५९ ॥

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरजातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यान्त्रोऽसौ पुनरागमाय ॥ १६० ॥

उद्गारश्चक्षुरक्काहो वैमोक्षर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १६१ ॥

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।

अमौ उपद्रवा घोरा विस्त्रुच्यां पञ्च दारुणाः ॥ १६२ ॥

विस्त्रुच्यां सर्वरूपाणि सन्नियम्य चिकित्सकः ।

वमनं कारयेत् क्षिप्रं मुखेन लवणाम्बुना ॥ १६३ ॥

यावत्सन्निष्ठते दुष्टो नरस्याऽन्तरसो हृदि ।

तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पीतवतो यथा ॥ १६४ ॥

विस्त्रुच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ।

तद्दिने लङ्घनं कार्यं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १६५ ॥

जातिफलञ्च पुक्लञ्च मिष्टतैलेन पाचयेत् ।

तेन मर्दनमात्रेण खक्षीशूलं निवारयेत् ॥ १६६ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कण्ठं पुक्लतैलसमन्वितम् ।

विस्त्रुच्यां मर्दनं कोष्णं खक्षीशूलनिवारणम् ॥ १६७ ॥

इति पुक्लाभावेऽपि काष्ठीकं देवम् ।

अर्कपद्मरसप्रस्थं प्रस्थं धतूराकस्य च ।

श्वेतसुह्रीरसप्रस्थं प्रस्थं शोभाञ्जनार्द्रकात् ॥ १६८ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं पले द्वे द्वे प्रमाणतः ।

एकीकृत्य समस्तं तदधिकं चान्नकाञ्चिकम् ॥ १६९ ॥

तैलप्रस्थं समावाप्य पचेन्मृदग्निना शनैः ।

खल्लीं निवारयत्येतत् विस्मृचौरोगसम्भवाम् ॥ १७० ॥

पक्षाघातामवातांश्च गृध्रसीं खञ्जपङ्कताम् ।

इति अक्षरसादितेजम् ।

करञ्जनिम्बशिखरी गुडूच्यर्जुनवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनाद् घोरां हन्ति विस्मृचिकाम् ॥ १७१ ॥

हन्ति दन्त्यग्निकल्कस्तु पिप्पलीकल्कसंयुतः ।

पीतः कोष्णेन तोयेन क्षिप्रं हन्याद्विस्मृचिकाम् ॥ १७२ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।

छाया विशुष्का वटिका तु कार्या हन्याद्विस्मृचीं नयनाञ्जनेन ॥

इति अञ्जनम् ।

गुडपुष्पसारशिखरी तण्डुलं गिरिकर्णिका हरिद्रे द्वे ।

अञ्जनगुटिका विलयति विस्मृचिकां त्रिकटुकसनाथा ॥ १७४ ॥

इति द्वितीयञ्जनम् ।

त्वक्पत्ररास्नाऽगुरुशिग्रु कुष्ठैरत्यन्तपिष्टैः सवचाशताङ्गैः ।

उद्वर्त्तनं खल्लिविस्मृचिकान्नं तैलं विपक्वञ्च तदर्थं कारि ॥ १७५ ॥

पिपासायामथोत्क्षेपे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य च ॥ १७६ ॥

सरुग्वाऽऽनङ्गमुदर मन्त्रपिष्टैः प्रक्षेपयेत् ।

दारुहैमवती कुष्ठशताङ्गा विश्वसैन्धवैः ॥ १७७ ॥

तन्त्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सञ्चारमार्त्तिं जठरस्य हन्यात् ।

स्वेदो घटे वा बहुवाष्पपूर्णं रुणैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥ १७८ ॥

विलम्बिकाऽलसकयोर्वगोक्षर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १७८ ॥

सुरसादिकरक्षादि सहकाररसं तथा ।

हृङ्गु,सौवर्चलं शुक्रं मधुमद्यानि यानि च ॥ १८० ॥

एतेषामूर्ध्वभागित्वात् सम्यक् जीर्णेऽपि देहिनाम् ।

अजीर्णतायामिवोद्गारो गन्धतो ह्युपलक्ष्यते ॥ १८१ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः विस्चिकाऽलसकविलम्बिकानिदान-

विकिर्त्साधिकारः समाप्तः ।

अथ भस्मकनिदानमाह ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।

तीव्रं प्रवर्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥

दृढदाहश्वासमूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।

पक्वान्नमाशु धात्वादीन् सङ्ख्यन्नाशयेत्तनुम् ।

क्षणाद्भुक्तं भवेद्भस्म सं रोगो भस्मकः स्मृतः ॥ २ ॥

तं भस्मकं गुरुस्निग्ध सान्द्रमण्डहिमस्थिरैः ।

अन्नपानेनैर्येच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥

अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धतक्रसर्पिंषि ।

संसेवेत यवागूं समधुच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥

असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ।

श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं सेव्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥

कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते वानलः समः ।

समधातौ पचत्वन्नं पुष्ट्यायुर्बलवर्धनम् ॥ ७ ॥

सुडुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्नान्युपहारयेत् ।

निरिन्धनो रसं लब्ध्वा यथैवाग्नेन पाचयेत् ॥ ८ ॥
 कोलास्थि मज्जा कल्कस्तु पीतो वाप्युदकेन वै ।
 अचिराद्दिनिहन्त्येष प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ ९ ॥
 नारीक्षीरेण संयुक्तां पिवेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
 ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥ १० ॥
 सिततण्डुलसितकमलं छागक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।
 भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादशदिवसं बुभुक्षितो न भवेत् ॥ ११ ॥
 विदारौ स्वरसं क्षीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।
 माहिषं जीवनीयेन कल्कनात्यग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भस्मकनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कृमिनिदानमाह ।

कृमयस्तु द्विधाः प्रोक्ता वाङ्माभ्यन्तरभेदतः ।
 वह्निमलं कफाऽसृग्बिट् जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 नामतो विंशतिविधा वाङ्मास्तत्र मलोद्भवाः ।
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशास्वराश्रयाः ॥ २ ॥
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिख्याश्च नामतः ।
 द्विधा ते कोष्ठपिटिकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
 अजीर्णभोजो मधुराम्लसेवो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
 व्यायामवर्जो च दिवाशयौ च विरुद्धभोजी लभते कृमींस्तु ॥ ४ ॥
 माषपिष्टाम्लवणगुडशकैः पुरीषजाः ।
 मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्लैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥
 विरुद्धाजीर्णशकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ६ ॥
 ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः छर्दनं भ्रमः ।
 भक्तदोषातिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ॥ ७ ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवर्धनिभाः केचित् केचित् गण्डूपदोपमाः ॥ ८ ॥
 रुद्धधान्याङ्कुराकारा स्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।
 श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ९ ॥
 अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुहाः ।
 चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ १० ॥
 हृत्तासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।
 हृदिशूलज्वरानाह कार्श्यश्चयथुपीनसान् ॥ ११ ॥
 रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्मप्राक्तेचिददर्शनाः ॥ १२ ॥
 केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ।
 षडेते कुष्ठकर्माणः सहस्रैरसमातरः ॥ १३ ॥
 पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
 संवृद्धाश्च भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥ १४ ॥
 तदास्योद्गारनिःश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावाः पीताः सिताऽसिताः ॥ १५ ॥
 ते पञ्च नामभिः ख्याताः ककेरुकमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ १६ ॥
 विज्ञेदशूलविष्टम् कार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निसदन गुदकण्डूविमार्गगाः ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तेषामन्यतमं वैद्यो जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ।
 सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वाऽन्नमादिशेत् ॥ १८ ॥
 विरेचयेत्तैलक्षतमैः योगैराख्यापयेच्चि च ॥ १९ ॥
 विडङ्गं तण्डुलव्योषशिशुभिर्मरिचेन च ।
 तक्रसिद्धा यवागूः स्वात् कृमिघ्नी समुवर्चिका ॥ २० ॥

विडङ्गव्योषसंयुक्तं मन्मथं पिवेन्नरः ।

दीपनं कृमिनाशाय बङ्गिञ्च कुरुते भृशम् ॥ २१ ॥

सत्तौद्रः कृमिजिह्निः पीतः कृमिहरशिग्रुजञ्च क्षाथः ।

पीतं मूत्रमजायाः अन्यिकचूर्णान्वितं वापि ॥ २२ ॥

पुष्कराङ्गास्थिनिर्यासं कृमिघ्नार्धेन संयुतम् ।

लिङ्गाहर्मस्थितः प्रातः सर्वकृमिनिवारणम् ॥ २३ ॥

पारशीय यवान् पीता पर्युषिता वारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वा कृमिजालं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ २४ ॥

पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

किंशुकस्य रसं वापि धत्तूरस्यापि वा रसम् ॥ २५ ॥

मुस्ता सुपर्णी फलदारुशिग्रु क्षाथः सकृष्णाकृमिशतु कल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् कृमीन्निहन्ति कृमिजांश्च रोगान् ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन तु पूषिकाः ।

जग्ध्वा सौवीरकं चानु पिवेत् कृमिहरं परम् ॥ २७ ॥

पलाशबीजस्त्ररसं पिवेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।

पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तन्नेष कृमिनाशनम् ॥ २८ ॥

लिङ्गात् क्षौद्रेण वैडङ्गं चूर्णं कृमिविनाशनम् ।

सुरसादिगणं वापि सर्वथैवोपयोजयेत् ॥ २९ ॥

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनञ्च हितं भवेत् ।

कृमीनां नाशनं रुच्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ३० ॥

पलत्रयं वचा दन्तौ त्रिहृत्कम्पिप्तकैः समैः ।

सिद्धं सर्पिर्गवां मूत्रे पीतं कृमिविनाशनम् ॥ ३१ ॥

इति त्रिफलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलायाः त्रयः प्रस्थाः विडङ्गं प्रस्थमेव च ।

दीप्यञ्च दशमूलञ्च क्षाभतः समुपाहरेत् ॥ ३२ ॥

पादशेषे जलद्रोणे पूते सर्पिर्विपाचयेत् ।

प्रखोन्नितं सिन्धुयुतं तत्परं कृमिनाशनम् ॥ ३३ ॥

विडङ्गष्टमिथ्येतस्तेष्टं शर्करया सह ।

सर्वकृमीन् प्रणुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान् ॥ ३४ ॥

इति विडङ्गाद्यं द्रवम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं सैन्धवं कृष्णजीरकम् ।

चव्यचिन्नकतालीसपत्रकं नागकेशरम् ॥ ३५ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च ।

मरिचाज्जिष्णुणीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ३६ ॥

दाडिमात् कुडवच्चैव द्वे पले चाम्बवेतमात् ।

सर्वमेकत्र संष्ट्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्याद्यमिदं ख्यातं नष्टवज्रेः प्रदीपनम् ।

अर्शांसि ग्रहणीगुल्म मुदरं सभगन्दरम् ॥ ३८ ॥

कृमिकण्डू रुचिहरं सुरयोष्णोदकेन वा ।

नातःपरतरं किञ्चिदामशोथनिषूदनम् ॥ ३९ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

पलङ्कषापले द्वे तु कृष्णायसपलद्वयम् ।

पथ्यामृताक्षधात्रीणां पृथगेकैकशः पलम् ॥ ४० ॥

पूतीकचव्यव्योषाम्नि कारवीकृमिनाशनैः ।

चूर्णितैरर्क्षपलिकैस्तिलतैलं पलद्वयम् ॥ ४१ ॥

त्रिफलाया रसप्रस्थे खडं प्रस्थयुगं पचेत् ।

दार्वाप्रलेपात्पाकश्च चातुर्जातिकसंयुतम् ॥ ४२ ॥

सावित्रवटका ह्येते यथाग्निबलभक्षिताः ।

कृमिकोष्ठाग्निदौर्बल्य शोथगुल्मोदरव्रणान् ॥ ४३ ॥

कामलापाण्डु रोगार्शो भगन्दरगदज्वरान् ।

निहन्तुर्वा सन्निरुद्धाः वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ४४ ॥

वातप्रमेहशमनाः चक्षुष्याः पुष्टिवर्धनाः ।

भवन्त्यतिस्निग्धभुजां वातातपनिषेविणाम् ॥ ४५ ॥

इति सावित्रवटकः ।

रसेन्द्रेण समाशुक्लो रसो धसूरपत्रजः ।

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपनं यूकनाशनम् ॥ ४६ ॥

ककुभकुसुमं विडङ्गं लाङ्गली भस्मातकं तद्योशौरम् ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसं मदनचैवाष्टमं दद्यात् ॥ ४७ ॥

एष सुगन्धो धूपो मशकानां नाशनः श्रेष्ठः ।

शय्यासु मत्कुणानां शिरसि वस्त्रे च यूकानाम् ॥ ४८ ॥

इति नवकचरी धूपः ।

भण्डीपिष्टाऽऽरनालेन गोमूत्रेणामिपिष्टकाः ।

कुनटीकटुतैलेन योगा यूकापहास्त्रयः ॥ ४९ ॥

लाक्षाभस्मातकश्च श्रीवासः श्लेताऽपराजिता ।

अर्जनस्य फलं पुष्पं विडङ्गं सर्जगुगुलुः ॥ ५० ॥

एभिः कृतेन धूपेन शान्तिरिति नियतं गृहे ।

भुजङ्गमूषका दंशा घृणा मशकमत्कुणा ॥ ५१ ॥

इति गृहे भुजङ्गादिनाशको धूपः ।

सविडङ्गं गन्धशिलया सुसिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।

निखिलान् नयति विनाशं लिख्यासहितांश्च वै यूकान् ॥ ५२ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समापतोयान्मधुरान् रसांश्च क्लमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥ ५३ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः कृमिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ पाण्डुरोगनिदानमाह ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात् सृष्टः ॥ १ ॥

पिपासादचिह्नज्ञासैकदाहोऽङ्गुरवम् ।

रक्तलोचनता तस्य पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

प्रवायमच्छं लक्षणानि मयं मृदं दिवास्त्रप्रमतीवतीक्ष्णम् ।

नेपेक्षमाणस्य समेत्य रक्तं कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुताञ्च ॥ ३ ॥

वक्स्फोटनिष्ठौवनगात्रसादो मृदलक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।

वेणुमूत्रपीतत्व मथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ४ ॥

त्वक्षूत्र नयनादीनां रुक्षकृष्णारुणाभता ।

वातपाण्डुमये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥ ५ ॥

पीतमूत्रशक्नवेचो दाहलृणाज्वरान्वितः ।

भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥ ६ ॥

कफप्रसेकश्चयथु तन्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वक्षूत्रनयनाननैः ॥ ७ ॥

सर्वाङ्गसेवितः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ८ ॥

ज्वरारोचकङ्कसास कर्दिलृणाक्तमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः स्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ९ ॥

सृत्तिकादतशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कषाया मारुतं पित्त मूषरा मधुरा कफम् ॥ १० ॥

कोपयेन्मृदुसादीश्च रौक्ष्याद्रक्तञ्च रुक्षयेत् ।

पूरयत्यविपक्षैव स्रोतांसि निरुणञ्चि च ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याश्च बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

शूनान्तिक्कूटगण्डभूः शूनपान्नाभिमेहनः ।

कमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं साष्टकृष्णान्वितम् ॥ १३ ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनान्नाग्नी यो वा पीतानि पश्यति ॥ १४ ॥

बहुलं विट् सुहरितं सकफं योऽतिसार्यते ।
 दीनः स्वेदादिदिग्धाङ्गः कृदिमूर्च्छादडम्बितः ॥ १५ ॥
 स नास्यऽसृग्क्षयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
 पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो नरः ॥
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १६ ॥
 अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं स्नानं तथास्तेषु च मध्यशूनम् ।
 गुदे सुखे श्लेफसि मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंश्चकल्पम् ॥ १७ ॥
 विवर्जयेत्पाण्डुः किनं यशोऽर्थी तथातिसारज्वरपीडितश्च ।
 साध्यश्च पाण्डुमयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ॥ १८ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ।
 पिबेद्घृतं वा रजनौविपक्वं यस्मै फलं तिक्तकमेव चापि ॥ १९ ॥
 विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ २० ॥
 विधिदिग्धोऽथ वातोत्थे तिक्तं श्रौतस्तु पैत्तिके ।
 श्लेष्मिके कटुरुक्षोणः कार्थ्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥ २१ ॥
 द्विपञ्चमूलीकथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिबेत्तत् ।
 ज्वरेऽतिसारे श्वयथी ग्रहण्यां श्वासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ २२ ॥
 अयस्तित्रपूषणकोलभागैः सर्वैः समं मात्तिकधातुचूर्णम् ।
 तैर्मोदकः क्षौद्रघृतः सुभुक्तः पाण्डुमये दूरगतेऽपि शस्तम् ॥ २३ ॥

इति आदिमोदकम् ।

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचाश्वतक्रैण ।
 सप्ताहादग्निबलं पाण्डुर्गो विमर्दनं परम् ॥ २४ ॥
 सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं चाप्ययोरजः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा वा पिबेन्नरः ॥ २५ ॥
 गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमभ्यसेत् ।
 पाण्डुरोगं जयेत्तत्र पक्विशूलश्च दारुणम् ॥ २६ ॥

अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
 मधुसर्पिर्युतं लौढा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ २७ ॥
 दीपनं चाग्निजननं शोथपाण्डुमयापहम् ।
 कल्याणकाष्ठयं दद्याद्भक्षयेद्वा गुडं नरः ॥ २८ ॥
 मृत्तिकां भावितां दद्यात्तुल्यां निम्बरसेन वा ।
 वार्ताक्या कटुरोहिण्या गोमूत्रेण च भावयेत् ॥ २९ ॥
 मृदुद्वेषकरणार्थन्तु भिषक् पञ्चान्नियोजयेत् ।
 मूर्वातिक्तानिशायास कृष्णाचन्दनपर्पटेः ।
 त्रायस्तीवत्सभूनिम्बपटोलाम्बुददारुभिः ॥ ३० ॥
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।
 पाण्डुताज्वरविस्फोट शोफार्शो रक्तपित्तनुत् ॥ ३१ ॥

इति मूर्वाद्यं घृतम् ।

कटुकां रोहिणीं मुस्तां हरिद्रां वत्सकत्वचम् ।
 पटोलं चन्दनं मूर्वां त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ३२ ॥
 सपिप्पलीं कर्कटिकां पूतिकां देवदारु च ।
 पिष्ट्वाक्षमात्रं तैः सर्पिः प्रस्थं क्षीराढके पचेत् ॥ ३३ ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
 अर्शांश्चऽसृग्दरश्चैव हन्याद्विस्फोटकांस्तथा ॥ ३४ ॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

व्योषं विष्वं हिरजन्ध्री त्रिफलाद्विपुनर्नवा ।
 मुस्ता चायोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३५ ॥
 वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
 सर्वान् प्रथमयत्याशु विकारान् मृत्तिकोद्भवान् ॥ ३६ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

देवहुं त्रिफलां व्योषं वृश्चिकालीं ह्ययोरजः ।
 हरिद्रे चित्रकं भार्गीं पाठे ह्ये च पुनर्नवाम् ॥ ३७ ॥

विडङ्गं पिप्पलीं लोधं पचेन्मूत्रचतुर्गुणे ।

घृतं तत्पाण्डुरोगघ्नं ग्रहणीगुददोषनुत् ॥ ३८ ॥

इति देवदार्याद्यं घृतम् ।

रजनीक्वाथकल्काभ्यां घृतं पाण्डुमयापहम् ।

त्रिफलाकल्कगोमूत्रसिद्धं वा माहिषं घृतम् ॥ ३९ ॥

इति रजनी त्रिफलाद्यं घृतम् ।

दन्यासचतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभिः ।

तद्वत्प्रस्थो घृताद् गुल्मप्लीहहृद्द्रोगपाण्डुनुत् ॥ ४० ॥

दन्ती कुडवोऽवाष्टपलिकः षोडशभिः सलिलकुडवै

निःक्वाथ पादावशेषः कृतः ।

इति दन्तीघृतम् ।

ताप्यरजतरुप्यायो मलाः पञ्चपलाः पृथक् ।

चित्तकचिफलाव्योष विडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ४१ ॥

शर्कराष्टपलोन्मिश्रा चूर्णिता मधुनाप्लुता ।

उदुम्बरसमां मात्रा मतः खादेद्यथाग्निमान् ॥ ४२ ॥

दिने दिने प्रयोगेण जीर्णं भुञ्ज्याद्यथेप्सितम् ।

वर्जयित्वा कुलत्यांश्च काकमाचीकपोतकान् ॥ ४३ ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ४४ ॥

पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।

कुष्ठानि गरजं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम् ॥ ४५ ॥

विशेषाच्चन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ४६ ॥

सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न सन्धवेत् ।

तत्र लोहेन कर्माणि भिषक्कुर्यादतन्मित्रतः ॥ ४७ ॥

इति योगराजः

कुटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ।
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्विगुणितानि च ॥ ४८ ॥
 शिलाजतुपलान्यष्टौ तावतौ सितशर्करा ।
 त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ॥ ४९ ॥
 निदिग्धिफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्याच्चिजातकात् ।
 मधुत्रिपलसंयुक्ता कुर्यादक्षसमा गुटी ॥ ५० ॥
 दाडिमाम्बपयःक्षीर रसयूषसुरासवान् ।
 तां भक्षयित्वाऽनुपिबेन्निरक्तो हितभक्ष्यभाक् ॥ ५१ ॥
 पाण्डुकुष्ठगरभीष्ट कामलार्शोभगन्दरान् ।
 श्रुतिष्टक्कुक्कुमूत्राम्नि दोषशोथगदोदरान् ॥ ५२ ॥
 कासासृग्वातपित्तासृक् शूलगुल्मगलग्रहान् ।
 नेत्रचक्रगदान् हन्ति सर्वरोगहरा शुभा ॥ ५३ ॥

इति कुटजगुटिका ।

द्रूषणं त्रिफला दारु हरिद्रे नीलिनीफलम् ।
 द्राक्षा चेन्द्रयवं सुस्ता मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥
 शतावरी शिग्रुबीजं चित्रकं गजपिप्पली ।
 शालिपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ॥ ५५ ॥
 पाठा भस्मातकं दन्ती विशाला सदुरालभा ।
 शठी मधुरसा राज्ञा विडङ्गश्च समाक्षिकम् ॥ ५६ ॥
 एतैश्चूर्णैः समैर्वापि लोहं द्विगुणमाहरेत् ।
 यावदशुक्लं सञ्भृत्य गवां मूत्रेण पाचयेत् ॥ ५७ ॥
 तत्रोऽक्षमात्रां गुटिकां पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
 पाण्डुरोगं जयत्वाशु ब्रह्मदण्ड इवासुरान् ॥ ५८ ॥
 कामिकुष्ठप्रमेहार्शो ग्रहणीदोषशोथहा ।
 भगन्दरखासकास भीष्टगुल्मोदरापहा ॥ ५९ ॥

इति द्रूषणादिगुटी ।

अथ कामलानिदानम् ।

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
 तस्य पित्तमसृष्टासं दग्धा रोगाय कल्पते ॥ ६० ॥
 हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वक्खाननः ।
 रक्तपीतशक्लमेवो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
 दाहाऽविपाकदौर्बल्यं सदनाऽरुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ६२ ॥
 कालास्तरात् खरौभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला ॥ ६३ ॥
 कृष्णपीतशक्लमूत्रो भृशं शून्यमानवः ।
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिं विश्रमूत्रो यस्य ताम्यति ॥ ६४ ॥
 दाहारुचिद्विडानाह तन्द्रामोहसमन्वितः ।
 नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ॥ ६५ ॥
 हृद्यरोचकहृत्लास ऊवरक्लमनिपीडितः ।
 नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली ॥ ६६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

रेचनं कामलार्त्तस्य क्षिब्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।
 ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ६७ ॥
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्या निम्बस्य वा रसः ।
 प्रातर्मातृकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ ६८ ॥
 अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसं शुभम् ।
 निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्यकल्पयेत् ॥ ६९ ॥
 नस्यं कर्कोटमूलस्य घ्नयेत् वा जालिनीफलम् ॥
 गुडूचीपत्रकल्कं वा पिवेत्तत्रेण कामली ।
 भक्तं तत्रेण भुञ्जीत स जहात्याशु कामलाम् ॥ ७० ॥
 लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 प्रलिङ्घ्य मधुसर्पिभ्यां कामलार्त्तः सुखी भवेत् ॥ ७१ ॥

किराततिक्तं सुरदारु दावीं सुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् ।
 दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वापि फलत्रिकञ्च ॥ ७२ ॥
 विडङ्गसारञ्च समांशकानि सर्वैः समं चूर्णमथात्र लौहम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां गुटिका विधेया तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्यम् ७३
 निहन्ति पाण्डुं श्वयथुं प्रमेहं हलीमकं हृदग्रहणीप्रदोषम् ।
 खासञ्च कासञ्च सरक्तपित्तमर्शास्थयो वागग्रहमामवातम् ॥ ७४ ॥
 व्रणान् सगुल्मान् कफविद्रधीञ्च श्वित्राणि कुष्ठं सततप्रयोगात् ७५

इत्यष्टादशान् गुटिका ।

धात्री लोहरजो व्योष निशाक्षीद्राज्यशर्कराः ।
 लीढा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ७६ ॥
 तुल्यां वायोरजःपथ्याहरिद्रां क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णितां कामलीं लिङ्ग्याद् गुडक्षौद्रेण चाभयाम् ॥ ७७ ॥
 हरिद्रात्रिफलानिम्ब वलामधुकसाधितम् ।
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति हरिद्रायं घृतम् ।

गुडूचीरसकल्काभ्यां सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।
 माहिषं घृतमेवाशु कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
 इति गुडूचीघृतम् ।

अयोरजो हरिद्रे द्वे त्रिफला कटुरोहिणी ।
 चूर्णं कामलिनां श्रेष्ठं घृतमाक्षिकसंयुतम् ॥ ८० ॥
 सकफे मारुते पित्तं कामलायां वह्निः क्षिपेत् ।
 तस्य स्युः पीतमूत्रत्वक् श्वेतविट्दशनानि च ॥ ८१ ॥
 विष्टम्भगौरवाटोप हिक्काश्वासज्वरादयः ॥ ८२ ॥
 तं हि कटुश्चरुश्चैव शिखितित्तिरदक्षजैः ।
 रसैर्युषैश्च कौलत्यैर्मृज्यैश्चापि भोजयेत् ।
 व्योषाब्धं बीजपूरान्तं पिबेद् वातप्रशान्तये ॥ ८३ ॥

कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ॥ ८४ ॥
 गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ।
 मासं मासिकधातुं वा किष्टं वायु हिरण्यजम् ॥ ८५ ॥
 दध्नाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारम् ।
 विचूर्ण्य लौढं मधुनाऽचिरेण कुम्भाक्षयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ८६ ॥
 इति कुम्भकामला चिकित्सा ।

कामलार्तः रुजोद्यस्तु तैलपिष्टनिभं मलम् ।
 कफवृद्धगुदार्तस्य श्लेष्मघ्नैः कामलां हरेत् ॥ ८७ ॥
 इति कामला चिकित्सा ।

अथ हलीमकनिदानम् ।

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्दरितः श्यावपीतकः ।
 बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ ८८ ॥
 स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृणाऽरुचिर्भ्रमः ।
 हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ ८९ ॥
 सन्तापो भिन्नवर्चश्च वह्निरन्तश्च पीतता ।
 पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य तं हलीमकिनं वदेत् ॥ ९० ॥

अथ हलीमकचिकित्सासाधः ।

पिबेत् खदिरतोयेन मद्यं लोहरजांसि च ॥ ९१ ॥
 सिता तिक्ता वला यष्टो त्रिफला रजनीयुगैः ।
 लेहं लिङ्गात् समध्वाज्यं हलीमकप्रशान्तये ॥ ९२ ॥
 इति सिताद्यो लेहः ।

मधुरैरक्षपानैस्सुं वातपित्तहरैर्हरेत् ।
 कामलापाण्डुरोगोक्तां क्रियां चात्र प्रयोजयेत् ॥ ९३ ॥
 अमृतलतारसकल्के प्रसाधितं तुरगविद्धिषा सर्पिः ।
 क्षीरचतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलीमकार्तेभ्यः ॥ ९४ ॥

इत्यस्यसाधः पूतम् ॥ इति हलीमकचिकित्सा ।

फलत्रिका मृतावासा तित्ता भूनिम्ब निम्बजः ।
 क्वाथः चौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ८५ ॥
 दावीतिक्ताभयारिष्ट वर्षाभू पु पटोलजः ।
 क्वाथः शोथोदरश्वास कामला पाण्डुरोगनुत् ॥ ८६ ॥
 त्रूपणं त्रिफलामुस्तं विडङ्गचित्रकं समम् ।
 लोहचूर्णं नवगुणं कृत्वा चूर्णं पिबेन्नरः ॥ ८७ ॥
 मासं तक्रेण गोमूत्रैर्लिङ्ग्याद्या मधुसर्पिषा ।
 स जयेत् पाण्डु हृद्रोग कुष्ठशोथ भगन्दरान् ॥ ८८ ॥
 क्लमीनर्शांसि जयति मन्दाम्बित्वमरोचकम् ।
 युक्तितोऽभ्यसनाच्चैव जरां न लभतेऽचिरात् ॥ ८९ ॥
 इन्द्रियाणां विशुद्धिश्च बलवर्णप्रसादनम् ।
 मासेन लभते जन्तु रेतचूर्णात् नवायसात् ॥ ९० ॥

इति नवायसं चूर्णम् ।

पुनर्नवात्रिहृद्रोगं विडङ्गं दारुचित्रकम् ।
 कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकम् ॥ ९०१ ॥
 कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तश्चेति पलोन्मितम् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद् गोमूत्रार्द्धादके पचेत् ॥ ९०२ ॥
 गुडेन वटकान् कृत्वा तक्रेणाऽलोष्य तान् पिबेत् ।
 ते पाण्डुरोगं म्लीहानमर्शांसि विषमज्वरम् ॥ ९०३ ॥
 खयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठकर्मिस्तथा ।

इति मण्डूरवटकः ।

त्रूपणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।
 दावीत्वस्त्राक्षिकं धातु ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ ९०४ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ ९०५ ॥
 मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।

उदुम्बरसमान् कुर्या हटकांस्तान् यथाग्नितः ॥ १०६ ॥

उपयुञ्जीत तन्नेण सात्तम्रं जीर्णं च भोजयेत् ।

मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ १०७ ॥

कुष्ठानि गरजं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।

अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहान् शमयन्त्यपि ॥ १०८ ॥

इति मण्डूरवटकः ।

निम्बं पटोलं कुटजं त्रिफला मुस्तनागरम् ।

पचेज्जलादके पादशेषे दद्याच्च शीतले ॥ १०९ ॥

शिलाजतुपलान्यष्टौ मासं संस्थापयेच्च तम् ।

उद्धृत्य तं शिलातुल्य मेतांश्चापि पलोन्मितान् ॥ ११० ॥

मोचधात्रीफलतुगा कर्कटादिनिदिग्धिकाः ।

त्रिवर्णपादसंयुक्तं चौद्रं त्रिपलसंयुतम् ॥ १११ ॥

पयोऽनुपानं गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ।

कामलापाण्डुरोगार्शः शोथज्वरनिपीडितः ॥ ११२ ॥

इति निम्बादिगुटिका ।

विडङ्गमुस्तत्रिफला देवदारु षड्रूषणैः ।

निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ॥ ११३ ॥

तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।

तैरक्षमात्रां गुटिकां कृत्वा खादेद्दिने दिने ॥ ११४ ॥

कामला पाण्डुरोगार्तः सुखमापद्यते क्षणात् ।

इति मण्डूरगुटिका

विभीतकाऽयोमलनागराणां चूर्णं तिलानां गुडसम्प्रयुक्तम् ।

तक्कानुपानं गुटिका निहन्ति ह्यतिप्रवृद्धानपि पाण्डुरोगान् ।

इति विभीतकाद्या गुटिका

पञ्चकोलं समरिचं देवदारुफलत्रिकम् ।

विडङ्गमुस्तसमायुक्ता भागास्त्रिपलसम्भिताः ॥ ११६ ॥

यावन्ध्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 पक्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूतं तमुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत्तन्नेन तक्रमुक् ।
 पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥ ११८ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीं शोथमूरुस्तम्भं हलीमकम् ।
 कृमिं भ्रूहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥ ११९ ॥
 मण्डूरो वज्रनामायं रोगानीकप्रणाशनः ॥ १२० ॥
 निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ।
 ग्राहयेदष्टगुणितं गोमूत्रं सर्वचूर्णतः ॥ १२१ ॥

इति मण्डूरवज्रवटकः ।

विडङ्गं त्रिफला व्योषं दार्वीं कृष्णमयोरजः ।
 कामला पाण्डूरोगघ्नं लिङ्गात् क्षौद्रघृतप्लुतम् ॥ १२२ ॥

इति विडङ्गाद्यं लीङ्गम् ।

रसमामलकीनान्तु संशुद्धं यन्त्रपीडितम् ।
 द्रोणं पचेत्तु मृद्वग्नौ तत्र चेमानि दापयेत् ॥ १२३ ॥
 चूर्णितं पिप्पलीप्रस्थं मधुकं द्विपलं तथा ।
 प्रस्थं गोस्तनिकायाश्च द्राक्षायाः कल्कपेशितम् ॥ १२४ ॥
 शृङ्गवेरपले द्वे च तुगाक्षीर्याः पलद्वयम् ।
 तुलाद्वं शर्करायाश्च घनीभूतं समुद्धरेत् ॥ १२५ ॥
 मधुप्रस्थसमायुक्तं लेहयेत्पलसन्धितम् ।
 हलीमकं कामलाञ्च पाण्डुत्वं चापकर्षति ॥ १२६ ॥

इति आमलक्यवलेहः ।

पचेत् खदिरनिःक्ताये विडङ्गधान्यायोरजः ।
 बलातिक्तासिता यष्टी त्रिफला रजनीद्वयम् ॥ १२७ ॥
 लेहं लिङ्गात्समध्वान्यैः पाण्डुरौगी हलीमकी ।

स लेहः कामलां हन्यात् अपि संवत्सरोत्थिताम् ॥ १२८ ॥

इति खदिरलेहः ।

कृष्णे द्वे ग्रन्थिकं वङ्गिर्दीप्यकोषणसैन्धवम् ।

कमिष्ठं त्रिफला धान्य कालजामजमोदकम् ॥ १२९ ॥

पलिकानि त्रिवृत्यञ्च तैलं सर्पिः पलाष्टकम् ।

रसप्रस्थत्रयं धात्र्या गुडस्यार्द्धशतं पचेत् ॥ १३० ॥

एतत्कल्याणकं पाण्डु कामलाऽर्शोज्वरापहम् ।

मेहकुष्ठक्षयश्वास ग्रहणीहृद्रसायनम् ॥ १३१ ॥

इति कल्याणगुडः ।

पुनर्नवा निम्बपटोलशुण्ठी तिक्तामृता दार्व्यभया कषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलं श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १३२ ॥

यवगोधूमशाल्यन्न रसेर्जाङ्गलजैः समैः ।

मुद्गादकीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥ १३३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकानिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ रक्तपित्तनिदानमाह ।

घर्मव्यायामशोकाध्व व्यवायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरन्तैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।

ततः प्रवर्तते रक्त मूर्ध्नि च्छाधो द्विधापि वा ॥ २ ॥

जङ्घा नासाक्षिकर्णास्यैर्मन्द्रयोनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥

केचिच्चैव यक्तत्प्लीक्षा प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥ ४ ॥

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।

लोहगन्धश्च निःश्वासे भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ५ ॥

साम्द्रं सपाण्डु, सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।
 श्यावारुणं सफेनञ्च तनुरुक्षञ्च वातिकम् ॥ ६ ॥
 रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकागारधूमाभं मञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥ ७ ॥
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।
 ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टं मधोगं मारुतानुगम् ।
 द्विमार्गं कफवाताभ्यां सुभाभ्यां तत्प्रवर्तते ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥ ९ ॥
 एकमार्गं वलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यात् निरुपद्रवम् ॥ १० ॥
 एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
 यत्त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दान्नेरतिवेगवत् ॥ ११ ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्रुतञ्च यत् ॥ १२ ॥
 दीर्घत्वं खासकास ज्वर वमथुमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छाः
 भुक्ते घोरो विदाहस्त्वष्ट्रतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
 तृणा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूयनिष्ठौवनञ्च
 भक्तवेषोऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गात् ॥ १३ ॥
 मांसप्रचालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमान्धोनिभं वा
 भेदः पूयासकल्पं यत्कृदिष यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
 यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकाराः
 तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिघनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १४ ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्भृशं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १५ ॥
 लोहितं कर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
 लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥
 पित्तास्रं शमयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनो यतः ।

हृत्पाण्डु, ग्रहणीदोष म्लीहगुल्मचयादिकृत् ॥ १७ ॥
 गलग्रहं पूतिनस्य मूर्च्छाश्च ह्यरुचिं तथा ।
 कुष्ठार्ण्यशांसि वीसर्प वर्णनाशं भगन्दरम् ।
 बुद्धीन्द्रियोपरोधश्च कुर्यात् स्तम्भनमादितः ॥ १८ ॥
 क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धनम् ।
 अवागम्यमविरेच्यश्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।
 अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥ २० ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ऊर्ध्वं गे तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यश्च विरेचनम् ।
 प्रागधोगमने पेयं वामनश्च यथा बलम् ॥ २१ ॥
 आरग्वधेन धातूनां वा चिह्नुता पथ्ययाऽथवा ।
 विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करामाक्षिकोत्तरम् ॥ २२ ॥
 मुस्तेन्द्रियवयव्याह्वं मदनाह्वं पयो मधु ।
 शिशिरं वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ॥ २३ ॥
 शालिपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।
 रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ॥ २४ ॥
 शालिषष्टिकनीवार कोरदूषप्रसाधिका ।
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २५ ॥
 मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठादृकीफलाः ।
 प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ २६ ॥
 दाडिमामलकं कोलमम्लार्थं चापि दापयेत् ।
 पटोलनिम्बवेलाय प्लक्षवेतसपल्लवाः ।
 शाकार्यं शाकसात्मयानां तण्डुलीयादयो हिताः ॥ २७ ॥
 पारावतकपोतांश्च लावरक्ताक्षवर्त्तकान् ।
 शशान् कपिञ्जलानेषान् हरिणान् कालपुष्पकान् ॥ २८ ॥

रक्तपित्तहरान् दद्याद्दसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 ईषदस्नाननस्त्रांश्च घृतभृष्टान् ससैन्धवान् ।
 कफानुगे पूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ॥ ३० ॥
 पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ।
 जलं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरूषकैः ॥ ३१ ॥
 क्लीवेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकामृता ।
 वृषोशीरयुतः काथः शर्करामधुसंयुतः ॥ ३२ ॥
 रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥ ३३ ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्चल्कं घृष्टिपर्णी प्रियङ्गुका ।
 जले साध्यरसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥
 चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तस्मिन् सनागरे ।
 किराततिक्तकोशीरमुद्गानां तद्वदेव तु ॥ ३५ ॥
 शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तजे ।
 वातोत्तरे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ३६ ॥
 मयूरप्लक्ष्मनिर्यूहः न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।
 रसो विषोत्पलादीनां वार्त्ताकककरो हितौ ॥ ३७ ॥
 तृथते तिक्तसंसिद्धं तृष्णाघ्नं वा कफोदकम् ।
 सिद्धं विदारोगन्धाद्यैः शृतशैतमथापि वा ॥ ३८ ॥
 प्रियङ्गुक्षनमृद्धोधः श्लक्ष्णचूर्णावचूर्णितः ।
 वासाकाथो रसो वाऽसृक् पित्तजित्ससितामधुः ॥ ३९ ॥
 वृषपत्राणि संपीड्य रसं समधुशर्करम् ।
 पिबेत्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ४० ॥
 पत्रं त्वगीलानतचन्दनानां श्यामाकशुण्ठीमधुकोत्पलानाम् ।
 स्याद्वात्रीवासाद्दिगुणोत्तराणां चूर्णं सिताक्षौद्रसमन्वितानाम् ४१
 दाहे ज्वरे लोहितपित्तयुक्ते कासे क्षये शोणितमूत्रकृच्छ्रे ।
 रक्तेऽतिमात्रं पतिते मुखेन गुदेऽथ नासाश्रुतिमद्द्रव्योनी ॥ ४२ ॥

प्रोक्तं पुरा रक्तविनिग्रहार्थं चूर्णं वशिष्ठेन महागदग्रम् ।

इति पत्रकादिचूर्णम् ।

उत्पलं कुसुमं पद्मं कङ्कारं लोहितोत्पलम् ।

मधुकञ्चेति पित्तासृक् कृष्णाहर्दिहरो गणः ॥ ४३ ॥

तथा वृषाकषायश्च शर्करा मधुसंयुतम् ।

पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥ ४४ ॥

आटरूषकनिर्यूहं प्रियङ्गुसृक्तिकाञ्जने ।

विनीय लोभ्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ४५ ॥

वासाकषायोत्पलसृत्प्रियङ्गु लोभ्राञ्जनाभोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि हन्यात् पित्तासृजो वेग सुदीर्णमाशु ॥

वासायां विद्यमानाया माशयां जीवितस्य च ।

रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ४७ ॥

तालीशचूर्णयुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः ।

कफपित्तश्वासतमक स्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ ४८ ॥

आटरूषकसृद्धीका पथ्या कायः संशर्करः ।

क्षौद्राढ्यः सकलश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ४९ ॥

शतावरीवराराम्ना काश्मर्यं सपरूषकम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्नं सद्यः शूलहरं परम् ॥ ५० ॥

चन्दनेन्द्रयवाः पाठा कटुका सदुरालभा ।

गुडूचीवासकं लोभ्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥ ५१ ॥

कफान्वितं जयेद्रक्तं कृष्णाकासज्वरापहम् ॥ ५२ ॥

पिबेच्छीतकषायं वा जम्बूस्त्राजुं नसम्भवम् ।

उदुम्बरफलानाञ्च रसं समधु पाययेत् ॥ ५३ ॥

त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ५४ ॥

अतसीकुसुमसमङ्गा वटप्ररोहत्वग्भसा पीता ।

प्रथमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते सुन्नयूषेण ॥ ५५ ॥
 उशीरकालीयकलोध्रपञ्चकं प्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खगैरिकम् ।
 पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकं सशर्करां तच्छुलधावनमुत्तमम् ५६
 रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहञ्च पित्तं शमयन्ति सद्यः ॥ ५७ ॥
 वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रवैरेभिः प्रयोजयेत् ।
 प्रियङ्गुमृत्तिकालोध्र मञ्जनञ्चेति चूर्णयेत् ।
 एतच्चूर्णन्तु पातव्यं रसक्षौद्रसमन्वितम् ॥ ५८ ॥
 नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेद्राञ्च वेगतः ।
 रक्तपित्तं स्रवन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ५९ ॥
 यच्च शस्त्रक्षतेनैव रक्तं स्रवति वेगतः ।
 तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ६० ॥
 अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
 श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ ६१ ॥
 इक्षूणां मध्यकाण्डानि सकन्दं नीलमुत्पलम् ।
 केसरं पुण्डरीकस्य मोचामधुकपण्णकैः ॥ ६२ ॥
 वटप्ररोहशुक्लाञ्च द्राक्षाखर्जूर एव च ।
 एतानि समभागानि कषायमवतारयेत् ॥ ६३ ॥
 व्युषितं मधुसंयुक्तं पाययेच्छर्करान्वितम् ।
 सप्रमेहं रक्तपित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति ॥ ६४ ॥
 लोहगन्धिनि निःश्वासे छद्मारे धूमगन्धिनि ।
 पृथ्वीकां श्यामाम्रावु खादेद् द्विगुणशर्कराम् ॥ ६५ ॥
 कषायैर्विविधैर्योगैर्दीप्तेऽन्वी त्रिजिते कफे ।
 रक्तपित्तं नवेच्छाम्ये तत्र वातीस्त्रयं पयः ॥ ६६ ॥
 छागं पयः स्यात्परमं प्रयोगे गव्यं मृतं पञ्चगुणे जले वा ।
 सशर्करं माषिकसंप्रयुक्तं त्रिदारिगन्धादिगणे मृतं वा ॥ ६७ ॥
 यष्टीमधुकार्तुं नजीवनीय द्राक्षा बला गोक्षुरकैः मृतं वा ६८

द्राक्षया फलिनौभिर्वा प्रियाल मधुकेन वा ।

श्वदंष्ट्रया शतावर्था रक्तजिह्वाधितं पयः ॥ ६८ ॥

पक्षोदुम्बरकाश्मर्यः पथ्या खर्जूरगोस्तनी ।

मधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ ७० ॥

खदिरस्य प्रियङ्गूनां कोविदारस्य शाखलेः ।

पुष्पचूर्णन्तु मधुना लिङ्गहारोग्यमश्नुते ॥ ७१ ॥

वासकस्य रसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।

कृष्णा वा मधुना पीता रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ ७२ ॥

स्वरसः सरसः प्रोक्ताः कल्को दृषदि पेषितः ।

क्वथितस्तु शृतः शीतः शर्वरीभूषितो हिमः ॥ ७३ ॥

द्रव्येण यावता द्रव्य मेकौभूयाऽर्द्रतां व्रजेत् ।

तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ ७४ ॥

क्षीरेण लाक्षां मधुमिश्रितेन प्रपीय और्णे पयसान्न मद्यात् ।

सद्यो निहन्त्याद्रुधिरं क्षतोत्थं कान्तार्जुनानामथवापि कल्कम् ।

कल्कं मधूकत्रिफलार्जुनानां निशिस्थितं लोहमये सुपात्रे ।

साज्यं विलिङ्ग्यानुपिवेत्सुशीतं सशर्करं क्षागपयः क्षुधार्तः ॥ ७५ ॥

अतिनिस्सृतरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदनु ।

सकृद्वा भक्षयेदाजं मांसं पित्तसमायुतम् ॥ ७७ ॥

पारावतस्य मांसं वा घृतसिद्धं सशर्करम् ।

भक्षयेन्मधुना शीतं रक्तपित्तनिवारणम् ॥ ७८ ॥

सकफे ग्रथिते रक्ते चारः सक्षौद्रसर्पिषा ।

मृणालोत्पलपद्मानां किंशकासनयोस्तथा ॥ ७९ ॥

मधुकस्य प्रियङ्गूना मवलेहः पृथक् पृथक् ।

प्रायेणोपहतान्निवात् सपित्तमतिसार्यते ॥ ८० ॥

प्राप्नोति चास्त्रवैरस्यं नवाक्षमभिनन्दति ।

नागरेन्द्रयवौ तत्र पातव्यौ तण्डुलाम्बुना ।

सिद्धा यवागूर्जीणं वा चाङ्गेरीतक्कदाङ्गिमैः ॥ ५१ ॥
 नासाप्रवृत्तकधिरं हृतभृष्टं क्षणपिष्टसामलकम् ।
 सेतुरिव तोयवेगं कण्डि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ५२ ॥
 घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।
 द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करं चक्षुरसं पिवेद्वा ॥ ५३ ॥
 रसो दाङ्गिमपुष्पोत्थो रसो पूर्वाभवोऽथवा ।
 भ्रास्त्रास्थिजः पक्षाण्डोर्वा नासिकासुतरक्तजित् ॥ ५४ ॥
 रसो दाङ्गिमपुष्पस्य दूर्वारससमन्वितः ।
 अलक्तकरसोपितः पथ्यारससमन्वितः ॥ ५५ ॥
 योजितो नसयोः क्षिप्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।
 नासारक्तं प्रवृत्तन्तु चन्द्यादिति किमद्भुतम् ॥ ५६ ॥
 दूर्वाभयादाङ्गिमपुष्पकाणां लाक्षासमलक्याः स्वरसेन नस्यम् ।
 दिनत्रयं यः कुरुते प्रभाते नासाऽसृजं नाम रुजं निहन्ति ॥ ५७ ॥
 श्यामाऽश्व मोरटानन्ता शर्कराभिः शृतं घृतम् ।
 सर्वदोषहरं हृद्यं नस्यं नामागतेऽसृजि ॥ ५८ ॥

इति श्यामाघृतम् ।

दूर्वाभव्यफलं माषकुलत्थौ वंशपत्रिका ।
 जलस्थलोद्गमौ कर्षामोचकौ खरमञ्जरी ॥ ५९ ॥
 दण्डोत्पलस्य मूलान्नु निःक्राम्याष्टगुणेऽश्वसि ।
 तत्पादशेषितं तैलं तुल्यं कृत्वा विपाचयेत् ।
 तसैलं प्रतिमर्षणं त्रामाद्याह्यं गदं जयेत् ॥ ६० ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

रक्ताविचारिणं कर्म रक्ते स्नात्वाभुगामिनि ।
 पित्तप्रमेहिकं कर्म त्रेदुर्गे विनियोजयेत् ॥ ६१ ॥
 शृतं क्षीरं चिकित्साधि घञ्जनून्वा तृष्णाह्वया ।
 गोकण्टकानां खरसैः पर्णिकैर्भिस्तथा प्रयः ॥ ६२ ॥

हृत्थाश रक्तं सरुजं विशेषाभूषमार्गम् ।

मेढ्रगे विहितश्चापि वस्तिरुत्तरसंज्ञिकः ॥ ८३ ॥

इति दृष्टपञ्चमूलीश्वीरम् ।

चन्दनं नलदं लोभ्र मुशीरं पद्मकीश्वरम् ।

नागपुष्पञ्च विष्वञ्च भद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ ८४ ॥

क्रीवेरञ्चैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च ।

शृङ्गवेरं सातिविषा धातकी सरसाञ्जनम् ॥ ८५ ॥

आम्रास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।

नीलोत्पलं समङ्गाञ्च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचम् ॥ ८६ ॥

चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ८७ ॥

योगो लोहितपित्तानामग्निनां ज्वरिणां तथा ।

मूर्च्छामेदोपसृष्टानां दृष्टानां प्रदापयेत् ॥ ८८ ॥

अतीसारं तथा हृदि स्त्रीणाञ्च रजसो ग्रहम् ।

प्रच्युतानाञ्च गर्भाणां स्थापनं परमुच्यते ।

अश्विनोः सम्मतो योगो रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ८९ ॥

इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

दूर्वा सोत्पलकिञ्चल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका ।

सिता लोभ्रमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकौ ॥ १०० ॥

विपचेत्कार्षिकैरेतैः सर्पिराजं सुखाम्बिना ।

तण्डुलाञ्च त्वजाक्षीरं दद्यादेवं चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥

द्राक्षायश्चाङ्गमधुक काश्मरी चन्दनं सितम् ।

पिष्ट्वा तत्कार्षिकैर्द्रव्यैश्चैतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०२ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ १०३ ॥

चक्षुःसाविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।

मेदपायुप्रहत्ते तु वस्तिकर्म प्रयोजयेत् ।

रोमकूपप्रहत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०४ ॥

इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वा सेन्द्रीवरं पद्मं मञ्जिष्ठा शैलबालुका ।

रास्ना सुस्ता तथोशीरं चन्दनं मधुकाष्ठयम् ॥ १०५ ॥

पद्मकं लोभकुष्ठञ्च चन्दनं रजनौदयम् ।

काकोली शारिवे चेति कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ॥ १०६ ॥

घृतप्रस्थमजाक्षीरं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

दूर्वायाः स्वरसेनापि साधितं मृदुनाग्निना ॥ १०७ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ १०८ ॥

रक्तस्रावीणि चाशंसि लेपयेत्तेन सर्पिषा ।

मेदपायुप्रहत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०९ ॥

पित्तजेषु विकारेषु स्फोटादिषु च बुद्धिमान् ।

विषेषु कौटदोषेषु विसर्पेषु प्रयोजयेत् ॥ ११० ॥

इति महादूर्वाद्यं घृतम् ।

न्ययोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गानाऽऽपोथ्य वासयेत् ।

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाश्रसा पचेत् ॥ १११ ॥

तदङ्गं शर्करायुक्तं लेहयेत् क्षौद्रपादिकम् ।

अधो वा यदि वा चोर्ध्वं रक्तं यस्य प्रवर्तते ॥ ११२ ॥

सुखं तस्याश्रु युज्येत अग्निवेशवचो यथा ।

इति शृङ्गाद्यं घृतम् ।

पतावरीदाडिमतिगिडीकं काकोलीमेदे मधुकं विदारौम् ।

पिष्टा च मूलं फलपूगकस्य घृतं प्रचेत् क्षीरचतुर्गुणञ्च ॥ ११३ ॥

तासज्वरानाहविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्ति ॥ ११४ ॥

इति पतावरीघृतम् ।

शतावर्यास्तु मूलानां रसं प्रस्नहयं मतम् ।
 तत्समञ्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११५ ॥
 जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।
 काकोलीक्षीरकाकोली नृक्षीका मधुकं तथा ॥ ११६ ॥
 मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारौ रक्तचन्दनम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद् घृतम् ॥ ११७ ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगरेषु च ।
 क्षीणशुक्रेषु दातव्यं वाल्मीकरणसुत्तमम् ॥ ११८ ॥
 अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।
 योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकच्छञ्च पैत्तिकम् ॥ ११९ ॥
 एतान् रोगानिहन्त्याशु क्षिप्वाभ्याणीव मासतः ।
 शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ १२० ॥
 शतावर्यादिके चाग्रे शर्करामधुपादिकम् ।

इति वृक्षचतावरौघृतम् ।

वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः
 प्रदायकल्कं विपचेद् घृतं तत्क्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ १

शाणस्य कोविदारस्य हृषस्य ककुभस्य च ।

कस्थान् कृत्वा प्रशंसन्ति पुष्पकञ्च चतुष्पलम् ॥ १२२ ॥

इति वाक्त्राद्यं घृतम्

समूलपत्रशाखन्तु हृषं धीतं मुकुटितम् ।

स्वरसं तस्य निष्कास्य कषायं वा जले शृतम् ॥ १२३ ॥

चतुर्बुधे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

बृहस्पतिर्मन्त्ररीभिश्च कक्कपेभ्यः सुखाग्निना ॥ १२४ ॥

विष्टुष्टेत् काष्ठदस्तां पात्रे क्षोदयन्ने हृद्रे ।

अनेन त्रिभिर्ना यत्नं मधुपादसमासृतम् ॥ १२५ ॥

निषेज्याग्ने चये स्वासे रक्तपित्ते हलीमके ।

शिरोपघाते तिमिरे तथा सन्ने च पावके ॥ १२६ ॥

न तुल्यमस्ति भैषज्यं विशेषाद्रक्तपित्तिनाम् ।

इति वासाष्टतम् ।

वासाकल्करसे सर्पिः पयसा सह पाचयेत् ।

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयध्याङ्गचन्दनैः ॥ १२७ ॥

उशीरमधुकानन्ता शारिवोत्पलपद्मकैः ।

तायन्युत्पलमूर्वाभिर्मदयन्याश्च पल्लवैः ॥ १२८ ॥

सिताक्षीद्रयुतं हन्याद्रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

पैत्तिकं वातिकं गुल्मं स्वरभेदं हलीमकम् ॥ १२९ ॥

ये चान्ये कीर्त्तिता रोगा रक्तपित्तकफाश्रयाः ।

तान् सर्वान्नाशयत्येतत्पीयमानं हृताग्निना ॥ १३० ॥

इति महावासाद्यंष्टतम् ।

अश्वगन्धापलशतं तदर्धं गोक्षुरस्य च ।

शतावरीविदारौ च शालिपर्णी बला तथा ॥ १३१ ॥

अश्वत्थस्य च शृङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा ।

काश्मर्याश्च फलञ्चैव माषबीजं तथैव च ॥ १३२ ॥

पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्विण्णैश्चभसः पचेत् ।

द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशीते प्रदापयेत् ॥ १३३ ॥

मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

पत्रकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ १३४ ॥

नीलोत्पलं शारिबे द्वे जीवनीयं विशेषतः ।

पृथक्कर्षसमा भागाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १३५ ॥

रसः स्यात्पीण्डकेक्षूणा मादृकादृकमाहरेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३६ ॥

रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् ।

हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभङ्गं स्वरक्षयम् ॥ १३७ ॥

मूत्रकच्छसुरोदाहं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
 एतद्रात्रां प्रदातव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम् ॥ १३८ ॥
 स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
 क्लीबानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ॥ १३९ ॥
 श्रेष्ठं बलकरं धन्यं हृद्यं हृष्यं रसायनम् ।
 भोजस्तेजस्करं स्वर्यं मायुष्यं प्राणवर्धनम् ॥ १४० ॥
 संहं हयति शुष्कांश्च पुरुषान् दुर्बलेन्द्रियान् ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं स्तोयसिक्तो यथा द्रुमः ।
 कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ १४१ ॥

इति क्षान्देवहृतम् ।

अन्नस्ता शारिवा पद्मं सलोभ्रं नीलमुत्पलम् ।
 कल्कैरेतैः पचेत्सर्पिः सक्षीरं नावनं परम् ॥ १४२ ॥
 रक्तपित्तं प्रशमयेन्नारीणां प्रदरं तथा ॥ १४३ ॥

इत्यन्नतायं हृतम् ।

हस्तपादाङ्गदाह्रेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
 वासाष्टतं शतावर्यां सिंहं वा परमं हितम् ॥ १४४ ॥
 दूर्वामधूकमञ्जिष्ठा द्राक्षेक्षुरसचन्दनैः ।
 शारिवाहयनक्ताह्नै स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४५ ॥
 क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा सिद्धमध्यस्थने हितम् ।
 रक्तपित्तहरं ह्येत इत्थं वातघ्नमुत्तमम् ।
 दूर्वातैलमितिख्यातं शशिवर्णकरं महत् ॥ १४६ ॥

इति दूर्वायं तैलम् ।

मधूकं मधुकं द्राक्षा त्वक्क्षीरौ पिप्पली तथा ।
 चिजातस्य त्रयः कर्षाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १४७ ॥
 द्राक्षामधुकण्ठजूरं पलाशं कृत्वा चूर्णितम् ।
 मधुना गुटिका बद्धाः ज्ञानौघं पित्तघ्नोन्वितम् ॥ १४८ ॥

कासश्वासारुचिर्दृढं मूर्च्छाहिकामदभ्रमान् ।
क्षतक्षयं स्वरभ्रंशं ग्रीहानं दीर्घमाकृतान् ॥ १४८ ॥
रक्तनिष्ठोवह्नत्पार्श्वं रुक्पिपासाक्वरावपि ।

इति मधुकाया गुटिका ।

वृद्धं पुरातनं वापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् ।
त्वक्सिराभिर्विनिर्मक्तं मन्त्रबीजैर्विवर्जितम् ॥ १५० ॥
स्त्रिंशं सुपिष्टं दृषदि वस्त्रेणैव तु पीडितम् ।
विशुष्कमातपे किञ्चिद् गृह्णीयात्तु तुलां ततः ॥ १५१ ॥
श्रीदुस्वरं कटाहे तु पचेत् प्रस्थं तु सर्पिषः ।
कृत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन् क्षिपेत् खण्डशतं भिषक् ॥ १५२ ॥
कुष्माण्डपीडनात् तोयं तेनैव विपचेत्पुनः ।
सुक्तसर्पिर्यदा पश्येत्तदा पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५३ ॥
सुस्त्रिंशपाके निष्पन्ने सर्पिरर्धं क्षिपेन्मधु ।
कणापलहयं चूर्णं जीरकञ्च सनागरम् ॥ १५४ ॥
त्रिसुगन्धं सधन्याकं मरिचं शुक्तिपाणिकम् ।
खादेदग्निबलापेक्षी पथ्यभुञ्जात्रया नरः ॥ १५५ ॥
कासं श्वासं क्षतक्षीणं वक्ष्माणं हृदये रुजम् ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं दृढदृढिञ्च विमुञ्चति ॥ १५६ ॥
वैस्त्र्यं पौनसं कार्श्यं जीमूतमिव मारुतः ।

इति खण्डकुष्माण्डकम् ।

कुष्माण्डकात्पलशतं सुस्त्रिंशं निष्कुलीकृतम् ।
पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्तान्त्रमये कटे ॥ १५७ ॥
यदा मधुनिभः पाकः सदा खण्डशतं न्यसेत् ।
पिप्पलीमृक्खेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च ।
त्वगेलापलमरिचधन्वकानां पलायकम् ॥ १५८ ॥
न्यसेच्चूर्णकृतं तत्र दध्ना संजडयेत् सुहः ।

तत्पक्व' स्थापयेद्वाण्डे दत्त्वा क्षीद्रं घृतार्धकम् ॥ १५८ ॥

तद्यथाऽग्निबलं खादे द्रुक्तापित्तौ क्षतक्षयौ ।

कासश्वासतमम्हृदि दृष्ट्वाज्वरनिपीडितः ॥ १६० ॥

वृथ' पुनर्नवकरं वलवर्णप्रसादनम् ।

उरः सन्धानकरणं वृ' हृणं स्वरबोधनम् ॥ १६१ ॥

अश्लिभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कुष्माण्डकरसायनम् ।

इति खण्डकुष्माण्डकः ।

पञ्चाशच्च पलं खिन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

पक्वं पलशतं खण्डं वासाक्काथादके पचेत् ॥ १६२ ॥

शुभाधात्रीघनैर्भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कर्षिकैः ।

शैलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशकैः ॥ १६३ ॥

पिप्पलीकुडुवच्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।

कासं श्वासं क्षयं ह्रिक्कां रक्तपित्तं हलौमकम् ।

हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ १६४ ॥

युक्तसर्पिषि कुष्माण्डे पाके बन्धेनुमुद्रया ॥ १६५ ॥

इति वासाखण्डकुष्माण्डः ।

कुष्माण्डकविधानेन शूरणः परिकीर्तितः ।

अर्शसां मूढवातानां मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति शूरणपाकः ।

क्षीरमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलीकषायजम् ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं खण्डकुष्माण्डकादिषु ॥ १६७ ॥

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदादकं भिषक् ॥ १६८ ॥

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।

हे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १६९ ॥

कुडुवं पलमात्रन्तु चातुर्जातन्तु चूर्णितम् ।

क्षिप्त्वा विलोडितं खादेत् रक्तपित्तौ यथानलम् ॥ १७० ॥
कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ १७१ ॥

इति बासाखण्डः ।

वासाकुटजकुष्माण्ड शतपत्रगा सहामृता ।
नित्यमाद्र्द्राः प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा मताः ॥ १७२ ॥
क्षीरं चतुर्गुणं लेहाद् घृतं द्विगुणमुत्तमम् ।
चूर्णपादश्च वैडङ्गं दद्यान्मधुसिते समे ॥ १७३ ॥
एकीकृत्य पचेत्लेहं खादेदग्निबलं यथा ।
रक्तपित्तं जयत्युग्रं खण्डखाद्यं रसं स्मृतम् ॥ १७४ ॥
इति शर्करासमं खण्डम् ।

अमृता त्रिवृता दन्ती आवण्णौ खदिरो वृषः ।
चित्रको भृङ्गराजश्च कोकिलान्नः सपुष्करः ॥ १७५ ॥
पुनर्नवाबलाकाशाः शिशुमोरटदारकाः ।
सुह्रीरविरसो दर्भः कुशास्थि सह पीवरी ॥ १७६ ॥
गवाक्षीवरुणः कन्दश्चविका तालमूलिका ।
नागबलाकणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका ॥ १७७ ॥
पलोन्मितानि सर्वाणि जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टभागावशिष्टन्तु कषायसुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥
त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितम् ।
तस्मादष्टावशेषस्तु कषायः सुपरिस्तुतः ॥ १७९ ॥
मान्दिकेण हतश्चापि पुटितश्च यथाविधि ।
आयसं चूर्णितं पूतं पलं षोडशसम्मितम् ॥ १८० ॥
पलान्यभ्रस्य चत्वारि तावन्ति गन्धकस्य च ।
हे पले च रसस्यापि पुटितस्य यथाविधि ॥ १८१ ॥
गुडस्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाथ पैत्तिके ।
रक्तपित्तेऽथ खण्डस्य मक्ष्मण्यग्रा वाय काषिके ॥ १८२ ॥

गुग्गुलोर्हिपलं दत्त्वा प्रस्थार्धं सर्पिषस्तथा ।
 एवं पाकविधिस्तु पचेत्तोहं समाहितः ॥ १८३ ॥
 शीतेऽवतार्य मधुनः क्षिपेदष्टपलं भिषक् ।
 माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजसः क्षिपेत् ॥ १८४ ॥
 शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलाहं समितं भिषक् ।
 अथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥ १८५ ॥
 त्रिकटुत्रिफलादन्तौ त्रिवृता जीरकद्वयम् ।
 गायत्रिसारं तालीशं धन्वाकं मधुयष्टिका ॥ १८६ ॥
 शुभा रसाञ्जनं शृङ्गौ चित्रकं चय्यमुस्तकम् ।
 चातुर्जातककङ्गोलं लवङ्गं जातिकां फलम् ॥ १८७ ॥
 द्राक्षाखर्जूरकं चूर्णं पलाहं समितं भिषक् ।
 एषः लोहवरः श्चीमान् सर्वव्याधिप्रणाशनः ॥ १८८ ॥
 यत्र यत्र प्रयुञ्जीत तत्तदाशु विनाशयेत् ।
 रक्तपित्तेऽन्धपित्ते च कये कुष्ठे ज्वरेऽरुचौ ॥ १८९ ॥
 दुर्नाम्नि चोटरे शूले ब्रह्मण्याश्चामवातके ।
 वातरक्ते मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहे शर्करागदे ॥ १९० ॥
 अस्योपयोगान्मनुजस्तावत्समधिगच्छति ।
 ब्रह्मचर्येण कुर्वीत श्रुतं माक्षिकसर्पिषा ॥ १९१ ॥
 माषकं रक्तिकावृक्षं यावदष्टौ च माषकाः ।
 वर्षयेद् द्विदलं सूपं मांसं चानूपसम्भवम् ॥ १९२ ॥
 ककारपूर्वकं सर्वं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 अमृताख्यो वरो लोहः सर्वत्रैवोपयुज्यते ॥ १९३ ॥
 अनेन जन्तवः स्वस्या नौरुजः सन्ति नाग्यथा ।

इति अमृताख्यं लोहप्रयोगम्

शतावरीश्चिचरुहा वृषमुण्डतिका बला ।
 तालमूली च गायत्री चिकित्सासारसंग्रहा ॥ १९४ ॥

मार्गीपुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्चपलानि तु ।
 जलद्वीपे विपक्षव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १८५ ॥
 दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य च ।
 पलद्वादशं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥ १८६ ॥
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः ।
 पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडादेः पाकवद्यथा ॥ १८७ ॥
 प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्वजतुर्कं त्वचम् ।
 ऋक् विङ्क् कणा च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम् ॥ १८८ ॥
 त्रिफलाधाम्बकं पत्रं हयं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमन्त्रितं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ॥ १८९ ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ॥ २०० ॥
 गुरुवृथास्त्रपानानि स्निग्धं मांसादि हं हणम् ।
 रक्तपित्तं प्रदुष्टञ्च क्षयं कासं विशेषतः ॥ २०१ ॥
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम् ।
 श्वयधुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं ग्रीहोदरं तन्ना ॥ २०२ ॥
 श्वानाहं रक्तसावञ्च अम्लपित्तं निहन्ति च ।
 चक्षुष्यं वृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ॥ २०३ ॥
 आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाऽग्निबलवर्धनम् ।
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डस्थान्यं प्रकीर्तितम् ॥ २०४ ॥
 छागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्तकरः शशाः ।
 कुलिङ्गाः कण्णसारा ये तेषां मांसानि योजयेत् ॥ २०५ ॥
 नारिकेरपयः पानं सुनिषज्जकवास्तुकम् ।
 शुष्कमूलकजीरास्त्रं पटोलं वृहतीफलम् ॥ २०६ ॥
 फलं वार्ताकुपक्तास्त्रं खर्जूरं खादु दाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसम्भवम् ॥ २०७ ॥

वर्जनीयं विशेषेण खण्डकार्यं समग्रता ।

इति खण्डसाधो जीः ।

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।

रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ २०८ ॥

शीतावगाहसेकाद्याः प्रशस्ता रक्तपित्तिनाम् ।

दाडिमामलकं विहानम्लसात्मनाय दापयेत् ॥ २०९ ॥

शालिषष्टिकनोवार चणमुद्गमसूरकाः ।

श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २१० ॥

पटोलनिम्बवेत्याश्च तण्डुलौयादयो हिताः ।

पारावतकपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्णकान् ॥ २११ ॥

शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुष्पकान् ।

रक्तपित्तहरान् विद्याद्रुमांस्त्वेषां प्रयोजयेत् ।

ईषदम्बाननम्लान्श्च घृतभृष्टान् मशकैरान् ॥ २१२ ॥

सामान्यो हितयोगेषु द्रव्यशक्तिं समीक्ष्य हि ।

प्रयोज्यो रक्तपित्तादौ योगो वातादिजे गदे ॥ २१२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः रक्तपित्तिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ राजयक्ष्मनिदानमाह ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवत्सु ।

अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्वऽनन्तराः ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुब्धति मानवः ॥ २ ॥

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-

वम्यग्निसादमदपीनसकामनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्ले क्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥
 स्वप्नेषु काकशुकशङ्कानीलकण्ड-
 ग्टध्रास्तथैव कपयः ककलासकाश्च ।
 तं वाहयन्ति सनदीर्विजलाश्च पश्ये-
 ष्कुष्कांस्तरुन् पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ४ ॥
 अंसपाश्चाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
 ज्वरः सर्वाङ्गगथेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥
 कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरभेदो महारुचिः ।
 अग्निमान्द्यं विजानौयात्तल्लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपाश्चयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ७ ॥
 शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य चोद्धंसि विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ८ ॥
 भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ ९ ॥
 एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
 कासातिसारपाश्चात्तिं स्वरभेदोऽरुचिज्वरैः ॥ १० ॥
 त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः ज्वरकासाऽष्टगामयैः ।
 जङ्घाच्छोषार्दितं जन्तुं स्वमिच्छन् विपुलं यशः ॥ ११ ॥
 सर्वैरर्हैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षयैः ।
 युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १२ ॥
 महाशनं क्षीयमाणं मतिसारप्रपीडितम् ।
 मूलमुष्कोदरश्चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 शक्ताक्षमद्वेष्टार मूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
 लघ्णेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १४ ॥

परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभिषग्विरूपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥
 उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १६ ॥
 व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाऽध्वप्रशोषिताम् ।
 व्रणोरःक्षतसंघ्नी च शोषिणी लक्षणेः शृणु ॥ १७ ॥
 व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
 पाण्डुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १८ ॥
 प्रधानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोथपि तादृशः ।
 विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १९ ॥
 जराशोषी कृशो मन्दो नष्टबुद्धिबलेन्द्रियः ।
 कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ २० ॥
 ष्ठीवति श्लेष्मणा ह्यनो गौरवारुचिपीडितः ।
 मप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छ्विः ॥ २१ ॥
 अध्वशोषी च सस्ताङ्गः संभृष्टपुरुषच्छ्विः ।
 प्रस्रुतगात्रावयवः शुष्कक्लोमग्लाननः ॥ २२ ॥
 व्यायामशोषी भूयिष्ठ मेभिरेव समन्वितः ।
 लिङ्गैरुत्ततकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २३ ॥
 रक्तक्षयाद्देनाभि स्तथैवाहारयन्मृणात् ।
 व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमः स्मृतः ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

व्यवायशोषिणां क्षीररसमांसाज्ज्वभोजनैः ।
 सकलैर्मधुरैर्हृद्यैः जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 दीपनैर्लघुभिश्चाद्वैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ २६ ॥
 आस्वासुखैर्दिवास्वप्न शीतैर्मधुरहृद्यैः ।
 तक्रमांसरसाहारै रध्वशोषिणमाचरेत् ॥ २७ ॥

ब्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।

ईषदम्बैरनम्बैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥ २८ ॥

व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।

उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लेष्मिकेण तु ॥ २९ ॥

बलिनो बहुदोषस्य पञ्चकर्माणि कारयेत् ।

यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३० ॥

शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तञ्च जीवितम् ।

अतो विशेषात् संरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरेतसौ ॥ ३१ ॥

शालिषष्टिकगोधूम यवमुक्तादयो हिताः ।

मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः पथ्या विशुध्यताम् ॥ ३२ ॥

मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः ।

सपिप्पलीकं मयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ ३३ ॥

दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।

येन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पौनसादयः ॥ ३४ ॥

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।

पादस्थं संस्कृतं चाज्यं षडङ्गो यूष उच्यते ॥ ३५ ॥

इति षडङ्गयूषः ।

धन्याकं पिप्पली विश्व दशमूलीजलं पिबेत् ।

पार्श्वशूलज्वरश्वास पौनसादिनिवृत्तये ॥ ३६ ॥

अश्वगन्धामृता भार्गी दशमूलीवचावृषा ।

पुष्करातिविषा घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाग्निनः ॥ ३७ ॥

कपिमांसं समादाय श्लेष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।

तत्पिबेत् क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ३८ ॥

हारिणं ह्यगमांसन्तु श्लेष्मचूर्णीकृतं शुभम् ।

अजाक्षीरेण यातव्यं क्षयव्याधिविनाशनम् ॥ ३९ ॥

शमूलवचाराक्षा पुष्करसुरदाहनागरैः क्षयितम् ।

पेयं पार्श्वशिरोरुक् क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ४० ॥

ककुभत्वङ्गागबला वानरिबीजानि चूर्णितं पयसि ।

पक्कं मधुष्टतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासङ्हरम् ॥ ४१ ॥

स्थिरा पुनर्नवैरण्ड वासर्षभाः सजौरकाः ।

श्वदंष्ट्राभीरुलाङ्गुली विदारौ हंसपादिका ॥ ४२ ॥

वृहत्थी वृश्चिकाली च द्वे मेदे मर्कटौ तथा ।

शोषगुल्मानिलश्वास कासपित्तहरो गणः ॥ ४३ ॥

द्विपञ्चमूलौमगधा धान्यनागरजं जलम् ।

चातुर्जातकसंयुक्तं पिबेन्नित्यं क्षयातुरः ।

कासज्वरादिशमनं बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥

समूलपत्रच्छदपल्लवाया रसः प्रयोज्यो मदयन्तिकायाः ।

मासोपयोगेन समस्तलिङ्गं यक्ष्माणमुग्रं हरति प्रसङ्ग ॥ ४५ ॥

क्वागमांसं पयः क्वागं क्वागं सर्पिः सनागरम् ।

क्वागीपसेवाशयनं क्वागमध्ये तु यक्ष्माणुत् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

लाक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जयेद्रक्तक्षयं नरः ॥ ४७ ॥

व्योषं शतावरीत्रौणि फलानि द्वे वले तथा ।

सर्वामयहरो योगः सेव्यो लोहरजोऽन्वितः ॥ ४८ ॥

एतद्वज्रक्षतं हन्ति कण्ठजां विविधां रुजम् ।

राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तन्मथार्दितम् ॥ ४९ ॥

मधुनाक्या विडङ्गाश्म जतुलोहृष्टताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना क्षिताग्निनः ॥ ५० ॥

चव्यव्योषविडङ्गानि चूर्णं कृत्वा लिङ्गिभरः ।

सर्पिर्मधुभ्यां मुञ्चेत क्षयरोगाश्च संशयः ॥ ५१ ॥

दिनकरदीधितिशोषित पारावतमांसमनुदिनं नियतम् ।

यो लेदिमधुष्टताभ्यां स जयति यक्ष्माणमत्युग्रम् ॥ ५२ ॥

कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयज्ञा क्षौद्रतैलवान् ।
 मधुसर्पिर्युतो वाश्चगन्धा कृष्णासितोद्भवः ॥ ५३ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहेत् क्षयो ।
 क्षीराशी लभते पुष्टिं मतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ ५४ ॥
 शतपुष्पा नतं कुष्ठं मधुकं देवदारु च ।
 पिष्ट्वा लेपः ससर्पिष्कः पृष्ठपार्श्वशरुक्षु च ॥ ५५ ॥
 चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बह्वन् वारान् ।
 मधुघृतसितोपलाभिलेह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५६ ॥
 जीवन्ती शतबीजा च विकसा सपुनर्नवा ।
 अश्वगन्धाभयाभार्गी तर्कारौ मधुकं बला ॥ ५७ ॥
 विदारौसर्षपा कुष्ठं तण्डुलीयातसीफलम् ।
 माषास्तिलाश्च किट्टश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ५८ ॥
 यवचूर्णञ्च द्विगुणं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
 एतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ५९ ॥
 पुष्टये शोषिणां कार्यमभ्यङ्गोद्धर्त्तनादिकम् ।

इति जीवन्त्यायुर्जननम् ।

पिवेन्नागबलामूलं सार्द्धं कर्षे विवर्द्धितम् ।
 पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवर्त्तीरिनन्नभुक् ॥ ६० ॥
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः ॥ ६१ ॥
 सितोपलातुगाक्षीरी पिप्पली बहुला त्वचः ।
 अम्यादूर्द्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६२ ॥
 चूर्णितं प्राशयेदेतच्छासकासज्वरापहम् ।
 पार्श्वशूलञ्च मन्दाग्निं सुप्तजिह्वाभरोचकम् ।
 हस्तपादाङ्गुलिषु ज्वरे रक्ते तथोर्द्ध्वगौ ॥ ६३ ॥

इति सितोपलादिलेहः ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।

यद्योत्तरं भागवद्वरा त्वगैला चार्धभागिके ॥ ६४ ॥
 पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
 कासश्वासाश्चिह्नं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ ६५ ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीदीपघ्नौहृशोषज्वरापहम् ।
 हृद्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६६ ॥
 कल्पयेद् गुटिकाश्चैव चूर्णं पक्वा सितोत्पलम् ।
 गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाक्षुतरा स्मृता ॥ ६७ ॥

इति तालीशदिचूर्णगुटिका ।

तालीशं चित्रकं व्योषं दाडिमं तिलिङ्गीयकम् ।
 एतेषां पलिकान् भागान् दीप्यको गजपिप्पली ॥ ६८ ॥
 यवानी शतमेघश्च क्षमिघ्नं पन्थिकं तथा ।
 चव्यश्च केसरश्चैव हृषुषाजाण्यधान्यकम् ॥ ६९ ॥
 जातीफलं लवङ्गश्च त्रिसुगन्धं कणा शुभा ।
 एतेषां कर्षमेकस्तु द्विगुणा शर्करा भवेत् ॥ ७० ॥
 पीनसं राजयस्त्राणं हृद्रोगं वातपैत्तिकम् ।
 मूत्रकृच्छ्राश्वेतुरोगान् पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ ७१ ॥
 अश्लीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशश्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव श्लेष्मादशगलघ्नान् ॥ ७२ ॥
 ज्वरांश्चूलानि चार्द्रांसि भगन्दरांश्च शोषकान् ।
 वैस्वर्यहननश्चैव जलस्तम्भं हनुग्रहम् ॥ ७३ ॥
 महातालीशमित्येतत् सर्वान् व्याधीन् व्यपोहति ॥ ७४ ॥

इति महातालीशदिचूर्णम् ।

तालीशमरिचजानर पिप्पलीतकू सप्तटिकलत्वचः ।
 जातिफलशृणालं त्वक्क्षीरीमुस्ततुल्यांशम् ॥ ७५ ॥
 चूर्णं त्रिगुणसितोत्पलं मेतद्रुच्यं प्रदीपनं हृद्यम् ।
 ज्वररक्तपित्तकास श्वासज्वगुणशूलघ्नम् ॥ ७६ ॥

कम्यतिसारपह्वी हृद्रोगान् मूढमाहतं दाहम् ।

करचरणादिषु शमयति पाण्डुगदं कण्ठरोगञ्च ॥ ७७ ॥

इति तालीशाणं चूर्णम् ।

कर्पूरचोचकं कोल जाजीफलदलैः समैः ।

लवङ्गमांसीमरिचैः क्षणाशुण्ठीविवर्धितैः ॥ ७८ ॥

चूर्णं सिता समं हृद्यं रोचनं क्षयकासजित् ।

वैश्वर्यश्वासगुल्मार्शः कृदिकण्ठामयापहम् ॥ ७९ ॥

प्रयुक्तं चान्नपानेषु भेषजद्वेषिणां हितम् ॥ ८० ॥

इति कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

जातिफलं विडङ्गानि चिचकं तगरं तिक्ताः ।

तालीशं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गं चोपकुक्षिका ॥ ८१ ॥

कर्पूरं चाभया धात्री मरिचं पिप्पलीतुगा ।

एषामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ॥ ८२ ॥

पलानि सप्तमङ्गायाः शर्करा सम योजिताः ।

कयेत्कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमग्निमार्दवम् ॥ ८३ ॥

वातश्लेष्मोद्भवांश्चान्यान् प्रतिश्यायानरोचकान् ।

एतानेव रुजो हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ८४ ॥

इति जातिफलादिचूर्णम् ।

शृङ्गार्जुनाश्वगन्ध नागबलापुष्कराङ्गयाक्षिकरुहाः ।

तालीसादिसमेता खेडा मधुसर्पिर्भ्यां यक्ष्महराः ॥ ८५ ॥

यक्षाण्यं चूर्णम् ।

यवानीतिन्तिङ्गीकञ्च नागरश्चाक्षवेतसम् ।

दाडिमं वदरश्चाङ्गं कार्षिकानुपकल्पयेत् ॥ ८६ ॥

धान्यसौवर्षलाजाजी वराङ्गं चार्द्धकार्षिकम् ।

पिप्पलीनां पलचैकं द्वे पले मरिचस्य च ॥ ८७ ॥

शर्करायाश्च चत्वारो पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।

जिह्वासंशोधनं हृद्यं तक्षूणं भक्तरोचकम् ॥ ८८ ॥

हृत्प्रीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।

कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविबन्धनुत् ॥ ८९ ॥

इति यवान्यायं चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलाकेसरं त्वक् च पत्रं तालीशजं तुगा ।

पृथ्विका दाडिमं धान्यं जीरकञ्च द्विकार्षिकम् ॥ ९० ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चथ्यचित्तकनागरम् ।

मरिचं दीप्यकञ्चैवं वृक्षान्नं चास्त्ववेतसम् ॥ ९१ ॥

अजमोदाजगन्धा च दधित्यञ्चेति कार्षिकम् ।

प्रदेयमिह शुद्धायाः शर्करायाश्चतुष्पलम् ॥ ९२ ॥

चूर्णमस्ति प्रदातव्यं परमं रुचिवर्धनम् ।

प्रीहकासमथार्शांसि श्वासं शूलं ज्वरं वमिम् ॥ ९३ ॥

निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।

वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ९४ ॥

इति सूक्ष्मैलायं चूर्णम् ।

गुडूची शारिवा क्लृप्ता पञ्चमूलीवलावृषम् ।

समूलपत्रशाखन्तु पृथग्दशपलानि च ॥ ९५ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

पिप्पलीचन्दनं लोध्रं क्लीवेरोशोरपर्पटम् ॥ ९६ ॥

पाठाभूनिम्बयष्ट्याङ्ग त्रायन्ती नीलमुत्पलम् ।

सुस्तकन्द्यवाः शुण्ठी कटुकं सदुरालभम् ॥ ९७ ॥

त्वक्पत्रं वृषमूलञ्च कर्कुरर्द्धपलैर्भिषक् ।

अजाचीरेण तत्तुल्यं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९८ ॥

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं रक्तपित्तं त्रिदोषजम् ।

श्वासकासक्षतक्षीण दाहशोथरुजापहम् ॥ ९९ ॥

इति यवान्यायं वृषम् ।

वासासुतारिष्टनिदिग्धिकानां रसैः श्वगन्धेभवलार्जुनानाम् ।
सिद्धं सपञ्चोषणपुष्कराणां कल्कैर्घृतं ह्यागपयस्सु शोषे ॥ १०० ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्य्यामलकेन च ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं पेयमनुत्तमम् ॥ १०१ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

घृतं खर्जूरमृद्धीका मधुकैः सपरुषकैः ।
सपिप्पलीकैर्वैस्त्र्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १०२ ॥
इति खर्जूराद्यं घृतम् ।

एलाजमोदामलकाभयाञ्च गायत्रिनिम्बाशनसालसारान् ।
विडङ्गभक्षतकचित्रकञ्च कटुत्रिकाश्वोदसुराद्रिकांस्तु ॥ १०३ ॥
पक्वा जले तेन पचेत्तु सर्पिस्तस्मिंस्तु सिद्धे त्ववतारिते च ।
त्रिशत्पलान्यत्र सितोपलाया दद्यात्तुगाक्षीरिपलानि षट् च ॥ १०४ ॥
प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् क्षौद्रं ततो मन्यक्ततं विदध्यात् ।
पलं पलं प्रातरतो लिङ्गेच्च पञ्चात्पिबेत् क्षीरमतन्द्रितञ्च ॥ १०५ ॥
एतद्विधेयं परमं पवित्रं दोषघ्नमायुष्यतमं तथैव ।
यस्माद्यमाशु व्यपहन्ति नूनं पाण्ड्यामयश्चैव भगन्दरञ्च ॥ १०६ ॥
न चात्र किञ्चित्परिवर्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ।

इति एलामयघृतम् । अत्र चतुर्गुणकालेन कल्कमिदं पाच्यम् ।

दशमूलौघतात् क्षीरात् सर्पिं यंदुदियाम्रवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं घृतं स्त्रविशोधनम् ॥ १०७ ॥
शिरःपार्श्वशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १०८ ॥
इति दशमूलौघतं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
सयावशूकैः सक्षीरैः क्षीतसां शोधनं घृतम् ॥

कल्कोऽत्र पादिकः कार्यः क्षीरश्चापि चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥
इति पञ्चमोऽष्टकः ।

जीवन्ती मधुकं द्राक्षा फलानि कुटजस्य च ।

शुण्ठीपुष्करमूलञ्च व्याघ्रीगोक्षुरकं बला ॥ ११० ॥

नीलोत्पलं चामलकी त्रायमाणा दुरालभा ।

पिप्पली च समञ्जिष्ठा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ १११ ॥

एतद् व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेकादशविधं सर्पिर्ग्न्य व्यपोहति ॥ ११२ ॥

इति जीवन्त्याद्यं घृतम् ।

पिप्पलीगुडसंयुक्तं क्षागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निविह्वलार्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ११३ ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

यष्टीबलागुडच्यव्य पञ्चमूलतुलां पचेत् ।

द्रोणेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद् घृतम् ॥ ११४ ॥

घात्रोविदारौक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ।

सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥ ११५ ॥

प्रवलं राजयक्ष्माण मुन्मूलयति शीलितम् ।

इति पाराशरघृतम् ।

खदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीं बलाम् ।

भागानेताम्भितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ ११६ ॥

पचेदष्टगुणे तोये चतुर्भागावशेषिते ।

रसे तु पूते द्रव्याणामेषां कल्कं समाचरेत् ।

शुण्ठीपुष्करमूलानां पिप्पलीत्रायमाणयोः ॥ ११७ ॥

आमलक्याः किरातस्य तिक्तस्य कुटजस्य च ।

फलानां शारिवायाञ्च सुपिष्टानचसम्भितान् ॥ ११८ ॥

तैः साधयेद् घृतप्रस्थं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ।

स्वरं दाहं भ्रमं शोषं मंशपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११८ ॥

दृष्ट्वाहृदिमतीसारं मेतत्सर्पिर्व्यपोहति ।

पचेदष्टगुणेनात्र घृतं ज्ञेयं चिकित्सकैः ॥ १२० ॥

इति श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

क्वागमांसं तुलां गृह्य साधयेदुत्पणेऽभसि ।

पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिर्हृद्धिश्च मेदे हे जीवकर्षभकौ तथा ।

काकोलीक्षीरकाकोलीकल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥ १२२ ॥

सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ १२३ ॥

पलं पलं लिहेप्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुस्तरम् ।

क्षतक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १२४ ॥

स्वरक्षयमुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदुस्तरम् ।

बलमांसकरं हृथ्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १२५ ॥

स्त्रीषु चतुष्पदे श्रेष्ठं पुंसु वै विहगे मतम् ।

इति क्वागच्छाद्यं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये प्रस्थद्वयं मांसरसस्य चैकम् ।

कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भे सिद्धं पयः प्रस्थयुतं घृतञ्च ॥ १२६ ॥

सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूल क्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ १२७ ॥

इति क्वागगर्भं घृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सलिलं दाहं कटुफलं पूतिकेशरम् ॥ १२८ ॥

पत्रैले च सुरामांसी कङ्कोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता खवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ १२९ ॥

त्वग्नेषु नलिका चैभिस्त्रैस्तं मस्तुचतुर्गुणम् ।

लाङ्गारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ॥ १३० ॥

अपक्षारज्वरीन्माद कृत्वा लक्ष्मीविनाशनम् ।

आयुः पुष्टिकरश्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ १३१ ॥

इति अग्दनाय तैलम् ।

क्षीरे चतुर्गुणे तैलं प्रस्थं सिद्धं तिलोज्ज्वलम् ।

शतशः पाचितं यष्टी पलकल्केन यत्नतः ॥ १३२ ॥

पाननस्यादिभिर्यक्ष्महृद्दामयपाण्डुजित् ।

ऊर्ध्वजत्रुगुदोन्माद रक्तपित्तविससर्पमुत् ॥ १३३ ॥

इति शतपाकतैलम् ।

ज्वरसन्तापदीर्घस्थे लाक्षातैलं प्रयोजयेत् ।

बालरोगाधिकारोक्तं पारम्यर्थ्यपिदेशतः ॥ १३४ ॥

वासकास्य रसप्रस्थं मानिका सितशर्करा ।

पिप्पलीहृदपलं सर्पिर्दन्ता सृङ्गमिना पचेत् ॥ १३५ ॥

लेहीभूते ततः पश्चात् शीते क्षीद्रपलाष्टकम् ।

दत्त्वावतारयेद्द्वयो मात्रया लेहमुत्तमम् ॥ १३६ ॥

निहन्ति राजयक्ष्माणं श्वासकासञ्च दारुणम् ।

पार्श्वशूलञ्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरं तथा ॥ १३७ ॥

इति वासावलेहः ।

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षा मूर्ध्वर्षभकजीवकैः ।

वीरद्विषीरकाकोलो वृहतीकपिकच्छुभिः ॥

खर्जूरविषमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ॥ १३८ ॥

धात्रीविदारौक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतं पचेत् ।

शर्करायास्तुलां शीते क्षीद्राहं प्रस्थमेव च ॥ १३९ ॥

दत्त्वा सर्पिर्मुडान् कुर्मात् कासद्विक्काज्वरापहान् ।

यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हृलौमकम् ॥ १४० ॥

शक्रनिद्राक्षयं दृष्ट्वा हन्युः कार्ष्णं सकामलम् ।

इति सर्पिर्मुडः ।

विल्वान्निमन्यश्शोनाक काश्मर्यः पाटलाबला ।
 पर्णस्रतसः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥ १४१ ॥
 शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
 अमृता चाभया वृद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी ॥ १४२ ॥
 सुस्तं पुनर्नवा मेदा सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने ।
 विदारौवृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ १४३ ॥
 एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।
 पञ्च दद्यात्तदेकध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४४ ॥
 ज्ञात्वा रसगतानेतानीषधानथ तद्रसान् ।
 तन्नामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ १४५ ॥
 पलद्वादशके भृष्टा दन्ता चार्द्धतुलां भिषक् ।
 मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥ १४६ ॥
 षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धसिते प्रदापयेत् ।
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ॥ १४७ ॥
 पलमेकं निदध्याच्च त्वगैलापत्रकेशरात् ।
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ १४८ ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
 क्षीणक्षतामां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ १४९ ॥
 स्वरक्षयसुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
 पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति ॥ १५० ॥
 अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योऽपरुन्धराक्षभोजनम् ।
 अस्य प्रयोगाच्चरवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥ १५१ ॥
 मेघां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वा मायुः प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
 स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ १५२ ॥
 रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाक्षमेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
 जराक्षतं रूपमपास्य पूर्वं विभर्त्ति रूपं नवयौवनानाम् ॥ १५३ ॥

केचिदिच्छन्ति मत्स्यण्डाः स्थाने तु शितशर्करा ।

मृदुकल्कसमः पाको भृष्टधात्रा प्रशस्यते ॥ १५४ ॥

चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ।

अयन्तु अवनप्राशः पित्तोद्रेके प्रशस्यते ॥ १५५ ॥

चत्वारः षड्यवासास्य दीयते प्रथमं किल ।

इति अवनप्राशवर्णनः ।

उच्चटेश्वरसः क्षौद्रं तुगाक्षीर्याश्च बुद्धिमान् ।

प्रस्थं प्रस्थं पृथग्गृह्य शर्करार्क्षतुलां तथा ॥ १५६ ॥

आत्मगुप्ताफलानाञ्च कुडवं मरिचस्य च ।

त्रिसुराभ्यीकृतावापं मन्यानेन विमन्ययेत् ॥ १५७ ॥

पलिकाभ्योदकान् कृत्वा स्थापयेद्भाजने वरे ।

एतदुद्दिकालमेकं वा खादेदग्निबलं प्रति ॥ १५८ ॥

बटकान्नियताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

स हन्याद्यस्त्रिणः सद्य एकादशविधं क्षयम् ॥ १५९ ॥

स्वरवर्णवलीदार्यं तुष्टिपुष्टिविवर्धनम् ।

आयुष्यं पौष्टिकं चाग्न्यं भूतोपहतचेतसाम् ।

व्याकुलीकृतदेहानां वृद्धानां क्षीणरेतसाम् ॥ १६० ॥

वाजीकरणमध्येवं बन्धनानां पुत्रदं परम् ।

धनुः स्त्रीमद्यभाराध्वस्त्रिन्नानां बलवर्धनम् ॥ १६१ ॥

हृत्प्लीहप्रहणीदोष मूत्रकृच्छ्रापतन्त्रकम् ।

अपस्मारविषोन्मादनाशनं तद्रसायनम् ॥ १६२ ॥

इत्युच्चटाद्यो मोदकः ।

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वसुक्तः क्रियाविधिः ।

यस्त्रिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ १६३ ॥

नित्यं स्वदेवपूजा भक्तिर्भेषज्यदेवतागुरुषु ।

कागलमांसपयोऽग्नौ जीवति यस्मै चिरं धृतिमान् ॥ १६४ ॥

उपद्रवान् सत्वरवैज्रतादीन् जयेद्यथा क्षिप्रं मवेक्ष्य शास्त्रम् ।

त्यजेत् कुवेद्यप्रतिपादितानि बुद्धेर्विरुद्धानि च भेषजानि ॥ १६५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः राजयन्त्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ क्षतक्षयनिदानमाह ।

धनुराऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुदहतो गुरुम् ।

युद्धात्मानस्य वलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥ १ ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दस्यं चान्यं निगृह्यतः ।

शिला काष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥

अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥

सहसोत्पततो दूरं तूष्णं वापि प्रनृत्यतः ।

तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षस्याल्पमिताशनः ।

उरोविरुध्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।

क्रमाद्वर्णं बलं वीर्यं रुचिरग्निश्च क्षीयते ॥ ७ ॥

ज्वरो दाहो मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधावपि ।

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ॥ ८ ॥

कासमानस्य वाऽभीक्ष्णं कफः सान्द्रश्च जायते ।

स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसः क्षयात् ॥ ९ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १० ॥

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः काशो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ११ ॥

क्रियाजयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते ।
 संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्युच्यते बुधैः ॥ १२ ॥
 अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
 परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं विवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासशोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ १४ ॥
 परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभिषग्भिरुपक्रान्त स्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

प्राणरोधात् क्षयाद्वापि कोष्ठात्पूतियुतात्तथा ।
 क्षतोरस्थन्नपाकेन निःश्वासो वाऽतिपूतिकः ॥ १६ ॥
 उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
 सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयोऽद्याच्च सशर्करम् ॥
 पार्श्वं वस्तिरुजि चाप्य पित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १७ ॥
 भिन्नविट्कः समुस्ताभिर्विषापाठा सवत्सका ।
 बलाश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपत्री पुनर्नवा ॥ १८ ॥
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ १९ ॥
 शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ।
 शृतं क्षीरानुपानञ्च लिङ्घ्यात् क्षीणः क्षतः क्षयः ॥ २० ॥
 इक्ष्वालिका विसग्रन्थि पद्मकेशरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ २१ ॥
 रक्तछीवी पिबेज्जिह्वं लाक्षासपयो घृतैः ।
 वर्षाभूशर्करामुस्त शालितण्डुलजं रजः ॥ २२ ॥
 लाक्षाचूर्णन्तु सुकृतं क्षीद्रान्धेन समन्वितम् ।
 सकृज्जीदं शमयति शोषोद्भूतां वमिं तथा ॥ २३ ॥
 एलापत्रं त्वक्षो द्राक्षा पिप्यक्ष्विं पक्वं तथा ।

सितामधुकखर्जूरं मृद्वीकाञ्च पलोन्मिताः ॥ २४ ॥

संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।

अक्षमात्रास्ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥ २५ ॥

कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां कृदिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठिवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २६ ॥

शोथग्रीवाक्यावाताञ्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।

गुटिकातर्पणीवृथा रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २७ ॥

इत्येलाद्यागुटिका॥

यद्याह्वनागवलयोः क्वाथे क्षीरसमे घृतम् ।

पयसापिप्लीमांसौ कल्कैः सिद्धं क्षये हितम् ॥ २८ ॥

इति यद्याह्वं घृतम् ।

घृतं बलानागवलार्जुनाम्बु सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलोत्थान् शमयत्युदीर्णान् ॥ २९ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रीशौरमस्त्रिष्टा बलाकाश्मर्यकत्तृणम् ।

दर्भमूलं पृश्निपर्णी वलासर्षपका स्थिरा ॥ ३० ॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः खगुप्तवर्षाभू मेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ ३१ ॥

शतावर्थादिमृद्वीका शर्कराश्रावणीवृषैः ।

प्रस्थं सिद्धं घृताद्वात पित्तहृद्रोगगुल्मानुत् ॥ ३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्थः कासशोषक्षयापहम् ।

धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदम् ॥ ३३ ॥

इति श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

द्राक्षायाः सन्मिर्तं प्रस्थं मधुकस्य पलाष्टकम् ।

पथेत्तोयादके शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३४ ॥

पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलक्ष्यम् ।

प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पथेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
 एतद्वाक्षाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतसुखावहम् ॥ ३६ ॥
 वातपित्तज्वरश्वास सविस्फोटहृत्प्लीमकान् ।
 प्रदरं रक्तपित्तञ्च हन्यान्मांसवलप्रदम् ॥ ३७ ॥

इति द्वाचाद्यम् घृतम् ।

क्षीरे धात्रीविदारीक्षुक्षीरीणाञ्च तथा रसे ।
 पचेत्समे घृतप्रस्थं मधुकैरिक्षुकान्वितैः ॥ ३८ ॥
 द्वाक्षाद्विचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
 मधूककुसुमानन्ता काश्मरीढणसंज्ञकैः ॥ ३९ ॥
 प्रस्थाह्वं मधुनः शीते शर्करार्चितुलां तथा ।
 पलार्द्धकाञ्च संचर्ष्य त्वगैलापत्रकेसरान् ॥ ४० ॥
 विनीय तस्य मंलिच्छात् मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ॥ ४१ ॥
 अमृतप्राशमित्येतदस्त्रिभ्यां परिकीर्तितम् ।
 क्षीरमांसाशिनां हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ॥ ४२ ॥
 दृष्णारुचिश्वासकास कृदिमूर्च्छाप्रमर्दनम् ।
 मूत्रकृच्छ्रज्वरप्लव्धं बलं स्त्रीरतिवर्धनम् ॥ ४३ ॥

इत्यमृतप्राशः ।

बलाविदारीक्षस्वा च पञ्चमूलौपुनर्नवा ।
 पञ्चानां क्षीरहृक्षाणां शङ्खाः मुद्ग्यंशिकाः पृथक् ॥ ४४ ॥
 विपाच्य सलिलद्रोणे पूते पादावशेषिते ।
 पादांशे ह्यागोक्षीरे विदार्थ्याः स्वरसे पृथक् ॥ ४५ ॥
 जीवनीयैः पचेत्कल्कै रक्षमात्रै र्वृताढकम् ।
 सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदापयेत् ॥ ४६ ॥
 गोधूमं पिप्पलीभार्गी चूर्णं शृङ्गाटकस्य च ।
 समाक्षिकं कौडविकं तप्तवर्णं खजमूर्च्छितम् ॥ ४७ ॥
 स्थानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ।

तान् जम्घ्वा पलिकान् क्षीरं मद्यं चानुपिवेत्कफे ॥ ४८ ॥
 शोषे कासे क्षये क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ।
 रक्तनिष्ठौवने तापे पौनसे चोरसि क्षते ॥ ४९ ॥
 शस्ताः पार्श्वशिरः शूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ ५० ॥
 अत्र षोडशगुणे जले निःकाथ्य चतुर्भागावशिष्टकाथे द्विगुणं
 क्षीरं विदार्याजरसयोः प्रत्येकं द्विपञ्चाशत्पलैः पाकः ।

इति सर्पिर्गुणः ।

गोक्षीराद्वाढकं सर्पिः प्रस्थमिन्दुरसाढकम् ।
 रसं विदार्याः कुडवं रसात् प्रस्थञ्च तेत्तिरात् ॥ ५१ ॥
 दद्यात् सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानिन्दुरसैरिमान् ।
 मधूकपुष्पकुडवं पिप्पलीकुडवं तथा ॥ ५२ ॥
 कुडवार्षं तुगाक्षीर्याः खर्जूरानि च विंशतिः ।
 पृथग्विभीतकान् पञ्च पिप्पल्यश्च चतुर्थकान् ॥ ५३ ॥
 त्रिंशत्पलानि खण्डाद्वा मधुकात्कर्षमेव च ।
 तथार्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ ५४ ॥
 सिद्धेऽस्मिन् कुडवं क्षौद्राच्छीते प्रक्षिप्य मोदकान् ।
 कारयेन्मरिचाज्जजी पलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ५५ ॥
 वातासृक् पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
 शुथतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥ ५६ ॥
 क्षयिदुर्वलभौरूपां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
 योनिदोषक्षतस्रावदुर्वलानाञ्च योषिताम् ॥ ५७ ॥
 गर्भार्थिनीनां गर्भञ्च स्रवेद्यासां स्त्रियेत च ।
 धन्या बल्या हितास्तासां शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ५८ ॥

इति सर्पिर्भोदकः ।

यद्यश्च तर्पणं शीतमविदाहि क्षितं लघु ।
 अन्नपानं निषेध्यन्तु क्षतक्षीणे सुखार्थिभिः ॥ ५९ ॥

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताञ्च
 त्वजेटुदारान् विषयान् भजेत् ।
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुञ्च
 वाचञ्च पुण्याः शृणुयात् द्विजेभ्यः ॥ ६० ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः चतस्र्यनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कासनिदानमाह ।

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाञ्च ।
 विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥
 प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सन्निभकांस्यस्वनतुष्यघोषः ।
 निरेति वक्तात् सहसा सदोषो मनोषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मजतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्थता ।

कण्ठे कण्ठूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलः स्वरौजाः ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रूक्षस्थानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।

सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेया क्षीरयूषरसादिभिः ॥ ६ ॥

वास्तुको वायसौशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।

स्नेहात्तेलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥ ७ ॥

दध्धारनालान्नफलं प्रसन्नापानमेव च ।

शस्यते वातकासेषु स्वाह्नलवणानि च ॥ ८ ॥

गाम्यानूपोदकैः शास्त्रियवगोधूमषष्टिकान् ।

रसैः मांसाद्यगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ ९ ॥

दशमूलौश्रुता कासश्वासहिकारजापहा ।
यवागूर्दीपनी वृथा वातरोगविनाशिनौ ॥ १० ॥
पञ्चमूलौकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
रसाक्षमश्रुतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ ११ ॥
रसं कर्कटकानां वा घृतभृष्टं सनागरम् ।
वातकासप्रशमनं शृङ्गीमल्लस्य वा पुनः ॥ १२ ॥
शठीशृङ्गीकणाभार्गी गुडवारिदघासकैः ।
सतैलैर्वातकासघ्नैर्लेहोऽयमपराजितः ॥ १३ ॥
भार्गीद्राक्षाशठीशृङ्गी पिप्पलीविश्वभेषजैः ।
गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ १४ ॥
चूर्णिता विश्वदुःस्पर्शा शृङ्गी द्राक्षा शठी सिता ।
लौढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दुस्तरम् ॥ १५ ॥
दशमूलौकषायिण भार्गीकल्कैर्घृतं पचेत् ।
दक्षतिक्षिरनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥ १६ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

भार्गीकल्कैर्घृतञ्चाथ पचेद्दधि चतुर्गुणे ।
भार्गीरसं द्विगुणितं वातकासहरं परम् ॥ १७ ॥

इति भार्ग्यादिघृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकां मानिकांशांस्त्रौन् कुलत्यान् वदरान् यवान् १८
तुलाह्वं राजमाषस्य पादशेषेण तेन तु ।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९ ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
पञ्चकासाब्धिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गीकाङ्गरोगांश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलं जयेत् ॥ २१ ॥

जीवकर्षभकौ मेदे काकोली मधुकं सह ।
जीवन्तीजीवनीयोऽयं मधुरो जीवनी गणः ॥ २२ ॥
सूप्यपणीं विना केचिदष्टवर्गमिमं विदुः ।
ऋद्धिद्वियुतं चान्ये जीवन्ती मधुकं विना ॥ २३ ॥

इति रास्त्राय वृतम् ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं ध्योषं मुस्तं दुरालभाम् ।
शठीपुष्करमूलञ्च त्रेयसी सुरसा वचा ॥ २४ ॥
भार्गी क्षिप्ररुहा राज्ञा कर्कटाख्या च कार्षिकान् ।
कल्कान्निदिग्धिकार्क्षस्य कषाये पलविंशतिः ॥ २५ ॥
मत्स्यण्डिकाया दत्ता तु सर्पिषः कुडवं पचेत् ।
सिद्धशीते पृथक् चोद्ग पिप्पलीः कुडवमन्वितम् ॥ २६ ॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत्कासहृद्रोगः श्वासगुल्मनिवारणम् ॥ २७ ॥

इति कण्टकार्यावलेखः । [इति वातकासनिदानम् ।]

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तित्तमुखस्तृषार्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत्काटूनि कासेत्तपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ २८ ॥
काकोली वृहती मेदा युग्मैः सहषनागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीरयूषाद्याप्युपकल्पयेत् ॥ २९ ॥
वला द्विवृहती द्राक्षा वासाभिः क्षयितं जलम् ।
पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ३० ॥
शठीङ्गीवेरवृहती शर्करा विष्णुभेषजम् ।
पत्रा रसं पिबेत्पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ ३१ ॥
सरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोद्धवा ।
कषायेण मृतं क्षीरं पिबेत्सम्भुशर्करम् ॥ ३२ ॥
द्राक्षामधुकाखर्जूरः पिप्पलीमरिचाम्बितम् ।
पित्तकासहरं ह्येतन्निश्चात्माचिकित्सार्थिभिः ॥ ३३ ॥

महिष्यजाविगोक्षीर धवत्रीफलरसैः समैः ।

सर्पिःप्रस्थं पचेद्युक्त्वा पित्तकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥

इति षट्प्रस्थं हृतम् ।

षापोथ्य क्षीरिणां शृङ्गान् पचेत् क्षीरक्षतुर्गुणे ।

द्राक्षाकल्के घृतं सिद्धं लिङ्घ्यात् तत्पित्तकासनम् ॥ ३५ ॥

इति क्षीरघृतम् ।

क्षीरहृत्ताक्षुरक्षायं पक्वं क्षीरसमं हृतम् ।

पाययेत्पित्तकासघ्नं मधुना चावलेहयेत् ॥ ३६ ॥

इति द्वितीय क्षीरघृतम् । इति पित्तकासः ।

लेप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः ।

क्तारुगौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ३७ ॥

कफजे छर्दनं कार्यं मामे लङ्घनमेव च ।

शस्तं यवान्नविक्रतियूषांश्च कटुतिक्तकान् ॥ ३८ ॥

ममलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कशभुना मूलकशुण्ठिकेन ।

ठीकणाभ्यां सकुलत्यकेन यूषो नवाङ्गः कफरोगहर्त्ता ॥ ३९ ॥

इति नवाङ्गयूषः ।

शठी सातिविषा मुस्तं शृङ्गी कर्कटस्य च ।

अभया शृङ्गवेरश्च समं दृषदि पेषयेत् ॥ ४० ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सुखोदकपरिप्लुतम् ।

काले पानाय दातव्यं श्लेष्मकर्मनिवर्हणम् ॥ ४१ ॥

तैलभृष्टञ्च पिप्पल्याः कल्काक्षं ससितोत्पलम् ।

पिबेद्वा कफवातघ्नं कुलत्यं सलिलप्लुतम् ॥ ४२ ॥

पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवे ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलोज्ज्वलं पिबेत् ॥ ४३ ॥

पौष्करं कटफलं भार्गी विश्वपिप्पलीसाधितम् ।

पिबेत् क्षाद्यं कफोद्रेके कासश्वासे च हृदयङ्गे ॥ ४४ ॥

देवदारुशठीरास्त्रा शृङ्गीधन्वयवासकम् ।
 तैलक्षौद्रयुतं लिङ्गाच्छ्लेष्मकासे सुदारुणे ॥ ४५ ॥
 व्योषपुष्करमृद्वीका त्रिफला-शठिचित्रकैः ।
 मधुतैलयुतो लेहः श्लेष्मकासनिवर्हणः ॥ ४६ ॥
 समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्य्या रसाढकं ।
 घृतप्रस्थं बलाव्योष विडङ्गशठिचित्रकैः ॥ ४७ ॥
 सौवर्चलयवक्षार विल्वामलकपुष्करैः ।
 वृक्षौक-वृहतीपथ्या-यवानीदाडिमादिभिः ॥ ४८ ॥
 द्राक्षापुनर्नवा-चव्य दुरालभ्यान्मवेतसैः ।
 शृङ्गी तामलकी भार्गी रास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ४९ ॥
 कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते ।
 कण्टकारीघृतं सिद्धं कफकासनिषृदनम् ॥ ५० ॥

इति वृहत्कण्टकारीघृतम् ।

व्योषाजमोदचित्रक जीरकषड्ग्रन्थिकचव्यकल्कितम् ।
 सर्पिः कफकासहरं वासकरससाधितं समधु ॥ ५१ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

निर्गुण्डिपत्रस्त्रसेन सिद्धं

सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ॥ ५२ ॥

इति निर्गुण्डीघृतम् ।

विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशक्त्यपरिवेष्टितम् ।

स्विन्नमग्नौ हरेत्कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ ५३ ॥

इति श्लेष्मकासः

कट्फलं कर्तृणं भार्गी मुस्तं धान्यं बलाभया ।

शुण्ठीपर्पटकं शृङ्गी सुराक्ष जले शृतम् ॥ ५४ ॥

मधुहिङ्गयुतं पेर्य कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासे हिक्काज्वरेषु च ॥ ५५ ॥

इति कट्फलादिः काष

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमौषाम् ।
कर्पाक्षमेकं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारि मध्वीषधस्य ॥ ५६ ॥
सितासमं चूर्णमिदं प्रसज्य रीगानिमांस्तु प्रबलाजिहन्ति ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५७ ॥

इति लघुलवङ्गादिसमश्कारं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतसिंहीनां क्वाथं मधुसमायुतम् ।
पिवेत्सपित्ते कफजे कासे श्वासे ज्वरे क्षये ॥ ५८ ॥
वासकः स्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना ।
पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५९ ॥
वातश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।
पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वंशरोचनया युतम् ॥ ६० ॥
दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्कराक्षशठीविल्वसुरसाव्योषहिङ्गुभिः ॥ ६१ ॥
पेयानुपानं तत्पेयं कासे वातकफात्मके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६२ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

भृङ्गराज्रसप्रस्थं शृङ्गवेररसं तथा ।
कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रप्रस्थसंयुतम् ॥ ६३ ॥
दशमूलकुलत्यांश्च शुष्कमूलकशिग्रुकम् ।
भार्गी च कुङ्कुमांशानि क्वाथयेत्सलिसादके ॥ ६४ ॥
पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
देवदारुवचाकुष्ठं शताङ्गा लवणत्रयम् ॥ ६५ ॥
हिङ्गुतुम्बुरुणो व्योषं यवानौजीरकद्वयम् ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं वरा भृङ्गरसस्तथा ॥ ६६ ॥
कट्फलं चित्रकश्चैव समभागानि कारयेत् ।
सम्यक् सिद्धञ्च विघ्नाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥

वातश्लेष्मात्मके कासे प्रतिश्याये च पीनसे ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ।

तैलं त्विदं भृङ्गराजं कफव्याधिविनाशनम् ॥ ६८ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् । इति वातपित्तश्लेष्माधिकारः ।

अथ मिदानम् ।

अतिव्यवायभाराऽध्वं युद्धाऽश्वगजनिग्रहेः ।

रूक्षस्योरःक्षतात् वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ६९ ॥

स पूर्वं कासवे शुष्कं ततः छौवेत्सशोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा ॥ ७० ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ ७१ ॥

पर्वभेदस्वरश्वासं दृष्ट्वा वैस्वर्यपीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्धवात् ॥ ७२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

कासे नु क्षतजे वल्यैर्जीवनीयैर्घृतैरपि ।

अमनैः पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ ७३ ॥

यवागूं वा पिबेत्क्षिप्तं क्षतोरस्कः सुशीतलाम् ॥ ७४ ॥

द्राक्षेक्षुबालिकापद्मं सृणालोत्पलचन्दनैः ।

शृतां पेयां मधुयुतां सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ ७५ ॥

इक्ष्विक्षुबालिकापद्मसृणालोत्पलचन्दनैः ।

मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥ ७६ ॥

द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।

लिङ्घान्तश्चक्षुसर्पिभ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ७७ ॥

इतीत्याद्यवदेहः ।

पिप्पलीपद्मकं द्राक्षा सुपक्वं वृहतीफलम् ।

वृतक्षौद्रयुतो ज्वेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ७८ ॥

मस्त्रिष्ठमूर्वानतवह्निपाठाः कृष्णां हरिद्रां विलिङ्गेद्विचूर्ण्य ।

क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्ये पिबेद् घृतं चक्षुरसे विपक्वम् ॥७८॥

इक्षिचुवालिकापद्मं मृणालोत्पलचन्दनैः ।

मृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ ८० ॥

इतीक्षादिभिर्चीरपाकः ।

पञ्चाशच्च पलं स्त्रिवं कूष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

पक्वं पलशतं खण्डं वासाक्षाद्यादके पचेत् ॥ ८१ ॥

शम्भा घात्री घना भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ।

पिप्पलीकुङ्कुमैश्चैव मधुमानं प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥

कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हृत्सीमकम् ।

हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥

युक्तसर्पिषु कूष्माण्डे पाके गन्धेन सुद्रया ॥ ८३ ॥

इति वासाकूष्माण्डकः । इति क्षतकासः ।

विषमासात्मप्रभोज्याति व्यवायतिप्रजागरैः ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ क्षयो मलाः ॥ ८४ ॥

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ ८५ ॥

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ।

शूलञ्च निष्ठीवति दुर्बलश्च प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ॥८६॥

तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥८७॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ ८८ ॥

मग्नौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।

स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ ८९ ॥

चीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥९०॥

अथ चिकित्सामाह ।

पिप्पलीपद्मकं लाक्षा सम्यक् वृद्धतीफलम् ।

हृतघ्नीद्रयुतो लेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ८१ ॥

चूर्णं काकुभनिष्कं वासकरसभावितं बहुन् वारान् ।

मधुघृतसितोपलाभिलेहं क्षयकासपित्तहरम् ॥ ८२ ॥

पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागघ्नीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निविद्वद्द्वयं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ८३ ॥

इति पिप्पल्यायं घृतम् ।

कुलीरशुक्लीश्चटकैणलावाग्निःकाप्यं वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ।

पचेद्दृतं तत्तु निषेव्यमाणं हन्यात् क्षयोत्थं क्षतजञ्च कासम् ॥ ८४ ॥

इति कुलीरायं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलौत्रिफला भार्गी शुण्ठी सचित्रकैः ।

कुलत्थपिप्पलीमूल पाठाकोलयवैर्जले ॥ ८५ ॥

शृते नागरदुस्सर्गं शठीपिप्पलीपौष्करैः ।

कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८६ ॥

सिद्धेऽस्मिन् चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ।

दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ ८७ ॥

इति द्विपञ्चमूलायं घृतम् ।

शुभेऽङ्गि सुदेशसम्भूतं मूलशतं सम्यगश्नगन्धायाः ।

पुण्येऽहनि संशुष्यं विपचेद् द्रोणेऽभसि च विद्वान् ॥ ८८ ॥

ज्वात्वाष्टभागसिद्धं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।

हे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य मांसस्य ॥ ८९ ॥

सर्पिःप्रस्थमथैकं गव्यञ्च पयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।

कल्कानक्षसमानानूर्ध्वमतः सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ९० ॥

काकोलीद्वयश्चही मेदे हे जौरकं स्वयं गुप्ताम् ।

वृषभकमेलां मधुर्कां शृङ्गीकां यासपिप्पली ॥ ९०१ ॥

जीवन्तीमुपकुक्षां बलां विदारीं शतावरीं चात्र ।

दत्त्वा सम्बन्धिपचेत् सर्पिरघोषृत्य खित्वा च ॥ ९०२ ॥

मधुश्चर्करयोः कुङ्कुमं दत्त्वा भाण्डे शुभे स्थितं मृदितम् ।
 लीढा तत्पाणितले यथेष्टमाहारमश्नीयात् ॥ १०३ ॥
 क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रियहीनबलवर्णमांसाश्च ।
 प्राश्य प्रकुर्यात् सद्यः पुष्टिबलारोग्यतेजांसि ॥ १०४ ॥
 उपयुज्य सर्पिरेतत् सप्ततिवर्षं युवेव पुनर्भूत्वा ।
 बहुशः स्त्रियोऽधिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ १०५ ॥
 पुत्रार्थिनीश्च नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि ।
 बन्ध्या लभते पुत्रं प्राश्येदश्चाश्वगन्धायाम् ॥ १०६ ॥
 उपभुङ्क्ते यः पुरुषो मासत्रयं द्विमासं मासं वा ।
 नारीशतं स गच्छेन्नैव भजेद्योषितां वृषिम् ॥ १०७ ॥
 खालित्यबलीपलितैर्नचास्य देहीऽभिभूयते क्षिप्रम् ।
 वातव्याधिभिरार्त्तस्तथैव हृदस्तिरोगार्त्तः ॥ १०८ ॥
 न चिरादपि रोगार्त्ता भुञ्जानाः सर्पिररोगा भवन्ति ।
 अतोऽजगद्वितार्थि सर्पिरिदं वाजिगन्धायाम् ॥ १०९ ॥
 श्रेष्ठं वाजीकरणं निट्टं द्वाश्विभ्यां पूर्वं बहुशः ।
 प्रोक्तं वृथं वल्यं क्षयकासहरं पुष्टिकरञ्च ॥ ११० ॥

इत्यश्वगन्धार्थं घृतम् ।

पिप्पलीमधुकं वापि कार्ष्णिकञ्च सितोत्पलम् ।
 प्रस्थिकं गव्यमाज्यञ्च क्षीरमिक्षुरसं तथा ॥ १११ ॥
 यवगोधूममृद्धीका चूर्णमामलकाद्रसम् ।
 तैलञ्च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाग्निना ॥ ११२ ॥
 पचेन्नेहं घृतक्षौद्र युक्तः सश्वासकासनुत् ।
 क्षयहृद्ग्रीवाकासघ्नो हितो वृद्धाऽल्परेतसाम् ॥ ११३ ॥

इति पिप्पल्याद्योऽवलीङ्गः ।

सन्निपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
 सन्निपातहितं तस्मात् कार्यमत्र चिकित्सितम् ॥ ११४ ॥
 इति क्षयकासः ।

अक्षतानामरं फक्षी व्याघ्रपर्णीसुसाधितः ।

क्वाथः पिप्पलीचूर्णाब्धः कासश्वासौ जयत्यसम् ॥ ११५ ॥

भार्गी सनाढ्या सिंही कुक्षत्वं भूलकं तथा ।

पिबेत् पिप्पलीचूर्णेन कासश्वासं व्यपोहति ॥ ११६ ॥

स्वरसं शृङ्गवेरस्य भास्विकेण समन्वितम् ।

पाययेत्कासश्वासघ्नं प्रथिश्यायकफापहम् ॥ ११७ ॥

पथ्या शुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ ११८ ॥

नागरेणाभया तद्वत् काममाशु व्यपोहति ॥ ११९ ॥

स पिप्पलीपुष्करमूलपथ्या शुण्ठीशठीसुस्तकसूक्ष्मचूर्णैः ।

गुडेन युक्ता गुटिकाः प्रयोज्याः श्वासेषु कासेषु च वर्धितेषु १२०

अष्टाङ्गचूर्णसंयुक्ता पक्ता क्षीरं प्रयोजयेत् ।

कासं श्वासान्वितं घोरं हन्यादेतन्नासंशयः ॥ १२१ ॥

पञ्चकोलैः मृतं क्षीरं कफघ्नं लघु शस्यते ।

श्वासकासारुचिहरं बलवर्णान्निवर्द्धनम् ॥ १२२ ॥

इति कासवासः ।

वाग्यमानस्य कासेन नासास्रावे स्वरं जडे ।

क्षवथौ गन्धमासे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ १२३ ॥

अथ कासे धूमानी पानम् ।

मनःशिलैला भरिचं मांसीसुस्तं सगुण्मुलम् ।

धूमन्तस्यानु च पयः सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ १२४ ॥

पञ्चकासान् क्षयहन्त सर्वदोषसमुत्थितान् ।

शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ १२५ ॥

इति मनःशिलादिधूमपानम् ।

मनःशिलालिप्तदलं वदर्याघर्मशोधितम् ।

सक्षीरं धूमपानन्तु महाकासनिवारणम् ॥ १२६ ॥

पिष्टा त्रिपुटक्षूर मूलव्योमनःशिलाः ।
 तेन प्रलिप्य वसनं धूमवर्तिः प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 धूमं तस्याः पिवेद्यस्तु चण्डात् कासमुदस्यति ॥ १२८ ॥
 भर्कचौरशिले तुल्ये तदर्धे च कटुत्रिकम् ।
 चूर्णितं वज्रिनिक्षिप्तं पिवेद्धूमन्तु योगवित् ॥ १२९ ॥
 जातेरुत्तरदिक्षूल शिलैलागुगुलुः समः ।
 भजामूत्रेण पिष्टोऽयं धूमः कासहरः परः ॥ १३० ॥
 भक्षयेद्य तच्चूर्णं पिवेद् दुग्धमथाम्बुना ।
 कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ १३१ ॥
 कण्टकारीकृतः काथः सकृणः सर्वकासहा ।
 कण्टकार्याः कणायाश्च चूर्णं मधुयुतं लिहेत् ॥ १३२ ॥
 देवदारुबलारास्त्रा त्रिफलाव्योषपञ्चकैः ।
 मविडङ्गैः शिलातुल्यं तच्चूर्णं सर्वकासनुत् ॥ १३३ ॥
 कुन्टीसैन्धवव्योष विडङ्गामलहिङ्गुभिः ।
 लेहः साज्यमधुः कासश्वासहिक्कानिवारणः ॥ १३४ ॥

इति कुन्ध्यादिलेहः ।

हरीतकीकणाशुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
 कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चाऽनलदीपनः ॥ १३५ ॥

इति हरीतकाद्यो मोदकः ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगीलं
 चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्द्धमन्थात् ।
 खादेदिदं समक्षितं गुदजाम्बिमास्थ-
 गुल्माश्चिश्चसमक्षयणहृदामयेषु ॥ १३६ ॥

इति भर्करास्त्रचूर्णम् ।

प्रवृज्जातौफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याद्यसमानमौषधम् ।
 सार्धमात्रं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारिमहीषधस्य ॥ १३७ ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसङ्गं रोगानिमानाशु बलाविह्वयात् ।
कासस्वरारोचकमेहगुल्मश्वासान्निमान्यं ग्रहणीप्रदोषान् ॥ १३८

इति वृहत्संस्कृतं समचूर्णम् ।

कर्षः कर्षाईमयो पलं पलद्वयं तथाईकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ १३९ ॥
सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविनिर्मुक्ताः ।
अपि पूयं कृदयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ १४० ॥

अथ दाडिमं दाडिमफललक्षं च । इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

प्रस्थं विभीतकानामस्थि विहाय साधयेदजाम्बूत्रे ।
लेहयेदयलेहोऽयं मधुयुक्तः श्वासकासघ्नः ॥ १४१ ॥

इति विभीतकावलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरं त्रिफलां शठीम् ।
सुखैलां पिप्पलीं द्राक्षां द्वौ वृहत्पौ विभीतकम् ॥ १४२ ॥
शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यं रसास्त्रनम् ।
पुनर्नवां लोहरजं स्त्रायमाणां यवानिकाम् ॥ १४३ ॥
भार्गीं तामलकीन्मृष्टिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारं चित्रकद्विग्वस्त्रवेतसं देवदारु च ॥ १४४ ॥
चूर्णीकृत्य पलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
चूर्णं पाणितलं पञ्च कासान्नैतद्व्यपोहति ॥ १४५ ॥

इति जीवन्त्याद्यं चूर्णम् ।

पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
चूर्णीकृत्य पलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १४६ ॥
एतैश्चूर्णैः समैः सर्वैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सिताम् ।
लिङ्गालेहं विपच्येतत् सर्वकासहरं परम् ॥ १४७ ॥

इति पद्मकाद्यं चूर्णम् ।

सर्पिर्गुडूचौष्ठकण्टकारीकाथेन कण्ठेन च सिद्धमेतत् ।

प्रेयं पुराणज्वरकासशूलश्वासान्निभान्धुं शङ्खीनदेषु ॥ १४८ ॥

इति सिङ्गान्तं दृतम् ।

घृतं रास्त्राबलापथ्या श्वदंष्ट्रा कण्ठपाचितम् ।

कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिस्सदनम् ॥ १४९ ॥

इति कण्टकारीदृतम् ।

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्यास्तुलां शुभाम् ।

क्षुप्तां पचेज्जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १५० ॥

मिश्रिते तत्कषायेऽस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कान् विख्यप्रमाणांश्च तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

सौवर्चलं यवक्षारो रास्त्रा त्रिकटुकं वचा ॥ १५२ ॥

एतत्सर्पिः प्रशंसन्ति पञ्चकासनिवारणम् ।

श्वासं कासं प्रतिश्यायं श्लेष्मकासञ्च नाशयेत् ॥ १५३ ॥

निदिग्धिकाघृतमिदं न व्याधिरतिवर्त्तते ।

जातशूलोऽपि संवृद्धो देवसेनामिवासुराः ॥ १५४ ॥

इति कण्टकारीदृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां क्षुप्तां कृत्वा द्रोणेऽश्वसि पचेत् ।

तेनादकेन काथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५५ ॥

रास्त्रादुःस्पर्शवङ्गन्या पिप्पलीद्वयचित्रकैः ।

सौवर्चलयवक्षार कृष्णामूलैश्च तं जयेत् ॥ १५६ ॥

कासश्वासकफठौवह्निभारोचकपीनसान् ॥ १५७ ॥

इति कण्टकारीदृतम् ।

समूलपत्रशाखान्तु शङ्खं कृत्वाटक्पकम् ।

तप्तं कुर्वात्यलघुतं द्वौ प्रक्षी पञ्चमूलयोः ॥ १५८ ॥

शरीतकी विभीतकबोर्वरकं कुङ्कुमवयम् ।

दद्यादामलकानाञ्च कुङ्कुमञ्च त्रिभागशः ॥ १५८ ॥
 निःक्राव्य सलिलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ।
 भेषजानि सुपिष्टानि तप्तेमानि प्रदापयेत् ॥ १६० ॥
 हे मेदे हे हरिद्रे च जीवकर्षभकायुभौ ।
 काकोलीक्षीरकाकोली चन्दनं मधुकं तथा ॥ १६१ ॥
 सुन्नपर्णी माषपर्णी पयस्या चापि पिप्पली ।
 मरिचं चाश्वगन्धा च सशुण्ठी काकनासिका ॥ १६२ ॥
 सूक्ष्मैला शतपुष्पा च सृङ्गीका च शतावरी ।
 एतैः सर्पिर्विपक्त्वथं गवां क्षीरे चतुर्गुणे ॥ १६३ ॥
 सर्वकासापहं सर्पिः क्षीणक्षतसुखावहम् ।
 हिक्काश्वासहरक्षैव स्वररक्तप्रसादनम् ॥ १६४ ॥
 इति ठक्कवासकाशं घृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादावशेषिते तस्मिन् कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ १६५ ॥
 दुरालभा क्लिन्नरुहा भार्गी कर्कटकाह्वया ।
 राज्ञा मुस्तं शटी चव्यं चित्रकं त्रूषणं तथा ॥ १६६ ॥
 पलांशानि पलान्यत्र शर्करायास्तु विंशतिः ।
 घृततैलपलान्यस्मिन्ष्टावष्टौ प्रदापयेत् ॥ १६७ ॥
 कल्कीकृत्य घृते शीते मधुनोऽष्टपलं क्षिपेत् ।
 चतुःपलं पिप्पलीनां तुगाक्षीर्याचतुःपलम् ॥ १६८ ॥
 एषः लेहः शमयति पञ्चकासांश्चिरोत्थितान् ॥

• इति कण्टकारीविषः ।

समूलपुष्पकृदकण्टकार्यास्तुलां जलद्रोणपरिभृताञ्च ।
 हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादेतत्तु पक्वा चरणावशेषम् ॥ १६९ ॥
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नीं विपक्वमुत्साध्य ततः सुग्रीते ।
 कटुत्रिकञ्च त्रिपलप्रमाणं पलांश्च घटपुष्परसञ्च चापि ॥ १७० ॥

क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथान्निप्रयुज्यभोगो विधिर्भावसीदः ।
 वातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च हिदोषकासानपि च त्रिदोषान् ॥ १७१
 क्षतोद्भवं च क्षयजञ्च हन्यात् सपीनसश्वाससुरःक्षतञ्च ।
 यक्ष्माणमेकादशमुपरूपं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ १७२ ॥
 इति व्याघ्रीहरीतकी ।

दशमूलीं स्वयङ्गुलां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १७३ ॥
 भार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलाशं यषाढकम् ।
 हरीतकीशतक्षैकं जले पञ्चादके पचेत् ॥ १७४ ॥
 यवेः स्निग्धैः कषायन्तु पूतं तन्वाभयाशतम् ।
 पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतात् ॥ १७५ ॥
 तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धयीति च माषिकात् ।
 कुडवं पलमानं च चातुर्जातविचूर्णितम् ॥ १७६ ॥
 लिङ्गाद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनम् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १७७ ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं हिक्काः सविषमञ्जरान् ।
 हन्यात् गुल्मग्रहण्यर्शो हृद्रोगाश्चिपीनसान् ॥ १७८ ॥
 अगस्त्यविहितं धन्यमिदं त्रैलोक्यं रसायनम् ॥ १७९ ॥
 इत्यनस्यहरीतकी ।

संख्या पलानां शतशो मताऽगस्त्यहरीतकी ॥ १८० ॥
 यथोद्दिष्टगुणं कुर्वन् पित्तञ्च कुर्वते यदि ।
 तथा सार्यं गुडौ योज्य एष एवाख्यमात्रया ॥ १८१ ॥
 भार्द्रद्वयद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च ।
 शृङ्गद्वयचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः ॥ १८२ ॥
 यवगोधूममाषाञ्च तिलाश्चापि नवा हिताः ।
 पुराणा विरसा रूक्षा न तदर्थकराः क्षृताः ॥ १८३ ॥

हरीतकीऽपि नवा घ्राण्यः ।

अभयानां शतं दारु शङ्खपुष्पीं मधूलिकाम् ।

स्वयं गुतां पञ्चमूलीं हे शटीं पुष्कराङ्गवम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलबला हस्तिपिप्पली साश्वमेदकान् ।

भार्गीं पुनर्नवाश्चैव द्विपलांशां यवाढकम् ॥ १८५ ॥

पचेत्पञ्चाढके तोये पादशेषं तथोद्धरेत् ।

विनीय चाभयां तत्र पुनश्चाग्नावधिस्येत् ॥ १८६ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तत्र कषाये कुडवं पृथक् ।

तैलात् पिप्पलीचूर्णाच्च घृतात् क्षौद्राक्षथैव च ॥ १८७ ॥

पक्त्वा तल्लेहवत् स्वाप्यं घृतभाण्डे विधानतः ।

पथ्यभुङ् न्यस्ताहारः खादेद् हे हे हरीतकी ॥ १८८ ॥

हन्याच्च यक्ष्णीगुल्मपाण्डुर्त्तिविषमज्वरान् ।

यक्ष्मांश्च ग्रीह वैस्वर्यं श्वासकासारुचिक्षयान् ॥ १८९ ॥

बलवर्णान्निजननं ब्रलीर्पलितनाशनम् ।

रसायनमिदं सिद्धं भगव्यविहितं मतम् ॥ १९० ॥

इति उद्दगन्धहरीतकी ।

यवाढके सप्तजलाढकानि हरीतकीनाम्तु शतं गुरुणाम् ।

लोहे कटाहे समधिश्रित्वा द्रव्याणि चैतानि समाधदौत ॥ १९१ ॥

दन्तप्रश्वगन्धाचिरवित्त्वमूलं भस्मातकं विष्वफलं नतञ्च ।

उभे हरिद्रे गजपिप्पली च पत्राणि मूलानि च चित्रकस्य ॥ १९२ ॥

पिप्पल्यपामार्गमथात्मगुप्ता सर्वाणि कुर्यात्पलसन्धितानि ।

एकत्र सर्वाणि भिषग्विदग्धाद् द्विपञ्चमूलीं च यवप्रमाणम् ॥ १९३ ॥

मृदूनि सुस्विन्नयवान् विदित्वा शनैः प्रयक्त्वा दवतारयेच्च ।

विस्माद्य तेनैव जलेन सार्जं पचेत्पुराणस्य शतं गुडस्य ॥ १९४ ॥

भूयो गुरुणामपि तत्र दद्याद्दहरीतकीनाञ्च सहस्रमन्यत् ।

प्रथं पुराणस्य घृतस्य दद्यान्नवस्य तैलस्य च तावदेव ॥ १९५ ॥

शीते मधु स्नेहसमन्तु दद्यात्
पलानि चाष्टावथ पिप्पलीनाम् ।
सा कल्कमिश्रा त्वथ सेव्यमाना
सर्वान् प्वराज्ञायतीह मासात् ॥ १८६ ॥

मासद्वयेनैव च नेत्ररोगान्निहन्त्यपूर्वाञ्च करोति दृष्टिम् ।
कुष्ठानि मासत्रयतो निहन्ति प्रभिन्नकर्णाङ्गुलिनासिकानि १८७
भगन्दरं श्लीपदवातगुल्मं
श्वासं तथा मासचतुष्टयेन ।
सम्भक्षिता पञ्चभिरेव मासैः
करोति केशान् भ्रमराञ्जनाभान् ॥ १८८ ॥
षड्भिस्तु मासैः खलु सापि कुर्यात्
केशान् सुनीलान् घनकुक्षिताग्रान् ।
सहस्रपथ्यामथ चोपयुञ्ज्य
बलं भवेदुत्तमकुञ्जरस्य ॥ १८९ ॥

सरं मयूरस्य हयस्य वेगं शरच्छशाङ्कस्य पराञ्च कान्तिम् ।
सौभाग्यमेधास्मृतिस्तत्त्वयुक्तो बलान्वितः पद्मदलायताक्षः ॥ २०० ॥
जीवेत्समानाञ्च सहस्रमग्रं प्रयोगकालादिति सत्यवाक्यम् ।
समीक्ष्य कल्पांस्तु चकार योगं हिताय लोकस्य मुनिर्वशिष्ठः २०१
इति वशिष्ठहरितकौ ।

कुलत्यानां पलशतं दशमूलपलं तथा ।
शतं ब्राह्मणयज्याश्च चतुर्गुणजले शृतम् ॥ २०२ ॥
पादावशेषे पूते च गुडस्थार्द्धतुलां पचेत् ।
पाकं ज्ञात्वावतार्यैव सुशीते श्लेष्मचूर्णितम् ॥ २०३ ॥
षट्पलञ्च तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ।
कुडवं मधुनो दद्यात् स्थापयेत् स्निग्धभाजने ॥ २०४ ॥
खादेदग्निबलापेक्षी नाशयेदधिरादयम् ।

यक्ष्माणं पीनसं कासं श्वासं जीर्णमजीर्णकम् ॥ २०५ ॥

जीर्णज्वरं पाण्डुरोगं हृद्रोगं श्लेष्ममासतम् ।

कुलत्थगुडं इत्युक्ताः सर्वोपद्रवनाशनः ॥ २०६ ॥

इति कुलत्थगुडः ।

चतुष्पलं मूलकशुण्ठिकस्य तथैव शुद्धस्य कुलत्थकस्य ।

तुल्यं प्रदद्याद्दशमूलतश्च द्रोणेऽश्वसः सर्वमिदं पचेत्तु ॥ २०७ ॥

दत्त्वा हविस्तैलपलाष्टकञ्च गुडस्य शुद्धस्य तुलां तथैव ।

तावत्पचेद्यावदिदं समस्तं सङ्गृह्य द्रव्यां गुडपाकमेति ॥ २०८ ॥

चूर्णीकृतैर्जरिकचव्यमृङ्गी भार्गीत्रिसौगन्धिककटफलैश्च ।

सुस्तायवानौशट्पिण्डकैश्च सव्योषकैर्हृषपलप्रमाणैः ॥ २०९ ॥

सार्धं क्षिपेत् माक्षिकप्रस्थमात्रं दद्यात् सुशीतेत्यथ वङ्गरपेक्षाम् ।

माषां ततो लेहवदालिङ्गैश्च पथ्याशनश्च त्वथ योगकाले ॥ २१० ॥

कफोद्भवा ये च विकारजाता सञ्ज्ञासकासा हृदयक्षताश्च ।

हृत्पार्श्वशूलज्वरहृदिदण्डा स्वरक्षयारोचकवञ्जिसादाः ।

ते नाशमायाम्युपयोगतश्च कुलत्थसंज्ञस्य गुडस्य शीघ्रम् ॥ २११ ॥

इति द्वितीयः कुलत्थगुडः ।

खादिरवासकप्रक्षवं क्षायाशुष्कञ्च संचूर्ण्य ।

त्रिभागपिप्पलीयुक्तं कटुत्रयं मधुनावलिङ्घ्यात् ॥ २१२ ॥

इति कासश्लेष्मचूर्णम् ।

इति वक्त्रसंसङ्खितः कासनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ हिक्कानिदानमाह ।

पिदाहि मुखविष्टम्भि रुक्ताभिश्चन्द्रिभोजनैः ।

शीतयानासनस्नानरजोभूमातपामिलैः ॥ १ ॥

आयामकर्मभारश्चर्याभिराश्रयतापतर्पणैः ।

शामदोषाभिजातश्चैव योऽपि प्रप्रीड्यते ॥ २ ॥

विषमाशनाध्यशनेस्तथा संशमनैरपि ।

हिक्काश्वासश्च कासश्च कृष्णं समुपजायते ॥ ३ ॥

सुहृर्मुहुर्वायुश्च देति सखनो

यत्नत् प्रीहान्वाणि सुखादिवाक्षिपन् ।

सघोषवानाशु हिनस्वस्तन् यत-

स्ततस्तु हिक्केति भिषग्भिरुच्यते बुधैः ॥ ४ ॥

प्राचीदकान्नवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ।

हिक्कां करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥

अक्कां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।

वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्काः करोति च ॥ ६ ॥

कण्ठोरसो गुह्यश्च वदनस्य कषायता ।

हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ७ ॥

पानाच्चैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्कायत्पूर्वगो भूत्वा तां विद्यादक्कां भिषक् ॥ ८ ॥

चिरेण यमलैर्वेगेर्या हिक्का संप्रवर्त्तते ।

कम्पयन्ती शिरोययीवां यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥

विक्कट्कालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जलमूलात् प्रधावति ॥ १० ॥

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ११ ॥

मर्माश्लेषपीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।

महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी ॥ १२ ॥

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो

दृष्टिबोर्ध्वाम्यते यस्य नित्यम् ।

पीपीऽवहिद् धीति यथातिसात्रं

तो द्वौ चान्धौ वर्जयेद्विक्रमानी ॥ १३ ॥

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तद्वेषकृतस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ १४ ॥

आयासात् या समुत्पन्ना हिक्का हन्याशु जीवितम् ।

यमिका या प्रलापार्त्ति मोहलक्षणासमन्विता ॥ १५ ॥

अक्षौण्णसाध्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्यतोऽन्यथा ।

आसां क्षुद्राक्षजाः साध्याः शेषाः प्राणहरा मताः ॥ १६ ॥

यथाम्निरिक्षोः पवनानुद्वहो वज्रं यथा वा सुरराजमुक्तम् ।

रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वास सहिक्का च विलम्बिका च ॥ १७ ॥

प्राणावरोधतर्जनविस्मापनभयभाषकैश्च घोरैः ।

कथाप्रयोगैः शययेद्विक्कां घोरां मनोघातेः ॥ १८ ॥

हिक्कात्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् ।

रसान् पिबेत् फलिन्याश्च लाजशक्तान् ससैन्धवान् ॥ १९ ॥

मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पलीशर्करान्विता ।

नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥ २० ॥

स्तन्येन मक्षिकाविष्टा नस्यं बालककाम्बुना ।

योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥ २१ ॥

मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ।

अप्यसाध्या नयत्यस्तं हिक्काक्षौद्रावलेहनात् ॥ २२ ॥

सद्य एव महायोगः काशमूलभवं रजः ।

हिक्कात्तो मधुना लिङ्गाच्छुण्ढीधानी कथान्वितम् ॥ २३ ॥

प्रबालत्रिफलाशङ्क चूर्णं मधुघृतप्रुतम् ।

पिप्पलीगैरिकं चेति क्षौद्रो हिक्कानिवारणः ॥ २४ ॥

कोलमजाक्षनं लाजा तिलका काश्चनगैरिकम् ।

अण्णाधात्रीसिताशुण्ढी कासीसन्दधिनाम च ॥ २५ ॥

पाटल्याः सक्कलं पुष्पं कण्ठाच्छर्जूरमुष्णकम् ।

पठेते पादिका लेहा हिक्काग्रा मधुसंयुताः ॥ २६ ॥

नेपाल्यागोविषाणाभ्यां कुष्ठसर्जरसश्च च ।

धूमं कुशस्य वासाण्यं पिबेद्विक्रोपशान्तये ॥ २७ ॥

निर्धूमाङ्गारनिक्षिप्तं श्लेष्ममाघरजोद्भवः ।

हिक्का पञ्च निहन्तग्राशु धूमः पीतो न संशयः ॥ २८ ॥

सुपूतिकोटं लसुनोपगन्धाहिङ्गवन्धितं चूर्णमिदं सुभाषितम् ।

प्रजाविमूत्रेण च सप्तकत्वा घ्राणानिषितं विनिहन्ति हिक्काम् ३९

इति सुपूतिकोटाय चूर्णम् ।

हरेणवोऽथ पिप्पल्यः कायहिङ्गुसमायुतः ।

हिक्काप्रथमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३० ॥

कुक्कूलानलसंस्त्रिक्तं दधुवाण्यप्रससम्भवः ।

रसः समाक्षिकः पीतो हिक्कामाशु नियच्छति ॥ ३१ ॥

नारीक्षीरेण वा सिद्धं सर्पिर्मधुरकैरपि ।

नासानिसिक्तं पीतं वा सद्यो हिक्का नियच्छति ॥ ३२ ॥

इति नारीक्षीराय हृतम् ।

यत्किञ्चित्कफवातघ्नं सुष्णं वातानुलोमनम् ।

भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥ ३३ ॥

हिक्काश्वासे पिबेद्भार्गी सविश्वामुष्णवारिणा ।

नागरं वा सिताभार्गी सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ३४ ॥

अभयानागरकल्कं पौष्करयावशुकमरिच कल्कं वा ।

तोयिनोष्णेन पिबेच्छ्वासी हिक्की च तच्छान्तेः ॥ ३५ ॥

दृषितो दशमूलस्य काथं वा देवदारुजम् ।

मदिरां वा पिबेद्युक्त्या हिक्काश्वासनिपीडितः ॥ ३६ ॥

दशमूलीरसे सर्पिर्दधिमण्डेन साधयेत् ।

कण्ठासौवर्चलान्नार वयस्याङ्गिङ्गुरोचकैः ।

कायस्थया च तत्पानाद्विक्वाश्वासौ नियच्छति ३७ ॥

इति दमस्वायं वृत्तम् ।

वासाष्टतं वायुं पिबेत्पिबेत् द्रूपणमेव वा ।

वातपित्तानुबन्धे तु सुडविश्वसमन्वितम् ॥ ३८ ॥

छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं शृतं तोये चतुर्गुणे ।

श्वासघ्नं भिषजं यच्च तच्च कार्यं प्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

इति वक्त्रसंग्रहितः शिकानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ श्वासनिदानम् ।

यैरेव कारणेर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्तते ।

तैरेव कारणैः श्वासः क्षीरो भवति देहिनाम् ॥ १ ॥

महोर्ध्वस्त्रितमकच्छुद्रमेदैस्तु पञ्चधा ।

भियते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ २ ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पौडं शूलमाधानमेव च ।

आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्कनिस्तोद एव च ॥ ३ ॥

यदा सीतांसि संरुध्य मारुतः कफमूर्च्छितः ।

विश्वम्ब्रजति संक्रुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ ४ ॥

उद्धूयमानवातो यः शब्दवहुः स्थितो नरः ।

उच्चैः श्वसति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ ५ ॥

प्रनष्टसंज्ञाविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

विहताक्षाननो वक्त्रमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ६ ॥

दीर्घं प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपश्यते ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं श्वसति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृत्तमुखसीताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वं दृष्टिर्विपश्येच्च विभ्रान्ताच्च इतस्ततः ।
 प्रमुह्यन्वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपौडितः ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वं श्वासे प्रकुपिते चाधः श्वासो निरुध्यते ।
 मुह्यतस्त्राम्यतस्योर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्यसून् ॥ १० ॥
 यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणैर्निपौडितः ।
 न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मछेदरुगार्दितः ॥ ११ ॥
 आनाह स्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
 विप्रुताच्चः परिचीणः श्वसन्नक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥
 विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
 ह्रिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ १३ ॥
 प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
 श्रौवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ १४ ॥
 करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
 अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ १५ ॥
 प्रताम्यति सवेगेन त्रस्यते स निरुध्यते ।
 प्रमोहं कांसमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥ १७ ॥
 तथास्योर्ध्वं सते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितम् ।
 न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपौडितः ॥ १८ ॥
 पार्श्वे तस्यावष्टब्धाति शयानस्य समीरणः ।
 प्रासीनो लभते सौख्यमुष्णश्चैवाभिनन्दति ॥ १९ ॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो बहुश्वासो मुह्येवावधम्यते ॥ २० ॥
 मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च प्रवर्धते ।
 स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्वाभवीकृतः ॥ २१ ॥

क्ष्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्याप्रतमकन्तु तम् ।
 उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ २२ ॥
 तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रताम्यति ।
 मल्लतस्तमसीवाख्य विद्याप्रतमकन्तु तम् ॥ २३ ॥
 रुजायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयेत् ।
 क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ २४ ॥
 हिनस्ति न स गाढाणि न च दुःखं यथोत्तरे ।
 न च भोजनपानानां निरुणद्धुः चिताङ्गतिम् ॥ २५ ॥
 नेन्द्रियाणां व्यथाश्चैव काश्चिदापादयेद्भुजम् ।
 स साध्य उक्तो बलिनः सर्वो वाऽव्यक्तलक्षणः ॥
 क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ॥ २६ ॥
 त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ २७ ॥
 कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
 यथा श्वासश्च कासश्च हरते प्राणमाशु हि ॥ २८ ॥
 वाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोत्तरः ।
 कफाद्वाताधिकात्पित्तसंसृष्टः क्षिन्नसंज्ञकः ॥
 श्वासो मारुतसंसृष्टो महानूहस्तथा मतः ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

स्नेहवस्ति सृते केचिदूहं श्वाधश्च शोधनम् ।
 मृदुप्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥ ३० ॥
 दशमूलौ शटी राक्षा पिप्पली विम्बपीप्परैः ।
 मृङ्गीतामलकौभार्गी गुडूचीनागरार्धभिः ॥ ३१ ॥
 यवागू विधिना सिद्धं कषायं वा पिवेन्नरः ।
 कासश्चक्षुद्रहपाश्चात्तिं हिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ ३२ ॥
 कुलत्ययवकोलाङ्ग दशमूलकलाजसम् ।
 पानार्थं कल्पयेत् कास हिक्काश्वासनिवृत्तये ॥ ३३ ॥

कुलत्पनागरम्भाग्नीषासामिः काचित् कृत्तम् ।
 पीतं पौष्करसंयुक्तं श्वासकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥
 दशमूलकषायस्तु पुष्करेण विचूर्णितः ।
 श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलविनाशनः ॥ ३५ ॥
 रन्भाकुन्दशिरीषाणां कुसुमं पिप्पलीयुतम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासं व्यपोहति ॥ ३६ ॥
 देवदारुवचाभार्गी विश्वपौष्करकटफलैः ।
 कृत्वा काथो जयत्याशु श्वासकासानशेषतः ॥ ३७ ॥
 शृङ्गीमहौषधिकणाघनपुष्कराणां
 चूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम् ।
 काथेन पीतममृताह्वषपञ्चमूल्याः
 श्वासं त्र्यङ्गेण शमयेत् अतिदोषमुग्रम् ॥ ३८ ॥
 कूष्माण्डकसिताचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिषा ।
 शौघं शमयति श्वासं कासश्चैव सुदारुणम् ॥ ३९ ॥
 व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गी विष्वमध्यत्रिकाण्डकैः ।
 प्रमृताग्निसूतैरितैः यूषः स्याच्छ्वासनुत्पलः ॥ ४० ॥
 कुलत्पदशमूलानां काथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।
 कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ॥ ४१ ॥
 शृङ्गमूलकयूषश्च द्विक्काश्वासनिवारणः ॥ ४२ ॥
 द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिङ्गन् हन्ति श्वासान् सुदारुणान् ॥ ४३ ॥
 गुडं कटुकतेलेन मिययित्वा समं लिङ्गन् ।
 त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ ४४ ॥
 श्वाविधः सूचका दग्धा सचौद्रुतशर्करा ।
 श्वासकासहरा बर्हिषादौ वा मधुसर्पिषा ॥ ४५ ॥
 हरिद्रां सरिषं द्राक्षां गुडं राक्षां कणां शटीम् ।

तैलेन विलिङ्गन् हृत्वाश्वासात् मारुतशामि ॥ ४६ ॥

हरिद्रापत्रमैरक्षं मूलं सार्द्धं मरुतशिलां ॥

देवदारुघनं मांसीं पिष्ट्वा वर्त्तिः प्रकल्पयेत् ॥ ४७ ॥

तां घृताक्तां पिबेद्भूमं श्वासं हन्ति सुदारुणम् ।

श्वासश्चिकापरिगतं स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ।

श्वासो विलयनं याति मारुतश्च प्रशाम्यति ॥ ४९ ॥

स्निग्धं ज्ञात्वा ततश्चैनं भोजयित्वा रसौदनम् ।

वातश्लेष्मविवन्धे वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

शृङ्गीकटुद्वयफलत्रयकण्टकारौ

भार्गी सपुष्करजटालवणानि पञ्च ।

चूर्णं पिबेदग्निशिरेण जलेन चिकित्सा-

श्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥ ५१ ॥

इति शृङ्गादि चूर्णम् ।

निदिग्धिकां चामलकप्रमाणां हिंवाद्वयुक्तां मधुना सुयुक्ताम् ।

लिङ्गन्नरः श्वासनिपौडितो हि श्वासं जयत्येव बलात् द्रव्येण

भस्मातकमधुपर्णी पथ्यादशमूलनानरक्ताथः ।

तमकं कफप्रधाने शस्तः श्वासे च मारुतजे ॥ ५२ ॥

पथ्या कषायमथवा पिबेद्रसं मार्कवस्य मधुना ।

तमके पुष्करजं वा सनागरं क्षीरमेकञ्च ॥ ५३ ॥

शटीपुष्करजीवन्ती त्वक्षुस्तं पुष्कराञ्चयम् ।

सुरसा तामलक्यौ वा पिप्पल्यगुरुनागरम् ॥ ५४ ॥

बालकञ्च समं चूर्ण्य ज्ञात्वाष्टगुणशर्करम् ।

सर्वथा तमके श्वासे चिकित्सायाञ्च प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥

अत्रैकस्माद्ब्रूयादष्टगुणा शर्करा ॥ सर्वथेति पानभोजनादि

इति श्वासाय चूर्णम्

हिंसाविडम्बयुतिश्च त्रिफलाश्चोषचित्रकौ ।

हिचौरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्मुखजलेन हृतम् ॥ ५० ॥

कर्षमाणैः पचेत्तच्च श्वासकासौ व्यपोहति ।

अग्नींस्मारोचकं गुल्मं शक्नुतेदं ज्ञयं तथा ॥ ५८ ॥

इति शिंसाद्यं हृतम् ।

सौवर्चल यवचार कटुकाव्योषचित्रकैः ।

घृतं वचाविडम्बैश्च साधितं श्वासशान्तये ॥ ५८ ॥

इति सौवर्चलघृतम् ।

कुलत्थरससंयुक्तं पञ्चकोलशृतं घृतम् ।

दौपनं श्वासकासघ्नं कफव्याधिहरं परम् ॥ ६० ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

तिक्तासौवर्चलचारपथ्यात्रिकटुहिङ्गुभिः ।

समालुरैर्घृतं सिद्धं सच्चौरं श्वासकासनुत् ॥ ६१ ॥

गुल्मानाहञ्च शमयेत् प्रवृद्धान् गुदजानपि ।

इति तिक्ताद्यं घृतम् ।

कुलत्थदशमूलञ्च तथा ब्राह्मणयष्टिका ।

प्रस्थं प्रस्थञ्च संगृह्य वारिद्रोणेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चौरकं द्विगुणं दत्त्वा कल्कितैः पञ्चकोलकैः ॥ ६३ ॥

सच्चारैः पलिकैः सर्वैः शनैर्द्विगुणैश्च पचेत् ।

कासश्वासहरश्चैव हिक्काश्च विषमज्वरम् ॥ ६४ ॥

हृन्धातुशोथप्रहणी हृद्दोगारुचिपीनसान् ।

गुल्मं प्रीहामयं हृन्धातुवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ६५ ॥

अग्निसन्दीपनश्चैव कौलत्थं षट्पलं घृतम् ॥ ६६ ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

सुवहाकालिकाभार्गी शुकास्थं कौस्तुभं फलम् ।

स्वरवर्णप्रदोद्येयं जठराग्निप्रदीपनः ।

हरीतकीशतस्रात्रं प्रत्यत्वादाढकं जलम् ॥ ७८ ॥

इति भार्गवगुहः ।

कुलत्वं दशमूलञ्च तथैव द्विमयष्टिका ।

शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ८० ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु गुडस्राष्टृतुलं क्षिपेत् ॥ ८१ ॥

शीतौभूते च पक्षे च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥ ८२ ॥

षट्पलानि तुगाक्षीर्याः पिप्पल्याञ्च पलद्वयम् ।

त्रिसुगन्धिकयुक्तञ्च खादेदग्निबलं प्रति ॥ ८३ ॥

श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां नाशयेत्तमकं तथा ।

योगसन्दर्शनादत्र हृद्भवैद्योपदेशतः ॥ ८४ ॥

जलं चतुर्गुणं देयं स्वल्पत्वाद्गोणवारिणा ।

मानसास्त्रिध्वसंवादाद्विपलं त्रिसुगन्धिनः ॥ ८५ ॥

इति कुलत्पगुहः ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः श्वासनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथ स्वरभेदनिदानमाह ।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-

सन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।

स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां

हन्त्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सूः ॥ १ ॥

वातेन क्षणानयनाननमूत्रवर्चा

भिक्षं शनैः वहति गर्दभवत् स्वरश्च ।

पित्तेन पीतमयनाननमूत्रवर्चा

श्रुवाक्ष्णीन स च दाहसमन्वितेन ॥ २ ॥

कच्छात्कफेन समस्तं कज्जलं कच्छात्

स्त्रयं शनैर्बदति चापि दिवा विधेयात् ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पत्

तं चाप्यसाध्यमृषयः स्त्रभेदमाहुः ॥ ३ ॥

धूप्येत वाक्क्षयज्ञाते क्षयमाप्नुयाच्च

वागेषु चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

अन्तर्गतं स्त्रमलक्ष्यपदं चिरैव

मेदोऽन्वयाद्बदति दिग्धगलस्तृषार्त्तः ॥ ४ ॥

क्षीणस्य वृद्धस्य जशस्य चापि चिरोत्थितो यः सहजोऽपि जातः ।

मेदस्त्रिनः सर्वसमुद्भवश्च स्त्ररामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

स्निग्धान् स्त्ररातुरनरानपक्वदोषान्

संयोजयेद्भ्रमनरेचनवस्त्रिभिश्च ।

नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः

सम्पादयेत्तु विविधैः कवलप्रहैश्च ॥ ६ ॥

यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्तः

तच्चाप्यशेषमवचारयितुं यतेत ।

वैशेषिकाश्च विधिमूर्द्धमतो वदामि

तद्वै स्त्ररातुरहितं निश्चिखं निबोध ॥ ७ ॥

स्त्ररोपघातेऽनिलजी भुक्तोपरिष्ठतं पिबेत् ॥ ८ ॥

कासमर्दकवार्त्ताक मार्कवस्त्रसैः पचेत् ।

पीतं घृतं हस्त्रजिलं सिद्धं वार्त्ताकजी रसे ॥ ९ ॥

इति कासमर्दादिपटनम् ।

तथा कोष्ठां कृच्छं देयं भुक्ते घृतगुण्डोदने ।

पेत्तिके तु विरेकाश्च पयसः सधुरैः शृतम् ॥

लिहेन्नाभुदकाणां क चूर्णं मधुसमाश्रुतम् ॥ १० ॥

अग्नौयाच्च सप्तर्षिणां यष्टीमधुकायकम् ॥ ११ ॥

शृङ्गांस्त्वचं क्षीरवंतां घृमाणां सङ्कुल्य दुग्धे विपचितु तेन ।

कल्केन यष्टीमधुकाश्च सर्पिः सिद्धं पिबेत्सन्मधुशर्कराश्लाम् ॥ १२ ॥

इति यक्षाद्यं वृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभिषजम् ।

पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंसये ॥ १३ ॥

अजमोदां निशां धात्रीं क्षारं वज्रिं विचूर्ण्य च ।

मधुसर्पियुतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ १४ ॥

पलत्रिकत्रूषणयावशूकचूर्णञ्च हन्यात् स्वरभेदमाशु ।

किं वा कुलत्थं वदनान्तरस्थं स्वरामयं हन्यथ पौष्करं वा ॥ १५ ॥

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।

कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवलमिष्यते ॥ १६ ॥

गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।

तेन निष्क्रमते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति १७ ॥

अगुरुसुरदारुदार्वीं सलिलं स्वरभेदहृत्पिबेत्कोष्णम् ।

व्याघ्रीसुरतरुनागरं ससिंहमुखकाथमथवापि ॥ १८ ॥

तैलाक्तं स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे ।

पथ्या पिप्पलीसंयुक्तं युक्तं वा नागरेण तु ॥ १९ ॥

वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्भिधिरिष्यते ।

क्षयजे सर्वजे वापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ २१ ॥

निदिग्धिकापलशतं तदर्धं ग्रन्थिकस्य च ।

चित्रकस्य तदर्धञ्च दशमूलञ्च तत्समम् ॥ २२ ॥

द्रोणहयेऽपि निःक्षाय्य कषायाढकमाहरेत् ।

पूते क्षिपेत्तद्वीन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥ २३ ॥

सर्वमेकत्र कृत्वा च लेख्यवशात् साध्यते ।

अष्टौ पलानि पिप्पल्या चूर्णितकपलं तथा ॥ २४ ॥

मरिचानां पलत्वेकं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा तदग्नौ यावद्यथानलम् ॥ २५ ॥

स्वरभेदहरं मुख्यं प्रतिश्यायहरं परम् ।

श्वासकासाग्निमान्द्यार्शो गुल्ममेहगलामयान् ॥ २६ ॥

आनाहमूत्रकृच्छ्राणि हन्याद् ग्रन्थर्वुदानि च ॥ २७ ॥

इति निदिग्धिकाशेः ।

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ २८ ॥

वातादिजनितश्वासकासघ्ना ये प्रकीर्त्तिताः ।

योगास्तांश्चापि युञ्जीत यथा दोषं चिकित्सकः ॥ २९ ॥

चव्यास्त्रवेतसकटुत्रयतिन्तिङ्गीकं

तालीशजीरकतुगादहनैः समांशैः ।

चूर्णं गुडप्रसृदितं त्रिसुगन्धियुक्तं

वैस्वर्थापीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ३० ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्त्रावाद्यालगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासश्च पञ्चविधम् ॥ ३१ ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिण्यष्टगुणं साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ३२ ॥

स्वरसानां चालाभे चूर्णस्याढकमुदकस्य च ।

तद्वारिपर्युषितं सृदितं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ ३३ ॥

इति कण्टकारीष्टम् ।

हिकाश्वासे चये कासे स्वर्थाणि पठितानि तु ।

सर्पीषि तानि योज्यानि भिषग्भिः स्वरसंक्षये ।

इति वक्त्रेणसहस्रितः स्वरभेदविज्ञानचिकित्साविज्ञानः समाप्तः ।

पञ्चांगे च निदातमाह ।

वातादिभिः शोकभयार्तिलोभक्रोधैर्मनोप्राशनैः पन्थैः ।
 प्ररोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषावक्त्राश्च नरोऽनिलेन ॥ १ ॥
 कटुन्ममुष्णं विरसञ्च पूति पिप्पलेन विद्याक्षवणञ्च वक्त्रम् ।
 माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यं विवन्धसम्बन्धवुतं कक्षेन ॥ २ ॥
 प्ररोचके शोकभयार्तिलोभक्रोधाय हृद्याशुचिगन्धजी स्वात् ।
 स्वाभाविकञ्चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजनैकारसं भवेत्सु ॥ ३ ॥

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
 तड्दंष्ट्रशोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।
 श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-
 हैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः ।
 प्ररोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ ५ ॥
 चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तु भोजनम् ।
 द्वेषं करोति यो जन्तुः स भक्तद्वेष उच्यते ॥ ६ ॥
 यस्य चान्ने भवेच्छृङ्खला सभक्तकन्द उच्यते ।
 कुपितस्य भयार्त्तस्य ज्वरितस्य विरोधकः ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे ।
 कुर्याद्दृष्ट्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोप्लजे ॥ ८ ॥
 वान्तोवचाङ्गिरनिले विधिवत् पिबेत् तु
 स्नेहोष्णतोयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।
 कण्ठापिडङ्गयवभक्षहरेणु भार्मी-
 राक्षौलहिङ्गुसवणोत्तमनानराणाम् ॥ ९ ॥
 पेते गुडाब्जमुषुकोर्वमनं प्रशस्तं

लेहः ससैन्धवसितामवसर्पिर्दिष्टः ।

निम्बाव्युद्धर्दितवतः कफजोऽनुपागः ।

राजद्रुमाभ्यः मधुना सह दीप्यकाव्यम् ॥ १० ॥

मरिचं मधुना लेहं कफजोऽरोचके भिषक् ।

अरुचौ कवलास्तावद्धूमाः सुमुखधावनम् ॥

मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाऽऽश्वासनानि च ॥ ११ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विडम् ।

धान्यैलापन्नकोशीर पिप्यत्स्यन्दनोत्पलम् ॥ १२ ॥

लोध्रं तेजोवती पथ्या त्रूषणं सयवाग्रजम् ।

भार्द्रदाडिमनिर्यासस्त्वजाजीशर्करायुतः ॥ १३ ॥

सतैलभाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।

चंत्वारोऽरोचकान् हन्युर्वातादोकजसर्वजान् ॥ १४ ॥

अम्लिकागुडतोयञ्च त्वगैलामरिचान्वितम् ।

अभक्तकृन्दरोगेषु शस्तं कवलधारणम् ॥ १५ ॥

शृङ्गवेररसञ्चैव मधुना सह योजयेत् ।

अरुचिश्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १६ ॥

भोजनाये सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १७ ॥

कारव्यजाजीपत्रैला व्योषष्ठक्षान्नदाडिमम् ।

सक्षौद्रशर्करं हृद्यं रुचि वज्रिप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

इच्छाविनाशजनितेषु च बाधकेषु

भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।

अर्थेन चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय

पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥ १९ ॥

दैव्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं

दद्यात् प्रियं मनसि सैव्यमरोचकेषु ॥ २० ॥

सात्म्यान् सदेवस्यितान् विविधं च भक्ष्यान्

पानानि मूलफलपत्राण्यवरागसेहान् ।

सेवेदसां च विविधान्विविधैः प्रकारै-

र्भुञ्जीत चापि लघुरुक्षमनः सुखानि ॥ २१ ॥

यस्य यदीप्सितं किञ्चित्तद्देयमरुचौ सदा ।

विडङ्गमधुसंयुक्तो रसो दाडिमसम्भवः ॥

असाध्यमपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः ॥ २२ ॥

अष्टादशशिशुफलानि दशमरिचानि विंशतिपिप्पल्यः ।

आर्द्रकपलं गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥ २३ ॥

विडलवणसहितमेतत्खजाहृतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।

व्यञ्जनसहस्रधाति ज्ञेयं कलहंसकं नाम्ना ॥ २४ ॥

इति कलहंसकाशिकम् ।

हे पले दाडिमादष्टौ खण्डाद्दोषात्पलत्रयम् ।

त्रिसुगन्धिपलचैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ २५ ॥

दौपनं रोचनं हृद्यं पीनसञ्जरकासजित् ।

इति दाडिमाद्यं चूर्णम् ।

पिप्पलीनां शतचैकं हे शते मरिचस्य च ।

सितापलचतुष्कञ्च नागरार्क्षपलं तथा ॥ २६ ॥

धान्यसौवर्चलाजान्य स्वर्गले धार्ष्टकार्षिके ।

कोलदाडिमहृन्नाम्न यवानौ चास्त्रवेतसम् ॥ २७ ॥

कार्षिकांश्चूर्णयेदेतान् हृद्यमन्नप्ररोचनम् ।

घ्रीहृद्ग्रहणीदोष पञ्चकासनिवर्हणः ॥ २८ ॥

खाण्डवो नाम गुल्मासि विवन्धानाह शूलनुत् ।

इति खाण्डवचूर्णम् ।

तालीशोषणचव्यनागरवर्णस्तुत्यांशकैर्हस्ततः ।

अथाम्बिकसिन्धुडीकाहुतभृग्वस्त्रीरकास्थैर्युतः ।

विशैलावदराक्षः सितस्रजोर्भासाप्रसोदायुते-
 स्यं शैर्दाडिमपाद एव विहितः खेडः सितार्वायुतः ॥ २८ ॥
 कण्ठास्योदरद्विभक्तिकारभ्रमनः कासास्त्रिसन्दीपनो
 गुल्माधानविसूचिका गुदरुजाभ्यासकामिच्छर्दिहा ।
 कासारुच्यतिसारमूढमरुतां वा हृद्गुजां नाशनः
 चूर्णोऽयं भिषजामतीव कथितः ख्यातो महाखाण्डवः ॥ ३० ॥

इति महाखाण्डवः ।

क्षतोक्तन्तु यवान्याद्यं चूर्णमत्र प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 यवानो तिमिङ्गीकश्च नागरं सान्त्वयेतसम् ।
 दाडिमं वादरश्काक्षं कार्षिकानुपकल्पयेत् ॥ ३२ ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्गमर्धकार्षिकम् ।
 पिप्पलीनां शतचैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ ३३ ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
 जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भस्मरोचकम् ॥ ३४ ॥
 हृत्पीडापार्श्वशूलघ्नः विबन्धानाहनाशनम् ।
 कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शो विकारनुत् ॥ ३५ ॥

इति यवानोखाण्डवचूर्णम् ।

लवङ्गकङ्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलकण्ठाजौरकम् ।
 एला सक्कणागुरुश्चक्रकेशरं कणा सविष्ठा मलदं सहाम्बुना ॥
 कर्पूरजातीफलवंशरोचनं सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं ब्रह्मप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषनुत् ॥ ३७ ॥
 चरो विबन्धं तमकं गलप्रहं सन्नासयच्छास्त्रिपीनसं तथा ।
 ग्रहण्यतीसादमयास्तृजः क्षयं प्रमेहरीगञ्च जिह्वन्ति सत्वरम् ॥ ३८ ॥

इति लवङ्गाद्यं चूर्णम् ।

सुखैलापत्रकं खड्गं च पत्रं ताक्षीयवन्तुना ।
 पुष्पीकाञ्चीह्वकं भ्रमरं दाडिमं शार्ङ्गकार्षिकम् ॥ ३९ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चयंचित्रकानागरम् ।
 मरिचं दीप्यकश्चैव वृक्षार्क्षं चान्नवेतसेम् ॥ ४० ॥
 अजमोदामश्वगन्धा दक्षित्यं चापि कार्ष्णिकम् ।
 प्रदेयं चातिशुद्धायाः शर्करायाश्चतुःपलम् ॥ ४१ ॥
 चूर्णमग्निप्रसादं स्यात्परमं रुचिवर्धनम् ।
 धीहानं कासमर्शांसि शूलं श्वासं वमिं ज्वरम् ॥ ४२ ॥
 निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।
 वातानुलोमनं हृदयं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ४३ ॥
 इति सूक्ष्मांशं चूर्णम् ।

आघ्नीस्वरसविपक्वं रास्नाकट्फलगोक्षुरव्योषैः ।
 सर्पिः स्वराभिघातं हन्यात् कासं च पञ्चविधम् ॥ ४४ ॥
 इति वज्रसेनसङ्कलितः चरीचकनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ हृदिरोगनिदानमाह ।

दुष्टेर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः ।
 हृदयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥
 अतिद्रवैरतिस्निग्धैरत्यौर्लव्यैरपि ।
 अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्मैश्च भोजनैः ॥ २ ॥
 अमाग्नयात्तथोद्वेगादजीर्णात् कृमिदोषतः ।
 नार्थ्याश्चापन्नसत्वायां स्तथातिद्रुतमश्रुतः ॥ ३ ॥
 बीभत्सैर्हृत्तुम्भिसान्ध्यैर्दृढतमुत्क्रेशितो बलात् ।
 छादयन्नामनं वेगैरर्दयन्नङ्गमञ्जनैः ।
 निरुच्यते हृदि रिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥ ४ ॥
 हृत्सासोद्गाररोधौ च प्रसेकी लवणस्तनुः ।
 हेषोऽक्षघानि च कृशं वमनीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

हृत्पार्श्वपौडामुखशोषशौर्ध्वं नाभ्यर्त्तिकासस्तरमेदतोदेः ।

उद्गारशब्दप्रवलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तमुकं कषायम् ॥६॥

कृच्छ्रेण चाऽल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥
क्षीणस्य या कृर्दिरतिप्रवृत्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्य साध्यां साध्यां चिकित्से दनुपद्रवाश्च ॥८॥

अथ वातकृर्दिचिकित्सा माह ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाः

स्युः कृर्दयो लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक् कारयेत् मारुतजां विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ ९ ॥

ससैम्भवं पिबेत्सर्पिर्वातकृर्दिनिवारणम् ।

लक्षणत्रययुक्तेन संयुक्तं द्रूपणेन च ।

हन्यात् क्षीरोदकं पीतं कृर्दिं पवनसम्भवाम् ॥ १० ॥

मुहामलकयूषं वा ससर्पिष्कं ससैम्भवम् ।

यवागूं मधुमिश्रां च पञ्चमूलौष्टतां पिबेत् ॥ ११ ॥

धान्याकविश्वदशमूलकषायसिद्धान्

यूषावसान् पवनवम्यरुचिप्रशान्त्यै ।

पीत्वा सुखानि लभते मधुमिश्रितं वा

शङ्खाङ्गया स्वरसमूषणचूर्णयुक्तम् ॥ १२ ॥

इति वातकृर्दिः ।

अथ पित्तकृर्दिनिदानम् ।

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्ध्निताल्वक्षिसन्तापनमो भ्रमात्तः ।

पित्तं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूस्रञ्च पित्तेन वमेत्यदाहम् ॥ १३ ॥

अथ पित्तकृर्दिचिकित्सा ।

कृर्द्यां पित्तोद्गवायान्तु श्लेष्मकुम्भोद्भवं रजः ।

मृद्दीकेक्षुविदारौषां रसोरेकाय शस्वते ॥ १४ ॥

पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणि च ।

कषायाण्युपयुक्तानि घ्नन्ति पित्तयुतां वमिम् ॥ १५ ॥

लाजामसूरयवसुहृत्ता यवागूः

हृद्यां हिता मधुयुता बहुपित्तजायाम् ।

यूषाः सुगन्धिमधुतिक्तरसप्रगाढा

मृदुष्टलोष्टभवमम्बु हितं दृषायाम् ॥ १६ ॥

दृढदाहपित्तबहुलेषु वमीगतेषु

द्राक्षारसं पिबति माक्षिकसंयुतञ्च ॥ १७ ॥

सोदीच्यं गैरिकं पेयं सेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।

शीतं धात्रीरसाद्यं वा पित्तहृदिनिवृत्तये ॥ १८ ॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।

पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं हृदिस्तेन निवार्यते ॥ १९ ॥

चन्दनञ्च मृणालञ्च बालकं तगरं वृषम् ।

सतण्डुलोदकक्षीद्रः कल्कः पीतो वमिं जयेत् ॥ २० ॥

कषायो मृष्टसुहृत्स्य सलाजमधुशर्करः ।

हृद्यतीसारदृढाह ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २१ ॥

क्वाथः पर्यटजः पीतः सक्षीद्रः हृदिनाशनः ॥ २२ ॥

हरीतकीनां चूर्णन्तु लिङ्गान्माक्षिकसंयुतम् ।

अधोभागीकृते दोषे हृदिः शीघ्रं निवर्तते ॥ २३ ॥

गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः कथितं पिबेत् ।

क्षीद्रयुक्तं निहन्त्याशु हृदि पित्ताग्निसम्भवाम् ॥ २४ ॥

सिताचन्दनमध्वक्तं लिङ्गिहा मक्षिकाशकम् ।

सोपद्रवा पित्तभवा हृदिरेतेन शाम्यति ॥ २५ ॥

सर्पिः क्षीद्रसितोपेतान् लाजशङ्खान् पिबेत् तथा ।

पित्तच्छर्दिश्च तेनाशु प्रशाम्यति सुदुस्तरा ॥ २६ ॥

इति पित्तच्छर्दिचिकित्सा ।

अथ कफकृदिनिदानम् ।

तन्दास्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्राक्षिणोरवार्त्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादुकफं विशुद्धं सलोमहर्षोऽल्परजं बभेत् ॥ २७ ॥

अथ कफकृदिचिकित्सा ।

छद्यां कफोद्भवायान्तु वमनं योजयेद्विषक् ।

तोयैः सर्षपसिन्धूत्यहिङ्गुनिम्बकणायुतैः ॥ २८ ॥

शस्यन्ते शालिगोधूमयबभ्रमकुष्ठकाः ।

तक्रकाञ्चिकयूषाश्च पटोलाद्याश्च भोजनैः ॥ २९ ॥

आरग्वधादिनिर्युद्धं दशाङ्गं योग्यमेव च ।

पाययेन्मधुसंयुक्तं कफकृदिविनाशनम् ॥ ३० ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।

क्षौद्रेण मूत्रं मरिचैश्च युक्तं लिङ्गात्कफच्छेदित्युते च वेगे ॥ ३१ ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।

विडङ्गप्लवचशुण्ठीनामथवा श्लेष्मजां वर्मिन् ॥ ३२ ॥

सजाम्बवं वा वदरस्य चूर्णं सुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।

दुरालभां वा मधुसम्प्रयुक्तां लिङ्गात्कफच्छेदिनिनिग्रहार्थम् ॥ ३३ ॥

इति कफकृदिचिकित्सा ।

अथ विदोषकृदिनिदानम् ।

शूलाविपाकाश्चिदाहृष्टाश्चासप्रमोहप्रवलां प्रसक्तम् ।

कृदिस्तिदोषाल्लवणास्त्रनीलं साम्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ ३४ ॥

विट्स्त्रिदमूत्रास्त्रुवह्निना वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्पन्नदोषस्य समाचितन्तु दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥ ३५ ॥

विश्वमूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं हृष्टासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।

दुष्टं नरश्चर्दयतीह वेगात् तयार्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ ३६ ॥

अथ विदोषकृदिचिकित्सा ।

पिष्टा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराश्च पलोन्मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलक्षैव कुडवं सलिलस्य च ।
 वाससा गालितं पीतं हन्ति हृदि त्रिदोषजाम् ॥ ३७ ॥
 मसूरसक्तवः क्षौद्रं मर्दिता दाडिमाश्रसा ।
 पीता निवारयत्याशु हृदि दोषत्रयोद्भवाम् ॥ ३८ ॥
 श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
 पेयश्चर्दित्रये शीतो मुर्वा वा तण्डुलाश्रुना ॥ ३९ ॥
 समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाश्रसा ।
 तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ॥ ४० ॥
 कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ।
 तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ॥ ४१ ॥
 युक्ताम्ललवणः पिष्टाः कुस्तुस्वर्योऽथवा हिताः ।
 तण्डुलाश्रुयुतं खादेत् कपित्थं त्रूषणेन वा ॥ ४२ ॥
 एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-
 लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
 चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो विलिङ्घ्य
 हृदि निहन्ति कफमारुतपित्तजां च ॥ ४३ ॥

इत्येलादि चूर्णम् । इति त्रिदोषहृदिचिकित्सा ।

कोलमज्जाकणाधात्री लाजाविश्वफलत्रिकम् ।
 श्यामाञ्जनाब्दकौलत्वं माक्षिकं विट्सितायुतम् ॥ ४४ ॥
 कणोषणकपित्थन्तु त्वगलापत्रकं समम् ।
 सक्षौद्राः पादिका लेहाः षडेते हृदिनाशनाः ॥ ४५ ॥
 कोलामलकमज्जानी मक्षिकाविट् सितामधु ।
 सकृण्णतण्डुलो लेहश्चर्दिमाशु निरुच्छति ॥ ४६ ॥
 लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानां
 क्षौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।
 पथ्यामृतामरिचमाक्षिकापिप्पलीनां

लेहास्त्रयः सकलवन्धुचिप्रशान्धै ॥ ४७ ॥

मनः शिलामागधिकोषणानां चूर्णं कपित्थाक्षरसेन युक्तम् ।

लाजैः समांशैर्मधुनावलीढं हृदि प्रसक्तामसक्तनिहन्ति ॥ ४८ ॥

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं जले ।

तज्जलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥ ४९ ॥

जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वितः ।

घोद्रेण युक्तः शमयेत्तेजोऽयं हृदिमुख्यणाम् ॥ ५० ॥

अत्र जातीयवर्द्धन धात्र्याः यज्यम् ।

निम्बास्त्रपल्लवगवेधकधान्यमेव

क्रीवेरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ।

हृदिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता

लीढा निहन्ति मधुना सदरालभा वा ॥ ५१ ॥

विदलानि च सुद्वानां पिप्पल्यश्चैव कुट्टिता ।

आशु तत्कलिलं पेयं समधु हृदिनाशनम् ॥ ५२ ॥

सौवर्चलमजाज्यश्च पिप्पलीमरिचानि च ।

युक्तोऽयं मधुना लेहः अष्टः हृदिनिवारणः ॥ ५३ ॥

मातुलुङ्गरसो लाजा शर्करामधुसंयुतः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः अष्टः हृदिनिवारणः ॥ ५४ ॥

कृष्णोषणसिताचूर्णं लाजतुल्यं समाश्लिकम् ।

कपित्थबीजपूराण्ण कल्कितं हृदिनाशनम् ॥ ५५ ॥

प्रियङ्गुञ्जनमुस्तानि पाययेत्तु यथाबलम् ।

दृणातिसारहृदिघ्नं सघ्नौद्धतण्डुलाम्बुना ॥ ५६ ॥

आम्नास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधु शर्करः ।

निहन्त्याच्छर्द्यतीसारं वैश्चानर इवाहुतिम् ॥ ५७ ॥

जम्बाम्फलशतं क्षौद्रं दस्वा सुशीतलं सलिलम् ।

लाजैरवचूर्ण्य पिबेच्छर्द्यतिसारे परं सिद्धम् ॥ ५८ ॥

पद्मकान्तनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् ।
कल्के क्वाथे च हविषः प्रस्थं हृदिनिवारणम् ।
तृष्णाक्षिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम् ॥ ५८ ॥

पद्मकायं हृतम् ।

ऋत्याणकद्रूपणजीवकानि घृतानि हृद्यानि तु हृदिरोगे ॥ ६० ॥

इति साधारणविधिः ।

अथ आगन्तुजहृदिनिदानम् ।

शीभक्षजा दीर्घदजामजा च ह्यसात्मरतो वा कृमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी तास्य विभावयेत्तु दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥ ६१ ॥
शूलहृत्तासबहुला कृमिजा च विशेषतः ।
कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ ६२ ॥

अथ आगन्तुजहृदिचिकित्सा ।

बीभक्षजामबीभक्षैर्हेतुभिः संहरेद्द्विमम् ।
दीर्घदोत्यां वमिं हृद्यैः काङ्क्षितैर्वस्तुभिर्जयेत् ॥ ६३ ॥
लङ्घनैर्वमनैर्वापि सात्मैर्वा सात्मप्रसम्भवाम् ।
कृमिहृद्रोगवञ्चापि साधयेत् कृमिजां वमिम् ॥ ६४ ॥
यथादोषश्च वितरेच्छस्तं विधिमनन्तरम् ।
पवनघ्नौ चिरोत्यासु प्रयोज्या हृदिषु क्रिया ॥ ६५ ॥

अथ हृदिदृष्ट्याचिकित्सामाह ।

फलप्रवालं छिन्नायाः मधुकं नीलमुत्पलम् ।
क्षुण्णैः शीतकषायोऽयं तृष्णाहृदिनिवारणः ॥ ६६ ॥
एतैरेवौषधैः सिद्धां लाजपेयां पिबेन्नरः ।
सशर्करां समाक्षिकां तृष्णाहृदिनिवारणाम् ॥ ६७ ॥
आम्रजम्बुकषायं वा पिबेन्नाक्षिकसंयुतम् ।
हृदि सर्वां प्रणुदति तृष्णाक्षैवापकर्षति ॥ ६८ ॥
वटशृङ्गं सितालोभं दाडिमं मधुकं मधु ।

पित्तक्षण्डुलतोयेन कृदिदृष्ट्यानिवारणम् ॥ ६८ ॥

शोदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ।

भोजयेत्तेन शाम्येत कृदिदृष्ट्या चिरोत्थिते ॥ ७० ॥

महाकल्याणकं सर्पिः कल्याणकमथापि वा ।

शतावरीघृतं वापि दृष्ट्याकृदिनिवारणम् ॥ ७१ ॥

कासश्वासौ ज्वरस्तृष्णा हिक्का वैचित्त्यमेव च ।

हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाः कृद्वैरुपद्रवाः ॥ ७२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः कृदिदृष्ट्याकृदिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ दृष्ट्यानिदानमाह ।

भयश्रमाभ्यां बलसङ्कयाद्वा उर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु प्रसन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥१॥

स्रोतःस्वऽपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च दृष्ट् सन्भवतीह जन्तोः ।

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च ॥२॥

भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ ३ ॥

क्षामास्यता मारुतसन्भवायान्तोदस्तथा शङ्कशिरस्तु चापि ।

स्रोतोनिरोधो विरसश्च वक्त्रं शीताभिरङ्गिश्च विवर्द्धमेति ॥४॥

मूर्च्छाश्चविद्वेषविलापदाह रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां सुखधूमनश्च ॥५॥

वाष्पावरोधात्कफसंहतेऽग्नी दृष्ट्याबलासेन भवेत्तथानु ।

निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च दृष्ट्यादितः शृण्वति चातिमात्रम् ॥६॥

क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां दृष्ट्या चतुर्थीक्षतजामता तु ॥७॥

रसक्षयाद्या क्षयसन्भवा सा तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।

पेपीयतेऽश्वः स सुखं न याति बां सन्निपातादिति केचिदाहुः ।

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत् ॥८॥

चिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठैव न सादयुक्ता ।

क्षेपं तथाक्तां लवणं भुक्तां गुर्वन्मेवाशु तृषां करोति ॥ ८ ॥

क्षीणस्वरः प्रताम्यन् दीनाननः संशुष्कहृदयगलतालुः ।

भवति खलु सीपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ १० ॥

ज्वरमोहक्षयकास श्वासाद्य पृष्टदेहानाम् ।

सर्वास्त्विति प्रसक्ता रोगक्षयानां वमिप्रसक्तानाम् ॥

घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णा मरणाय विज्ञेया ॥ ११ ॥

अथ तृष्णाचिकित्सामाह ।

वातघ्नमन्नपानं मृदुलघुशीतञ्च वाततृष्णायाम् ।

स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातजे तर्पे ॥ १२ ॥

तृष्णातिष्ठद्वावदरे च पूर्णे तं वामयेन्मागधिकोदकेन ।

विलोमनश्चात्र हितं विधेयं स्याद्वाडिमाम्नातकमातुलुङ्गैः ॥ १३ ॥

सुवर्णरौप्यादिभिरग्निगतैः लोष्टैः कृतं वा सिकतोत्करैर्वा ।

जलं सुखोष्णं शमयेत्तु तृष्णां सशर्करं क्षीद्रयुतं हितं वा ॥ १४ ॥

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।

रसाश्च वृंहणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १५ ॥

पञ्चाङ्गकाः पञ्चगणा य उक्तास्तेष्वम्बुसिद्धं प्रथमे गणे वा ।

पिबेत्सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु तृष्णो विमुच्येत हि वातजायाः ॥ १६ ॥

इति वाततृष्णा ।

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वां निर्वृन्ति तोयं पय एव वापि ॥ १७ ॥

खादुतिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ।

काश्मर्यं शर्करायुक्तं चन्दनोशीरधान्यकम् ।

द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्पे जलं पिबेत् ॥ १८ ॥

स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरं घृतं वा पित्तजे तर्पे ।

तद्वद् द्राक्षाचन्दन खर्जूरौशीरमधुसंयुतं तोयम् ॥ १९ ॥

द्राक्षाचन्दनखर्जूरी पीतं मधुयुतं जलम् ।

तृणाहरं पिबेद्वापि मधुना तण्डुलोदकम् ॥ २० ॥

इति पित्ततृणा ।

तक्तं द्रवञ्च कटुक्लं कफतृणानिवर्हणम् ॥ २१ ॥

विस्वादकीघातकीपञ्चकोल दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ।

हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तं न निम्बप्रसवोदकेन ॥ २२ ॥

सजीरधान्याद्रकशृङ्गवेर-

सीवर्चलान्यर्धजलप्लुतानि ।

मद्यानि ज्वयानि च गन्धवन्ति

पीतानि सद्यः शमयन्ति तृणाम् ॥ २३ ॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।

काश्मर्यशर्करायुक्तं पिबेत् तृणादितो नरः ॥ २४ ॥

शर्कराकेसरं क्षौद्रं कृष्णाजीरकदाडिमैः ।

स्नेहो वा तट्जयी कृष्णा मधुक्षीरद्रुमाङ्गुरैः ॥ २५ ॥

अम्लं दाडिमबीजं पीतं धात्रीफलञ्च धान्याम्बुः ।

भार्द्रपटास्तरणकृतप्राहतगात्रस्तृषां जयति ॥ २६ ॥

गोस्तनेक्षुरसक्षीर यष्टीमधुमधूप्लैः ।

नियतं नस्यतः पीतैस्तृषा शाम्यति दारुणा ॥ २७ ॥

कर्णशिरो मुखलेपः बुक्तिकयान्नदाडिमरसेन ।

तर्पयति शीघ्रमेव जलौघवत्कैतराग्रिम् ॥ २८ ॥

कोलदाडिमवृक्षास्त्रुक्तिकाबुक्तिकारसः ।

पञ्चाम्बुको मुखे लेपः सद्यस्तृषां नियच्छति ॥ २९ ॥

क्षीरेक्षुरसमाध्वीक क्षौद्रशीधुगुडोदकैः ।

वृक्षास्त्रुक्षैश्च गण्डूषास्तालुशोषनिवारणाः ॥ ३० ॥

तालुशोषे पिबेत्सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ।

धान्याम्बुमास्यवैरस्य मलदौर्गन्धनाशनम् ॥

तदेव शृतशीतं हि मुखशोषहरं परम् ॥ ३१ ॥

वैशद्यं जनयत्वाख्ये सन्दधाति मुखव्रणान् ।
 दाहदृष्ट्याप्रथमं मधुगण्डूषधारणम् ॥ ३२ ॥
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ३३ ॥
 दाडिमं वदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
 पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपय पित्तासादाहनाशनः ॥ ३४ ॥
 वारिश्रीतं मधुयुक्तं माकण्डाद्वा पिपासितम् ।
 पाययेद्दामयेच्चापि तेन दृष्ट्या प्रशाम्यति ॥ ३५ ॥
 वटप्ररोहैर्मधुकुष्ठकोत्पलैः
 सलाजचूर्णैर्गुटिकां प्रकल्पयेत् ।
 सुसंहिता सा वदने विधारिता
 दृष्ट्यां प्रवृद्धामपि हन्ति सत्वरम् ॥ ३६ ॥

इति सामान्यविधिः ।

क्षतोद्भवां रुग्णिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ।
 क्षतोत्थितां क्षीरघृतं निह्न्यात् मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ३७
 शामोद्भवां विष्वक्वायुतानां जयेत्क्षपायैरथ दीपनानाम् ।
 उल्लेखनैर्गुर्वशनप्रजातां जयेत् क्षतोत्थां तु विनापिपासाम् ॥ ३८ ॥
 स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या दृष्ट्या स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
 अतिरूक्षदुर्बलानां दृष्ट्यां शमयेन्नृणामिहाशु पयः ॥ ३९ ॥
 क्वागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ४० ॥
 मूर्च्छार्कदिदृष्टपादाह स्त्रीमद्यमृशकर्षिताः ।
 पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्यन्नूर्ध्वामयी क्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगश्च प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥ ४२ ॥
 सात्विकाश्वपानभैषज्यैस्तृषार्त्तस्य जयेत्तृषाम् ।
 तस्माच्छितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ४३ ॥

दृष्टितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विसृजति ।
 तस्मात्सर्वास्त्रवस्थासु न क्षिप्रहारि वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
 तोयाभावे पिपासार्तः क्षणात्प्राणैर्विसृज्यते ॥ ४५ ॥
 इति वज्रसेनसङ्कलितः दृष्टान्निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मूर्च्छानिदानमाह ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
 वेगाघातादभौघाताङ्गीनसत्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥
 करणायतनेषूया वाञ्छेष्वाभ्यन्तरेषु च ।
 निविशन्ते यदा दोषा स्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥
 संज्ञावहासु नाडीषु पिहिताध्वनिलादिभिः ।
 तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥
 सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
 मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता ॥ ४ ॥
 वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विशेषेण च ।
 षट्स्थप्येतासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥
 हृत्पीडाजृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
 सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्त्रन्तं विभावयेत् ॥ ६ ॥
 नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥
 वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
 कार्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ ८ ॥
 रक्तं हरितवर्णञ्च विशत्पीतमथापि वा ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताङ्गलेक्षणः ।
 संभिन्नवर्चाः पीताम्भो मूर्च्छायि पित्तसम्भवे ॥ १० ॥
 मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥
 गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथैवाद्र्देण चर्मणा ।
 सप्रसेकः सङ्कल्लासो मूर्च्छायि कफसम्भवे ॥ १२ ॥
 सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
 स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥
 पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।
 तस्माद्रक्तस्य गन्धेन भुवि मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ १४ ॥
 द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदपि मुह्यति ॥ १५ ॥
 गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
 त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहो स्यातां यथेरितौ ॥ १६ ॥
 स्तब्धाङ्गदृष्टिस्वसृजागूढोच्छासश्च मूर्च्छितः ॥ १७ ॥
 मद्येन विलपन् शीते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
 गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १८ ॥
 वेपथुः स्वप्रवृत्त्याः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
 वेदितव्यं तीव्रतरैर्यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १९ ॥
 मूर्च्छा पित्ततमप्राया रजः पित्तानिलाद्भ्रमः ।
 तमो वातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ २० ॥
 अनायासश्चमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
 क्लमः स इति विज्ञेयः इन्द्रियाथप्रबाधकः ॥ २१ ॥
 इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
 निद्रार्तस्येव यस्यैतत्तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥
 इन्द्रियाणाम्भ्युपगमो मोहो निद्रा निगद्यते ।
 विमोहस्विन्द्रियाणाम्भ्युपगमो निद्रा निगद्यते ॥ २३ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायां भतवेगेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवीपशोभ्यन्ति सन्ध्यासेनैषधैर्विना ॥ २४ ॥
 वाग्देहमनसा चेष्टामाक्षिप्यातिबलाभलाः ।
 सद्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २५ ॥
 स ना सन्ध्याससद्यस्तः काष्ठौभूतो मृतोपमः ।
 प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुक्ता सद्यःफला क्रियाम् ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सेकावर्गोऽहं मणयः सहाराः
 शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।
 शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
 सर्वासु मूर्च्छासु निवारितानि ॥ २७ ॥
 सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि
 सदांदिमा जाङ्गलजां रसांश्च ।
 तथा यवा लोहितशालयश्च
 मूर्च्छासु पथ्याश्च संतीनमुन्नाः ॥ २८ ॥
 मूर्च्छां प्रशस्ताम्बुशिरोविरेकैः
 जयेदभीष्णं वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥ २९ ॥
 कोलमज्जीषणोशीरं केशरं शीतवारिणां ।
 पीतं मूर्च्छां जयेत्सौंढा कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥ ३० ॥
 भ्रमः पित्तस्य संवृद्धौ जायते पवनस्य च ।
 अतस्तयोः प्रशमनीं क्रियामन्नावचारयेत् ॥ ३१ ॥
 महीषधानृता सौद्रं पुष्करं यन्त्रिकीर्णवम् ।
 पिबेत्कृणायुतं क्वाथं मूर्च्छायाश्च मंदेषु च ॥ ३२ ॥
 पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसीऽपि वा ॥ ३३ ॥
 कापोसवीजपाण्डुर तण्डुलतिलैः प्रकाशिता पया ।

धान्यकङ्कणमगार खीरकलवयैर्विनाशयेद् भ्रमणम् ॥ ३४ ॥

खिन्नमासलकं पिष्ट्वा द्वापय्य सह संश्लेष्टम् ।

विश्वमेघजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ।

तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा खासः कासस्तथैव च ॥ ३५ ॥

पञ्चमूलकषायश्च मधुना सितया पिबेत् ।

यथास्त्वच्च ज्वरघ्नानि कषायाणि प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।

मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ॥ ३७ ॥

विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

कृष्णा शताह्वा शयनीनां साभयानां पलं पक्वम् ।

गुडस्य षट्पलान्वेषा गुटिका भ्रमणाश्रिणी ॥ ३९ ॥

इति भ्रमणाश्रिणीगुटी ।

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।

सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाह्यपीडात्तस्मात्तरे ॥ ४० ॥

लुञ्चनं केशलोम्बाश्च दन्तौर्दग्धमेव च ।

आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥ ४१ ॥

उत्थितो लब्धसंश्रयः लशुनस्य रसं पिबेत् ।

खादेत् सन्ध्यावलवणवीजपूरककेशरम् ॥ ४२ ॥

पथ्याक्तायेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन च ।

सर्पिः कल्पायकं वापि मदमूर्च्छापिष्टं पिबेत् ॥ ४३ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः सूक्ष्माग्निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ सहाय्यनिदानमाह ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तस्ये सुखेऽपि प्रकीर्तिताः ।

तेन मिथोपयुक्तेन भवन्मुग्धो सहाय्यः ॥ १ ॥

किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवास्ति तथा स्मृतम् ।
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं तथास्मृतम् ॥ २ ॥
 प्राणाः प्राणभूतामसं तदयुक्तान्तु हन्त्यसून् ।
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥
 विधिना मात्रया काले हितैरन्यथा बलम् ।
 प्रहृष्टो यः पिबेन्नद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥
 स्निग्धेस्तदन्नेमांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
 भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥
 काम्यता मनसस्तुष्टिस्तोजो विक्रम एव च ।
 विधिना सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥ ६ ॥
 तदेवान्नमन्त्रेण सेव्यमानममात्रया ।
 कायाग्निना ह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदम् ॥ ७ ॥
 मदेन करणानान्तु भावाग्नित्वे कृते सति ।
 निगूढमपि भावं स्वं प्रकाशं कुरुतेऽवशः ॥ ८ ॥
 श्लेष्मिकांश्चाक्षपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः ।
 पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतांश्च बाधते ॥ ९ ॥

अथ विगुणमदलक्षणमाह ।

बुद्धिस्मृतिप्रौतिकरः सुखञ्च पानाच्च निद्रारतिवर्जनञ्च ।
 सम्पाठगीतस्त्रवरर्जनञ्च प्रोक्तोऽतिरस्यो प्रथमो मदो हि ॥ १० ॥
 अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विषेष्टः सोऽन्तर्लोलाकृतिरप्रशान्तः ।
 आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ११ ॥
 गच्छेदगम्यानगुरुञ्च मन्येत खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ।
 ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषस्त्वतन्त्रः ॥ १२ ॥
 चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदाविंश निष्क्रियः ।
 कार्याकार्यविभागज्ञो मृतादपि परो मृतः ॥ १३ ॥
 को मदं तीक्ष्णं गच्छेदुन्मादं चैव चापरः ।

बहुदोषमिवामुहः कान्तारं कथयः क्षती ॥ १४ ॥
 निर्भुक्तमिकान्तत एव मद्यं निर्विष्यमाणं पुनर्विषं मित्यम् ।
 उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरमेदम् ॥ १५ ॥
 क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
 व्यायामभाराध्वपरिहतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १६ ॥
 प्रत्यन्तभक्ष्यावततोदरेण सजीर्णभक्तेन तथा बलेन ।
 उष्णाभितप्तेन च सेव्यमाणं करोति मद्यं विविधान् विकारान् १७

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।
 पानबिभ्रमसंज्ञश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १८ ॥
 ह्रिकाश्रासशिरः कम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
 विद्याहृद्गुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १९ ॥
 दृष्टादाहज्वरस्वेद मोह्नातिसारबिभ्रमैः ।
 विद्याहरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ २० ॥
 कृर्धरोचकङ्कशास तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ २१ ॥
 त्रेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ २२ ॥

श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च
 विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रारोचकश्च ।
 लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञाः
 दृष्टाकृजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ २३ ॥
 आधानमुग्रमथबोहिरणं विदाहः
 पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ।
 ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि
 पित्तप्रकीपजनितानि च कारणानि ॥ २४ ॥
 हृत्ताततोदकफसंस्रवकण्ठधूम-
 मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः ।

द्वेषः सुपाननिकृतेषु च तेन तेन
 तं पानमिभ्यमसृज्यन्वापि न धीमाः ॥ २४ ॥
 जीमोत्तरीयमतिशीलममन्वदात्रं
 तैश्चप्रभाष्यमतिपानघृतं त्यजेत् ।
 जिह्वीषतालुमसितं त्वयवापि नीलं
 पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा ॥ २५ ॥
 द्विकान्धरी वमथुवेषयुपार्थशुलाः
 कासश्चमावपि च पानघृतं त्यजेत् ॥ २६ ॥

ध्वंसको विचयश्चैव रोगसास्योपजायते ।
 श्लेष्मप्रसेककृत्कण्ठास्यशोषश्च सञ्चिणुता ।
 तन्मृदानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ २७ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

मद्यं सौवर्चलं व्योषं युक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
 जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ २८ ॥
 योजयेन्मातुलुङ्गान्मृदाङ्गिभैः पानकान्यपि ।
 स्निग्धाक्षलवणास्तांस्य रसान् जाङ्गलजान् शुभान् ॥ २९ ॥
 सूतं सौवर्चलं मृद्वी द्रूषणाहकदीप्यकैः ।
 मद्यं पीत्वा जल्लुप्यं पवनोत्थं मदात्ययम् ॥ ३० ॥
 पित्ताक्तके क्षधुरचर्गं कषायविषं
 मद्यं हितं समधुशर्करमिष्टगन्धि ।
 पीत्वा च सद्यमपि चेक्षुरसप्रगाढं
 किञ्चित् क्षणस्थितमथोक्लिष्टितव्यमेव ॥ ३१ ॥
 सतीनमुद्भिद्यान् वा दादिसामलकान्वितान् ।
 द्राक्षात्मसक्ताङ्गूरूपरूपकरसिक्तान् वा ।
 कल्पयेत्तर्पणान् यूषात् तृप्तांश्च विविधाकृताम् ॥ ३२ ॥
 पित्ते शौद्रसिन्धुयुक्तं मद्यमर्जुनं पिबेत्

पित्तपानात्यये योष्याः सर्वतश्च क्रियाः हिमाः ॥ ३४ ॥
 वमनद्वयसंयुक्तं मद्येनोत्प्लवणं हितम् ।
 पानरोगे कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथा बलम् ।
 दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्नद्यं समाहितः ॥ ३५ ॥
 त्रिफलाया रसो वापि व्योमचूर्णसमन्वितः ।
 शुष्कभूलकजो यूषः कौलथो वा मधूत्कटः ॥ ३६ ॥
 यवान् विक्षतिर्योष्या जाङ्गलाश्चकृतानि च ।
 सौवर्चलमजाजीव वृक्षार्क्षं साधवेतसम् ।
 त्वगेला मरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ ३७ ॥
 एतत्तवणमष्टाङ्गं मग्निसन्दीपनं परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशुद्धये ॥ ३८ ॥
 अत्रैकद्रव्यभागान् त्वगेला मरिचानामर्द्धांशकत्वम् । शर्क-
 ायाश्च सौवर्चलादिभिश्च तुल्यो भागः ।

इति षटाङ्गलवणम् ।

सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ।
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥ ४० ॥
 न चेन्नद्यक्रमं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।
 लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जाते दीर्घलघवे ॥ ४१ ॥
 ओजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः ।
 क्षीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 मद्यः खर्जूरमृद्धीका वृक्षान्नास्त्रिकदाडिमैः ।
 परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारमुत् ॥ ४३ ॥
 चव्यं सौवर्चलं द्विष्टु क्षीरञ्च विश्वदीप्यकम् ।
 चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययवृजापहम् ॥ ४४ ॥

इति चण्डादिचूर्णम् ।

मधुना हन्युपमुक्तः त्रिफला रसो मुहूर्तकः प्रातः ।

सप्ताहात् पञ्चभुजी मदमूर्च्छाकामलीभादान् ॥ ४५ ॥

इति महामिषकागुहाद्रुषधीनी ।

अहानि सप्त चाष्टौ च कृष्णं पानात्ययं स्मृतम् ।

पानं हि भजते जीर्णमत ऊर्ध्वं विमार्गगम् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकरसः सगुडः शमयति मदमाशु मदमकोद्वजम् ।

धत्तूरकञ्च दुग्धं शशर्करञ्च पानयोगेन ॥ ४७ ॥

सहृदिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।

सद्यः प्रशमेत्येत्थीतमाहृतेर्वारिशीतलम् ॥ ४८ ॥

वन्यकरीषघ्नाणाल्लपानाङ्गबणभक्षणादपि च ।

शाम्यति पूगफलमदसूर्णं रुजा शर्कराकबलात् ॥ ४९ ॥

मद्यं पीत्वा यदि ना तत्क्षणमवलेटि शर्करां सष्टताम् ।

जातु न मदयति मद्यं मनागपि प्रथितवीर्यमपि ॥ ५० ॥

कट्फलमुस्तगुडूची माषैः क्रमविवर्धितैश्च तत्सर्वम् ।

चर्वितसुखघृतमात्रं हन्याद्भन्वं सुराप्रभवम् ॥ ५१ ॥

पथ्याक्कायेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।

सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ ५२ ॥

शतावरी सहस्रिक यष्टीकल्कैः शृतं घृतम् ।

पयः पुनर्नवाक्काये पानात्ययमपोहति ॥ ५३ ॥

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ।

इति शतावरीपुनर्नवाद्यं घृतम् ।

ये च दृष्ट्यादयो रोगास्ते निवार्याः स्वभेषजैः ॥ ५४ ॥

मद्यप्रक्षीणदेहस्य वस्तयः सानुवासनाः ।

अभ्यङ्गीक्षादनस्नानसर्पिः क्षीरनिषेधणम् ॥ ५५ ॥

जलप्लुतश्चन्दनभूषिताङ्गः सखी सभक्ता पिशितोपदंशाम् ।

पिबेत्सुरां नैव लभेत रोगान् मनोपघाताञ्च मदं न याति ॥ ५६ ॥

यं दोषमधिकं पश्येत्समादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदीपे मदात्यये ॥ ५७ ॥
 क्रान्तिश्च हीना च विहीनकर्णौ जिह्वातिनीला दंशनावली च ।
 नेत्रे तु रक्ते शुकपक्षपीते कृष्णाधरी यत्र विवर्जनीयः ॥ ५८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्ग्रहितः पानात्ययेपरमदपानाजीर्णपानविभक्तनिदानः ।

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मद्यजदाहनिदानमाह ।

त्वचं प्रातः सपानोष्ण पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
 दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शतधीतष्टताभ्यक्षं दिद्यात्तु यवशक्तुभिः ।
 कोलामलकसंयुक्तौ दाङ्गिमास्त्रेण युद्धिमान् ॥ २ ॥
 छादयेत्तस्य सर्वाङ्गमारणालार्द्रवाससा ।
 लामज्जकेन युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥
 चन्दनाम्बुकणास्यन्दि तालवृक्षोपवीचनैः ।
 सुप्यादाहार्दितोऽभोजकदलीदलसंस्तरः ॥ ४ ॥
 परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ।
 शस्यते शिशिरं तोयं दाहवृणोपशान्तये ॥ ५ ॥
 क्षीरैः क्षीरकषायैश्च सुशीतेष्वन्दनान्वितैः ।
 अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैः सुशीतलैः ॥ ६ ॥
 फलिनीलोप्रेसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटक्वटम् ।
 कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ७ ॥
 मत्स्यसूक्ष्मकृतो लिप्यन्धन्दनस्यापि दाहनुत् ।
 त्वग्जातं स्त्रीकण्ठे रोध्याच्छीतकृत्स्नमथागुत् ॥ ८ ॥
 शैवेरपञ्चकोशीर चन्दनक्षौद्रवारिणा ।

सम्पूर्णमवगाह्येन क्रोणीं कृच्छादितो तसः ॥ ९ ॥
 आमलककाष्ठं कुडवं कृत्स्नं निष्कृष्टं सौष्ठवम् ।
 प्रस्थेन पयसः शिष्टा वचेत् प्रस्थे च कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥
 प्रस्थं दत्त्वा सितायाश्च वासाप्रलघतुष्टयम् ।
 जीरकं मरिचं कण्ठां चातुर्जातं क्षिपेत्पुनः ॥ ११ ॥
 कर्पं दत्त्वा ततः स्निग्धे भाण्डे धृतोपभोजयेत् ।
 दाहं सुदुर्जयं हन्ति मूर्च्छां हृदि चिरोत्थिताम् ॥ १२ ॥

इति आमलकादिखण्डः ।

मातुलुङ्गरसक्षौद्रं प्रलीपात् दाहं नाशनम् ।
 शस्यते चात्र पानानि शीतानि विविधानि च ॥ १३ ॥
 शीतवातजलस्यर्शः शीतान्युपवनानि च ।
 पित्तज्वरहरं यच्च दाहे तत्कार्यमिच्छते ॥ १४ ॥
 वायुः कमलहासिन्धो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
 नार्थस्यन्दनदिग्धाशो दाहदैव्यहरा मताः ॥ १५ ॥
 कुशादिशालिपर्णीभिर्जीविकर्षभसाधितम् ।
 तैलं घृतञ्च दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ १६ ॥

इति कुशाद्यं घृतम् ।

अथ रक्तजदाहनिदानम् ।

कृत्स्नदेहानुर्गं रक्तमुद्रितं दहति ध्रुवम् ।
 संस्रूयते चोत्थते च ताम्बाभस्तास्त्रलोचनः ।
 लोहगन्धाङ्गवदनो वज्जिनेवावकीर्यते ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

तं विलङ्घ्य विधानेन संश्लेषाद्वाग्भक्तयेत् ।
 प्रशाम्बल्ययका वाक्चो रसैस्तुष्टस्य जाह्नवे ॥ १८ ॥
 शाखान्नयं यथा कृत्यं रोहिणीं स्याद्वेदिकसमम् ॥ १९ ॥

अथ पित्तजदाहनिदानम् ।

पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ २० ॥
 दृष्टानुरोधादम्बातौ क्षीणे तेजः समुद्भवः ।
 सवाद्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ।
 संशुष्कगलतास्त्रोष्ठौ जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सा ।

पाययेत् काममन्त्रश्च शर्कराम्बः पयोऽपि वा ।
 क्षीरमिक्षुरसं वापि कारयेत् पित्तजं विधिम् ॥ २२ ॥

अथ रक्तेपूर्यकोष्ठजदाहनिदानम् ।

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽग्न्यः स्यात्सुदुस्तरः ।
 विधिः सद्योब्रवीयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥ २३ ॥
 धातुक्षयोऽथो यो दाहस्तेन मूर्च्छां तृष्णान्वितः ।
 क्षामस्वरः क्षियाहीनः स सीदेद्भृशपौडितः ॥ २४ ॥
 क्षतजोऽनश्नश्नश्चान्धः शोचतो वाप्यनेकधा ।
 तेनान्तर्दहतिऽत्थर्थं तृष्णां मूर्च्छां प्रलापकम् ॥ २५ ॥
 मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।
 सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिनिः ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरभिसन्मितम् ।
 क्षीरमांसरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ॥ २७ ॥
 सर्व एव विवर्ज्यास्तु शीतगात्रेषु देहिषु ।
 प्रशान्तोपद्रवो वापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ॥ २८ ॥

इति ब्रह्मसंहिताद्विहितः दाहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथोन्मादनिदानमाह ।

मदयन्त्युद्धता दोषा यन्मादुन्मागमाश्रिताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ १ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ २ ॥

विषाद्भवति षष्ठस्तु यथास्वं तेषु भेषजम् ।

स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्त्ति च ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टाशुचि भोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

तैरल्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निदासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

धीबिभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अवहवाक्यं हृदयश्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥

रूक्षाल्पशीतान्नविरेक धातुक्षयोपवासेरनिलोऽतिवृद्धः ।

चिन्तातिदुःखं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥

अस्थानहास्यस्मितगीतनृत्यवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।

पारुथ काश्यारुणवर्णता च जीर्णं बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

अजीर्णकटुस्त्वविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिस्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥

अमर्षसंरम्भविनम्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्णारोधाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः पीताचभापित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ १० ॥

संपूरणैर्मन्दविचेष्टनैश्च सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।

बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।

हृदिस्थं लाला च रणश्च भङ्गो नखादिशीक्लाश्च कफात्मके स्यात् ॥ १२ ॥

यः सन्निपातप्रभवोऽपि चोरेः सर्वैः समस्तैरपि हेतुभिः स्यात् ।

सर्वाणि रूपाणि विभर्त्ति तादृम् विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्णः ॥ १३ ॥

चोरेर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-

र्विवासितस्य धनबाधवसंस्तयाहा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-

र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ १४ ॥

चित्तं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो

गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः ।

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः

श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥ १५ ॥

अवाप्नुवस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।

जागरुको ह्यसन्देह मुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

वातिके स्नेहपानं प्राग्विरेकः पित्तसम्भवे ।

कफजे वसनं कार्यं परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥ १७ ॥

यच्चोपदिश्यते किञ्चित् अपस्मारचिकित्सिते ।

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः ॥ १८ ॥

द्रुमाग्निजलशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।

रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ १९ ॥

ब्राह्मी कुष्माण्डीफल षड्ग्रन्था शङ्खपुष्पिका खरसाः ।

उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ २० ॥

चाङ्गेरौरसकाञ्जिक गुडसमभागाः सुमथिताः क्रमशः ।

उन्मादरोगशमनाः पीता दिवसत्रयेणैव ॥ २१ ॥

मण्डूकपर्ण्याः खरसः कमकदलसंयोजितः समभागः ।

शमयत्युन्मादगदं लक्षराजवल्लीरसयुक्तः ॥ २२ ॥

सितकुसुमधलायाः साष्टैर्कर्षत्रयं यः

शिखरिचरणकीलं क्षीरपाकेन पक्वम् ।
 पिबति तदनु शीतं प्रातरुत्थाय नित्यम्
 जयति भटिति घोरं व्याधिसुखादमुग्रम् ॥ २३ ॥
 सिद्धार्थको हिङ्गुवचा करञ्जो देवदारु च
 मञ्जिष्ठा त्रिफला खेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ।
 समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयं
 वस्तुमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ २४ ॥
 नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुहर्त्तनं तथा ।
 अपस्मारविषोन्मादं हृत्वा लक्ष्मीन्वरापहम् ॥ २५ ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा गोमूत्रे च तदर्थकम् ॥ २६ ॥

इति सिद्धार्थकायस्ननम् ।

दशमूलास्तु सष्टतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥ २७ ॥
 उन्मादशान्तये पेयो रसो वा तिलमाषजः ।
 प्रयोज्यं सार्षपं तैलं नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ २८ ॥
 आश्वासयेत् सुहृद्भिश्च वाक्पैर्धर्मार्थसंहितैः ।
 ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि च ॥ २९ ॥
 बद्धं सार्षपतैलाक्तं मुत्तानमातपे न्यसेत् ।
 कपिकच्छाद्यवा तप्तैर्लोहितैलजलैः स्पृशेत् ॥ ३० ॥
 कषाभिस्ताडयित्वा च सुबद्धं विजने गृह्ये ।
 रुन्ध्याच्चेतो हि विद्वांस्तं यथा व्रजति तत्सुखम् ॥ ३१ ॥
 सर्पणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तेः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
 त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥ ३२ ॥
 अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
 त्रासयेयुर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥ ३३ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं भवेत् ।
 तेन तस्य शमं याति सर्वतो विभ्रुतं मनः ॥ ३४ ॥
 सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसेषु पूतिभिः ॥ ३५ ॥
 दृष्टदृश्यविनाशेन मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्मात्तत्सदृशप्राप्त्या शान्त्याश्वासैः शमं नयेत् ॥ ३६ ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षैर्धालोभसम्भवात् ।
 परस्परप्रतिद्वन्द्वै रैभिरेव शमं नयेत् ॥ ३७ ॥
 बुद्ध्या दोषं वयःसात्म्यं देशकालं बलावलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ३८ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मात्तस्य तु बुद्धिमान् ।
 वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ३९ ॥
 अपस्मारक्रियां वापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत् ।
 शान्तिं दोषविशुद्धिञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ॥ ४० ॥
 मृदुपूर्वान्तु विषजे क्रियामूर्द्धां प्रयोजयेत् ।
 शोकशान्तिसुपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ॥ ४१ ॥
 उरोबाहुललाटस्थां शिरां मुक्ता प्रयत्नतः ।
 निवाते शमनं युञ्ज्यादित्थाद्यम्बुकणान्वितम् ॥ ४२ ॥
 व्रूषणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
 शिरोषनक्तमालानां बीजं श्वेताञ्च सर्षपाः ॥ ४२ ॥
 गोमूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्त्तिर्नैवाञ्जने हिता ।
 चातुर्थिकमपस्मार मुन्मादं वा नियच्छति ॥ ४४ ॥

इति व्रूषणाया वर्त्तिः ।

कुष्ठाश्वगन्धे लवणायामोदे द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।
 माङ्गल्यपुष्पा च समानचूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोऽङ्गवेन ॥ ४५ ॥
 तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तद्भाषितं ब्रह्मविनिर्मितायाः ।
 सर्पिर्मधुभ्याञ्च ततोऽक्षमात्रं लिङ्गाक्षरः सप्तदिनं हिताशी ॥ ४६ ॥

ऐश्वर्यमिच्छन्मनसस्य धैर्यं मेधां तथेच्छन्निगुणश्च कालम् ।

पठेन्नरः श्लोकसहस्रमङ्गस्तद्वत् प्रयोष्यं द्विगुणश्च कालम् ॥ ४७ ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ।

जगद्धिताय लोकानां दुर्मेधानां विचेतसाम् ॥ ४८ ॥

इति सारस्वतं चूर्णम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्हिपलांशैर्घृताढकम् ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ५८ ॥

इति हिङ्गवाद्यं घृतम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥ ५० ॥

वयस्था शूकरी कृत्वा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।

महापुरुषदन्ता च वयस्थानाकुलीद्वयम् ॥ ५१ ॥

कटम्भरा वृश्चिकाली सस्थिराऽपि च तेर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ५२ ॥

महापैशाचकं नाम घृतमेतदयामृतम् ।

मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानां चाग्निदीपनम् ॥ ५३ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

त्रिफलालक्ष्मणाऽनन्ता समङ्गा शारिवामृता ।

ब्राह्मी पाठा द्विद्वहती द्विस्थिरा द्विपुनर्नवा ॥ ५४ ॥

सहदेवी सूर्यवल्ली वयस्था गिरिकर्णिका ।

तोयकुम्भे पचेदेतत् पलांशं पादशेषिते ॥ ५५ ॥

नतं कीन्तो वचा कुष्ठं कृष्णासर्षपसैन्धवैः ।

निरुक् मवर्णवत्सायाः संसिद्धं पयसा च गोः ॥ ५६ ॥

पुण्ययोगे घृतप्रस्थं सुहृमकलशे स्थितम् ।

पानाभ्यञ्जनतो मेधा स्मृत्यायुः पुष्टिवर्धनम् ।

रक्षोघ्नश्च विपन्नश्च सारस्वतमिदं घृतम् ॥ ५७ ॥

इति सारस्वतं घृतम् ।

काथ्ये विचूर्यते चिद्धा ततः षोडशिकं जलम् ।
 पादशेषं प्रकर्तव्यमेवः काथविधिः स्मृतः ॥ ५८ ॥
 दशमूली तथा रास्त्रा वातारिस्त्रिहता बला ।
 मूर्वाः शतावरी चेति काथ्यैस्तु कुडवैः पृथक् ॥ ५९ ॥
 कृतकाथं पृथक् प्रस्थद्वयं सृहम्निना पचेत् ।
 विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वलवालुकम् ।
 स्थिरानन्ता द्वे रजन्यौ शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ६० ॥
 नीलीत्यलैला मस्त्रिष्ठा दन्तीदाडिमकेसरम् ।
 विडङ्गं ह्यग्निपर्णी च कुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥ ६१ ॥
 तालीशपत्रं वृहती मालतीकुसमं नवम् ।
 षष्टाविंशतिभिः कल्कैः एतैः कर्षसमन्वितैः ॥ ६२ ॥
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टेस्तद् विपचेत् घृतम् ।
 अपस्मारे ज्वरे शोषे कासे मन्दानले कृशे ॥ ६३ ॥
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
 मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पाभिहतेषु च ॥ ६४ ॥
 कण्डूपाण्डूामयोन्माद विषमेहगरेषु च ।
 भूतोपहतचित्तानां गह्वदानामचेतसाम् ॥ ६५ ॥
 शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षोन्नं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६६ ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥

इति पानीयकल्याणकं घृतम् ।

द्विजलं सचतुःक्षीरं तस्यात् कल्याणकं महत् ।
 एभ्य एव स्थिरादीनि जले पञ्चैव विंशतिम् ॥ ६७ ॥
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गण्डिचौरं चतुर्गुणम् ।
 वीरादिमाष काकोली स्वयं गुप्तर्षभर्षिभिः ॥ ६८ ॥
 मेदया च समैः कल्कैस्तस्मात् कल्याणकं महत् ।

वृंहणीयं शिरीषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ६६ ॥

इति महाकल्याणकं वृतम् ।

श्यामा मधुरसा रास्त्रा देवदारु शतावरी ।

श्वदंष्ट्रा दशमूलञ्च तैर्युक्त्या क्वाथकल्कितैः ॥ ७० ॥

साधितञ्चेतसं नाम घृतं चेतो विकारनुत् ।

उन्मादमदमूर्च्छायां ज्वरापस्मारभेषजम् ॥ ७१ ॥

इति चैतसं वृतम् ।

पञ्चमूल्या च काश्मर्य्यो रास्त्रैरण्डतिष्ठहला ।

मूर्वाशतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैरभिः ॥ ७२ ॥

कल्याणकस्य चांशेन चैतसं नाम तद्वृतम् ।

सर्वचेतो विकाराणां शमनं परमुच्यते ॥ ७३ ॥

कार्यः कषायो द्विगुणाष्टतोयैः पानीयकल्याणककल्कपाथम् ।

इति द्वितीयं चैतसं वृतम् ।

निशायुक् त्रिफला श्यामा वचा सिद्धार्थद्विङ्गुभिः ।

शिरीषकटभी खेता मञ्जिष्ठा व्योषदारुभिः ॥ ७४ ॥

समैः कल्केर्घृतं मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥

इति निशायं वृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं याव्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सरलं दारु शण्डेलापूतिकेशरम् ॥ ७५ ॥

पत्रं तैल्वं सुरा मांसी कङ्कलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवणागुरुकुङ्कुमम् ॥ ७६ ॥

त्वग्रैणुनलिका चेति तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं परमं मतम् ॥ ७७ ॥

अपस्मारग्रहोन्माद कल्याणकजीवरापहम् ।

आयुःपुष्टिकारश्चैव वशीकरणसुप्तमम् ॥ ७८ ॥

इति चन्दनायं वृतम् ।

त्रिवृतामिषमस्यो यो द्विताशीं प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुमिरुन्मादैर्न कदाचित् स युज्यते ॥ ७८ ॥

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ८० ॥

अथ भूतोन्मादनिदानमाह ।

अमर्त्येवाग्निक्रमवोर्यश्चेष्टाज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालो नियतश्च यस्य भूतोत्यमुन्मादमुदाहरत्तम् ॥ ८१ ॥

सन्तुष्टः शुचिरथ दिव्यमाल्यगन्धो

निस्तन्द्रोऽप्यविततसंस्कृतप्रभाषी ।

तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता

ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ ८२ ॥

संस्वेदी विजगुरुदेवदोषवक्ता

जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।

सन्तुष्टो भवति न चाक्षपानजातैः

दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः ॥ ८३ ॥

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी

स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।

नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्यशब्दं

गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८४ ॥

ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी

गम्भीरो द्रुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः ।

तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्यै

यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८५ ॥

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्

शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।

मांसेषु स्थिलगुडपायसाभिकाम-

स्तङ्गलो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ ८६ ॥

यस्तूर्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्षिण्यौ विलिङ्गति जिह्वया तथैव ।

क्रोधासुर्गुडमधुदुग्धपायसेषुः

विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ ८७ ॥

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-

निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।

क्रोधासुर्विपुलबलो निशाविहारी

श्रीचङ्चिद् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ ८८ ॥

देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।

आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः ॥ ८९ ॥

उद्वस्त्रः क्षयपुरुषो विरुद्धभाषी-

दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।

बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी

व्याचेष्टन् व्रसति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥ ९० ॥

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनलेही

निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्

सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे ॥ ९१ ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्या मसुराः सन्ध्योरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षमाश्च प्रतिपद्यपि ॥ ९२ ॥

पितरः कृष्णपक्षे स्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।

रक्षांसि रात्रौ पैशाचाः चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ ९३ ॥

दर्पणादीन् यथा ह्याया श्रीतोष्णं प्राणिनो यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहधृक् ।

विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम् ॥ ९४ ॥

अथ विनियोगः ।

सर्पिण्यानादरामस्तोर्मन्त्रादिश्रेष्यते विधिः ॥ ८५ ॥

पूजावस्तुपहारेष्टि होममन्त्राञ्जनादिभिः ।

जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ ८६ ॥

रक्तमाल्यानि गन्धश्च बीजानि मधुसर्पिणी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥ ८७ ॥

ऋक्षजम्बुकरोमाणि शङ्खकीलसुनं तथा ।

हिङ्गु मूलश्च वस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ।

एतेन शास्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ ८८ ॥

शिरीषबीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।

मञ्जिष्ठां रजनीं कुष्ठं वस्तसूत्रेण पेषयेत् ॥ ८९ ॥

वार्त्तीक्षायाविशुष्का च सा योज्या नयनाञ्जने ॥ ९० ॥

कर्पासास्थिमयूरपिच्छहृतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-

स्वङ्गांसी वृषदंशविट् तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ ९१ ॥

इति सङ्घाधूपवरः ।

कल्याणकं प्रयुञ्जीत महद्वा चैतसं घृतम् ।

तैलं नारायणं वाथ महन्मारायणं तथा ॥ ९२ ॥

न च रौद्रं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न वा चरेत् ॥ ९३ ॥

वैद्यास्तु वै निहन्त्युस्ते ध्रुवं क्रद्धा महीजसः ।

हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥ ९४ ॥

ति वक्त्रेनसङ्खितः उन्मादभूतोन्मादनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथापस्मारनिदानमाह ।

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वेर्दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ।

तमसो दर्शनं ध्यानं हृत्कम्पो नेत्रवैकृतम् ।

भ्रमो हृदयशून्यत्वं भाविनस्तस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

तमः प्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतिः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥

हृत्कम्पशून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवन्त्यथ ॥ ४ ॥

कम्पते दशते दन्तान् फेनोद्दामी श्वसित्यपि ।

परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चाऽनिलात् ॥ ५ ॥

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्प्रदर्शनः ।

सदृशोष्णानलव्यास लोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ६ ॥

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।

पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ७ ॥

सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।

अपस्मारः स चाऽसाध्यो यः क्षीणस्याऽनवश्च यः ॥ ८ ॥

प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ९ ॥

पक्षाहा द्वादशाहाद्वा मासाहा कुपिता मलाः ।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदध्यान्तरम् ॥ १० ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ वीजानि कानिचित् ।

शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भूयः ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पूर्वं युञ्ज्यादपस्मारे हृदनादीनि बुद्धिमान् ।

वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैत्तिकन्तु विरेचनैः ।
 कफजं वमनैर्धीमानपस्मारमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 ततस्तीक्ष्णं प्रयुञ्जीत भिषक् सम्यग्विशोधनम् ।
 सर्वतः शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरी क्रिया ॥ १३ ॥
 उपयोगे ग्रहोक्तानां योगानां चाथ शेषतः ।
 शिशुकटुक्किणिही निम्बत्वग्रससाधितम् ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४ ॥
 गोधानकुलनागानां वृषभर्चगवामपि ।
 पित्तेषु तैलं सिद्धञ्च नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसापि विरेचयेत् ।
 पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानां विशेषतः ॥ १६ ॥
 तैलेन लशुनं सेव्यं पयसा च शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसञ्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १७ ॥
 उद्धम्यनमरग्रीवापाशं दग्ध्वा कृतामसौ ।
 शीताम्बुना समं पीत्वा हन्यपस्मारमुद्धतम् ॥ १८ ॥
 विदह्य निर्द्रवां कृत्वा छागजामन्तनालिकाम् ।
 तामम्लसाधितां खादेदपस्मारमुदस्यति ॥ १९ ॥
 निर्गुण्डौ भव वन्दाक पाननस्योपयोगतः ।
 उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ॥ २० ॥
 मनोह्रा तार्क्ष्यजञ्चैव शक्त्यपारावतस्य च ।
 अञ्जनाञ्चन्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥ २१ ॥
 श्वशृगालविडालानां कपीनाञ्च गवामपि ।
 पित्तानि नस्यतो दद्यादपस्मृतिनिवृत्तये ॥ २२ ॥
 यष्टौहिङ्गुवचादारु शिरीषलशुनामयैः ।
 साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ २३ ॥
 कपित्थाब्धारदाशुनान् सुस्तोशीरयवांस्तथा ।

सव्योषान् वस्त्रमूत्रेषु पिष्ट्वा मूर्तिं प्रकश्येदेत् ॥ २४ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे गरार्दिते ।

विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ २५ ॥

बद्धपायुं विपर्य्याक्षं शीतपादकरोदरम् ।

विद्याज्जलमृतं जन्तुं शूनपास्त्राभिमेहनम् ॥ २६ ॥

इति जलमृतसंख्यमिदम् ।

पुथोद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।

तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ २७ ॥

याभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं सम्प्रबुद्धयते ।

स्रोतांसि चास्य शुद्ध्यन्ति स्मृतिं संज्ञाश्च विन्दति ॥ २८ ॥

नकुलोलूकमार्जारं गृध्रकोटाहिकाकजः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ २९ ॥

गोमूत्रसिद्धार्थकशिशुपर्णैरुद्धर्त्तनं तैरथवा प्रसेपः ।

पूतिश्च गोमूत्रसंयुक्तोऽत्र धूमो नस्यश्च तीक्ष्णैरवबोधनार्थम् ॥ ३० ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठं पूतनाकेश रोचकैः ।

उक्तादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचयेत् ॥ ३१ ॥

मूलं वर्हिशिखाया गवाक्ष्यालीढं नरैश्च मासेन ।

निःशेषयत्यपस्मृतिमिति सिद्धं नात्र सन्देहः ॥ ३२ ॥

यः खादेत् क्षीरभक्ताशी मात्त्रिकेण वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

उत्तरदिग्गतमुस्तकमूलं बुद्ध्या समुद्धृतं पेष्यम् ।

पीतं पयसा हन्यादपस्मृतिं गो सवर्णवत्सायाः ॥ ३४ ॥

कूषाण्डकफलोत्प्रेन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यद्वाह्वं स पिवेत्तद्वहम् ॥ ३५ ॥

काकोत्तरगतं मूलं योगानीतं विधूपितम् ॥ ३६ ॥

उग्रमक्षमितं धूर्त्तं कृतञ्च मधुसर्पिणा ।

भक्षयेत् क्षीरभक्षाग्री त्रिदिनेऽपस्मृतिक्षयः ॥ ३७ ॥

कृकलासस्य मत्तस्य ग्रीके च जठरे क्षिपेत् ।

विपाटिते च मस्त्विं ग्रीके स्थाप्यं प्रयत्नतः ।

चूर्णयित्वा प्रथमयेदपस्मारनिवृत्तये ॥ ३८ ॥

मदनस्य च बीजानि चूर्णयित्वा तथैव च ।

पिण्डीतकस्य चाल्पस्य कर्षिकं पेषयेज्जले ॥

ततोऽस्य पानमात्रेण नश्यतेऽपस्मृतिर्गदः ॥ ३९ ॥

त्रिपाठिना विक्रमेण ह्ययमुक्तो न संशयः ।

दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकाली महागदः ॥ ४० ॥

तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ४१ ॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।

दशमूलीजलं तस्य कल्याणज्यञ्च योजयेत् ॥ ४२ ॥

पञ्चकोलं समरिचं त्रिफलं विडसैन्धवम् ।

कृष्णाविडङ्गपूतीक यवानीडान्यजीरकम् ॥ ४३ ॥

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् ।

अपस्मारे तथोन्मादे अर्शसां ग्रहणीगदे ॥ ४४ ॥

एतत्कल्याणकं चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ।

इति कल्याणकं चूर्णम् ।

पलङ्कषा वचा यष्टी वृश्चिकाली च सर्षपा ।

जटिला पूतनाकेशी नाकुली हिङ्गुजीरकैः ॥ ४५ ॥

लसुनातिविषा तित्ता कुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।

मांसाग्निनां यथा लाभं वत्समूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४६ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४७ ॥

इति पक्षिणाम्पातेष्वम् ।

त्रिफलाश्लोषकुष्ठाद्वयवक्षारफणिज्जकैः ।

एभिः कल्कीकृतैर्द्रव्यैर्गन्धमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४८ ॥

साधितं नावनं तैलमपस्मारं विनाशयेत् ॥ ४९ ॥

इति त्रिफलातैलम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठं शङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं पक्कमुष्मादग्रहापस्मारहृदयतम् ॥ ५० ॥

इति ब्राह्मीघृतम् ।

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ५१ ॥

इति कुष्माण्डघृतम् ।

गोशक्नद्रसदध्यस्नक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोष्मादमपस्मारविनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति स्तल्पपञ्चगव्यघृतम् ।

हे पञ्चमूख्यौ त्रिफला रजन्वी कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनी कटुरोहिणी ॥ ५३ ॥

शम्याकफलमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ ५४ ॥

भार्गी पाठा चिकटुकं त्रिवृता निचुलानि च ।

अयसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥ ५५ ॥

हे शारिरे रोहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिष्काम् ।

क्षिपेत् पिष्टाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ ५६ ॥

गोशक्नद्रसदध्यस्नक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।

पञ्चगव्यमिदं ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ ५७ ॥

अपस्मारे तथोष्मादे श्वयथावदरेष्वपि ।

गुल्मार्शः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ ५८ ॥

अलक्ष्मीग्रहरक्षोभं चातुर्थिकनिवारणम् ।

इति मन्त्रापञ्चगव्यघृतम् ।

जङ्गमानां वयस्थानां चर्मरोमनखादिकम् ।

क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥ ५८ ॥

शणस्त्रिवृत्तथैरण्ड दशमूलौ शतावरी ।

रास्ना मगधिका शिशु काथ्ये द्वे द्वे पले पृथक् ॥ ६० ॥

विदारौ मधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ तथा सिता ।

खर्जूरी भीरुमृद्धोका युष्मातं गोक्षुरं तथा ॥ ६१ ॥

चैतसस्य घृतस्यांशैः पक्तव्यं सर्पिकृतमम् ।

महाचैतसमञ्जन्तु ज्वरापस्मारनाशनम् ॥ ६२ ॥

मदोन्मादप्रतिश्याय तृतीयकचतुर्थकान् ।

पाप्मालक्ष्मणौ जयेदतत् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६३ ॥

श्वासकासहरश्चैव शुकार्तवविशोधनम् ॥ ६४ ॥

द्रव्य आपोत्थिते काथ्ये दत्त्वा षोडशिकं जलम् ।

पादशेषश्च कर्त्तव्यमेष काथविधिः स्मृतः ॥ ६५ ॥

१

इति मधुचैतसं घृतम् ।

मधूकद्विपले कल्के द्राणे चामलकीरसे ।

तस्मिन् सिद्धं घृतप्रस्थं पित्तापस्मारभेषजम् ॥ ६६ ॥

इति मधूकघृतम् ।

मांसक्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्यष्टगुणे घृते ।

काषिकैर्जीविनीयैश्च सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति मांसौघृतम् ।

वचा शम्याककैरण्डवयस्या हिङ्गुचोरकैः ।

सिद्धं पलङ्कषायुक्तैर्वीतश्लेष्मात्मकै घृतम् ॥ ६८ ॥

इति वचाद्यं घृतम् ।

कटभी निम्बकटुङ्गमधुशिशुत्वचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्यं प्रशस्यते ॥ ६९ ॥

इति कटभीतैलम् ।

शिपुकुष्ठशिलाजजी लशुनव्योषहिङ्गुभिः ।

वस्त्रमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ ७० ॥

इति शिपुतैलम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥ ७१ ॥

इति जीवनीययसक्तम् ।

इति वक्त्रसेनसङ्कलितोऽपस्मारनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ वातव्याधिनिदानमाह ।

रूक्षशीताल्पलघ्वन्न व्यवायातिप्रजागरैः ।

लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामादिप्रचेष्टितैः ॥ १ ॥

विषमादुपचाराद्वा दुष्टासृक् स्रावणादति ।

धातूनां संचयाच्चिन्ता शोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥

वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् ।

मर्मबाधाङ्गजोद्वाश्व शौघयानादिसेवनात् ॥ ३ ॥

देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गेकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥

आत्मरूपन्तु यदव्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्त्रां पर्वणामपि ॥ ६ ॥

लोमहर्षः प्रलापश्च पार्श्वपृष्ठकटीग्रहाः ।

स्वास्त्रपाङ्गुल्यकुञ्जत्वशीघ्रोऽङ्गानामनिद्रताम् ॥ ७ ॥

गर्भशुक्ररजोनाशः स्यन्दनं गात्रसुप्तता ।

शिरोनासाक्षिजन्तूनां प्रीवायाश्चापि दुण्डनम् ॥ ८ ॥

भेदस्रोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।

एवं विधानि कृपाणि कुर्वते कुपितोऽनिलः ।
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्दोषविशेषकत् ॥ ८ ॥
 तत्र कोष्ठान्विते दुष्टे निग्रही मूत्रवर्चसोः ।
 ब्रध्मद्दोषगुल्मार्शपाश्वशूलञ्च मारुते ॥ १० ॥
 सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।
 वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्थिसन्धयः ॥ ११ ॥
 ग्रही विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।
 जङ्घोरत्रिकञ्चत्पृष्ठ रोगशोफा गुदे स्थिते ॥ १२ ॥
 रुक्पाश्वोदरद्वन्त्राभ्यां तृणोद्गारविसृचिकाः ।
 कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ १३ ॥
 पक्वाशयस्थेऽन्त्रकूजं शूलाटोपी करोति च ।
 कच्छमूत्रपुरीषत्व मानाहन्त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥
 शूलैर्वादिष्विन्द्रियबधं कुर्यात् क्रुद्धः समीरणः ॥ १५ ॥
 त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
 श्वातन्यते सरागा च सर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥
 रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
 गात्रे चारुणि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १७ ॥
 गुर्वङ्गन्तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
 सरुक् स्तिमितमत्वर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १८ ॥
 भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धि शूलं मांसबलक्षयः ।
 प्लक्ष्मं सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १९ ॥
 क्षिप्रं सुक्षति बध्नाति शुक्रं गर्भमयापि वा ।
 विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥
 कुर्याच्छिरामतः शूलं शिरः कुक्षनपूरणम् ।
 बाह्याभ्यन्तरमायामं खड्गीकुलत्वमेव च ॥ २१ ॥
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोमाञ्च कुर्यात् स्रायुमतोऽनिलः ।

हन्ति सन्निगतः सन्धीन् शूलशोथौ करोति च ॥ २२ ॥
 प्राणे पित्तावृते कृदिर्दाहस्यैवोपजायते ।
 दीर्घस्य' सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफावृते ॥ २३ ॥
 उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।
 अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतता च कफावृते ॥ २४ ॥
 स्वेददाहोष्णमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंयुते ।
 कफेन सङ्गो विष्मृते गात्रहर्षश्च जायते ॥ २५ ॥
 अपाने पित्तयुक्ते तु दाहोष्णं रक्तमूत्रता ।
 अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफावृते ॥ २६ ॥
 व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।
 गुरुणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ॥ २७ ॥
 लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ।
 स्तम्भनोत्क्षेपणश्वास शीफशूलानि सर्वशः ॥ २८ ॥

अथ चिकित्साभाष ।

नरञ्च शुद्धवातार्त्तमादौ पानं नियोजयेत् ।
 वसायाश्चाथ मज्जायाः तैलस्याथ घृतस्य च ॥ २९ ॥
 अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्तिर्नस्यं स्नेहो विरेचनम् ।
 स्निग्धान्नलवणस्वादु वृष्यं वातामयापहम् ॥ ३० ॥
 पटोलकफलैर्यूषो वृष्यो वातहरो लघुः ।
 वाय्यालककृतो यूषः परं वातविनाशनः ॥ ३१ ॥
 पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ३२ ॥
 कोलं कुलत्था सुरदारुस्रा माषा उमातैलफलानिकुष्ठम् ।
 वचाशताह्वायवचूर्णमस्त्रमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ३३ ॥
 स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैश्चानिलहृत्प्रदेहः ।
 आनूपमत्स्यामिषवेशवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ॥ ३४ ॥
 निरस्थिपिणितं पिष्टं स्निग्धं गुडघृताम्बितम् ।

क्षणाभिरिचसंयुक्तं वेशवारमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥

इति वेशवारः ।

वृहत् फाणिज्जकोत्थेन रसेन परिलेपयेत् ।

प्रदेशं वायुना ग्रस्तं नरः सम्यक् प्रशान्तये ॥ ३६ ॥

तिन्तिङ्गीकदलैः सिद्धं तालशिण्डिकया सह ।

पिष्टा सुखोष्णमालेपं दद्याद्वातरुजापहम् ॥ ३७ ॥

वाजिगन्धाबलातिस्रो दशमूली महौषधम् ।

हे गृध्रनख्यौ राक्ष्सा च गणो मारुतनाशनः ॥ ३८ ॥

इति वाजिगन्धादिगणः ।

सहचराऽमरदारु सनागरं क्षथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपौडितदेहगतिः पिवन् द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥ ३९ ॥

पलमर्षपलञ्चापि रसोनस्य च कुट्टितम् ।

हिङ्गुजौरकसिन्धूय सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४० ॥

चूर्णैस्तैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातरुवुक् क्षाथानुपानतः ॥ ४१ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं साममेकं निरन्तरम् ।

वातरोगान्निहन्त्याशु चार्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४२ ॥

एकाङ्गरोगिणे दद्यात्तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।

जरुस्तम्भेषु च गृध्रस्यां कृमिदोषे विशेषतः ॥ ४३ ॥

इति पेषं रसोनम् ।

पलमर्षपलं वापि रसोनस्य सुकुट्टितम् ।

हिङ्गुजौरकसिन्धूय सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४४ ॥

चूर्णितैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातरुवुक् क्षाथानुपानतः ॥ ४५ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

वातामयं निहन्त्येव मर्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४६ ॥

एकाङ्गरीगिणां रोगं तथा सर्वाङ्गरीगिणाम् ।

जलस्तम्भगृध्रसीञ्च शुलङ्गम् कमीनपि ॥ ४७ ॥

कटिपृष्ठामयं हन्याज्जाठरञ्च समीरणम् ।

इति स्वरसीनपिण्डः ।

पिष्टा ससूक्ष्मं लशनस्य कन्दैश्च तेन लिङ्गाद् दृतभोजनाशी ।

तस्य प्रणश्यन्ति हि वातरोगाः संस्कारहीनात् पुरुषादिवार्धः ४८

दशमूलस्य निर्यूहो हिङ्गुपुष्करचूर्णितः ।

शमयेत्परिपौतस्तु वातं मिश्रिणसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥

वातग्रहेप्रदेशे च स्वेदः कार्यो विजानता ।

सिद्धार्थकविमिश्रैस्तु पत्रैर्मदनमिश्रितैः ॥ ५० ॥

यदा तेन विधानेन सदोषत्वाच्च सिध्यति ॥ ५१ ॥

भेषजैः स्नेहसंयुक्तैर्भोज्यैर्हि प्रचितो मलः ।

मार्गं रुद्ध्वाऽनिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ ५२ ॥

क्षीणो यस्य धिरेकैः स्यात्तं निरुद्धैरुपाचरेत् ॥ ५३ ॥

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्वातलो यो न शम्यति ।

विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमेवात्र शोणितम् ॥ ५४ ॥

पिबेत् कुटजबीजानां चूर्णं प्रातः सुखाश्विना ।

शुण्ठीचित्रकयुक्तानां कुक्षिवातनिवारणम् ॥ ५५ ॥

प्रातरुत्थाय यत्नेन तैलमात्रासमन्वितम् ।

पिबेदुष्टवणवातघ्न मारुतकस्वरसं बुधः ॥ ५६ ॥

ऊर्ध्वं वातविनाशाय वासापत्रसमन्वितम् ।

श्यामामूलं पिबेत्पिष्टं क्षीरेण परिमिश्रितम् ॥ ५७ ॥

सुप्तवाते त्वष्टृश्लोचं कुर्याच्च कङ्कशो भिषक् ।

दिङ्माञ्च खवणामार धूमैस्त्रैलसमन्वितैः ॥ ५८ ॥

हृदयानिलनाशाय गुडूचीमरिचाञ्चितम् ।

पिबेत्प्रातः प्रयत्नेन सस्यगुणैश्चासा सङ्ग ॥ ५९ ॥

पिवेदुष्णाश्रसा पिष्टं साक्कगन्धं विभीतकम् ।
 गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनम् ॥ ६० ॥
 देवदारुसमायुक्तं नागरं परिपेषितम् ।
 हृदातवेदमार्त्तस्तु पीत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥
 हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥ ६२ ॥
 काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वांस्तद्रव्यसंयुतः ।
 सानूपमांसः सुस्त्रिक्कः सर्वस्नेहसमन्वितः ॥ ६३ ॥
 सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः ।
 तेनोपनाहं कुर्वीत सदा वै वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥
 काकोल्यादिगणो ग्राह्यो नाष्टवर्गिकसंज्ञिकः ।
 वातघ्नो दशमूलादि वर्गोऽन्तो दाडिमादिकम् ॥ ६५ ॥
 सर्वस्नेहयुतः स्नेहो लवणं सैन्धवादिकम् ।
 अन्नादिभिश्च संस्कार्यं काकोल्यादित्रयं त्रिभिः ॥ ६६ ॥

इति साल्वः स्नेहः ।

दशमूलौवल्गुस्त्रिस्तो विदारौपृश्निपर्णिका ।
 शतावर्त्यश्वगन्धा च जीवनीयगणैः सह ॥ ६७ ॥
 श्यामापुनर्नवैरण्ड पृश्नि पर्णी च मर्कटी ।
 पुण्डरीकं तुगाक्षीरी शाल्मलीसुरदारु च ॥ ६८ ॥
 कुष्ठशूरणमूलानि कर्कटाख्यामृता निशा ।
 भ्राम्नातकोकिलाख्यश्च शठीपाषाणभेदकः ॥ ६९ ॥
 अलर्को वसुधण्टा च सूर्यावर्तः सकाञ्चनम् ।
 यवकोलकुलत्थाश्च तिलोमासर्षपास्तथा ॥ ७० ॥
 रास्त्राप्रसारणीकुष्ठं मातुलुङ्गान्धवेतसी ।
 चूक्रानूपानि मांसानि स्नेहाद्यत्वार एव च ॥ ७१ ॥
 काष्ठीकं दधितक्रश्च जम्बीरं तिन्त्रिङ्गीफलम् ।
 कुक्कुटौवीजपूरश्च सर्वाणि लवणानि च ॥ ७२ ॥

सुखीणैस्तैलयुक्तैस्तु सुपिष्टैर्वीतरोगिषु ।

उपनाहः सदा कार्थ्यो वातव्याधिनिवृत्तये ॥ ७३ ॥

अयं हि गुल्मश्च तथान्त्रवृद्धिं हन्यात्तथा शोफमुदग्रमाङ्गम् ।

हन्यान्नरस्यादितवातमुग्रमाजानुशोथश्च तथार्दितं वा ॥ ७४ ॥

इति महाशालनः ।

वायौ जठरजे युञ्ज्यात् क्षारचूर्णादिपाचनम् ।

विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षिप्रं पिवेन्नरः ॥ ७५ ॥

पाचनीयरसैर्युक्तैरन्यैर्वा पातयेन्नलान् ।

गुदपक्वाशयस्थे तु कर्मोदावर्त्तिकं हितम् ॥ ७६ ॥

आमाशयस्थे त्वनिले प्रशस्तं प्राग्भोजनं दीपनपाचनञ्च ।

प्रकुर्दन् तीक्ष्णविरचनञ्च पुरामुक्ता यवशालयश्च ॥ ७७ ॥

भूतीकपथ्या शठिपुष्कराणि विस्व्वं गुडूचीसुरदारुशुण्ठी ।

विडङ्गवासातिविषा कणा च क्वाथास्त्रयः सामसमीरणघ्नाः ॥ ७८ ॥

आमाशयगते वायौ कूर्दिः श्यावो यथाक्रमम् ।

देयः षट्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥ ७९ ॥

चित्रकेन्द्रयवौ पाठा कटुकातिविषाभया ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः षट्धरणस्मृतः ॥ ८० ॥

योगेऽस्मिन् भिषजा ग्राह्याः षष्ठां षट्धरणाः पृथक् ।

दिनेषु षट्सु दातव्यास्तेन षट् धरणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

इति षट्धरणो योगः ।

वक्त्रेः संवृंहणं कार्यं कर्मोदावर्त्तिकं तथा ।

पक्वाशयगते वापि देयं स्नेहविरचनम् ॥ ८२ ॥

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ।

कार्थ्यो वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ८३ ॥

श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्येन्नानिलहा क्रमः ।

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ॥ ८४ ॥

वायो त्वगान्नितेऽभ्यङ्गं स्नेहं स्वेदश्च योजयेत् ।
 रक्तस्थे शीतलान् लेपान् विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ ८५ ॥
 मांसमेदोगते वाते सविरेकं निरुहणम् ।
 अस्थिमज्जागते स्नेहं वाङ्माभ्यन्तरतो भिषक् ॥ ८६ ॥
 केतकी नागबलातिबलानां यदबहुलेन रसेन विपक्वम् ।
 तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिर्ह्वरति ॥ ८७ ॥
 इति केतकाद्यं तैलम् ।

सन्धिस्रायुगते वाते दाहस्नेहोपनाहनम् ।
 हृषोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥ ८८ ॥
 अथवाह कुटीकर्षुः प्रस्तराभ्यङ्गवस्तिभिः ।
 जयेत् सर्वगतं वातं शिरामोक्षेष्ट बुद्धिमान् ॥ ८९ ॥
 एकाङ्गवातं मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत् ॥ ९० ॥
 वक्षस्त्रिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।
 वमनं हन्ति नस्यश्च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ ९१ ॥
 सर्गाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणम् ।
 रुणद्धि केबलो वस्तिस्तोयवेगमिवाचलः ॥ ९२ ॥
 पिवेदैरण्डतैलं वा वस्तिकुचिगुदाश्रये ।
 दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ९३ ॥
 मूर्धस्थे स्नेहकृत्तस्य शिरोवस्तिश्च लेपनम् ॥ ९४ ॥
 बला विष्वश्रुते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
 तस्य शक्तिं प्रकुर्वं वा नस्यं शीर्षगतेऽनिले ॥ ९५ ॥

इति बलादिघृतमण्डः ।

तैलं सङ्कुचिते त्वङ्गे माषसैन्धवसाधितम् ।
 बाहुशीर्षगते नस्यं पानक्षोपरिभक्तकम् ॥ ९६ ॥
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शय्यताम् ।
 सिताकाशमर्थमधुकैर्हितसुत्यापने पयः ॥ ९७ ॥

अथ हनुमन्महा ।

जिह्वा निर्लेखमाच्छुष्क चर्वणादभिघाततः ।

कुपितो हनुमूलस्थः संशयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ ८८ ॥

करोति विहतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राचर्वणभाषणम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

संवृतं चिवुकं खिन्ना मुन्नाभ्यास्यञ्च बुद्धिमान् ।

विहतां नामयित्वा तु कुर्यादायामवत् क्रियाम् ॥ १०० ॥

सगुडां पक्कविम्बौस्तु प्रक्षिप्य वदनान्तरे ।

सस्तं सङ्गमयेत् स्थानं स्निग्धस्निग्धञ्च नाशयेत् ॥ १०१ ॥

अर्दिते नवनीतेन खादेन्नापेण्डुरीं नरः ।

अर्दिते शोथयुक्ते तु वमनं रक्तमोक्षणम् ॥ १०२ ॥

श्लेष्मभागे क्षयं नीते हृंहणैः समुपाचरेत् ।

रसोनं घृततैलाभ्यां पिवेद्वाप्यर्दितापहम् ॥ १०३ ॥

अथ जिह्वास्तम्भमाह ।

वाग्वादिनी शिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।

जिह्वास्तम्भः स तेनास्रपानवाक्येष्वनीशता ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

जिह्वास्तम्भे यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् ।

सामान्योक्ता क्रिया चात्र अर्दितस्य हिता मता ॥ १०५ ॥

अथ मन्थास्तम्भमाह ।

दिवा स्वप्नासनस्थानविकृतोर्ध्वं निरीक्षणैः ।

मन्थास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणाहतः ॥ १०६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

पञ्चमूलीक्षतः क्षायो दशमूलीक्षतोऽप्यका ।

रुचं खेदं तथा नखं मन्थास्तम्भे प्रकीर्तयेत् ॥ १०७ ॥

अथ कुजवचनमाह ।

हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरक् ।
कुक्षो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुजमादिशेत् ॥ १०८ ॥

अथ चिकित्सा ।

वातत्रैदंशमूल्या च वातकुजमुपाचरेत् ।
क्षेहेर्मांसरसैर्वापि प्रहृष्टं तं विवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

अथ शिरोग्रहमाह ।

रक्तमाश्रित्य पवनं कुर्यान्मूढं धराः शिराः ।
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः ॥ ११० ॥

अथ चिकित्सा ।

शिरोग्रहे तु कर्तव्या शिरोगतमरुत्क्रिया ॥ १११ ॥
अथ निदानम् ।

अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वाऽसबन्धनम् ।
असबन्धनशोषः स्याद्बाहुशोषः सवेदनः ।
शिरां संकुच्य तत्रस्थो जनयत्यपबाहुकम् ॥ ११२ ॥
स्निग्धायुकटिपृष्ठोरजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसीस्तम्भरक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ११३ ॥
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता ॥
जानुजङ्घोरसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भ्रमम् ॥ ११४ ॥
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वक्रिमार्दवम् ।
तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ११५ ॥
तलं प्रत्यङ्मुखीनां या कण्ठरा बाहुपृष्ठतः ।
वाह्नोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सीच्यते ॥ ११६ ॥

अथ चिकित्सा ।

बाहुशोषे पिबेत् भुक्ता सर्पिः कल्याणकं महत्

वातेऽपवाहुके नस्य खेदं चोत्तरभक्तिकम् ॥ ११७ ॥
 वलामूलशृतं तोयं सैन्धवेन समन्वितम् ।
 बाहुशोषगते वायौ मन्थास्तम्भे च शस्त्रते ॥ ११८ ॥
 परमौषधमपवाहुकमन्यास्तम्भोर्जलगतरोगे ।
 शीतलजलेन नावनं सुपशमने जिह्मिकी च पुरः ॥ ११९ ॥
 नस्येन शीतपयसा शुकशिखीमूलजिह्मिनीं पिष्ट्वा ।
 अपवाहुककन्धरपीडा मचिराहिनाशयेद्योग एषः ॥ १२० ॥
 काकोडुम्बरिदुग्धैः सरामठैर्हरेत् सर्वयोगविषम् ।
 कपिकच्छुमूलयुक्तैर्नस्यैरपवाहुजां पीडाम् ॥ १२१ ॥
 मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रं तथात्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा ।
 नस्यन्तु यो माषरसेन दद्यान्मासादसौ वक्त्रसमानबाहुः ॥ १२२ ॥
 दशमूलीबलामापक्ताथ तैलान्धमिश्रितम् ।
 सायं भुङ्क्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वाच्यामपवाहुके ॥ १२३ ॥
 माषसिन्धुबलारास्त्रा दशमूलकहिङ्गुभिः ।
 वचाजटाशताख्याभिः सिद्धं तैलं सन्धागरम् ॥ १२४ ॥
 ऊर्ध्वं भक्ताशनाङ्ग्याद्वाहुशोषापवाहुकौ ।
 पञ्चाघातं तथैवाथ विश्वाचीमुद्धताम्बापि ॥ १२५ ॥
 इति माषतैलम् ।

अथ निदानम् ।

वायुः कठ्याश्रितः सकृष्टः कण्ठरामश्चिपेद्यदि ।
 खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सकृष्टोर्ध्वोर्बधात् ॥ १२६ ॥
 कम्पते गमनारम्भे खञ्जविव च गच्छति ।
 कलायखञ्जं तं विद्यात् मुक्तसन्निप्रकन्धनम् ॥ १२७ ॥
 हृष्यते चरणौ यस्य भवेत्तं च प्रसृतकौ ।
 पादहर्षः स विज्ञेयः ककमाश्रितकोपकाः ॥ १२८ ॥

पादयोः कुरुते दाहं पित्ताग्नेरसहितोऽनिलः ।
 विशेषतश्चङ्क्रमणात् पाददाहं तमादिशत् ॥ १२८ ॥
 वातशोणितजः शीथी जानुमध्ये महोरजः ।
 ज्ञेयः क्रोष्टृकशीर्षस्तु स्थूलक्रोष्टृकशीर्षवत् ॥ १२९ ॥
 रुक् पादे विषमं न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।
 वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वीतकण्टकम् ॥ १३१ ॥

अथ चिकित्सा ।

खञ्जपङ्क्तोः कलायास्थे विश्वाचीपादहर्षयोः ।
 पाददाहे च गृध्रस्यां क्रोष्टुके वातकण्टके ॥ १३२ ॥
 शिरां विध्वाश कुर्वीत यथाविधि चिकित्सकः ।
 उपाचरेदभिनवं खञ्जं पङ्क्तुमथापि वा ।
 विरेकाऽऽस्थापनस्वेदगुग्गुलुसैहवस्तिभिः ॥ १३३ ॥
 पादहर्षे तु कर्तव्यः कफध्याधिहरो विधिः ।
 वातरक्तकमं कुर्यात् पाददाहे विशेषतः ॥ १३४ ॥
 मसूरविदलैः पिष्टैः शृतशीतेन वारिणा ।
 चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ॥ १३५ ॥
 नवनीतेन संलिप्तौ वङ्गिना परितापितौ ।
 मुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात् ॥ १३६ ॥
 गुग्गुलुं क्रोष्टृशीर्षे तु गुडूचीं त्रिफलाभसा ।
 चीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृषदारुकम् ॥ १३७ ॥
 रसं तित्तिरिमांसस्य क्रोष्टुके मधुरं पिबेत् ।
 वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जाम्बुकमस्तकम् ॥ १३८ ॥
 रक्तावसेचनं कुर्यादभीष्ठां वातकण्टके ।
 पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ १३९ ॥
 पुनर्नवायाः श्वेताया स्तेलं मूलेन साधयेत् ।
 वातकण्टकमाहन्वात् धादाभ्यङ्गेन मर्दनात् ॥ १४० ॥

अथ निदानम् ।

नाभेरधस्तात्पश्चातः सञ्चारौ यदि वाऽचलः ।
 अष्टौलावहनो ग्रन्थिरुर्ध्वमायत उन्नतः ॥
 वाताष्टौलां विजानीया हृदिमार्गावरोधिनीम् ॥ १४१ ॥
 एतामेव रुजायुक्तां वातविश्लूत्ररोधिनीम् ।
 प्रत्यष्टौलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ १४२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

अष्टौलायाः क्रिया कार्या गुल्मस्यान्तरविद्रुधेः ।
 चूर्णं हिङ्गुदिकञ्चात्र पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ १४३ ॥

अथ निदानम् ।

अधो या वेदना यातिवर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
 भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनौ नामतो मता ॥ १४४ ॥
 गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं विधाविता ।
 वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ॥ १४५ ॥

अथ चिकित्सा ।

तून्याश्च प्रतितून्याश्च प्रशस्ताः स्नेहवस्तयः ।
 पिबेद्वा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिमथाम्बुना ॥ १४६ ॥
 उष्णेन रामठक्षारं प्रलीढमथवा घृतम् ।

अथ निदानसाह ।

वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ १४७ ॥
 अयोरजः श्वेतलोभ्र मञ्जनं मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ १४८ ॥
 पलाण्डुहिङ्गुलशुनं वचाकटुकरोहिणी ।
 जीवन्तीरससंयुक्तं तन्द्राविलयनं परम् ॥ १४९ ॥

निदानम् ।

साटोपमत्यग्ररुजमाधानसुदरे भृशम् ।

आधानमिति जानीयाद् घोरं वातनिरोधनम् ॥ १५० ॥

विमुक्तपार्श्वद्वयं तदेवामाश्रयित्वम् ।

प्रत्याधानं विजानीयात् कफव्याकुलिताऽनिलम् ॥ १५१ ॥

आधाने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।

फलवर्त्तिक्रियां कुर्याद्वस्तिकर्म च शोधनम् ॥ १५२ ॥

प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्याल्लङ्घनवर्द्धने ।

दीपनानि प्रयुञ्जीत पूर्ववद्वस्तिकर्म च ॥ १५३ ॥

निदानम् ।

सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ।

खल्लौ तु पादजङ्घोरु करमूलावमोठिनी ॥ १५४ ॥

वायुं वेपथुनामानं स्वेदाभ्यङ्गानुवासनैः ।

उपाचरेन्निरुहैश्च शिरोवस्तिविरेचनम् ॥ १५५ ॥

कुष्ठमैन्धवयोः कल्कशुक्रतैलसमन्वितः ।

सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लौशूलनिवारणः ॥ १५६ ॥

भस्मातकानि सिन्धूत्य मधूच्छिष्टमहीषधम् ।

अस्नेन पयसा वाऽपि घृतमेतद्विपाचयेत् ॥ १५७ ॥

एतेनोद्वर्त्तनं कार्यं प्रदेशैव ग्राम्यति ।

अतिप्रवृद्धां खल्लौ तु तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥ १५८ ॥

इति भस्मातकाद्यं घृतम् ।

अथ निदानमाह ।

आवृत्य वायुः सकृदपि धमनीः शब्दवाहिनीः ।

गरान् करोत्यवचनान् मूकमिच्छिप्यगद्वदान् ॥ १५९ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

प्रथं घृतस्य पलिकैः शीघ्रवचाघातकीलोध्रलवणैः ।

आजे पयसि सपाठैः सिद्धं सारस्वतं नाज्जा ॥ १६० ॥

विधिवदुपयुज्यमानं जङ्गलदमूकतां क्षणाञ्जित्वा ।

सूतिमतिजिज्ञासुप्रतिभाः कुर्वाणः सस्यसिद्धिवास्तवति ॥ १६१ ॥

इति चारुकाचं घृतम् ।

सहरिद्रावचाकुड्म पिप्पलीविश्वमेघजम् ।

अजारी चाजमोदा च यष्टिमधुकसैन्धवम् ॥ १६२ ॥

एतानि समभागानि क्षणचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिषालोद्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥ १६३ ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेच्छुतिभरो नरः ।

मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोक्किलनिःस्वनः ॥ १६४ ॥

जङ्गददमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ।

इति कल्याणको लेहः ।

अथ निदानम् ।

मारुते प्रसुप्ते वस्त्रौ मूत्रं सञ्चक् प्रवर्त्तते ।

विकारान् विविधान् वापि प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ १६५ ॥

स्थाननामानरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्तादेरुपलक्षयेत् ॥ १६६ ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।

तदा क्षिपत्याशु सुडुर्मुहुर्देहं सुडुश्चरः ॥ १६७ ॥

सुडुर्मुहुस्तदाऽऽक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ १६८ ॥

क्रुधः सैः क्षोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्त्तते ।

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्को च पीडयेत् ॥ १६९ ॥

धनुर्वज्राम्बुजध्वास्त्राक्षिपेक्षोदयेत्तथा ।

अक्ष्णुदुष्प्रतिष्ठापि स्वाध्याचो वा निमीलिकाः ॥

कफोत इव कूजेच्च निःसञ्चः सोऽपतन्त्रकः ॥ १७० ॥

दृष्टिं संस्तथा संज्ञां च हस्ता कण्ठेन कूजति ।

अदि सुप्ते नरः स्वास्थं प्राप्ति मोहं वृत्ते पुनः ॥ १७१ ॥

वायुना हास्यं प्राकुरिते तन्मयतानकम् ॥ १७२ ॥

कफान्वितो यदा वायुर्भस्मनीश्वेव तिष्ठति ।
 स दण्डवत् स्तब्धयति जङ्घो दण्डापतानकः ॥ १७१ ॥
 धनुस्तुल्यो नमेवस्तु स धनुस्तुल्यसंश्रितः ।
 विवर्णबद्धवदनः सस्ताङ्गो नष्टचेतनः ।
 प्रस्त्रियंश्च धनुस्तुल्ये दशराजं न जीवति ॥ १७४ ॥
 अङ्गुलीगुल्फजठरं हृदयोमलसंश्रितः ।
 स्रायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ॥ १७५ ॥
 विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भस्मपार्श्वः कफं वमन् ।
 अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ॥ १७६ ॥
 तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥ १७७ ॥
 वाङ्मन्त्रायुप्रतानस्थो वाङ्मायामं करोति च ।
 तमसाध्यं बुधाः प्राहुः पृष्ठकव्युहभञ्जनम् ॥ १७८ ॥
 कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
 कुर्यादाक्षेपकस्त्वयं चतुर्थमभिघातजम् ॥ १७९ ॥
 गर्भपातनिमित्तश्च शोणितप्रस्रवाश्च यः ।
 अभिघातनिमित्तश्च न सिद्धं त्र्यपतानकः ।
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षेपकादिषु ॥ १८० ॥

अथ चिकित्सासाह ।

अथापतानकेनार्त्तं मसस्ताक्षमवेपनम् ।
 अस्तब्धमेद्रमस्वेदं वहिरायामवर्जितम् ॥ १८१ ॥
 अखट्टापातिनश्चैव त्वरितं समुपाचरेत् ॥ १८२ ॥
 तत्र प्रागेव सूखिकं क्षिग्धाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।
 स्रोतोविशुद्धये युष्मादादक्षपाने ततो हृतम् ॥ १८३ ॥
 विदार्यादिगणकाथे हृदिक्षीररसैः शृतम् ।
 नातिमात्रं ततो वायुर्वाग्गोति सहसैव च ॥ १८४ ॥
 वेगान्तरेऽत्र सूक्ष्ममसक्तञ्चास्य रेचयेत् ।

भवपीडैः प्रथमनेस्तीक्ष्णैः स्नेहनिवहृषैः ॥ १८५ ॥
 म्लसनासु विमुक्तासु तथा संघ्नां न विन्दति ।
 सौवर्चलाभयाव्योषसिद्धं सर्पिषले कफे ॥ १८६ ॥
 अपतानकिने शस्तं दशमूलौघृतं जलम् ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं जीर्णं मांसरसौदनम् ॥ १८७ ॥
 हृन्थभुक्तवता पीतमन्त्रं दध्यपतानकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं स्नेहवस्तिरथापि वा ॥ १८८ ॥
 कुलथयवकोलानि भद्रदार्यादिकं गणम् ।
 निष्कृत्वाथानूपमांसञ्च तेनाम्बैः पयसाऽथवा ॥ १८९ ॥
 स्वादुकन्दयुतं घृतं महास्नेहं विपाचयेत् ।
 स्वेदाभ्यङ्गावगाहैश्च नस्यपानानुवासनैः ।
 स हन्ति वातं तेनैव स्नेहस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥ १९० ॥

इति महास्नेहः ।

पलाष्टकं तिक्त्वकतो वचायाः प्रस्थं पलं शिथु च पञ्चमूलम् ।
 सैरण्डसिंह्रीत्रिवृतं घटेऽपां पक्त्वा पचेत्पादमृतेन तेन ॥ १९१ ॥
 दध्नीपेतं यावशूकांशविल्लैः सर्पिष्यस्थं हन्ति तत्क्षेप्यमानम् ।
 दुष्टान्वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान् योनिव्यापङ्गुलमोदरञ्च ॥ १९२ ॥

इति तिलकघृतम् ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातेऽपतानके ।
 संसृष्टदोषे संसृष्टं कुर्याद्येन क्रियापथम् ॥ १९३ ॥
 दोषमाक्षेपके ज्ञात्वा शिरां विद्धा यथाक्रमम् ।
 समीरणहरं कर्म कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १९४ ॥
 वाह्ये चाभ्यन्तरायामे योज्या चार्दितवत् क्रिया ।
 अथापतन्मकीणार्त्तमातुरं नापतर्पयेत् ।
 निरुहवस्तिं वमनं सेवयेन्न कदाचन ॥ १९५ ॥
 म्लसनाः कफवाताभ्यां रुक्षास्तस्य विमोक्षयेत् ।

तीक्ष्णैः प्रथमनैः संज्ञां तासु सुक्तासु विन्दति ॥ १८६ ॥

मरिचं शिपुवीजानि विडङ्गञ्च फणिलकम् ।

एतानि क्षणचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरचनम् ॥ १८७ ॥

इति मरिचादिनसम् ।

हिङ्गुस्त्वेतसं शुण्ठी ससौवर्चलदाडिमम् ।

पिविहातकफप्लञ्च वातहृद्रोगनुञ्चितम् ॥ १८८ ॥

हरीतकीवचारास्त्रा सैन्धवं चाम्बवेतसम् ।

घृतमार्द्रकसंयुक्तमपतन्त्रकनाशनम् ॥ १८९ ॥

विभीतकं सातिविषं भद्रमुस्तञ्च पिप्पलीम् ।

भार्गी च शृङ्गवेरञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २०० ॥

चूर्णाण्येतानि मद्येन पीतान्युष्णोदकेन वा ।

नाशयन्ति नृणां शीघ्रं कासश्वासापतानकम् ॥ २०१ ॥

इति विभीतकादिचूर्णम् ।

अथ निदानम् ।

गृहीत्वोर्ध्वन्तनो वायुः शिरास्त्रायुं विविश्य च ।

पक्ष्मन्यतमं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ॥ २०२ ॥

कृत्स्नोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्ष्मबधं विदुः ॥ २०३ ॥

सर्वाङ्गरोगं तं केचित् सर्वकायस्थितेऽनिले ॥ २०४ ॥

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युः वायौ पित्तसमन्विते ।

शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥ २०५ ॥

शुद्धवातहतं पक्ष्मं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ २०६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

पक्ष्मघातिनमक्षीणं स्निग्धं स्निग्धं विरेचितम् ।

वस्तिभिः संप्रयुञ्जीत क्रमेणाक्षेपकस्य च ॥ २०७ ॥

माषात्मगुप्ताभिरण्डमृतं वाष्णालकं तथा ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ॥ २०८ ॥
 आत्मगुप्तावलाभाषविश्वैरण्डमृतं जलम् ।
 ससैन्धवं पित्तेकासारन्ध्रेणाशु व्यपोहति ॥
 पक्षाघातं शिरोरोगं नेत्रसेगहरं परम् ॥ २०९ ॥
 माषबलाशुकशिखी कर्तृणरास्त्रोरुबूकाश्चगन्धानाम् ।
 कायो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोणः ॥ २१० ॥
 अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भसकर्षणादरुजम् ।
 दुर्जयमर्दितवातं पक्षाहाज्जघति चावश्यम् ॥ २११ ॥
 माषिके हिङ्गुसिन्धूत्ये जरणाद्यास्तु शाणिकाः ।

इति माषादिनक्षत्रम् ।

ग्रन्थिकाऽग्निक्वाशुगुठी रास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।
 माषक्वाथाबुना तैलं पक्षाघातं व्यपोहति ॥ २१२ ॥

इति ग्रन्थिकादितैलम् ।

माषात्मगुप्तातिविषोरुबूक रास्त्राशताह्मलवणैः सुपिटैः ।
 चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति हि पक्षवातम् ॥ २१३ ॥
 इति माषतैलम् ।

पृथक् पलांशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ।
 दशमूलाबुना भाव्यं त्वगेलाहपलान्वितम् ॥ २१४ ॥
 दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकौकृतम् ।
 एवं मांसरसाभ्यासाद्वातरोगानशेषतः ॥
 हन्ति सन्ध्यस्त्रिमज्जःस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २१५ ॥
 लेहवद् द्विगुणेनायमालोद्यालोद्य चातपि ।
 दशमूलाबुना शोषः सप्तवारान् सुगुग्गुलुः ॥ २१६ ॥

इति आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः ।

शुक्लेरण्डस्य मूलानि युग्मं सङ्घचरका च ।

मुस्ता दुरालभा दीप्या देवान्नं कटुका शटी ॥ २१७ ॥

पञ्चकोलं वसा वस्या क्षुद्रे हे च पुनर्नवा ।

विषोषा वाजिगन्धा च शतावर्ष्याटक्षकम् ॥ २१८ ॥

धान्यं छिन्नरुक्षा चैव विडङ्गं व्याधिघातकम् ।

गोक्षुरं वृषदाह च दीप्यको निशयुग्मकम् ॥ २१९ ॥

चतुस्त्रिंशतिको भागः पीतः कौशिकसंयुतः ।

सर्ववातविकारघ्नः पाचनो दीपनी लघुः ॥ २२० ॥

शामवातस्य शोथस्य स्रोतसां कफनाशनः ।

इत्येरेष्ठादिर्गुग्गुलुयुतः काथः ।

शामाश्वगन्धाहनुषागुडूची शतावरीगोक्षुरकश्च रास्ना ।

श्यामाशताह्वा च शटी यवानौसनागरा चेति समैश्च चूर्णम् ॥ २२१ ॥

देयं भवेत्कौशिकमत्र तुल्यं देयं तथा सर्पिरतोऽर्द्धभागम् ।

पक्षार्धमात्रन्तु ततः प्रयोगात् कृत्वानुपानं सुरयाथ यूषैः ॥ २२२ ॥

प्रद्येन वा कोष्णजलेन वाथ चोरेण वा मांसरसेन वापि ।

कटिग्रहे गृध्रसि बाहुपृष्ठे हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे ॥ २२३ ॥

सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते

मज्जागते स्नायुगते च कोष्ठे ।

रोगान् जयेद्वातकफानुबन्धान्

वातेरितान् हृदयहयोनिदोषान् ॥ २२४ ॥

भग्नास्थिविधेषु च खल्ववाते

त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ २२५ ॥

इति त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः ।

व्योषं सप्रन्यिकं पथ्यां चित्रकं जीरकहयम् ।

भजमोदा यवानी च वचाचव्यमवला जम् ॥ २२६ ॥

लवणत्रितयं क्षारौ कस भायानि काश्यपि ।

यावस्थेयानि चूर्णीनि तन्नास्तं गुग्गुलुं शमम् ॥ २२७ ॥

पादार्धसन्धितं चाप योजयेदक्षवेतसम् ।

गुटिकैषा हिता वाते सामे सन्धस्थिमज्जगे ॥ २२८ ॥

दृढीकरोति भग्नञ्च जठरानलदीपनौ ।

पूजिता देवदेवेन कालपाशेन शम्भुना ॥ २२९ ॥

इति सायम्भुवग्गुगुलुवटी ।

गन्धर्वहस्ताटरूपमुस्तकनक्तमालपूतीकारगन्धचित्रकाणां
पत्राण्याहृत्यार्द्राणि लवणेन सहोलूखले संक्षुध्य स्नेहघटे
संचिप्यालिप्य गोशक्कद्भिर्दाहयेत् एतत्पत्रलवणमुपदिशति
वातरोगिणामिति पत्रलवणम् । एवं झुहीकाण्डवार्त्ताकुशिशु-
लवणानि संक्षुध्य घटे सर्पिस्तैलवसामज्जानं प्रक्षिप्याऽवलिया-
ऽवलिय पूर्ववद्देहेत् एतत् स्नेहलवणमुपदिशति हि वातरोगिणु ।

इति स्नेहलवणम् ।

त्रिफलाशङ्किनीदन्तीविडङ्गं त्रिवृता सुधा ।

कार्षिकाणि पचेत्तानि तिल्वकस्य पलेन च ॥ २३० ॥

दध्नि च त्रिवृताक्वाथे घृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

तिल्वकाख्यं घृतं तत्स्याद्विरेके वातरोगिणाम् ॥ २३१ ॥

इति तिल्वकाख्यं घृतम् ।

रास्त्रापुष्करविल्वाम्नि शिशुसैन्धवगोक्षुरैः ।

कृष्णां पिष्ट्वा पचेत्सर्पिः कृत्स्नं वातार्त्तिनाशनम् ॥ २३२ ॥

इति रास्त्रादिघृतम् ।

अश्वगन्धाकषाये च कल्कैः क्षीरं चतुर्गुणम् ।

घृतं पक्वन्तु वातघ्नं वृथं मांसविवर्धनम् ॥ २३३ ॥

इत्यश्वगन्धाघ्नं घृतम् ।

द्रोणेऽश्वसः पचेद्भागान् दशमूलांचतुर्धलान् ।

यवकोलकुलत्यानां भागैः प्रक्षीभितैः सह ।

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पयनान्निजित् ॥ २३४ ॥

इति दशमूक्यायं घृतम् ।

भ्राजं चर्मविनिर्मलं त्यक्त्वा गृह्णन्पुरादिकम् ।

पञ्चमूलीदयश्चैव कलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २३५ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

जीवनीयेः सयष्ट्याह्नैः क्षीरश्चैव शतावरीम् ॥ २३६ ॥

ह्यागल्याद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।

अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्ये मूकमिच्छिणे ॥ २३७ ॥

जङ्गदपङ्कजां खण्डे गृह्णन्सीकुञ्जयोः ।

अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरितत् प्रशस्यते ॥ २३८ ॥

द्वाविंशच्च पलान्येव देयानि दशमूलतः ।

घृते तैले च योगे च यद्व्यं पुनरुच्यते ।

तज्ज्ञातव्यमिद्वार्येण भागतो द्विगुणं भवेत् ॥ २३९ ॥

इति ह्यागल्यायं घृतम् ।

बलानिष्कायकल्काभ्यां तैलपक्वं पयोऽन्वितम् ।

सर्ववातविकारघ्नमेवं शैलेयपाचितम् ॥ २४० ॥

इति बलाशैलेयतैलम् ।

बलाग्निमन्यमैरण्डं बृहतीदयगोक्षुरम् ।

विष्वनागबलाभीरुश्लोनाकं पारिभद्रकम् ॥ २४१ ॥

पाटला साश्वगन्धाः च केतकी च प्रसारणी ।

पृश्निपर्णी स्थिरा चैव श्वदंष्ट्रा बृहतीदयम् ॥ २४२ ॥

एषां दशपलान् भागान् वास्त्रिद्रोणद्वये पचेत् ।

पादशेषं परिस्नाय्य तैलं प्रस्थद्वयं पचेत् ॥ २४३ ॥

कल्कानि जीवयानि रास्त्रासैश्वदाश्च ।

कुष्ठं मांसीवचापन्थि मन्त्रिडासरत्नानि च ॥ २४४ ॥

त्वक्पत्रकं वराहच एषामुक्तकम्पलकम् ।

एतैः कल्कैः सुपिटैश्च पाचयेन्नादुनाम्निना ॥ २४५ ॥

क्षीरञ्च द्विगुणं दद्याच्छतावर्ध्यारसस्य च ।

एतत्तैलवरं तेषां रोगाणां वातजम्भनाम् ॥ २४६ ॥

नाशयेद्वातरक्तञ्च आमवातं सुदाहणम् ।

गृध्रसीपीठसर्पेषु चाब्धवाते सदाहितम् ॥

पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ २४७ ॥

इति महाप्रलातेष्टम् ।

बलामूलीकषायस्य दशमूलीकृतस्य च ।

यवकोलकुलत्थानां क्वाथस्य पयसस्तथा ॥ २४८ ॥

अष्टावष्टौ शुभा भागास्तौलादेकस्तदेकतः ।

पचेदवाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥ २४९ ॥

तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ।

मञ्जिष्ठां पद्मकं कुष्ठं मेलं कालानुशारिवाम् ॥ २५० ॥

मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।

शतावरीमश्वगन्धं शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥ २५१ ॥

तत्साधु सिद्धं सौवर्णं राजतं मृण्मयेऽपि वा ।

प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥ २५२ ॥

बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।

यथा बलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥ २५३ ॥

या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ।

क्षीणे वाते मर्महते मथितेऽभिहते तथा ॥ २५४ ॥

भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ।

सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥ २५५ ॥

ह्रिक्काश्लासमधीमन्यं गुल्मं कासं सदुस्तरम् ।

षण्मासादुपयुज्येतदन्धहृदि व्यपोहति ॥ २५६ ॥

प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ।

एतच्च राज्ञाकर्त्तव्यं राजमान्याश्च ये नराः ।

सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि मानिनः ॥ २५७ ॥

इति महाबलातैलम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे तुलां सहचरस्य च ।

पादशेषे पचेत्तैलं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २५८ ॥

चन्दनाऽगुरुर्यष्ट्याह्व शटीदेवद्रुमं घनम् ।

सैन्धवञ्चाजमोदा च काकोत्थी जीरकावुभौ ॥ २५९ ॥

कुष्ठं सौवर्चलं व्योषं राज्ञा भार्गीत्रिकण्टकम् ।

एतै रक्षसमैर्भागैः शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ २६० ॥

पक्व प्रयोजयेत्पानादभ्यङ्गे नावनेऽपि वा ।

ऊर्ध्ववाते ह्यधोवाते पक्षाघातेऽपबाहुके ॥ २६१ ॥

कर्णवाते शिरःकम्पे शिरोरोगे तथार्दिते ।

सर्ववातकृते दोषे कफमेदःकृतेऽनिले ॥ २६२ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

कृत्स्नां सहचरादेकां कृत्वा जर्जरितां तुलाम् ।

काश्मरीपाटलाविल्वं तुलात्रिभिरथापरम् ॥ २६३ ॥

अश्वगन्धां बलां तद्वत् मूलं शातावरं वचाम् ।

चतुर्दोषे विपक्त्व्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ २६४ ॥

शताह्वाहिङ्गु यष्ट्याह्व देवदारु सचित्रकम् ।

त्वगेला कृमिहन्ता च राज्ञातगरसैन्धवाः ॥ २६५ ॥

महासहचरं तैलं वातश्लेष्महरं परम् ।

पाने नखे तथाभ्यङ्गे वस्तिकर्माणि शस्यते ॥ २६६ ॥

अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।

विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ॥ २६७ ॥

इति महासहचराद्यं तैलम् ।

शालिपर्णी पृश्निपर्णी कला च बहुपुत्रिका ।

एरण्डस्य च मूलानि वृहत्याः पूतिकस्य च ॥ २६८ ॥

गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।

एतेषां पलिकान् भागान् तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६९ ॥

आजस्रैवाथ गव्यञ्च क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।

अस्य पक्वस्य तैलस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥ २७० ॥

अश्वानां वातभग्नानां कुक्षराणां तथैव च ।

तैलमेतत्प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् ॥ २७१ ॥

आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाह्वञ्च भेदकम् ॥

कामलापाण्डुरोगञ्च शर्करामश्ररीं हरेत् ॥ २७२ ॥

क्षीणेन्द्रिया नरा ये च जरया जर्जरौकताः ।

येषां चापि क्षयो व्याधिरन्तर्हृद्विष दाहना ॥ २७३ ॥

अर्दितं गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।

स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥ २७४ ॥

गर्भमश्वत्थरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी तथा ।

एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ २७५ ॥

इति विष्णुतैलम् ।

बलाश्वगन्धामरदाहुरास्त्रा स्थिरावचानागबला सलोहम् ।

आरुष्करं चन्दनपुष्कराख्यं नतं गुडूचीलवणोत्तमं च ॥ २७६ ॥

काकोलिमेदे मधुकं विदारी सचित्तकं गुग्गुलुजीरकञ्च ।

द्राक्षागुरुर्नागरधान्यकञ्च एतानि सर्वाणि समानि कृत्वा ॥ २७७ ॥

कल्कैः कषायैर्विधिना प्रयुक्तैस्तैलं पचेत्तोयचतुर्गुणञ्च ।

अम्बारणालं दधिदुग्धयुक्तं दत्त्वा समांसं विधिवद्विधिभिः ॥ २७८ ॥

तन्नावनाभ्यञ्जननस्यपानैर्निहन्ति घोरानचिरेण रोगान् ।

कल्याणकं नाम मधुञ्च तैलं स्तम्भं जयेत्कार्मुकानामधेयम् ॥ २७९ ॥

दण्डापतानादितवेपमानाः सुपिण्डिताः पिण्डितकुञ्जखञ्जाः ।
 पुनर्युवानोऽतिमनोऽभिरामा भवन्ति ते तैलवरेण सर्वे ॥२८०॥
 अश्वोऽपि भग्नः सक्तदेव दन्तौ भग्नौ भवेन्मारुतविक्रमश्च ।
 बन्ध्यापि पुत्रं लभते वरामं दीर्घायुषं सर्वगुणैरुपेतम् ॥ २८१ ॥
 अश्वप्रवाताहतचञ्चलोर्मिमहोदधिलङ्घयतीह वेलाम् ।
 सवातजा एव हि तैलराजं रोगा न वै लङ्घयितुं समर्थाः ॥२८२॥
 इति महाकल्याणकं तैलम् ।

शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला ।
 एरण्डस्य च मूलानि वृहत्याः पूतिकस्य च ॥ २८३ ॥
 गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २८४ ॥
 पादावशेषे पूते च गर्भे चैनं समाचरेत् ।
 पुनर्नवा वचा दारुशताह्वाचन्दनागुरु ॥ २८५ ॥
 शैलेयं तगरं कुष्ठमेलामांसीस्थिराबला ।
 अश्वह्वा सैन्धवं रास्ना पलाह्वाणि च पेषयेत् ॥ २८६ ॥
 गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत् ।
 शतावर्ष्या रसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २८७ ॥
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः फलम् ।
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥ २८८ ॥
 तैलमेतत्प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारनुत् ।
 आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ २८९ ॥
 गर्भमश्वतरौ विन्देत् किं पुनर्मानुषौ तथा ।
 कृष्कुलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम् ॥ २९० ॥
 अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्वरौञ्चापि नाशयेत् ॥ २९१ ॥
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।

नारायणमिति स्थातुं कान्तान्तकारणं तथा ॥ २८२ ॥

इति कल्पनारायणं तैत्तिरीयम् ।

विष्णोऽग्निमन्त्रः श्वोनाकः पाटला पारिभद्रकः ।
 प्रसारणश्वगन्धा च वृद्धतो कण्ठकारिका ॥ २८३ ॥
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
 एषां दशपलान् भागांश्चतुर्दशोऽश्वसः पचेत् ॥ २८४ ॥
 पादशेषं परिस्नाय्य तैलप्रस्थं पचेच्छुणैः ।
 शतपृष्ठी देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ।
 चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णी चतुष्टयम् ॥ २८५ ॥
 रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ।
 एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ॥ २८६ ॥
 शतावरौरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
 आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ २८७ ॥
 पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये नस्ये प्रदापयेत् ।
 अश्वो वा वातसम्भग्नो गजो वा यदि वा नरः ॥ २८८ ॥
 पङ्कलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।
 अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ॥ २८९ ॥
 मन्वास्तम्भे हनुस्तम्भे दन्तरोगे गलग्रहे ।
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ॥ ३०० ॥
 क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा क्षरक्षीणाश्च ये नराः ।
 वधिरा लज्जजिह्वाश्च मन्दमेधस एव वा ॥ ३०१ ॥
 मन्दप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ।
 वातार्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ।
 एतत्तैलवरं तेषां नान्ना नारायणं स्मृतम् ॥ ३०२ ॥

इति सप्तमनारायणं तैत्तिरीयम् ।

विस्वाश्वमन्वा वृद्धती श्वदंष्ट्रा श्वोनाकवाद्याह्वपात्रिभद्राः ।
 बुद्राकटिकातिक्कान्निमन्त्रं प्रत्येकमेकं प्रदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३०३ ॥
 सपादप्रस्थं विधिनोद्धृतानां क्षिप्त्वा सुयन्त्रात्सरणीयुत्तानाम् ।
 मूलं विदध्यादथ पाटलीनां द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्ता ॥ ३०४ ॥
 पादावशेषेण रसेन तेन तैलादकाभ्यां सममेव दुग्धम् ।
 आजं विदध्यादथवापि मय्यं दद्याद्रसं वापि श्रतावरीणाम् ॥ ३०५ ॥
 तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रास्त्राश्वमन्वामरदारकुष्ठम् ।
 पर्णीचतुष्कागुरुकेसराणि सिन्धूत्यमांसौरजनीह्वयश्च ॥ ३०६ ॥
 शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एला सयष्टीतगराष्टपत्रम् ।
 भृङ्गाष्टवर्गांश्च वचा पलाशं पृथ्वी च धौण्ड्यक चोरकाख्यम् ३०७
 एतैः समस्तैः द्विपलप्रमाणैः कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानाम् ।
 दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् प्रस्नेददौर्गन्ध्यविनाशाय ॥ ३०८ ॥
 चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणैरालोच्य सर्वं विधिना विपक्वम् ।
 नारायणं नाम महश्च तैलं सर्वैः प्रकारैर्विधिवत्प्रयोज्यम् ॥ ३०९ ॥
 अश्वेभपुंसां पवनार्दितानां ये पङ्कवः पीठविसर्पिणश्च ।
 एकाङ्गशुष्कार्दितवेपमाना वाधिर्यशुक्लक्षयपीडिताश्च ॥ ३१० ॥
 मन्वाहनुस्तभगलघहार्ताः त्यक्तामयास्ते बलवर्णयुक्ताः ।
 संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति बन्ध्यापि नारी लभते सुपुत्रम् ।
 देवोपमं सर्वगुणोपपन्नं सुमेधसं श्रौविजयान्वितश्च ॥ ३११ ॥
 शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते वृद्धौ विधेयं पवनार्दितानाम् ।
 जिह्वानिले दन्तगते च शूले वातापहं तैलवरं प्रसिद्धम् ॥ ३१२ ॥
 उन्मादकुलज्वरकर्षितानां नातःपरं तैलवरं प्रदिष्टं
 वातामये वैद्यवरेण योज्यं वायुः प्रकर्षे प्रमदाप्रियत्वम् ॥ ३१३ ॥
 प्राप्नोति लक्ष्मीर्विजयश्च नित्यं रक्षांसि दुष्टानि निहन्ति नूनम् ।
 तैलोपजीवी जरया विमुक्तो जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥ ३१४ ॥
 देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य सायुस्त्रिभञ्जानसुरैः सुरांसि ।

नारायणोक्तं सुरवृंहणार्थं नारायणं तेन वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३१५ ॥

इति महानारायणं तैलम् ।

माषप्रस्थं समादाय पचेत् सम्यक् जलादुके ।
पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३१६ ॥
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुण्या ससैन्धवा ॥ ३५१ ॥
रास्नात्मगुप्ता कटुका मधुकं कुष्ठमेव च ।
पक्षाघातादिते वाते कर्णशूले च दारुणे ॥ ३१८ ॥
मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामपबाहुके ॥ ३१९ ॥
कलायस्वस्त्रे शस्तं स्यात् पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३२० ॥
यवमाषतिलानाञ्च प्रस्थः षोडशभिः पलैः ।

इति माषतैलम् ।

माषकाथे बलाकाथे रास्नाया दशमूलजे ।
यवकोलकुलत्यानां क्वागमांसरसे पृथक् ॥ ३२१ ॥
प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
रास्नात्मगुप्ता सिन्धूत्य शताक्षैरगडमुस्तकैः ॥ ३२२ ॥
जीवनीय बलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्भिषक् ।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽपबाहुके ॥ ३२३ ॥
वाधिर्यं कर्णशूले च कर्णनाटे च दारुणे ।
विश्वाच्या मर्दिते कुञ्जे गृध्रस्यामपतानके ॥ ३२४ ॥
वस्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु प्रयोजयेत् ।
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३२५ ॥

इति महामाषतैलम् ।

माषस्यार्द्धादुके दत्त्वा तुलादिं दशमूलतः ।
क्षानमांसपलं त्रिंशज्जलद्वीणे त्रिपाचयेत् ॥ ३२६ ॥

चतुर्भागावशेषन्तु कफायसक्ततरयेत् ।
 प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३२७ ॥
 जीवनीयानि मष्णिष्ठा चव्यचित्रककटफलम् ।
 सव्योषं पिप्पलीमूलं राक्षामलकगोक्षुरम् ॥ ३२८ ॥
 आत्मगुप्ता तथैरण्डः शताह्वा लवणत्रयम् ।
 अश्वगन्धामृतताभीरु यवानौ सवचा शटी ॥ ३२९ ॥
 एतैरक्षसमेः कल्केः साधयेन्मृदुनाग्निना ।
 पक्षाघातादिभिः सर्वैरर्दिते च हनुग्रहे ॥ ३३० ॥
 कर्णशूले च बाधिर्ये तिमिरे च क्षिदोषजे ।
 पाणिपादशिरो ग्रीवा श्रवणे मन्द एव च ॥ ३३१ ॥
 कलायस्वस्त्रे पङ्गी च गृध्रस्यामपवाहुके
 पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥ ३३२ ॥
 एतत्तैलं प्रशंसन्ति सर्ववातविकारनुत् ।

इति वृद्धन्नाषादि तैलम् ।

माषद्रोणं समावाप्य चाश्वगन्धं शतावरीम् ।
 प्रसारणीं सातिबलां तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ३३३ ॥
 सहचरस्य मूलन्तु केतकीनां तथैव च ।
 आत्मगुप्ता च वाय्यालं दशमूलमथापि वा ॥ ३३४ ॥
 एषां दशपलान् भागान् कौक्कटं मांसमेव च ।
 चतुःषष्टिपलं दत्त्वा जलसूपं विपाचयेत् ॥ ३३५ ॥
 तेन पादावशेषेण आस्त्रवन्मृदुनाग्निना ।
 क्षीरद्रोणसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३३६ ॥
 अतः कल्कानिमान् दद्यात् पलिकान् स्रक्पेषितान् ।
 जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टौचन्दनसैन्धवम् ॥ ३३७ ॥
 देवदारुबलाकुष्ठं राक्षैलाशुकशिखिका ।
 शतपुष्पा वचा मांसी विदारौ च प्रसारिणी ॥ ३३८ ॥

वृद्धदारुकमूलञ्च विडङ्गं सरलं तथा ।
 शतावर्यश्चगन्धा च शटी त्रूषणमेव च ॥ ३३८ ॥
 अम्लवेतसदार्वी च श्राणं देयं पृथक् पृथक् ॥ ३४० ॥
 पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु मन्यास्तम्भेऽपवाहके ॥ ३४१ ॥
 कर्णस्रावे च बाधिर्ये तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 हृद्रोगे चैव गृध्रस्यामामवाते कटिग्रहे ॥ ३४४ ॥
 कलायखञ्जे विश्वाभ्यां हितमेतद्विशेषतः ।
 जङ्घोरुपादपृष्ठे च पार्श्वे शूलमतीव च ॥ ३४३ ॥
 अन्तर्वृद्धाण्डवृद्धिञ्च वातरक्तं सुदारुणम् ।
 पीनसं कुञ्जपङ्कू वा चाशीतिं वातजान् गदान् ॥ ३३४ ॥
 बलिपलितखालित्यान् केशानां पतनं हरेत् ।
 बलमांसप्रदश्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ३४५ ॥
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिण्याः परमं हितम् ।
 हस्त्यश्वाद्यादिव्यायामैर्भ्रष्टमन्धिप्रसादकम् ॥ ३४६ ॥
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिर्निर्मूलतां नयेत् ।
 सर्ववातविनाशाय वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
 महामाषमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ३४७ ॥

इति सामिषमहाभाषतैलम् ।

चौरादृकं शतावर्यं रसप्रस्थद्वयं पृथक् ।
 शृङ्गवेरस्य तैलस्य प्रस्थं साध्यञ्च कार्षिकैः ॥ ३८४ ॥
 शताङ्गा दारुशैलेय मांसी चन्दनबालकैः ।
 त्वगीलांशुमती रास्त्रा तगरैरण्डसेन्धवैः ॥ ३४८ ॥
 अश्वगन्धा समङ्गीया मूर्वाभरिचनागरैः ।
 तन्मास पीतं विधिवत्तैलं सिद्ध्यर्थकं जयेत् ॥ ३५० ॥

कुष्ठवामनपङ्क्तुत्ववातभग्नावकुष्ठनम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च हनुमन्या गला मयान् ॥ ३५१ ॥

वातरक्तञ्च कुष्ठानि कण्डूपामाविचर्चिकाः ।

गण्डमालापचिवक्त्रपाकोदरभगन्दरान् ॥ ३५२ ॥

कुष्ठव्रणान् सविषमानारम्भान् विविधान् ज्वरान् ।

सन्निपातांश्च शूलानि विषमूर्ध्वभ्रमामयान् ॥ ३५३ ॥

वातगुल्मं वङ्गन् मेहानन्तवृद्धिञ्च शर्कराम् ।

कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलं नेत्रगदोद्भवम् ॥ ३५४ ॥

मूढगर्भांश्च भग्नांश्च योनेर्वन्ध्यामयान् वङ्गन् ।

वृद्धानामल्पशुक्रदृक् स्मृतीनां क्षयरेतसाम् ॥ ३५५ ॥

रसायनं बलारोग्यवर्णाग्न्यायुर्विवर्धनम् ॥ ३५६ ॥

ओं नारायणाय स्वाहा उत्तराभिमुखः स्थित्वा खदिर-
कीलकेन खन्यते । शतावरी औषधी च सर्वासां साधनाय
उत्पाटनाय अयं मन्त्रः ।

ओं कुमारवीजनाय स्वाहा । इत्युत्पाटनमन्त्रः । इति
शतावरीतैलम् ।

माषस्यार्द्धादिकं देयं दशमूलं तुलार्द्धतः ।

बलामूलन्तु तस्यार्द्धं केतकीनां तथैव च ॥ ३५७ ॥

दक्षमांसं पलं त्रिंशच्छण्टिका पञ्चविंशतिः ।

जलद्रोणद्वये पक्त्वा पादशेषेऽवतारिते ॥ ३५८ ॥

तिलतैलस्य च प्रस्थं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ मञ्जिष्ठा चव्यकटफलम् ॥ ३५९ ॥

व्योषं रास्ना कणामूलं मधुकं पुष्करं तथा ।

माषात्मगुप्तकैरण्ड शताङ्गा लवणत्रयम् ॥ ३६० ॥

कुष्ठाश्चगन्धा ज्ञामृता यवान्नी सवचा शटी ।

नागरं मागधी सुस्तं वर्षाम् रजनीद्वयम् ॥ ३६१ ॥

शतावरी वृहत्थो च एतैरक्षसमन्वितैः ।
 मन्दशुतो च श्वणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे शिरोमहे ॥ ३६३ ॥
 शस्त कलायखञ्जे च गृध्रस्यामपषाङ्गके ।
 वाधिर्ये कर्णनादे च सर्ववातविकारनुत् ॥ ३६४ ॥
 दण्डापतानके चैव मन्धास्तम्भे विशेषतः ।
 हनुस्तम्भे प्रशस्तं स्यात् स्रुतिकावातनाशनम् ॥ ३६५ ॥
 त्वच्यं मांसप्रदञ्चैव शुक्राग्निबलवर्धनम् ।
 अण्डवृद्धिमन्त्रवृद्धिं वातरक्तञ्च नाशयेत् ॥ ३६६ ॥

इति सङ्गमापतैबन् ।

माघप्रस्थं वलाप्रस्थं दशमूल्यास्तथा परम् ।
 प्रस्थं सहचरस्यैकमश्नाह्वा प्रस्थमेघ च ॥ ३६७ ॥
 जलद्रोणद्वये पक्ता चतुर्भागावशेषिते ।
 तलप्रस्थं पचेच्छाग क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३६८ ॥
 कल्केः सिन्धूत्ययद्याह्न राज्ञा व्योषाश्वगन्धकैः ।
 शतपुष्पा समायुक्तैस्तत्सिद्धं सर्ववातनुत् ॥ ३६९ ॥

इति माघतैबन् ।

शतत्रयं प्रसारिण्या हे च पीतसङ्गाचरात् ।
 अश्वगन्धैरण्डबला वरीराज्ञा पुनर्नवा ॥ ३७० ॥
 केतकी दशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः ।
 प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलार्धं किटिर्भ तथा ॥ ३७१ ॥
 तुलार्धं स्याच्छिरीषस्य लाक्षायाः पञ्चविंशतिः ।
 पलानि लोत्राञ्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत् ॥ ३७२ ॥
 द्रोणद्वयं कान्तिकाञ्च अष्टविंशत्याढकान्वितम् ।
 क्षीरदध्नीः पृथक् प्रत्या दध्नामश्वाढकं तथा ॥ ३७३ ॥
 क्षीरसाढके चैव श्वागन्धं समुक्तं नयेत् ।

जलं पञ्चचत्वारिंशदस्थे पाके तु शेषयेत् ॥ ३७४ ॥
 सप्तदशरसप्रस्थान् मञ्जिष्ठाकाथ एव च ।
 कुङ्गवानादकोष्मान् द्रवैरेभिस्तु साधयेत् ॥ ३७५ ॥
 सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणप्रस्थेन संयुतम् ।
 आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्कैर्भस्मातकं कणा ॥ ३७६ ॥
 नागरं मरिचं चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ।
 भस्मातकासहित्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ३७७ ॥
 पथ्याक्षधातयः सरलं शताह्वा कर्कटौ वचा ।
 चोरपुष्पी शटी मुस्तं द्वयं पञ्चस्य सोत्पलम् ॥ ३७८ ॥
 पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।
 दशमूलं समुद्दिष्टं चक्रमर्दो रसाञ्जनम् ॥ ३७९ ॥
 गन्धतणं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा ।
 एतेषां पलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ॥ ३८० ॥
 देवपुष्पीव्योलपत्रे शल्लकीरसशैलजे ।
 प्रियङ्गुशीरमधुरौ मांसौदारुवलावचा ॥ ३८१ ॥
 श्रीवासो नलिकाख्येति सूक्ष्मैला कुन्दुरुर्मरा ।
 नखौद्वयञ्च त्वक्पत्री सुमना पूतिचम्पकम् ॥ ३८२ ॥
 मदनं रेणुकापृक्का मातुलुङ्गं पलत्रयम् ।
 प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥ ३८३ ॥
 गन्धोदकौ च त्वक्पत्री पत्रकोशीरमुस्तकम् ।
 प्रत्येकं सबलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥ ३८४ ॥
 तुल्यार्धभागोऽत्र जले प्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।
 अर्धविंशतिः कर्तव्याः पाके गन्धाम्बुकर्मणि ॥ ३८५ ॥
 गन्धाम्बुचन्दनाम्बुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
 कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक्कालीयककुङ्कुमम् ॥ ३८६ ॥
 भद्रश्रियं ग्रन्थिपर्णं लता कस्तूरिका तथा ।

लवङ्गागुरुकङ्कोल ज्ञातीकोषफलानि च ॥ ३८७ ॥
 एलालवङ्गश्चैव च प्रत्येकं त्रिपलोन्मिता ।
 कस्तूरीषट्पला चन्द्रात्पलं सार्धञ्च गृह्यते ॥ ३८८ ॥
 वेधार्थञ्च पुनश्चन्द्रं मेदौ देयौ तथोन्मिता ।
 महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्तिता ॥ ३८९ ॥
 गुणान् प्रसारणीनान्तु बह्व्येषा बलित्तमान् ॥ ३९० ॥
 अत्र शुक्तिविधिर्मण्डः प्रस्थपञ्चादकोन्मितम् ।
 काष्ठीकं कुडवं दध्नी गुडप्रस्थोऽम्बुमूलकात् ॥ ३९१ ॥
 पलान्यष्टौ शोधितार्द्रात्पलषोडशकं तथा ।
 कणाजीरकसिन्धूय हरिद्रामरिचं पृथक् ॥ ३९२ ॥
 द्विपलं भाविते भाण्डे घृतञ्चाष्टदिनस्थितम् ।
 सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावतार्थं गृह्यते ।
 तदा देयं चतुर्जातं पृथक्पर्वत्रयोन्मितम् ॥ ३९३ ॥

इति शुक्तिविधिः ।

पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां चालनं तथा ।
 शोधनं चात्र संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ३९४ ॥
 आम्बुजम्बूकपित्यानां बीजपूरकविल्वयोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ ३९५ ॥
 चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्त्रिङ्गीजलैः ।
 नखं संक्ताथयेदेभिर्भाण्डेन मृण्मयेन तु ॥ ३९६ ॥
 पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।
 गुडपथ्याम्बुना द्ध्रुवं शुद्धयते नात्र संशयः ॥ ३९७ ॥

इति नखविधिः ।

गोमूत्रे चालम्बुजके पक्ता पञ्चदलोदके ।
 पुनः सुरमितोयेन वाष्पस्नेदेन स्नेदयेत् ॥ ३९८ ॥

गन्धोष्ण शुध्यते श्लेवं रजनी च विशेषतः ॥ ३८८ ॥

इति हरिद्रावचापद्धिः ।

मुस्तकन्तु मनाक् क्षुषं काष्ठीके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवपानीये स्निग्धमातपशोषितम् ॥ ४०० ॥

गुडाम्बुना सिच्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत्ततः ।

प्राजशीभास्त्रनजलैर्भावयेच्चेति शुष्यति ॥ ४०१ ॥

इति मुस्तकपद्धिः ।

काष्ठीके कथितं शैलं मृष्टा पथ्यागुडाम्बुना ।

सिञ्चेदेवं ततः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ ४०२ ॥

इति शैलजपद्धिः ।

यथालाभमपामार्गं क्षुब्धादिक्षारलेपितम् ।

वाष्पस्वेदेन संस्वेद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥ ४०३ ॥

दोलापक्वं पचेत्पश्चात्पञ्चपल्लववारिणि ।

खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥ ४०४ ॥

प्राजशीभास्त्रनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।

शिशुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ।

पचेदेवं विशुद्धश्च मृगनाभिसमो भवेत् ॥ ४०५ ॥

इति खाटासीपद्धिः ।

तुरष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरश्चापि सर्पिषा ।

रुधिरेणायसं प्राज्यैर्गोमूत्रैर्यन्यपर्णिकम् ॥ ४०६ ॥

मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ।

ईषत्क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ॥ ४०७ ॥

पीता केतकीगन्धा च लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ ४०८ ॥

पक्वात् कर्पूरतः प्राङ्गुरपक्वं गुणवत्तरम् ।

तत्रापि स्वाद्यदक्षुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम् ॥ ४०९ ॥

पक्वञ्च सदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ।
 भङ्गे मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ॥ ४१० ॥
 मृगशृङ्गीपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ।
 काकतुण्डाकृतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ४११ ॥
 स्निग्धाल्पकेशरं त्वस्रं शैलजो वृत्तमांसलः ।
 सुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसौ पिङ्गजटाकृतिः ॥ ४१२ ॥
 रेणुका मुहसंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ।
 जातीफलं सशब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ४१३ ॥
 एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ।
 नखमश्वत्थुरं हस्तिकर्णश्चैवात्र शस्यते ।
 एतेषामपरेषाञ्च नवताप्रवरो गुणः ॥ ४१४ ॥

इति चतुर्विंशतिकाप्रसारणीतैलम् ।

माषद्रोणं समादाय अश्वगन्धाप्रसारणी ।
 द्विपञ्चमूल्यात्मगुप्ता बलागन्धर्वहस्तकः ॥ ४१५ ॥
 एषां दशपलान् भागान् वारिद्रोणे चतुष्टये ।
 क्वाथमेभिः प्रकुर्वीत चतुर्भागावशेषितम् ॥ ४१६ ॥
 यष्ट्याह्वदारकुष्ठैला रास्ना मांसौ बला वचा ।
 शताह्वा चात्मगुप्ता च अश्वगन्धा च चन्दनम् ॥ ४१७ ॥
 शल्यशुक्रवृक्षान्न द्रुपणागुरुवृक्षिकम् ।
 सिन्धुद्वयं विदारौ च प्रसारणी शतावरौ ॥ ४१८ ॥
 वृद्धदारुकातिबला विडङ्गसरलानि च ।
 कल्कैरेतैः पलैर्भागैस्त्रैलाह्वकसमायुतैः ॥ ४१९ ॥
 क्षीरतुल्यसमायुक्तां शर्मेर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नस्ये भोक्ष्ये च पूजितम् ॥ ४२० ॥
 अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु मन्थास्तम्भेऽपवाहके ॥ ४२१ ॥

मन्दश्रवणवाधिर्ये कर्णरोगातिपीनसे ।
 हृद्रोगं गृध्रसीर्ष्वैव आमवातकटिग्रहम् ॥ ४२२ ॥
 जङ्घोरुपादपृष्ठेषु पार्श्वशूलमतीव च ।
 पन्तवद्वरण्डवृद्धिश्च वातरक्तं सुदारुणम् ॥ ४२३ ॥
 विश्वाचीखञ्जपङ्कूर्वा वातजान् अशीतिं हरेत् ॥ ४२४ ॥
 बलीपलितखालित्यं केशानां पतनं परम् ।
 बलमांसकरश्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ४२५ ॥
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिणीनां परं हितम् ।
 हस्त्यश्वोद्गादिव्यायामैर्भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ ४२६ ॥
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिं निर्मूलतां नयेत् ।
 सर्वातङ्गविनाशाय वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
 महामाषमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ४२७ ॥

इति मङ्गानाषतैलम् ।

प्रसारणीशतकाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।
 जीवकर्षभकौ मेदे काकोत्थौ कुष्ठचन्दने ॥ ४२८ ॥
 शताह्वा दारुमञ्जिष्ठा रास्ना पिष्ट्वा विपाचयेत् ।
 वस्तिपानादिभिर्युक्तं मेतस्मात्तरोगनुत् ॥ ४२९ ॥

इति शतप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः ।
 तुलां तुलां पृथग्बारि द्रोणे पादांशशेषिते ।
 तैलादकं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्चिकम् ॥ ४३० ॥
 द्विपलैर्ग्रन्थिकक्षार प्रसारिण्यक्षसैन्धवैः ।
 समञ्जिष्ठाम्निपृथ्वाह्वैः पलिकैर्जीवनीयकैः ॥ ४३१ ॥
 शण्ड्याः पञ्चपलान् दत्त्वा त्रिंशद्भस्मातकानि च ।
 यषेहस्त्यादिना वातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम् ॥ ४३२ ॥

पुंस्त्वोक्ताहस्मृतिप्रज्ञा बलवर्णान्निवृद्धये ।

प्रसारणीयं त्रिशतीत्वक्षं सौवर्चलम्निवृद्ध ॥ ४३३ ॥

इति त्रिशतीप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीशतं क्षुषं पचेत्तोयाऽर्भणे शुभे ।

पादशिष्टे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्चित्कम् ॥ ४३४ ॥

द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥ ४३५ ॥

शतपुष्पां देवदारुं रास्नां वारणपिप्पलीम् ।

प्रसारिण्याश्च मूलानि मांसी भस्मातकं तथा ॥ ४३६ ॥

पचेन्मृदग्निना तैलं वातश्लेष्माभयान् जयेत् ।

अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ॥ ४३७ ॥

कुञ्जस्तिमितपङ्कजं गृध्रसीखञ्जकार्दितम् ।

हनुपृष्ठशिरोग्रीवास्तम्भश्चाशु नियच्छति ॥ ४३८ ॥

इति कुञ्जप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रामुत्पात्य शरत्काले प्रसारणीम् ।

शतं ग्राह्यं सहचराच्छतवर्ष्याः शतं तथा ॥ ४३९ ॥

बलात्मगुप्ताश्लगन्धा केतकीनां शतं शतम् ।

चतुर्गुणेन तोयेन द्रवैस्तैलाढकं पचेत् ॥ ४४० ॥

मस्तुमांसरसं चुक्रं पयश्चाढकमाढकम् ।

दध्याढकसमायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ४४१ ॥

द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्द्धपलात्मिका ।

तगरं चन्दनं कुष्ठं केशरं मुस्तकं त्वचम् ॥ ४४२ ॥

रास्ना सैन्धवपिप्पली मांसी मञ्जिष्ठयष्टिका ।

जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथा पुनः ॥ ४४३ ॥

शतपुष्पा व्याघ्रनखं शुण्ठी देवाहमेव च ।

काकोली क्षीरकाकोली वक्षः भस्मातकं तथा ॥ ४४४ ॥

पेषयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।

नातिपक्वं नातिह्रीनं सिद्धपूतं निधापयेत् ॥ ४४५ ॥

यत्र यत्र प्रदातव्यं तन्मे निगदतः शृणु ।

कुञ्जानामथ पङ्कूनां वामनानां तथैव च ॥ ४४६ ॥

येषां शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्ध्यः ॥ ४४७ ॥

वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ।

श्लीपदक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ४४८ ॥

वस्त्रौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ।

प्रयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ४४९ ॥

इति सप्तशतिका मङ्गाप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीपलशतं गुडूचीसहचरं बला ।

परण्डमश्वगन्धा च दशमूलीशतावरी ॥ ४५० ॥

कुट्टयित्वा पलशतं साधयेत् सलिलार्मणे ।

चतुर्भागावशेषश्च कषायमवतारयेत् ॥ ४५१ ॥

तैलं मांसरसं क्षीरं दधिशुक्तं तथैव च ।

एतानि समभागानि द्विगुणं चास्त्रकाञ्जिकम् ॥ ४५२ ॥

कल्के पेष्याणि भागानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ।

नागरातिविषा मुस्तं शठी चैलाम्बपत्रकम् ॥ ४५३ ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं पुष्कराह्वं ससैन्धवम् ।

त्र्यषणं कटुकं क्षारं मञ्जिष्ठा कटुका गुरु ॥ ४५४ ॥

शताह्वा पिप्पलीमूलं मांसीचन्दनमेव च ।

प्रसारणीमूलमपि जीवनीयानि यानि च ॥ ४५५ ॥

एतैस्तु पलिकैर्भागै स्त्रैलपात्रे विपाचयेत् ।

अश्वं वा वातसम्भग्नं गजं वा जर्जरौकतम् ॥ ४५६ ॥

एकाङ्गं क्षवथुं कम्पमपतानकमेव च ।

हन्यादेतान् गदान् सर्वान् महत्येषा प्रसारणी ॥

बलवर्णकरी ह्येषा नित्यमात्रेयपूजिता ॥ ४५७ ॥

इति मन्त्राप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारणाः शतत्रयम् ।

सहचरस्य शतं द्वे च शतावर्थाश्चगन्धयोः ॥ ४५८ ॥

गुडूचैरण्डमूलानां वानरीक्षुरकस्य च ।

पुनर्नवायाः केतक्याः पञ्चमूलद्वयस्य च ॥ ४५९ ॥

त्रिफलाचित्रकं विष्णुं बलातिबलयोरपि ।

शिरीषमूलं पञ्चाश द्राक्षादाक् तदंशिके ॥ ४६० ॥

सर्वमेतत् सुसंक्षुब्ध कटाहे समधिक्षिपेत् ।

वारिद्रोणे शते क्वाथ्यं दशभागस्थितेन वै ॥ ४६१ ॥

व्यक्तास्तेनारणालेन द्रोणद्वययुतेन च ।

मस्तुक्षीरेक्षुनिर्यास क्वागमांसरसेस्तथा ॥ ४६२ ॥

आढकाढकसंयुक्ते तथा शुक्ताढकेन च ।

तेन द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ॥ ४६३ ॥

द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ।

भल्लातकं नतं शुण्ठी कृष्णा शय्यभया वचा ॥ ४६४ ॥

बलाप्रसारिणी चैव कणामूलन्तु चोरकम् ।

लवङ्गं शतपुष्पा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ॥ ४६५ ॥

कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी सैन्धवं मदनं वचा ।

कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ॥ ४६६ ॥

तुम्बुरं चन्दनं पृति कङ्कोलं त्रिसुगन्धिकम् ।

पद्मकोत्पलकालीय दार्व्यग्निसितचन्दनम् ॥ ४६७ ॥

शठी रेणुकशैलेयं श्रीवांसं कण्डुरं नलम् ।

जातीकोषं वरा भीरु सरलं पद्मकेसरम् ॥ ४६८ ॥

प्रियङ्गुशीरतगरं नलिकाजीवनं गणम् ।

लवङ्गं नागपुष्पञ्च तथा कर्पूरमञ्जनम् ॥ ४६९ ॥

कटुकापूगजातीनां फलानि ताडिकीफलम् ।
 भागांस्त्रिपक्षिकान् कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४७० ॥
 इष्टवर्गरसस्यर्शं गन्धेनापि समन्वितम् ।
 स्वभागशेषं तत्सिद्धं तत्तु गुप्तं निधापयेत् ॥ ४७१ ॥
 पानाभ्यङ्गे तथा नस्ये निरुद्धे चानुवासने ।
 एतच्चि वडवाञ्जानां किशोराणां यथाशृतम् ॥ ४७२ ॥
 एतदेव कुमारणां कुमारणां गंवामपि ।
 हृद्योऽप्येतन्नरः पीत्वा पुनश्च तरुणो भवेत् ॥ ४७३ ॥
 एतेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
 मूले सिक्ताः प्ररोहन्ति सनालद्वयपक्षवाः ॥ ४७४ ॥
 अप्रसूता च या नारी सम्यक् पीत्वा प्रसूयते ।
 अप्रजः पुरुषो यस्य सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥ ४७५ ॥
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चापि संश्लष्टान् सान्निपातिकान् ॥ ४७६ ॥
 क्षिप्रं विनाशयत्येव तैलमेतत् प्रयोजितम् ।
 पूर्वस्माद्विशिष्टतरं गन्धहस्तीति लक्षणम् ॥ ४७७ ॥

इति गन्धहस्तीप्रसारिणीतैलम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
 शतमेकं शतावर्यांश्च गन्धाशतं तथा ॥ ४७८ ॥
 केतकीनां शतचैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं वाज्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥ ४७९ ॥
 जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम् ।
 ततस्तेन कषायिण कषायद्विगुणेन च ॥ ४८० ॥
 सुथक्तेनारणालेन दधिमस्त्वाढकेन च ।
 शीरशक्तेषु निर्यासं छागमांसरसेन च ॥ ४८१ ॥
 तैलं द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ।

द्रव्याणि यानि पेक्षाणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ॥ ४८२ ॥
 भक्ष्यातकं नतं शृण्वी चित्रकं पिप्पली शटी ।
 वचापृक्षाप्रसारिष्णुः पिप्पलीमूलमेव च ॥ ४८३ ॥
 देवदारुशताह्वा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ।
 कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी वीरचन्दनशारिवाः ॥ ४८४ ॥
 कस्तूर्यगुरुमंजिष्ठा तुक्कनखकुङ्कुमम् ।
 कर्पूरकन्दुरुनिशालवङ्गध्यामसैन्धवम् ॥ ४८५ ॥
 कङ्कोलनलिका सुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम् ।
 शटीहरेणुशैलेय श्रीवासञ्च कशेरुकम् ॥ ४८६ ॥
 त्रिफलाकच्छुराभीरु सरलापद्मकेसरम् ।
 प्रियङ्गुश्रीरजलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ॥ ४८७ ॥
 दशमूलाश्वगन्धा च नागपुष्पं रसाञ्जनम् ।
 भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृद्गिना पचेत् ।
 आयसे वाथ ताम्बे वा सुट्टे सृग्मयेऽपि वा ॥ ४८८ ॥
 प्रयोगः षड्विधश्चापि रोगार्त्तानां विधीयते ।
 अभ्यङ्गात् त्वग्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ॥ ४८९ ॥
 भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्थान्नस्यादूर्द्ध्वगतंस्तथा ।
 आमाशयगते वस्तिर्निरूहः सर्वकायिके ॥ ४९० ॥
 एतच्च वङ्गवाखानां किशोराणां यथामृतम् ।
 एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ॥ ४९१ ॥
 अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
 सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥ ४९२ ॥
 हृद्योऽप्यनेन पीतेन पुनश्च तरुणो भवेत् ।
 अप्रसूता च या नारी सा पीत्वापि प्रसूयते ॥ ४९३ ॥
 अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा लभेत् सुतम् ।
 अशीतिं वातजान् रोगान् पैत्तिकान् श्लैष्मिकानपि ॥ ४९४ ॥

सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव च ।

एतेनान्यकवृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत् ॥

पुष्टिवर्णबलश्चाशु तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥ ४८६ ॥

इति अष्टादशशतकं प्रसारणीतैलम् ।

शरत्सुसम्पक्कसुजातसारप्रसारणीमूलशतं विशुद्धम् ।

दशैव मूलानि बलाश्वगन्धा शतावरीसाहचरं श्वर्दंष्ट्रा ॥ ४८७ ॥

रास्नात्मगुप्तामृतवृश्चिकानां

शतं शतञ्चापि सुकुट्टितञ्च ।

पृथक् पृथक् त्वाढकसम्मितानां

कुलत्थकोलांश्च यवांश्च दद्यात् ॥ ४८८ ॥

द्रोणैस्तु षड्भिर्विपचेज्जलस्य द्रोणावशेषेषु पचेद्दि तत्र ।

तैलाढकं मांसरसाढकञ्च दध्याढकं क्षीरचतुर्गुणञ्च ॥ ४८९ ॥

शक्ताढकं मूलरसाढकञ्च मसुवाढकञ्चाढककाष्ठीकञ्च ।

द्रव्यैः समैरर्धपलांशिकैश्च सुसूक्ष्मपिट्टैर्दृढं प्रयत्नात् ॥ ५०० ॥

रास्नाशताह्वाऽगुरुदारुयुक्तं मञ्जिष्ठयष्टीमधुकं नताब्दम् ।

मांसौवचासैन्धवचित्रकञ्च क्षारं यवानां सरलं कृमिघ्नम् ॥ ५०१ ॥

भारुष्करं पुष्करमूलकुष्ठं सपिप्पली पिप्पलीमूलचथ्वम् ।

मेदायुगञ्चार्धभक्ता वुभौ च काकोलियुग्मं मरिचं त्वगैलम् ॥ ५०२ ॥

शृङ्गीशटी व्याघ्रनखं सचोचं पृष्ठागजाह्वा मदनं सशुण्ठी ।

सकेशरं चन्दनपत्र चोरं त्रिकण्टशृङ्गाटककोलकञ्च ॥ ५०३ ॥

ऋद्धिं सहृद्धिं रजनीमृणालं

यवान्यजाजीवजमोदकञ्च ।

पञ्चाशतन्तानधिकांश्चतुर्भिः

क्षिप्वा विपाच्यं मृदुनाग्निना च

सम्पूज्य विप्रान् भिषजोऽवताकं

शान्तिं तथा स्वस्त्वधार्थ्यं कुम्भे ।

क्षिप्त्वा च सम्यूक्तं गृहे सुगुप्ते
 तत् स्थापयेत्तैलवरं प्रयत्नात् ॥ ५०५ ॥
 यान्यान्विकारान्विनिहन्ति युक्तं
 नियुज्यते यच्च तथा निबोध मे ।
 ये पङ्कवः पीठविसर्पिणश्च
 सङ्कोचितस्त्रायुशिराश्च कुक्षाः ॥ ५०६ ॥
 गतिप्रनष्टा विनताश्च खस्त्राः
 सन्ध्यस्थिसम्पीडितभग्नगात्राः ।
 मन्यासु पृष्ठे भुजकण्ठकट्यां
 स्तब्धं नृणां मारुतजं निहन्ति ॥ ५०७ ॥
 एकाङ्गसर्वाङ्गजमप्यशेषं
 वातं जयेददितशोथकण्डूः ।
 स्तब्धं जयेच्चापकृताभिधानं
 वाह्यान्तरायामहनुग्रहश्च ॥ ५०८ ॥
 ये वातसंग्राह्यतिजर्जिताङ्गा-
 विस्मिष्टजान्वस्थिकटीकपालाः ।
 सन्ध्याच्युताः स्तब्धतमः शिराश्च
 भवन्ति सर्वेऽपि पुनर्नवास्ते ॥ ५०९ ॥
 स्त्रायुस्थिसन्ध्युत्तगवातशूलं
 शिरोभवं गात्रभवं निहन्ति ।
 कर्मायथार्थप्रभवश्च शूलं
 सर्वाङ्गमेकाङ्गगमाश्च हन्ति ॥ ५१० ॥
 स्त्रीणाञ्च योन्युद्भववस्तिशूलं
 क्रुद्धेन वातेन च रक्तजञ्च ।
 पुंसाञ्च शुक्रज्वरमागते च
 शूलं तथा मेद्वगतं निहन्ति ॥ ५११ ॥

क्षीणेन्द्रिया ये विकलाश्च गङ्गदाः
 स्मृत्या विहीनाः पुनरुक्तवाचः ।
 निरुक्तवाचस्त्वथ कश्मला ये
 स्त्रियश्च याः स्युः प्रजया विहीनाः ॥ ५१२ ॥
 दुष्टेन्द्रिया ये पुरुषाश्च तेषां
 प्रसारणी चैव हिता क्रियासु ।
 विशोधयेदार्त्तवशुद्धदोषान्
 प्रजाकरी स्यात् स्मृतिदा प्रदिष्टा ॥ ५१३ ॥
 प्रत्याधानाधानमाहार्त्तिकोष्ठं
 जृम्भोद्धारं कर्णनादं क्षतञ्च ।
 वातोन्मादं वातजापस्मृतिञ्च
 शाखावातं गृध्रसीं चापि हन्ति ॥ ५१४ ॥
 रोगान् जयेद्वातभवानशीतिं
 मिश्रांस्तथा वातकफोद्भवांश्च ।
 सेवन्ति ये शूलजितां प्रसारणीम्
 अभ्यङ्गपानाशननस्यवस्तिभिः ॥ ५१५ ॥
 भवन्ति ते चाप्यजिताः सदामयैः
 विष्णुर्यथाभूदुजितः सुरारिभिः ॥ ५१६ ॥
 अजिता नामतः ख्याता वातरोगैर्न जीयते ।
 क्षीणजर्जरिताङ्गानां वातसङ्कोचितात्मनाम् ॥ ५१७ ॥
 प्रसारयति चाङ्गानि तेन प्रोक्ता प्रसारणी ।
 अभ्यङ्गैस्त्वगतं हन्ति पाने नाडीगतं तथा ॥ ५१८ ॥
 भोजनेन तु कोष्ठस्थान्नस्येनोर्ध्वगतान् गदान् ।
 अधोगाम्बस्तिदानेन सर्वान् हन्ति प्रसारणी ॥ ५१९ ॥
 सकलभुवनरोगानुपवीर्यान्निहन्ति
 प्रतिहतविषमाम्नीरूपसम्पत्स्वभावः ।

उपचितसमगात्रः कान्तिलावण्ययुक्ता

भवति च बलवान् वा जाठरेष्मौ प्रदीप्ते ॥५२०॥

तुरगजवसमं स्याद् गृध्रदृष्टिर्वपुष्मान् ।

श्रुतिमयूरसमं स्याद्धारयेत् विश्रुतञ्च ॥

स्मृतिमतिष्ठितयुक्तः स्पष्टवाक् स्पष्टचित्तः ।

स्फुटपटुगुणयुक्तः शुद्धशुक्रः प्रजावान् ॥ ५२१ ॥

विषगदविनिहन्ता यद्वदेवादरः स्यात् ।

पवनगदनिहन्ता तद्वदेवाशु दृष्टिः ॥

अमृतमिव सुराणां नागराजं सुधैव ।

भवति च पुरुषाणां तद्वदेतद्धि तैलम् ॥ ५२२ ॥

प्रसारण्यश्वगन्धा च नागराख्या बला तथा ।

नित्यमार्द्रा प्रयोक्तव्या भागतो द्विगुणा मता ॥ ५२३ ॥

इति अजितप्रसारणीतैलम् ।

रसोनकल्कस्वरसेन सिद्धं तैलं पचेद्यस्त्वनिलामयार्तः ।

नस्याशु नश्यन्ति च वातरोगा ग्रन्थौ विशाला इव दुर्गहीताः ॥ ५२४ ॥

इति रसोनतैलम् ।

बालमूलकमापीय तैलं दध्यन्मकाञ्चिकम् ।

चोरञ्चैवाढकं दद्यात्पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ५२५ ॥

राम्नाभक्तातकं शिथु सैन्धवं गजपिप्पली ।

बला चातिबला शुण्ठी पिप्पली चित्रकं वचा ॥ ५२६ ॥

श्वदंष्ट्रा चेति तत्पक्वं वातश्लेष्मामयापहम् ।

ब्रध्मगृध्रसिपङ्गुत्वं खञ्जं वै सापतानकम् ॥ ५२७ ॥

कट्यूहस्तम्भनं शोषं पर्वस्तम्भप्रकम्पनम् ।

हन्याद् गुल्मञ्च वातोत्थं बलवर्णान्निवर्धनम् ॥

बन्ध्यानां पुत्रदञ्चैव तैलमूलकसाह्वयम् ॥ ५२८ ॥

इति मूलकसाह्वयं तैलम् ।

दशमूलं बला राक्षा चाश्वगन्धा पुनर्नवा ।

गुडूचैरण्डपूतीकभार्गीट्षकरोहिषम् ॥ ५२८ ॥

शतावरी सहचरा काकनासा पलोन्मिता ।

यवमाषातसीकोल कुलत्याः प्रसृतोन्मिताः ॥ ५३० ॥

चतुर्द्रीणेऽश्वसः पक्वा द्रोणशेषेण तेन तु ।

तैलादृकं समक्षीरं जीवनीयैः पचेच्छनैः ॥ ५३१ ॥

अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।

इति दशमूलाद्यं तैलम् ।

शतं पक्वाऽश्वगन्धाया जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।

विस्राव्य विपचेत्तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५३१ ॥

कल्कैर्मृणालशालूक विसकिञ्जल्कमालती ।

पुष्पैर्झीविरमधुक शारिवा पद्मकेसरैः ॥ ५३३ ॥

मेदा पुनर्नवा द्राक्षा मञ्जिष्ठावृहतीद्वयैः ।

एलेलबालुत्रिफला मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥ ५३४ ॥

पक्वं रक्ताश्रयं वातरक्तपित्तमसृग्दरम् ।

हन्यात्पुष्टिबलं कुर्यात् क्षणानां मांसवर्धनम् ॥ ५३५ ॥

रेतो योनिविकारघ्नं व्रणशोथापकर्षणम् ।

खण्डानपि वृषान् कुर्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५३६ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।

तैलप्रस्थं पचेदेभिः समस्तैर्गोमयाग्निना ॥ ५३७ ॥

शतावरी सांशुमती पृश्निपर्णीबिलाद्वयम् ।

अश्वगन्धा च विल्वश्च श्वदंष्ट्रा पौण्ड्रकं तथा ॥ ५३८ ॥

निष्काप्य मूलमेतेषां तस्मिंस्तैले विनिक्षिपेत् ।

शतपुष्पादेवदारुमांसौ शैलेयकं बला ॥ ५३९ ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं मेलाचांशुमती वचा ।

द्विजिवककाकीलि मेदामधुकमुत्पलम् ॥ ५४० ॥

सर्वमेतत्समाहृत्य कर्कशैरक्षसमन्वितैः ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥ ५४१ ॥

अङ्गशूलं शिरःशूलं मेहदण्डापतानकम् ।

वातरक्तं सदाहृच्च वातपित्तार्दितं गदम् ॥ ५४२ ॥

शोथपाण्डुमयप्लीह कामलागरगृध्रसीः ।

योनिशूलमसृग्दोष माध्मानं विनिहन्ति च ॥ ५४३ ॥

क्षीणशुक्रौजसां पुंसां शस्तं बन्ध्यासुतप्रदम् ।

शतावरीतेलमिदं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ५४४ ॥

इति शतावरीतेलम् ।

सर्पिस्तैलवसामज्जा पानाभ्यञ्जनवस्तयः ।

स्वेदोऽग्निना निवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ॥ ५४५ ॥

रसः पयांसि भोज्यानि स्वाहम्ललवणानि च ।

द्वंहणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ ५४६ ॥

हनुस्तम्भार्दिताक्षेप पक्षघातापतानकाः ।

कालेन महता वाता यत्नात्सिद्धान्ति वा न वा ॥ ५४७ ॥

नवान् बलवतश्चैतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ ५४८ ॥

विसर्पदाहरुक्सङ्ग मूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ।

क्षीणमांसबलं वाता हन्युः पक्षघाटयः ॥ ५४९ ॥

क्षीणं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाधाननिपीडितम् ।

रुजार्त्तिमन्तश्च नरं वातव्याधिविनाशयेत् ॥ ५५० ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्बीनरोगः समाः शतम् ॥ ५५१ ॥

अथ अर्दितनिदानमाह ।

उच्चैर्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ।

हसतो जृम्भतो भारो द्विषमाच्छयनासनात् ॥ ५५२ ॥

शिरोनासौष्ठचिवुकललाटेक्षणसन्धिगः ।

अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥ ५५३ ॥

वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।

शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥ ५५४ ॥

ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना ।

तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥ ५५५ ॥

वातात्पित्तात्कफाच्च स्यान्नविधं तत् समासतः ।

लालास्रावो व्यथा कम्पः स्फुरणं हनुवाग्ग्रहः ।

ओष्ठयोः श्वयथुः शूलमर्दिते वातजे भवेत् ॥ ५५६ ॥

पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ।

गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके ॥ ५५७ ॥

भाविनो लक्षणं तस्य वेपथुर्नेत्रमाविलम् ॥ ५५८ ॥

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।

न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ५५९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलवस्ति च ।

उपनाहाश्च शस्यन्ते नावनं वस्तयोऽर्दिते ॥ ५६० ॥

दशमूलौकषायेण मातुलुङ्गरसेन च ।

बलया पञ्चमूलं वा क्षीरं वातात्मके हितम् ॥ ५६१ ॥

मांसपिष्टकृतं जग्धा नवनीतेन सोऽर्दिती ।

क्षीरं मांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलौरसं पिबेत् ॥ ५६२ ॥

वस्तावभ्यङ्गनस्ये च स्वेदयेत्तत्परः पुमान् ।

पिबेदुपरि भुक्त्वाज्य मर्दितं स व्यपोहति ॥ ५६३ ॥

अर्दिते पित्तजे ग्रीतान् स्नेहांश्चैव विनिर्दिशेत् ।

ष्टतवस्तिप्रसेकञ्च क्षीरसेकस्तथैव च ॥ ५६४ ॥

जिघ्रिभूतान्मनी मूको दाहवान्योऽर्दितौ भवेत् ।
 कुर्यात्प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशनीम् ॥ ५६५ ॥
 शिरसो रेचनं कार्यं द्रव्यैः पित्तहरैस्तथा ।
 सतीक्ष्णनस्यपानेन पुराणस्यैव सर्पिषः ॥ ५६६ ॥
 श्लेष्मभागे क्षयं नीते वृंहणैः समुपाचरेत् ।
 अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनं सम्प्रशस्यते ॥ ५६७ ॥
 दाहेन च समायुक्ते शिरसा रक्तमोक्षणम् ॥ ५६८ ॥
 रसीनकल्कं तिलतैलमिश्रं खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।
 तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं वृन्दं घनानामिव वायुवेगात् ॥ ५६९ ॥
 दशमूलैरसक्षीर जीवनीयविपाचितम् ।
 तैलं हन्यर्दितं तस्य पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५७० ॥

इति दशमूलाद्यं तैलम् ।

सवृणमहापञ्चमूलमाहृत्य, द्विगुणोदके क्षीरे निष्काय्य,
 क्षीरावशिष्टमवतार्य, विस्राव्य, तैलप्रस्थेन सहोन्मिश्र्य, पुन-
 रग्नावधिमृत्य, विपाचयेत्, ततस्तैलानुगतमवतार्य, शीतौ-
 भूतमग्रीयात्, तदेतत् क्षीरतैलम् अर्दितानां पानादिषु प्रयो-
 ज्यम् । इति क्षीरतैलम् ।

वातव्याधिविधानं मिहकुथ्याद्विचक्षणः ।

अथ गृध्रसीनिदानम् ।

स्निग्धपायूरुकटौष्ठ जानुजङ्घापदं क्रमात् ।
 गृध्रसीस्तम्भरक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।
 वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ॥ ५७१ ॥
 वातजायां भवेत् तोदो देहस्यातीव वक्रता ।
 जानुजङ्घोरसन्धीनां स्फुरणं स्तब्धता भृशम् ॥ ५७२ ॥
 वातश्लेष्मोद्भवायान्तु स्तैमित्यं वज्रिमार्दवम् ।
 तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ५७३ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

सर्वत्राकर्षणं कुर्याद् दूधदीपनपाचनम् ।
तप्ततैलेष्टकास्त्रेदमर्दनं चोपनाहनम् ॥ ५७४ ॥
गृध्रस्यानन्तरं सम्यक् रिकेण वमनेन वा ।
ज्वात्वा निरामदीप्तान्निं वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥ ५७५ ॥
आदौ वस्त्रिविधिं कुर्याद्यावद्दूषं न शक्नोति ।
स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मान्येव हुतं यथा ॥ ५७६ ॥
दशमूलीबलारास्त्रा गुडूचीविश्वभिषजम् ।
पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥ ५७७ ॥

इति राजादशमूलम् ।

पञ्चमूलीकषायन्तु सुखीर्णं त्रिवृतायुतम् ।
गृध्रसीं गुल्मशूलञ्च सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ५७८ ॥
द्वित्रिस्थानेषु गृध्रस्यां शिरां प्रच्छन्नवेधिताम् ।
गुञ्जाकल्केन लिप्त्वा च सद्यस्त्यजति वेदनाम् ॥ ५७९ ॥
यद्येवं तथापि ग्रन्थान्तरमवलोकनीयम् ।
तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूतग्रहापहः ॥ ५८० ॥
तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्गं रसं सत्तुक्रं सगुडं पिबेद्वा ।
कट्यूतपृष्ठचिकगुल्मशूलं गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥ ५८१ ॥
विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ५८२ ॥
पञ्चमूलीकषायन्तूतुतैलत्रिवृद्युतम् ।
गृध्रसीगुल्मशूलञ्च पीतं सद्यो नियच्छति ॥ ५८३ ॥
मेघशृङ्गीविडङ्गानि श्लदंष्ट्रा चाश्वगन्धजम् ।
एरण्डमूलविल्वञ्च बृहतीकण्टकारिका ॥ ५८४ ॥

कषायोरुवुकोपेतः पीतो वङ्गवस्त्रिजम् ।
 शूलं गृध्रसीजं हन्ति चिरकालानुबन्धि वा ॥ ५८५ ॥
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।
 दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ५८६ ॥
 सिंहास्यशुण्ठीकृतमालकानां पिवेत्कषायं रुवुतैलमिश्रम् ।
 यो गृध्रसीनष्टगतिश्च सुप्तः स वीतरुक् स्यात्तु किमत्र चित्रम् ॥ ५८७ ॥
 अश्नाति यो नरः सिद्धामेरण्डफलमिश्रिताम् ।
 यवागूं गृध्रसीखिन्नः शीघ्रमाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ५८८ ॥
 बृहन्निम्बतरोर्मूलं वारिणा परिपेषितम् ।
 पीतं तन्नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥ ५८९ ॥
 शफालिकादलैः क्वाथो गृध्रनिपरिपाचितः ।
 दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रञ्च संहरेत् ॥ ५९० ॥
 तगरस्य शिफां सार्द्धं पिष्ट्वा तक्रेण यः पिवेत् ।
 रिङ्गणानिलरोगस्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५९१ ॥
 शुण्ठीगन्धर्वबीजाभ्यां पिष्टाभ्यां पायसं पचेत् ।
 भक्षितं तत्कटीशूलं गृध्रसीं हन्त्यसंशयम् ॥ ५९२ ॥
 वापनादिक्रियायोगैर्यदि शान्तिं न याति सा ।
 तदा कर्तव्यमेवन्तु व्यधनादि चिकित्सकैः ॥ ५९३ ॥
 गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घायां स्नेहस्वेदे कृते भिषक् ।
 पद्भ्यां समर्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥ ५९४ ॥
 अवतार्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।
 ज्ञात्वा समुद्रतां ग्रन्थिं कण्ठरायां व्यधेच्छिराम् ॥ ५९५ ॥
 तां शस्त्रेण विदार्याशु सवालाङ्गुरसन्निभाम् ।
 समुष्ट्याग्निना दग्धा लिम्बोद्यध्याङ्गचन्दनैः ॥ ५९६ ॥
 विध्याच्छिरामेव वस्त्रोरधस्ताच्चतुरङ्गुले ।
 यदि नोपशमं गच्छेद्दृष्ट्यादकनिष्ठिकाम् ॥ ५९७ ॥

रास्नायास्तु पलक्षैकं पञ्चकर्षाणि गुग्गुलीः ।

सर्पिषा वर्टिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसौह्वराम् ॥ ५८८ ॥

इति रास्नादिगुग्गुलुः ।

पथ्याविभीतामलकी फलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।

प्रत्येन युक्तञ्च पलं कषाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥ ५८९ ॥

अर्धवशेषं कथितं कषायं भाण्डे पचेत्तत्पुनरेव लोहे ।

अमूनि पश्चादवतार्य दद्यात् द्रव्याणि सञ्चूर्ण्य पलार्धकानि ॥ ६०० ॥

विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूचीकृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।

यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमास्त्रुपानानि च भोजनानि ॥ ६०१ ॥

निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगां-

स्तद्व्याधितान् गृध्रसिखञ्जितांश्च ।

प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं

पाण्डुत्वकण्डूमपि वातरक्तम् ॥ ६०२ ॥

पथ्याह्वयो गुग्गुलुरेष नाम्ना

ख्यातः क्षिती चाप्रमितप्रभावः ।

बलेन नागेन्द्रबलं मनुष्यं

जवेन कुर्याद्वयतुल्यवेगम् ॥ ६०३ ॥

आयुः प्रकर्षं विदधाति सद्यः

चक्षुर्बलं पुष्टिकरो विषघ्नः ।

क्षतस्य सन्धानकरो विशेषात्

रोगेषु शस्तः सकलेषु चैव ॥ ६०४ ॥

इति पथ्याद्यो गुग्गुलुः ।

पक्षेष्टृतादकं क्वाथे लशुनस्यादकोद्धवे ।

कर्पं चव्याग्निकृष्णानां पलिके विश्वहिङ्गुनी ॥ ६०५ ॥

लवणांश्च पृथक् पिष्ट्वा पलार्धं चान्धवेतसम् ।

गृध्रसीवातकृन्तुं पञ्चाघातनिवारयन् ॥ ६०६ ॥

इति लङ्घनायं घृतम् ।

वाजिमन्थाबलाविल्व दशमूलाख्यसाधितम् ।

गृध्रस्यां तैलमैरण्डं परं वस्तौ प्रयोजयेत् ॥ ६०७ ॥

इति अश्वगन्धायं तैलम् ।

शिंशपात्वक् तुलां क्षुप्तां जलद्रोणद्वये पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टञ्च पूतं लेहञ्च कारयेत् ॥ ६०८ ॥

पायसं सहविष्यान्नं तत्कर्षेण च मिश्रितम् ।

भक्षयेदेकविंशहं गृध्रसीमाशनं परम् ॥ ६०९ ॥

हे पले सैन्धवात्पञ्च शुण्ठ्या यन्यिकचित्रकात् ।

हे हे भक्ष्यातकास्थीनि विंशतिर्हे तथाढके ॥ ६१० ॥

आरणालात्पचेत्प्रस्थं तैलस्यैरण्डजस्य च ।

गृध्रस्यसूत्रहंश्चापि सर्ववातविकारनुत् ॥ ६११ ॥

इति सैन्धवायं तैलम् ।

श्वदंष्ट्रा स्वरसं तैलं क्षीराढकसमन्वितम् ।

शृङ्गवेरपलान् पञ्च विंशद्दुडपलानि च ॥ ६१२ ॥

सिद्धमेकत्र तत्तैलं गृध्रस्यां पादकम्पने ।

कटौष्ठग्रहे शोथे शस्तं वातविकारिणाम् ॥ ६१३ ॥

बन्ध्यानां गर्भजननं रेतोदोषापकर्षणम् ।

वस्तौ पाने हितञ्चैव विशेषात् भूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥ ६१४ ॥

इति वक्रसेनसङ्कलितः वातव्याधिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ वातरक्तनिदानमाह ।

लवणान्मधुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्कास्त्रुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपल्लेक्षुभिः ।

दधारणालसौवीर शुक्रतक्रसुरासवैः ॥ २ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोध दिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां दुःखितानाञ्च कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥

हृत्स्थोद्वेगैर्गच्छतश्चाग्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य ।

कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं सस्तं पादयोक्षीयते तु ॥ ४ ॥

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ५ ॥

स्वेदोऽत्यर्थं नवा काश्यं स्पर्शान्नत्वं क्षतेऽति रुक् ।

सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिङ्गकोद्गमः ॥ ६ ॥

जानुजङ्घोरुक्त्वयंस हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ७ ॥

कण्डूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासक्तत् ।

वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥

वाताधिकेऽधिकं तत्र शूलं स्फुरणं तोदनम् ।

शोथस्य रुक्क्षणात्वं श्यावतावृद्धिर्ज्ञानयः ॥ ९ ॥

धमन्यङ्गुलीसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

शीतद्वेषानुपशयी स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १० ॥

रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्बुचिमिचिमायते ।

स्निग्धरुचैः शमं नैति कण्डूक्षोदसमन्वितः ॥ ११ ॥

पित्ते विदाहः सम्प्लोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा ।

स्पर्शक्षमत्वं रुग्दाहः शोफः पाको भूशोण्यता ॥ १२ ॥

कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्व शीतता ।

कण्डूर्मन्दा च रुग्दन्धे सर्वलिङ्गश्च सङ्करे ॥ १३ ॥

उपद्रवैर्यच्च जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ।

प्राक् स्थित्वा पाणिपादेषु कृत्स्नदेहं विसर्पति ॥ १४ ॥

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचित् हस्तयोरपि ।

आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनसर्पति ॥ १५ ॥

आजानुस्फुटितं यच्च भिन्नं प्रसृतञ्च यत् ।

वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ १६ ॥

अस्वप्रारोचकश्वास मांसकोष्ठशिरोग्रहाः ।

ममृच्छा मन्दरुक् दृष्ट्या ज्वरमोहप्रलेपकाः ॥ १७ ॥

ह्रिकापाङ्गुल्यविसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।

अङ्गुलीवक्रतास्फोट दाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥ १८ ॥

एतैरुपद्रवैर्युक्तो मोहेनैकेन चापि यत् ।

तमसाध्यमिति प्राहुर्वातरक्तं विचक्षणाः ॥ १९ ॥

अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥

त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २० ॥

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथा बलम् ॥ २१ ॥

उग्राङ्गदाहतोदेषु जलौकाभिविनिर्हरेत् ।

तुम्बीमृङ्गैश्चिमिचिमा कण्डूरुग्वेदनान्वितम् ॥ २२ ॥

प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशदेशान्तरं व्रजेत् ॥ २३ ॥

अङ्गे ग्लाने तु न साध्यं रुद्धं वातोत्तरञ्च यत् ।

गभीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पग्लानि शिरामयान् ॥ २४ ॥

ग्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक् क्षयात् ।

खन्नादीन् वातरोगाश्च कृत्वा वात्यवशेषितम् ॥ २५ ॥
 कुर्यात्तस्मात्प्रमाणेन क्षिप्वाद्रक्तं विनिर्हरेत् ।
 विरेचयेच्च पित्तादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ॥ २६ ॥
 रुक्षैर्वा कृदुभिः शस्तमसकृद्वस्तिकर्म च ॥
 न हि वस्तिममं किञ्चित् वातरक्तचिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाह्नयैः ।
 विरेकाऽऽस्थापनस्नेहपानैर्गन्धौरमाचरेत् ॥ २८ ॥
 दिवास्वप्नं श्रमं तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
 कटूणां गुर्वभिष्यन्दि लवणान्त्वं विवर्जयेत् ॥ २९ ॥
 पुराणयवगोधूमा नीवाराः शालिषष्टिकाः ।
 भोजनार्थं रसार्थं तु विष्किराः प्रतुदा हृिताः ॥ ३० ॥
 आढक्य क्षणका मुद्गा मसूराश्च मकुष्ठकाः ।
 सूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ३१ ॥
 सुनिषस्वकवेचायं काकमाची शतावरी ।
 वास्तूकोपोदकौशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ ३२ ॥
 घृतमांसरसेर्भृष्टं शाकसात्मनाय दापयेत् ॥ ३३ ॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ३४ ॥
 हितं गोधूमचूर्णैर्वा क्षागन्धौरघृतप्लुतैः ।
 लेपाः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३५ ॥
 क्षौरपिष्टातसौलेपाद्वर्द्धमानफलेन वा ॥ ३६ ॥

रभे शताह्वे मधुकं बला च प्रियालकश्चापि कथेरुक्च ।
 घृतं विदारी च सितोत्पलश्च युक्त्वाग्नदेहं पवने सरक्ते ॥ ३७ ॥
 आसागुडूचीमधुकं पले द्वे सजीरकं सार्धपकं पयस्य ।
 घृतं सुसिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलात्तं प्रणुदेत् प्रदेहम् ॥ ३८ ॥
 आसागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत्कषायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यग्रेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ३८ ॥

त्रिविद्धिदारौक्षुरकः काथो वातास्रनाशनः ॥ ४० ॥

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा काथमेव वा ।

प्रभूतकालमासेवौ मुच्यते वातशोणितात् ॥ ४१ ॥

अमृतानागरधान्यक कर्षद्वितयेन पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरक्तवातं सामं कुष्ठान्यशेषेण ॥ ४२ ॥

वत्सादन्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।

समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रणाशयेत् ॥ ४३ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्चगुडं न पथ्या जग्ध्वा पिवेच्छिन्नरुहाकषायम् ।

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णमाजानुभिन्नं च्युतमप्यवश्यम् ॥ ४४ ॥

गुग्गुल्वमृतवृक्षौभिर्द्राक्षालुङ्गरसेन वा ।

त्रिफलाया रसेर्युक्ता गुटिका कोलसन्मिता ॥ ४५ ॥

भक्षयेन्मधुनाऽलोष्टं शृणु कुर्वन्ति यत् फलम् ।

पादस्फोटं महाघोरं स्फोटं सर्वाङ्गजञ्च यत् ॥

तत्सर्वं नाशयत्याशु ह्यसाध्यं वातशोणितम् ॥ ४६ ॥

इति गुग्गुलुवटिका ।

माहिषं नवनीतन्तु फलिनीपरिमिश्रितम् ।

गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा क्षीरेण लवणेन च ॥ ४७ ॥

तदेकत्र समालोष्ट्य वज्रिना तापयेच्छनैः ।

गात्रमुदत्तयेत्तेन देहस्फुटनशान्तये ॥ ४८ ॥

घृतेन वातं सगुढा विबन्धं पित्तं सिताब्ज्या मधुना कफञ्च ।

वातास्रमुग्रं क्वतुतैलमित्रा शृणुग्रामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ४९ ॥

सिंहास्य पञ्चमूल छिन्नरुहैरण्डगोक्षुरकाथः ।

एरण्डतैलरामठ सैन्धवचूर्णान्वितः पीतः ॥ ५० ॥

शमयति वातरक्तं तथामवातं कटौशूलम् ।

मूत्रपुरीषविबन्धं ब्रध्मविकारं सुदुर्वारम् ॥ ५१ ॥

गन्धर्वहस्तावषमोक्षुरकामृतानां
मूलं बलेक्षुरकयोश्च पचेत्तु धीमान् ।
वातामृगाश्च विनिहन्ति चिरप्ररुद्ध-
माजानुगस्फुटितमूर्ध्नि गतं तु धीमान् ॥ ५२ ॥
पिप्पलीवर्धमानं वा सेव्या पथ्या गुडं न वा ।
कोकिलाक्षामृता काथे पिबेत् कृष्णां यथाबलम् ॥ ५३ ॥
मधुकादिगुणं तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ।
तद्यथाग्निबलं पेयं वातरक्तरुजापहम् ॥ ५४ ॥
त्रिफला निम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ।
वत्सादनी दारुनिशा कषायं नवकार्षिकम् ॥ ५५ ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।
कुष्ठं कपालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥ ५६ ॥
पञ्चरक्तिकमाषेण कार्थ्योऽयं नवकार्षिकः ॥

इति नवकार्षिककाण्डः ।

कर्षादी तु पलं यावद्दद्याद्दशगुणं जलम् ।
ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥
विरेचनेष्टं तक्षीरपानैः सेकैः सवस्तिभिः ।
शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ५८ ॥
रक्तोत्तरं क्षीरघृतमधुकोशीरवारिभिः ।
लेपनं शाल्मलीकल्कमाविक्षीरेण संयुतम् ॥ ५९ ॥
सेचनं वा प्रकर्तव्यमाविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ।
सहस्रशतधीतेन घृतेन रुधिरोत्तरे ॥ ६० ॥
लेपनं शुष्कशीतेन घृतसर्जरसेन वा ।
सरागे सर्ज्जे दाहे रक्तं विस्त्राव्य लेपयेत् ॥ ६१ ॥
तिलाः प्रियालं मधुकं विषं मूलञ्च वेतसाम् ।

सष्टतः पयसा पिष्टः प्रलेपो रागदाहनुत् ॥ ४२ ॥

पित्तोत्तरे तु काश्मल्यद्राक्षास्त्वचचन्दनैः ।

मधुकक्षीरकाकोली मुक्तैः काथं सुश्रीतलम् ॥

शर्करामधुसंयुक्तं वातरक्ते पिबेन्नरः ॥ ४३ ॥

पटोलत्रिफलाभीरु गुडूची कटुरोहिणी ।

काथः पित्ताधिके शस्तः शर्करामधुसंयुतः ॥ ४४ ॥

वमनं मृदुनात्यर्थं स्नेहसेकैर्विलङ्घनम् ।

कोष्ठाः सेकाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ४५ ॥

तैलमूत्रसुरायुक्तैः परिषेकः सदा हिता ।

गौरसर्षपकल्केन प्रदेहो वातरक्तहा ॥ ४६ ॥

शिशुवरुणस्य कल्को धान्यास्नेनानिलार्त्तिजिल्लेपात् ।

भवति नवेति च कल्को न विधेयः सिद्धियोगेऽस्मिन् ॥ ४७ ॥

कल्कः श्लेष्मोत्तरे लेप्यो वाजिगन्धातिलोज्ज्वलः ।

लेपः सर्षपनिम्बार्कं हिंसाचारतिलैर्हितः ॥ ४८ ॥

मृदुधूमवचाकुष्ठ शताह्वा रजनौदयम् ।

प्रलेपः शूलनुहातरक्ते चाथ कफोत्तरे ॥ ४९ ॥

अमृतं कटुकायष्टी शुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।

गोमूत्रपौतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ ५० ॥

धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा समाक्षिकम् ।

संसर्गं सन्निपाते च क्रियामन्यविमिश्रिताम् ॥ ५१ ॥

बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।

काकोलीं क्षीरकाकोलीं राज्ञां सृष्टीञ्च पेप्रयेत् ॥ ५२ ॥

ष्टतं चतुर्गुणं क्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।

हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामला दाहनाशनम् ॥ ५३ ॥

इति वसाहतम् ।

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याचतुर्गुणे ।

क्षीरतुल्यं घृतं सिद्धं वातशोथितनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति अतापरीकृतम् ।

गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।

हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ७५ ॥

इति गुडूचीकृतम् ।

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महीषधम् ।

सृङ्गिना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ७६ ॥

आमवातास्रवातादीन् कृमिकुष्ठव्रणानपि ।

अर्शांसि गुल्मांस्य तथा नाशयेदाश योजितम् ॥ ७७ ॥

इति अमृतादिकृतम् ।

अमृतास्त्ररसविपक्वं सर्पिस्तत्कल्कसाधितं पीतम् ।

अपहरति वातरक्तमुत्तानं चावगाढञ्च ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयममृतादिकृतम् ।

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।

घृतप्रस्थं विपक्त्यं कल्कानष्टौ पलानि च ॥ ७९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा वातासृकुष्ठनाशनम् ।

कामलापाण्डुरोगघ्नं भ्रीहकासज्वरापहम् ॥ ८० ॥

इति गुडूचीकृतम् ।

अमृतामधुकं द्राक्षा त्रिफलानागरं बला ।

वासाग्वधस्त्रीर देवदारुत्रिकण्टकम् ॥ ८१ ॥

कटुकासवरीकृष्णाकाशमर्यस्य फलानि च ।

रास्नाक्षुरकगन्धर्वहृद्दारुघनोत्पलैः ॥ ८२ ॥

कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।

धात्रीरससमो देयो वारिद्विगुणसंयुतः ॥ ८३ ॥

सम्यक् सिद्धान्तु विघ्नातं भोज्ये पाने च शस्त्रते ।

बहुदोषोत्थितं वातं रक्तेन सह भूर्च्छितम् ॥ ८४ ॥

उत्तानं चापि मध्वीरं त्रिकलज्वीरुजामुजम् ।
 क्रोष्टुशीर्षं महाशूले भामवाते सुदारुणे ॥ ८५ ॥
 दाहरोगोपसृष्टस्य वेदनां चातिदुस्तराम् ।
 मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥ ८६ ॥
 एतान् सर्वाब्रह्मन्त्याशु वातपित्तकफोत्थितान् ।
 सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ ८७ ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥

इति अमृतायां घृतम् ।

अमृतायाः शतं प्राप्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८८ ॥
 क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्नतिमान् भिषक् ।
 कल्कं चात्र प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ च यत् ।
 शतावरीवयस्या च मधुकं नीलमुत्पलम् ॥ ९० ॥
 अश्वगन्धा च मूलानि स्थिरा कटुकरोहिणी ।
 ऋद्धिर्द्धिस्तथा मेदे श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥ ९१ ॥
 गुडूचीफलनीरास्त्रा वासकं चापि संहरेत् ।
 तदेकत्र समैर्भागैः पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ९२ ॥
 पानाभ्यञ्जननस्येषु परिषेके च दापयेत् ।
 वातरक्तं सशोथाय्यं सदाहं क्रोष्टुशीर्षकम् ॥ ९३ ॥
 खञ्जोरुस्तम्भवातञ्च रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 वातकृच्छ्रं बहुविधं गृध्रघ्नीं वातकण्टकम् ॥
 नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्सारिवचो यथा ॥ ९४ ॥

इति महागुडूचीघृतम् ।

शारिवासर्जमस्त्रिष्टा यष्टीसिकथैः पयोन्वितैः ।
 तैलं पक्त्वा प्रयोक्तव्यं पिष्ट्वाय्यं वातरक्तानुत् ॥ ९५ ॥

शारिवासर्जञ्चाश्च मधूच्छिष्टैः पयोन्वितैः ।

सिद्धमैरण्डतैलं वा वातरक्तजपहम् ॥ ८६ ॥

अपूतमथितस्वास्थ पिण्डतैलस्य योगतः ॥ ८७ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।

क्षीरद्रोणन्तु ताभ्याश्च पचेत्तैलाढकं शनैः ॥ ८८ ॥

कल्कैर्मधुकमस्त्रिष्टा जीवनीयगणैस्तथा ।

कुष्ठेलागुरुमृद्वीका मांसीव्याघ्रनखं नखी ।

हरेणुश्चावणीव्योषं शताह्वा मृङ्गिशारिवा ॥ ८९ ॥

त्वक्पत्रा गुरुविक्रान्ता स्थिरा तामलकी तथा ।

नतं केसरक्रीवरं पद्मकोत्पलचन्दनम् ॥ ९० ॥

सिद्धं कर्षसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।

सेव्यं वातास्रजान् हन्ति सर्वधात्वन्तराश्रितान् ॥ ९०१ ॥

धन्यं पुंसवने स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।

खेदकण्डुरुजायास शिरःकम्पामयार्दितान् ॥ ९०२ ॥

हन्याद् व्रणकृतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ।

इति गुडूचीतैलम् ।

गुडूचीमधुकं ऋस्वपञ्चमूलौ पुनर्नवा ।

राम्नामैरण्डमूलश्च जीवनीयानि लाभतः ॥ ९०३ ॥

पलानां शतकैर्भागैर्बलापञ्चशतं भवेत् ।

कोलान्विल्वयवाक्माषान् कुलुत्यांश्चाढकोन्मितान् ॥ ९०४ ॥

काश्मर्याणाश्च शुष्काणां षोडशद्रोणवारिणि ।

साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणश्च शेषयेत् ॥ ९०५ ॥

तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।

पिष्टा त्रिपलिकाश्चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥ ९०६ ॥

पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिका ।

मस्तिष्कार्धपलञ्चैव तस्मिन् सर्वयौगिकम् ॥ १०७ ॥

वातरक्ते क्षते क्षीणे भाराक्षे क्षीणरेतसि ।

वेपथौ क्षिप्तभग्नानां शस्तमेकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०८ ॥

योनिदोषमपस्मारमुन्मादं विषमज्वरम् ।

हन्यात् पुंसवनञ्चैव तैलाग्रममृताह्वयम् ॥ १०९ ॥

इति अमृताह्वयं तैलम् ।

शुद्धां पचेन्नागवलां तुलान्तु जलार्धे पादकषायसिद्धम् ।

पाथ्यन्तु तैलादकमत्र देयमजापयस्तैलविमिश्रितन्तु ॥ ११० ॥

नतं सयष्टीमधुकं सकल्कं दत्त्वा पृथक् पञ्चपलं विपक्वम् ।

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं वस्तिप्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ १११ ॥

दशाहयोगेन करोत्यरोगं पीतञ्च तैलोत्तममश्विजुष्टम् ॥

इति नागवलातैलम् ।

बलाकषायकल्पाभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।

दशपाकं भवेत्तेन वातामृग्वतपित्तनुत् ॥ ११२ ॥

धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्धनम् ।

रेतोयोनिविकारघ्नं मेतद्वातविकारनुत् ॥ ११३ ॥

इति दशपाकबलातैलम् ।

बलाकषायकल्पाभ्यां तैलं क्षीरं समं पचेत् ।

सहस्रशतपाके वा वातामृग्वतपित्तनुत् ॥ ११४ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रबोधनम् ।

जीवनं हृहणं स्वर्थं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ११५ ॥

बलातैलसहस्रेण तथा पाकसहस्रकम् ॥ ११६ ॥

पुनर्नवामूलशतं विशुद्धं रुक्ममूलञ्च तथा प्रगृह्य ।

दत्त्वा पलं षोडशकञ्च शुण्ठ्याः सङ्कुट्वा सम्यग्विपचेद्दोषाम् ॥

पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण पुनः पचेत् ।

परिणेतैलं कुडवं च दद्यात्तथा त्रिहृत्पूर्वपलानि पञ्च ॥ ११८ ॥

निकुम्भचूर्णस्य पलं गुडूच्याः पलद्वयं चार्धपलं पलं वा ।
 पलत्रयं तृपयणचित्रकाणि सिन्धूल्यभङ्गातविडङ्गकानि ॥११८॥
 कर्षं तथा माक्षिकधातुचूर्णं पुनर्नवायाः पलमेव चूर्णम् ।
 चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्ये ग्रीते खादेन्नरः कर्षसमप्रमाणम् ॥१२०॥
 वातास्रजं वृद्धिगदश्च सर्वं जयत्यवश्यं त्वथ गृध्रसौष्ठ ।
 जङ्घोरपृष्ठत्रिकवस्तिजश्च तथामवातं प्रवलं जयेत् ॥ १२१ ॥

इति पुनर्नवागुग्गुलुः ।

चत्वारो माषका ह्रीने मध्यमेऽष्टौ च माषकाः ।
 श्रेष्ठे द्वादशकाः प्रोक्ताः वैद्यैर्विज्ञायते त्रिधा ॥
 संसरत्वादगुग्गुत्वाद्वा गुग्गुलोः करणक्रमः ॥ १२२ ॥
 प्रथमेकं गुडूच्याश्च ह्यर्धप्रस्थन्तु गुग्गुलोः ।
 प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १२३ ॥
 सर्वमेकत्र सङ्कुट्य काययेत्त्वर्मणेऽश्वसि ।
 पादशेषं परिस्राव्य कषायं ग्राहयेद्विषक् ॥ १२४ ॥
 पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्क्षान्द्रत्वमागतम् ।
 दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥ १२५ ॥
 ततश्चार्धपलं चूर्णं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति ।
 कर्षन्तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १२६ ॥
 तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवोणे प्रक्षिपेद्बुधः ।
 ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा खादेत्कर्षप्रमाणतः ॥ १२७ ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ।
 कुष्ठव्रणं प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ॥ १२८ ॥
 शाल्यवातश्च श्वयथुं सर्वानेतान् व्यपोहति ।
 अग्निभ्यां निर्मितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ॥ १२९ ॥

इति अमृतागुग्गुलुः ।

द्विप्रस्थममृतायाश्च प्रथमेकन्तु गुग्गुलोः ।

प्रत्येकं त्रिफलाप्रख्यं वर्षाभूप्रख्यमेव च ॥ १३० ॥
 सर्वमेकत्र सङ्कुल्य साधयेत्स्वर्मणेऽश्वसि ।
 पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ १३१ ॥
 दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वाफलत्रिकम् ।
 गुडचीत्वग्विडङ्गानां प्रत्येकार्कपलोन्मितम् ॥ १३२ ॥
 त्रिवृता कर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 सिद्धे चोष्णे क्षिपेत्तत्र त्वष्टतां गुग्गुलुं परम् ॥ १३३ ॥
 ततो यथाबलं खादेदन्त्रपित्ती विशेषतः ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ १३४ ॥
 कुष्ठव्रणं प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।
 नाड्याव्यवातं श्वयथुं हन्यात्सर्वाभयांस्तथा ॥ १३५ ॥
 अश्विभ्यां निर्मितो ह्येष ह्यष्टताद्यस्तु गुग्गुलुः ॥

इति अष्टताद्यो गुग्गुलुः ।

चित्रकं त्रिफलानिम्ब पटोलमधुयष्टिका ।
 वराङ्गं केसरश्चैव जीवन्ती चान्नवेतसम् ॥ १३६ ॥
 रामसेनकदार्यला मुस्ता पर्पटकं तथा ।
 तुल्यकं कटुका भार्गी चयं पद्मकदौष्यकौ ॥ १३७ ॥
 पिप्पलीमरिचं दन्ती शटी शृण्ठी सपुष्करम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं जीरकं देवदारु च ॥ १३८ ॥
 पद्मकं कटुकं रास्ना दुरालभाष्टता त्रिवृत् ।
 लतातुरुष्कतालीश्री वृक्षान्नलवणत्रयम् ॥ १३९ ॥
 धान्यकं वाजमोदा च कारवी धातुमाक्षिका ।
 जातीफलं तुगाचीरी वाजिगन्धा च दाडिमम् ॥ १४० ॥
 कङ्कोलकमुशीरश्च द्विचाराभलकं तथा ।
 एतानि पलमात्राणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४१ ॥
 गिरिजस्य पलान्यष्टौ द्विपलश्चैव गुग्गुलोः ।

प्रस्थमेकं सितायाश्च घृतस्य कुङ्कुमं तथा ॥ १४२ ॥
 गिरिजेन समं लोहं प्रस्थार्धं माञ्जिकस्य च ।
 सर्वमेकत्र सन्मिश्र्य स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ १४३ ॥
 वातव्याधिमूर्खस्तम्भमर्दितं गृध्रसीं तथा ।
 विद्रधिं श्लीपदं गुल्मं पाण्डुरोगं हलीकमम् ॥ १४४ ॥
 क्षतक्षयमपस्मार मन्त्रवृद्धिञ्च नाशयेत् ।
 श्रोचकं पार्श्वशूलमुदरञ्च भगन्दरम् ॥ १४५ ॥
 हृद्रोगशूलनुत्कम्पविषमज्वरनाशनम् ।
 वर्षोपयोगात् कुरुते बलीपलितनाशनम् ॥ १४६ ॥
 उरः क्षतञ्च यात्रोगान् मुखरोगांश्च दारुणान् ।
 नाशयेद् गुटिकाश्चापि चूर्णं पाणितलोन्मितम् ॥ १४७ ॥
 विविधान्नानि भुञ्जीत यथेष्टञ्च यथासुखम् ।
 रसेर्मांसैश्च यूषैश्च क्षीरैर्द्राक्षां शुभां पिबेत् ॥ १४८ ॥
 मेधां सञ्जनयेद्दीप्तिं जीवेद्द्वर्षशतत्रयम् ।
 बन्ध्यानां पुत्रदा श्रेष्ठा शक्रवृद्धिकरा परा ॥ १४९ ॥
 गुटिका भास्करी नाम्ना प्रोक्ता देवेन शम्भुना ।
 प्रमेहं रक्तपित्तञ्च सामवातमहाक्षयम् ॥ १५० ॥
 नाडीव्रणांश्च घोरांश्च ह्यपचौञ्च प्रणाशयेत् ।
 श्वयथुञ्च शिरोरोगं कामलाञ्च नियच्छति ॥ १५१ ॥
 धात्विन्द्रियबलक्षीणो हतभो हतपौरुषः ।
 भवेदनेन युक्तो ना बलधातुपराक्रमैः ॥
 दृष्टिपुष्ट्या स युक्तश्च निर्विकारो निरामयः ॥ १५२ ॥
 अग्निदीप्तियुतो हृष्टो दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ।
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ॥
 कफरोगाश्च ये केचिद् हन्वजं सन्निपातजम् ॥ १५३ ॥
 ते सर्वे प्रशमं यान्ति भास्करेण तमो यथा ।

रोगविद्राविषी प्रोक्ता गुटी सूर्यप्रभा मता ॥ १५४ ॥

इति सूर्यप्रभागुटिका ।

वरमहिषलोचनोदर सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।
 प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणम् ॥ १५५ ॥
 द्वात्रिंशच्छिन्नरुहा पलानि देयानि यत्नेन ।
 विपचेदप्रमत्तो दर्व्या सङ्घट्टयन्मुहुर्यावत् ॥ १५६ ॥
 अर्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।
 अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेदयःपात्रे ॥ १५७ ॥
 सान्द्रोभूते तस्मिन्नवतार्य हिमोपलप्रस्थे ।
 त्रिफलाचूर्णाहंपलं त्रिकटोक्षूर्णं षडक्षपरिमाणम् ॥ १५८ ॥
 क्लमिरिपुचूर्णाहंपलं कर्षं कर्षं त्रिवृहन्त्योः ।
 पलमेकान्तु गुडूच्या दत्त्वा सञ्चूर्ण्य यत्नेन ॥ १५९ ॥
 उपयुज्य चानुपानं यूषं क्षीरं सुगन्धिसलिलञ्च ।
 इच्छाहारविहारौ भेषज्यमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥ १६० ॥

तनुरोधि वातशोणित मेकजमथ हन्धजं चिरोत्थितञ्च ।
 जयति स्रतं परिशुष्कं स्फुटितश्चाजीर्णं वा जानुजं वापि ॥ १६१ ॥
 व्रणकामकुष्ठगुल्म श्वयथूदरपाण्डुमेहान्च ।
 मन्दाग्निञ्च विबहं प्रमेहपीडकांश्च नाशयत्याशु ॥ १६२ ॥
 मततं निषेव्यमाणः कालवशाद्भ्रान्ति सर्वगदान् ॥
 अभिभूय जरादोषं करोति कैशोरकं रूपम् ॥ १६३ ॥
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं जलं तत्र षडादकम् ।
 गुडवद् गुग्गुलोः पाकः सन्धेयस्तु विशेषतः ॥ १६४ ॥

इति कैशोरगुग्गुलः ।

अष्टौ पलान्यत्र पलद्वयायाः प्रस्थं पृथक् शुद्धफलत्रयस्य ।
 दत्त्वा पचेत् द्रोणयुगे जलस्य पादावशेषे पुनरेव वैद्यः ॥ १६५ ॥

हन्ती त्रिष्ठत् द्रुष्यन् वानरीणां
 विडम्बुस्तत्र त्रिफलास्तनानाम् ।
 कन्दोपगन्धालुकमाषकानां
 सपारदानाञ्च सगन्धकानाम् ॥ १६६ ॥
 पलार्चमानप्रमितं सचूर्णं
 दद्याद्विपक्षे पुनरेव तत्र ।
 फलानि संचूर्ण्य च कातकानि
 सहस्रसंख्याकलितानि पश्चात् ॥ १६७ ॥
 खादेत्तु माषद्वितयं प्रतप्तं
 तोयादिकं देयमतोऽनुपाने ।
 आम्रानिलं सन्धिगतं सशूलं
 शिरोगतं जानुकटिस्थितञ्च ॥ १६८ ॥
 शोषातिवृत्तिं विषमज्वरार्तिं
 प्रमेहकुष्ठानि भगन्दरञ्च ।
 हन्याम्रराणाभिति सिंहनादो
 मेदो मरुच्छ्मैश्वरान् पुरोऽयम् ॥ १६९ ॥
 दाहोऽत्यन्तप्रवृत्तिर्वा विकारोऽप्योऽपि चेद्बहुः ।
 तत्कृतस्तु तदा तत्र तत्र भक्ष्यं दत्तं पिबेत् ॥
 उद्वर्त्तनं शीतजलस्नानञ्च शयनं तथा ।
 विरेकातिशयं कुर्यात् सिंहनादे यतः सुधीः ॥ १७० ॥
 ज्ञात्वा बलं शरीरे तु दद्यादेवं न वा भिषक् ।
 तोयारणालगोक्षीरैः क्रमात्पक्वं विशुद्धयति ॥
 फलं कतकसंज्ञन्तु ज्ञात्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥ १७१ ॥
 इति सिंहनादशुगन्धः ।
 पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सचूर्णितम् ।
 सौगन्धिकपलक्षैकं कौशिकस्य पलत्रयम् ॥ १७२ ॥

कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमाशयं यत्नतः ।
 पाचयेत्पाकविह्वयः पात्रे लोहमये दृढे ॥ १७३ ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्मिणं खण्डपङ्कताम् ।
 श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ १७४ ॥
 कुष्ठानि वातरक्तञ्च गुल्मशूलोदराणि च ।
 आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥ १७५ ॥
 मासादस्योपयोगेन जरापलितनाशनम् ।
 सर्पिस्तैलरसोपेत मञ्जीयाच्छालियष्टिकम् ॥ १७६ ॥
 सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
 वज्रेर्दीप्तिकरं पुंसां भाषितं दण्डपाणिना ॥ १७७ ॥
 अत्राहुस्त्रिफलाकाथं पृथक् त्रिपलसंश्रितम् ।
 किञ्चिन्निर्याति चैरण्डस्नेहपाकेऽधिके खरे ॥ १७८ ॥

इति सिंहनादगुग्गुलुः ।

धान्यतुल्यरुशुण्ठीनां मांसकूष्माण्डमाषयोः ।
 गुडूच्या गुग्गुलोक्षैव प्रस्थं षोडशभिः पलैः ॥ १७९ ॥

अथ चन्द्रप्रभागुटिकामाह ।

कामिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बाः ।
 मागधिमूलं सुस्तं शटीवचाधातुमाक्षिकश्चैव ॥ १८० ॥
 लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषाः ॥ १८१ ॥
 कर्षाशिकान्धवे समानि कुर्यात्पलायकं चाश्मेजतु प्रदद्यात् ।
 निष्यत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लोहरजस्तथैव ॥ १८२ ॥
 सिताचेतुष्कं पलमत्र वा स्यात् निकुम्भकुम्भं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
 पृथक् पलं चूर्णमथावपेक्ष चन्द्रप्रमेयं गुटिका विधेया ॥ १८३ ॥
 ज्वरातिसारग्रहणीविकारांश्चाग्नांसि निर्नाशयते षड्वि ।
 भगन्दरान् कामसपाण्डुरोगान् नष्टस्य वज्रेः कुरुते प्रदीप्तिम् ।

इत्थामयान् पित्तकाफानिघोषान् नाडीगते मर्मगतौ ग्रथे च ।
 क्षतक्षये गृध्रक्षियन्मणोष मेहे गजाख्ये प्रदरे प्रयोज्या ॥१८५॥
 शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रक्षय्ये शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ।
 शम्भुं समभ्यर्च्य क्षतप्रसादं प्राप्ता गुटी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥१८६॥
 न पानभोज्ये परिहारमस्ति न शीतवातातपमैथुने वा ।
 भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानाप्यथ मस्तुना वा ॥१८७॥
 अजारसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथवा शीतजलानुधानम् ॥१८८॥
 शुक्रदोषान्निहन्त्यष्टौ प्रमेहांश्चैव विंशतिः ।

बलीपलितनिर्मृक्तो वृद्धोऽपि तरुणायये ॥ १८९ ॥

इति चन्द्रप्रभाशुटिका ।

काले रवितापाख्ये चायःपात्रे शिलाजतु प्रवरम् ।
 त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहं विशुद्धं पुनः शुष्कम् ॥ १९० ॥
 दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य ।
 मधुकरसे गोमूत्रे त्र्यहं भावयेत् क्रमशः ॥ १९१ ॥
 एकाहं क्षीरेण तु ततःपरं भावयेत्पुनः शुष्कम् ।
 सप्ताहं भाव्यं स्यात् काथेनैषां यथा लाभम् ॥ १९२ ॥
 काकोल्यौ हे मेदे विदारियुग्मं शतावरी द्राक्षा ।
 वृद्धियुगर्षभवीरामुण्डितकाजीवांशुमत्यश्च ॥ १९३ ॥
 रास्नापुष्करचित्तकदन्तीभकणाकलिङ्ग चव्याञ्च ।
 कटुकाशुङ्गीपाठा चैतानि पलांशुकानि कार्याणि ॥१९४॥
 अष्टगुणसाधितानां रसेन पादांशकेन भाव्यं स्यात् ।
 गिरिजस्यैवं भाविनः शुद्धस्य पलानि दशषड् वा ॥ १९५ ॥
 हिपलञ्च विश्वधात्रीमागधिका कर्कटाख्यसरिचानाम् ।
 तुगाक्षीरीत्वग्नागदलैलानां मन्त्रयित्वा तु ॥ १९६ ॥
 गिरिमस्य षोडशपलैर्गुटिकाः कार्यास्ततोऽक्षतसाः ॥१९७॥
 ताः शुष्का बलवन्नुभे क्षालनीमुष्णाधिवारिणो क्षयतस्याः ।

तासामेका काले पेया भक्ष्यापि वा सततम् ॥ १८८ ॥

क्षीररसदाडिमरसाः सुरासवश्च मधुकशिशिरतोयानि ।

आलोक्ष गुणं तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥ १८९ ॥

सुजीर्णलघुन्नपयोजाङ्गलनिर्यूहयूषभोजी स्यात् ।

सप्ताहं यावदतः परं भवेत्सर्वसामान्यः ॥ २०० ॥

भुक्तापि भक्षतेऽग्रं यदृच्छया नोद्वेग्यं किञ्चित् ।

निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारैः कामिभिश्चैव ॥ २०१ ॥

संवत्सरं प्रयुक्ता हन्येवा वातशोणित् प्रबलम् ।

बहुवार्षिकमपि गाढं दक्ष्माणं चाव्यवातञ्च ॥ २०२ ॥

स्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहाशः पाण्डुरोगश्च हृणी ।

अध्वमिगुल्मपीनसहिष्णाकासारचिश्चासान् ॥ २०३ ॥

जठरं श्वितं कुष्ठं जाड्यं क्लैब्यं मदक्षयं शोषम् ।

उन्मादमपस्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥ २०४ ॥

आनाहमतीसारं सासृग्दरकामलां प्रमेहान् च ।

यक्तदुर्बुदानि विद्रधिं भगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥ २०५ ॥

अतिकार्ष्यमतिस्थूलं स्वेदमपि प्लीहगदञ्च निहन्ति ।

दंष्ट्राविषमपि चोग्रः गराणि चैषां बहुप्रकाराणि ॥ २०६ ॥

मन्त्रौषधप्रयोगानरिप्रयुक्तांस्तान्मिकास्तथा वाधाः ।

पाप्मा लक्ष्मीं चैयं शमयति गुटिका शिवा नाम्नी ॥ २०७ ॥

बल्या वृथा धन्या कान्तिवर्णयशः श्रीकरो ज्ञेयम् ।

दद्यात् नृपसदृशतां जयति बार्दं मुखस्था सर्वम् ॥ २०८ ॥

प्रकृतिमेधासुस्मृति बुद्धिबलयुक्तस्तथा दृढशरीरः ।

पुष्ट्योजोवर्णेन्द्रिय तेजोबलसम्पदोपेतः ॥ २०९ ॥

बलिपलितरोगरहितो जीवेद्द्वै शरदां शतं स पुरुषः ।

संवत्सरप्रयोगात् द्वाभ्यां तु शतानि चत्वारि ॥ २१० ॥

सर्वासयजिह्वितं मुनिभिर्भक्त्या रसायनं रहस्यम् ।

शिवगुटिकेति रसायनसुक्तं गिरिशेन गक्षपतये ॥ २११ ॥

इति शिवसिद्धान्तात् वृद्धशिवगुटिका ।

तेषु यत्कृष्णमलञ्चु स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ।

गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्प्रधानं शिलाजतु ॥ २१२ ॥

शिलाजतुसमं द्रव्यं क्वाथ्यमष्टगुणे जले ।

पादावशिष्टं तत्पूतं तस्मिन् कोष्णे विनिक्षिपेत् ॥ २१३ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निःक्वाथ्य तन्मानौषधं तोये ।

तन्मिर्युहेऽष्टांशे भूयोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥ २१४ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्त्रैः स्त्रैरेव क्वाथैर्भाष्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ २१५ ॥

इति शिलाजतुप्रतिप्रकारः ।

शतावरी नागबला वृद्धदारकसुष्ठुटा ।

पुनर्नवाभृताकृष्णा वाजिगन्धात्रिकण्टकम् ॥ २१६ ॥

पृथग् दशपलान्येषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तदर्धशर्करायुक्तं चूर्णं सम्मर्दयेद्बुधः ॥ २१७ ॥

स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ।

घृतप्रस्थेन चालोष्य त्रिसुगन्धिपलेन च ॥ २१८ ॥

खादेद्यथेष्टचेष्टाञ्चो यथा वज्रिवलं नरः ।

वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्यं पित्तास्रसंभवम् ॥ २१९ ॥

वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।

हत्वा करोति पुरुषं बलीपलितवर्जितम् ॥ २२० ॥

योगसारासुतो नाम्ना लक्ष्मीकीर्त्तिविवर्धनः ।

इति योगसारासुतः ॥

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णास्त्रु लवणं रसम् ।

दिवास्त्रप्रमथिस्त्रन्दि गुरुधान्यं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः वातरक्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथ ऊरुस्तम्भनिदानमाह ।

शीतोष्णद्रव्यसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
 जीर्णाजीर्णै तथायाससङ्कोभस्वप्नजागरैः ॥ १ ॥
 सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्यतिपद्यते ॥ २ ॥
 सक्थस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
 तदा स्तम्भाति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।
 ध्यानाङ्गमर्दस्तैर्मित्यं तन्द्राच्छर्करचिज्ज्वरैः ॥ ४ ॥
 संयुक्तौ पादसदन कच्छोद्धरणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराज्यवातमथाऽपरे ॥ ५ ॥
 प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानस्तिमितता ज्वरः ।
 लोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घीर्वीः सदनं तथा ॥ ६ ॥
 वातशङ्किभिरज्जानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कच्छादुद्धरणं तथा ॥ ७ ॥
 जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वत् वा दाहवेदने ।
 पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥
 संस्थाने पीडने गत्यां चालने वाप्यनीश्वरः ।
 अन्यनेयौ हि सन्धग्ना वूरु पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
 यदा दाहार्त्तितीदार्त्तिं वेपनः पुरुषो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहासृक् क्षाववमनं वस्तिर्कर्म विरेचनम् ।
 वर्जयेदाज्यवाते तु यतस्तौ स्तब्ध कोपनम् ॥ ११ ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं स्नेदलङ्घनरुद्धयम् ।

ग्राममेदः कफाधिक्यात् मासतं परिरक्षता ॥ १२ ॥
 यत्स्यात्कफप्रशमनं न च मासतकोपनम् ।
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भिषजम् ॥ १३ ॥
 सर्वो रुक्षः क्रमः कार्यं स्तत्रादौ कफनाशनः ।
 पद्याद्वातविनाशाय विधातव्याखिलाः क्रिया ॥ १४ ॥
 भोज्याः पुराणाः श्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ।
 जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥ १५ ॥
 वायसीवास्तुकारिष्टं सुनिषण्णकमूलकैः ।
 शाकैरलवणैर्युक्तं जीर्णशाल्वोदनं भिषक् ॥ १६ ॥
 रुक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिसूचकः ।
 स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ १७ ॥
 प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरसं विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।
 शरीरबलमग्निश्च कार्य्येषा रक्षता क्रिया ॥ १९ ॥
 सञ्चारमूलस्वेदांश्च रुक्षाण्युत्सादनानि च ।
 कुर्यादिह च मूत्राण्यैः करञ्जलसर्पपैः ॥ २० ॥
 मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
 पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ २१ ॥
 क्षौद्रसर्पपवल्लीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्याद् दूरस्तम्भे सवेदने ॥ २२ ॥
 दन्ती द्रवन्तीस्वरसं सर्पपैश्चापि बुद्धिमान् ।
 तर्कारीसुरसा शिथु वचावल्ग्वनिम्बकैः ॥
 पत्रमूलफलैस्तोयैस्तृणमुस्त्रेण सेचनम् ॥ २३ ॥
 भस्मातकामृताशुण्ठी दारुपथ्यापुनर्नवा ।
 पञ्चमूलीदयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवर्हणा ॥ २४ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं भक्तातकफलानि च ।

कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भादिमुच्यते ॥ २५ ॥

रास्नाश्यामाकपथ्यो मरिचमिसिशिवा वेङ्गकञ्जाश्वगन्धा ।

यासञ्जिन्नाजमोदासुमुखमतिविषा वृद्धदारौवृद्धयौ ।

शृङ्गीतिक्तायवानी सहचरचविकैरण्डाव्याजकर्णा

ऊरुस्तम्भमवातं जठररुजकटिपृष्ठशूलान्मृद्विम् ॥

वातामश्लासशोथान् कफपवनरुजं दण्डकांश्चाशु हन्यात् ॥ २६ ॥

ग्रन्थिकारुष्ककृष्णानां क्वाथं क्षौद्रान्वितं पिबेत् ।

चव्ययासाग्निदारुणां कल्कं वा मधुसंयुतम् ॥ २७ ॥

त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहन् ।

ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ २८ ॥

लिङ्ग्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।

सुखाम्बुना पिबेद्वापि चूर्णं कटुरणं नरः ॥ २९ ॥

पिप्पलीवृद्धेमानं वा माञ्चिकेण गुडेन वा ।

ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ३० ॥

शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलैरसेन वा ॥ ३१ ॥

त्रिफलापिप्पलीमुस्तं चव्यं कटुकरोहिणी ।

लिङ्ग्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भादितो नरः ॥ ३२ ॥

घृतं सौरेश्वरं दद्याद्ऊरुस्तम्भे कफोत्तरे ।

दद्याच्छृङ्गीघृतं वापि वैश्वानरमथापि वा ॥

सैन्धवाद्यं हितं तैलममृताख्योऽपि गुग्गुलुः ॥ ३३ ॥

कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारुकेसरम् ।

अजगन्धाश्वगन्धे च तैलं तैः सार्धपं पचेत् ।

सर्चोऽपि मात्रया तद्वद्रुस्तम्भादितः पिबेत् ॥ ३४ ॥

पलाभ्यां पिप्पलीमूला नागरादष्टकटुरम् ।
 तैलप्रस्थं समं दध्ना गृध्रस्यूतग्रहापहम् ॥ ३५ ॥
 सस्नेहं दधिसम्भूतं तक्रं कटुरमुच्यते ।
 अष्टकटुरतैलेऽत्र तैलं सार्धपमिष्यते ॥
 पिप्पलीमूलशुण्ठयोश्च प्रत्येकं द्विपलं कृतम् ॥ ३६ ॥
 इति अष्टकटुरं तैलम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः कुरुसम्पनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ आमवातनिदानमाह ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
 स्निग्धं भुक्तावतो ह्यसं व्यायामश्चाथ कुर्वतः ॥ १ ॥
 वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
 तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
 वातपित्तकफैर्भूयो दूषितो ह्यन्नजो रसः ।
 स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥
 जनयत्यग्निदीर्घत्वं हृदयस्य च गौरवम् ।
 व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥
 अजीर्णात् यो रसोजातः सञ्चितः संक्रमेण वै ।
 आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ५ ॥
 युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
 स्तब्धश्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ६ ॥
 अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं च्वरः ।
 अपाकः शूनताङ्गानां मामवातस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥
 स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजामूकसन्धिषु ॥ ८ ॥
 करोति सर्जं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
 सदोषो रुजतेऽत्यर्थं व्याविष्ट इव हृत्तिकैः ॥ ९ ॥
 जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
 उत्साहहानिं वैरस्यं दाहश्च बहुमूत्रताम् ॥ १० ॥
 कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।
 तट्क्वर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्भ्रमं विड्बन्धनम् ॥ ११ ॥
 जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ १२ ॥
 पित्तात्सदाहरीगञ्च सशूलं पवनानुगम् ।
 स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत् ॥ १३ ॥
 एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो धाप्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरैः शोथैः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटुनि च ।
 विरेचनं स्नेहनञ्च वस्त्यश्चाममाकृते ॥ १५ ॥
 रुक्षः स्वेदो विधातव्यो वालुकापुटकैस्तथा ।
 उपनाहाश्च कर्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ १६ ॥
 आमवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया ।
 पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ॥ १७ ॥
 शुष्कमूलकयूषस्तु यूषं वा पाञ्चमौलिकम् ।
 रसकं काष्ठीकं वापि शुण्ठीचूर्णावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
 सौवोरं स्निग्धवार्त्ताकं तथा तिक्तफलानि च ॥ १९ ॥
 वास्तूकशाकं सारिष्टं शाकं पौनर्नवं हितम् ।
 पटोलं गोक्षुरश्चैव वरुणं कारवेल्लकम् ॥ २० ॥
 यवान्नं कोरदूषाकं पुराणं शालिषष्टिकम् ।
 खवकानां तथा मांसं हितं तक्रेण संस्नातम् ॥ २१ ॥

हितं च यूषं कौस्तुभं कासायस्यकस्य च ।

रुचं दद्याद्यथा साम्न्य माम्भवातहितं च यत् ॥ २२ ॥

शतपुष्पा वचा विश्वं श्वदंष्ट्रावरुणत्वचः ।

पुनर्नवा सदेवाह्ण शटीमुण्डितिकाः समाः ॥ २३ ॥

प्रसारणी च तर्कारी फलञ्च मदनस्य च ।

शुक्लकाञ्चिकपिष्टाश्च सुखोष्णा लेपने हिताः ॥ २४ ॥

अहिंसाकेमुकामूलं शिशुवल्मीकमृत्तिका ।

मूत्रपिष्टैश्च कर्त्तव्यमुपनाहप्रलेपनम् ॥ २५ ॥

चित्रकं कटुका पाठा कलिङ्गातिविषामृताः ।

देवदारुवचामुस्ता नागरातिविषाभयाः ॥

पिबेदुष्णाम्बुना नित्यमाम्भवातस्य भेषजम् ॥ २६ ॥

शटीशुण्ठाभया चोग्रा देवाह्णातिविषामृता ।

कषायमाम्भवातस्य पाचनं रुक्षभोजनम् ॥ २७ ॥

राम्नां गुडूचीमैरण्डं देवदारुमहौषधम् ।

पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमञ्जगे ॥ २८ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।

क्वथितं वारि तत्पेयं माम्भवातनिवर्हणम् ॥ २९ ॥

शटी विश्वौषधी कल्कं वर्षाभूकायसंयुतम् ।

सप्तरात्रं पिबेज्जन्तु राम्भवातविनाशनम् ॥ ३० ॥

राम्भवातरम्भधदेवादारु त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।

काथं पिबेन्नागरचूर्णमित्रं जङ्गोरुपार्श्वत्रिकण्टकशूले ॥ ३१ ॥

शाम्भवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।

खादेद्वाप्यभया विश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ ३२ ॥

चित्रकेन्द्रयवापाठा कटुकातिविषाभया ।

शाम्भवातशूलस्य चूर्णं पेयं सुखाम्बुना ॥ ३३ ॥

पुनर्नवामृताशुशटी अताह्नाह्नदायकम् ।

शटीसुण्डतिकाचूर्णमारुणास्त्रेण पाययेत् ॥

आमवातं निहन्त्याशु गृध्रसीसुक्षतामपि ॥ ३४ ॥

इति पुनर्नवादि चूर्णम् ।

कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्चिकेन पिबेत् सदा ।

आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ ३५ ॥

पञ्चकोलकचूर्णम्पि पिबेदुष्णेन वारिणा ।

मन्दाग्निशूलगुल्माच्च कफारोचकनाशनम् ॥ ३६ ॥

आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।

एक एव निहन्त्याशु श्लेष्मण्डस्त्रेहकेसरी ॥ ३७ ॥

एरण्डतैलयुक्तां हरतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।

आमानिलार्त्तियुक्तो गृध्रसी हृद्भेदितो नियतम् ॥ ३८ ॥

आगग्बधस्य पक्षाणि भृष्टानि कटुतैलतः ।

आमघ्नानि नरः कुर्यात् सायं भक्तावृतानि च ॥ ३९ ॥

अथ कटिग्रहलक्षणमाह ।

वायुः कट्याश्रितः शुद्धः सामो वा जनयेद्भुजम् ।

कटिग्रहः स एवोक्तः पङ्गुः सक्थिदयाश्रितः ॥ ४० ॥

तस्य चिकित्साश्चाह ।

शुण्ठीगोक्षुरकः काथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।

सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ४१ ॥

यवघारसमायुक्तो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ४२ ॥

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराश्रसा ।

कुक्षिवस्ति कटीशूले तैलमैरण्डसम्भवम् ॥ ४३ ॥

महीषधगुडूच्योस्तु काथं पिप्पलीसंयुतम् ।

पिबेदामे सरक्कोष्ठे कटीशूले विशेषतः ॥ ४४ ॥

विशोथैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।

तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ४५ ॥

शुष्कतद्वक्त्रकलसहितं शीघ्रं क्षोपितं तु समाह्वम् ।
 द्विद्वक्त्राग्रतःपुष्पासैश्चयुक्तेन तेनय ॥ ४६ ॥
 तत्पुटपक्वं हन्यात् कटीवजं दारुणं पुंसाम् ।
 ग्राममेदोवृद्धिभवान् विकारांश्चानिलोद्भवान् ॥ ४७ ॥
 प्रसृतानागरगोचुरसुष्कतिकावक्षकैः कृतं चूर्णम् ।
 मस्त्रारनालपीतं सामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ ४८ ॥

इति अष्टतापं चूर्णम् ।

राक्षैरक्षयतावरौ सहचरादुःस्पर्शवासाहृता-
 देवाह्नातिविषाभयाघनशटीशुण्ठीकषायः कृतः ।
 पीतः सोऽवृत्तैल एष विहितः सामे सशूलेऽनिले
 कक्षूरन्निकपाश्चष्टजठरे कोष्ठे च वातार्तिजित् ॥ ४९ ॥

इति लघुराक्षादिः ।

राक्षावातारिमुलञ्च वासकः सदुरालभः ।
 शटी दारुवला मुस्तं नागरातिविषाभया ॥ ५० ॥
 श्वदंष्ट्राव्याधिघातञ्च मिसिधान्यं पुनर्नवा ।
 अश्वगन्धामृताकृष्णा वृद्धदारुशतावरौ ॥ ५१ ॥
 वचासहचरा चैव चविकावृद्धतौहयम् ।
 समभागान्धितैरैतैः राज्ञात्रिगुणभागिकैः ॥ ५२ ॥
 कषायं पाययेत् सिद्धमष्टभागावशेषितम् ।
 शुण्ठीचूर्णसमायुक्तमाभाद्येन युतं तथा ॥ ५३ ॥
 अलम्बुषादिसंयुक्तमजमोदादिना तथा ।
 यथादोषं यथाव्याधिं प्रक्षेपं कारयेन्निरूप्य ॥ ५४ ॥
 सर्वेषु वातरोगेषु सन्धिमज्जगतेषु च ।
 कुजके वामने चैव पक्षाघाते तथादिनैः ॥ ५५ ॥
 जानुजङ्घास्त्रिपीडासु गृध्रस्याश्च हनुष्यै ।
 प्रशस्तं वातरोगे स्नातृक्षुब्धस्थे तथाऽर्शसि ॥ ५६ ॥

विष्णुचौमुखाद्भोगेनिसुखीकृदुशीर्वि

पद्मवृक्षो ज्ञोपदे च यौनिहृत्तामये तथा ॥ ५० ॥

पुंसां मेद्वगते रोक्ते स्त्रीणां दम्ब्यास्येऽपि च

योषितां गर्भदं सुखं नास्ति किञ्चित् भूतः परम् ॥ ५१ ॥

सर्वेषां पाचनानाम्बु योऽमेतद्वि पाचनम्

महाराज्ञादिको नास्ति प्रजापतिविनिर्मितः ॥ ५२ ॥

इति महाराज्ञादिः ।

राज्ञाविश्वविद्वद्भानि रुक्मं त्रिफला तथा ।

दशमूलं पृथक् श्यामाकाथो वातामयापहः ॥ ५३ ॥

अर्धावमेदके चाख्ये चादिते वातखम्बके ।

नेत्ररोगे शिरःशूले च्वरापसारयोस्तथा ॥

मनोभ्रंशे च विविधे कथितञ्च सुखप्रदम् ॥ ५४ ॥

इति राजादशमूलकाः ।

अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफलानागरामृता ।

यथोत्तरं भागवृद्धा श्यामाचूर्णञ्च तत्समम् ॥ ५५ ॥

पिबेन्मस्तु सुरां तत्र काञ्चिकोणोदकेन वा ।

आमवातं जयत्याशु रक्तपित्तं सशोणितम् ॥ ५६ ॥

त्रिकृजानूरुसम्बन्धस्थिज्वरारोचकनाशनम् ।

अलम्बुषादिकं चूर्णं रोगानीकविनाशनम् ॥ ५७ ॥

हरीतक्यक्षधात्रीभिः प्रसिद्धा त्रिफला क्रमात् ।

प्रत्येकं तेन वा युज्यात् भागवृद्धिं यथोत्तरम् ॥ ५८ ॥

इति अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ।

आभा राज्ञा गुडूची च शतावरी महीषधम् ।

शतपुष्पाश्वगन्धं च हृषुषा वृद्धदारुणम् ॥ ५९ ॥

यवानो चाजमीडा च समभानानि काण्डेत् ।

सूक्ष्मचूर्णमिदं कृत्वा विद्वत्सपदकं शिबेत् ॥ ६० ॥

कटिग्रहं गृध्रबीजं मन्त्रादिषु च कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

ये च कायगताः शोभाः सर्वशरीरांश्च भक्षयिष्येत् ॥ ३९ ॥

चूर्णमाभादिनामेदं सर्ववातविकारनुत् ।

इति आभादिचूर्णम् ।

फलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूची हृषदाहकम् ।

पिप्पली त्रिवृता मुस्ता वक्षः सपुनर्नवम् ॥ ४० ॥

त्रिफला नागरक्षैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

मस्त्वारनासतक्रोणं यथोमांसरसेन वा ।

आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ॥ ४० ॥

इति चक्षुष्मायं चूर्णम् ।

माणिमन्यस्य भागौ द्वौ यवान्यास्तावदेव तु ।

भागस्ययोऽजक्रोदाया नागराङ्गागपञ्चकम् ॥ ४१ ॥

दश द्वौ च हरीतक्याः क्षुद्राचूर्णकृतं शुभम् ।

मस्त्वारनालतक्रोणं सर्पिषोऽष्टोदकेन वा ॥ ४२ ॥

पीतं जयस्थाम्बवातं गुल्फहृष्टिजान् गदगान् ।

ग्रीहानं हन्ति शूलादीनानाहं गुदजानि च ॥ ४३ ॥

विवन्धं जाठरान् रोगान् तथा वै हस्तपादजान् ।

वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ४४ ॥

इति वैश्वानरं चूर्णम् ।

पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विस्मूचसंघट्टे ।

दौपनार्धं मतिमता मस्तुगं च प्रकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

सर्पिर्नागरकल्केन सीवीरं तच्चतुर्गुणम् ।

सिद्धमग्निकारं अष्टमांशवातहरं पशुम् ॥ ४६ ॥

इति अष्टोदकम् ।

नागरकायकस्त्राभ्यां धृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन तेजसा चोदयेत् जलेन वा ॥ ४७ ॥

वातश्लेष्मप्रमत्तमग्निहृत्पीकं परम् ।

नागदं हृतमित्युक्तं कटौ मूत्रासनाश्रयम् ॥ ७८ ॥

इति वितीक्षणीयम्

हिङ्गु त्रिकाटुकं च व्यं माण्डिमन्त्रं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा पृथक् सर्वान् घृतप्रस्नं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

भारनालाढकं दत्त्वा तक्षपिर्जाठरापहम् ।

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ८० ॥

इति हिङ्गुघृतम्

शङ्खवेरं यवक्षारं पिप्पलीमूलपिप्पलीः ।

सच व्यं चित्रकं हिङ्गु माण्डिमन्त्रं तथैव च ॥ ८१ ॥

कल्कं कृत्वा तु मतिमान् घृतप्रस्नं विपाचयेत् ।

भारनालाढकं दत्त्वा तक्षपिर्जाठरापहम् ॥ ८२ ॥

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीरोगमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८३ ॥

इति शङ्खवेराद्यं घृतम्

पिबेद्दिन्दुघृतं वापि धान्वन्तरमथापि वा ।

महाशुण्ठीघृतं चैव सामवाते पुनः पुनः ॥ ८४ ॥

यत्किञ्चिन्नेष्टुनं सर्पिर्दीपनं पाचनञ्च यत् ।

तत्सर्वमामवातेषु योज्यं वा मसुना घृतम् ॥ ८५ ॥

अजमोदमरिचपिप्पलीविडङ्ग सुरदारचित्रकशताङ्गा ।

सैन्धवं पिप्पलीमूलं भागां नवकस्य पलिकाः स्मृः ॥ ८६ ॥

शुण्ठीदण्डपलिका स्मृताः पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।

अभयापलानि पञ्च तद्गुणं कारयेच्छुण्णम् ॥ ८७ ॥

समगुडवटकानदतद्गुणं वा कोष्णवारिषा पित्ततः ।

नश्वन्त्वामानिस्तजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रम् ॥ ८८ ॥

विस्त्रुचिका प्रतितुनी सूनी कुट्टीनाः कट्टीसी चीप्पी ।
 कटिवस्तिगुदस्कुटनं चैवास्त्रिजङ्गयोस्तीप्पम् ॥ ८८ ॥
 श्वयधुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्ये शामवातसम्भूताः ।
 सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वंसम् ॥ ८९ ॥
 क्षुब्धोदनमारोम्यं स्थिरतरुणं बलीपलितनाशनम् ।
 कुरुते सतताभ्यासाद् गुणानन्यांस्तथा सुबद्धम् ॥ ९० ॥

इति शामादिवटकः ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानौ कारवी तथा ।
 विडङ्गमज्जोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ ९१ ॥
 चव्यैला सैन्धवं कुष्ठं रास्ना गोक्षुरधान्यकम् ।
 त्रिफला सुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवायजम् ॥ ९२ ॥
 तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रञ्च गुग्गुलुम् ॥ ९३ ॥
 समर्थं सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ ९४ ॥
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
 शामवाताब्जवातादीन् क्षमिदुष्टव्रणानि च ॥ ९५ ॥
 ग्रीहगुल्फोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ।
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ॥
 वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जागतानपि ॥ ९६ ॥

इति योगरागगुग्गुलुः ।

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः ।
 चौरादकसमायुक्तं खण्डस्वार्क्षतं पलम् ॥ ९७ ॥
 व्योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलम् ।
 निदध्याचूर्णितं तत्र स्वादेदग्निबलं प्रति ॥ ९८ ॥
 शामवातप्रघ्नमनं बलपुष्टिविवर्धनम् ।

वस्त्रमायुष्यमोजस्य बलीपक्षितनाशनम् ॥ १०० ॥

इति यक्षीकृतः ।

पलं शतं रसीनस्य तिलस्य कुडवं तथा ।

हिङ्गु चिकटुकं क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १०१ ॥

शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकी ।

अजमोदा यवानौ च धान्यकश्चापि बुद्धिमान् ॥ १०२ ॥

प्रत्येकञ्च पलञ्चैषां स्रग्णचूर्णानि कारयेत् ।

घृतं भाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनषोडशम् ॥ १०३ ॥

प्रक्षिपेत्तैलमानीय प्रस्थाप्यं काञ्चिकस्य च ।

खादेत्कर्षप्रमाणम् तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥ १०४ ॥

आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंस्थिते ।

अपस्मारेऽनले मन्दे खासे कासे गर्शु च ॥ १०५ ॥

सोन्मादे वातभग्ने च शूले जन्तुषु ग्रस्यते ।

इति रसीनपिष्टः ।

प्रसारिण्या रसे सिद्धं तैलमैरण्डजं पिबेत् ।

सर्वदोषहरश्चैव कफरोगहरं परम् ॥ १०६ ॥

इति प्रसारिणीतैलम् ।

द्विपञ्चमूलीनिर्यास फलदध्यान्वकाञ्चिकैः ।

तैलं कव्यूरुपाश्चार्त्तिकफवातामयान् गदान् ॥ १०७ ॥

हन्ति वस्तिप्रदानेन करोत्यग्निबलं मज्जत् ॥ १०८ ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्यं तैलम् ।

सैन्धवं त्र्ययसी रास्त्रा शतपुष्पा यवानिका ।

स्वर्जिका मरिचं कुष्ठं शृण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥ १०९ ॥

वचाजमोदा सरणी पौष्करं मधुकं कणा ।

एतान्यर्धपलांशानि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ११० ॥

प्रत्यनेरपुष्पतैलं प्रत्यं तु वातपुष्पजम् ।

काष्ठीकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥ १११ ॥

एतत्सम्पृत्त्य सभारं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

सिद्धमेतत्प्रयोक्तव्यं मामवातहरं परम् ॥ ११२ ॥

पानाभ्यञ्जनवस्तौ च कुरुतेऽग्निबलं भृशम् ।

वातार्तिवङ्कणे शस्तं कटीजामूकसन्धिजे ॥ ११३ ॥

शूले हृत्पार्श्वजे चैव वातश्लेष्मिणीपीडिते ।

वाङ्मायामार्दितानाह्वेष्वऽन्धहृदिनिपीडिते ॥

अन्यांश्चानिलजान् रोगान्नाशयत्याशु देहजान् ॥ ११४ ॥

इति वृद्धसैन्धवादितैलम् ।

स्वल्पप्रसारणीतैलं तैलं वा सैन्धवादिकम् ।

दशमूलाद्यतैलेन वस्तिदानं प्रशस्यते ॥ ११५ ॥

तैलस्य द्विपलं दद्यात् काष्ठीकस्य चतुष्पलम् ।

दशमूलरसं मूत्रं पृथक् पञ्चपलानि च ॥ ११६ ॥

वचा मदनयष्ट्याह्वा शताह्वा कुष्ठसैन्धवैः ।

पिप्पल्यतिविषा मुस्ता रास्नाकटफलपौष्करैः ॥ ११७ ॥

अक्षांशिकैश्च तत्सर्वं मन्ययीत विचक्षणः ।

प्रस्थाप्य प्रथमं देयो वस्तिभिरविशङ्कितः ॥ ११८ ॥

द्वितीये च तृतीये च वर्जयेत्प्रसृतहयम् ।

सर्ववातविकारेषु मोहेषु वृषणामये ॥ ११९ ॥

कुक्षौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु जानुजङ्घाकटीग्रहे ।

विषम्वानाह रोगेषु शर्कराश्लरीपीडिते ॥ १२० ॥

भन्नास्त्रिपृष्ठगात्रेषु पिच्छितेषु क्षतेषु च ।

एतन्निरुहव्याघ्रो निरायासो महागुणः ॥ १२१ ॥

दधि मत्स्यं गुडचीरं प्रोतकोमापिष्टिकम् ।

वर्जयेदामवातार्तोऽसंस्मरन्पूजयेत् ॥ १२२ ॥

अभिषन्दिष्वारा ये च ये चान्ये गुरुपिष्टिलाः ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन भ्रामपीडादितैर्मरैः ॥ १२३ ॥

शोकाक्षेपकसङ्कोचस्तम्भश्चयथुकम्पनम् ।

हनुग्रहादितं खञ्जं पाङ्गुल्यं सुसवातता ॥ १२४ ॥

सन्धिच्युतिः पर्वभेदो मेदो मज्जास्थिजा गदाः ।

एते स्थानस्य गाभौर्यात् सिध्युर्यत्नतो नवाः ।

तस्माज्जयेन्नवान्येव सुभिषक् निरुपद्रवान् ॥ १२५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भ्रामवातनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ शूलनिदानमाह ।

दोषैः पृथक् समस्तामहन्तैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपाणात् ।

कलायमुद्गाढकिंकोरदूषादत्यर्थरुक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥

कषायतिक्तातिविरुद्धजात्र विरुद्धवस्त्ररकशुष्कशाकात् ।

विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिभाष्यहास्यात् ॥ ३ ॥

वायुः प्रवृष्टो जनयेद्वि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ।

जीर्णं प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥

सुहृर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ।

संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धान्नभोज्यैश्च समं प्रयाति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।

क्षारचूर्णानि गुटिकाः शस्त्रान्तो शूलशान्तये ॥ ६ ॥

विज्ञाय वातशूलसु खेदकोदेवपाचरेत् ।

पायसैः कृशरापिण्डैः क्षिप्त्वा पिप्पलीकटैः ॥ ७ ॥

आशुकारी हि पवनस्तस्मात् त्वरया जयेत् ।

तस्मै शूलाभिपञ्चस्व खेद एव सुखावहः ॥ ८ ॥

विश्वैरण्डतिलैः कृत्वा गुडिकामक्षपेचिताम् ।

वातशूलोपशान्त्यर्थं प्रसृज्यादुष्णया तथा ॥ ९ ॥

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

गुटिका शमयत्याशु शूलश्चैव सुदुस्तरम् ॥ १० ॥

नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काष्ठीकान्वितः ।

जीवन्तीमूलकको वा सतैलः पार्श्वशूलहा ॥ ११ ॥

वातात्मकं हृन्मथिरेण शूलं खेदेन युक्तस्तु कुलत्ययूषः ।

ससैन्धवो व्योषयुतः सलामः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाव्यः ॥ १२ ॥

बलापुनर्नवैरण्डं वृद्धतौहयगोक्षुरम् ।

सहिङ्गु लवणोपेतं सद्यो वातवजापहम् ॥ १३ ॥

इति मन्त्रादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुक्खभयाहिङ्गु पीष्करं लवणत्रयम् ।

पिवेद्यवाङ्मुना वातशूलगुल्मापतन्मकी ॥ १४ ॥

इति तुम्बुरादिचूर्णम् ।

हिङ्गुन्तकशामलकं यवान्नी क्षीराभयासैन्धवतुल्यभागम् ।

चूर्णं पिवेद्धारुणिमण्डमित्रं शूले प्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥ १५ ॥

विश्वभैरण्डजं मूलं क्षाद्यित्वा जलं पिवेत् ।

हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ १६ ॥

विश्वैरण्डयवैः क्षाद्यः सद्यः शूलनिवारणः ।

तद्वदिन्द्रयवकायो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ १७ ॥

यवान्नीहिङ्गुसिन्धून् चारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिषूदनाः ॥ १८ ॥

शूले निरसकोष्ठे हि क्रोधाग्निमूर्धितः पिबेत् ।

हिङ्गुप्रतिविज्ज्योमे पचाधौघर्षं लाभयेत् ॥ १८ ॥

इति नातमूलम् ।

अथ पित्तशूलमाह ।

क्षारातितीक्ष्णान्निदाहितैश्च निष्पावपिण्याककुलात्ययूषैः ।

कटुगन्धसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायाभ्रविप्रतापैः ॥ २० ॥

ग्राम्यातियोगादभ्रनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याद्य करोति शूलम् ।

दृग्गोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्तेदमूर्च्छाभ्रमदोषयुक्तम् ॥ २१ ॥

मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च ।

शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिष्पानं विरेचनम् ।

जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिभः ॥ २३ ॥

वामयेत्पित्तशूलार्त्तं पटोलेक्षुरसादिभिः ।

पद्याद्विरेषयेत् सम्यक् पित्तगुल्मविरेचनैः ॥ २४ ॥

शीतावगाहाः पुलिनाः सवाता भाष्णानि कांस्थानि जलभ्रुतानि ।

अन्यानि शस्तानि च शीतलानि सचन्दनार्द्रैश्च करः सुशीतः ॥ २५ ॥

मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ।

परिपूर्णाणि तोयेन शूलस्त्रोपरि निक्षिपेत् ॥ २६ ॥

विरेचनं पित्तहरं च शस्तं रसश्च शस्तः शशलावकानाम् ।

सतर्पणं लाजमधूपपक्वं योगाः सुशीता मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ २७ ॥

शतावरी सयज्जान्ना वाय्वालकुशगोक्षुरैः ।

शृतशीतं पिबेत् तोयं सञ्जीवगुडशर्करम् ।

पितामृन्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहस्वरोपहम् ॥ २८ ॥

धात्र्या रसं विदार्या वा त्रायन्ती ब्रोह्मनाम्बु वा ।

पिबेत् सगर्करं सद्यः पित्तशूलनिषूदनम् ॥ २९ ॥

त्रिफलारम्भकार्यं सद्योऽपि शक्यं शान्धितम् ।

पाययेद्रक्तपित्तासौ दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥

हृद्यां त्वरे पित्तभवे च शूले घोरे चिदाहे तृपितेऽतिमात्रम् ।

यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां पिबेत् कुशीतां मनुजः सुखार्थी ॥ ३१ ॥

शतावरीरसं क्षौद्रयुक्तं प्रातः पिबेन्नरः ।

दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ ३२ ॥

हृत्पथी गोक्षुरैरण्णकुशकाशेषुबालिकाः ।

पौताः पित्तभवं शूलं सख्ये हन्युः सुदारुणम् ॥ ३३ ॥

प्रलिङ्घ्यात्पित्तशूलघ्नं धात्रीधूर्णं समाक्षिकम् ।

सगुडां घृतमिश्रा वा शूलं हन्याद्वरीतकी ॥ ३४ ॥

कुशादिमूलयष्ट्याङ्गैः क्षीरमर्जोदके शृतम् ।

रक्तपित्तोपशमनं वेदना चोपशान्त्यति ॥ ३५ ॥

कुशादिमूलारुणपञ्चवल्कलं शतावरीकोमलकाम्बुसाधितम् ।

घृतं पयस्यैव पित्तशूलजित् सितामधूकारुणकैकसाधितम् ॥ ३६ ॥

कुशाद्यं घृतम् । इति पित्तशूलम् ।

अथ श्लेष्मण्यनाह ।

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैः

मांसेक्षुपिष्टक्षयरातिलशष्कुलीभिः ।

अन्येर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च

श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ३७ ॥

हृत्पथीकाससदनादचिसम्प्लेसकैः

आमाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।

भुक्ते सदैव हि बर्जं कुर्वतेऽतिमात्रम्

सूर्योदये च शिथिले कुसुमागमे च ॥ ३८ ॥

अथ चिकित्सनाह ।

संक्षेपे कोष्ठासन्नार सक्ततन्त्रैस्तथापरैः ।

प्रवाप्य कफशूलार्तमवक्षस्तुपवासयेत् ॥ ४८ ॥
 शाल्यवं जाङ्गलं मांसं साविष्टं कटुकं रसम् ।
 मद्यानि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 सलवण्यसंयुक्तं पञ्चकोलकरामठम् ।
 सुखोष्णोनाम्बुना पानं कफशूले प्रदापयेत् ॥ ४९ ॥
 श्लेष्मशूलहरा पेया पञ्चकोलेन साधिता ॥ ४९ ॥
 व्याघ्रौ ससिंहौफलविल्वमूलं शिलोद्भवं गोक्षुरकञ्च तुल्यम् ।
 एरण्डमूलं द्विगुणं च पक्ता पिबेद्यवक्षारयुतं कषायम् ॥ ४९ ॥
 हृत्कुक्षिपार्श्वानुगतं निहन्त्याच्छूलं नराणां कफजं प्रवृद्धम् ।
 इति श्लेष्मशूलम् ।

अथ दन्तजं त्रिदोषजञ्च शूलमाह ।

द्विदोषलक्षणेरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् ॥ ४४ ॥
 सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्विषक् सर्वभवञ्च शूलम् ।
 सुकटमेनं विषवज्जकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४५ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गुव्योषसंयुतम् ।
 उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रसिद्धं मण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
 विलिहन्नाधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४७ ॥
 विदारौदाङ्गिमरसः सध्वोषलवणान्वितः ।
 क्षौद्रयुक्तो जयत्याश त्रिदोषप्रभवां रुजम् ॥ ४८ ॥
 एरण्डफलमूलानि वृद्धतौहयगोक्षुरम् ।
 परिगन्धः सहदेवौ च सिंहपुष्पौक्षुवालिका ॥ ४९ ॥
 तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत् ।
 पृथग्दोषभवञ्च शूलं हन्त्याक्षर्वभवञ्च तथा ॥ ५० ॥

इति एरण्डशाह्वकः कावः । इति त्रिदोषशूलम् ।

अथ चिकित्सानामाह ।

पाटोपहृत्तासवमीगुरुत्वं स्त्रीमित्यमानाहकफप्रसेकैः ।

कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोन्नवं शूलमुदाहरन्ति ॥ ५१ ॥

अथ चिकित्सानामाह ।

ग्रामशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनौ ।

सेव्यमामहरं सर्वं यद्यदग्निविवर्धनम् ॥ ५२ ॥

चित्रकग्रन्थिकैरण्ड शण्ठीधाम्यजलैः शृतम् ।

शूलानाहविवर्धेषु सहिङ्गुविडसैन्धवम् ॥ ५३ ॥

एरण्डविल्वहृत्तौहयमातुलुङ्ग-

पाषाणभित्तिकटूमूलकतः कषायः ।

सत्तारहिङ्गुलवणोरुवृतैलमिश्रः

श्रोण्यंसमेद्रहृदयस्तनुरुक्षु पेयः ॥ ५४ ॥

इति एरण्डसप्तकः कषायः ।

अथ शूलस्थानमाह ।

वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।

हृन्नाभिकुक्षौ कफसन्निकष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥ ५५ ॥

वस्ती हृत्कण्ठपार्श्वेषु सशूलः कफवातिकः ।

कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु सशूलः कफपैत्तिकः ॥

दाहज्वरकरो घोरो विघ्नेयो वातपैत्तिकः ॥ ५६ ॥

एकदोषोल्लिखितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।

सर्वदोषोल्लिखितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ५७ ॥

निगृह्य मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ।

साध्यानाटोपसंरुद्धः सूचीभिरिव निस्तुदन् ॥ ५८ ॥

उच्छसित्वेव वक्त्रेण नवाक्षमभिनन्दति ।

न च निद्रामुपैत्येष पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥ ५९ ॥

प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वज्रिमाक्षस्य मारुतः ।

तदास्य भोजनं भुज्जं प्रत्यक्षं च पश्यते ॥ ६० ॥
 उच्छ्वसकृतिसाक्षेण शूलोन्मत्तमते मुहुः ।
 शयनेनासनेनैव तिष्ठतो लभते सुखम् ॥
 कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवात् ॥ ६१ ॥
 कफपित्तावृणस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ।
 हृदिस्थं कुरुते शूलं सुच्छासारोधनं परम् ॥ ६२ ॥
 हृच्छूल इति स ख्यातो रसमारुतकोपतः ॥ ६३ ॥
 संरोधात् कुपितो वायुर्वस्त्रिं संवृत्य तिष्ठति ।
 वस्त्रिवङ्गणनाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते ॥
 विषमूत्रवातसंरोधो वस्त्रिशूलः स संज्ञितः ॥ ६४ ॥
 नाभ्यां वङ्गणपाखेण कुक्षौ मेढ्रानुबन्धकः ।
 मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ॥ ६५ ॥
 वायुः प्रकुपितो यस्य रुचाहारस्य देहिनः ।
 वातान् रुणद्धि कोष्ठस्थः मन्द्रीकृत्य तु पावकम् ॥ ६६ ॥
 शूलं सञ्जनयन् शीघ्रं स्रोत आवृत्य मारुतः ।
 दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जीर्यते ॥ ६७ ॥
 सर्वत्र वर्धते क्षिप्रं भ्रमन्निःश्वासघोषवत् ।
 पिपासा वर्धतेऽतीव भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥ ६८ ॥
 उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।
 विट्शूलमेतज्जानीयाद्भिषक् परमदारुणम् ॥ ६९ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

रसोनं मद्यसन्निधौ पिबेत्पातः प्रकाङ्क्षितः ।
 वातश्लेष्मकृतं शूलं निहन्त्याह्निदीपनम् ॥ ७० ॥
 क्षीरोदकं पिबेत्तत्र पिप्पल्याः सगुडान्वितम् ।
 कुक्षिशूलं जयत्युग्रं यच्च वातकफोद्भवम् ॥ ७१ ॥
 पटोलत्रिफलादिभिः कृतं क्षीरयुतं पिबेत् ।

पित्तश्लेष्मज्वरवर्द्धिं दाहशूलविशक्तये ॥ ७२ ॥
 पित्तजे कफजे कौपि धा क्रिया कविता पृथक् ।
 एकीकृत्य प्रयुज्यते ता क्रिया कफपित्तजे ॥ ७३ ॥
 निदग्धिकादृहती च कुशकाशिकुबालिका ।
 खट्वैरण्डमूलानि वारिणा सह पाचयेत् ॥
 पिबेत्सशर्कराचौद्रं शूले पित्तानिलात्मके ॥ ७४ ॥

इति वृन्तं शूलम् ।

हिंसुसौवर्चलं पथ्या बिडसैन्धवतुम्बक ।
 पीष्करञ्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाभसा ॥ ७५ ॥
 पार्श्वहृत्कटिपृष्ठानां शूले तन्द्रापतानके ।
 श्लेष्मणोले प्रसेके च गलरोमे च शस्यते ॥ ७६ ॥

इति हिङ्गादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पीष्करं लवणत्रयम् ।
 यवानौ च यवक्षारं विडङ्गं नागरं वचा ॥ ७७ ॥
 त्रिहृन्निगुणितं चूर्णं रुतैलसमन्वितम् ।
 उष्णाम्बुना च तत्प्रेयं गुल्मे वातकफात्मके ॥ ७८ ॥
 चदरेषु विबन्धे च वातविस्मूत्ररेतसाम् ॥ ७९ ॥

इति हृङ्गुमुष्यादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पीष्करं लवणत्रयम् ।
 पिवेद्यवाम्बुना वातगुल्मशूलापतन्मकी ॥ ८० ॥
 विश्वोरुवृकदशमूलयवाभसा च
 द्विक्षारहिङ्गु लवणत्रयपुष्कराणाम् ।
 चूर्णं पिबेच्चृदयदृष्टकटिग्रहे
 पक्वाशयातिष्ठेयश्चक्षुस्त्वग्गुल्मशूली ॥ ८१ ॥

इति विंशतिचूर्णम् ।

चूर्णं समं रुचकहिङ्गु महीषेधानां

शुष्काम्बुना कफसमीरितस्यकाशः ।

हृत्कार्यपृष्ठजठरार्तिविपुचिकासु

पेयं तथा यवरसेन च विड्विवन्धे ॥ ८२ ॥

काथेन चूर्णपानञ्च यत्र काथप्रधानता ।

प्रवर्त्तते न तेनायं चूर्णापिच्छासतुर्गुणः ॥ ८३ ॥

हिङ्गुलः स्वल्पमागोक्षे समशब्दे सहार्घ्यता ॥ ८४ ॥

इति दण्डकादिपूर्वम् ।

त्रिफलाकाथगोमूत्र क्षौद्रक्षीररसेः पृथक् ।

एरण्डतेलैर्हिङ्गुणे हितं ग्राम्ये विरेचनम् ॥ ८५ ॥

हिङ्गुतैलं सलवणं गोमूत्रेण विपाचितम् ।

नाभिस्थाने प्रदातव्यं यस्य शूलं सवेदनम् ॥ ८६ ॥

दारुहैमवतीकुष्ठ यताह्वा हिङ्गु, सैन्धवैः ।

अम्बपिष्टैः सुखोणैश्च शूलार्त्तमुदरं दिहेत् ॥ ८७ ॥

इति दारुषट्कवैद्यः ।

पुनर्नवैरण्डयवातसीभिः

कार्पासजैरस्थिभिरारनालेः ।

स्त्रिजैरमौभिर्भिषजा च कार्य्यः

खेदः समीरार्तिहरो नराणाम् ॥ ८८ ॥

इति पुनर्नकादिर्वैद्यः ।

तैलमैरण्डजं वापि दण्डमूलस्य कारिणा ।

पीतं निहन्ति साष्टोपं हिङ्गु, सौक्वर्चलान्वितम् ॥ ८९ ॥

पथ्यां सशक्तयकपुष्कारमूलसुक्तां

निष्काथ्य हिङ्गुजटिलातिविषासुयुक्ताम् ।

पीत्वा सुखोष्णमथ वातकृतञ्च शूल-

सामोद्धव कफकृतञ्च निहन्ति तूर्णम् ॥ ९० ॥

मातुसुङ्गरसो वापि शिशुकाथस्तथापरः ।

सञ्चारो मधुना पीतः सार्धं हि शूलशूलम् ॥ ८१ ॥

मातुलुङ्गरसः सङ्घिः सङ्घिः लवणान्वितम् ।

सुखोष्णं पाययेदतश्चिद्धिवन्मानुलोमनम् ॥ ८२ ॥

कुक्षिहृत्पार्श्वशूलेषु वेदना चोपशान्ति ॥ ८३ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चञ्चलचक्रकनागरैः ।

यवागूर्दीपनीया स्वाच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ८४ ॥

सङ्घिः सुतुल्यसुतुल्योप यवानौचित्रकाभयाः ।

सञ्चारलवणैश्चूर्णं पिबेत्प्रातः सुखाशुभा ।

विण्मूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥ ८५ ॥

विण्मूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यःशूलनिवारणम् ॥ ८६ ॥

मूत्रान्नः पाचितां शुष्कां लोहचूर्णसमन्विताम् ।

सगुडामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ८७ ॥

त्रिफलायास्तथा चूर्णं चूर्णं वा काललोहजम् ।

शर्कराचूर्णसंयुक्तं सर्वशूलनिवारणम् ॥ ८८ ॥

कम्बलावृतदेहस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।

कटुतेलाक्तशक्तूनां धूपं शूलनिवारणम् ॥ ८९ ॥

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवञ्चारोऽथ सैन्धवम् ।

मातुलुङ्गरसोपेतं श्लेष्मशूलोपहं रजः ॥ ९० ॥

शते निरुहाः सविरेचनाश्च क्षीरप्रयोगा मधुराश्च पित्ते ।

तिक्तः कषायः कटुकस्तथैव कफेन शूले खलु सन्निविष्टे ॥ ९१ ॥

हिङ्गुसौवर्चलं पाठा द्वौ चारौ लवणत्रयम् ।

सुर्णीकृत्य विधातव्यं भिषजा लशुने रसे ॥ ९२ ॥

हृच्छूले पार्श्वशूले च मन्धास्तम्भे सुदारुणे ।

प्रयोज्यं कुक्षिशूले च भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ९३ ॥

इति हिङ्गाक्षी वटकः ।

एरण्डमूलं कृष्णं लम्बं हृत्पत्रं शूलं कृष्णं मूलम् ।
 शतावरी हंसपद्मे कर्माक्ष मन्दाग्नौ कृष्णं हंसविदारि ॥ १०४ ॥
 विल्वस्य मूलं सद्यः कालचितं निर्दिष्टिकाजीविकसर्पयोः क ।
 कुशे कुशाख्या सद्यः देवदेवे पचेत्कषायं कलपादशेषम् ॥
 काथेन कल्केन पचेत्तु धीमात्रसेन तुल्यं फलपूरकम् ॥ १०५ ॥
 उत्कृष्टदोषो यस्य स्वाद्यस्य शूलो न शाम्यति ।
 तत्र सर्पिरिदं दद्यात् प्रसङ्गविनिवारणम् ॥ १०६ ॥
 सर्वस्थानगतं शूलमेतद्वन्ति चतुर्विधम् ।
 एरण्डाद्यमिदं सर्पिः क्षणान्नेयेण पूजितम् ॥ १०७ ॥
 इति एरण्डाद्यं वृतम् ।

वीजपूरकमैरण्ड राक्षसागोक्षुरकं बला ।
 पृथक् पञ्चपलान् भागान् यावत्प्रस्थसमायुतान् ॥ १०८ ॥
 वारिद्र्येण साध्यं स्यात् यावत्पादावशेषितम् ।
 घृतप्रस्थं पचेत्तेन कल्कं दत्त्वाक्षसन्धितम् ॥ १०९ ॥
 तुम्बुलस्य भयाद्भिडुव्योषं सौधर्षलं विडम् ।
 सैन्धवं यावशूकञ्च स्वर्जिका साक्षवेतसम् ॥ ११० ॥
 मस्तुप्रस्थद्वयं दद्यात् सिद्धं मृद्वग्निना भिषक् ।
 पानमेतत् प्रशंसन्ति शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ १११ ॥
 वातशूलं यक्ष्णशूलं गुल्मघ्नीहापहं परम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च भ्रमशूलञ्च यज्ञवेत् ॥ ११२ ॥
 वलवर्णकरं हृद्य मग्निसन्दीपनं परम् ।
 याज्ञवल्क्येन मुनिना भाषितं तत्त्वदर्शिना ॥ ११३ ॥
 इति बीजपूरकाद्यं वृतम् ।

घृताच्चतुर्गुणी देवो मातुलुङ्गरसस्तथा ।
 शष्पमूलककोलाक्ष कषायो दाडिमाह्वसः ॥ ११४ ॥
 विडङ्गलवणक्षारं पञ्चकोलयवानीभिः ।

पाठाभूलव्यवहारी च स्थितं शूलं नतं घृतम् ॥ १२५ ॥

तृत्याश्वशूलं वाः शूलं प्रातः हिक्कां तैले च ॥

ब्रधगुल्मप्रमेहाभ्यां वातजव्याधिं किनाशयेत् ॥ १२६ ॥

इति शूलशूलम् ।

यस्य नैवं प्रशस्येत तस्य वस्तिविधिर्मतः ।

नारायणेन तैलेन प्रसारय्या तथैव च ॥ १२७ ॥

वेदना च तृषा मूर्च्छा आनाहो गौस्वारुचीः ।

कासश्वासौ च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ १२८ ॥

व्यायामं मेथुनं मद्यं लवणं कटुकानि च ।

वेगरोधं शूलं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत् ॥ १२९ ॥

इति वज्रसेनसहस्रितः शूलनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ परिणामशूलनिदानमाह ।

स्नेनिदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा ।

कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्वली ॥ १ ॥

भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ॥ २ ॥

आध्मानाटोपविशन् त्रिविधवारतिवेपनेः ।

स्निग्धोष्णैः प्रशमं याति वातिकं तद्वदेद्विषक् ॥ ३ ॥

तृषादाहारतिस्तेदं कटुप्लवणोत्तरम् ।

शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्विषक् ॥ ४ ॥

छर्दिह्वाससम्भोजं स्वल्परुग्दौर्घसन्ततिः ।

कटुतिक्तोपशान्ती च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥ ५ ॥

संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा हिदोषं परिकल्पयेत् ।

विदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसवसानेनम् ॥ ६ ॥

सङ्गमं प्रथमं कुर्याद्विमेन सविरचनम्।

वस्तिकर्मपरं चात्र पक्षिशूलोपशान्तये ॥ ७ ॥

निरुहो वाजिगन्धा च मधुतैलिकवस्तयः ।

निम्बकाथेन वमने कटुतुम्बीरसेन वा ॥ ८ ॥

पटोलपत्रक्षायीन कारवेक्षोदकेन वा ।

प्रियङ्गुपत्रक्वाथेन हितं मोक्षरसेन वा ॥ ८ ॥

यद्ध्याह्नादिकयोगेन वमनं परिशस्यते ।

पौत्वा च क्षीरमाकण्ठं मदनक्वाथसंयुतम् ॥ १० ॥

कात्मारकस्य पौण्ड्रस्य कोशकारस्य वा रसम् ।

परिणामशूलशान्त्यर्थं वमनाय प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

दन्तौ च त्रिवृता श्यामा कर्णिका कटुकाह्वया ।

नौलिकानागरं चूर्णं तैलेनैरण्डजेन वा ॥

युक्तं विरेचनं सद्यः पक्षिशूलनिवारणम् ॥ १२ ॥

विडङ्गं तण्डुलं व्योषं वृहदन्ती सचित्रकम् ।

सर्वाण्येतानि चाहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १३ ॥

गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत्प्रातःस्थितः ।

उष्णोदकानुपानं च दद्यादग्निविवर्धनम् ॥ १४ ॥

अयेक्षिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ १५ ॥

इति विष्णुपाद्यो मोदकः ।

नागरगुडितिलकल्लं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ।

उग्रं परिणतिशूलं तस्य नश्यति त्रिरात्रेण ॥ १५ ॥

एरण्डवह्निशम्बूक वर्षाभूगोक्षुरं समम् ।

अन्तर्दग्धा पिवेदन्नि कृष्णाभिः शूलशान्तये ॥ १६ ॥

पीतं शुद्धवर्जं भस्म जलेनोष्णं तत्क्षणात् ।

पत्तिजं विनिहत्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ १७ ॥

शम्बूकं त्रुणपत्रैश्च पक्वैः सखणानि च ।
 समांशैर्गुटिकां कृत्वा कलश्वकरसेन सा ॥ १८ ॥
 प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेच्च यथा बलम् ।
 शूलादिमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ १९ ॥
 विष्णुकान्तामूलकण्ठः पीतः सघृतशर्करः ।
 पयसा शमयत्याशु शूलं पक्षिसमुद्भवम् ॥ २० ॥
 यः पिबति सप्तरात्रं शक्तूनेकान् कलाययूषेण ।
 जयति परिणामशूलं शमयेत्तज्जलं वा प्रयोजितम् ॥ २१ ॥
 पलानि त्रीणि शम्बूकाक्षोहचूर्णात्पलद्वयम् ।
 रसाक्षनात्पलद्वयं लोहसिङ्घातकात्पलम् ॥ २२ ॥
 सर्वैः समं शर्करा च मधुना च परिप्लुतम् ।
 सर्वमेतत्समाहृत्य मोदकान् कारयेद्विषक् ॥ २३ ॥
 तान् भक्षयेच्च यत्नेन शूले गुल्मे हृदामये ।
 विशेषतः पक्षिशूले शोथे पाण्डुगदे भ्रमे ॥ २४ ॥
 दुर्गन्धिं कासे कृच्छ्रे च प्रमेहाश्मरिद्धिषु ।
 अग्निमान्द्ये स्मृतिभ्रंशे पीनसेऽर्धावभेदके ॥ २५ ॥

इति शम्बूकाद्यी मोदकः ।

कृष्णाभया लोहचूर्णं विलिङ्ग्यमधुसर्पिषा ।
 परिणामोद्भवं शूलं सद्यो हन्ति सुदुस्तरम् ॥ २६ ॥
 इति कृष्णाद्यं बीजम् ।

पथ्या लोहचूर्णः शण्ठी तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
 परिणामभवं हन्ति वातपित्तकफात्मकम् ॥ २७ ॥
 इति पथ्यालोहम् ।

त्रिफलां लोहचूर्णान्तु यष्टीमधुकमेव च ।
 मधुसर्पियुतं लिङ्ग्याच्छूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ २८ ॥
 इति त्रिफलाद्यं बीजम् ।

अभ्रन्तान्नं रसं लोहं प्रसिद्धं संज्ञितं पलम् ।
 सर्वमेतत्समाहृत्य पृथ्वीयात्कुशलो भिषक् ॥ २८ ॥
 पाण्ड्ये पलद्वादशके दुग्धे वस्त्ररसेत्येकः ।
 क्षिप्त्वा तत्र पंचैश्वर्यं सुपूतं घनतन्तुना ॥ २९ ॥
 विडङ्गं त्रिफलावङ्कोन् त्रिकटून्वा तथैव च ।
 पिष्ट्वा पलोन्मितानेताम्यथा समिश्रितामयेत् ॥ ३० ॥
 ततः पिष्ट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तु विचक्षणः ।
 आत्मनः शोभने वङ्गिं पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥ ३१ ॥
 घृतेन मधुना मांसं भक्षयेन्नाषकादिकम् ।
 अष्टौ मासान् क्रमेणैव वर्धयेत्तु समाहितः ॥ ३२ ॥
 अनुपानञ्च दुग्धं न नारिकेलोदकेन च ।
 जीर्णशर्कराश्लक्ष्णं सुहुर्मोसरसादयः ॥ ३३ ॥
 रसायनान्यविरुद्धान्यन्यान्यपि कारयेत् ॥ ३४ ॥
 ऋक्षूलं पार्श्वशूलञ्च आमवाते कटिग्रहम् ।
 गुल्मशूलं प्लीहशूलं यक्ष्णशूलं विशेषतः ॥ ३५ ॥
 अग्निमान्द्यं क्षयं कुष्ठं कासं श्वासं विचर्चिकाम् ।
 अश्मरीं मूत्रक्ष्णञ्च योगेनानेन नश्यति ॥ ३६ ॥

इति चतुःसमी खोः ।

त्रिवृता चित्रकं सुखं त्रिफला क्षुद्रपणं तथा ।
 एकैकस्य समोभागस्तदर्हो रसगन्धयोः ॥ ३७ ॥
 लोहान्निकं विभ्रगानां भङ्गस्तद्विगुणो भवेत् ।
 एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ ३८ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण गुटिकां कारयेद्विषक् ।
 तत्रैकं भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारि पिबेदनु ॥ ३९ ॥
 पक्षिशूलं त्रिदोषोत्पन्नमपिप्तं वसिं त्वरम् ।
 ऋक्षूलं पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुक्षिगुदे व्रजम् ॥ ४० ॥

कासं श्वासं यथा कुष्ठं यद्वर्णोदोषनाशकम् ।

यक्तुग्रीहोदरश्चैव राजयन्मन्त्ररापहम् ॥ ४२ ॥

इति भक्तवार्युक्तिका ।

अक्षामलकशिवानां स्वरसैः पक्षां सुलोहजश्च रजः ।

सगुडं यद्युपभुंक्ते सुच्यति त्रिदोषजं शूलम् ॥ ४३ ॥

इति त्रिफलाद्यं बीजम् ।

सामुद्रं सैन्धवं क्षारोरुवूकं रौमकं विडम् ।

दन्ती लोह्रजः किट्टं त्रिविच्छूरणकं समम् ॥ ४४ ॥

दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।

तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

जीर्णं जीर्णं तु भुञ्जीत मांसादिघृतसाधितम् ।

नाभिशूलं यक्तुच्छूलं गुल्मग्रीहकृतञ्च यत् ॥ ४६ ॥

विद्रध्यष्टीलजं हन्ति कफवातोद्भवं तथा ।

अन्नद्रवं जरयितुमजीर्णं ग्रहणीगदम् ॥ ४७ ॥

शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्त्यतः परम् ।

परिणामसमुत्पत्त्य विशेषेणान्तकं स्मृतम् ॥ ४८ ॥

इति सामुद्राद्यं चूर्णम् ।

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहस्यन्तपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ ४९ ॥

इति गुडपिप्पलीघृतम् ।

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनां

सिद्धं घृतं माक्षिकसम्ययुक्तम् ।

क्षीरानुपानं विनिहस्यदश्वं

शूलं प्रवृद्धं परिणामसंश्रमम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

लोहस्य रजसो आमक्षिफलायास्तयस्त्वया ।

गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडामूत्रं चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

एतत्सर्वम् विपचेद् गुडपाकविधानवत् ।

लिहैच्चैतद्यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ ५२ ॥

इति कीडादिषुः ।

कोलग्रन्थिकशृङ्गवेरचपलाक्षारैः समं चूर्णितम् ।

मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्ताथ सान्द्रीकृतम् ।

तत् खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्मभुक् ।

क्षेतुं वातकफामयान् परिणतौशूलं हि शूलानि च ॥ ५३ ॥

इति कीडादिमण्डूरम् ।

यवक्षारं कणा शुण्ठी कोलं ग्रन्थिकचिचके ।

पलप्रमाणमादाय प्रस्थं लोहस्य किट्टकम् ॥ ५४ ॥

शनेः पचेद्दार्दिलेपं गोमूत्राष्टगुणेन च ।

ततोऽक्षमात्रान्वटकान्योजयेत्सप्तरात्रकम् ॥ ५५ ॥

भक्षयेद्भोजनस्याग्रे मध्ये भुक्तवतस्तथा ।

सर्पिः क्षीररसोपेतैरसैर्जाङ्गलजैः शुभैः ॥ ५६ ॥

विनिहन्त्यन्वपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ।

सर्वशूलगदाद्यांशु नाशयत्येष वीर्यवान् ॥

सभीमवटको ह्येष योगराजः प्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥

इति भीमवटकमण्डूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रस्यादृके पचेत् ।

क्षीरप्रस्थेन तस्मिन् पक्लिशूलहरं नृणाम् ॥ ५८ ॥

इति क्षीरमण्डूरम् ।

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।

शतावरीरसस्त्राष्टौ दध्ना च पयसस्तथा ॥ ५९ ॥

पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।

विपचेत् सर्वभक्ष्यं यावत्विण्णत्वमागतम् ॥ ६० ॥

सिद्धन्तु भक्षयेन्मन्त्रे भोजनस्याप्रतोऽपि वा ।

वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥

विनिहन्त्येष योगोऽयं मण्डूरस्व न संशयः ॥ ६१ ॥

इति श्रुतावरीमण्डूरम् ।

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलाद्रूपणानि च ।

नवभागानि सर्वाणि लोहकिट्टसमानि च ॥ ६२ ॥

गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रात् द्विगुणितं गुडम् ।

शनैर्मृदग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ ६३ ॥

स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।

प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥ ६४ ॥

योगोऽयं शमयत्याशु पक्षिशूलं सुदारुणम् ।

कामलापाण्डुरोगञ्च शोथं मृदाग्निनामपि ॥ ६५ ॥

अर्थांसि ग्रहणीरोगं कृमिगुल्मोदराणि च ।

नाशयेदस्त्रपित्तं च स्थूलं चाप्यपकर्षति ॥ ६६ ॥

वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाह्यस्तकटूनि च ।

पक्षिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ।

शूलार्त्तानां कृपाहेतो स्तारया परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

इति तारामण्डूरगुडः ।

वर्षाभूर्वरुणोमान लोहकिट्टन्तु पूतकम् ।

भार्गी च समभागानि मूत्रे दशगुणे पचेत् ॥ ६८ ॥

अन्तर्धूमविपक्वेन मधुसर्पिर्युतं लिहन् ।

वाताधिकं तथा पित्तं हृन्धजं श्लेष्मजं तथा ।

एतत् त्रिदोषजं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ॥ ६९ ॥

इति पुनर्नवादिमण्डूरम् ।

द्रूपणं त्रिफला चव्यं विडङ्गानलजीरकम् ।

शङ्खौ सुस्तं देवकाष्ठं कारवीधान्यतुम्बुक् ॥ ७० ॥

दत्ती त्रिवृत्तयोर्भूतं चन्द्रिकं गजप्रियाङ्गुली ।
 त्वगीलापत्रकं चूर्णं सर्वमर्षफलं पृथक् ॥ ७१ ॥
 मृत्नीवाङ्गन्यपायाणं केशरं चाक्षसम्भितम् ।
 मण्डूरस्य विशङ्कस्य पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ७२ ॥
 क्त्वा चूर्णं ततः सूक्ष्मं खरसैर्भावयेत्तु तम् ।
 कर्कोटककेशराजं बन्ध्यातास्रसमुद्भवैः ॥ ७३ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्रवं मूत्रमष्टगुणं तथा ।
 दत्त्वा विपाचयेत्तावद्यावत्पाकश्च मच्छति ॥ ७४ ॥
 खादेदग्निदत्तं मत्वा परिहारविवर्जितः ।
 वातश्लेष्मोद्भवं शूलमन्त्रपित्तं सुदारुणम् ॥ ७५ ॥
 ग्रीहानमुदरं गुल्मं ग्रहणौपाण्डुकामलाम् ।
 क्षमीनर्शांसि कुष्ठानि शोषस्थौल्यमरोचकम् ॥ ७६ ॥
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तकफोद्भवाः ।
 तान् सर्वाङ्गाशयत्याश्र भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७७ ॥
 दूषणं नाम विख्यातं वज्रेर्दीप्तिकरं परम् ॥ ७८ ॥

इति दृष्टकूपषणाद्यं मण्डूरम् ।

नारिकेलस्य तोयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।
 विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥ ७९ ॥
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ ८० ॥

इति नारिकेलसवणम् ।

त्रिफला सुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा ।
 चित्रकं मधुकं चैव पलाशं श्लेष्मचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
 अयश्चूर्णं पलान्यष्टौ गुग्गुलोस्तावदेव तु ।
 प्रातर्विलिङ्ग्य भुञ्जानोऽजीर्णं किंस्तु जयेद्दुर्जम् ॥ ८२ ॥
 जीर्णाक्षसम्भवं शूलं पाण्डुरोक्तं हृत्पीपकम् ।

शामवातं तथा सुखं शयनं विषमज्वरम् ॥ ८३ ॥

इति शूलशान्तिः ।

स्निग्धपीडितकृष्णाम्बुतुलाङ्गं वृष्टमान्यतः ।

प्रस्थार्धं तुल्यखण्डञ्च पच्येदामलकीरसात् ॥ ८४ ॥

प्रस्थे सुस्निग्धकृष्णाम्बुसंप्रस्थे विचष्टयन् ।

द्वयार्धं पकं गते तस्मिन्सूणीकृत्य निधापयेत् ॥ ८५ ॥

इह पले कणाजोजी शृण्ठीनां भरिचस्य च ।

पलं तालीशधन्याकं चातुर्जातिकमुस्तकम् ॥ ८६ ॥

कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्धं मासिकस्य च ।

पतिशूलं निहन्येव दोषत्रयकृतञ्च यत् ॥ ८७ ॥

हृद्यस्तपित्तमूर्च्छाञ्च कामश्वासावरोचकम् ।

हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च घृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ॥ ८८ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञकम् ॥

इति शामकशूलशान्तिः ।

प्रश्लेषिकारनिर्दिष्टी लेही लोहामृताद्वयः ।

परिणामशूलशान्त्यर्थं कर्तव्यः सम्रजानता ॥ ८९ ॥

अथ शूलशान्तिनिदानमाह ।

जीर्णेऽजीर्यति चाप्यत्र यच्छूलमुपजायते ।

पथाऽपथप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ॥

न शमं याति नियमात् सोऽनद्रव उदाहृतः ॥ ९० ॥

अथ चिकित्सायां हि ।

पच्यद्रवाख्ये शूले तु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।

यावत्कटुकपित्ताक्षमर्कं न छर्दयेद्भवम् ॥ ९१ ॥

वान्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु प्रशान्तिरिति ।

पित्ताग्ने वसनं कार्श्यं कफाग्ने च विरेचनम् ॥ ९२ ॥

पच्यद्रवे च तत्कार्श्यं जरत्पित्ते वदीरितम् ।

आमपक्वाशये श्वेते गन्धे दधद्रवः शसम् ॥ ८३ ॥
 मावेच्छरीं समधुकां सुस्निगां तैलपाषिताम् ।
 तादृशीं सर्पिषा स्वादेदन्नद्रवनिषीडितः ॥ ८४ ॥
 धात्रीफलभवं चूर्णमयचूर्णसमायुतम् ।
 यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिङ्गात् क्षौद्रेण तत्रदे ॥ ८५ ॥
 श्यामाकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः ।
 प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं शार्करं हितम् ॥ ८६ ॥
 गौड़िकं सौरवं कन्दं कूष्माण्डं वापि भक्षयेत् ।
 कलाययवशक्त्वा शक्त्वा लाजसम्भवान् ॥ ८७ ॥
 कुलत्थशक्त्वा यवा दध्नाऽद्याद्विस्तरेण तु ।
 चणकानामथवा शक्त्वा कोद्रवस्योदनं तथा ॥ ८८ ॥
 गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।
 ससितं शीतदुग्धेन मृदितं वा हितं मतम् ॥ ८९ ॥
 पटोलपत्रयूषेण स्वादेक्षणकशक्त्वाकान् ।
 भृष्टा वा चणकान् स्वादे द्रुजावानथ निस्तुषान् ॥ ९० ॥
 कलायान्वा निराहार स्तृपितः क्षीरपो भवेत् ॥ ९१ ॥
 अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ।
 तस्मात्तस्य प्रशमने घ्नं यत्नं समाचरेत् ॥ ९२ ॥
 अन्नद्रवे जरपित्ते वज्रिर्मन्दो भवेद्यतः ।
 तस्मादन्नानि पानानि दीपनीयानि कारयेत् ॥ ९३ ॥
 कलाययवगोधूम श्यामाकाः कोरदूषकाः ।
 राजमाषाः स्थूलमाषाः कुलत्थाः कङ्गुणी यवाः ॥ ९४ ॥
 भोजनार्थं प्रशस्ताश्च पुराणाः सप्रियङ्गवः ।
 दधि लुप्तरसं क्षीरं गन्धमाजं समादिषम् ।
 घृतं पुराणं शार्कार्यं वास्तुको निम्बपक्ववाः ॥ ९५ ॥
 कर्कोटकारवेक्त्रानां पत्राणि स्वरसस्य वा ।

यानि कानि चोक्तानि तानि मर्दयानि च ॥ १०६ ॥

वर्हिणी हरिणा मक्ष्या रोहिताः सकपिञ्जलाः ।

एतस्मिन्नामये प्रस्तामना मुक्तिचिकित्सा ॥ १०७ ॥

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।

त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा ॥ १०८ ॥

समालोष्य ततः खादे दक्षमात्रं प्रमाणतः ।

आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निवृत्तिं तत् ॥ १०९ ॥

अन्नद्रवं जरत्पित्तं मन्त्रपित्तं सुदारुणम् ।

परिणामसमुत्पन्नं शूलं संवत्सरोत्थितम् ॥ ११० ॥

इति गुणमण्डूरः ।

कलायचूर्णौ भागौ द्वौ लोहकिट्टस्य चापरः ।

कारवेक्षपलाशानां रसेनैव विमर्दयेत् ॥ १११ ॥

कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुटिकां नरः ।

मण्डानुपानात्सा हन्ति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ११२ ॥

इति कलायचूर्णगुटिका ।

एरण्डसप्तकं पेयं हृषुषाद्यं सदा हितम् ।

धान्वन्तरं सकौमारं घृतं रसायनञ्च यत् ।

इति संचेपतः प्रोक्तं अन्नद्रवचिकित्सितम् ।

अन्नद्रवेऽपि यत्प्रोक्तं जरत्पित्तेऽपि तद्धितम् ।

इति वक्त्रसेनसङ्क्षितः परिणामशलाघ्नद्रवजरत्पित्तनिदानचिकित्साधि-

कारः समाप्तः ॥

अथ उदावर्तनिदानमाह ।

वातविष्णुमूत्रजृम्भाश्च ज्वोद्गारवमीन्द्रियैः ।

क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसम्भवः ॥ १ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्वातं क्लमो रुजः ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।

पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहिते नरस्य ॥ ३ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजः ।

विनामो वङ्गणानाहः स्यात्सिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मका स्युः ।

तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुच्चतो हि ।

शिरो गुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

मन्यास्तम्भः शिरः शूलं मर्दिताङ्गवभेदकौ ।

इन्द्रियाणाञ्च दीर्घत्वं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

कण्ठास्य पूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ।

उद्गारवेगेऽभिहिते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रस्ताः ॥ ८ ॥

कण्ठूकोठारुचिव्यङ्गं शोफपाण्ड्यामयज्वराः ।

कुष्ठविसर्पहृत्सासाः कृदिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।

शुक्राश्मरीतत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहिते तु शुक्रे ॥ १० ॥

तन्द्राङ्गमर्दारुचिविभ्रमाश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः ।

कण्ठास्यशोषः अवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्बृदये व्यथा च ॥ ११ ॥

आन्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ।

जृम्भाङ्गमर्दाक्षि शिरोऽतिजाघं निद्राविघातादथवापि तन्द्रा ॥

लृणादिर्दत्तं परिक्षितं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ।

शकृद्भ्रमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्तुजेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।

वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ १४ ॥

पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकश्च यः ।

क्षारवैतरणौ वस्ती युष्मदादत्र चिकित्सकः ॥ १५ ॥

सौवर्चलाढ्यां मदिरां मूत्रेत्वभिहृते पिबेत् ।

एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरं वारि तथा पिबेत् ॥ १६ ॥

दुस्यर्शा स्वरसं वापि कषायककुभस्य च ।

एवार्कवीजं तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम् ॥ १७ ॥

शर्करेक्षरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।

सर्वत्रैव प्रयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ १८ ॥

स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ।

अशुमोचोऽशुजे कार्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥ १९ ॥

क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।

तथोर्ध्वजत्रकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः समाहृतः ॥ २० ॥

उत्तारजे क्रमोपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् ।

वम्याघातं यथादोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ॥ २१ ॥

सक्षारलवणोपेतं मभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ।

वस्तिशुद्धिकरं सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ॥ २२ ॥

भावारिनाशात् क्षथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।

रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ २३ ॥

पत्राभ्यङ्गावगाह्याश्च मदिराश्चरणायुधाः ।

शालिःपयो निरुह्याश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २४ ॥

हृदिघाते हितं स्निग्धं मुष्णमस्याम्बुभोजनम् ।

हृणाघाते पिबेत् रसेनाद्यात् ॥ २५ ॥
 रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्वसकासस्तु नरः ॥
 निद्राघाते पिबेत् क्षीरं सुप्याच्चैष्टकधारतः ॥ २६ ॥

अथ कुपित वातजनिदानमाह ।

वायुः कोष्ठानुगो रुचैः कषायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति च ॥ २७ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि कफमेदोबह्वानि च ।
 स्रोतमूत्रपुरीषाणि कफमेदोबह्वानि च ।
 स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं च प्रवर्त्तयेत् ॥ २८ ॥
 ततो हृहस्तिशूलार्त्तो हृहसाऽरतिपीडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ २९ ॥
 श्वासकासप्रतिश्याय दाहमोहदृषण्ज्वरान् ।
 वमिहिकाशिरोग मनः श्रवणविभ्रमान् ॥
 वह्नन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ॥ ३० ॥

अथ चिकित्सायाह ।

उदावर्त्तिनमभ्यक्तं स्निग्धगात्रमुपाचरेत् ।
 वर्त्तिकास्थापनस्वेदवस्तिरेचनकर्मभिः ॥ ३१ ॥
 त्रिवृक्षुधापत्रतिलादिशाक शाम्भ्यौदकानूपरसैर्यवाक्षम् ।
 अन्यैश्च रुष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यामसकागुडसीधुपायी ॥ ३२ ॥
 क्षारचित्रकहिङ्गवाक्त्र वेतसैर्भेदनैर्मत्ता ।
 यवागूः साधिता वापि तत्क्षारग्वधकैः पलैः ॥ ३३ ॥
 श्यामा दन्ती द्रवन्ती त्वक् महाश्यामाऽमृतात्रिहृष ।
 समस्ता शङ्खिनी खेता राजवृक्षः सतिस्वकः ॥
 काम्पिल्लकं करञ्जश्च हेमक्षौरोत्ययं गणः ॥ ३४ ॥
 सर्पिस्तैलरजः क्षाय शक्लेष्वन्यतमेषु च ।
 उदावर्त्तीदरानाह विषगुल्मविनाशनः ॥ ३५ ॥

बलीकम्पितकामूलं करञ्जस्य फलत्रयम् ।
 पिष्ट्वा मूत्रेण सिद्धार्थं सुदावर्त्तप्रलीपनम् ॥ ३६ ॥
 हरीतकीयवच्चार पौलूनि त्रिवृता तथा ।
 घृतैश्चूर्णमिदं पेयं सुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ३७ ॥
 हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जं विडम्बेति द्विरुत्तरम् ।
 मद्येन चाथ पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
 भुक्त्वा स्निग्धसुदावर्त्तां हातगुल्माद्विसृज्यते ॥ ३८ ॥
 हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूयैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।
 घृताभ्यक्तां गुदे दद्याद्दुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ ३९ ॥

इति हिङ्गाद्या वर्त्तिः ।

मदनं पिप्पली कुष्ठं वचागौराश्च सर्षपाः ।
 गुड़जीरं समायुक्त्वा फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ४० ॥

इति फलवर्त्तिः ।

आगारधूमसिन्धूय तैलयुक्तास्त्रिमूलकम् ।
 क्षुषं निर्गुण्डपत्रं वा स्निग्धे पायौ क्षिपेद्बुधः ॥ ४१ ॥
 खण्डं पलं त्रिवृतासममुपकुल्या कर्षचूर्णितं सूक्ष्मम् ।
 प्राग्भोजने समधु विडालपदकं लिङ्गेष्वपि ॥ ४२ ॥
 एतद्वाटपुरीषे पित्तकफार्त्तं च विनियोज्यम् ।
 स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ४३ ॥

इति नाराचचूर्णम् ।

सन्धीषं पिप्पलीमूलं त्रिवृद्वन्ती सचित्रकम् ।
 तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ४४ ॥
 एतद् गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 शोथोदावर्त्तगुल्मघ्नं ब्रीहपाण्ड्यामयापहम् ॥ ४५ ॥

इति गुडाष्टकम् ।

मूलकं शष्पमवईक्ष्य कर्माभू यच्चमूलकम् ॥ ४१ ॥

आरेवतकलसाद्य पक्वा तेन शुभं प्रयत्नम् ॥ ४२ ॥

तत्पीयमानं शमथिदुदावर्त्तमसंशयम् ॥ ४३ ॥

इति सूत्रकाशं द्रुतम् ।

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्भवाथाः सभ्याकपूतीककरञ्जयोश्च ।

सिद्धः कषाये द्विपलाशिकानां प्रस्थो दृतात् स्थापतिर्विषवाते ॥ ४४ ॥

इति स्थिरायं द्रुतम् ।

यन्महावज्रकं सर्पिर्गुल्मिनां विहितं च यत् ।

उदरिणामशेषेण तदुदावर्त्तिने हितम् ॥ ४८ ॥

उदावर्त्तोदरगदे पक्वं सर्पिर्यदौरितम् ।

एतद् द्वित्रिचतुर्भासान् दद्यादुष्णाभ्युना भिषक् ॥ ४९ ॥

वाय्वक्षीररसैः सेव्यं यच्च वातानुलोमनम् ।

वातघ्नैर्लवणाद्यैश्च रसाद्यैरन्नमाचरेत् ॥ ५० ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः उदावर्त्तनिदानचिकित्साधिचारः समाप्तः ।

अथ आनाहनिदानमाह ।

आमं शक्नुवा निचितं क्रमेण भूयो विबुधं विगुणानिलेन ।

प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे च तृष्णाप्रतिश्यायं शिरोविदाहाः ।

आमाशये शुलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भसुन्नारविघातमथ ॥ २ ॥

स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शक्ततश्च कर्दिः ।

श्वासश्च पक्षाशयजं भवन्ति तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

आमोद्भवे वातसृपक्रमेत संसर्गभक्ताक्रमदीपनीयैः ।

विषुषिकायासभिर्वीरितैस्तानि द्रव्याणि वेरेचनिकानि चापि ॥५॥

विषुषीरसमौ म्लमा कुहीरीरेषः पेक्षयेत् ।

वटिका मूलपीतास्ता श्रेष्ठानाहभेदिकाः ॥ ६ ॥

इति विषुषाद्या वटिकाः ।

मदनं पिप्पलीकुष्ठं वक्षामौराश्च सर्षपाः ।

गुडश्चीरसमायुक्ताः फलवर्तिः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पानाहं च गुदे शूलं कुक्षिशूलकमेव च ।

तस्य वातमुदावर्त्तं योगेनानेन शाम्यति ॥ ८ ॥

इति फलवर्तिः ।

रामठधूमविडब्योषः गुडमूलविपाचिता ।

गुदेऽङ्गुष्ठं वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ९ ॥

इति रामठाद्या वर्तिः ।

विषुषत् कण्ठाहरीतक्यो द्विचतुष्यस्रभागिकाः ।

गुटिका गुडतुल्यास्तु विड्विबन्धगदापङ्काः ॥ १० ॥

इति विषुषाद्या गुटी ।

वर्त्तिं स्त्रिकटुकसैन्धवं सर्षपग्रहधूममदनकुष्ठफलैः ।

मधुनि गुडे क पक्के विदधीताङ्गुष्ठपरिमाणा ॥ ११ ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता ।

पानाहोदावर्त्तं शमनौ जठरगुल्मानिवारणौ ॥ १२ ॥

इति त्रिकटुकाद्या वर्तिः । *

द्विस्तराद्विष्णुवचा सङ्कुष्ठं सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।

सुखाम्बुनानाहविषूचिकार्त्तिं हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणेषु ॥ १३ ॥

इति द्विस्तराद्विष्णुवचः चूर्णम् ।

विष्णुयगन्धाविडशुण्ठिकाजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

ययोत्तरं भागविषुषमेतत् श्लीहोदरानाहविषूचिकासु ॥ १४ ॥

इति त्रिस्तराद्यं चूर्णम् ।

वचामयाचितकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सक्तुष्ठान् ।
उष्णाम्बु नानाहविमूदवातान् पीत्वा जयेदाशु रसीदनाशी ॥ १५ ॥
इति वचार्थं चर्पणम् ।

आनाहोऽपि प्रयुञ्जीत उदावर्त्तहरीं क्रियाम् ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलित आनाहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथ गुल्मनिदानमाह ।

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ १ ॥

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वद्वहस्तिनाभयः ॥ २ ॥

द्वहस्थोरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारौ यदि वाऽचलः ।

वृत्तसंयुतपचयवान् सगुल्म इति कौत्सितः ॥ ३ ॥

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ ४ ॥

उन्नादबाहुल्यपुरीषबन्धस्तृप्ताक्षमत्वान्नविकूजनानि ।

आटोपमाधानमपाकशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ५ ॥

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रं वातसाम्नविकूजनम् ।

आनाहसोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षणम् ॥

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ॥ ६ ॥

श्लोकाभिधातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ।

यत् स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विद्धातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ॥ ७ ॥

श्यावारुणत्वं शिशिरव्धरश्च हृत्कुक्षिपार्श्वसंशिरोरुजश्च ।

करोति जीर्णेत्यधिकं प्रकोपं भुङ्क्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ॥ ८ ॥

वातात्मगुल्मो नच तत्र रुचं कषायतिक्तं कटु चोपसेवेत् ॥ ९ ॥

प्रागेव वातिके गुल्मे सुखिर्धं स्वेदितं नरम् ।
 रेचितं स्नेहरेकैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥
 उपाचरेद्विषक् प्राज्ञो मात्माकालविवेकतः ॥ १० ॥
 मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवम् ।
 सुरामण्डेन दातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ११ ॥
 नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले चिचकास्य च ।
 तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥
 वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ १२ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलं शुण्ठी दाडिमं सान्द्रवेतसम् ।
 श्वासङ्घट्टोगशमनमिदं स्याच्चिकुपञ्चकम् ॥ १३ ॥

इति चिकुपञ्चकम् ।

सर्जिका कुष्ठसङ्घिता चारः केतकिजोऽपि वा ।
 पीतस्तैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसन्धवम् ॥ १४ ॥
 पिबेदैरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ १५ ॥
 पञ्चमूलकषायेण सञ्चारेण शिलाजतु ।
 पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ १६ ॥
 वातगुल्मप्रतिकारे प्रकुप्यति यदा कफः ।
 शस्तमुल्लेखनं तत्र चूर्णाद्याश्च कफापहाः ॥ १७ ॥
 यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकस्तत्र भेषजम् ।
 दोषत्रैरप्यशान्ती च गुल्मे शोणितमोक्षणम् ॥ १८ ॥
 मूत्रघणं चिफला धात्री विडङ्गचव्यचित्रकीः ।
 कर्कशैरेतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ १९ ॥

इति मूत्रघणाद्यं घृतम् ।

इयुषा व्योमटङ्गीका चव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजी पिप्पलीमूल दीप्यकैविपचेदं घृतम् ॥ २० ॥

सकोलमूलकरसं सचारं दधिदाडिमम् ।

तत्परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ २१ ॥

योन्यशीं ग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।

पार्श्वहृदस्तिशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ २२ ॥

पञ्चादीनि च यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ ।

तत्र स्नेह समान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥

इति हृत्पुषाद्यं घृतम् ।

चित्रकव्योषसिन्धूत्य पृष्ठीका चव्यदाडिमैः ।

दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हृपुषा धान्यकैः समैः ॥ २४ ॥

दध्यानलवदरमूलकस्त्रसैर्घृतम् ।

तत्पिबेद्वातगुल्मान्निदोर्बल्याटोपशूलनुत् ॥ २५ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योष विड्दाडिममाषकैः ।

पुष्कराजाजीधान्यास्तवेतसचारचित्रकैः ॥ २६ ॥

शटीवचाजगन्धेला स्त्रसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ २७ ॥

इति हिङ्गवाद्यं घृतम् ।

तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटांश्चैव वर्तिकान् ।

सर्पिः शालिप्रसन्नांश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

इति वातगुल्मचिकित्सा

अथ पित्तगुल्मनिदानमाह ।

कटुस्त्रतीक्ष्णविदाहिरुक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरं प्रदुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निदानमुत्तमम् ।

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च

स्वेदो विदाहो प्रणवश्च गुल्मः अर्शासह पैत्तिकगुल्मरूपम् ।

अथ पिच्छिकाभाह ।

काकोल्यादि महातिक्तवासाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ।
 स्नेहितं स्नंसयेत् पश्चात् योजयेद्वैदिकर्मणा ॥ ३१ ॥
 विरेकाय सिताक्तं वा कम्पितं वा समाक्षिकम् ।
 द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ॥ ३२ ॥
 मधुकं चन्दनं द्राक्षा पयसा मधुकं मधु ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ३३ ॥

अथ पक्वगुल्लक्षणमाह ।

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसोत्तराश्रयः ।
 अविवर्णः स्थिरश्चैव स पक्वो गुल्म इष्यते ॥ ३४ ॥
 दाहशूलादिसंचोभ स्वप्ननाशार्चिञ्चरैः ।
 विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३५ ॥
 पक्वे तु व्रणवत्कार्यं व्यधशोधनरोपणम् ।
 स्वयमूर्ध्वमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥ ३६ ॥
 हादशाहमुपेक्षेत रक्तन् वैद्यैरुपद्रवान् ।
 परञ्च शोधनं सर्पिः शुद्धे समधुतिक्तकम् ॥ ३७ ॥
 जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणा चतुष्पलम् ।
 पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्ष्णिकैः ॥ ३८ ॥
 रोहिणी कटुकासुस्त त्रायमाणा दुरालभा ।
 द्राक्षा तामलकी वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलैः ॥ ३९ ॥
 रसस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
 एतानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ४० ॥
 पित्तगुल्मं रक्तगुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
 हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतत् घृतोत्तमम् ॥ ४१ ॥

इति त्रायमाणाश्च घृतम् ।

द्राक्षां मधुकञ्चूर्णं विदारिं सशतावरीम् ।

परुषकाणि त्रिफलां साधयेत्पुष्पसिताम् ॥ ४२ ॥

जलादुके पादशेषे रसस्नामलकस्य च ॥

घृतमिक्षुरसं शौरभभया कक्षपादिकम् ॥ ४३ ॥

साधयेत्तु घृतं सिद्धं शर्करा चौद्रपादिकम् ।

प्रयोगाद्वातगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ ४४ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

शालिगोष्ठागदुग्धञ्च पटोलं मिश्रितं घृतम् ।

द्राक्षापरुषकं धात्री खर्जूरं दाडिमं सिता ॥

पथार्थं पैत्तिके गुल्मे बलातैलञ्च योजयेत् ॥ ४५ ॥

इति पित्तगुणचिकित्सा ।

अथ कफगुणनिदानमाह ।

शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्रपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥ ४६ ॥

स्तेमित्यशीतज्वरगात्रसादृक्कृत्तासकासारुचिशौरवाणि ।

शैत्यं रुग्णत्वा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ ४७ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

स्नेहोपनाहनस्वेद तीक्ष्णसंसनवस्तिभिः ।

योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

तिलैरण्णातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ ४९ ॥

पञ्चमूलौशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मे पिबेत्काले जीर्णं मांघ्रीकमेव च ॥ ५० ॥

यवानौचूर्णितं तक्रं विड्गेन लवणीकृतम् ।

पिबेत्कन्दौपनं वातमूत्रवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचिचकनागरैः ।

पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं त्रिपाचयेत् ॥ ५२ ॥

क्षीरप्रस्थेन तक्षपिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं श्लैष्मकासज्वरापहम् ॥ ५३ ॥

इति क्षीरषट्पलं दृतम् ।

सव्योषक्षारलवणं दशमूलशृतं दृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविड्दाडिमम् ॥ ५४ ॥

इति व्योषाद्यं दृतम् ।

भस्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारिगन्धाभ्यमापोथ्य सलिलाढके ॥ ५५ ॥

पादावशेषे पूते च पिप्पली नागरं वचा ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटी ॥ ५६ ॥

चित्रकं मधुकं रास्ना पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक् ।

प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा दृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥

एतद्भस्मातकं सर्पिः कफगुल्महरं परम् ।

श्लैष्मपाण्ड्वामयश्वास ग्रहणी कासरोगनुत् ॥ ५८ ॥

इति भस्मातकदृतम् ।

त्रिवृता त्रिफला दन्ती दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागे स्थिते रसे ॥ ५९ ॥

सर्पिरैरण्डजं तैलं क्षीरं तत्र प्रयोजयेत् ।

सन्निग्धो मिश्रकः स्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥ ६० ॥

कफवातविकारेषु कुष्ठश्लेष्मोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूले तथाधिके ॥ ६१ ॥

इति मिश्रकः स्नेहः ।

जलद्रोणे विपक्त्वा विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ ६२ ॥

षष्ठभागावशेषं तं रसं पूतमभिश्चयेत् ।

दन्ती समं गुडं पूतं दद्यात् तत्राभयाच्च ताः ॥ ६३ ॥
 तैलार्धकुडवं चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।
 चूर्णितं चार्धपलिकं पिप्पली विश्वमेघजम् ॥ ६४ ॥
 तत्साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।
 क्षिपेच्चूर्णं पलञ्चैकं त्वगैला पत्रकेसरात् ॥ ६५ ॥
 ततो लेहपलं लीढा जम्भा चैकां हरीतकीम् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ६६ ॥
 गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 हृद्रोगं ग्रहणीदोषान् कामलां विषमज्वरान् ॥ ६७ ॥
 गुल्मं भ्रूहानमानाहमेतान् हन्त्युपसेविता ॥

इति दन्तीहरीतकावलेखः ।

कुलत्थान् जीर्णशालीषं षष्टिकान्नवजाङ्गलान् ।
 मध्यतैलघृतं तक्रं कफगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

इति कफगुल्मचिकित्सा ।

अथ संसर्गजानाह ।

निमित्तलिङ्गानुपलभ्य गुल्मे संसर्गजे दोषबलाबलञ्च ।
 व्यामिश्रलिङ्गानुपलभ्य गुल्मास्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ ६९ ॥
 हिङ्गुं त्रिकटुकं पाठां हृषुषामभयां शटीम् ।
 अजमोदाजगन्धे च तिलिङ्गी चाम्पवेतसम् ॥ ७० ॥
 दाडिमं पौष्करं धान्यमजाजीचिक्कं वचाम् ।
 ह्रीं क्षारौ पद्मलवणं चव्यं चैकत्र योजयेत् ॥ ७१ ॥
 चूर्णमेतद्वयोक्तव्यमन्नपानेष्वनव्ययम् ।
 प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन च ॥ ७२ ॥
 पार्श्वद्वद्वस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
 आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ७३ ॥
 अहृष्यर्शो विकारेषु भ्रूहपाण्ड्वामयेऽरुचौ ।

उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ७४ ॥

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुटिका कार्याः कार्षिकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ७५ ॥

इति हिक्कादिचूर्णम् ।

हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजौरकवचा चव्याग्निपाठा शटी ।

वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ॥

पथ्या पौष्करवेतसाम्लहपुषाजाज्यस्तदेभिः कृतम् ।

चूर्णं भावितमेतदारद्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ॥ ७६ ॥

गुल्माभानगुदाङ्गुरग्रहणिकोदावर्त्तसंज्ञान् गदान्

प्रत्याभानगदोदराश्मरियुतांस्तृनीद्वयारोचकान् ।

ऊरुस्तम्भमतिभ्रमश्च मनसो वाधिर्यमष्ठीलिकां

प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक् पीतसुष्णाम्बुना ॥ ७७ ॥

हृत्कुक्षिवङ्गणकटीजठरान्तरेषु

वस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।

शूलानि नाशयति वातबलासजानि

हिङ्गुग्रन्थिमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयहिङ्गुग्रन्थि चूर्णम् ।

गुल्मवान्मदिरामण्डै स्तैलमैरण्णजं पिबेत् ।

बलासे प्रबले वाते पित्ते तु क्षीरसंयुतम् ॥ ७९ ॥

इति संसृष्टगुल्मचिकित्सा ।

अथ त्रिदोषगुल्मनिदानम् ।

महारुजं दाहपरीतमश्मवत्

घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

मनः शरीराग्निबलापहारिणं

त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ ८० ॥

अथ चिकित्सासंग्रहः ।

धीमानुपाचरेद्गुल्मं प्रत्याख्याय त्रिदोषजम् ।

सन्निपातोत्थिते गुल्मे चिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ ८१ ॥

धात्रीफलानां खरसे षडङ्गं विपचेद्दृतम् ।

शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८२ ॥

इति धात्रीफलकं दृतम् । इति त्रिदोषगुणचिकित्सा ।

लङ्घनं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।

वृंहणञ्च भवेदन्नं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८३ ॥

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।

मारुते तु विजिते समुदौर्णे दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात् ॥ ८४ ॥

सुखोष्णजाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।

कटुत्रिकसमायुक्ताः हिताः पानेषु गुल्मिनाम् ॥ ८५ ॥

कुम्भीपक्वेष्टका स्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।

उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्मणादयः ॥ ८६ ॥

स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ।

स्वेदानुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८७ ॥

स्रोतसा मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।

भित्वा विब्रन्धं गुल्मस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ८८ ॥

बल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकांश्च वेदलम् ।

न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ८९ ॥

ऊर्ध्ववातश्च मनुजं गुल्मिनश्च निरुहयेत् ॥ ९० ॥

वचाविडाभया शुण्ठी हिङ्गुकृष्णाग्निदोष्यकाः ।

द्वित्रिषट् चतुरेकाष्ट सप्तपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥ ९१ ॥

चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाङ्गोदरापहम् ।

शूलार्शः श्वासकासश्च ग्रहणीदौपनं परम् ॥ ९२ ॥

इति वचाद्यं चूर्णम्

पाठा निमुखाश्च नीलिकाटुजिकलाम्बिकम् ।
 लक्षणं डचपीकञ्च शेषं गोमूत्रसाधितम् ॥ ८३ ॥
 घनीभूते तु कटिकां कृत्वा खादेत् गुल्मवान् ।
 गुल्मप्लीहाम्बिकादाञ्च नाशयेयुरग्रिमतः ॥ ८४ ॥
 हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरुणि हरीतकीम् ।
 श्यामां विडं सैन्धवञ्च यवचारं महीषधम् ॥ ८५ ॥
 यवक्वाथोदकेनैव घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।
 तेनास्य भिद्यते गुल्मः समूलः सपरिग्रहः ॥ ८६ ॥
 वचा हरीतकी हिङ्गु सैन्धवं साक्षवेतसम् ।
 यवचारं यवानौञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ८७ ॥
 एतच्च गुल्मनिचयं समूलं सपरिग्रहम् ।
 भिद्यते सप्तरात्रेण वज्रैर्वृद्धिं करोति च ॥ ८८ ॥
 वातवर्चोनिरोधे वा सासुद्राद्रार्कसर्षपैः ।
 कृत्वा पायी विधातव्या वर्तयो मरिचोत्तरैः ॥ ८९ ॥
 खादेद्याप्यङ्कुरान् भृष्टा पूतीकनृपहृत्तयोः ।
 पिबेत्सिंहनागरं वा सगुडं वा हरीतकीम् ॥ ९० ॥
 गुग्गुलुं चिहृतां दन्तो द्रवस्तीं सैन्धवं वचाम् ।
 मृत्रमद्यपयो द्राक्षा रसेर्वीक्ष्य यथा बलम् ॥ ९१ ॥
 क्षारहयानलव्योष नीलीलवणपञ्चकम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ ९२ ॥

षड्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य-

विश्वीषधज्वलनयावककल्कपक्कम् ।

प्रस्थं घृतस्य दध्ममूलकवृकभार्गी-

क्षाथेन वा पयसि दध्नि च षट्पलाय्यम् ॥ ९३ ॥

गुल्मोदरासिभगन्दरवज्रिसाद-

कासज्वरक्षयशिरोग्रहणीविकारान् ।

सद्यः शर्म नयति ये च कफोन्मिलोत्थाः ।

स्तानाद्य नाशयति दुर्जयमग्निमान्धम् ॥ १०४ ॥

इति तानीषट्पञ्चमं वृत्तम् ।

दन्त्याः चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशक्तादुन्मिलः ।

पचैत्यस्यं घृताहुत्सुह्रीहपाण्डू तर्जिशूलनुत् ॥ १०५ ॥

त्रिवृदकञ्जुह्रीक्षीरकम्पिज्ञैश्च पलांशकैः ।

सैन्धवद्विपलोपेतैः हविः कुडवमन्त्रसि ॥ १०६ ॥

पक्वमस्मात् पिबेत्कर्षमुष्णावार्थमुपानकम् ।

सर्वगुल्मोदरध्वंसि स्रंसनं विन्दुसंज्ञकम् ॥ १०७ ॥

इति विन्दुवृत्तम् ।

विड्दाडिमसिन्धूत्य हुतभुग् व्योषजीरकैः ।

द्विङ्गु, सौवर्चलक्षार चुक्रहृत्तान्त्रवेतसैः ॥ १०८ ॥

बीजपूररसोपेतैः सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् ।

साधितं दधिकं नाक्का गुल्महृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ १०९ ॥

इति दधिकवृत्तम् ।

नीलिनीं त्रिफलां राक्षां बलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्द्विङ्गुं व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलादके ॥ ११० ॥

तेन प्रादावग्रेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १११ ॥

ततो घृतपलं दद्याद् यवागूमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णं सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्द्रवभोजनम् ॥ ११२ ॥

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्ग शोफपाण्डू मयज्वरान् ।

खिलं श्रौहानमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ११३ ॥

इति नीलिनीवृत्तम् ।

वचापुष्करकुष्ठेला मदनामरसिन्धुजैः ।

काकोलीहययव्याञ्च मेदाशुग्मकुटबटैः ॥ ११४ ॥

पाठाजीरकजीवन्ती भार्गी चन्दनकटुसौः ।
 सरसागुग्गुलिस्त्रास्य त्राजितन्वाग्निहृदिभिः ॥ ११५ ॥
 विडङ्गारम्बधश्यामा त्रिवृत्भागधिकादिभिः ।
 पिष्टैस्त्रैलं पचेत् क्षीरे पञ्चमूलैरसान्विते ॥ ११६ ॥
 गुल्मानाह्वाग्निमान्द्यार्शो ग्रहणीमूत्रसङ्गिणाम् ।
 अन्वासनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिषु ॥ ११७ ॥

इति वचाद्यं तैलम् ।

शटीपुष्करमूलञ्च दन्तीचित्रकमादकी ।
 शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥ ११८ ॥
 त्रिवृतायाः पलं कुर्यात् त्रीन् कर्षाञ्चैव हिङ्गुनः ।
 पलं हि लवणानाञ्च यवक्षारपलं तथा ॥ ११९ ॥
 सद्यः पुष्करमूलस्य दन्तीचित्रकयोरपि ।
 द्वे द्वे पले तथा शृण्ठ्या द्वे पले चान्त्ववेतसात् ॥ १२० ॥
 यवान्यजाजीमरिचं धान्यकं गिरिकर्णिका ।
 उपकुक्षिकाजमोदा च कुर्यादर्द्धपलोन्मितान् ॥ १२१ ॥
 हरीतकीपले द्वे च विडङ्गं दाडिमं तथा ।
 मातुलुङ्गरसेनैव गुड़िकाः कारयेद्भिषक् ॥ १२२ ॥
 एकान्तासाञ्च द्वे तिस्रो गुटिकास्ताः सुखाम्बुना ।
 अन्त्रैर्मद्यैश्च पातव्या घृतेन पयसाथवा ॥ १२३ ॥
 एताः काङ्गायनेनोक्ताः गुटिका गुल्मभेदिकाः ।
 अर्शो हृदग्रहणीरोग क्षमिणाञ्च विनाशिकाः ॥ १२४ ॥
 गोमूत्रेण निहन्त्युच्च श्लेष्मगुल्मं चिरोत्थितम् ।
 क्षीरेण पित्तगुल्मन्तु मद्येन श्लेष्मवातिकम् ॥ १२५ ॥
 त्रिफलारसमूत्राभ्यां निचयं सान्निपातिकम् ।
 रक्तगुल्मञ्च नारीणां पयसा कारमेण तु ॥ १२६ ॥

इति काङ्गायनगुटिका ।

हिङ्गुविकटुककचजमोदा वाय्वाजगन्धा दादिमतिमि-
 डीका पाठाचित्रकचव्यसैन्धवविडसौवर्षलवणारस्त्रजिका
 पिप्पलीमूलान्धवेतसशटीपुष्करहपुषाज्जीपय्याः । संचूर्ण
 मातुलुङ्गाङ्गेन बहुशः परिभाष्य गुटिकाः कारयेत् । ततः
 प्रातरैकां वातरोगी च भक्षयेत् । एवं खलु योगो गुल्मघ्ना-
 कासारोचकहृद्रोगान् हरति अयं जन्तून् प्रति प्रयोगश्चा-
 त्यर्थमुपयुज्यत इति । इति हिङ्गादिवटिकाप्रकारः संस्कृते-
 नोक्तः ।

अपामार्गपलांशानां तथैवैश्वरसस्य च ।

सुहृत्कर्कयोर्मातुलुङ्ग कुटजस्याग्निकस्य च ॥ १२७ ॥

तिलसर्षपमूलानि दग्धा भस्मानि कारयेत् ।

गोजाविष्णूत्रसहितं सर्पिस्तैलसमन्वितम् ॥ १२८ ॥

द्रूपणं पिप्पलीमूलं चित्रकं शुष्कमूलकम् ।

मूर्वामतिविषां पाठां कुष्ठं भस्मातकानि च ॥ १२९ ॥

चव्यं पूतिकरप्लव्धं विष्वं कटुकरोहिणीम् ।

द्वौ क्षारौ पञ्चलवणं समभागानि कारयेत् ॥ १३० ॥

सक्तीय चूर्णलवणैः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तदग्निचूर्णं निर्धूमं कृत्वा चूर्णं सुशीतलम् ॥ १३१ ॥

अङ्गुलीयहमालोच्य सुरामण्डेन पाययेत् ।

मस्त्रवारणालसूत्रैस्तु युक्तः स्नाहातगुल्मनुत् ॥ १३२ ॥

शूलवातोदरद्वीजपाण्डूामय किलासकम् ।

हृन्वादारोग्यलवणं प्रशस्तं कफवातनुत् ॥ १३३ ॥

इति क्षारोग्यलवणम् ।

नादेयोऽकुटजार्कशिषु वृद्धतो सुखिस्वभस्मातक-

व्याघ्री किंशुकपारिमद्भजजटापामार्गनीयाम्बिकान् ।

वासासुष्ककपाटलां सलवणां दग्धा खले पाचितम्

हिङ्गुादिप्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्ठीलिषु ॥ १३४ ॥

इति नास्यीचारः ।

कोऽसौ हिङ्गुादिर्यस्य प्रतिवापः क्रियते ?

हिङ्गुप्रगन्धाविडशुण्डप्रजाजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविषूचिकासु ॥ १३५ ॥

इति सामान्यविधिः ।

अथ रक्तगुल्मनिदानमाह ।

नवप्रसूता हितभोजना या या चामगर्भं विसृजेद्वती वा ।

वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं स्रजं सदाहम् ॥ १३६ ॥

पैतस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।

यः सन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥

सरोधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १३७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालक्रमेण च ।

सुस्निग्धस्निग्धकायायै योज्यं स्नेहविरचनम् ॥ १३८ ॥

शताद्वा चिरविष्वत्वज् दारुभार्गी कणाभवः ।

कल्कः पीतो जयेद्गुल्मं तिलकायन रक्तजम् ॥ १३९ ॥

तिलकायो गुडव्योष घृतभार्गीयुतो भवेत् ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्ये च योषिताम् ॥ १४० ॥

पौतः सुरारसो युक्त्या मदिरा वाश गुल्मानुत् ॥ १४१ ॥

सुण्डिरेचनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितम् ।

विदधीतासगुल्मिन्यां मलसंरेचनाय च ॥ १४२ ॥

विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तप्रभेदनम् ।

पलाशक्षारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिबेच्च सा ॥ १४३ ॥

यस्मिन्नवसरे क्षारतोयसाध्यघृतादिषु ।

फेनोन्नमस्य निव्यत्तिर्नष्टदुग्धसमाकृतिः ॥ १४४ ॥

स एव तस्य पाकस्य कालो नेतरलक्षणः ॥

इति पक्वाण्यारहतम् ।

कङ्गारमुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयष्टिका ।

पक्वाण्युनाथ तत् काथं जीवनीयोपकल्पितम् ॥ १४५ ॥

ष्टुतं पक्ता नवं पीतं रक्तपित्तस्रगुल्मनुत् ।

दाहलृण्णाञ्जरहृदि योनिदोषहरं परम् ॥ १४६ ॥

इति कङ्गारकं हवम् ।

छणौर्वा भिदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ।

अतिप्रवृत्तमस्रन्तु भिन्ने गुल्मे निवारयेत् ॥ १४७ ॥

रक्तपित्तहरैर्योगे वर्तयैश्च मरुहदान् ।

गुर्वभिष्यन्दि कुर्याद्वै रक्तवन्निबलं सदा ॥ १४८ ॥

गुल्मवदन्नपानानि यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

इति रक्तगुल्मचिकित्सा ।

असाध्यलक्षणायाः ।

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।

कृतशूलः शिरानङ्घ्रो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १५० ॥

दीर्घव्यारुचिहृत्तास कासहृद्यरुचिञ्चरैः ।

लृणातन्द्रा प्रतिश्यायै र्युज्यते न स सिध्यति ॥ १५१ ॥

गृहीत्वा सरुजं श्वासं हृद्यतीसारपीडितम् ।

हृत्ताभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १५२ ॥

श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।

जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ १५३ ॥

इति वरुसेनसङ्कलितः गुल्मनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ हृद्रोगनिदानमाह ।

पत्युणागुर्वक्त्रकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।

सञ्चित्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

जठरानलदीर्घत्वादविपक्वास्तु यो रसः ।

स भ्रामसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपजः ॥ २ ॥

अन्यदोषेभ्य एवादौ विवृहेभ्योऽन्यमूर्च्छनात् ।

कीद्रेवेभ्यो विषस्येव वदन्यामस्य सम्भवम् ॥ ३ ॥

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।

हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

प्रायस्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।

निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पात्यतेऽपि च ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।

द्विपञ्चमूलौक्तायेन सस्नेहलवणेन च ॥ ६ ॥

पिप्पल्येलावचाहिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

सौवर्चलमथो शुण्ठी ह्यजमोदा च चूर्णितम् ॥ ७ ॥

फलधान्यान्मूलकौलथदधिमद्यवसादिभिः ।

पाययेच्छुद्धदेहश्च स्नेहेनान्यतमेन च ॥ ८ ॥

पुष्कराह्वं फलपूगमूलं महौषधं शय्यभया च कल्कः ।

शारान्नसर्पिलवणैर्विमिश्रः स्युर्वातहृद्रोगविकर्त्तिकाघ्नः ॥ ९ ॥

पथः कृतः पौष्करमातुलुङ्गपलाशपूतीकशटीसुराह्वैः ।

नागराजजिवचायवानौ सक्षार उष्णो लवणेन पेयः ॥ १० ॥

रीतकीपुष्करनागराह्वैर्यवैर्वर्यस्थालवणैश्च कल्कैः ।

हिङ्गुभिः साधितमेभिः सर्पिः हितश्च हृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ११ ॥

इति हरीतक्याद्यं हृतम् ।

पुनर्नवां दाह सघ्नमूलं राक्षां यवान् कौलकपित्तविलम् ।
पक्षा जले तेन पचेत्तु तैलमभ्यङ्गपानेऽनिलञ्जदधुम् ॥ १२ ॥
इति पुनर्नवाद्यं तैलम् ।

बल्यमांसरसक्षीर घृतशालिञ्च भोजयेत् ।
वातघ्नसिंहं तैलञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १३ ॥

इति वातघ्नद्वीगचिकित्सा ।

अथ वैत्तिकहृद्रोगनिदानम् ।

तृणोष्णदाहक्षोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्षमः ।
धूमायनञ्च मूर्च्छा च खेदः शोषो मुखस्य च ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाध ।

श्रीपर्णीमधुकक्षीद्र सितागुडजलैर्वमेत् ।
पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ।

घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ १५ ॥
शीताः प्रदेहाः परिशोधनञ्च तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षीद्रपरुषकैः स्याच्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥ १६ ॥
पिष्ट्वा पिबेद्वापि सिताजलेन यथ्याह्वयं तिक्तकरोद्दिष्णीं च ॥ १७ ॥
अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये ।
सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ १८ ॥

इति अर्जुनादिक्षीरपाकम् ।

घृतेन दुग्धेन गुडान्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभस्त्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हृत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १९ ॥
इति ककुभादिचूर्णम् ।

कशेरुकाशैवलशृङ्गवेरप्रपौण्डरीकं मधुकं विसञ्च ।
ग्रन्थिञ्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तगदामयघ्नम् ॥ २० ॥
इति कशेरुकाद्यं घृतम् ।

अयसौ शर्करा द्राक्षा जीवकर्षभकोत्पलैः ।

बलाप्रकर्षकाकोष्ठी भिन्नान्नैः सन्निवृत्तः ॥ २१ ॥
सचीरं संक्षिप्तं सर्पिः पित्तद्रोशनाशनम् ॥

इति श्रेयसाद्यं वृतम् ।

स्थिरादिकल्मषसर्पिः क्षीरेणक्षुरसेन वा ।

द्राक्षारसेन पक्कं वा पित्तरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥

इति स्थिराद्यं वृतम् ।

सचीद्रं वितरेहस्ति तैलं मधुकसंयुतम् ॥ २३ ॥

इति पित्तद्रोशचिकित्सा ।

अथ कफद्रोशनिदानमाह ।

गौरवं कफसंस्त्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।

माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

हृद्रोगे कफजे स्निग्धं वमितं लङ्घितं नरम् ।

कफघ्नैर्भेषजैर्युञ्ज्यात् ज्ञात्वा दोषबलावलम् ॥ २५ ॥

वचानिम्बकषायाभ्यां वास्यं हृदि कफोत्थिते ।

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ २६ ॥

कुम्भी शटी बला रास्त्रा शुण्ठी घण्टा सपीष्कराः ।

चूर्णिता वा सृता मूत्रे पात्रव्याः कफहृदुग्रहे ॥ २७ ॥

सूक्ष्मैला मागधीमूलं प्रलीढं सर्पिषा सह ।

नाशयत्याशु हृद्रोगं गुल्मानपि विशेषतः ॥ २८ ॥

सुस्त्रैलाचन्दनोशीर जीवनी व्योषचित्रकाः ।

विल्वत्वक् कटुकादारु दावीत्वक् पर्पटत्वचः ॥ २९ ॥

पटोलं निम्बषडग्रन्या ऋद्धिभूनिम्बशिग्रुकाः ।

चूर्णं त्रायन्ती सौराष्ट्री केशरातिविषाः समाः ॥ ३० ॥

तिक्ताख्यं हन्ति हृद्रोगं शूलहृत् सन्निपातजित् ।

इति तिक्तकं चूर्णम् ।

फलतेलं विदध्याश्च वक्षोः वक्षिर्विशारदः ॥ ३२ ॥

कीलत्पद्मान्येष रसैर्यवाक्षपानानि तीक्ष्णानि सशर्कराणि ॥ ३२ ॥

इति कफघ्नोपचिकित्सा ।

अथ निदानमाह ।

विद्यास्त्रिदोषस्त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्त्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥ ३३ ॥

उत्क्षेदः शीवनं तोदः शूलं हृत्तासकस्तमः ।

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च कृमिजे भवेत् ॥ ३४ ॥

क्लोमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

कृमिजे कृमिजातीनां श्लैष्मिकाणाञ्च ये मताः ॥ ३५ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।

हीनाधिकं मध्यमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ३६ ॥

हृद्रोगे कृमिजे पूर्वं कुर्यान्नङ्घ्रनपाचनम् ।

पश्चात् कृमिहरं कर्म कृमिरोगोक्तमाचरेत् ॥ ३७ ॥

कृमिजे च पिबेन्मूत्रं विडं गोमयसंयुतम् ।

हृदि स्थिताः पतन्त्येव ह्यधस्तात् कृमयो नृणाम् ॥ ३८ ॥

कृमिहृद्रोगिणां स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।

दध्ना च पललोपेतं त्रारुं पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९ ॥

सुगन्धिभिः सलवणैः योगैः साजाजिशर्करैः ।

विडङ्गगाढैर्धान्यान्तं पाययेत् सिद्धमुत्तमम् ॥ ४० ॥

यवाक्षं वितरेच्चाक्षौ सविडङ्गमतः परम् ॥ ४१ ॥

इति त्रिदोषकृमिहृद्रोगौ ।

चूर्णं पुष्करजं लिङ्घ्यात् मान्दिकेण समायुतम् ।

हृच्छूलश्लामकासघ्नं क्षयहृक्कानिवारणम् ॥ ४२ ॥

हिङ्गुः सौवर्चलं विश्वं दाडिमं सान्त्वयेतसम् ।

चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं श्लासहृद्रोगशान्तये ॥ ४३ ॥

इति हिङ्गुपचिकित्सा ।

हिङ्गुप्रगन्धाविडविश्वक्खवाकुलभयान्विज्जकायवशूलम् ॥

पिबेत् सौवर्चलपुष्कराब्धं यवाभसा गुलहृदामयघ्नम् ॥४४॥

दशमूलकषायन्तु लवणक्षारयोजितम् ।

कासं श्लासच्च हृद्रोगं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥ ४५ ॥

घृतेन दुग्धेन गुडान्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभस्त्वचोत्थम् ।

हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ ४६ ॥

हरीतकी वचा राज्ञा पिप्पल्यो विश्वभेषजम् ।

शटीपुष्करमूलञ्च चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ ४७ ॥

पुटदग्धं हरिणशृङ्गं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।

हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥ ४८ ॥

तैलाग्न्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूमपार्थजं वापि ।

पिबति पयसा यः स भवेज्जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥४९॥

गोधूमककुभसूयं छागपयो गव्यसर्पिषा पक्कम् ।

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ ५० ॥

मुख्यं शतार्धन्तु हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयञ्च ।

सिद्धं घृतं वल्लभकं हि नान्ना हृत्कासगुल्मोदरमारुतघ्नम् ॥५१॥

इति वल्लभघृतम् ।

शतार्धमभयानान्तु सौवर्चलपलद्वयम् ।

पचेत्कल्कैर्घृतप्रस्थं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५२ ॥

घृतं वल्लभकं नान्ना श्रेष्ठं स्यादपतन्त्रके ॥

इति क्षीरवल्लभघृतम् ।

पार्थस्य कल्कं स्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयघ्नम् ॥५३॥

इति चर्जुनघृतम् ।

घृतं बला नागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलं क्षतरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ५४ ॥

इति बलायं घृतम् ।

इति वल्लभसङ्कलितः हृद्रोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उरोग्रहनिदानमाह ।

अथभिष्यन्दि गुर्वक्षयपूत्यामिषाशनात् ।
 साक्षं सामं यकत्प्रीह सद्यो वृद्धिं यथा गतम् ॥ १ ॥
 उरोग्रहं तदा कुक्षी कुरुतः कफमारुतौ ।
 सस्तम्भं सरुजं घोरं रुचं स्पर्शासहं गुरुम् ॥ २ ॥
 आभानकुक्षिहृच्छोथ वातविशमूत्ररोधता ।
 तन्द्रारोचकशूलानि तत्र लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अचाशु स्वेदनं युक्त्या दहनं रक्तमोक्षणम् ।
 तीक्ष्णैर्निरूहणं चैकं क्रमात्तत्क्षणमादरात् ॥ ४ ॥
 पुत्रजीवकशिग्रूत्याः सूर्यावर्त्तबलोद्भवाः ।
 रसा एकैकशः कोष्ठादिशो वा रामठान्विताः ॥ ५ ॥
 सपञ्चलवणाः पेयाः त्रिवृद्भुङ्सुकल्पिताः ।
 तं प्रवृत्तं यथालाभं मूत्रतैलसुरासवैः ॥ ६ ॥
 दध्यन्तवेतसच्चारान् सरामठान् सचित्रकान् ।
 पिबेत्तैलारनालाभ्यामुरोग्रहनिवृत्तये ॥ ७ ॥
 यथातुरेणात्र कृतस्य कर्मणो विधेर्विरोधो न भवेन्ननागपि ।
 यथा बलं वीक्ष्य च शुद्धविग्रहं तद्वाविधं पथ्यमिति प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
 इति वङ्गसेनसङ्कलितः उरोग्रहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानमाह ।

व्यायाम तीक्ष्णोषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यदुतपृष्ठयानात् ।
 आनूपमव्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥
 पृथग्मलाः स्त्रैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्ती ।

मूत्रस्य माग परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥
 तीव्रा हि रज्ज्वङ्गणवस्तिमेद्रे स्वल्पं सुदुर्मूत्रयतीह वातात् ।
 पीतं सरत्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं सुदुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥
 वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोघौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमञ्च कृच्छ्रम् ॥ ४ ॥

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ।

मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ।

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५ ॥

शक्तस्तु प्रतिघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।

आधानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ६ ॥

अश्मरौहेतुतत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

शुके दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधारिते ।

सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्वस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

अश्मरौ शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ९ ॥

पञ्चमानाश्मरौपित्ताच्छोथमाणा च वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निस्तु दुर्बलः ।

तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रश्च दारुणम् ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अभ्यञ्जनस्नेहनिरुहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्वातहरेष्वसिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ १२ ॥

अमृता नागरा धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।

प्रपिवेद्वातरोगार्तः शूलवान् मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ १३ ॥

पुनर्नवैरुह्यतावरीभिः पत्तूरुह्यवीवलाश्मभिर्भिः ।

द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकेन यवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥ १४ ॥

तैलं वराहर्जवसाष्टतक्ष तैरेव कर्कोत्तकैश्च सिद्धम् ।

तस्माद्वयाच्च प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मासतमूत्रकृच्छ्रम् ॥१॥

पुनर्नवापो नियमः । इति वातकृच्छ्रम् ।

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्णो विधिर्विस्तिपयोविकाराः ।

द्राक्षा विदारौक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥१॥

कुशः काशः शरो दर्भः क्षुद्रश्चेति कृणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छ्रद्वरं पञ्च शूलं वस्ति विशोधनम् ॥ १७ ॥

एतस्मिन् पयः पीतं मेद्वगं हन्ति शोणितम् ॥ १८ ॥

शतावरीकासकुशाश्वदंष्ट्रा विदारि शालीक्षुशेककाणाम् ।

क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिबेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥१९॥

एवार्बुबीजं मधुकं सदावीं पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।

दावीं तुषैलामलकोरसेन समाक्षिकं पित्तकृते च कृच्छ्रे ॥२०॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्वन्वयवासकानाम् ।

क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विषम्ये ॥ २१ ॥

शतावरीकासकुशाश्वदंष्ट्रा विदारिकेक्षामलकैश्च सिद्धम् ।

सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥२२॥

इति शतावरीघृतम् ।

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडार्द्धांशयुतं प्रयोज्य कृच्छ्राश्मरौ मूत्रविघातदोषे ॥२३॥

अयं विशेषेण पुरा विधेयः सर्वाश्मरीणां प्रवरः प्रयोगः ।

इति त्रिकण्टकाद्यं घृतम् । इति पित्तकृच्छ्रम् ।

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्त्रपानं स्वेदो यवाक्षं वमनं निरुहः ।

तक्रश्च तिक्तौषणसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २४ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय सूक्ष्मं पिप्पला त्रुटिं पिबेत् ॥ २५ ॥

तक्रेण युक्तं श्रितिवारकस्य बीजं पिबेन्मूत्रविघातहेतोः ।

पिवेत्तथा तण्डुलबाबलेन प्रबालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २६ ॥
सर्वं त्रिदोषप्रमथे च कृच्छ्रे स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्थात्पित्ते विरेकः पवने च वस्ति ॥ २७ ॥

बृहती धावनी पाठा यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।
पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रोदोषत्रयापहः ॥ २८ ॥
गुडेन मिश्रितं क्षीरं कटूणां कामतः पिवेत् ।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करा वातरोगनुत् ॥ २९ ॥

इति त्रिदोषकृच्छ्रम् ।

मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे वातकृच्छ्रं क्रिया मता ।
पञ्चवल्कलकक्षेपः कवोष्णोऽत्र प्रशस्यते ॥ ३० ॥
मद्यं पिवेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयश्चापि सिताज्ययुक्तम् ।
धात्रीरसं चेक्षुरसं पिवेद्वा कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ॥ ३१ ॥

इति अभिघातकृच्छ्रम् ।

लेष्टं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ।
वृथैर्हृंहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ३२ ॥

इति शुक्रजं मूत्रकृच्छ्रम् ।

एलाहिङ्गयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिवेन्नरः ।
मूत्रहृद्रोगशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परम् ॥ ३३ ॥
स्नेदचूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषजे ।
कृच्छ्रे तत्र विधिः कार्यो सर्वशुक्रविबन्धजित् ॥ ३४ ॥
काथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतः सदा ।
मूत्रकृच्छ्रं शक्ताञ्जन् पीतः शीघ्रं नियच्छति ॥ ३५ ॥

इति शक्ताञ्जं कृच्छ्रम् ।

सप्तच्छदारग्वधकेतकेलाः निम्बः करञ्जः कुटजो गडूची ।
साध्या जले तेन पचेद्यवागूँ सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ३६ ॥
एर्वाकबीजकल्काश्च शङ्खः पिष्ट्वाक्षसंमितः ।

धान्यान्मलवणेः पीयो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ३७ ॥

त्रिकण्टकारम्बधदर्भकाशदुरालभा पर्वतभेदपथ्याः ।

निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीन्तु सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥

निदग्धिकायाः स्वरसं कुडवं मधुसंयुतम् ।

मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः सम्पद्यते सुखम् ॥ ३८ ॥

कषायोऽतिबलामूल साधितोऽशेषकृच्छ्रजित् ।

पीतञ्च त्रपुसौबीजं सतिलाज्यं पयोन्वितम् ॥ ४० ॥

त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।

वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥ ४१ ॥

यवोरुवकैस्तृणपञ्चमूलपाषाणभेदैः सशतावरीभिः ।

कृच्छ्रेषु गुग्गुल्वभयाविमिश्रैः कृतः कषायो गुडसमयुक्तः ॥ ४२ ॥

मूलानि कुशकाशेक्षु शराणां चेक्षुबालिकाः ।

मूत्राघातेऽश्मरीकृच्छ्रे पञ्चमूली तृणात्मिका ॥ ४३ ॥

गुडमामलकं पिष्टं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।

पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४४ ॥

सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रप्रणाशनः ।

द्राक्षासितो पलाकल्कं कृच्छ्रघ्नं मस्तुना युतम् ॥ ४५ ॥

विदारो शारिवा क्वागशृङ्गी वत्सादिनी निशा ।

कृच्छ्रं पित्तानिलं हन्ति वक्षिजं पञ्चमूलकम् ॥ ४६ ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्

एवार्कवीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।

चूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा

प्रत्यग्रमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ ४७ ॥

अथोरजः श्लेष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ।

मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिल्वैर्न संशयः ॥ ४८ ॥

पुनर्नवामूलतुला दर्भमूलं शतावरी ।

बलातुरङ्गगन्धः कृष्णमूलं त्रिकण्टकम् ॥ ४८ ॥
 विदारीगन्धानामाह गुडूचतिबला तथा ।
 पृथग्दशपलान् भागानपां द्रोणे विपाचयेत् ॥ ५० ॥
 तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धादकं पचेत् ।
 मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ॥ ५१ ॥
 द्विपलानि पृथग्दत्त्वा यवान्याः कुडवं तथा ।
 त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ॥ ५२ ॥
 एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।
 राज्ञां राजसमानानां बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥ ५३ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले तथा गाढपुरीषिणाम् ।
 मेद्वक्त्रशूलं च योनिशूले च शस्यते ॥ ५४ ॥
 यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितजाश्च ये ।
 बन्धं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ॥ ५५ ॥
 पुनर्नवाशते द्रोणे देयोऽन्येष्वपि चापरः ।

इति सुकुमारकुमारकः पुनर्नवादिष्वेहः ।

मूत्राघातविधानमप्यत्रकार्यम् ।

इति ब्रह्मसिंहसङ्कलितः मूत्रकृच्छ्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मूत्राघातनिदानमाह ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्रघातास्त्रयोदश ।
 प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥
 रौक्माद्देगाभिघाताद्वा वायुर्वस्वी सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकुतः ॥ २ ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते ।
 वातकुण्डलिकान्तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ३ ॥

आश्रययन् वस्तिगुदं रुध्वाः कायुचस्तीक्ष्णताम् ।
 कुर्यातीवार्त्तिमष्टौषां मूत्रविषमार्जरोधिनीम् ॥ ४ ॥
 वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
 निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत् तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥
 चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥
 मूत्रस्य वेगेऽभिहिते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायु रुदरं पूरयेद् भृशम् ॥ ८ ॥
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
 तन्मूत्रजठरं विद्या दधोवस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥
 वस्ती वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
 स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाप्यनीरुजम् ।
 विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंश्रितः ॥ ११ ॥
 रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थो पित्तमारुतौ ।
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥
 अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अश्मरौतुष्यरुग् ग्रन्थिः मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धृतम् ।
 स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्लं तदुच्यते ॥ १४ ॥
 व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिष्ठावृतम् ।
 वस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहन् स्रावयेदधः ॥ १५ ॥
 मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव च ।

कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तो रक्तावातं वदन्ति तम् ॥ १६ ॥

पित्तं कफो वा ह्यौ बाधि सङ्ख्येतेऽनिलेन चेत् ।

कृच्छ्रान् मूत्रं तथा पीतं रक्तं खेतं घनं सवेत् ॥ १७ ॥

सदाहं रोचनाशङ्कपूर्ववर्णञ्च तन्नवेत् ।

शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ १८ ॥

रुद्धदुर्बलघो वर्तितोदावर्त्तं शक्नोष्यथा ।

मूत्रस्रोतोऽनुपपद्येत विट्संख्येत् तदा नरः ॥ १९ ॥

विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रात् विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्रुताध्वलङ्गनायासै रभिघातात्प्रपीडनात् ।

स्वस्थानादस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥

शूलस्यन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं सवत्यपि ।

पीडितस्तु स्रजेहारां संस्तम्भोद्देष्टनार्त्तिमान् ॥ २२ ॥

वस्ति कुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।

पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवार मबुद्धिभिः ॥ २३ ॥

तस्मिन् पित्तान्धिते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।

श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥ २४ ॥

श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णा न सिध्यति ।

प्रविभ्रान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ।

स्यादस्ती कुण्डलीभूते तृणमोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

स्नेहस्नेहोपपन्नस्य हितं स्नेहविरचनम् ।

दद्यादुत्तरवस्तिञ्च मूत्राघाते सवेदने ॥ २६ ॥

नलकुशकाशेक्षुशिफां कथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम् ।

पिबतो नश्नति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कविः ॥ २७ ॥

गोधापद्या मूलं कथितं घृततैलगोरसोन्मिश्रम् ।

पीतं निरुद्धमचिरात् भिन्नसि मूत्रसङ्घातम् ॥ २८ ॥

पिबेच्छिलजतुक्ताद्ये युक्ते वीरतरादिके ।

रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥ २८ ॥

कायं सपत्रमूलस्य गोक्षुरोः सपत्रस्य च ।

पिबेच्छुसितायुक्तं मूत्रकृच्छ्रजापहम् ॥ २९ ॥

घनसारस्य चूर्णेन वस्त्रवस्तिः कृताम्बुना ।

गुण्डयित्वा ध्वजे क्षिप्त्वा मूत्ररोधं जहति तम् ॥ ३० ॥

सदा भद्राश्मभिमूलं शतावर्याश्च चित्रकम् ।

रोहिणीकीकिलाक्षौ च क्रीश्च स्थूलत्रिकण्टकम् ॥

श्लक्ष्णपिष्टः सुरापीतोमूत्राघातप्रवाधनः ॥ ३१ ॥

पिबेद्वर्हिशिश्वामूलं दुग्धमुक् तण्डुलाम्बुना ।

वस्तिमुत्तरवस्तिं वा सर्वेषामिव दापयेत् ॥ ३२ ॥

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तक्रसंयुतम् ।

जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि ॥ ३३ ॥

सतैलं पाटलाभस्य क्षारवद्वा परिश्रुतम् ।

सुरां सौवर्चलवतीं मूत्राघाती पिबेन्नरः ॥ ३४ ॥

त्रिकण्टकैरण्डशतावरौभिः सिद्धं पयो वा दणपञ्चमूलैः ।

गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ ३५ ॥

शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठं मुष्णवाते सशोणिते ॥ ३६ ॥

शिलोद्भवैरण्डकुशास्थिरादिपुनर्नवाभीररसेषु सिद्धम् ।

तैलं शृतं क्षौरमथानुपानं कालेषु कृच्छ्रादिषु संप्रयोज्यम् ॥ ३७ ॥

इति शिखीनिदादि तैलम् ।

धान्यगोक्षुरककाय कल्कसिद्धं घृतं हितम् ।

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ॥ ३८ ॥

इति धान्यगोक्षुरकं घृतम् ।

अम्बुष्ठा पाटला चैव वर्षाभूदयमेव च ।

विदारौकन्दकाशश्च कुशमीरटमोक्षुराः ॥ ४० ॥
 पाषाणभेदो वाराही शालिमूलं शरस्तथा ।
 भङ्गातकं शिरोषस्य मूलमेषामथाहरेत् ॥ ४१ ॥
 समभागानि सर्वाणि क्वाथयित्वा विचक्षणः ।
 पादशेषे कषाये तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४२ ॥
 कल्कं दत्त्वा च मतिमान् गिरिजं मधुकं तथा ।
 नीलोत्पलन्तु काकोली बीजं त्रापुसमेव च ॥ ४३ ॥
 कूष्माण्डजं तथैर्वारुसम्भवञ्च समं भवेत् ।
 उष्णवातं निहन्त्येतद् घृतं भद्रावहं स्मृतम् ॥ ४४ ॥

इति भद्रावहं घृतम् ।

विदारौ वृषको यूथौ मातुलङ्गी च भूस्तृणम् ।
 पाषाणभेदः कस्तूरी वसुको वशिरोऽनलः ॥ ४५ ॥
 पुनर्नवा वचा राज्ञा बला चातिबला तथा ।
 कशेरुविसमृङ्गाट तामलकः स्थिरादयः ॥ ४६ ॥
 शरेक्षुदर्भमूलञ्च कुशः काशस्तथैव च ।
 पलद्दयन्तु संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४७ ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावर्यास्तथा धात्र्याः स्वरसो घृतसन्मितः ॥ ४८ ॥
 षट्पलं शर्करायाश्च कार्ष्णिकाण्यपराणि च ।
 यद्याह्नं पिप्पली द्राक्षा काशमर्थं सपरुषकम् ॥ ४९ ॥
 एला दुरालभा कौन्तौ कुङ्कुमं नागकेशरम् ।
 जीवनीयानि चाष्टौ च दत्त्वा च द्विगुणं पयः ॥ ५० ॥
 एतत्सर्पिर्विपक्त्वथ शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।
 सूत्राघातेषु सर्वेषु विशेषात् पित्तजेषु च ॥ ५१ ॥
 शर्कर्यश्मरिशूलेषु शोणितप्रभवेषु च ।
 हृद्रोगे पित्तगुल्मे च वातासृक् पित्तजेषु च ॥ ५२ ॥

कासश्वासक्षतोरस्क धनुस्त्रीभारकर्षिते ।
 वृष्णाच्छर्दिमनःकम्प शोणितच्छर्दिते तथा ।
 रक्ते यक्ष्मस्यपश्मारे तथोन्मादशिरोग्रहे ॥ ५३ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे शुक्रदोषे स्वरामये ।
 एतत् स्मृतिकरं वृथं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 पुत्रदं बलवर्णाक्षं विशेषाद्वातनाशनम् ॥ ५४ ॥
 पानभोजननस्येषु न क्वचिप्रतिहन्यते ।
 विदारौघृतमित्युक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥

इति विदारौघृतम् ।

पिष्टाखुमलमुष्णेन चारनालेन पेषयेत् ।
 वह्ममूत्रं निहन्त्याशु तथैव करभीभवम् ॥ ५६ ॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य रिच्यते ।
 मैथुनोपरमस्यास्य वृंहणीयो विधिर्हितः ॥ ५७ ॥
 ताम्रचूडवसातैलं हितञ्चोत्तरवस्तिषु ।
 खगुप्ताफलमृद्दीका कृष्णक्षुरसितारजः ॥ ५८ ॥
 समांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ।
 सर्वं सम्यग्विमथ्याक्षमात्रं लौढ्वा पयः पिवेत् ॥ ५९ ॥
 हन्ति शुक्रक्षयोत्यांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ६० ॥

इति खगुप्तादि मयः ।

क्षौद्रार्द्धभागः कर्तव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिणोः ।
 शर्करायाश्च चूर्णञ्च द्राक्षाचूर्णञ्च तत्तमम् ॥ ६१ ॥
 खयंगुप्ताफलञ्चैव तथा चेक्षुरसस्य च ।
 पिप्पलीनां तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥
 तदैकध्वं समानीय खजेनाथ विमथ्य च ।
 तस्य पाणितलं चूर्णं लिहन् क्षीरं ततः पिवेत् ॥ ६३ ॥
 एतत्क्षर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।

शुक्रदोषान् जयेत्सर्वान् ये चापि भृशदुर्जयाः ॥ ६४ ॥

जयेच्छोणितरोगांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत च ।

सर्पिरेतस्युज्जानात् योनिदोषात् प्रसुच्यते ॥ ६५ ॥

इति श्रीद्राक्षभाष्ये घृतम् ।

अश्वरीमूत्रकच्छेषु भोजनं यत् प्रकीर्तितम् ।

मूत्राघातेषु तत्कुर्व्याद्देशकालविधानवित् ॥ ६६ ॥

इति वज्रसैनसङ्कलितः मूत्राघातनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथाश्वरीनिदानमाह ।

वातपित्तकफैस्त्रिभिः शतुर्थी शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्वरीः सूर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशोषयेदस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्वरीपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्राधानं तदासन्न देशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकच्छं ज्वरोऽरुचिः ॥ ३ ॥

सामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवनीवस्तिमूर्ध्वसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तथा मार्गनिरोधनम् ॥ ४ ॥

तद्व्यापायात् सुखं मेहे दृष्टं गोमेदकोपमम् ।

तत्क्षण्णोभात् क्षते सास्र मायासाक्षातिरुग्मवेत् ॥ ५ ॥

तत्र वाताद् भृशं चार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ६ ॥

सानिलं सुचति शकत् सुहृर्मेहति विन्दुशः ।

श्यावा रुक्षाश्वरी चास्य स्याच्चिता कण्ठकैरिव ॥ ७ ॥

अथ चिकित्साभाषः ।

तस्याः पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ ८ ॥

शुण्ठाग्निमन्यपाषाण शिघ्रवरुणगोक्षुरैः ।

अभयारग्वधकल्कैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणः ॥ ९ ॥

रामठच्चारलवण चूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं दीपनं पाचनं परम् ॥

हृन्धात्कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेद्रजम् ॥ १० ॥

इति शुण्ठादिः ।

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवूकैः ।

शृतं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करं चाश्मरीमूत्रकृच्छ्रे ॥ ११ ॥

इति एलादिक्वाथः ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।

यवच्चारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेद्धितम् ॥ १२ ॥

अश्मरीं वातजां हृन्धाश्चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १३ ॥

पाषाणभेदोवसुकोवशिरोऽश्मन्तकस्तथा ।

शतावरीश्वदंष्ट्रा च वृहती कण्टकारिका ॥ १४ ॥

कपोतवङ्गामलकी काञ्चनोशीरगुन्धकाः ।

वृक्षादनौ भल्लूकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥ १५ ॥

यवाः कुलत्थकोलानि कतकस्य फलानि च ।

उषकादिप्रतिवापमेषां क्वाथैः शृतं घृतम् ॥

भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ १६ ॥

इति पाषाणभेदाद्यं घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायांश्च पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेरश्मरिनाशनैः ॥ १७ ॥

वीरहृत्तोऽग्निमन्यश्च काशहृत्तादनीकुशाः ।

मीरटेन्द्रीवरो सूर्यभक्ता गोक्षुरटुण्डुकाः ॥ १८ ॥

वसुकोवशिरो दर्भं शैरीयावश्मभेदकः ।

गुन्द्रोऽनल कुरण्टश्च गणो वीरतरादिकः ॥ १८ ॥

अश्मरीशर्कराक्षच्छ माकतार्शिङ्गरो गणः ।

वृहदाते वीरतर स्तदभावे मतः शरः ॥ २० ॥

इति वीरतरादिगणः । इति वाताश्मरी ।

अथ पिताश्मरीनिदानमाह ।

पित्तेन दह्यते वस्तिः पथ्यमान इवोक्षणा ।

भक्तातकास्त्रिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्मरी ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कुशः काशः शरो गुन्द्रः उल्लटो मोरटाश्मभित् ।

दर्भो विदारो वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकम् ॥ २२ ॥

भल्लूक पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरण्टिका ॥ २३ ॥

पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ।

घृतं शिलाह्वमधुकैर्वीजैरिन्दीवरस्य च ॥ २४ ॥

तपुषेर्वारुकादीनां वीजैश्चावापितं शुभम् ।

भिनत्ति पित्तसंभूता मश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ २५ ॥

इति कुशाद्यं घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायाणि पयांसि च ।

मोजनादि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥ २६ ॥

शिलाजतु शिलाह्वं स्यात्पटीरोगुत्यगुन्द्रकौ ।

मधुकः कत ऋस्रत्वाद् वीजैर्वीजकमुच्यते ॥ २७ ॥

कुर्यात् क्षारादिकं क्वाथे तस्मिन् क्षयमवापकैः ।

वर्गत्वेन यथालाभं परिभाषा प्रवर्त्तते ॥ २८ ॥

इति पिताश्मरी ।

अथ कफाश्मरीनिदानमाह ।

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।

अश्वरी महती श्लेष्माः मधुवर्णाः सितायुवाः ॥ २८ ॥

एता भवन्ति वासनां तेषामेषः च भूयस्तः ।

आययोपचयास्तत्वाद् अश्वरादयोः सुखाः ॥ २९ ॥

अथ चिकित्साप्राप्तः ।

मधो वक्षकादौ तु गुग्गुल्वेलाहरेणुभिः ।

कुष्ठमद्राक्षमरिचचित्रकैः ससुराद्वयैः ॥ ३१ ॥

एतैः सिद्धमजासर्पिरूपकादिगणेन वा ।

भिनन्ति कफसंभूता मश्वरीं क्षिप्रमेव च ॥ ३२ ॥

भद्रादिस्त्रेण चात्रेष्टो गणः श्यामादिको बुधैः ॥ ३३ ॥

इति वक्ष्यादि इतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥ ३४ ॥

इति कफाशरी ।

अथ शुक्राश्वरीनिदानमाह ।

शुक्राश्वरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।

स्थानात् च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥

शोषयत्युपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रजाश्वरी ॥ ३५ ॥

वस्तिरुद्धूतकृच्छ्रं त्वं मुष्कश्चयथुकारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ ३६ ॥

पौडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ।

अणुशो वायुना भिन्ना स्यात्तस्मिन्ननुलोमगे ॥ ३७ ॥

निरिति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ।

मूत्रस्रोतः प्रविश्येताः सिक्ताः कुर्युरुपद्रवान् ॥ ३८ ॥

अथ उपद्रवानाह ।

दौर्बल्यं सदनं कार्शं कुचिरोममथाद्विम् ।

पाण्डुत्वमुष्णवातश्च तृष्णां क्षुत्पीडनं वमिम् ॥ ३९ ॥

प्रसूननाभिद्विषणं वक्ष्मूत्रं रजातुरम् ।

अश्वरी क्षपयत्वाशु सिकता शर्करान्विताः ॥ ४० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शुक्राश्वर्यान्तु सामान्यो विधिरश्वरिनाशनः ।

यवक्षारगुडोन्मिश्रं रसं पुष्पफलोद्भवम् ॥

पिवेन्मूत्रविवन्धनं शर्कराश्वरीनाशनम् ॥ ४१ ॥

तिलापामार्गकदली पलाशयवविवजः ।

क्वाथः पेयोऽविमूत्रेण शर्कराश्वरिनाशनः ॥ ४२ ॥

केम्बुकाङ्गोलकनक शाकेन्द्रीवरजैः फलैः ।

पीतमुष्णांस्तु सगुडं शर्करां पातयत्यधः ॥ ४३ ॥

गणभिद्वीक्षुरकोरूवूकी द्वे कण्टकार्यौ क्षुरकाहमूलम् ।

॥ पिवेत्क्षीरसुपिष्टमेतत् स्याद्भेदनार्थं सिकताश्वरीणाम् ॥ ४४ ॥

यः पिवेद्रजनीं सम्यक् सगुडं तुषवारिणा ।

तस्याशु चिररूढापि यात्यस्तं मेदृशर्करा ॥ ४५ ॥

पिवतः कुटजं दध्ना पथ्यमन्नं च खादतः ।

निपतत्यचिरात्तस्य नियतं मेदृशर्करा ॥ ४६ ॥

व्राणुसवीजं दध्ना पीतं वा नारिकेलजं कुसुमम् ।

विण्मूत्रशर्कराया भवति सुखी कतिपयैर्दिवसैः ॥ ४७ ॥

श्वदंष्ट्रा वारुणीशृण्ठी, क्वाथं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

शर्कराश्वरिशूलघ्नं मूत्रक्षच्छृङ्गरं परम् ॥ ४८ ॥

कृष्णाण्डकरसो द्विङ्गुयवक्षारसमायुतः ।

वस्तौ मेद्रे सशूले च शर्कराश्वरिनाशनः ॥ ४९ ॥

नर्नवायो रजनीश्वदंष्ट्रा फल्गुप्रवालाश्च सदभ्युष्याः ।

रोक्तात्मव्येक्षुरसप्रपिष्टः पेयोऽभवेदश्वरिशर्करासु ॥ ५० ॥

वरुणत्वक्च्छिलाभेदः शृण्ठीगोक्षुरकैः क्षतः ।

कषायः चारसंयुक्तः शर्कराश्च भिन्नस्यपि ॥ ५१ ॥

पञ्चमूल्यास्तृणाख्याया स्तथा गोक्षुरकस्य च ।

पृथग्दशपलान् भागान् जलद्वीणे विपाचयेत् ॥ ५२ ॥

चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

गुडगोक्षुरवीजश्च कल्कं तत्र प्रदापयेत् ॥ ५३ ॥

तत्सिद्धं मूत्रदोषेषु शर्करास्त्रश्मरीषु च ।

स्नेहेन भोजने चैव प्रयोज्यं सर्पिरुत्तमम् ॥ ५४ ॥

इति दशपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

त्वक् पत्रफलमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात् ।

कषायेण पचेत्तैलं वस्तिना स्थापनेन च ॥ ५५ ॥

शर्कराश्मरीशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ।

इति वरुणतैलम् ।

कुशाग्निमन्थशैरेय नलदर्भेक्षुगोक्षुराः ।

कपोतवङ्कावसुकवशिरेन्द्रीवरौशराः ॥ ५६ ॥

धातक्यरलुबन्दाक कर्णिकाराश्मभेदकाः ।

एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ५७ ॥

पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना ।

शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे ॥ ५८ ॥

प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च ।

बन्ध्यागर्भप्रदं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ॥ ५९ ॥

इति कुशाद्यं तैलम् । इति यक्षाश्वरी ।

नागरवरुणगोक्षुरपाषाणभित् कपोतवङ्कजः कायः ।

गुड्यावशूकविमिश्रः पीतो हृन्त्यश्मरीसुषाम् ॥ ६० ॥

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविक्षीरेण सप्ताहं पेयमश्मरिनाशनम् ॥ ६१ ॥

पिवेद्वरुणजं मूलं कायं तत्काष्कसंयुतम् ।

कायश्च शिथुमूलोत्थः कटूणांश्मरिनाशनः ॥ ६२ ॥

मृद्वेरयवचारं पथ्याकालौयकान्वितः ।

दधिमण्डो भिनत्त्यग्रामश्मरीमाशु पानतः ॥ ६३ ॥

पाषाणभेदवरुणगोक्षुरकपोतवङ्गजः काथः ।

मिरिजतु गुडप्रगाढः कर्कटिका त्रपुसबीजयुतः ॥ ६४ ॥

पेयोश्मरीमवश्यं दुर्भेदामपि भिनत्ति योगवरः ।

शिशुरिणमिव शतकोटिः शतमन्योर्हस्तनिर्मुक्तः ॥ ६५ ॥

श्रीपर्णीफलबीजं मथितेन यः पुमानद्यात् ।

शाकमशित्वावश्यं तद्धन्ति रोगाश्मरीपीडाम् ॥ ६६ ॥

खट्वैरण्डवीजानि नागरं वरुणत्वचः ।

एतत् काथवरं प्रातः पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ ६७ ॥

कोद्वे तूत्पलनालतालकाशेक्ष्वालीक्षुकुशोदकानि ।

पिबेक्षिताक्षौद्रयुतानि खादेद्विदारिमिक्षुतपुसानि चैव ॥ ६८ ॥

पलान्यष्टौ तु कुर्वीत चाराणां वरुणत्वचः ।

तद्वर्षं यावशूकात्तु ततोऽप्यर्धं गुडात् स्मृतम् ॥ ६९ ॥

एकीकृत्य विमृद्यैतत् खादेत् कर्षप्रमाणतः ।

घर्माश्वना सहावश्यं कच्छाश्मरिविनाशनम् ॥ ७० ॥

इति वरुणादिपूर्यम् ।

वरुणकभस्मपरिसृतसलिलं तच्चूर्णं यावशूकयुतम् ।

कथनीयं तत्तावद्यावच्चूर्णत्वमायाति ॥ ७१ ॥

तद्गुडयुक्तं हन्यात्तदुदारामश्मरीं घोराम् ।

वह्निमदनं सुकष्टमश्ममयौमश्मरीं चाशु ॥ ७२ ॥

इति वरुणादिपूर्यंस्त्रैवायमन्वः प्रकारः ।

नो जग्धं कमिभिर्घनं सुतरुणं क्षिग्धं शुचिस्थानजम्

घसे पुष्पनिरीक्षिते वरुणकं हित्वा तुलां ग्राहयेत् ।

संयद्वाप्तु चतुर्गुणास्तु विपक्षेत्पादावशेषं जलम्

तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरं भाण्डे पचैत् पुनः ॥ ७१ ॥

ज्ञात्वेवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेषां पलम्

शुण्ठेर्वाकवोजगोक्षुरकणा पाषाणभिच्छीतलाः ।

कूष्माण्डप्रपुसाक्षवीजकुनटी वास्तूकशीभाञ्जनैः

द्राक्षैलागिरिजाभया कृमिहृतां चूर्णीकृतानां क्षिपेत् ॥ ७४ ॥

पथ्याशी प्रतिवासरं गुडममुं योग्यप्रमाणं नरः ।

खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्मर्थः पतन्ति द्रुतम् ॥ ७५ ॥

इति वरुणकगुडः ।

कुलत्थसिन्धूत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।

वीजानि कूष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ॥ ७६ ॥

दुःसाध्य सर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम् ।

एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररुद्धहृत्क्षानिव वज्रपातः ॥ ७७ ॥

इति कुलत्थायं घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद् घृतम् ।

प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ।

अश्मरौमूत्रकृच्छ्रं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ ७८ ॥

इति शरादिपञ्चमूलघृतम् ।

वरुणस्य तुलां क्षुप्तां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषं परिस्नाय्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

वरुणं कदलीविल्बं दण्डं पञ्चमूलकम् ।

अमृता चाशमेदञ्च वीजञ्च त्रपुसस्य च ॥ ८० ॥

शतपर्वा तिलक्षारं पलाशक्षारं एव च ।

यूथिकायाञ्च मूलानि कार्ष्णिकाणि समावपेत् ॥ ८१ ॥

अस्य मात्रां पिबेज्वन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ।

जीर्णे चास्मिन् पिबेत्पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मस्तुना ॥ ८२ ॥

शर्कराश्लिष्यं मूत्रकृच्छ्रं नाशयेत् ॥ ८३ ॥

इति वद्विषयं तैलम् ।

मेधवायुं यत्तैलमृषिभिः परिकीर्तितम् ।

तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पंचेहीरतरादिना ॥ ८४ ॥

क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितं भिषग्वरैः ।

एतत्तैलवरं श्लेष्मश्लेष्मीणां विनाशनम् ॥ ८५ ॥

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मद्यिते तथा ।

भग्ने अमाभिपक्वे च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ ८६ ॥

इति वीरतरायं तैलम् ।

वीरवृक्षाश्लभेदाग्निमन्यशोणाकपाटलाः ।

वृक्षादनी सहैरण्डं भङ्गूकोशीरपद्मकम् ॥ ८७ ॥

कुशकाशशरीरूणां मास्फोता कोकिलाक्षयोः ।

शतावरी श्वदंष्ट्रा च सोत्कटा हयवज्जुलाः ॥ ८८ ॥

कपोतवङ्गा श्रीपणी काशमरीमूलसंयुता ।

एतैः कषायैः कल्केन तैलं धीरो विपाचयेत् ॥ ८९ ॥

वातपित्तविकारेषु वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ।

शर्कराश्लिष्यं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ९० ॥

इति द्वितीयं वीरतरायं तैलम् ।

पुनर्नवा मृताभीरु सक्षारलवणचयैः ।

शटी कुष्ठवचा सुस्तरास्त्रा कटुफलपौष्करैः ॥ ९१ ॥

यवानी हृषुषा हिङ्गु शताह्वा साजमोदकैः ।

विडङ्गातिविषा यष्टी पञ्चकोलकसंयुतैः ॥ ९२ ॥

एतैरक्षसमैः कल्केन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

गोमूत्रं द्विगुणं देयं काष्ठीकं तद्वदेव तु ॥ ९३ ॥

पुनर्नवाद्यमित्येतत्तैलं पानेन वस्तिना ।

शर्कराश्लिष्यं मूत्रकृच्छ्रप्रमोचनम् ॥ ९४ ॥

कट्यू रुवस्तिमेद्रस्त्रं कुक्षिशूलविनाशनम् ।

कफवातामशूलघ्नं मज्जहृद्देष नाशनम् ॥ ८५ ॥

इति पुनर्नवाद्यं तेषम् ।

ब्रह्माधिकारनिर्दिष्टं सैम्बवाद्यमिहृष्यते ।

सर्वधैवोपयोज्यस्तु गणो वीरतरादिकः ॥ ८६ ॥

घृतैः क्षौरैः कषायैश्च क्षारैश्चोत्तरवस्तिभिः ।

शल्यवतीमशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुहरेत् ॥ ८७ ॥

इति बह्वर्सेनसङ्कलितः अङ्गुरीनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ प्रमेहनिदानमाह ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पर्याप्ति ।

नवान्नपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकञ्च सर्वम् ॥ १ ॥

मेदश्च मांसञ्च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुण्यैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ।

क्षीणेषु दोषेष्ववकण्ठधातून् सन्दूष्यमेहान् कुरुतेऽनिलञ्च ॥ २ ॥

साध्याः कफोत्था दग्धपित्तजाः षड्-

याध्या न साध्याः पवनाश्चतुष्काः ।

समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वात्

महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ३ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोश्च शुक्राश्चुवसालसीकाः ।

मज्जारसीजः पिशितश्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

दन्तादीनां मलाञ्जल्यं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ।

दाहश्चिकण्ठता देहे तट्स्वाहास्यञ्च जायते ॥ ५ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभृताविलम्बता ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ ७ ॥

अथ कफमेहानाह ।

पच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥ ८ ॥
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेत्तुमेहतः ।
सान्द्रो भवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ ९ ॥
दुरामेहो सुरातुल्यमुपर्युच्छमधो घनम् ।
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥ १० ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेहो प्रमेहति ।
मूत्राणून् सिकतामेहो सिकतारूपिणो मलान् ॥ ११ ॥
शीतमेहो सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।
शनैः शनैः शनैर्मेहो मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ १२ ॥
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ।

अथ पित्तमेहानाह ।

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ १३ ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेहो मषीनिभम् ।
हारिद्रमेहो कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ १४ ॥
विषं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठा सलिलोपमम् ।
विषमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः ॥ १५ ॥

अथ वातमेहानाह ।

वसामेहो वसामिश्रं वसाभं मूत्रयन्मुहुः ।
मज्जाभं मज्जामिश्रं वा मज्जमेहो सुदुर्मुहुः ॥
कषायं मधुरं रुक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ १६ ॥
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सालसीकं विषमञ्ज हस्तीमेहो प्रमेहति ॥ १७ ॥

अथ उपद्रवानां च ।

अविपाकोऽरुचिर्हृदिस्तन्द्राकासः सर्पौनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥ १८ ॥
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहदृष्णास्त्रिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजम्भनाम् ॥ १९ ॥
 वातजानामुदावर्तं कम्पहृदयहलोलताः ।
 शूलमुन्निद्रता शोषः श्वासः कासश्च जायते ॥ २० ॥
 यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च ।
 पिडिकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छाहृदिज्वरश्चासकासवीसर्पगौरवैः ।
 उपद्रवरूपेतो यः प्रमेहो दुष्प्रतिक्रियः ॥ २२ ॥

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाह ।

रजः प्रसेकान्मारीणां मासि मासि विशुद्धयति ।
 कृत्स्नं शरीरं दोषांश्च न प्रमेहन्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥
 जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि वीजदोषात् ।
 ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥
 सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
 मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 मधुमेहो मधुसमो जायते स किल द्विधा ।
 क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायो दोषाहतपथेऽयवा ॥ २५ ॥
 आहतो दोषलिङ्गानि सोऽग्निमित्तं प्रदर्शयन् ।
 क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कच्छसाध्यताम् ॥ २६ ॥
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनो रतः ॥ २७ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
 मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २८ ॥

विद्रधिश्चापि पिङ्का प्रमेहोपेक्षया दृश ।
 सन्निभमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ ३० ॥
 अन्तोन्नता च तट्टूपा निम्नमध्या शराविका ।
 गौरसर्षपसंस्थाना तत्रमाणा च सर्षपी ॥ ३१ ॥
 सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।
 जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३२ ॥
 अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्यदरेऽपि वा ।
 महती पिङ्का नीला सा बुधैर्विनता स्मृता ॥ ३३ ॥
 महत्यल्पचिता ज्ञेया पिङ्का चापि पुत्रिणी ।
 मसूरसंस्थानसमा विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३४ ॥
 रक्ता सिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी भवेत् ।
 विदारो कन्दवद्भुत्ता कठिना च विदारिका ॥ ३५ ॥
 विद्रधैर्लक्ष्णैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका च सा ॥ ३६ ॥
 ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ।
 विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥
 तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावदास्तुपरिग्रहः ॥ ३७ ॥
 गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिता ।
 सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिङ्काः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 दृष्ट्वासमांससङ्कोच मोहहिकामदज्वराः ।
 विसर्पमर्मसंरोधा पिङ्कानामुपद्रवाः ॥ ३९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकादृक्कौ ।
 कुलत्याद्य हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा ॥ ४० ॥
 मेहिनां तिक्तशकानि जाङ्गला हरिणाण्डजाः ।
 यवान्विकृतिर्मुद्गाः शस्यन्ते शालिषष्टिकाः ॥ ४१ ॥
 सौवीरश्च सुरा तक्रं तैलं क्षीरं घृतं गुडम् ।

अम्बेक्षुरसपिष्टाक्कामूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

तत्रादित एव प्रमेहिणमुपस्निग्धमन्यतमेन प्रियङ्गु-
सिद्धेन तैलेन वामयेत्यगाढं विरेचयेच्च विरेचनादनन्तरं सुर-
सादिकषायिणास्थापयेत् । महीषधमद्रदाकमुस्तावापेन मधु-
सैन्धवयुक्तेन दद्यामानं वा न्यग्रोधादिकषायिण निस्तैलेनेति ।

वातोत्कटेषु मेहेषु स्नेहपानं विशेषतः ।

पारिजातजयानिम्ब वङ्गिगायत्रिणा पृथक् ।

पाठायाः सागुरोः पीता हयस्य शारदस्य च ॥ ४३ ॥

जलेक्षुमद्यसिकताः शनैर्लवणपिष्टकान् ।

सान्द्रमेहान् कफान् घ्नन्ति काथाखाष्टौ समाक्षिकाः ॥ ४४ ॥

हरीतकीकटफलमुस्तलोभाः पाठा विडङ्गार्जुनधन्वयासाः ।

उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥ ४५ ॥

दावींविडङ्गं खदिरो धवस्य सुराक्ष कुष्ठागुरुचन्दनानि ।

हार्द्यग्निमन्यौ त्रिफला च पाठा मूर्वाभया चैव तथा खदंष्ट्र ॥ ४६ ॥

यवान्युशीराण्यभया गुडूची जम्बूशिवचित्रकसप्तपर्णाः ।

पादैः कषायाः कफमेहविघ्नैर्दशोपदिष्टा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ४७ ॥

उशीरलोभार्जुनचन्दनानामुशीरमुस्ता मधुकाभयानाम् ।

पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभया मुष्ककह्लकाणाम् ॥ ४८ ॥

लोभाम्रकालीयकधातकीनां विश्वार्जुनानां मिश्रिसीत्यलानाम् ।

शिरीषधान्यार्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥ ४९ ॥

अश्वत्थपाठासनवेतसानां कटुक्लृष्टैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।

पैत्तेषु मेहेषु सदोपदिष्टाः कषाययोगा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ५० ॥

कफमेहहरकायसिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।

पित्तमेहघ्ननिर्यूहं सिद्धं पित्तहरं घृतम् ॥ ५१ ॥

कम्पिलसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि ।

पटोलकालीयगदागुरुणि क्षौद्रेण लिङ्गात्कफपित्तमेहौ ॥ ५२ ॥

दूर्वा कसेरूपूतीक-कुक्षीकप्लवग्रीवसम् ।
जलेन क्षयितं पीतं शक्नोतिहृदरं परम् ॥ ५३ ॥
त्रिफलारम्बधद्राक्षा कषायो मधुसंयुतः ।
पीतो निवृन्ति फेनाङ्गं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ५४ ॥
द्वित्रा वज्रिकषायं वा पाठा कुटजरामठम् ।
तिक्ता कुष्ठञ्च संचूर्ण्य मर्पिमंही पिवेकरः ॥ ५५ ॥
पाठा शिरीषदुस्पर्शमूर्वातिन्दुककिंशुकम् ।
कपित्थानां भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
त्रिफला दारुदार्यब्दकाथः क्षौद्रेण मेहहा ।
कुटजासनदार्यब्दफलत्रयभवोऽथवा ॥ ५७ ॥
गुडूच्या खरसः पेयो मधुना सह मेहजित् ।
निशाकल्लयुतो धात्रीरसो वा माक्षिकान्वितः ॥ ५८ ॥
मधुना त्रिफलाचूर्णमथवाश्मजतूक्ष्वम् ।
लोहजं वाभयोत्थं वा लिङ्हेन्मेहनिवृत्तये ॥ ५९ ॥
कटंकटेरी मधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः ।
मिश्रः कषायः पातय्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ ६० ॥
फलत्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्ताञ्च निःकाथ्य निशांशकल्लम् ।
पिवेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ ६१ ॥

इति फलत्रिकादिः काथः ।

गोभक्षितान्यवान्मूत्रभावितान् केवलानपि ।
विषकोदश्लिता स्नादेन्नित्यमुद्गरसेन वा ।
भक्षयेन्मधुना मांसं प्रमेही यवपिष्टकम् ॥ ६२ ॥
मेदोन्ना वद्धमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु ।
यवास्तस्माद्विशिष्यन्ते प्रमेहेषु विशेषतः ॥ ६३ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्च श्लोष्णाकारग्वधासनम् ।
षाम्भं कपित्थं जम्बूञ्च प्रियालं ककुभं धवम् ॥ ६४ ॥

मधूकं मधुकं लोभं वृक्षं पारिमहकम् ।
 पटोलं त्रिफलाशकं च दन्तौचित्तकमादकम् ॥ ६५ ॥
 करञ्जत्रिफलाशकं भक्ष्यातकफलावि च ।
 एतानि सप्तभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६६ ॥
 न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधूना सह योजयेत् ।
 फलत्रयञ्चानुपिबेत्तेन मूत्रं विशुध्यति ॥ ६७ ॥
 एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
 प्रशमं यान्ति योगेन पिडका न च जायते ॥ ६८ ॥

इति न्यग्रोधाद्य' चूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफलातुल्यं गुग्गुलुश्च समांशिकम् ।
 गोल्लुरक्ताथसंयुक्तां गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ६९ ॥
 देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकाम् ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद् यथेष्टितम् ॥ ७० ॥
 प्रमेहान् वातरोगांश्च वातशोणितमेव वा ।
 मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरश्चाशु नाशयेत् ॥ ७१ ॥

इति त्रिकटुाद्या गुटिका ।

टाडिमस्य च वीजानि क्षमिष्यस्य च तण्डुलाः ।
 रजनी चविकाजाजी नागरं त्रिफला कणा ॥ ७२ ॥
 त्रिकण्टकस्य च फलं यवान्नी धान्यकं तथा ।
 वृक्षान्न चविकाकोलं सिन्धुवृक्षं समाहितैः ॥ ७३ ॥
 कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भोज्ये पाने प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च माषया ॥ ७४ ॥
 प्रमेहान् विंशतिं चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।
 कृच्छ्रं सुदाहणश्चैव हन्यादेव न संशयः ॥ ७५ ॥
 विषन्धानाहशूलघ्नं कामला ज्वरनाशनम् ।

दाहिमाद्यं घृतचैतद्विधिनां परिकीर्तितम् ॥ ७३ ॥

इति दाहिमाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुडूची फलापक्ववाः ।

दर्भाङ्गुराश्च गण्डीरौ रोहिषस्य च पक्ववाः ॥ ७७ ॥

काला पुनर्नवा श्यामा शारिवा देवदारु च ।

पिप्पली शृङ्गवेरश्च विडङ्गं मरिचानि च ॥ ७८ ॥

पाठा कम्पिक्तकं भार्गी द्वे हरिद्रे निदिग्धिका ।

एरण्डमूलं दन्ती च चित्रकं कटुरोहिणी ॥ ७९ ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि द्विस्तावत् स्यादयोरजः ॥ ८० ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

अलाभे चापि मद्यानां मेहान् जयति विंशतिम् ॥ ८१ ॥

श्वयथुश्च तथार्शांसि पाण्डुरोगं हलीमकम् ।

उदराण्यथ शूलानि प्लीहानश्चापि कर्षति ॥ ८२ ॥

एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकां कारयेद्विषक् ।

रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युर्बलमांसविवर्धनाः ॥ ८३ ॥

इति गोक्षुरादिष्वर्णगुटिकाः ।

कण्टकार्या गुडूच्याश्च संहरेच्च शतं शतम् ।

सङ्कुव्योलूखले विद्वांस्यतुर्दोणेऽश्वसः पचेत् ॥ ८४ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

त्रिकटु त्रिफला रास्ना विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ८५ ॥

काश्मर्यः पञ्चमूलानि पूतिकस्य त्वगेव च ।

कलिङ्ग इति सर्वाणि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ८६ ॥

अक्षमात्रं पिबेत् प्रातः शालिभिः पयसा हितैः ।

प्रमेहं मधुमेहश्च मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् ॥ ८७ ॥

आलस्यश्चान्महृषिश्च कुष्ठरोगं विशेषतः ।

अथ चैव निहन्त्येतद्वाक्का सिंहाद्यतं हृतम् ॥ ८८ ॥

इति सिंहाद्यतं हृतम् ।

दशमूलं करञ्जो ह्री देवदाह हरीतकी ।

वर्षाभूर्वरुणो दन्तौ चित्रकं सपुनर्नवम् ॥ ८९ ॥

सुधानीपकदम्बाश्च विष्वभक्तातकानि च ।

शटौ पुष्करमूलश्च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ९० ॥

पृथग्दशपलान् भागानेतांस्तोयार्मणे पचेत् ।

यवकोलकुलत्यानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९१ ॥

तेन पादावशेषेण हृतप्रस्थं पचेद्भिषक् ।

निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥ ९२ ॥

शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा कम्प्लकं तथा ।

वर्गेषानेन तस्मिन् पाययेत्तु यथा बलम् ॥ ९३ ॥

एतद्वाक्कात्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।

कुष्ठप्रमेहगुल्मांश्च श्वयथं वातशोणितम् ॥ ९४ ॥

प्लीहोदराणि चार्शांसि विद्रधिं पिङ्काश्च याः ।

अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥ ९५ ॥

पृथक्तोयार्मणे तत्र पचेद्द्रव्याच्छतं शतम् ।

शतत्रयाधिके तोय सुक्ष्मर्गक्रमतो भवेत् ॥ ९६ ॥

इति वाक्कात्तरं हृतम् ।

चर्जुनपटोलनिस्त्रैः सवचा दीप्यकरसा समञ्जिष्ठैः ।

भक्तातकागुरुघनैः सगदानलचन्दनोशीरैः ॥ ९७ ॥

गोक्षुरकसोमवल्कैर्निम्बपटोलैर्हरिद्रया वरया ।

अशमन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तो न चैव लोभ्रेण ॥ ९८ ॥

मञ्जिष्ठातिविषाभ्यां कल्कैर्वा कषायैः पचेत्तैलम् ।

कफवातोत्थे मेहे पित्तज्ञाते साधयेत्सर्पिः ॥ ९९ ॥

इति चर्जुनाद्यं हृतं तैलं वा ।

शोकशठकं सदलमूलफलं गृहीत्वा
 सङ्गृहितं पलशतं कथितम् तु तोये ।
 पादस्थितेन च जलेन पलानि दत्त्वा
 पञ्चाशतञ्च विपचेदथ शर्करायाः ॥ १०० ॥
 तस्मिन् घनत्वमुपमच्छति चूर्णितानि
 दद्यात्पलद्वयमितानि सुभेषजानि ।
 शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगैला-
 जातीयकोशककुभत्रपुसीफलानि ॥ १०१ ॥
 वांसीपलाष्टकमिह प्रविधाय नित्यं
 लेह्यं सुसिद्धममृतं पलसंमितम् ।
 हस्त्याशु मूत्रपरिदाहविबन्धशृङ्गान्
 कृच्छ्राश्मरीरुधिरमेहमधुप्रमेहान् ॥ १०२ ॥

इति गोचुराद्यलेहः ।

सारवर्गकषायं चतुर्थांशवशिष्टमवतार्य परिप्लाव्य पुन-
 रपनीय साधयेत् । सिध्यति चामलकलोघ्नप्रियङ्गुदन्तीकृष्णा-
 यस्ताम्रचूर्णानि आवपेत् । तदेतदनुपदग्धं लेहीभूतमवतार्य-
 त्तुगुप्तं निदध्यात् ततो यथा योगमुपयुञ्जीत एषः लेहः सर्व-
 मधुमेहानपहन्ति ।

इति सारलेहः ।

असनञ्च प्रियालञ्च सालञ्च खादिरं तथा ।
 शालवर्गं तथा ग्राह्यं भवेच्चैतद्विचक्षणैः ॥ १०३ ॥
 मधुमेहत्वमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितम् ।
 योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥ १०४ ॥
 मासि शुक्रे शुषी वापि शैलाः सूर्यांशु तापिताः ।
 जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥ १०५ ॥
 शिलाजत्विति विख्यातं महाव्याधिनिवारणम् ।

जप्त्वादीनाञ्च लोहानी जप्त्वा मन्थतमैश्च यत् ॥ १०६ ॥
 ज्ञेयं तद्वन्धतस्यापि जप्त्वा नि प्रथितं क्षिप्तौ ।
 लोहाद्भवति यद्यस्या षष्ठिलाजतु जतुप्रभम् ॥ १०७ ॥
 अथ लोहस्य तद्दीर्घं रसं वापि विभर्त्ति तत् ।
 त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥ १०८ ॥
 यथा तथा प्रयोगोऽपि अष्टः अष्टगुणः स्मृतः ।
 तत्सर्वं तिक्तकटुकं कषायातुरसं सरम् ॥ १०९ ॥
 कटुपाक्युष्णवीर्यञ्च शोषणं हृदनं तथा ।
 तत्र यल्लघु कृष्णामं स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥ ११० ॥
 गोमूत्रगन्धि नीलं वा तत्रधानं प्रचक्षते ।
 तद्भावितं सारगणैर्हृतदोषं दिनादितः ॥ १११ ॥
 पिबित्सारोदकेनैव क्षणपिष्टं यथा बलम् ।
 जाङ्गलेन रसेनाद्यात्तस्मिन् जीर्णे तु भोजनम् ॥ ११२ ॥
 उपयुज्य तुलामेकाममृतस्वीवाश्मज्जनः ।
 विजित्य मधुमेहाख्य मातङ्गं रोगशङ्करम् ॥ ११३ ॥
 धपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ।
 शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दशतीलिकम् ॥ ११४ ॥
 भस्मातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
 मैहं कुष्ठमपस्मार मुष्मादं श्लोपदं तथा ॥ ११५ ॥
 शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
 व्यपोहत्यचिरात्काला षष्ठिलाजतु निषेवितम् ॥ ११६ ॥
 न सोऽस्ति रोगो यं वापि न हन्त्योत्तं षष्ठिलाजतु ।
 शर्करां चिरसंभूतां भिनत्ति च तद्याश्मेरीम् ॥ ११७ ॥
 भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये मेषजैर्हितैः ।
 एवं च माक्षिकं धातुं तापीजमद्यतोपमम् ॥ ११८ ॥
 मधुरं काश्चनाभासं मन्त्रं वा राजतप्रभम् ।

व्यपीकृतिः कृत्वा न कुर्वन्नेव पाण्डुसंख्यमान् ॥ ११८ ॥

तद्भावितान् कुर्वन्नेव कपोतांसः निवर्त्तयेत् ॥ ११९ ॥

इति निदानपञ्चाशिः पञ्चमः ।

प्रमेहपिडकानां प्राकार्यैः रक्तावसेचनम् ।

पाठनञ्च विप्रकाशां तासां पातं प्रशस्यते ॥ १२० ॥

क्वाथो वनस्पतेर्वस्त्रभूषं तीक्ष्णञ्च शोधनम् ।

एलादिकेन क्लृप्तेन तैलं व्रणनिशोधनम् ॥ १२१ ॥

क्वाथमात्रगन्धदीपां कुर्व्यादुहर्त्तनानि च ।

सालस्रादिना सेकं भोक्त्वा दीर्घणक्तादिना ॥

प्रमेहिणो यदाशुत मनाविलसप्रिच्छिलम् ।

विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ १२२ ॥

इति रक्तवेतसवर्धितः प्रमेहविदानपिक्काधिकारः समाप्तः ।

अथ मेदोनिदानमाह ।

पथ्यायामदिवास्वप्न क्षेपलाहारसेविनः ।

मधुरास्त्ररसप्रायः क्षेष्टाश्चेदो विवर्धते ॥ १ ॥

मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्पस्थान्ये न धातवः ।

मेदस्तु चीयते तस्मा दशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

क्षुद्रखासलघामोहः स्त्रग्धनसादनैः ।

युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरक्षप्रणोऽल्पमैद्युनः ॥ ३ ॥

मेदस्तु सर्वभूतानां सुदृढेऽस्तिषु स्थितम् ।

षतएवोदरे हृदिः प्रायो मेदस्त्रिणो भवेत् ॥ ४ ॥

मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्तुल्यस्त्रग्ध्नः साह्वारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥

तस्मात्स शीघ्रं जरयन्साह्वारश्चापि काङ्क्षते ।

विकारांश्चाश्रुते घोरां कांश्चित्कालविपर्ययात् ॥ ६ ॥
 एतावपद्रवकरो विशेषादग्निमाकरो ।
 एतौ हि दहंतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥ ७ ॥
 मेदस्मतीव संवृष्टे सङ्घसैवानिलादयः ।
 विकारान्दारुणान् कृत्वा नाशयत्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
 मेदोमांसातिवृष्टत्वाच्चलस्त्रिगुदरस्तनः ।
 अययोपचयोक्ताही नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
 स्थूले स्पर्द्धस्तराः कुष्ठाः विसर्पाः सभगन्दराः ।
 ज्वरातीसारमेहार्शः क्षीपदापचिकामलाः ॥ १० ॥
 मेदसः स्वेददौर्गन्ध्या ज्ञायते जन्तवोऽणवः ॥

अथ चिकित्सानाह ।

पुराणाः शालयो मुक्ताः कुलत्थोद्दालकोद्ववाः ।
 लवणा वस्तयस्यैव सेव्या मेदस्त्रिना सदा ॥ ११ ॥
 अस्त्रप्रश्च व्यवायश्च व्यायामश्चित्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणाति विवर्धयेत् ॥ १२ ॥
 अमचिन्ता व्यवायाध्व क्षीद्रजागरणप्रियः ।
 हन्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्शामाकभोजनम् ॥ १३ ॥
 सचव्यज्जीरकव्योष हिङ्गुसौवर्चलामलाः ।
 मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वज्रिदीपनाः ॥ १४ ॥
 फलत्रयं त्रिकटुकं सतैलं लवणाम्बितम् ।
 षण्मासादुपयोगेन कफमेदोऽनिलापहम् ॥ १५ ॥
 विडङ्गं नागरं क्षारं काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णन्तु प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १६ ॥
 मूत्रं वा त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं मधूदकम् ।
 विष्वादि पञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षीद्रसंयुतः ॥
 अतिस्थौल्यहरः प्रोक्तो मण्डश्च सेवितो भुवम् ॥ १७ ॥

कर्कशदलाङ्गिसलिलं शतपुष्पाङ्गिरुसंयुक्तम् ।
 पुटकेन हन्ति नियतं सर्वभवां मेदसां वृद्धिम् ॥ १८ ॥
 क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।
 मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥ १९ ॥
 गवेधुकानां पिष्टानां यवानाञ्चाथ शक्तवः ।
 सक्षौद्रत्रिफलाकाथः पीतो मेदोहरो मतः ॥ २० ॥
 गुडूचीत्रिफलाकाथस्तथा लोहरजो युतः ।
 अशमजं महिषाक्षं वा तेनैव विधिना पचेत् ॥ २१ ॥
 अतिमुक्ताहीजमध्यं मधुलीढं हन्युदरवृद्धिम् ।
 मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजनो भुङ्क्ते ॥ २२ ॥
 यद्वोरुवृकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निशां सकलाम् ।
 तस्य सलिलस्य पानाज्जठरवृद्धिं शमं नयति ॥ २३ ॥
 प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।
 उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबन् क्लेशतनुर्भवेत् ॥ २४ ॥
 वदरीपत्रकल्केन पेया काञ्चिकसाधिता ।
 स्थौल्यं नश्येदग्निमन्य रसं वापि शिलाजतु ॥ २५ ॥
 शैलेय कुष्ठागुरुदेवदारु कौन्ती समुस्तान्यथ पञ्चपत्रैः ।
 श्रीवासपृष्ठाखरपुष्पदेव पुष्पं तथा सर्वमिदं प्रपिथ्य ॥ २६ ॥
 धतूरपत्रस्य रसेन गाढं मुहूर्त्तं न स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥
 मृतातुटिविल्ववत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
 ममवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिडकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २८ ॥

इति अमृतादिगुग्गुलुः ।

प्योषाग्नित्रिफलामुस्त विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

षादनं सर्वान् जयेद्वाधीश्वरः श्लेष्मामवातजान् ॥ २९ ॥

इति दशाक्षी गुग्गुलुः ।

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफलाच्छदिरं हृषम् ।
 त्रिवृतालम्बुषा शृण्णौ निर्गुण्णौचित्रकस्तथा ॥ १० ॥
 एषां दशपलान् भागां स्तोये पञ्चादके पचेत् ।
 पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥ ११ ॥
 पलद्वादशकं देयं कृत्वालोहं सुचूर्णितम् ।
 पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलान्वितम् ॥ १२ ॥
 पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते ।
 प्रस्थाङ्गं माक्षिकं देयं शिलाजतु पलद्वयम् ॥ १३ ॥
 एलात्वचः पलाईश्च विडङ्गानि पलत्रयम् ।
 मरिचाञ्जनकण्ठे हे द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥ १४ ॥
 पलद्वयन्तु कासीसं सूक्ष्मचूर्णकृतं बुधैः ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमयितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ १५ ॥
 ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ।
 अनुपानं क्षिपेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥ १६ ॥
 वातश्लेष्महरं ओष्ठं कुष्ठमेदोहरं परम् ।
 कामलापाण्डुरोगघ्नं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥ १७ ॥
 मूर्च्छामोहविषोन्मादं गराणि विषमाणि च ।
 स्थूलानां कर्षणं ओष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥ १८ ॥
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ।
 बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणसुत्तमम् ॥ १९ ॥
 श्रीकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।
 नाग्रीयात्कदलीकन्दं काष्ठीकं करमर्दकम् ।
 करौरं कारवेज्जञ्च षट्ककाराणि वर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति लोहरसायनम्

सालसारादिनिर्यूहं चतुर्थांशवशेषितम् ।
 परिस्रुतं ततः श्रूतं मधुना मधुरौकतम् ॥ ४१ ॥

फाण्तितीभाव मापन्नं गुडं शोधितमेव वा ।
 क्लृण्वपिष्टानि चूर्णानि पिप्यत्वादेर्गणस्य च ॥ ४२ ॥
 एकध्रमावपेत् कुम्भे संस्कृते घृतभाविने ।
 पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रक्षिप्ते चान्तरे शुचौ ॥ ४३ ॥
 सूक्ष्माणि तीक्ष्णलोहस्य तनुपत्राणि बुद्धिमान् ।
 खादिराङ्गारतप्तानि बहुशः प्रक्षिपेद्बुधः ॥ ४४ ॥
 सुपिधानं ततः कृत्वा यवपल्लवे निधापयेत् ।
 मासांस्त्रींश्चतुरो वापि यावदालोहसंक्षयात् ॥ ४५ ॥
 ततो जातरसं जन्तुः प्रातः प्रातर्यथा बलम् ।
 उपयुञ्ज्याद्यथा योगमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 एष स्थूलं कृशेन्नूनं नष्टस्याग्नेः प्रसाधनम् ।
 शोथघ्नः कुष्ठमेहघ्नो गुल्मपाण्डुमयापहः ॥ ४७ ॥
 ग्रीहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनम् ।
 अभिथन्दापहरणो लोहारिष्टो महागुणः ॥ ४८ ॥

इति खीहारिष्टः ।

व्योषचित्तकशिग्रूणि क्षिफलां कटुरोहिणीम् ।
 हृत्कृत्यो द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ ४९ ॥
 हिङ्गुकेवूकमूलानि यवानी धान्यचित्तकम् ।
 सौवर्चलमजाजी च हृषुषा चेति चूर्णयेत् ॥ ५० ॥
 चूर्णं तैलघृतक्षौद्र भागा स्थुर्मानतः समाः ।
 शक्नूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिवेत् ॥ ५१ ॥
 प्रयोगात् त्वस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ ५२ ॥
 पाण्डुः ग्रीहामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासी गलग्रहः ॥ ५३ ॥

क्षमयो ग्रहणीदोषः श्वेतं स्त्रीस्यमतीव च ।

नराणां दीप्यते वङ्गिः स्मृतिर्बहिः वर्धते ॥ ५४ ॥

इति व्रीषाद्यः श्लेषयोगः ।

त्रिफलातिविषामूर्धा त्रिद्विचित्रकवासकैः ।

निम्बारग्वधपङ्कज्या सप्तपर्णानिशाङ्गयैः ॥ ५५ ॥

गुडूचोन्द्रासुरी क्षणा कुष्ठसर्षपनागरैः ।

तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसम्प्लुतम् ॥ ५६ ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूष नस्यवस्तिषु योजितम् ।

स्थूलतालस्य पाण्डादीन् क्षयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

चन्दमं कुङ्कुमोशीरं प्रियङ्गुतृटिरोचनाः ।

तुरष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरो जातिपत्रिका ॥ ५८ ॥

जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।

नलिका नलदं कुष्ठं हरेणु तगरं प्लवम् ॥ ५९ ॥

नखं व्याघ्रनखं सृक्का वीलोदमनकं तथा ।

स्थोण्यकं चोरकञ्च शैलेयं शैलबालुकम् ॥ ६० ॥

सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षा तामलकी तथा ।

लामञ्जकं पद्मकञ्च धातक्याः कुसुमानि च ॥ ६१ ॥

प्रपीण्डरीकं कर्चूरं समांशैः शाणमात्रकैः ।

महासुगन्धिमित्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

प्रस्वेदमलदीर्गन्धं कण्डूकुष्ठहरं परम् ।

अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु हृष्टः सप्ततिकोऽपि वा ॥ ६३ ॥

युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवत्सलः ।

सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेच्च प्रमदा शतम् ॥ ६४ ॥

बन्ध्यापि लभते गर्भं घण्टोऽपि पुरुषायते ।

॥ इति महासुखविवर्तिनम् ॥

विचकिलपत्रहरिद्रे कर्काटिपत्र' सद्गर्वया सहितम् ।

सम्यक् गात्रसंयत्तं घर्षं विविधं शसनं याति ॥ ७७ ॥

हस्तपादक्षुत्तौ योग्यं गुग्गुलुपञ्चतिलकम् ।

अशक्तौ पञ्चतिलं वा प्रक्षाद्यादेदसंश्रितः ॥ ७८ ॥

इति कृच्छ्रसंस्कारः मन्त्रोन्मेषादिभिश्चाधिकारः समाप्तः ।

अथ उदररोगनिदानमाह ।

रोगाः सर्वेऽपि सन्धेऽह्नौ कृत्स्नामुदराधिभूताः ।

अजीर्णाश्चक्षिनेष्वाग्नेर्जायन्ते मलसञ्चयान् ॥ १ ॥

रुद्धा स्नेदास्तुवाहीनि दोषाः स्तोतांसि सञ्चिताः ।

प्राणान्पानान् सन्दूष्य जनयन्त्युदरं कृच्छ्राम् ॥ २ ॥

तत्पूर्वरूपं बलवर्थकाङ्क्षा मशीमिनाभौ जठरे निरोधः ।

जीर्णापरिज्ञानविदाहयुक्तौ मस्यौ रुक्णः पादगतश्च शोथः ॥ ३ ॥

आधानं गसनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलास्थिता ।

शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।

दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ ४ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहणक्षतौदकैः ।

सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपात्राभिक्षुचिषु ।

कुचिपात्रोदरकाटी मुँठरुक् पर्वभेदनम् ॥ ६ ॥

शुष्ककासाङ्गमर्दश्च गुह्यता मलसंघट्टः ।

श्यावाकृण्णवादिस्त्रिमकस्मादृच्छिन्नासत्रम् ॥ ७ ॥

सतोदभेदमुदरं तनुः क्षण्यगिराततम् ।

आज्जातदृष्टिबन्धश्चमाहृतं प्रकरोति च ॥ ८ ॥

वायुश्चात्र सारुक् शब्दो विक्षरेत् सर्वतो गतिः ।

जम्बूतैरोदरं सर्वं प्रायः क्षण्यतसं मतम् ।

बलिनस्त्रिदशजित्स्त्रियुक्ताध्य नवोत्थितम् ॥ ८ ॥
 प्रजातशब्दमंरुजं सशब्दं नातिभारिकम् ।
 सदा गुडगुडाद्यन्तं शिलाकालगवाक्षितम् ॥ १० ॥
 नाभिं विष्टभ्य पायी तु वीगं कृत्वा प्रशाम्यति ।
 हृदङ्गणकटिनाभिगुदं ग्रन्थेकशूलिनः ॥ ११ ॥
 कर्कशं सृजतेऽपानं नातिभन्दे च घावके ।
 लोलस्याचिरमेवास्ये मूत्रेऽप्ये संहते बहिः ।
 प्रजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः ॥ १२ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

उपक्रमेद्विषग्दोष बलकालविशेषवित् ।
 स्थिरादिसर्पिषः पानं स्नेहस्त्रेदविरचनम् ॥ १३ ॥
 वेष्टनं वाससा नाभौ सोखनञ्चोपनाहनेम् ।
 चित्रतैलं स्थिराद्यन्तु निरुहः सानुवासनः ।
 पयोधूपरसान्नाञ्च योज्यं वातोदरे क्रमात् ॥ १४ ॥
 एरण्डतैलं दशमूलमित्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
 निहन्ति वातोदरशोथशूलं काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ १५ ॥
 कुष्ठं दन्ती यवचारं ध्योषं त्रिलवणं वंशः ।
 प्रजाजी दीप्यकं हिङ्गुं स्वर्जिका चण्डिचकम् ॥ १६ ॥
 शण्ठी चोष्णाश्वना पीता वातोदररुजापहा ॥ १७ ॥
 दशमूलीकषायिण क्षीरवृत्ति शिलाजतु ।
 सद्यो वातोदरी क्षीर मीङ्गं वास्रातु केवलम् ॥ १८ ॥
 सासुद्रभीवर्चलसैन्धवानां क्षारो यवानामजमोदकश्च ।
 सपिप्पलीचित्रकमृग्वेरं हिङ्गुं विडम्बेति समानिहृष्यात् ॥ १९ ॥
 एतानि चूर्णानि घृतानि गुञ्जीत पूर्वं क्षयले प्रशस्यम् ।
 वातोदरं गुल्ममजीर्णमुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीश्च कुष्ठम् ॥ २० ॥

अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरश्चेति निहन्ति सद्यः ॥२॥

इति सामुद्रायं चूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।

सञ्जीवैरर्धपलिकैर्हिप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

कल्कैर्हिपञ्चमूलस्य तुलार्धस्य रसेन तु ।

दधिमण्डाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् ॥ २३ ॥

श्लयथुं वातविष्टम् गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ।

अनया मात्रया वारहयं पाच्यमिदं हविः ॥ २४ ॥

इति दशमूलषट्पलं घृतम् ।

दशमूलीकषायेण रास्त्रानागरदारुभिः ।

पुनर्नवाभ्याश्च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥ २५ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

लग्नस्य तुलामिकां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ २६ ॥

तत्कायश्च परिस्राव्य विशाले ताम्रभाजने ।

चित्रतैलाढकं दद्यात् भेषजानि प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

त्रिकटुत्रिफलादन्ती हिङ्गुसैन्धवचित्रकम् ।

देवदारुवचाकुष्ठं मधुशिषुपुनर्नवम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलविडङ्गानि दीप्यकं हस्तिपिप्पली ।

एतेषां पलिकान् भागां स्निग्धतार्धपलानि च ॥ २९ ॥

पिष्टा कषायेष्णानेन शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तत्पिबेष्वातकृत्याय यथाग्निबलमात्रया ॥ ३० ॥

निहन्ति सर्वरोगाणि जठराणि विशिघ्रतः ।

मूत्रक्षयमुदावर्त्तं मन्त्रवृद्धिं गुदक्षमौन् ॥ ३१ ॥

पार्श्वकुक्षिभवं शूलं मामशूलमरोचकम् ।

यज्ञदंष्ट्रीक्षिकानाहान् म्लीहानश्चापवेदनाम् ॥ ३२ ॥

मासमात्रेण नमस्कृतिं चाशीतिर्वातजा गदाः ।

इति वयनतैलम् । इति वायोदरम् ।

अथ पित्तोदरनिदानमाह ।

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकाश्चता ।

भ्रमोऽतीसारः पीतत्वं त्वगादामुदरं हरित् ॥ ३३ ॥

पीततान्मशिरानहं सखेदं सोष्णं दह्यते ।

धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ ३४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

दुर्बलत्वनुवासादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ३५ ॥

सञ्जातबलकायाग्निं जातस्निग्धं विरेचयेत् ।

त्रिवृत्कल्केन पयसा रुक्कस्य शृतेन वा ।

शातलात्रायमाणान्भ्यां कृतेनारम्यधेन च ॥ ३६ ॥

घृतं पित्तोदरे देयं मधुरौषधसाधितम् ।

स्यान्निवृत्तिफलासिद्धं पश्चात्सर्पिर्विशोधनम् ॥ ३७ ॥

न्यषोधादिकाषायेण सर्पिः क्षौद्रसितायुतम् ।

ग्रास्त्रापनं प्रयोक्तव्यं स्नेहवस्तिसमन्वितम् ॥ ३८ ॥

सान्द्रपायससिद्धेन कर्त्तव्यमुपनाशनम् ।

स्थिरादिसाधितं तैलं क्षीरञ्च प्राशने हितम् ।

पञ्चमूलौशृतं क्षीरं पित्तोदरविनाशनम् ॥ ३९ ॥

पृश्निपर्णी बला व्याघ्रौ लाक्षानागरसाधितम् ।

क्षीरं पित्तोदरं हृस्मि इति पित्तोदरे क्रिया ॥ ४० ॥

इति पित्तोदरम् ।

अथ त्रीणोदरनिदानम् ।

त्रेणोदरेऽङ्गसदमं श्लेष्मण्युर्गौरवं तथा ।

निद्राक्षोऽरुचिः श्वासः कासः शीतलं त्वगादिषु ॥ ४१ ॥

उदरं स्तिमितं क्षिप्तं शुक्लराजीतं महत् ।

चिराभिद्विकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ ४२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

श्लेष्मोदरिणस्तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिषाः स्नेहयित्वा,
सुहृद्दीरविपक्षेनानुलोम्य च, त्रिकटुकमूत्रतैलप्रणादेन
मुस्तकादिक्वाथेनास्थापयेदनुवासयेच्च । किट्सर्षपामलक-
वीजैश्चोपनाहयेत् उदरिणं भोजयेच्चैनं त्रिकटुप्रणादेन
कुलत्पयूषेण पयसा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ।

व्योषयुक्तं कुलत्पाम्बु पयो वा भोजने हितम् ।

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्तुतिभिस्तथा ।

सक्षीरतैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ४३ ॥

इति कफोदरम् ।

अथ सन्निपातोदरनिदानसाह ।

स्तियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टास्त्रूषीविषसेवनाद्वा ॥ ४४ ॥

तेनाशु रक्तां कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ॥ ४५ ॥

तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ।

सचातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृणया च

दूष्योदरं कौर्त्तितमेतदेव ग्रीहोदरं कौर्त्तयती निबोध ॥ ४६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सन्निपातोदरे कार्य्य एष एव क्रियाक्रमः ।

रौह्रीतकाभयाकल्कां गोमूत्रेण विभावितम् ।

पीतं सर्वोदरग्रीहमेहार्थः कृमिगुल्मनुत् ॥ ४७ ॥

सप्तलाशङ्किनौसिद्धं घृतं चात्र विशेषनम् ।

दन्तीद्रवन्तीफलञ्जं तैलं दूष्योदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

नागरं त्रिफलाप्रसङ्गं घृततैलं तथादकम् ।

मस्तुना साधयित्वा तु पिबेन्नर्बोदरापहम् ॥ ४८ ॥

कफमातसम्भूते गुल्मे चैव प्रशस्यते ॥ ५० ॥

इति नागराक्षं वनकम् । इति त्रिदीपद्वयम् ।

अत ऊर्ध्वं निगद्यन्ते सामान्या योगसम्प्रदायः ।

दोषैः कुक्षौ हि सम्पूर्णं वङ्गिर्मन्दत्व मिच्छति ॥ ५१ ॥

तस्माद्योज्यानि पेयानि दीपनानि लघूनि च ।

शालिषष्टिकगोधूमं यवनौवारभोजनम् ॥ ५२ ॥

विरिकास्थापनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ।

उदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ५३ ॥

आयामाघ्र दिवास्त्रप्रस्नेहपानानि वर्जयेत् ।

तथोष्णलवणास्त्रानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ ५४ ॥

नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं विवर्जयेत् ।

उदरिणां मलाव्यत्वाद्बहुशः शोधनं हितम् ॥ ५५ ॥

क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा शक्यम् ।

ज्योतिष्मत्या पिबेत्तैलं पयसा वा दिनाष्टकम् ॥ ५६ ॥

कङ्कुष्ठचूर्णं सुस्ताम्बुपीतं संसेव्य मानवः ।

अष्टाभ्योऽप्युदरेभ्यश्च द्रुतं कुर्यान्निवृत्तिकाम् ॥ ५७ ॥

सुहीपयोभाषितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः ।

सहस्रमुपयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥ ५८ ॥

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ५९ ॥

यवानीहपुषाजाजी व्योषयुक्तं कफोदरी ।

सन्निपातोदरी क्षिप्रं त्रिकटुच्चारसैन्धवैः ॥ ६० ॥

बभ्रोदरी च हपुषा दीप्यकाजाजीसैन्धवैः ।

पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षीद्रसंयुतम् ॥

भूषणच्चारलवणैर्युक्तं निक्षयोदरी ॥ ६१ ॥

शिसाजतूनां मूत्राणां मुखोष्णिकफलकम् ॥
 कुह्यौचौरपयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ ६२ ॥
 पूतीकरञ्जवीजं मूत्रकवीजं नकादनीमूलम् ।
 शङ्खभस्म च काष्ठीकपीतं शमयेज्जलोदरमपि ॥ ६३ ॥
 कलिङ्गवीजश्राणश्च श्राणः टङ्कणह्निङ्गुनोः ।
 शङ्खश्राणसमायुक्तं षड्वा पिप्पलीमाषकाः ॥ ६४ ॥
 गोमूत्रेण तु सपिथ्य पीतं शमयति द्रुतम् ।
 उदराणि च सर्वाणि चिरजातोदकान्यपि ॥ ६५ ॥
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसाऽन्नाम्बुवर्जितम् ।
 पीतमौष्ट्रमजामूत्रं श्लेष्मदूरनाशनम् ॥ ६६ ॥
 यः पिबेत्प्रातरुत्थाय चञ्चलचित्तकमिन्द्रितम् ।
 क्षिप्रं तस्य जवेदौष्ट्रमसाध्यमपि चोदरम् ॥ ६७ ॥
 विशाला शङ्खिनीदन्ती त्रिदन्तीलीफलत्रयम् ।
 निशाविडङ्गकम्पिष्ठं मूत्रे चोदरवान् पिबेत् ॥ ६८ ॥
 पेयं वा चञ्चदन्त्यग्निविडङ्गं व्योषकक्षितम् ।
 पेयो वा शृङ्गवेराम्बु, कषायो दारुवह्निजः ॥
 चञ्चविश्वसमुत्थो वा पेयो जठरशान्तये ॥ ६९ ॥
 क्षारद्वयानलव्योष नीलीलवणपञ्चकम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ ७० ॥
 विडङ्गं चित्रकं दन्ती चञ्च व्योषश्च तत् पयः ।
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धसुदरं जयेत् ॥ ७१ ॥
 गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती नीलिनीकल्कसंयुतम् ।
 सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रपानमाचरेत् ॥ ७२ ॥
 देवद्वुमं शिशुं च पूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामथवाश्मगन्धाम् ।
 पीत्वाशु हन्याज्जठरं प्रवृद्धं क्षमीन् सञ्जोषानुदरञ्च दूष्यम् ॥
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्कोद्भिष्टं प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ ७४ ॥
सुकपयसा परिभावित तण्डुलचूर्णेर्निर्मितः पूपः ।
उदरमुदारं हन्या योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ ७५ ॥
वधूलस्य त्वचं श्रेष्ठां काथयेत्सलिलेन तु ।
पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ ७६ ॥
तत्पिबेत्तक्रसंयुक्तं तक्रभोजी मिताशनः ।
निहन्त्यादाशु योगोऽयं जलोदरमपि ध्रुवम् ॥ ७७ ॥
मूत्राण्यष्टावदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा पयसैव प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
देवदारुपलाशकं हस्तिपिप्पलिशिग्रुभिः ।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥ ७९ ॥
पटोलपत्रं रजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।
कम्पिप्लकं नीलिनी च त्रिवृतं चेति चूर्णयेत् ॥ ८० ॥
षडाद्यान् कार्षिकानन्त्रां स्त्रीश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ८१ ॥
विरिक्तो जाङ्गलरसै रोदनं मृदु भोजयेत् ।
मण्डं पेयाच्च पीत्वा वा सव्योषं षडङ्गं पयः ॥ ८२ ॥
शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं ततः पुनः ।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकानि च ॥ ८३ ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं वापि कर्षति ॥ ८४ ॥
अत्र पटोलादीनां भागाः कार्षिका अन्येषां द्वित्रिचतु-
र्गुणाः भागा ग्रहणीयाः । इति पटोलाद्यं चूर्णम् ।
यवनी हपुषा धान्यं त्रिफला सोपकुक्षिका ।
कारवी पिप्पलीमूल मजगन्धा शटी वचा ॥ ८५ ॥
शताङ्गा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रकम् ।
ह्री क्षारी पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ ८६ ॥

विडङ्गश्च समांशानि द्रुतिभामल्लयं भवेत् ।
 त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे शातला स्याच्चतुर्गुणा ॥ ८७ ॥
 एष नारायणो नास्ती चूर्णो रोगमणायहः ।
 एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ ८८ ॥
 तक्रणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ।
 आनङ्गवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ ८९ ॥
 दधिमण्डेन विड्भेदे दाडिमाम्बुभिरर्शसि ।
 परिकर्त्तिषु वृक्षान्मैरुष्याम्बुभिरजौर्णके ॥ ९० ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलप्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥ ९१ ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सङ्गरे कृत्रिमे विषे ।
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ९२ ॥

इति नारायणचूर्णम् ।

तिलसर्पपनालानि यवनालं सुधामपि ।
 दशमूलमपामार्गं दन्तीं चित्रकमाढकीम् ॥ ९३ ॥
 मधूकमैन्द्रीं त्रिफलां त्रिवृतां करवीरकम् ।
 पुनर्नवां वृश्चिकालीमर्ककम्पिप्लनिम्बकम् ॥ ९४ ॥
 एतान् दशपलान् भागान् युक्त्या दग्ध्वा समावपेत् ।
 गोमूत्रे द्रोणसंयुक्ते सप्तकत्वस्तु पाचयेत् ॥ ९५ ॥
 वचामतिविषां पाठां द्वे हरिद्रे महौषधम् ।
 त्रिवृत्कम्पिप्लकं चारं तथैव लक्षणानि च ॥ ९६ ॥
 महौषधं शिशुफलं कुष्ठं भस्मातकानि च ।
 पिप्पलीं च विडङ्गानि त्रिफलां देददारु च ॥ ९७ ॥
 कटुकां रोहिणीं सुस्तं दन्तीं हिङ्गुल्लवेतसम् ।
 दधिशुक्लारनालाना माढकाढकमाचरेत् ॥ ९८ ॥
 समांशकेन भागेन सर्पिस्तैलं विपाचयेत् ।

विगताचिर्यथाशान्तमधैतद्वतारयेत् ॥ ८८ ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

रुचैरस्त्रैश्च पानैश्च क्षीरैर्मूत्रेण वा पुनः ॥ १०० ॥

महाक्षार इति ख्यातो जठराणां विनाशनः ।

प्लीहान्यर्शांसि गुल्मानि सशूलं हृदयग्रहम् ॥ १०१ ॥

यक्ष्माणश्च प्रमेहश्च पाण्डुरोगं भगन्दरम् ।

सक्तमिग्रहणीदोषान् व्रणोदावर्त्तकुण्डलम् ॥

मूत्रकच्छमपस्मारं क्षारोऽयं विनिवर्त्तते ॥ १०२ ॥

इति महाक्षारः ।

सुकक्षीरदन्ती त्रिफला विडङ्गमिन्ही त्रिवृच्चित्रककर्षकक्कम् ।

वृत्तं विपक्वं कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याक्षसमानकर्षम् ॥ १०३ ॥

पौलोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरिक्ते पेयां रसं वा प्रचरेद्विधिघ्नः ।

नाराचमेतज्जठरामयाणां युक्त्योपजुष्टं समनुप्रदिष्टम् ॥ १०४ ॥

इति नाराचघृतम् ।

त्रिफलाचित्रको दन्ती वृहती कण्टकारिका ।

सुहीसार्कविडङ्गानि वृत्तस्य कुडवं पचेत् ॥ १०५ ॥

तस्य सृङ्गनिषिद्धस्य कर्षार्द्धं पाययेन्नरः ।

शोधगुल्मोदरानाह प्लीहोदरकफोदरान् ॥ १०६ ॥

नाशयत्युल्बणानेतान् सर्पिर्नाराचसंज्ञितम् ॥ १०७ ॥

इति नाराचघृतम् ।

पयस्यष्टगुणे सर्पिः प्रस्थं क्षुक् पयसः फलम् ।

त्रिवृता पलषट्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १०८ ॥

इति त्रिवृताद्यं घृतम् ।

अर्कक्षीरपले द्वे तु सुहीक्षीरपलानि षट् ।

पथा कम्पिष्णकं श्यामा शम्याकं गिरिकर्णिका ॥ १०९ ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकं तथा ।

एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११० ॥
 अथास्य कौष्ठे मलिनि विन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
 यावत्तस्य विशेद्विन्दु स्तावद्देगाद्विरिच्यते ॥ १११ ॥
 कुष्ठ-गुल्मसुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
 शमयत्युदराख्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ११२ ॥
 एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ।

इति विन्दुघृतम् ।

शालिपर्णी विदारी च सहदेवा सगोक्षुरा ।
 उभे स्थिरे शारिवे च जीवकर्षभकाबुभौ ॥ ११३ ॥
 पर्णिन्यौ च विशाला च रुक्को वृद्धिरेव च ।
 कण्डूरा त्वक् पत्नी च फलत्रयमथापि वा ॥ ११४ ॥
 एषां चतुर्दशपलं मानतः सर्वसंयुताम् ।
 पुनर्नवैरण्डयोश्च पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ११५ ॥
 षोडशंशसमाख्यातं दशमूल्याश्च विंशतिम् ।
 सङ्कुट्य कथिते द्रोणे जले पादावशेषिते ॥ ११६ ॥
 दधिकाञ्जिकमूत्राणां प्रस्थं प्रस्थं चतुश्चतुः ।
 तैलमैरण्डजं चैव प्रस्थमेकं समाचरेत् ॥ ११७ ॥
 सार्धैककर्षप्रमाणां तां मात्रां वैद्यस्तु दापयेत् ॥ ११८ ॥

पलाशपुष्पीधवचित्रकाणां स्रुहीदुमत्वङ्गदनाह्वकानाम् ।
 फलत्रिकस्यापि तथैव दद्यात् चारस्य लोघ्नस्य पलं तथैव ॥ ११९ ॥
 पयः स्रुहायाश्च पलश्चतुष्कं येषां च कल्केन पचेद्विधन्नः ।
 क्षीरेण तद्वै पिवतश्च जन्तोः सर्वोदरं तैलवरं निहन्ति ॥ १२० ॥

इति शालीपर्णीतैलम् । सामान्यवर्तिकः ।

अथ म्लीहनिदानमाह ।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्फस्य ।
 म्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृक्षौ म्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥ १२१ ॥

तहामपार्श्वं परिष्ठिमेति विशेषतः सौदति चातुरोऽयम् ॥ १२२ ॥

प्लीहानिर्वेदनः श्वेतः कठिनः स्थूल एव च ।

महापरिग्रहः शान्तः श्लेष्मसम्भव उच्यते ॥ १२३ ॥

सज्जरः सपिपासश्च स्वेदनस्तीव्रवेदनः ।

पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ १२४ ॥

नित्यमावहकोष्ठश्च नित्योदावर्त्तपौडितः ।

वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥ १२५ ॥

क्षमो विदाहः सम्मोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।

उत्क्लेदभ्रममूर्च्छाभिर्ज्ञेयं रक्तस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

त्रयाणामपि रूपाणि प्लीहासाध्ये भवन्ति हि ॥ १२७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्नेहस्वेदविरेकादि विधेयं प्लीहरोगिणे ॥ १२८ ॥

दध्ना भुक्तवतो वाम बाहुमध्ये शिरां भिषक् ।

विध्येत् प्लीहविनाशाय यक्ष्माशाय दक्षिणे ॥

प्लीहानं मर्दयेद्वाटं दुष्टरक्तप्रशान्तये ॥ १२९ ॥

मणिवन्धे समुत्पन्नं वाममङ्गुष्ठमीरितम् ।

दहेच्छिरां शरेणाशु वैद्यः प्लीहप्रशान्तये ॥ १३० ॥

विडङ्गाव्यान् ससिन्धूत्यान् शक्तून् कृत्वा वचान्वितान् ।

पिबेत् क्षीरेण सञ्चूर्ण्य प्लीहगुल्मोदरापहम् ॥ १३१ ॥

सिन्धुमगधाम्निचूर्णं शिशुशिवामलकीरसनिपीतञ्च ।

प्रवलमपि योबराजः प्लीहानं नाशयत्याहम् ॥ १३२ ॥

तिलैरण्डद्रवस्तस्य क्षारो भस्मातकं कणा ।

एषां भागं समं कृत्वा तत्तुल्यम् गुडं मतम् ॥ १३३ ॥

खादेदग्निबलं मत्वा प्राक्कस्य विह्वये ।

जयेत् प्लीहानमत्तुं यक्ष्माहम् तथैव च ॥ १३४ ॥

अन्धवेतससंयुक्तः शिशुकायः ससैन्धवः ।

पीतः प्लीहोदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः ॥ १३५ ॥

कुष्ठं वषागृह्णवेरं चित्रकं कौटजं फलम् ।

पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिताः ॥ १३६ ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

प्लीहोदरमुदावर्त्तं सर्वमेतेन शाम्यति ॥ १३७ ॥

पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिमुक्त्तिजः ।

पयसा च प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ १३८ ॥

अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम् ।

निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १३९ ॥

वायुः प्लीहानमुद्धम्य कुपितो यस्य तिष्ठति ।

शूलैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्य विवर्द्धते ॥ १४० ॥

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलहरो रजः ॥ १४१ ॥

पलाशक्षारतोयेन पिप्पलीपरिभाविता ।

गुल्मप्लीहार्तिशमनी वङ्गिदीप्तिकरी मता ॥ १४२ ॥

रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख नाभीरजः पीतमवश्यमेव ।

कर्षप्रमाणं शमयेदशेषं प्लीहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १४३ ॥

शरपुङ्खमूलकल्कः पीतस्तक्रेण नाशयत्यचिरात् ।

चिरतरकालसमुत्थं प्लीहानं रुद्धमवगाढम् ॥ १४४ ॥

क्षारं वा विडक्कणाभ्यां पूतीकस्याम्बु निःशृतम् ।

यकृतप्लीहप्रशान्त्यर्थं पिबेद्यातयथाबलम् ॥ १४५ ॥

इति क्षारयोगः

सुस्विन्नं शाल्मलीपुष्पं निशापर्युषितं नरः ।

राजिकाचूर्णसंयुक्तं मद्यात् प्लीहोपशान्तये ॥ १४६ ॥

यवानिकाचित्रकयावशुक षड्भूषण्यदन्तौमगधोद्भवानाम् ।

प्रीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णास्त्रुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १४७ ॥

इति यशस्यादिचूर्णम् ।

विडङ्गानि यवानौ च चित्रकं चेति तत्समम् ।

द्विगुणं देवदारु च नागरं सपुनर्नवम् ॥ १४८ ॥

अथ चैतानि चूर्णमिनि गवां मूत्रेण पाययेत् ।

उदरीभूतमप्येवं प्रीहानं सम्प्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥

इति विडङ्गादिचूर्णम् ।

भस्मातकाभयाजाजी गुडेन सह मोदकः ।

सप्तरात्रानिहन्त्याशु प्रीहानमतिदारुणम् ॥ १५० ॥

इति भस्मातक मोदकः ।

अभयाफलत्रयाणां पलत्रयं त्रिकटुकात्पलमेकञ्च ।

दोष्यकचव्यकचित्रक विडङ्गवृक्षान्सिन्धुवर्चापलैः ॥ १५१ ॥

लक्ष्पत्रैलाकर्षैस्त्रिभिर्युक्तं सुचूर्णितं सूक्ष्मम् ।

त्रिंशद्दुडपलसहिताः कर्तव्यास्तदक्षसम्मिता वटकाः ॥ १५२ ॥

अभयावटकानाम्ना प्रीहार्शो गुल्मजठरापहराः ।

पाण्डामयकामलिनां मन्दाग्नीनां सर्वदा शस्ताः ॥ १५३ ॥

इति अभयावटकाः ।

चित्रकं त्रिवृता दन्ती त्रिफलापुष्करैः समैः ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्माचन्तु सैन्धवम् ॥ १५४ ॥

भावयेत्तु सुहीचीरे तत्काण्डे प्रक्षिपेद्बुधः ।

सृत्तिकेनानुलिप्तस्य प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ १५५ ॥

सुदधन्तु ततो ज्ञात्वा उद्धरेत्तु शनैर्भिषक् ।

यस्तत्प्रीहोदरानाह गुल्मपाण्ड्वामयादिहृत् ॥ १५६ ॥

सेविनोऽग्निबलं मत्वा अर्शोभ्यः प्रतिमोक्षयेत् ।

लवणोऽग्निमुखो नाम्ना वक्त्रे दीप्तिकरः परः ॥ १५७ ॥

इति अपिष्टुखण्डवचम् ।

पिप्पलिपिप्पलीमूला चित्रकस्तुनागरावृक्षम् ।

ससैन्धवानाम्यलिका भागा घृतप्रस्थं तदेकध्वम् ॥ १५८

तुल्यक्षीरं विपचेन्नरिः स्यात् खलु षट्पलकं मात्रा ।

प्लीहाग्निसादगुल्फोदावर्त्तश्चयथुपाण्डुगदान् ॥ १५९ ॥

श्वासं कासं सपौनसमर्वाङ्गवातविषमज्वरानपहुरति ॥ १६०

इति षट्पलकं घृतम्

चिरविस्त्वचः काथ मार्द्रकस्वरसं घृतम् ।

मस्तुभक्तातककाथं शुक्लचैवान्नकाष्ठिकम् ॥ १६१ ॥

एतैस्तुल्यैर्घृतं धृत्वा कल्कैरेतैस्तु पादिकैः ।

अन्यिकव्योषहपुषा हिङ्गुजाजीह्वयं तथा ॥ १६२ ॥

चव्याजमोदे सन्धारे तथा लवणपञ्चकम् ।

श्रेयसी चेति मृदुना तत्साध्यमनलेन वा ॥ १६३ ॥

वज्रिषट्प्रस्थमेतत्तु अठरानलदीपनम् ।

प्लीहोदराक्षानहरं वातोदरदकोदरम् ॥ १६४ ॥

कफवातकृते चैव शूलोऽतीव प्रशस्यते ।

अर्शांसि नाशयत्याशु कर्मीश्चैव विशेषतः ॥ १६५ ॥

सपाण्डुराणि कुष्ठानि दद्रुकुष्ठानि यानि च ।

अन्यान्यपि च कुष्ठानि तानि हन्त्यादिदं घृतम् ॥ १६६ ॥

इति वज्रिषट्प्रस्थं घृतम् ।

चित्रकस्य तुलाकाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

भारनालम्बु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥

पञ्चकोलकतालीस चारैर्लवणसंयुतैः ।

द्विजौरकनिम्बयुग्मैर्मरिचस्त्रयं दापयेत् ॥ १६८ ॥

प्लीहगुल्फोदरोन्मादपाण्डुरोमारुचिञ्चरान् ।

वस्तिहृत्पार्श्वकट्य रू शूलोदावर्त्तपौनसान् ॥ १६९ ॥

हन्त्यात्मीनं तदर्धोन्नं शोषघ्नं दीपनं परम् ।

बलवर्णकरणापि भक्तकच मियच्छति ॥ १७० ॥

इति चित्रकायः दृष्टम् । इति चित्रकृत्तम् ।

शिलाद्वयं नागरकालशाला काकाक्षनीमूलनिदम्बिका च ।
पक्षैव दद्यान्नवणानि हिङ्गुलम्बा च तैरक्षसमैः प्रथक् पृथक् ॥ १७१ ॥
यत्नं दृतं स्याच्च पक्षेच्छनैः शनैः चतुर्गुणं मूलमतः प्रदीयते ।
यद्य दद्यात् द्विगुणं विपक्षं तद्गङ्गाकुष्टं प्रवदन्ति सर्पिः ।
शिशोदरं दूष्यमथोदरञ्च आकाशमानं जठरं निहन्ति ॥ १७२ ॥

इति ब्रह्महमम् ।

सर्जिका च यवक्षारः कासीसं टङ्गुणं तथा ।
सौराष्ट्रं सैन्धवश्चैव लवणं स्फटिकानि च ॥ १७३ ॥
सर्वमेकत्र कर्तव्यं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
कूपमध्ये क्षिपेत्तन्तु द्रावयेद् द्रावयन्त्रके ॥ १७४ ॥
गुल्लं ग्रीहान्मथानाहं सर्वोदरांस्तथैव च ।
अर्शांसि ग्रहणीदोषं भगन्दरव्रणानि च । १७५ ॥
नाशयेन्नात्र सन्देहो नान्यथा शङ्करोऽब्रवीत् ।

इति ब्रह्मद्रावः ।

रोहितकत्वचः श्लेष्ठाः पल्लानां पञ्चविंशतिः ।
कोलहिप्रस्थसंयुक्ता कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७६ ॥
पलिकैः पञ्चकोलैश्च तत्तुल्यैश्चापि मात्रया ।
रोहितकत्वचा पिष्टैर्वृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥
ग्रीहाभिहृष्टिं शमये दितदाशु प्रयोजितम् ।
तथा गुल्माज्वरश्वासः क्षमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ १७८ ॥
पत्राष्टगुणैः जले निष्काप्यः चतुर्भागावशेषः कर्तव्यः ।

इति रोहितकहमम् ।

रोहितकात्पलशक्तं संकाप्य वदसादकम् ।
साधयित्वा जलद्वयेन चतुर्भागावशेषिते ॥ १७९ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य छागचीरं चतुर्गुणम् ।
 तस्मिन्मध्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कार्षिकाणि च ॥ १८० ॥
 व्योषं फलत्रिकं हिङ्गुं यवानौ तुम्बुक् विडम् ।
 अजाजीकण्डलवणं दाडिमं देवदारु च ॥ १८१ ॥
 पुनर्नवा विशाला च यवचारं सपोष्करम् ।
 विडङ्गं चित्रकश्चैव हपुषा कारवी तथा ॥ १८२ ॥
 एतैर्घृतं विपक्वन्तु विदध्याङ्गाजने नवे ।
 पाययेन्निपलां मात्रां व्याधिर्बलमवेक्ष्य च ॥ १८३ ॥
 रसकेनाथ यूषेण पयसा वा घृतं पिबेत् ।
 प्रयुक्तन्तु घृतं तेषां व्याधीन् हन्यादिमान् बह्वन् ॥ १८४ ॥
 यक्तत्प्लीहोदरश्चैव प्लीहशूलं तथैव च ।
 कृच्छूलं कुक्षिशूलञ्च पार्श्वभूचमरोचकम् ॥ १८५ ॥
 विबन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम् ।
 कृद्यतीसारशूलघ्नं तन्द्राज्वरनिवारणम् ।
 रोहितकघृतं ह्येतत् प्लीहानां दृष्टमौषधम् ॥ १८६ ॥

इति महारोहितकं घृतम्

कदलीतिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ।
 पीतं तैलं जयेद्गुणां प्लीहानां कफवातजम् ॥ १८७ ॥

इति कदलीक्षारतैलम्

माणमार्गान्मृता वासा स्थिरा चित्रकसैन्धवम् ।
 नागरं तालमूलञ्च प्रत्येकन्तु त्रिकार्षिकम् ॥ १८८ ॥
 विडं सौवर्चलं क्षारौ पिप्पल्यश्चापि कार्षिकाः ।
 एतच्चूर्णकृतं सर्वं गोमूत्रस्यादके पचेत् ॥ १८९ ॥
 सान्द्राभूते गुटीं कुर्याद्दृष्ट्वा त्रिपलमाक्षिकम् ।
 यक्तत्प्लीहोदरहरो गुल्माग्रो ग्रहणीहरः ॥ १९० ॥

योगः परिकरो नाम्ना वज्रिसन्दीपनः परः ।

इति नासाविष्टिका ।

चित्रकस्य शतं दद्यात् तत्तुल्यं ग्रन्थिकस्य च ।

पञ्चाशद्विंशमूलस्य शेषान् पञ्च पलान् पृथक् ॥ १८१ ॥

बलाभार्गीशटी पाठा पौष्करं मूलमेव च ।

व्रतुर्दीर्घोऽश्वसः पञ्चा पादशेषावतारिते ॥ १८२ ॥

पचेद्गुडशतं दत्त्वा तैलवत् साधु साधयेत् ।

चतुष्पलम् पिप्पल्यास्तुगाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ १८३ ॥

त्रिजातकपलक्षैकं मरिचस्य पलं तथा ।

सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा दत्त्वा सम्यग्विघटयेत् ॥ १८४ ॥

पलमात्रं ततः खादेत् प्लीहगुल्मोदराणि च ।

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं पित्तार्तिं चान्नपित्तिनाम् ॥ १८५ ॥

भारहाजेन कथितो स्नेहचित्रकसंज्ञकः ॥ १८६ ॥

इति चित्रकस्यैः ।

चपलायाः पलं पञ्च यवाग्रं तावदेव तु ।

सामुद्रलवणानाञ्च तावन्मात्रं प्रदापयेत् ॥ १८७ ॥

वेणुशाळोटकक्षैव शिखर्यङ्गांस्तथैव च ।

शिरौषो लोभ्रहृत्तञ्च विशाखा माणकन्दकम् ॥ १८८ ॥

सुधा च सुरपुष्पञ्च शम्याकदलसञ्चयम् ।

वरुणं शिग्रुमूलञ्च वाय्व्यालं चित्रकं तथा ॥ १८९ ॥

एषां पञ्चपलान् भागान् पलांशान् पञ्चविंशतिम् ।

चारं दत्त्वा तु सर्वेषां पचेत्तत्र जलादके ॥ २०० ॥

गोमूत्रं तावदेवात्र साधयेच्च यथाविधि ।

भक्षयेद् दृढसंयुक्तां यक्तुं प्लीहहरां पराम् ॥ २०१ ॥

नातमञ्जीलकाक्षैव गुल्मं हन्ति त्रिदोषजम् ॥

इति चारविधश्चैः ।

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे सुकर्मोत्तमभित्तकम् ॥

बन्धं शिष्यमूलस्य वाद्यालं चाथ पुष्करम् ॥ २०२ ॥

कन्दो विद्याच्छात्रोऽपि च तत्र न भवति न्यष्टिका ॥

पञ्च पक्ष कलाभ्येवं पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः ॥ २०३ ॥

चारं कृत्वा प्रवेष्टारि बोधून्नादकयोस्तथा ।

सर्वं विपश्य सचारा समुद्दानलपिप्लवी ॥ २०४ ॥

पृथक् पक्षपलैर्भागैः पिप्लवी हृतमर्दिता ।

यत्नत् प्रीहहरा अष्टा वाताष्टीलाममुत्पानुत् ॥ २०५ ॥

इति वक्तु चारपिप्लवी ।

पारिभद्र पलाशार्क सुकृपासार्गचिह्नकाः ।

वरुणोऽम्बिमन्यं यक्ष्मं शदद्रा वृहतीहयम् ॥ २०६ ॥

मूलीकास्फोतकुटज कोशातः पुनर्नवा ।

समूलपत्रशाखावाः क्षोदयित्वा उदूषले ॥ २०७ ॥

तिलनालप्रदीपान्नि सुदग्धं भस्म शीतलम् ।

चारप्रस्थं गृहीत्वा तु न्यसेत् पात्रे दृढे नवे ॥ २०८ ॥

जलद्रोणे विपक्षस्थं यावत्पादावशेषितम् ।

पूर्ववत् चारकत्वेन साधयेच्च विचक्षणः ॥ २०९ ॥

प्रस्थमेकस्य लवणं तदर्द्धाच्च हरीतकीम् ।

तुल्याम्बुभागोमूत्रं साधयेच्चृदुनाम्बिना ॥ २१० ॥

किञ्चित् सत्राय चार्धं च सम्यक् सिद्धेऽवसारिते ।

अजाजी तूपमक्षं हिङ्गु यवान् पुष्करं शटी ॥ २११ ॥

एतैश्चार्धपलैश्चूर्णं कृत्वा तत्र प्रदापयेत् ।

लवणञ्चाभया नाम भक्षयेच्च यथा वलम् ॥ २१२ ॥

व्याधिश्चावेक्ष्य मतिमाननुपानं यथा हितम् ।

ये च कोष्ठगता रोमास्तान्निहन्ति न संशयः ॥ २१३ ॥

यत्नत् प्रीहोदरानाह गुल्माष्टीलाम्निसादनुत् ।

प्रतितूष्णर्त्तिः श्लेष्मोऽथर्वणोऽस्तिनाशनम् ॥ २१४ ॥

इति यमकावतम् । इति श्लेष्मोदरनिदानम् ।

अथ वक्त्रोदरनिदानम् ।

रज्ज्वरान्निः कृत्तपित्तकिङ्कैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ।

अन्यपाश्वं यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्वात्युदरं तथैव ॥ २१५ ॥

उदावर्तकृत्वावाहैर्मोहकट्दहनज्वरैः ।

गौरवाक्षचिकीठिर्वैर्विद्यात्तत्र सखान् क्रमात् ॥ २१६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्लोहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकृतः संप्रकल्पयेत् ।

कार्यञ्च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥ २१७ ॥

पिप्पली चित्रकान् मूलं पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

घृतं चतुर्गुणं क्षीरं यकृत् प्लोहोदरापहम् ॥ २१८ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरं चतुर्गुणम् ।

पिवेत् प्लोहाग्निसादाग्निः यकृद्रोगहरं प्रहम् ॥ २१९ ॥

इति पिप्पलीघृतम् । इति यकृद्वात्युदरम् ।

अथ वक्त्रोदरनिदानमाह ।

अस्मान्ममवैरुपलेपिभिर्वा कलाश्चभिर्वा पिहितं यथावत् ।

क्षीयते यस्य मलः सदोषः शनैः शनैः शर्करवच्च बाष्पम् ॥ २२० ॥

नरुहते तस्य गुदे पुरीषं निरेत्ति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।

ब्राह्मिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं वज्रगुदं वदन्ति ॥ २२१ ॥

अथ तथोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यामतमन्यथा वा ।

स्मात् क्षतान्धात्सलिलप्रकाशः स्रावः सवेदैर्गुदजस्तु भूयः ॥ २२२ ॥

गौरवक्षोदरमेति वृद्धिं निस्तुष्यते दास्यति चातिमात्रम् ।

तत्परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टेन्दकोदरं क्षीर्त्सयतो निबोध ॥ २२३ ॥

क्षेहपीतोऽथनुवासितो वा वाग्वो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्त्रीतांसि दुष्कान्तिं हि तद्वह्निः ।
 स्नेहोपलितेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
 स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना वा ॥२॥
 यथादृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्निग्धे बहोदरे योज्यो मूत्रैस्तीक्ष्णैर्यथान्वितैः ।
 सतैललवणञ्चात्र निरूहश्चानुवासनम् ॥ २२७ ॥
 क्षारं वनकरौषाणां स्निग्धं वस्त्रेण गालयेत् ।
 कार्ष्णिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ॥ २२८ ॥
 पिप्पलीचित्रकं शुण्ठी त्रिवृता त्रिफलावचा ।
 द्वौ क्षारौ सातला दन्ती स्वर्णक्षीरी विषाणिका ॥ २२९ ॥
 कोलप्रमाणां वटिकां पिवेक्षीवीरसंयुताम् ।
 श्लयथावथ वक्त्रस्य प्रवृत्ते च दकोदरे ॥ २३० ॥

इति क्षारगुटिका

छिद्रान्त्वक्द्वसंज्ञेषु जठरेषु प्रयोगवित् ।
 लब्धानुज्ञो भिषक्कुर्यात् पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ २३१ ॥
 तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषक् ।
 ज्ञातींश्च सुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतिं गुरुम् ॥ २३२ ॥
 अनुज्ञाप्य भिषक्कर्म विदध्यात् संशयावहम् ।
 सुवेष्टितमधो नाभिर्वामतस्तुरङ्गुलात् ॥ २३३ ॥
 अङ्गुल्योदरमात्रन्तु ब्रीहिवक्त्रेण भेदयेत् ।
 नाड्यौमुभयतो हारां संयोज्यापहरेज्जलम् ॥ २३४ ॥
 न चैकस्मिन् दिने सर्वं दोषन्त्वपहरेत्तथा ।
 कासश्वासज्वरास्तृष्णा गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥ २३५ ॥
 षतिसारश्च मूतरां पूर्यते जठरं तथा ।
 तृतीयपञ्चमाद्येषु दिवसेष्वल्पशः पुनः ॥ २३६ ॥

स्त्रावयेदुदकं तैललवणाभ्यां दृढं व्रणम् ।
 बभ्रूयाद्विस्तृते दोषे जठरं परिगृह्य वा ॥ २३७ ॥
 संवेष्टयेद्वाढतरं कौशेयाविकचर्मभिः ।
 निःसृते लङ्घितः पेयामस्त्रेहलवणां पिबेत् ॥ २३८ ॥
 अतःपरन्तु घणमासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।
 त्रीन्मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षींश्चापि भोजयेत् ॥ २३९ ॥
 सकोरदूर्ध्वं श्यामाकं पयसा लवणं लघु ।
 नरः संवत्सरैरेव जयेत्प्राप्तजलोदरम् ॥ २४० ॥

इति बह्वचतदकोदरचिकित्सा ।

स्रुह्यर्कदन्ती धववक्त्रिफल्गी शोफारिपांशी सलकश्च कन्दः ।
 माणत्रियामाग्निकवाणरण्या तालं तथा मञ्जरिपारभट्टौ ॥ २४१ ॥
 पत्थकेशः चारचतुःपलाशं तथा पलाशस्य समैः समः स्यात् ।
 वतुर्गुणे काथजलावशेषे पचेद्विधिक्षी विधिशुद्धलोहम् ॥ २४२ ॥
 पूर्णकितं तत् पुटितं पुटेन तन्तुच्युतं घोड़पिकं पलानाम् ।
 पार्श्वभुज्जातकवक्त्रिदन्ती बिष्टवन्ती रविष्टवमूलम् ॥ २४३ ॥
 कङ्गुकी तालमूलौ च पीवरी गिरिकर्णिका ।
 नीलिनी वृहती पत्रं शम्याकं विजया समम् ॥ २४४ ॥
 तुषलाशं कथिताष्टशेषं स्रुह्यर्कदुग्धेन पलाशकेन ।
 ला पचेत्ताम्रमये सुपात्रे पलैर्हिरष्टैर्हविषस्तथैव ॥ २४५ ॥
 मूनि चूर्णानि च सिद्धशीते क्षिप्तेतथा लोहरजः समानि ॥ २४६ ॥
 मिलितानीति सम्बन्धः ।

लवणानि च सर्वाणि क्षारः पञ्चोषणस्तथा ।
 मरिचं चाजमोदा च हिङ्गुभुज्जातकानि च ॥ २४७ ॥
 चित्रकं तालमूलश्च गवाक्षी त्रिवृतामृता ।
 वर्षाभूः सूरणी मातो विडङ्ग' दन्तीग्रन्थिकम् ॥ २४८ ॥
 पलं माक्षिकचूर्णस्य कङ्गुष्ठकशिलाजतोः ।

गुग्गुलीर्गन्धकसावि-प्रादृक् पलं द्रवम् ॥ २४८ ॥

शीते प्रसाद्यन् चोदं दत्त्वा मधुघृताश्लितम् ।

लोहदण्डेन संघृष्य क्रीडप्राप्ते चिरं भिषक् ॥ २४९ ॥

विधिनोक्तेन विधिता चिताहारविहारवान् ।

अन्नपानं यथासाक्षात् कुर्वन्निव्यं निरामयः ॥ २५० ॥

उदरेषु च सर्वेषु शीघ्रेषु विविधेषु च ।

अर्शःसु च विशेषेण पाण्डुरोगे सक्तामरी ॥ २५१ ॥

विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरो रोगात् विन्दति ।

इत्युदरारिबीजम्

अथ साध्यासाध्यविधानम् ।

जम्बूनैबोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं धृतम् ।

बस्तिनस्तदजातास्तु यक्षास्त्रार्थं नवोत्थितम् ॥ २५२ ॥

पञ्चाङ्गगुदं तूर्ध्वं सर्वजातोदकं तथा ।

प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं तृणम् ॥ २५३ ॥

शूनाच्च कुटिलोपस्थसुपक्लिन्नं तत्तत्त्वचम् ।

बलशोणितमांसाग्निं परिचौषन्तु वर्जयेत् ॥ २५४ ॥

पार्श्वभङ्गान्न विद्वेषशोफातिसारपीडितम् ।

विरित्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २५५ ॥

अथ शिकिकासाधः ।

हरोलकौन्तागरदेवदाह पुनर्नवा छिन्नरुचा कषायः ।

सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणां प्रहरः प्रयोगः ॥ २५६ ॥

पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी तिक्तामृतादार्यभया कषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलव्यासान्वितं पाण्डु गदं निहतम् ॥ २५७ ॥

पुनर्नवां दार्यभयां गुडूचीं पिबेत्सूत्रां मण्डिवाक्ययुक्ताम् ।

त्वग्दोषशोफोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्ध्वक्रामयेषु ॥ २५८ ॥

पुराणवाक्यौ वक्ति प्रूषणं खवन्ति च ।

चविष्मन्निरविष्मन् च भक्ष्यं शोथं सुसंस्कृतम् ॥ २६० ॥
 मध्येन मसुण्डा आध्वां भोजयेत् भिन्नस्वरः ॥
 श्लेष्मदूरगुल्मेषु कस्त्रिंसादे च कुक्षारे ॥ २६१ ॥
 पुराणं मानकं पिष्ट्वा क्षिप्योक्ततत्तुल्यम् ।
 साधितं तोयक्षीराभ्यामभ्यासे पायसस्तु तम् ॥ २६२ ॥
 हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीपाण्डुतामपि ॥ २६३ ॥
 नवघृतमार्द्रककल्क स्वरसाध्वां परिसाधितं च विधिना ।
 श्लेष्मदूरान्निंसादैरभिभूतः पित्तवृक्षरोगः ॥ २६४ ॥
 इति चार्द्रकघृतम् ।
 विस्वाम्निचव्यार्द्रकं मृक्कवेरकाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 श्लेष्मदुग्धं ग्रहणीगदोत्थं शोथान्निंसादारुचिषु प्रदिष्टम् ॥ २६५ ॥
 इति विस्वादिष्टम् ।

इति वक्त्रसेवकचितः उदरनिदानचिकित्साधिचारः समाप्तः ।

अथ शोथनिदानमाह ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टा वह्निःशिराः ।
 नौत्वा रुद्धगतिस्तौर्हि कुर्वात्वन्नांससंचयम् ॥
 उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयात्मकम् ॥ १ ॥
 सर्वैर्हनुविशेषैस्तु रूपभेदाच्चवात्मकम् ।
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघातादिषादपि ॥ २ ॥
 तत्पूर्वरूपं द्वयः शिरायां मोऽङ्गगौरवम् ॥ ३ ॥
 श्यामश्यामस्तक्ताश्यामलानां चारास्ततोऽप्योष्णगुरुपसेवा ।
 श्यामसृक्काकविरोधिपिष्टगरोपसृष्टात्मनिषेवणम् ॥ ४ ॥
 शोथं चेष्टा न च देह्यद्विर्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
 मथोपचारः प्रतिवर्मणश्च निजस्य हेतुः श्लेष्मदोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

सगौरवं स्वादमवास्थितत्वं सोक्षेधमूष्णाय गिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्लेष्मण्योः प्रदिष्टम् ॥१॥

चलस्तनुत्वक् परुषोऽदृष्योऽसितः

शुभ्रमिहर्षार्त्तियुतो निमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोक्षमति प्रपीडितो

दिवावली च श्लेष्मण्यः समीरणात् ॥ ७ ॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्

भ्रमज्वरस्वेददृष्यामदान्वितः ।

य उच्यते स्पर्शसहोऽक्षिरागवान्

स पित्तश्लेष्मो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

गुहस्त्रिः पाण्डुरोऽक्षान्वितप्रसेकनिद्रावमिवज्जिमान्यक्त

स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो नचोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मकः ॥

निदानकृतिसंसर्गाच्छ्लेष्मण्यः स्यात् द्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छ्लेष्मण्यो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

अभिघातेन शस्त्रादि छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलो दध्यनिलैर्भक्तातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥

रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्लेष्मण्यः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्णालोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तनखाघाता दविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥

विस्मृतं शक्रोपहतमलवहस्रसङ्गरात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शान्नरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥

मृदुबलोऽवलम्ब्यो च शीघ्रो दाहकजाकरः ॥ १५ ॥

दोषाः श्लेष्मण्यसूक्ष्मं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ।

पक्ताशयस्या मध्ये तु वर्चस्थानगतास्त्वधः ।

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥

यो मध्यदेशे श्वयथुः कष्टः सर्वाङ्गगम यः ।
 अर्धाङ्गोऽरिष्टभूतः स्वाद्यबोर्धं परिसर्पति ॥ १७ ॥
 श्वासः पिपासा हृदिष्य दीर्घस्य त्वर एव च ।
 यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारीश्च मुखजो गुदजो हयम् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगामी नरं पद्मगामो मधोगामी तथा स्त्रियम् ।
 उभयं वस्ति सञ्जातः शोथो हन्ति न संशयः ॥ २० ॥
 नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ २१ ॥
 क्षुब्धो हृदयाऽशुचिस्तन्द्राजठरगौरवैः ।
 दोषप्रवृत्तिर्नो यत्र व्याधिमामान्वितं वदेत् ॥ २२ ॥
 उक्तञ्च तन्वान्तरे ।—

अथ चिकित्सामाह ।

पुराण्यवशाल्प्यं दशमूलाम्बुसाधितम् ।
 अल्पमल्पं पटुस्त्रेहं भोजनं श्वयथौ हितम् ॥ २३ ॥
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसाऽम्बुवर्जितम् ।
 पीत्वा चौष्टमजामूत्रं श्वयथुदरनाशनम् ॥ २४ ॥
 शिपुत्वङ्गमालार्कं दार्व्यारग्वधमूलकैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः श्वयथुः प्रलेप्तव्यः कफात्मकः ॥ २५ ॥

स्त्रोक्तिश्चाह ।

निदानदोषैस्तु विपर्ययक्रमैरुपाचरेत् वै बलकालदोषवित् ।
 यथामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुत्पन्नदोषमादितः ॥ २६ ॥

शिरोगतं शीर्षविरेचनैश्च
 संशोधनैः शोध्यमधस्तथोर्ध्वम् ।
 उपाचरेत् स्त्रेहभवं हि रुच्यैः
 प्रकल्पयेत् स्त्रेहगणैश्च रुच्यजैः ॥ २७ ॥

विबद्धविट्केऽनिलजे निरुहणं दृतं तु पित्तानिलजे सतिक्लम् ।
पयस मूर्च्छापरिदाहतरिषिं विप्रोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकदूषणसंयुतैः समूत्रदुग्धासवयुक्तिभिर्हरेत् ॥२८॥

शोथे वातोत्थिते पूर्वं मांसाध्वं त्रिवृतं पिबेत् ।

तैलमैरण्डजं वापि मलबन्धे तदेव तु ॥ २८ ॥

शाक्यकं पयसा युक्तं रसेर्वापि प्रयोजयेत् ।

खेदाभ्यङ्गांश्च वातघ्नान् सेकलेपांश्च कल्पितान् ॥ ३० ॥

शुण्ठीपुनर्वैरण्ड पञ्चमूलशृतं जलम् ।

वातके शयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥ ३१ ॥

न्यग्रोधादिगणे सिद्धं सर्पिः स्वात्पित्तशोधने ।

तृणोद्ददाहपादस्थे हिमलेपादिवाचरेत् ॥ ३२ ॥

क्षीराशनः पित्तकृते तु शोथे पिबेद्दुर्बुचीत्रिफलाकषायम् ।

पिबेद्दवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥३३॥

पटोलत्रिफलारिष्टं दार्वीकाथः सगुग्गुलुः ।

हन्ति पित्तकृतं शोथं तृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥ ३४ ॥

कफोद्भवे पिबेत्तैलं सिद्धमारग्वधादिना ।

मन्दान्नौ स्तिमिते कोष्ठे स्रोतोरोधे रुजावति ॥ ३५ ॥

क्षारमूत्रासवारिष्टं चूर्णतक्राणि योजयेत् ॥ ३६ ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराणं पिण्याकशिथुत्वगुमाप्रलेपः ।

कुलत्थशुण्ठिजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ३७ ॥

वर्धनुरूपः स्रग्गसः सर्पपतैलेन मिश्रितः पीतः ।

पङ्कजप्रदसमुत्थः शोथानां नाशनः परमः ॥ ३८ ॥

पुनर्ववाविभ्रत्रिदृदगुडूची शम्भाकपथ्याक्षुरदाहकल्मम् ।

शोथे कफोत्थेऽक्षसमं समूत्रं काथं पिबेद्भ्राप्यथ चैव तेषाम् ॥३९॥

व्योषं त्रिवृत्तित्तकरोहिणी च सायोरजः सत्रिफलारसेन ।

पीताः कफोत्थं शमयन्ति श्लेष्मं श्लेष्मेन मूत्रेण हरीतकी वा ॥४०॥

विडङ्गातिविषादारु नागरेन्द्रयवावचा ।
 उष्णाब्जना पिबेच्छोथी ह्यक्षमात्रं सहोषणम् ॥ ४१ ॥
 सुक्क्षारभाविताः कृष्णाः पथ्यामूत्रेण वा युताः ।
 योजिताः शमयन्त्याश्च शोथं श्लेष्मभवं नृणाम् ॥ ४२ ॥
 पुनर्नवाऽमृतादारु दशमूलरसादके ।
 पार्द्रकस्वरसे प्रस्थे गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ ४३ ॥
 तत्सिद्धं व्योषचव्यैला त्वक्पत्रैः कार्षिकैः पृथक् ।
 चूर्णीकृतैर्लिह्येच्छीले मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ ४४ ॥
 लेहः पीनर्नवो नाम्ना श्लेष्मशोथनिसूदनः ।
 खासकासारुचिहरो बलपुष्ट्यग्निवर्द्धनः ॥ ४५ ॥

इति पुनर्नवादिलेखः ।

मिश्रे मिश्रक्रमं कुर्यात् सर्वजे सर्वमेव तु ॥ ४६ ॥
 पिप्पल्यजाजीगजपिप्पली च
 निदिग्धिका नागरचित्तके च ।
 रजन्यथो पिप्पलीमूलपाठा
 सुस्तश्च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ ४७ ॥
 हन्यात्त्रिदोषं चिरजश्च शोथं
 कल्कोऽथ भूनिम्बमहौषधाभ्याम् ।
 रसस्तथैवाऽऽर्द्रकनागरस्य
 पयोऽथ जीर्णे पयसान्नमद्यात् ॥ ४८ ॥

लाहयश्च त्रिफलारसेन हन्यात् त्रिदोषं श्वयथुं प्रसङ्ग ।
 किं पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसीवर्चलमाक्षिकश्च ।
 इतस्तक्के पयसा रसैर्वा प्रागुष्णमद्यादुरुचूकृतैलम् ॥ ४९ ॥
 विल्वपत्ररसं पूतं शोषणं श्वयथौ विजे ।
 विडम्बके चैव दुर्नाम्नि विदध्यात् कामलासु च ॥ ५० ॥
 शोथे वागन्तुजे कुर्यात् सेकलेपादिशीतलम् ॥ ५१ ॥

भक्ष्नातक्या जयेच्छोथं सतिला क्षणमृत्तिका ।

माहिषं नवनीतं वा लेपाददुग्धं तिलाम्बितम् ॥ ५२ ॥

यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुष्करं हन्ति चूर्णं सालदलस्य च ॥ ५३ ॥

महिषीक्षीरसंपिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः ।

भक्ष्नातककृतः शोथस्तिललितस्य शाम्यति ॥ ५४ ॥

सरुचकप्रलेपस्तु तिलवृक्षोद्भवोऽमृदा ।

भक्ष्नातलोथं श्वयथुं हन्ति सर्वरुजां ध्रुवम् ॥ ५५ ॥

विषनिमित्तोत्पेषु शोथेषु विषोक्तः प्रतीकारः कर्त्तव्यः ।

पथ्यामृताभार्गिपुनर्नवाग्निं दावींनिशादारुमहौषधानाम् ।

क्वाथः प्रसङ्घोदरपाणिपादवक्त्रस्थितं हृत्त्वचिरेण शोथम् ॥ ५६ ॥

पुनर्नवामूलकविश्वदारुं क्षिप्नोद्भवा चित्रकमूलसिद्धाः ।

रसा यवाग्वक्ष्यं पयांसि यूषाः शोथे प्रदेया दशमूलगर्भाः ॥ ५७ ॥

वृक्षीव देवद्रुमनागरैर्वा दन्तोत्रिहृत्तूषणचित्रकैश्च ।

पयः सुसिद्धं विधिना निपीतं गौतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥

क्षीरं शोथहरं दारु वर्षाभूनागरैः शृतम् ।

पेयं वा चित्रकव्योषं त्रिहृद्दारुप्रसाधितम् ॥ ५८ ॥

विल्वमूलं त्रिकटुकं श्यामाचित्रकमेव च ।

क्षीरमेतैः शृतं पेयं श्वयथोर्विनिवारणम् ॥ ५९ ॥

यूषो मूलकशृण्ठीनां शाकं वङ्गिपुनर्नवा ।

माणकन्दक्षता हन्ति यवागूः शोथमुद्धतम् ॥ ६१ ॥

सेकस्तथार्कवर्षाभू निम्बक्वाथेन शोफजित् ।

गोसूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णेनावसेचनम् ॥ ६२ ॥

उरुवूककरञ्जार्कं वर्षाभूनिम्बकैः शृतम् ।

कोष्णं सेकं प्रशंसन्ति शोफे सर्वाङ्गगे नृणाम् ॥ ६३ ॥

पुनर्नवादारुशृण्ठी सिद्धार्यः शिशुमेव च ।

पिष्टा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथनुत् ॥ ६४ ॥
 विभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।
 यद्याहमुस्तेः सकपित्थपत्रैः सचन्दनेस्तत्पिडिकासुलेपः ॥ ६५ ॥
 रास्त्रावृषाकं त्रिफलाविडङ्गं शिघ्रत्वचो मूषिककर्णिका च ।
 निम्बार्कजो व्याघ्रनखः समूर्वा सुवर्चिका तिक्तकरोहिणी च ॥ ६६ ॥
 मकाकमाची वृहती सक्तणा पुनर्नवानागरचित्तकैश्च ।
 उद्वर्तनं शोथेषु मूत्रपिष्टं शस्तं तथा गोसलिलेन सेकः ॥ ६७ ॥

तृषणायो रजः क्षारः शोथनुत्त्रिफलारजः ।
 कटुकायो रजो व्योष त्रिवृद्धिर्वा समन्विता ॥ ६८ ॥
 पुरो मूत्रेण सेव्यश्च पिप्पली वा पयोन्विता ।
 गुडेन वाऽभयातुल्या विश्वा वा शोथरोगिभिः ॥ ६९ ॥
 दारुगुग्गुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोथजित् ।
 वर्षाभूशृङ्गवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित् ॥ ७० ॥
 गोमूत्रस्य प्रयोगो वा शीघ्रं श्वयथुनाशनः ।
 कल्को वा गिरिकर्ण्यैश्च पीतः शोथविनाशनः ॥ ७१ ॥
 पिवेदुष्णांश्चुना दारु पथ्याशुण्ठीपुनर्नवाः ।
 विडङ्गातिविषावासा विश्वदारुकणान्विताः ॥ ७२ ॥
 इति दार्वादिचूर्णम् ।

विडङ्गदन्तीकटुका त्रिवृच्चित्रकदारुणाः ।
 व्योषेभक्तणात्रिफलाः समादेया ह्ययोरजः ।
 द्विगुणन्तु पिवेच्चूर्णं पयसा शोथशान्तये ॥ ७३ ॥
 इति विडङ्गादिषोडशम् ।

सितपुनर्नवामूलं पीतञ्च गोसलिलेन निहन्ति ।
 शोथं सर्वसमुत्थमुदराणि च दुस्तराण्यचिरात् ॥ ७४ ॥
 पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
 साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत्पायसन्तु तत् ॥ ७५ ॥

इति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

सिद्धो भिषग्विराख्यातः प्रयोगोऽयं निरन्तरः ॥ ७६ ॥

इति मानसः ।

सुसाध्यं वज्रकन्देन पायसं योतिमानतः ।

युक्तं कोशाम्रतैलेन तेनाभ्यङ्गं प्रकुर्वतः ।

शोथः प्रशान्तिमायाति बहुदुष्टं निरन्तरम् ॥ ७७ ॥

आर्द्रकं सगुडं खादेत् प्रकुञ्चाईविवर्द्धितम् ।

यावत्पञ्चपलं मुह्ययूषक्षीररसाग्निः ॥ ७८ ॥

श्वयथुं गुल्ममुदरं कासं श्वासमरोचकम् ।

पीनसं पाण्डुदुर्नाम हृद्रोगञ्च विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

गुडाद्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा ।

कर्षाभिद्वज्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्षमथापि मासम् ॥ ८० ॥

शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान्

सश्वासकासारुचिपीनसादीन् ।

जीर्णज्वराशीं ग्रहणीविकारान्

हृन्म्यात्तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ ८१ ॥

आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।

अजाक्षीराग्निनां शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ ८२ ॥

भूनिम्बविश्वकल्कं भुक्त्वा पेयः पुनर्नवाक्ताथः ।

अपहरति नियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गजं नृणाम् ॥ ८३ ॥

विश्वं गुडेन तुल्यं हृत्सौव रसानुपानमभ्यस्तम् ।

विनिहन्ति सर्वशोथं घनहृन्म्यं चण्डवायुरिव ॥ ८४ ॥

गुडपिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् ।

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ८५ ॥

इति गुडचूर्णं

गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शृङ्गवेरपलत्रयम् ।

शृङ्गवेरसमा कृष्णा लोहविट् भस्मानः पलम् ॥

एतच्चूर्णं समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनम् ॥ ८६ ॥

इति द्वितीयगुडाद्यं चूर्णम् ।

पुनर्नवा दार्ध्यमृता पाठा विश्वं श्वदंष्ट्रिका ।

रजन्यो द्वौ वृहत्थ्यौ च पिप्पल्यसिञ्चकं विषम् ॥ ८७ ॥

समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण वा पिवेत् ।

बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रप्रसारणम् ।

हन्ति चैवोदराण्यष्टौ व्रणांश्चैवोद्धतानपि ॥ ८८ ॥

इति पुनर्नवाद्यं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतभाण्डाकी काथं कृत्वा समाक्षिकम् ।

पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं ज्वरं वमिम् ॥ ८९ ॥

गोमूत्रसिद्धं मण्डूरं सुरभीरसभावितम् ।

माणकाद्र्ककन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥ ९० ॥

त्रिफलाव्योषचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् ॥

क्षिपेत् सुसिद्धे पाके च मधुनश्च पलद्वयम् ॥ ९१ ॥

निहन्ति सर्वजं शोथं सर्वाङ्गञ्च विशेषतः ॥ ९२ ॥

अत्र गोमूत्रसिद्धं लोहमलं चूर्णं माणकाद्र्करसैः श्रातपे
परिभाव्य, त्रिफलादिचूर्णं द्विगुणमूत्रे पक्तव्यम् ।

इति गोमूत्रमण्डूरम् ।

पुनर्नवापत्ररसालमूलं संचुद्य तोयार्मणशेषसिद्धम् ।

चतुर्थभागेन घृतं विपकं प्रस्थं तु तत्कल्कपलाष्टकेन ॥ ९३ ॥

संसेवितं वातबलासरोगान् सर्वान्श्च शोथानपि दुस्तरान्श्च ।

गुल्मोदरप्लीहगुदोद्भवांश्च निहन्ति वक्त्रं कुरुते हि पंसाम् ॥ ९४ ॥

इति पुनर्नवाद्यं घृतम् ।

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु वचोषणक्षारहरीतकीनाम् ।

कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिषूदनं स्यात् ॥८५॥

इति द्वितीयपुनर्नवाद्यं घृतम्

सचिचकाधान्यवानिपाठा सदीप्यकास्त्रूपणवेतसान्नाः ।
विश्वोत्पलं दाडिमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥८६॥

पिष्टाक्षमात्राणि जलादुकेन

पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्ज्यात् ।

अशोसि 'गुल्म' श्वयथुश्च कृत्स्नं

निहन्ति वङ्गिं कुरुते च दीप्तम् ॥ ८७ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम्

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्रम् ।
अशोऽतिसारानिलगुल्ममेहांस्तद्वन्ति सम्बर्हयते च वङ्गिम् ॥८८॥

इति द्वितीयचित्रकाद्यं घृतम्

माणककायकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एकजं हन्धजं शोथं त्रिदोषश्च व्यपोहति ॥ ८९ ॥

इति माणकं घृतम्

स्थलपद्मपलान्यष्टौ चतुष्पलस्य चतुष्पलम् ।

घृतप्रस्थं पचेदेतैर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

पञ्च कासान् हरेच्छीघ्रं शोथश्चैव सुदुस्तरम् ॥ ९० ॥

इति स्थलपद्मकाद्यं घृतम्

रसेन विपचेत्सर्पिः पञ्चकोलकुलत्ययोः ।

पुनर्नवायाः कल्केन तत्परं शोथनाशनम् ॥ ९१ ॥

इति पञ्चकोलकघृतम्

शुष्कमूलकवर्षाभू दारुरास्त्रामक्षौषधैः ।

पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं समूलं शोथनाशनम् ॥ ९२ ॥

इति शुष्कमूलकाद्यं तैलम्

सवेतसाः क्षीरवतां दुमाणां त्वचः समञ्जिष्ठलता मृणालाः ।
सचन्दनं पद्मकबालकौ च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ १०३ ॥
इति वेतसाद्यः प्रदेहः ।

यवान् कुलत्थान् कोलांश्च दशमूलञ्च साधयेत् ।
एतत्कषाये विपचेत्तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ १०४ ॥
शतावरीजीवनीयैः पिष्टैः समधुशिग्रुभिः ।
पानाभ्यङ्गाज्जयत्याशु श्वयथुं मारुतोत्खणम् ॥ १०५ ॥
इति यवाद्यं तैलम् ।

शैलेयकुष्ठागरुदारुकीन्ती त्वक् पद्मकोलाम्बुशटी समुस्तैः ।
प्रियङ्गुस्थौण्यकहेममांसी तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ १०६ ॥
श्रीवेष्टकं ध्यामकपिप्पलीभिः पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।
शातोत्थितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ १०७ ॥
इति शैलाद्यं तैलम् ।

पञ्चमूलं सलवणं सरलं देवदारु च ।
हस्तिकर्णपलाशस्य फलानि निचुलस्य च ॥ १०८ ॥
पलाशं काकनासा च गुडूची देवपुष्पकम् ।
प्रहिंसा त्र्योयसी हिंसा वत्सगन्धा पुनर्नवा ॥ १०९ ॥
कायस्था च वयस्था च दारुको जटिला जटा ।
भलम्बुषोरुवूकञ्च प्रपुन्नाटं सनागरम् ॥ ११० ॥
शिशुगोधावतीभार्गी तर्कारी पौष्करी जटा ।
एतैः सिद्धं यथा लाभं तैलमभ्यञ्जनैस्त्रिभिः ॥ १११ ॥
निहन्युदीर्णं श्वयथुं जन्तोर्वातकफात्मकम् ॥ ११२ ॥
इति पञ्चमूलाद्यं तैलम् ।

पञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुडाञ्च ।
तद्देहस्तु सिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥ ११३ ॥
स्वादिमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशुक्तात् ।

एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥११४॥
 श्वासज्वरारोचकमेहगुल्माघ्नीहंस्त्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
 कार्श्यामवातावस्त्रगन्धपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥११५॥

किञ्चिच्च कर्षपर्यायः शुक्तिरर्धपलं मतम् ।

निदध्यात् मधुनो मानं व्योषाद्यैर्मिश्रितस्य च ॥ ११६ ॥

दशमूल्या हरीतक्या तुल्यं कंसहरीतकी ।

मानं तेनात्र तत्रत्यं चरके प्राह जैज्जटः ॥ ११७ ॥

इति कंसहरीतकी ।

दशमूलीकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् ।

तुलां पचेद् घने दद्यात् व्योषचारचतुष्पलम् ॥ ११८ ॥

त्रिजातकं सुचूर्णांशं प्रस्थार्धं मधुना लिहेत् ।

दशमूलीहरीतक्यः शोथं घ्नन्ति सुदुस्तरम् ॥ ११९ ॥

ज्वरारोचकगुल्माशीं मेहपाण्डूदरामयान् ।

श्वासकार्श्यामवाताम्न पित्तं वङ्गेश मन्दताम् ॥ १२० ॥

इति दशमूलहरीतकी ।

यथा दोषश्च तीक्ष्णानि वमनानि विरेचनानुवासनानि
 अजस्रमुपसेवेत शिराभिद्याभौक्ष्यं शोणितमवसेचयेदत्र
 पाण्डुशोथादिभिरिति ।

पुराणयवशाख्यन्नं दशमूलोपसाधितम् ।

अल्पमल्पं कटुस्नेह भोजनं शोथिने हितम् ॥ १२१ ॥

पिष्टान्नमन्त्रं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्त्रप्रमजाङ्गलञ्च ।

पयो गुडं तैलमथो गुरुणि शोथं जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥१२२॥

त्रिकटुत्रूषणं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा ।

चित्रको देवदारुश्च त्रिवृश्च गजपिप्पली ॥ १२३ ॥

चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयो रजः ।

क्षीरेण पीतमेतत्तु अष्टं श्लयथुनाशनम् ॥ १२४ ॥

इति त्रिकटुकाद्यं लोहम् ।

पुनर्नवामृतावलि गवाक्षीमाणश्लिष्टकाः ।

सूर्यावर्तकमूलश्च पृथगष्टपलं जले ॥ १२५ ॥

पादशेषे शृते द्रोणे सुपूते वस्त्रगालिते ।

विधिवत्पाचितं पूतं योज्यञ्च पुटनक्रमैः ॥ १२६ ॥

लोहचूर्णाष्टपलकं पचेत्ताम्रादिपात्रके ।

भ्रकस्य द्विपलं क्षीरं सुहीक्षीरं चतुष्पलम् ॥ १२७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य गन्धकस्य पलं तथा ।

पलाधं पारदं तत्र विधिवच्छोधितं क्षिपेत् ॥ १२८ ॥

सिद्धेऽवतारिते चूर्णं वक्ष्यमाणं निधापयेत् ।

कङ्कुष्ठवल्गिकं दन्तौ गवाक्ष्याखण्डकर्णजम् ॥ १२९ ॥

पलाशस्य च बीजानि कञ्जुकीतालमूलिका ।

त्रिफला वा क्लमिरिपु त्रिवृद्धन्तौभवं तथा ॥ १३० ॥

सूर्यावर्तगवाक्षश्च वर्षाभूवज्ज्वल्लिजम् ।

एषां लोहसमा मात्रा भाण्डे स्निग्धे सुगोपिते ॥ १३१ ॥

संस्थापिते ततः शुद्धौ सुयोगादस्य सर्वशः ।

उदराणि पाण्डुरोगाश्च कामला सहलीमका ॥ १३२ ॥

अर्शोभगन्दरं कुष्ठं क्लमिः शूलं तथैव च ।

ये चान्ये विविधा रोगाश्चिरकालानुबन्धिनः ॥ १३३ ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति प्रयोगादस्य सर्वशः ।

नातःपरतरं किञ्चित् शोथोदरविनाशनम् ॥ १३४ ॥

इति शोथोदरहरं लोहम् ।

इति वज्रसेनसहस्रितः शोथोदरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अन्तर्द्विनिदानमाह ।

कृद्धोऽनूर्ध्वं गतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ।
 शुद्धौ वङ्कणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनौ ।
 प्रपीष्य घमनीः वृद्धिं करोति फलकोषयोः ॥ १ ॥
 दोषास्त्रमेदो मूत्रान्त्रैः सहृद्धिः सप्तधा गदः ।
 मूत्रान्त्रजावप्यनिला हेतुभिदस्तु केवलम् ॥ २ ॥
 वातपूर्णं इति स्पर्शो रूद्धो वातादहेतुरक् ।
 पक्वोदुस्वरसङ्काशः पित्ताद्वाहोष्णपाकवान् ॥ ३ ॥
 कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परक् ॥ ४ ॥
 कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गस्तु रक्तजः ।
 कफवान् मेदमा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
 अश्रोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरङ्मृदुः ।
 मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च चलयन् कफकोषयोः ॥ ६ ॥
 वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
 धारणे रणभाराध्व विषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥ ७ ॥
 क्षोभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।
 पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ ८ ॥
 कुर्याद्वङ्कणसन्निस्थो ग्रन्थग्राभं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥
 उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाधानरक् स्तम्भमतीव कुर्यात्
 प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रक्षाययेति पुनश्च मुष्कम्
 क्षुद्रान्त्रावयवाश्लेषो मुष्कयोर्वातसञ्चयात् ।
 अन्तर्द्विनिदानसाध्येयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ ११ ॥
 वेगाघातं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं तथा ।
 अत्यशनमथाधानमुपवासं परित्यजेत् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वातवृद्धौ पिबेत् स्निग्धैः यथान्यायं विरेचनम् ।
 सत्तीरञ्च पिबेत्तैलं मासमैरण्डसम्भवम् ॥ १३ ॥
 गुग्गुल्वैरण्डजं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
 वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १४ ॥
 अन्तःपञ्चमदौषाग्नेर्वस्तिभिः समुपाचरेत् ।
 तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥ १५ ॥
 जलौकाभिर्हरेद्रक्तं वृद्धौ पित्तभवे तथा ।
 पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिमुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 चन्दनं मधुकं पद्मं चोशीरं नीलमुत्पलम् ।
 क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्वाहशोथरुजापहः ॥ १७ ॥
 पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ।
 एषामेव कषायेण शीतेन परिषेचनम् ॥ १८ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थाः सपिप्पलकपीतनाः ।
 क्षीरवृक्षास्तु पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥ १९ ॥
 क्वचित्कपीतनस्थाने शिरोधौ वेतसः क्वचित् ॥ २० ॥

इति पञ्चवल्कलम् ।

कफवृद्धौ मूत्रसम्पिष्टैरुष्णवीर्यैः प्रलेपनम् ।
 पातव्यो मूत्रसंयुक्तः कषायः पीतदारुणः ॥ २१ ॥
 त्रिकटु त्रिफलाक्वाथं सत्तारलवणं पिबेत् ।
 कफवातप्रकोपेऽपि विरेकः कफवृद्धिनुत् ॥ २२ ॥
 त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत्प्रातरतन्द्रितः ।
 कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोद्भवम् ॥ २३ ॥
 लेपनः कटुतीक्ष्णोष्णः स्वेदनं रुद्धमेव च ।
 परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥ २४ ॥
 वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।

शिशुत्वक् सर्पिषैः पिष्टैः शोथः श्लेष्मानिलापहः ॥ २५ ॥
 सरलागबकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
 मूत्रारनालसम्पिष्टं शोथघ्नं कफवातजित् ॥ २६ ॥
 हरौतकीं मूत्रसिद्धां सतैललवणान्विताम् ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ २७ ॥
 अविदाहि च कर्तव्यं भेषजं रक्तपैत्तिके ।
 सर्वं पित्तहृगं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ २८ ॥
 शीतमालेपनं कार्यं पाको रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 मुहुर्मुहुर्जलीकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ॥ २९ ॥
 पिबेद्विरेचनं वापि शर्करा चौद्रसंयुतम् ।
 पित्तवृद्धिक्रमं कुर्याद् दामे पक्वे च रक्तजे ॥ ३० ॥
 खिलं मेदः समुत्पन्नु लेपयेत् सुरसादिना ।
 शिरोविरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ३१ ॥
 संखेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सौवण्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येत व्रीहिमुखेन वै ॥ ३२ ॥
 मुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षणः ।
 वातवृद्धिक्रमं कुर्याद्वाहस्तत्राग्निना हितः ॥ ३३ ॥
 शङ्खस्योपरिकर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनीमादरात् ।
 व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ३४ ॥
 तैलमैरण्डजं पीत्वा बलासिद्धं पयोन्वितम् ।
 आधानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥ ३५ ॥
 रास्त्रा यध्यमृतैरण्ड बलागोक्षुरसाधितः ।
 काथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥ ३६ ॥
 विदग्धासु च सर्वासु योन्धं कर्म व्रणापहम् ।
 अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् कृत्वा दह्नेद्वायुं विवर्जयेत् ॥
 अनेनैव विधानेन कुर्याद्वातकफात्मजे ॥ ३७ ॥

तृपणं पिप्पलीमूलं देवदारुफलत्रिकम् ।
 कषायं पाचयेत् तेषां सत्तारलवणत्रयम् ॥ ३७ ॥
 त्रिभिर्भासैः प्रशाम्येत हृद्भिर्वातकफात्मजा ॥ ३८ ॥
 राज्ञायश्चमृतैरण्ड पटोलारणुका बला ।
 वृषश्च कथितो हृद्भिं निहन्त्याश्चित्रतैलवान् ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वतैलसंमिश्रं विशालामूलजं रजः ।
 क्षीरेण पीतं सप्ताहात् हृद्भिं हन्ति न संशयः ॥ ४० ॥

अथ कुरण्डलक्षणमाह ।

अत्यभिष्यन्दि गुर्वस्त्रसेवनान्निचयं गतः ।
 करोति ग्रन्थिवच्छोफं दोषो बङ्गणसन्धिषु ॥ ४१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

यवाम्बुना तु संपिष्टं मूलं भार्ग्याः प्रलेपनात् ।
 कुरण्डं गण्डमालाञ्च हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ४२ ॥
 शम्बूकोदरनिहितं गव्यं सप्ताहमातपे सर्पिः ।
 स्थितमपहरति कुरण्डं सैन्धवचूर्णान्वितं लेपात् ॥ ४३ ॥
 ससैन्धवं घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
 प्रतप्तं चूर्णनिघृष्टं तन्मूलं समुपाहरेत् ॥ ४४ ॥
 स्रक्षयेत्तेन कौरण्डमनुद्विग्नो दिवानिशम् ।
 प्रवृद्धं तेन कौरण्डं नश्यत्याह पुनर्वसुः ॥ ४५ ॥
 लज्जालुमूलगृध्रस्य विट्प्रलेपः प्रयोजितः ।
 कुरण्डं योनिरोगञ्च नाशयेदविकल्पतः ॥ ४६ ॥
 सतैललवणं भस्म पारदं लेपमात्रतः ।
 अपि तालफलाकारां हृद्भिं जयति वेगतः ॥ ४७ ॥
 शतपुष्पासृतादारुचन्दनं रजनौदयम् ।
 जौरके द्वे वचानागं त्रिफला गुग्गुलुत्वचम् ॥ ४८ ॥

मांसी कुष्ठं पत्रकौला रास्त्रा शृङ्गी च चित्रकम् ।
 कमिन्नमश्मगन्धा च शैलेयं कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥
 सैन्धवं तगरश्चैव कुष्ठजातिविषैः समैः ।
 एतैश्च कार्ष्णिक्कैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५० ॥
 वृषमुण्डितिकैरण्णनिम्बपत्रभवो रसः ।
 कण्टकार्यास्तथा क्षीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥ ५१ ॥
 सिद्धमेतदुष्टं पीतमन्त्रहृद्भिं व्यपोहति ।
 वातहृद्भिं पित्तहृद्भिं मेदोहृद्भिर्मथापि वा ॥ ५२ ॥
 मूत्रहृद्भिं श्लेष्मदश्च यक्षत्प्लीहानमेव च ।
 शतपुष्पाघृतं चैतद् हन्यादेतन्न संशयः ॥ ५३ ॥

शतपुष्पाघृतं हृतम् ।

शतमैरण्डमूलस्य पलं शुण्ठ्या यवादकम् ।
 जलद्रोणे विपक्षव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ५४ ॥
 तेन पादावशेषेण पयसा तत्समेन च ।
 प्रस्थमैरण्डतैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् ॥ ५५ ॥
 त्रिपलं शृङ्गवेरस्य गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ।
 तत्पिबेन्नियतः शुद्धो नरः क्षीरान्नभुक् सदा ॥ ५६ ॥
 अन्त्रहृद्भिं जयत्याशु तैलं गन्धर्वहस्तकम् ॥ ५७ ॥

इति गन्धर्वहस्तकम्

तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्त्रिषु ।
 घृतं सौरेश्वरश्चैव अन्त्रहृद्भिनिवृत्तये ॥
 आर्द्रकं घट्पलं वापि चव्याद्यं च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

इति वरुणसङ्कलितः अन्त्रहृद्भिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ ब्रध्ननिदानमाह ।

पत्यभिष्यन्दिगुर्वन्न शुष्कपूत्यामिषाशनात् ।
करोति ग्रन्थिवत् शोथं दोषो बङ्गणसन्धिषु ॥
ज्वरशूलान्नासादाक्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥
निर्व्यथश्च कुरण्डः स्वात् ब्रध्नो भवति सव्यथः ।
अयमेवानयोर्भेदः अन्यत्सर्वं समं तथा ॥ २ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

भृष्टश्चैरण्डतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥ ३ ॥
आविक्षीरेण गोधूमचूर्णं कुन्दुरकस्य च ।
प्रलेपनं सुखीणं स्याद् ब्रध्नरोगहरं परम् ॥ ४ ॥
सृतमात्रे च वै काके विशाले तु प्रवेशयेत् ।
ब्रध्ने मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥ ५ ॥
अजाजीहृपुषाकुष्ठं गोधूमं वदरान्वितम् ।
काष्ठीकेन तु संपिष्टं कुर्याद् ब्रध्नप्रलेपनम् ॥ ६ ॥
खट्वंशसिन्धुविखाब्ददारुक्कमिहराश्मभित् ।
लोध्रचूर्णं घृतेनाद्याद्वातब्रध्नहरं परम् ॥ ७ ॥
पुष्पोद्धृतं हरेदाशु विप्लुतं तुषवारिणा ।
मार्गीमूलमखण्डन्तु पानादङ्गणवातजित् ॥ ८ ॥
मूलं विल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्हृत्पथोर्हयोः
श्यामापूतिकरश्चशिशुकतरोर्विश्नीषधारुष्करम् ।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितम्
पीतं काष्ठीककोणतोयमथितैश्चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ ९ ॥
इति विल्लाषं चूर्णम् ।

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचा ।
 क्लीवेरं मधुकं भार्गी देवदारु सनागरम् ॥ १० ॥
 कटफलं पीष्करं मेदे चविका चित्रकं शटी ।
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणु नलिनी स्थिरा ॥ ११ ॥
 विश्वाजमोदे कृष्णा च दन्ती रास्ना च तैः समैः ।
 साध्यमैरण्डजं तैलमभ्यङ्गात्कफवातजित् ॥ १२ ॥
 ब्रध्मोदावर्त्तगुल्मार्शः प्लीहमेह्वाढ्यमारुतान् ।
 आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १३ ॥

इति वङ्गसैन्धवाद्यं तैलम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः ब्रध्मनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ गलगण्डनिदानमाह ।

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवत्सम्बते गले ।

महान् वा यदि क्लृप्तो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥
 वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मध्ये समाश्रित्य तथैव मेदः ।
 कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिकैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ।
 तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।
 पारुथ्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ।
 वैरस्य मास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः ।
 स्थिरः सवर्णो गुरुगुणकण्डूः शोतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
 चिराच्च वृद्धिं भजते चिरादा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।
 माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः ॥
 स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोयुतः कण्डूयुतो रुजश्च ।
 प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥
 स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यं

क्वच्छाच्छसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
द्वीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरञ्चापि विवर्जयेत् तम् ॥८॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्वेदोऽनिलोत्थे गलगण्डकादौ नाड्यानिलघ्नौषधपत्रभङ्गैः ।
स्वेदोपनाहैः कफसम्भवे तु संस्वेद्य विस्त्रावणमेव कुर्यात् ॥९॥
मेदः समुत्थे तु यथोपदिष्टं बिध्येच्छिरां स्निग्धतनोर्नरस्य ।
श्यामासुधालोहपुरीषदन्ती रसास्त्रनैश्चापि हितः प्रलेपः ।
मूत्रेण वा लोष्य हितायऽक्लृप्तं प्रातः पिवेत्सारमहीरुहाणाम् ॥१०॥

निचुलं शिग्रुवीजानि दशमूलमथापि वा ।
आलेपनं वातगण्डे सुखोष्णं संप्रशस्यते ॥ ११ ॥
देवदारुविशाला च कफगण्डे प्रलेपनम् ।
कूर्दनं शीर्षरेकस्य सर्वो रचनिको हितः ॥ १२ ॥
सर्षपान् शिग्रुवीजानि शण्वीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च वीजानि तक्रेणान्त्वेन पेपयेत् ॥ १३ ॥
गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालाः सुदारुणाः ।
आलेपादेव नश्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ १४ ॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भौकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि शस्यते ॥ १५ ॥
दग्धं वराहपुच्छाग्रं कटुतैलसमन्वितम् ।
नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डमसंशयम् ॥ १६ ॥
तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपतः ।
हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ १७ ॥
खेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ १८ ॥
तिक्तालवुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यान्नसेविनः ॥ १८ ॥

कर्णयुग्मवहिः सन्धिमध्याभ्यासे स्थितश्च यत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्द्याद्गलगण्डे शिरात्रयम् ॥ २० ॥

हिंसा वचा गुडूची त्रिफलानलदारुपिप्पलीकल्कैः ।

भृङ्गस्वरसेः सिद्धं तैलं गलगण्डजित् मधुना ॥ २१ ॥

इति हिंसाद्यं तैलम्

तैलं पिवेच्चाभृतवस्त्रिनिम्ब हिंसाह्वया हृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥ २२ ॥

इति भृङ्गताद्यं तैलम्

प्रियङ्गुयष्टीमधुकं सकुष्ठं सपिप्पलीचन्दनमुस्तनिम्बम् ।

कल्कं विनिक्षिप्य विपाच्य तैलं चतुर्गुणं नस्यविधिप्रयुक्तम् ।

शाखोटवल्कस्वरसे च सिद्धं हन्यात् प्रवृद्धं गलगण्डरोगम् ॥ २३ ॥

इति शाखोटाय तैलम्

त्रिफलायाः त्रयो भागा व्योषस्तद्विगुणो मतः ।

तस्माच्च द्विगुणं देयं काञ्चनारस्य वल्कलम् ॥ २४ ॥

एकोक्तं तु चूर्णेऽस्मिन् समो देयोऽथ गुग्गुलुः ।

क्षौद्रस्य तु ततो दद्यात् दशभागान् विचक्षणः ॥ २५ ॥

नाडीत्रणेषु सर्वेषु गलगण्डे तथैव च ।

सर्वासु गण्डमालासु गुटिकेयं प्रशस्यते ॥ २६ ॥

इति काञ्चनारगुग्गुलुगुटिका

यवमुद्गपटोलादि कटुरुक्षश्च भोजनम् ।

क्षुदिश्च रक्तमुक्तिश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥

इति वङ्गमेनसङ्कलितः गलगण्डनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ गण्डमालानिदानमाह ।

कर्कशुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्कणेषु ।

मेदः कफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमालाबहुभिस्तु गण्डैः ॥ १

ते ग्रन्थयः केचिदवातपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।

कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥ २ ॥

साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरश्छर्दिद्युतास्त्वऽसाध्याः ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सर्षपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भस्मातकैः सह ।

कागमूत्रेण सम्पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥ ४ ॥

अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तश्च दाहयेत् ।

वाराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्त्यपचीघ्नान् ॥ ५ ॥

वनकर्पासजं मूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।

पक्ताज्ये पोलिकां खादे दपचीनाशनाय च ॥ ६ ॥

अलम्बुषादलोद्भूतं स्वरसं द्विपलं पिबेत् ।

अपचा गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनम् ॥ ७ ॥

मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ।

अङ्गुल्यन्तरितं सम्यगपचीनां निवृत्तये ॥ ८ ॥

चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।

एतैस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ९ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।

एभिस्तैलं शृतं नस्यात् कच्छामप्यपचीं जयेत् ॥ १० ॥

इति व्योषाद्यं तैलम् ।

काकादनी शिफाकल्कैर्निर्गुण्डाः स्वरसैः शृतम् ।

आरनालैश्च कटुकं तैलं स्यादपचीहरम् ॥ ११ ॥

इति काकादन्त्यादि तैलम् ।

अजमोदा ससिन्दूरं श्रीवासं रजनीद्वयम् ।

क्षारद्वयमपामार्गं हरितालं मनःशिलाः ॥ १२ ॥

आर्द्रकागुरु वा शुण्ठी जालिनी सेन्द्रवारुणौ ।

सर्वे द्रव्याः समानाः स्युर्भागाश्चार्द्धपलोन्मिताः ॥ १३ ॥

क्वागेनाष्टगुणेनैव मूत्रेण मृदुवर्जिता ।

कटुतैलं पचेदेभिः सुहृत्कपयसा सह ॥ १४ ॥

उत्पाक्यमानामपचीं नस्याद्विपर्यये नृणाम् ।

उत्पन्नानामपक्वाश्च नस्याभ्यङ्गेन नाशयेत् ॥ १५ ॥

विशीर्णकथितात्यर्थं निर्गन्धा पूयवाहिनौ ।

चिरजासाध्यकल्पापि तैलेनानेन साध्यते ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारेण नस्यदानेन चैव हि ।

रोहिताक्षिप्रमेवं हि सप्तरात्रात् न संशयः ॥ १७ ॥

इति सहाजमोदाद्यं तैलम् । इति अपची चिकित्सा ।

माक्षिकाव्यः सकृत् पीतः काथो वरुणमूलजः ।

गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनौम् ॥ १८ ॥

पिष्टा ज्येष्ठाम्बुना पेयाः काञ्चनारत्वचः शुभाः ।

विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालाहराः पराः ॥ १९ ॥

पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

काञ्चनारत्वचः पीत्वा मुच्यते गण्डमालया ॥ २० ॥

जिह्वाधःपार्श्वयोः मूलाच्छिरा द्वादश कीर्तिताः ।

तासां स्थूलशिरे द्वे तु क्षिद्यते च शनैः शनैः ॥ २१ ॥

वडिशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् ।

स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात् सगुडमार्द्रकम् ॥ २२ ॥

भोजनं चानभिष्यन्दि यूषः कौलस्यमिष्यते ।

नस्य वैरेचनं योज्यं वमनञ्च प्रयोजयेत् ।
 गण्डमालाप्रशान्त्यर्थं यवमुद्गादिभोजनम् ॥ २३ ॥
 वचाशटीहरिद्रे हे देवदारुमहौषधम् ।
 हरीतकी चातिविषा मुस्तकेन्द्रयवाः सप्ताः ॥ २४ ॥
 एतान् दशपलान् भागांश्चतुर्द्वेणिस्रसः पचेत् ।
 पादशेषे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २५ ॥
 कल्कं दत्त्वा पलोन्मानैः काथ्यद्रव्यैः सुपेषितैः ।
 प्रक्षिप्य त्रिगुणं क्षौद्रं व्योषचूर्णात् पलानि षट् ॥ २६ ॥
 यथाकालं पिवेन्मात्रां यथेष्टाहारमेव च ।
 गण्डमालां निहन्त्याशु बहुवर्षममुद्भवाम् ॥ २७ ॥
 कासं श्वासं प्रतिश्यायं गलगण्डं मुखामयम् ।

इति वचाद्यं घृतम् ।

चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् ।
 केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥ २८ ॥
 पक्त्वा शेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
 एतत् तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ २९ ॥
 चक्रमर्दादिसिन्दूरतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।
 तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३० ॥
 इति निर्गुण्डीतैलम् ।

गुञ्जामूलफलैस्तैलं तोये द्विगुणिते पचेत् ।
 नस्याभ्यङ्गेन शमयेद्गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३१ ॥
 इति गुञ्जातैलम् ।

विडङ्गानलसिन्धूत् रास्त्रोषाक्षारदारुभिः ।
 तैलं चतुर्गुणं सिद्धं कटुतुम्बीजलेन वा ॥

गण्डमालापहं त्रैलोक्यं गलगण्डहरं परम् ॥ ३३ ॥

इति तुक्तीतैषम् ।

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ।

विल्वाश्वमारनिर्गुण्डी साधितं चापि नावनम् ॥ ३३ ॥

इति शाखोटकविल्वाद्यं तैषम् ।

कुकुन्दर्या विपक्वान्तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम् ।

अभ्यङ्गाश्वयेन्मृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३४ ॥

इति कुकुन्दरीतैषम् ।

त्रिफला त्रिवृता दन्ती नीलिनी चतुरङ्गुलीः ।

पञ्चविंशतिसङ्क्राकैः प्रत्येकं पलमात्रया ॥ ३५ ॥

क्षयितैः कुट्टितैरेभिस्तुर्द्राणे प्रमाणतः ।

पचेत्तु सलिले तावद्यावद्गोणश्च शेषितम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशत्तत्र निक्षिप्य गुग्गुलोस्तु पलान्यपि ।

क्वाथयेत् सघनं यावत् पुनस्तत्पूर्ववत् पचेत् ॥ ३७ ॥

ततस्तस्मिन् घनीभूते त्वगैलानागकेसरम् ।

त्रिकटुत्रिफलापर्णी यवानी जीरकाणि च ॥ ३८ ॥

पिप्पलीमूलदहनं हृषुषाक्षणाजीरकम् ।

वायिका चाजमोदा च तिन्त्रिङ्गीचाम्बवेतसम् ॥ ३९ ॥

सौवर्चलयुतं कृत्वा श्लेष्माचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

प्रत्येकमर्द्धपलिकैर्भागैः सम्यग्विचक्षणः ॥ ४० ॥

ततोऽक्षमात्रां गुटिकां भक्षयेच्च दिने दिने ।

गण्डमालावृद्धग्रन्थि जङ्घास्तम्भोदरार्दितः ॥ ४१ ॥

अनेनैव विधानेन गिरिजं वा प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति त्रिफलाद्यो गुग्गुलुः ।

इति वक्त्रसेनसङ्क्षितः गण्डमालाधिकारः समाप्तः ॥

अथ ग्रन्थिनिदानमाह ।

वातादयो मांसमसृग्प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
 स्रोतोन्नतं विप्रथितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥१॥
 प्रायस्यते वृश्चरति तुद्यते च प्रभ्रंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
 कृणो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥२॥
 ददह्यते धूप्यति चूष्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
 रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतौव चास्रम् ॥३॥
 नीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
 श्राभिद्विद्विश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लधनं च पूयम् ॥४॥
 रौरवद्विद्विश्चयद्विद्विहानिः स्निग्धो महान् कण्डूयुतोऽरुजश्च ।
 दः कृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिः प्रतिमन्तु मेदः ॥५॥
 आयामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुश्च शिराप्रतानम् ।
 होच सम्पीड्य विशोथ्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥६॥
 त्रिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।
 रक्तस एवाप्यचलो महान्श्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनौयः ॥७॥

अथ चिकित्सा माह ।

ग्रन्थिग्रामेषु भिषग्विदध्याच्छोथक्रियां विस्तरतो विधिभिः ।
 वेदलं चास्य नरस्य नित्यं तद्रक्षितं व्याधिवलं निहन्ति ॥८॥
 हंसा सरोहिण्यमृताथ भार्गी श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
 पित्तपिष्टाः सह तालपत्रा ग्रन्थिर्विधियोऽनिलजे प्रलेपः ॥९॥
 कुर्यात् स्वेदोपनाहान्श्च तथान्यान् सिद्धलेपनान् ॥ १० ॥
 रदार्यं वा पक्कमपोद्भूतं पूयं प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतौयैः ।
 तलेषु पञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः संस्वेदयेत् सैन्धवसंप्रयुतैः ॥ ११ ॥
 त्रणश्चाप्युपरोहयेत्तु तैलेन रास्त्रासरलान्वितेन ।

भिक्षुयष्टीमधुकैवलाभिः सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन ॥ १२ ॥
 जलायुक्तं पित्तकृतं क्षित्यासु क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनम् ।
 काकोमिषर्गस्य तु शीतलानि पित्ते कषायाणि सशर्कराणि ॥
 द्राक्षारसेन चुरसेन चापि चूर्णं पिबेद्वापि क्षीरैतकीनाम् ॥ १३ ॥
 मधुकजम्बार्जुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवधारयेत् ।
 सशर्करैर्वा लघुमूलकैर्दिग्धादभीष्टं मुचुकुन्दजैर्वा ॥ १४ ॥
 विदार्य चापक्रमपोद्घा पूर्य धीतं कषायेण वनस्पतीनाम् ।
 तैलेः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुकैर्विपक्वम् ॥ १५ ॥
 हृत्तेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थी भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते च ।
 स्त्रिभ्रस्य विप्लावनमेव कुर्यादङ्गुष्ठलोद्दोषलवेणुदण्डैः ॥ १६ ॥
 विकृतातारग्वधं काकणन्ती काकादनीहापसङ्घातमूलेः ।
 पालेपयेदेनमलावुभागीं करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ १७ ॥
 मेदः समुत्थितं ग्रन्थिं तिलकैर्वा प्रदिश्व च ।
 संहाय वस्त्रपट्टेन स्नेदयेत्तल्लोहकैः ॥
 पाटयित्वा तु शस्त्रेण हृत्वा मेदोऽग्निना दहेत् ॥ १८ ॥
 ग्रन्थीनसर्मप्रभवानपक्वानुबृत्त्य चाग्निं विदधीत वैद्यः ।
 क्षारिण्यं चैतान् प्रतिसारयेच्च संलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥
 लेपनं शङ्खचूर्णेन सह सुलभं भक्षना ।
 कर्कतुद्रोपचर्चं कुर्याद् अन्तर्गुह्येषु विशेषतः ॥ २१ ॥
 ग्रन्थीनुबृत्त्य वा यत्र क्षणिकसं प्रयोजयेत् ।
 वक्त्रात् क्षारिण्यं सोमोदं प्रयवत् सङ्घातचरेत् ॥ २२ ॥
 क्षिराग्रन्थिं यद्विषमं क्षेत्रं वक्त्रेण वा प्रयेत् ॥ २३ ॥
 दन्तीभिर्बलमधुकैश्च कर्कतुद्रोपचरेत् ।
 भक्ष्यं कर्कतुद्रोपचरेत् कर्कतुद्रोपचरेत् ॥ २४ ॥
 क्षारिण्यं कर्कतुद्रोपचरेत् कर्कतुद्रोपचरेत् ॥ २५ ॥
 प्रलेपं क्षारिण्यं कर्कतुद्रोपचरेत् कर्कतुद्रोपचरेत् ॥ २६ ॥

प्रति प्रतिद्वादश चाङ्गुलानि मेदुश्च वस्तिं परिवर्ज्य सम्यक् ।
विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो विक्लथ जालं पललं विदध्यात् २६

इति वङ्गसेनसङ्क्षितः शल्यनिदानाधिकारः समाप्तः ।

अथ अर्बुदनिदानमाह ।

गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
तत् स्थिरं मन्दरुजं महान्तं मनल्पमूलं चिरवृद्धपाकम् ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥१॥
शतं पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसापि ।
प्राज्याते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थैः समानानि सदा भवन्ति ॥२॥
शेषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरासु सङ्कोच्य सम्पीड्य ततस्त्वपाकम् ।
सासावमुन्नहति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥३॥
प्रवत्यजसं रुधिरं सदुष्टममाध्यमेकं रुधिरात्मकन्तु ।
तत्तयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्वुदपीडितस्तु ॥ ४ ॥
दुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टञ्जनयेच्च शीथम् ।
भवेदं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ॥ ५ ॥
दुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ।
मांसर्वुदत्वे तदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु ॥ ६ ॥
असृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ।
प्राज्यातेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदप्यर्वुदमर्वुदज्ञैः ॥ ७ ॥
दृढज्जातं युगपत् क्रमाद्वा हिरर्वुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ ८ ॥
पाकमायान्ति कफाधिकत्वान् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।
प्रस्थिरत्वादग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ ९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जयेद्दिद्रधिवत् पूर्वमर्वुदं प्रोञ्छनादिभिः ।

क्षाराग्निभ्यां दहेच्चापि प्रदेहैर्विबिधैर्जयेत् ॥ १० ॥

कर्कार्कैर्वाक्कनारिकेलः प्रियालपञ्चाङ्गुलबीजपूरैः ।

वातावुदं क्षीरघृतान्मसिद्वैरुणैः सतैलैरुपनाहयेत् ॥ ११ ॥

स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाद्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ।

वातघ्ननिर्यूहपयोऽम्बुभागेः सिद्धां शताह्वां त्रिवृतां पिबेद्वा ॥ १२ ॥

स्वेदोपनाहो मृदवस्तु पथ्याः पित्तावुदे कायविरचनञ्च ।

विघृष्ट चोदुम्बरशकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ १३ ॥

सूक्ष्मीकृतः सर्जरसप्रियङ्गु पतङ्गलोभार्जुनयष्टिकाद्वैः ॥ १४ ॥

शङ्खस्य जन्तोः कफजेऽवुदे तु रक्ते च सिक्ते च ततोऽवुदं तत् ।

कपोतपारावतविड्मिश्रैः सकांस्यनीली शकलाङ्गुलाख्यैः ॥ १५ ॥

सूक्ष्मैस्तु काकादनमूलमिश्रैः क्षारप्रदिग्धैरथवा प्रदिष्टैः ॥ १६ ॥

निष्पावपिण्याककुलत्यकल्कैर्भासप्रगादैर्दधिमर्दितैश्च ।

लेपं विदध्यात् क्लमयो यथात्र मुञ्चन्त्यपत्यान्यथमक्षिका वा ।

अल्पावशिष्टं क्लमिभिः प्रदग्धं लिखेत्ततोऽग्निं विदधौत पद्मात् ।

अशेषदोषाणि हि नार्वुदानि करोति तस्याश्च पुनर्भवन्ति ।

नरो न शेषाणि समुद्धरेत्तु हन्युः सशेषाणि यथा विषाम्नी ॥ १७ ॥

हरिद्रा लोभपतङ्गगृहधूसमनःशिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽवुदहः परः ॥

एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्करावुदे ॥ १८ ॥

यदल्पमूलं अपुसैः सताम्बैस्तद्वैद्य पत्रैरथवायसैर्वा ।

क्षाराग्निशस्त्राण्यवचारयेच्च मुहुर्मुहुः प्राणमवेक्ष्यमाणः ॥

यदृच्छ्या चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्दिधिश्रः ॥ २० ॥

आस्फोटगोजीकरवीरपत्रैः कषायमिश्रं व्रणशोधनार्थम् ।

शङ्खश्च तैलं विदधौत भार्गी विडङ्गपाठा त्रिफला सुसिद्धम् ॥

क्षुही गण्डीरिकास्वेदो नाशयेदवुदानि च ।

लवणेनाथवा स्वेदः सौसकेन तथैव च ॥ २२ ॥

निकृत्य जिह्वां दशनैर्विदंश्य त्रिधा शिराशब्दमपि प्रकृत्य ।
 निशावसाने त्रिदिनान्यवश्यं पीडां हरेद्वुदजां सुघोराम् ॥२३॥
 मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।
 शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥ २४ ॥
 उपोदिकरसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ।
 प्रणश्यन्त्यचिरात्कृणां पिङ्का ह्यर्बुदादयः ॥ २५ ॥
 उपोदिका काञ्चित्कतक्रपिष्टा तथोपनाहं लवणेन सार्धम् ।
 दृष्टोऽर्बुदानां प्रथमाय कैश्चिद्दिने दिने वा त्रिषु मर्मजानाम् ॥२६॥
 वटदुग्धकुष्ठरोमकलितं बद्धं वटस्य कल्केन ।
 अथस्थि सप्तरात्रान् महदपि शमयेत् सिद्धमिदम् ॥२७॥
 गन्धशिलाविश्वौषधविडङ्गयवभस्मजं समं चूर्णम् ।
 ककलासरक्तयुक्तं लेपात् सर्वावुदध्वंसि ॥ २८ ॥
 सितमारशिशुसर्षपयवमूलकबीजसरसेन ।
 लेपस्तत्र कृतोऽयं ग्रन्थवुदगण्डमालाघ्नः ॥ २९ ॥
 शिशुमूलकयोर्वीजं रक्षोघ्नं सरलं यवम् ।
 अश्वमारश्च सम्पिष्य तक्रलेपोऽर्बुदादिजित् ॥ ३० ॥
 इति वङ्गसेनसङ्क्षिप्तः चर्बुदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ श्लोपदनिदानमाह ।

यः सज्वरो वङ्गणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
 तत् श्लोपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिञ्जीष्ठनासाप्यपि केचिदाहुः ॥१॥
 वातजं कृष्णरुक्षञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
 पानिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥
 पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदु ।
 शैथिलिकं क्षिण्ववर्णञ्च श्लेतां पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते ।
 अर्द्धात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥
 त्रीक्ष्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।
 गुरुत्वञ्च महत्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ ५ ॥
 यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं पंसः प्रकृत्यापि कफात्मकस्य ।
 सास्त्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ६ ॥
 पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।
 ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

शाम्यति पिच्छिलगुटिका सर्षपकल्कोपनाहतः सपदि ।
 शैलबलाभ्यां लेपः करचरणशोथतामपि च ॥ ८ ॥
 लङ्घनालेपनस्वेदरेचनैः रक्तमोक्षणैः ।
 प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ ९ ॥
 मासमैरण्डजं तैलं पिवेन्मृचेण मानवः ।
 कासमर्दशिफाकल्कं गव्येनाज्येन यः पिवेत् ।
 श्लीपदं वातजं तस्य नाशमायाति सत्वरम् ॥ १० ॥
 मद्दोषधविपक्वेन पयसा चान्नमादिशेत् ॥ ११ ॥
 गुल्फस्याधःशिरां बिध्येत् श्लीपदे पित्तसम्भवे ।
 पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तावुदविसर्पवान् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्ठा मधुकं रास्त्रा महिम्ना मपुनर्नवा ।
 पिष्टारणालैर्लेपोऽयं पित्तश्लीपदशान्तये ॥ १३ ॥
 शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे ।
 पिवेद्वाप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वै ॥ १४ ॥
 पिवेदेव गुडूचीं वा नागरं भद्रदारु च ।
 पिवेत्सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ॥ १५ ॥
 हितं वा लेपने नित्यं चित्रकं देवदारु च ।

सिद्धार्थशिशुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥ १६ ॥
 सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपः ।
 पुनर्नवानागरसर्षपाणां कल्केन वा काष्ठीकमिश्रितेन ॥ १७ ॥
 धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डौ वर्षाभूशिशुसर्षपैः ।
 प्रलेपः श्लोपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ १८ ॥
 असाध्यमपि यात्यस्तं श्लोपदं चिरकालजम् ।
 मूलेन सहदेवायास्तालमिश्रं न लेपितम् ॥ १९ ॥
 निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 प्रलेपात् श्लोपदं हन्ति बद्धमूलमपि स्थिरम् ॥ २० ॥
 शाखोटवल्कलमिश्रं तोयं गोमूत्रसंयुतं पीत्वा ।
 हन्याच्छ्लोपदमुग्रं श्लेष्मभवं श्लोपदं पुंसाम् ॥ २१ ॥
 पिण्डारकतरुसम्भववन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता ।
 श्लोपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ २२ ॥
 धत्तूरकस्य बीजानि पिप्पलीवर्धमानवत् ।
 शीतोदकेन पीतानि श्लोपदं हन्ति दारुणम् ॥ २३ ॥
 पिवेत्सर्षपतैलेन श्लोपदानां निवृत्तये ।
 पूतीकरञ्जकृदजं रसं वापि यथा बलम् ॥ २४ ॥
 अनेनेव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसाम्यविभागवित् ॥ २५ ॥
 सप्तताम्बूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।
 संसृष्टलवणोपेतं श्लोपदं हन्ति सेवितम् ॥ २६ ॥
 रजनीगुडसंयुक्तं गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
 वर्षीत्यं श्लोपदं हन्ति कण्डूं कुष्ठं विशेषतः ॥ २७ ॥
 वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।
 सक्षौद्रं विलिहिल्लेहं चिरोत्थं श्लोपदं जयेत् ॥ २८ ॥
 वृषदारुकचूर्णन्तु मूत्रसौवीरकादिभिः ।

शूलितं श्लोपदं हन्ति कृच्छ्रं संवत्सरोत्थितम् ॥ २८ ॥

क्षीरेण प्रातस्तथाय पिवेद्यस्तु बलाहयम् ।

सक्षीरं श्लोपदाज्जन्तु रसाध्यादपि मुच्यते ॥ ३० ॥

धान्यास्त्रं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।

दीपनं चामदोषघ्नमेतत् श्लोपदनाशनम् ॥ ३१ ॥

उपोथ्य पिष्ट्वा क्षीरेण पिवेदक्षसमं शुचिः ।

कीचकस्य च बीजस्य सप्तपर्णत्वचस्तथा ॥ ३२ ॥

नाडी च बीजकस्यापि वातज्वरप्रशान्तये ।

पीत्वा च मासमेकं हि श्लोपदं नाशयेत् भ्रुवम् ॥ ३३ ॥

जिह्विण्यास्तु दलैः सम्यक् तुषाम्बुपरिपेषितैः ।

स्वेदः श्लोपदनाशाय कर्तव्यः सम्प्रजानता ॥ ३४ ॥

गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।

श्लोपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ ३५ ॥

इति गीमूत्रहरीतकी ।

कृष्णाचिचकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम् ।

विंशतिस्तु हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् ॥ ३६ ॥

मधुना सह संयुक्तं श्लोपदं हन्ति दारुणम् ।

इति कृष्णाची मोदकः ।

पिप्पली त्रिफला दारु नागरं सपुनर्नवम् ।

भागैर्द्विपलिकैरेषां तत्समं वृद्धदारकम् ॥ ३७ ॥

काञ्चिकेन हि तच्चूर्णे पिवेत्वार्षप्रमाणतः ।

जीर्णे वा परिहारं स्याज्जोजनं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥

श्लोपदं वातरोगांश्च हन्यात् श्लोहानमेव च ।

अग्निञ्च कुर्वते घोरं भस्मकञ्च प्रयच्छति ॥ ३९ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफला चव्यं दार्वीवरुणगोक्षुरम् ।

अलम्बुषा गुडूची च समभागानि चूर्णयेत् ॥ ४० ॥
 सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारुकवत्समम् ।
 काञ्चिकेन च तत्पेय मक्षमात्रं प्रमाणतः ॥ ४१ ॥
 जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।
 नाशयेत् श्लोपदं स्थूल्यमामवातञ्च दारुणम् ॥ ४२ ॥
 गुल्मकुष्ठारुचिहरं वातश्लेष्मरुजापहम् ।

इति वृद्धदारुकचूर्णम् ।

निर्गुण्डीतिन्तिडिका शिखिमन्यदलं पुनर्नवामूलम् ।
 भेत्ता पाषाणानां गोक्षुरकः पारिभद्रकत्वक् ॥ ४३ ॥
 एतैः पलाशैर्यो राशिस्ततः स्याद्दिगुणः खलिः ।
 तैलेन सर्षपाणान्तु तदेकौकृत्य बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥
 शालेर्मण्डेन सन्दध्यात् सप्तरात्रं नवे घटे ।
 ततः सर्षपतैलेन पिबेत्कर्षप्रमाणतः ॥ ४५ ॥
 जीर्णे भुञ्जीत शाल्यन्नं मुद्गानां पक्षिणां रसैः ।
 पञ्चाशद्वर्षजातञ्च जाताङ्गुरमपि ध्रुवम् ।
 विसप्ताहज्जयत्येष श्लोपदं नात्र संशयः ॥ ४६ ॥

इति निर्गुण्डीतिन्तिडिकादिमण्डः ।

पिप्पली त्रिफला दारु भागरं सपुनर्नवम् ।
 प्रत्येकं षोडशपलं गृहीत्वा चात्र चूर्णयेत् ॥ ४७ ॥
 वृद्धदारुकचूर्णेन समभागेन मिश्रयेत् ।
 ततश्चूर्णं पिबेत्कर्षं मानवः काञ्चिकादिभिः ॥ ४८ ॥
 जीर्णे त्वपरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।
 नाशयेच्छ्लोपदं गुल्मं शूलं श्लीहानमेव च ॥ ४९ ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं सेव्यमानन्तु भस्मकम् ।
 उदावर्त्तमजीर्णञ्च हन्त्यामानिलपाण्डुताम् ।

पिप्पल्यादिरयं ख्यातो विशेषाच्छीपदे हितः ॥ ५० ॥

इति पाठान्तरभेदेन पिप्पल्यायं चूर्णम् ।

काकादनी काकजङ्घा वृहती कण्टकारिका ।

कदम्बपुष्पी मन्दारी लवा शुकनसी तथा ॥ ५१ ॥

दध्ना मूत्रेण तङ्गस्य स्रावयेत् क्षारकल्पवत् ।

तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोदुम्बरिकारसम् ॥ ५२ ॥

मदनानां पलक्वाथं शुकाख्याया रसस्तथा ।

एषः क्षारस्तु पानीयः श्लीपदं हन्ति सेवितः ॥ ५३ ॥

अपचीं गण्डमालाञ्च ग्रहणीदोषमेव च ।

अभक्ते रोचनञ्चैव हन्यात् सर्वविषाणि च ॥ ५४ ॥

एष्वेव तैलं संसिद्धं यस्याभ्यङ्गेषु योजितम् ।

एतत्तानामयान् हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणाम् ॥ ५५ ॥

इति काकादन्यादिचारम् ।

सुरसा देवकाष्ठञ्च त्रिकटु त्रिफला तथा ।

लवणानि च सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ५६ ॥

चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हृषुषा वचा ।

यवाग्रजञ्च पाठा च शक्ये ले वृद्धदारुकम् ॥ ५७ ॥

कल्कैश्च कार्षिकैरेतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलौकषायेण धान्ययूषद्वयेण च ॥ ५८ ॥

दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।

पक्वं तदुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्षत्रयं हविः ॥ ५९ ॥

श्लीपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।

मेदः श्रितञ्च पित्तोत्थं हन्यादेव न संशयः ॥ ६० ॥

अपचीं गण्डमालाञ्च अन्त्रवृद्धिं तथार्तुदम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्लयथुं गुदजान्यपि ॥ ६१ ॥

परमग्निकरं हृद्यं कोष्ठकृमिविनाशनम् ॥ ६२ ॥

घृतं सौरिष्वरं नाम श्लोपदं हन्ति दारुणम् ।

जीवकेन कृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् ॥ ६३ ॥

इति सौरिष्वरं घृतम्

दन्तीमूलपलं दद्याच्चिह्नमूलपलं तथा ।

त्रिफलातिविषाचित्रविडङ्गार्घपलोन्मितम् ॥ ६४ ॥

सुह्रीक्षारममायुक्तं घृतस्य कुडवं पचेत् ।

विन्दुमात्रोपयोगेन वेगः समुपजायते ॥ ६५ ॥

दुर्वारं श्लोपदं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति दन्तीघृतम् ।

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं सव्योषैर्बृहदारकैः ।

कल्कैः सौवीरसिद्धं स्याच्छ्लोपदानां निवृत्तये ॥ ६६ ॥

अग्निञ्च कुरुते नृणामामवाते च शस्यते ।

एभिः कटु पचेत्तैलं पानाच्छ्लोपदनाशनम् ॥ ६७ ॥

इति बृहदारकं घृतनैलञ्च ।

विडङ्गमरिचार्केषु नागरं चित्रकं तथा ।

भद्रदार्वेककाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥ ६८ ॥

तैलं पक्वं पिबेद्वापि श्लोपदानां निवृत्तये ॥

इति विडङ्गाद्यं तैलम् ।

यवान्नं कटुतैलेन कूर्ममांसञ्च योजयेत् ।

श्लोपदानां प्रशान्त्यर्थमशान्तौ दाहमग्निना ॥ ६९ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः श्लोपदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विद्रधिनिदानमाह ।

लघुक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिममाश्रिताः ।

दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवाऽऽयतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विक्षेपः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।

पञ्चामपि हि तेषां तु लक्षणं सम्यचक्षते ॥ ३ ॥

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥ ४ ॥

पक्वोऽुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ५ ॥

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः ॥ ६ ॥

तनुपीतसिताद्यैषा सास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥ ७ ॥

नानावर्णरूजास्त्रावो घण्टालो विषमो महान् ।

विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥

तैस्तैर्भावैरभिहिते क्षते वा पथ्यकारिणः ।

क्षतोष्मावायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमौरयेत् ॥ ९ ॥

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।

आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १० ॥

कृष्णस्फोटोऽतः श्याव स्तीव्रदाहरूजाकरः ।

पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ ११ ॥

उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्त्रिदोषजः ।

आभ्यन्तरानतद्योर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्ष्महे ॥ १२ ॥

पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ।

वल्ग्रीकवत्समुन्नद्ध मन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ १३ ॥

गुदे वस्ति मुखे नाभ्यां कुक्षौ बङ्गणयोस्तथा ।

हृजयोः प्रीतिर्यकति हृदये क्लोन्नि चाप्यथ ॥ १४ ॥

तेषामुक्तानि लिङ्गानि वाङ्मविद्रधिलक्षणेः ।

अधिष्ठानविशेषेण लक्षणानि निबोध मे ॥ १५ ॥

मृदुर्विरेको लघ्वन् स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ २८ ॥
 अपके विद्रधौ युञ्ज्याद्वणशोथवदौषधम् ।
 वातघ्नमूलकल्केस्तु वसातैलघृतप्लुतैः ॥ २९ ॥
 सुखोष्णो बहुशो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ।
 स्वेदोपनाहः कर्तव्यः शिशुमूलसमन्वितः ॥ ३० ॥
 यवागोधूमसुह्रैश्च सर्पिः पिष्टैः प्रलेपयेत् ।
 विलीयते क्षणेनैव स विदग्धस्तु विद्रधिः ॥ ३१ ॥
 पुनर्नवादारुविल्व दशमूलभवाश्रसा ।
 गुग्गुल्वेरण्डतैलं वा पिवेन्मारुतविद्रधौ ॥ ३२ ॥
 दशमूलीक्षिन्नरुहा पथ्यादारुपुनर्नवाः ।
 ज्वरविद्रधिशोफेषु शिशुविश्वयुता हिताः ॥ ३३ ॥
 पैत्तिकं सारिवा लाजा मधुकैः शर्करायुतैः ।
 प्रदिह्यात् क्षारपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ३४ ॥
 त्रिवृद्धरोतकोनाञ्च चूर्णं मधुयुतं पिवेत् ।
 पिवेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् ॥ ३५ ॥
 पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ।
 सर्पिषा शतधौतेन नवनीतेन वा गवाम् ॥ ३६ ॥
 दृष्टकासिकतालोह गोशक्तुषपांशुभिः ।
 मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥ ३७ ॥
 दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।
 शोथं व्रणं वा कोष्णेन समूलं परिषेचयेत् ॥ ३८ ॥
 त्रिफलाशिशुवरुणं दशमूलान्भसा पिवेत् ।
 गुग्गुलुं मूत्रयुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥ ३९ ॥
 शिरां यथोक्तां विध्येच्च कफजे विद्रधौ भिषक् ।
 रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिद्वाहा भवन्ति हि ॥ ४० ॥
 पित्तविद्रधिवत्सर्वा क्रियानिरवशेषतः ।

विद्रध्योः कुशलः कुर्याद्रक्षाङ्गन्तु निमित्तयोः ॥ ४१ ॥

पिवेद्वाभ्यन्तरे पथ्यां स च शौभाञ्जनाद्रसम् ।

नाराचमथवा सर्पिस्तैलं वाद्याद्बूकजम् ॥ ४२ ॥

कृष्णाजाजीविशाला च क्षपामार्गफलं तथा ।

पीतं ह्येतन्निहन्तग्राशु विद्रधिं कोष्ठसम्भवम् ॥ ४३ ॥

शिशुमूलं जले धीतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।

तद्रसं मधुना पीत्वा हन्ताग्रन्तर्विद्रधिं नरः ॥ ४४ ॥

श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।

जलेन कथितं पीत मपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ ४५ ॥

शौभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।

अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ ४६ ॥

शमयति पाठामूलं चैद्रयुतं तण्डुलाम्बुना पीतम् ।

अन्तर्भूतं विद्रधिसुदृढतमाश्वेव मनुजस्य ॥ ४७ ॥

काशीससैन्धवशिलाजतु हिङ्गुचूर्ण-

मिश्रीकृतो वरुणवल्कलजः कषायः ।

अभ्यन्तरोत्थितमपक्वमतिप्रमाणं

नृणामयं जयति विद्रधिसुप्रवीर्यम् ॥ ४८ ॥

दन्तीचित्रकगोदन्त चिरविल्वाश्वमारकान् ।

आन्तरे वितरेद्विद्वानपक्वे शोथविद्रधौ ॥ ४९ ॥

वरुणादिगणकाय मपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।

उपकादिप्रतीवापं पिवेत्संशमनाय वै ॥ ५० ॥

अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ ५१ ॥

सुतेऽप्यूर्ध्वमधश्चापि मैरेयान्त्सुरासवैः ।

पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुरसोऽथवा ॥ ५२ ॥

मधुशिशुस्तु मूलेन यवागू साधुसाधिताम् ।

यवकोलकुलत्यानां रसेर्भुञ्जीत मानवः ॥ ५३ ॥

भूनिम्बार्द्धपलं निशापलयुतं दार्ढ्यां पले द्वे तथाः
 मूबीर्द्धेन पुनर्नवां कुरुसमां दार्ढ्याः समः प्रग्रहः ।
 वासादर्द्धयुतं पलन्तु कटुका योज्या तदर्द्धेन वै
 अश्वाह्वं निशया समानममृता कर्षास्तु पञ्चैव तु ॥ ५४
 सर्वं वत्सक सप्तकर्षसहितं सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतम् ।
 वासायाः स्वरसेन भावितमिदं त्रीन् पञ्च वै वासरान् ।
 भूयस्तदगुडवारिणा प्रतिदिनं पीतं पुरस्ये रवौ ।
 पुंसां विद्रधिनाशनञ्च कथितं तथ्यं स्वयं ब्रह्मणा ॥ ५६
 इति भूनिम्बासं चूर्णं

सिद्धं वरुणादिगणे विधिना तत्क्वाथकल्पितं सर्पिः ।
 शुद्धतनोस्तत्पीतं भिषजा सद्योऽग्निजं प्रथितम् ॥ ५७
 शिरसां शूलमशेष विद्रधिमन्तःस्थमुग्रमपहरति ।
 पञ्चविधं गुल्मगदं शमयति वारि बहुभुक्तान्नम् ॥ ५८
 इति वरुणकायं कृतं

नक्तमालस्य पत्राणि वरुणादिफलानि च ।
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥ ५९ ॥
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।
 प्रियङ्गुकुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगेव च ॥ ६० ॥
 एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥ ६१ ॥
 सद्यः क्षिन्नं व्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ॥ ६२ ॥
 इति करञ्जम्

तिक्तकटफलकं सर्पिर्महातिक्तमथापि वा ।
 धान्वन्तरं वा नैस्त्रं वा विद्रधौ योजयेत्सदा ॥ ६३ ॥
 प्रियङ्गुधातकीलोम्रं कटफलं द्विनिशान्वितम् ।

एतत्तैलं विपक्वञ्च विद्रधौ ब्रणरोपणम् ॥ ६४ ॥

इति प्रियङ्गायं तैलम् ।

द्विपञ्चमूलीत्रिफला कुलत्थत्रिवृच्छनैः मूलकशिग्रुयुक्तैः ।

लं तिलैरण्जमेतदेभिः सिद्धं हितं विद्रधिगुल्मशुले ॥ ६५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः विद्रधिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ ब्रणशोथनिदानमाह ।

एकदेशोत्थिते शोथे ब्रणानां पूर्वलक्षणम् ।

षड्विधः स्यात् पृथक् सर्वरक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ १ ॥

शोथाः षड्भेदे विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।

विशेषः कथ्यते तेषां पक्वापक्वादिनिश्चये ॥ २ ॥

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्पन्नाच्चिरं चिरम् ।

कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ३ ॥

मन्दोष्णतालपशोथत्वं काठिन्यं त्वक् सवर्णता ।

मन्दवेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

दह्यते दहनेनैव चारेणैव प्रपच्यते ।

पिपीलिकागणेनैव दश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनैव च ताड्यते ।

पौड्यते पाणिनैवान्तःसूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥

सोषचोषौ विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघक्यते ।

आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविह्वलम् ॥ ७ ॥

न गच्छेदायतः शोथो भवेदाभ्यानवस्तिवत् ।

ज्वरस्तृष्णारुचिस्त्वेतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।

प्रादुर्भावो बलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रथमो निष्कृता स्फुटनं त्वचः ।

वस्त्राविवाम्बुसञ्चारः शोथेऽङ्गुलिनिपीडिते ॥ १० ॥

पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।

भक्तकाङ्क्षा भवेच्चैव शोथानां पक्कलक्षणम् ॥ ११ ॥

कफजेषु तु शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ।

पक्वं लिङ्गञ्च तत् स्पष्टं यत्र स्याच्छान्तशोफता ॥ १२ ॥

त्वक् स्रावाच्च रुजोऽल्पत्वं यत्र स्पर्शत्वमश्मवत् ।

रक्तपाकमिति ब्रूयात् तत् प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥ १३ ॥

ऋतेऽनिलाद्रुग्धं विना च पित्तं पाकः कफाच्चापि विना न पूयः ।

तस्माच्चि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः ॥

कालान्तरेणाम्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसङ्गः ।

पचत्यतः शोणितमेषपाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥ १४ ॥

कलं समासाद्य यथैव वङ्गिर्वातेरितः सन्दहति प्रसङ्गः ।

तथैव पूयो ह्यविनिःसृती हि मांसं शिराः स्नायु च खादतीह ॥

आमं विदह्यमानं हि सम्यक् पक्कञ्च यो भिषक् ।

जानीयात्स भवेद्द्वेदः शेषास्तस्करहन्तयः ॥ १५ ॥

इति व्रणश्रीघनिदानम्

इति वङ्गवेनसङ्कलितः व्रणश्रीघनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ व्रणरोगनिदानमाह ।

द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शरीरागन्तुभेदतः ।

दोषैराद्यस्तथोरन्य शस्त्रादिक्षतसम्भवः ॥ १८ ॥

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शी मन्दस्रावो महारुजः ।

तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥ १९ ॥

वृणामोहञ्चरक्तेद दाहपाकावदारणैः ।

व्रणं पित्तक्षतं विद्याद्द्वयैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ २० ॥

बहुपिच्छो गुरुस्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाको कफव्रणः ॥ २१ ॥
 रक्तो रक्तस्मृतोरक्ताद्विविजः स्यात्तदन्वयैः ॥ २२ ॥
 त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्याऽनुपद्रवः ।
 धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ॥ २३ ॥
 गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
 सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ २४ ॥
 पूतिपूयातिदुष्टासृक् स्राव्युक्ष्णश्चिरस्थितिः ।
 दुष्टव्रणोऽतिगन्धाढ्यः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥ २५ ॥
 जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
 सुखवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ॥ २६ ॥
 व्रणः शुध्यति गन्धेन मृदुत्वञ्चोपगच्छति ।
 रोहत्यपरिनिःसङ्गस्तस्माद्गन्धः प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्तः क्लेदवर्जिताः ।
 स्थिराश्च पिठिकावर्त्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥ २८ ॥
 दोषप्रकोपाद्वयायामा दभिघातादजीर्णतः ।
 हर्षात् क्रोधाद्गयाञ्चैव व्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥ २९ ॥
 कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥ ३० ॥
 वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गश्च यः सवेत् ।
 आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्नसिध्येद्दोषसम्भवः ॥ ३१ ॥
 मद्यागुर्वाज्यं सुमनः पञ्चचन्दनचम्पकैः ।
 सुगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुमुष्पूणां व्रणाः स्मृताः ॥ ३२ ॥
 ये च मर्मसु सम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
 दहन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निः शीताश्च ये व्रणाः ॥ ३३ ॥
 दहन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।

प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥ ३४ ॥

प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ।

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ॥ ३५ ॥

वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ।

अथ चिकित्सासाह ।

आदौ विप्लापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहन्तु चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥ ३६ ॥

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं च कृतापहम् ॥ ३७ ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च सुरदारु महीषधम् ।

अहिंसा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथनुत् ॥ ३८ ॥

कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।

सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ३९ ॥

शिरीषोन्मत्तवीजानि हिंसाकाला सुदर्शनः ।

तण्डुलीयकमूलञ्च प्रलेपः शोथनाशनः ॥ ४० ॥

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शैतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थं प्लक्षवेतसशैलुभिः ।

चन्दनद्वयमञ्जिष्ठा यष्टीशूरणगैरिकैः ॥ ४२ ॥

शतधीतट्टतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्त्राव शोफनिर्वापणः परः ॥ ४३ ॥

इति वृद्धशोधादिलेप

विधिर्विषण्णो विषजे पित्तघ्नो विहितो विधिः ॥ ४४ ॥

अजगन्धाजगृहीञ्च काला सरलमेव च ।

एकांशिकाश्वगन्धा च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ४५ ॥

पुनर्नवादारुशिशु दशमूलमहीषधैः ।

कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ॥ ४६ ॥
 पिण्डीतकात्रयं लोभ्रं पूर्वजैश्च प्रकौर्त्तिताः ।
 वर्गस्त्रयः प्रलेपेन शोथे सर्वकृते हितः ॥ ४७ ॥
 स्निग्धान्नलवणैर्वाते स्निग्धः शीतः पयोन्वितः ।
 पित्ते कोष्णः कफे क्षार मूत्राव्यस्तत् प्रशान्तये ॥ ४८ ॥
 न रात्रौ लेपनं कुर्याद्दत्तञ्च पतितं तथा ।
 न च पर्युषितं चैव शुष्यमाणं न धारयेत् ॥ ४९ ॥
 न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
 द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ ५० ॥
 शोथयो रूपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ।
 प्रशाम्यत्य विदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥ ५१ ॥
 कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोकभस्त्रभिः ।
 चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति ध्रुवम् ॥ ५२ ॥
 दण्डोत्पलकमूलेन पिटिका सम्प्रलेपिता ।
 तण्डुलोदकपिष्टेन नाशमायात्यसंशयम् ॥ ५३ ॥
 सतिला सातसी बीजा दध्यन्ता सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५४ ॥
 शण्मूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
 सक्तवः किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 संपूरणैः स्नेहपानैः सन्दिग्धैश्चोपनाहनैः ।
 प्रदेहपरिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ ५६ ॥
 शीतलैर्मधुरस्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 भन्नपानाशनैः सर्वैः पित्तव्रणमुपाचरेत् ॥ ५७ ॥
 रुक्षैः कटुभिरुष्णैश्च प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ ५८ ॥
 रजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।

शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥ ५८ ॥
 वेदनोपशमाद्वापि तथा पाकभयादपि ।
 सुचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ६० ॥
 सशोथे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ।
 संरब्धे विषमे वापि व्रणे विस्रावणं हितम् ॥ ६१ ॥
 वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ।
 विरेचनं प्रसंशन्ति व्रणेषु व्रणकोविदैः ॥ ६२ ॥
 अन्तः पूयिष्ठ वक्त्रेषु सदैवोत्सर्गवत्स्वपि ।
 गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ॥ ६३ ॥
 बालवृद्धासहस्रीण भौरूणां योषितामपि ।
 मर्मोपरि च जातेषु पक्वदोषेषु दारणम् ॥ ६४ ॥
 चिरविल्वाम्निको दन्तौ चित्रको हयमारकः ।
 कपोतकाकगृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ ६५ ॥
 अत्यर्थकठिना यान्ति शोथाः पाचनभेदनम् ।
 द्रव्याणां पिच्छिलानां त्वङ्मूलेन परिपीडिताः ॥ ६६ ॥
 यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ।
 शुथमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥
 न चापि मुखमालिम्पेतथा दोषः प्रसिध्यति ॥ ६७ ॥
 ततः प्रक्षालने क्वाथः पटोलनिम्बपत्रजः ।
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्गवः ॥ ६८ ॥
 पञ्चमूलौहयं वाते न्यग्रोधादिष्वपैत्तिके ।
 आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ ६९ ॥
 त्रिफला खदिरो दावी न्यग्रोधादि बलाकुशाः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधने हिताः ॥ ७० ॥
 गृहधूमः सलवणः सकिण्वतिलचित्रकः ।
 मेदो दुष्टव्रणान्याशु शोषयेन्मधुमिश्रितः ॥ ७१ ॥

तिलसैन्धवयष्ट्याङ्ग निम्बपत्रनिशायुगैः ।
 त्रिवृददृष्टयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ७१ ॥
 एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ।
 निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।
 रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः ॥ ७२ ॥
 व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मांश्च सन्धिवर्त्मजान् ।
 अभया त्रिवृता दन्ती लाङ्गली मधुसैन्धवैः ॥ ७३ ॥
 अप्रेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
 कल्पस्तु रोपणो देयः स्तिलजो मधुसंयुतः ॥ ७४ ॥
 निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः परः ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तः संरोपणः परः ॥ ७५ ॥
 निम्बपत्रशृतक्षौद्रं दार्वामधु कसंयुता ।
 वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्द्रोपयेद् व्रणान् ॥ ७६ ॥
 अश्वगन्धारुहालोघ्र कटफलं मधुयष्टिका ।
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥ ७७ ॥
 प्रपौण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वा धातकी बला ।
 रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ७८ ॥
 यष्टी तिलाः सुपिष्टा वा सघृता व्रणरोपणे ।
 धातकीचन्दनबला समङ्गामधुकोत्पलैः ।
 दार्वामेदातिलैर्लेपः ससर्पिर्व्रणरोपणः ॥ ७९ ॥
 निम्बपत्रतिलादन्ती त्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ ८० ॥
 वसुकार्जुनविक्रान्ता मांसीलोघ्रनिशायुगैः ।
 तिलवर्हिशिखारिष्टैर्लेपो दुष्टव्रणापहः ॥ ८१ ॥
 कटफलदाडिमरजनी प्रियङ्गुफलताम्रपुष्पैः ।
 धात्रीरससम्पिष्टैर्दुष्टव्रणरोपणः कल्कः ॥ ८२ ॥

सर्षपतैलविमिश्रो रविकरसंशोधितस्तु सप्ताहम् ।
 विषनिशयोः समभागो दुष्टव्रणनाशनः कथितः ॥ ८४ ॥
 गम्भीरे शुष्कमांसे च व्रणे चोच्छादनं मतम् ।
 अप्रामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्रौ तथैव च ।
 उच्छादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्वयो गणः ॥ ८५ ॥
 सुषवीपत्रधत्तूर कर्णमोटकुठेरकाः ।
 पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ ८६ ॥
 ककुभोदुम्बराश्वत्थ जम्बूकफललोध्रजैः ।
 त्वक्चूर्णैश्चूर्णिताः क्षिप्रं संरोहन्ति व्रणा ध्रुवम् ॥ ८७ ॥
 सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
 तेषां तिलानुमांश्चैव भृष्टान् पयमि निर्वृतान् ।
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ८८ ॥
 द्विपञ्चमूलकल्केन कथितेनाम्भसापि वा ।
 सर्पिषा सहतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ८९ ॥
 यवचूर्णं समधुकं सह तैलेन सर्पिषा ।
 दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ९० ॥
 उच्छूनमधुमांसानां व्रणानामवसादनम् ।
 जातीपुष्पं मनीह्वा च स्रुहीकालसचित्रकैः ॥ ९१ ॥
 मासोत्थितांश्चिरोत्थांश्च दुःशोथकठिनान् व्रणान् ।
 दण्डोद्भूतसमायुक्ताञ्छोधयेत् क्षारकर्मणा ॥ ९२ ॥
 वातादिभूतान् सस्त्रावाभ्युपयेदुग्रवेदनान् ।
 यवाज्यभूर्जमदन श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ९३ ॥
 श्रीवासगुग्गुल्वगुरु सालनिर्यासधूपिताः ।
 कठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्त्राववेदनाः ॥ ९४ ॥
 रक्तपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्णान् व्रणान् ।
 क्षीररोपणभैषज्य शृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ ९५ ॥

निर्वापनघृतं क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।
 लेपनं शोथरुग्दाह रक्तं निर्वापयेद्व्रणात् ॥ ८६ ॥
 करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी रसो हन्याद् व्रणकृमीन् ।
 कलायविदलीपत्रं कोशाम्नास्थि च पूरणात् ।
 सुरसादिरसैः सेको लेपनं लशुनेन वा ॥ ८७ ॥
 निम्बपत्रवचाहिङ्गु सर्पिलवणसर्षपैः ।
 धूपनं स्याद्भूषणे देयं कृमिकण्डूरुजापहम् ॥ ८८ ॥
 रोमाकीर्णो व्रणो यस्तु न सम्यगुपरोहति ।
 क्षुरकर्त्तरिसन्दंशै स्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ॥ ८९ ॥
 रोमस्थाने यदा रोम व्रणशान्ते च नो भवेत् ।
 तत्र वैद्येन कर्त्तव्यो रोमसञ्चयनो विधिः ॥ ९० ॥

कपोतवङ्गालशुनं सशीर्षं ससैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।
 तदश्वलेण्ड्रस्य रसेन पिष्टं व्रणे प्रलेपो भवते हि रोम्णाम् ॥ ९१ ॥
 ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो व्रणाखिरोत्थाः सक्तजः सशोथाः ।
 प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ९२ ॥
 पटोलनिम्बासनसारधात्रो पथ्याक्षनिर्यूहमहर्मुखेषु ।
 नरः पिबेद्गुग्गुलुना विसर्पविस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥ ९३ ॥
 मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
 प्रलेपोत्सृष्टतः क्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ९४ ॥
 पूतिगन्धिविवर्णांश्च महास्रावान् महारुजः ।
 व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ९५ ॥
 जीर्णशाल्योदनं स्निग्ध मल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
 भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ९६ ॥
 तण्डुलीयकजीवन्ती सुनिषस्रकवास्तुकैः ।
 कालमूलकवार्त्ताकु पटोलैः कारवेल्लकैः ॥ ९७ ॥
 सदाडिमैः सामलकैर्घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥ १०८ ॥

अम्लं दधि च शाकञ्च मांसमानूपमोदकम् ।

क्षीरं गुरुणि चान्नानि व्रणे च परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

दिवानिद्राविहीनञ्च निर्वातगृहसेवकः ।

व्रणी वैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ११० ॥

व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागञ्च जागरात् ।

तौ च रुक् च दिवास्त्रापात् ते च मृत्युञ्च मैथुनात् ॥ १११ ॥

यम्बुछिन्त्याममज्ञानात् यस्य पक्कमुपेक्षते ।

श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ ११२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः व्रणशोधशारीरव्रणोपक्रमनिदानः-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ आगन्तुव्रणनिदानमाह ।

नानाधारामुखैः शस्त्रैः नानास्थाननिपातितैः ।

भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तां निबोध मे ॥ १ ॥

क्लिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च ।

घृष्टमाहुस्तथा घष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥

तिर्थ्यक् क्लिन्नं ऋजुर्वापि व्रणो यस्त्वायतो भवेत् ।

गात्रस्य पाटनं तद्धि क्लिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

शक्तिकुन्तेषु खड्गाग्र विषाणैराशयो हतः ।

यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

स्थानान्ध्यामग्निपक्वानां मूलस्य रुधिरस्य च ।

द्वन्दुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णं ज्वरो दाहश्च जायते ।

मूलमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मूर्च्छाश्वासदृषाधान मभक्तच्छन्द एव च ।
 विह्वलवातसङ्गश्च स्वेदासावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥
 लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
 हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विक्षेपं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥
 आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं हृदयत्यपि ।
 आधानमतिमात्रं शूलञ्च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥
 पक्ताशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।
 अघःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥
 सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गन्तु शरैः प्लुतम् ।
 उत्तुष्टितं निर्गतं वा तद्विह्वलमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥
 नातिच्छिन्नं नातिभिन्नं सुभयोर्लक्षणान्वितम् ।
 विषमं व्रणमङ्गेषु तत्क्षतन्तु विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥
 प्रहारपीडनाभ्याञ्च यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
 सास्थि तत्पिच्छितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥
 घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचः ।
 ऊषासावान्वितन्तत्तु घृष्टमिति विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 शवं सशोफं पिटिकाचितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनश्च ।
 दूषतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥
 त्वचोऽतौल्य शिरादीनि भित्वा वा परिहृत्य वा ।
 कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्याद्रक्तानुपट्टवान् ॥ १६ ॥
 त्वान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम् ।
 शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रं मानहञ्च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 मः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
 तापता मूर्च्छनमूर्ध्नुवात स्त्रीत्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥
 सोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थो परमस्तथैव ।
 शार्दूलसंख्येय्यथा क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभृतं रक्तं सवेत् तत्क्षतजश्च वायुः
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्ताञ्छिरासु विद्धास्वयवा क्षतासु
 कौञ्जं शरीरावयवावसादः क्रियास्वऽशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
 चिराद्गणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥
 शोधाभिष्टब्धस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
 क्षतेषु सन्धिवचलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२
 घोरारुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्वस्थासु च नैति शान्तिम्
 भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रः तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २३
 यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताङितेषु ।
 पाण्डुर्विवर्णः सृशितं नवेत्ति यो मांसमर्माण्यभिताङितः स्यात्
 मर्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्हि सर्वदेहगः ।
 वेगैरायामयेद्देहं व्रणायामन्तु तत्त्यजेत् ॥ २५ ॥
 विसर्पः पक्षघातश्च शिरःस्तम्भोऽपतानकः ।
 मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः ॥ २६ ॥
 कासः हृदि रतीसारो ह्रिकाश्वासः सवेपथुः ।
 षोडशोपद्रवाः प्रोक्ताः व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

बुद्धागन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमन्विता ।
 शीतक्रिया प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनौ ॥ २८ ॥
 क्रुद्धे सद्योव्रणे युञ्ज्या दूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 लङ्घनञ्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चासमोक्षणम् ॥ २९ ॥
 घृष्टे विदालिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ।
 यतोऽह्यल्पं सवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ ३० ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा बिद्धे क्षते वासृगतिसवेत् ।
 रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ ३१ ॥
 स्नेहपानपरीषेक लेपस्त्रेदोपनाहनम् ।

कुर्वीत स्नेहवस्तिष्ठ मारुतघ्नौषधैः शृतैः ॥ ३२ ॥
 क्षिप्ते भिन्ने तथा विद्धे क्षते सद्यो भिषग्वरः ।
 पटसूत्रेण संवेध्य व्रणं व्रणविशारदः ॥ ३३ ॥
 मुहुर्मुहुः तथा दुःखं न प्राप्नोति भिषग्वरः ।
 तथा कर्म प्रकुर्वीत सर्वतश्च सुखप्रदम् ॥ ३४ ॥
 अथवा दीप्यलवण पोटाख्या स्वेदयेन्मुहुः ।
 सक्तप्रया तप्तलोहपात्रसंयोगतः क्रमात् ।
 दुष्टं रक्तं स्थितं चापि शृङ्गलाब्वादिभिर्हरेत् ॥ ३५ ॥
 सद्यःक्षते व्रणे वैद्यः सशूले परिषेचयेत् ।
 यष्टीमधुकमिश्रेण नातिशीतेन सर्पिषा ॥ ३६ ॥
 कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् ॥ ३७ ॥
 प्रामाशयस्थे केचिरे विदध्यादमनं नरः ।
 तस्मिन् प्रकाशयस्थे तु प्रकुर्वीत विरेचनम् ॥ ३८ ॥
 काथो वंशत्वगेरण्ड श्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्नावयेदसृक् ॥ ३९ ॥
 खड्गादिक्षिप्तगात्रस्य तत्काले पूरितो व्रणः ।
 गाङ्गेरुकीमूलरसैः सद्यः स्याद्व्रतवेदनः ॥ ४० ॥
 यवकोलकुलत्यानां निःस्नेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान् यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ४१ ॥
 अप्रामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।
 सद्यो व्रणेषु रक्तान्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ४२ ॥
 कर्पूरपूरितं बद्धं सष्टतं सम्प्ररोहति ।
 सद्यः शस्त्रक्षतं तप्तं व्यथापाकविवर्जितः ॥ ४३ ॥
 शनोजिह्वाकृतसूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ।
 वृकतैलं क्षते बिद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ४४ ॥
 मानुषशिरःकपालं तदस्थि लेपनं भूत्रेण ।

रोपणमिदं क्षतानां योग्यतैरप्यसाध्यानाम् ॥ ४५ ॥

स्नेहपानं परीषेकं स्नेहलोपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्तिं च कुर्वीत घातघ्नौषधसाधिताम् ॥ ४६ ॥

इति समाह्निकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।

समाह्वात्परतो कुर्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाम् ॥ ४७ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ।

निर्यन्त्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥ ४८ ॥

इति गुग्गुलुवटिका

अमृतापटोलमूल त्रिफलात्रिकटुकमिघ्नानाम् ।

समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ ४९ ॥

प्रतिवासरभिकैकां खादेदक्षप्रमाणां गुटिकाम् ।

जेतुं व्रणान्वातासृग्मूलोदरश्चयथुरोगादीन् ॥ ५० ॥

इति अमृतानुगुलुः

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुका दार्वीनिशासारिवा ।

मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्यमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ॥

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो ।

गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुद्धयन्ति रोहन्ति च ॥ ५१ ॥

बृहवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।

जातीघृते तु संसिद्धे क्षेप्तव्यं सिक्थकं बुधैः ॥ ५२ ॥

इति जालादिघृतम्

तिक्तासिक्थनिशायष्टी नक्ताह्वाफलपल्लवैः ।

पटोलमालतौनिम्बपत्रैर्ब्रह्मं शृतं घृतम् ॥ ५३ ॥

इति तिक्ताघृतम्

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ।

सिक्थं समधुकं कुष्ठं हे निशे कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥

मञ्जिष्ठा पद्मकं लोध्रमभयानीलमुत्पलम् ।

तुल्यकं शारिवाबीजं नक्तमालस्य दापयेत् ॥ ५५ ॥
 एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
 विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटिके कक्षुरोगके ॥ ५६ ॥
 दद्रुविसर्परोगेषु कीटदुष्टेषु सर्वथा ।
 सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ॥ ५७ ॥
 नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ।
 प्रोक्षणाद्यर्थमिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥ ५८ ॥

इति नातिकायं तैलम् ।

शरपुष्पलाङ्गली चित्रकरामठरसोनसिन्धुरैः ।
 सविषामयैः समांशैः कटुतैलसाधितं विधिना ॥ ५९ ॥
 विपरीतमल्लसंघं तैलं दुष्टव्रणं तथा नाडीम् ।
 बहुभेषजैरसाध्या मपथ्यभोक्तुश्च निस्तुदति ॥ ६० ॥

इति विपरीतमल्लतैलम् ।

कुठारकात्पलशतं काथयेदुत्सव्णेऽभ्रसि ।
 तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६१ ॥
 कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्ठिकामल्लिकासु च ।
 एतत्तैलं कुठारस्य शोधनं व्रणरोपणम् ॥ ६२ ॥
 नाडीषु परमाभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकेषु च ॥

इति कुठारतैलम् ।

दूर्वाखरससंसिद्धं तैलं कम्पिल्लकेन वा ।
 दार्वात्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ६३ ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

बलाशिखरिकामूलं पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
 नूलतैलमिति ख्यात मभ्यङ्गानूलकान्वितः ॥ ६४ ॥
 ये व्रणास्त्रिहृत्ताः केचिच्छरीरागन्तवः सदा ।

रोपणार्थं भिषक् तेषां मिदं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

इति नूतनैः ।

अमृतागुग्गुलुः श्रेष्ठो हितं तैलञ्च वक्ष्यकम् ॥ ६६ ॥

विडङ्गात्रिफलाव्योष चूर्णं गुग्गुलुना समम् ।

सर्पिषा वटकी कृत्य खादेद्वा हितभोजनम् ॥ ६७ ॥

दुष्टव्रणापचीमेह कुष्ठनाडीविशोधनः ।

इति व्रक्षेषु वटिकागुग्गुलुरेषः ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्त विडङ्गामृतचित्रकम् ।

पटोलपिप्पलीमूलं हृषुषा सुरदारु च ॥ ६८ ॥

तुम्बुरु पुष्करं चयं विशाला रजनौहयम् ।

विडं सौवर्चलं क्षारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ६९ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः ।

कोलप्रमाणां गुटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ७० ॥

कासं श्वासं तथा शोथं मर्शांसि च भगन्दरम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ७१ ॥

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रञ्च ह्यन्ववृद्धिं तथा कमीन् ॥ ७२ ॥

चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ।

आनाहञ्च तथोन्मादं कुष्ठान्यष्टोदराणि च ॥ ७३ ॥

नाडीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहान् स्त्रीपदं तथा ।

सप्तविंशतिको नाम्ना गुग्गुलुः प्रथितो महान् ।

धन्वन्तरिकृतो ह्येषः सर्वरोगनिषूदनः ॥ ७४ ॥

इति सप्तविंशतिको गुग्गुलुः । इति सद्योव्रणचिकित्सा ।

तत्र स्निग्धं रुचं वाञ्छित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसत्तो
हि स्नेहः सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् त्वगादींस्तु प्रविश्या
दहति । तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । त
पुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भवत्यग्नि

धम् । तत्र विवर्णमात्रं पुष्यते तत्पुष्टं यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोट-
ग्रीवदाहवेदनाच्चिरादेवोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । । सम्य-
ग्धमवगाढं तालवर्णं सुस्थितं पूर्वलक्षणसंयुक्तं च । अतिदग्धे
मांसावलम्बनं गात्रविस्फेषणं शिरास्त्रायुसम्यस्थि व्यापादन-
तिमात्रवेदना ज्वरदाहपिपासा मूर्च्छाश्वासोपद्रवा भवन्ति ।
पाश्चास्य चिरेणोपरोहन्ति उपरूढा विवर्णा भवन्ति । इति
पुष्टादिभेदेन वक्त्रिदग्धश्चतुर्विधो भवति ।

अथ तस्य चिकित्सासाध ।

पुष्टस्याग्निप्रतपनं कुर्यादुष्णं तथोषधम् ।
शीतामुष्णाच्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः ॥ ७५ ॥
घृतलेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥ ७६ ॥
अतिदग्धे तु शीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ।
क्रियां कुर्याच्च तां काले शालितण्डुलचन्दनैः ।
तिन्दुक्या त्वक् कपायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ७७ ॥
सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरोप्लक्षचन्दनगैरिकैः ।
सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्विषक् ॥ ७८ ॥
पथ्या कर्दमजीरक मधुसिक्थकसर्जमिश्रितं लेपात् ।
गन्धं घृतमपहरति पावकजनितं व्रणं सद्यः ॥ ७९ ॥
अन्तरधूमकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् ।
अश्वत्थस्य च शुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥
अभ्यङ्गाद्दिनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ।
पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात्तथा बालुका ॥ ८० ॥

अस्मिंश्चलारो योगाः कथिताः ।

दग्धयवभस्मचूर्णं तिलतैलाक्तं प्रलेपनादचिरात् ।
हरति शिखिदाहदग्धं भूयोऽभ्यङ्गाङ्गणश्चाशु ॥ ८१ ॥
पित्तविद्रधिबीसर्पशमनं लेपनादिकम् ।

अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ८२ ॥
 शुभ्रा पुरातनी दध्ना वारिणा परिपेषिता ।
 लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८३ ॥
 अक्षिजेषु तु कर्तव्यमिदमाद्युत्तमं हितम् ।
 शैलुत्वक् त्रिफला दार्वी काथो रोचनया युतः ॥
 क्षुद्रकं चौरसिक्तेऽक्षि गव्यं सर्पिर्निषेचयेत् ॥ ८४ ॥
 मधूच्छिष्टं समधुकं लोभ्रं सर्जरसं तथा ।
 मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८५ ॥
 सर्वेषामग्निदग्धानां व्रणरोपणमुत्तमम् ।

इति मधूच्छिष्टाद्यं वृत्तं

उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकं लोभ्रकटफलम् ।
 कम्पिलकमुभे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च ॥ ८६ ॥
 पिप्पली त्रिफला चैव निम्बपत्रञ्च कार्ष्णिकम् ।
 कपिलाया घृतप्रस्थं पचेत्तद्विगुणं पयः ॥ ८७ ॥
 पलद्वयञ्च सिक्थस्य सिद्धपूते च दापयेत् ।
 लाङ्गलीकं घृतं नाम व्रणानां रोपणं परम् ॥ ८८ ॥
 अग्निदग्धे विसर्पे च कीटलूता व्रणेषु च ।
 चिरोत्थेषु च दुष्टेषु नाडीमर्माश्रितेषु च ॥ ८९ ॥

इति लाङ्गलीघृतं

सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम् ।
 दग्धव्रणरुजास्त्राव दाहविस्फोटनाशनम् ॥ ९० ॥

इति पटोलीतैलं

चन्दनं वटशृङ्गाश्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ।
 प्रपौण्डरीकं मूर्वा च पतङ्गं धातकी तथा ॥ ९१ ॥
 एतैस्त्रैलं विपक्तव्यं सर्पिः क्षीरसमायुतम् ।

अग्निदग्धे ब्रह्मे अहं तत्क्षणाद्रोषणं परम् ॥ ८२ ॥

इति चन्दनाद्यं तैत्तिरीयम् ।

अक्षं दधिव शकञ्च मांसमानूपवारिजम् ।

क्षीरं गुरुणि चाक्षानि व्रणिनः परिवर्जयेत् ॥ ८३ ॥

वातास्रमसृतं दुष्टं सशीथं ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाहं कण्डूढ्यं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः ॥ ८४ ॥

क्षारसूतं प्रयुञ्जीत दुष्टव्रणहरं विधिम् ।

कम्पिष्ठकं विडङ्गानि त्वचं दार्यास्तथैव च ॥

पिष्टा तैलं विपक्वव्यं व्रणग्रन्थिहरं परम् ॥ ८५ ॥

इति कम्पिष्ठकतैलम् ।

इति वक्रसेनसङ्क्षितः आगन्तुव्रणाग्निदग्धव्रणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ भग्ननिदानमाह ।

पतनपीडनव्यालविषदग्धप्रभृतिभिः अभिघातविशेषैः अनेक-
विधिभिः सन्ध्यस्थां भङ्गमुपदिशन्तीत्यत आह ।

भग्नं समासाद्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धाविह तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविस्त्रिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट्कम् ॥ १ ॥

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समस्तात् ।

विशेषतो रात्रिभवाराजा च विस्त्रिष्टकेतौ च रुजा च नित्यम् ॥ २ ॥

विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ।

क्षिप्तेऽति शूलं विषमा रुगस्थोः क्षिप्ते त्वधो रुग्विषटश्च सन्धेः ॥ ३ ॥

काण्डे त्वतः कर्कटकाश्च कर्णविचूर्णितं पिच्छितमस्थि खल्लितम् ।

काण्डे च भग्नं क्षतिपातितं च मज्जागतञ्च स्फुटितञ्च वक्रम् ॥ ४ ॥

हिमं हिधा द्वादशधा च काण्डे सस्ताङ्गता शोफरुजातिवृद्धिः ।

सम्पीड्यमानो भवतीह शब्दः स्पर्शासहः स्पन्दनतोदशूलाः ॥५॥
 सर्वास्त्रवस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ।
 भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तीर्वातात्मकस्य च ।
 उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७ ॥
 भिन्नं कपालं कथ्यान्तु सन्धिमुक्तं तथाच्युतम् ।
 जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥ ८ ॥
 असंस्लिष्ट कपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।
 भग्नं स्तनान्तरे शङ्के पृष्ठे मूर्ध्नि तु वर्जयेत् ॥ ९ ॥
 सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।
 संक्षोभाद्वापि यद्गच्छे द्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥
 तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।
 कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ ११ ॥

अथ भयचिकित्सासाह ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।
 पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनं च कुशान्वितम् ॥ १२ ॥
 अवनामितमुन्नम्येदुन्नतं चावपौडयेत् ।
 आच्छेदतिक्ष्णमधोगतञ्चोपरिवर्तयेत् ॥ १३ ॥
 पलाशोदुम्बराश्वत्थ कदम्बनितुलत्वचः ।
 वंशसर्जार्जुनानाञ्च कुशार्थमुपसंहरेत् ॥
 पटस्योपरि बध्नीयाच्च गाढं शिथिलं न वा ॥ १४ ॥
 सप्तसप्तदिनाच्छीते घर्मे मुञ्चेत्प्रहात् त्र्यहात् ।
 समाने पञ्चपञ्चाहाद्भग्नं दोषवशेन च ॥ १५ ॥
 आलेपनार्थं मस्त्रिष्ठा मधुकं चाम्बुपेषितम् ।
 शतधीतष्टतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ १६ ॥
 सद्योऽभिघातजनिता रागन्तुजाः श्वयथवः प्रशाम्यन्ति

पिष्टकलवणालेपादन्तीकाफलरसाभ्यां वा ॥ १७ ॥
 न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिषेचने ।
 पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात्सवेदने ॥ १८ ॥
 सुखोष्णमवचार्यं वा चुक्रतैलं विजानता ।
 अविदाहिभिरन्नेष पौष्टिकैः समुपाचरेत् ॥ १९ ॥
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २० ॥
 मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः ।
 घृहणं चान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ॥ २१ ॥
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ २२ ॥
 सृष्टेनास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्जुनम् ।
 सन्धिमुक्तेऽस्थिसंभग्ने पिबेत् क्षीरेण वा पुनः ॥ २३ ॥
 चूर्णं पुटेन संयोज्य घृतेनार्जुनलाक्षयोः ।
 भग्नः सन्धानमायाति लौढा क्षीरघृताशनः ॥ २४ ॥
 मूलं शृगालविस्त्रायाः पीत्वा मांसरसेन तु ।
 चूर्णीकृत्य त्रिसप्ताहा दस्थिभग्नमपोहति ॥ २५ ॥
 आभाचूर्णं मधुयुतं मस्थिभग्ने त्र्यहं पिबेत् ।
 पीत्वाप्यस्थि भवेत् सम्यग् वज्रसारनिभं दृढम् ॥ २६ ॥
 अम्बीकाफलकल्कः सौवीरस्तैलविमिश्रितः स्वेदाद् ।
 भग्नाभिहतरुजाघ्नै रथवौषधसाधितं श्वयथौ ॥ २७ ॥
 आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वैरेतैः समांशकैः ।
 तुल्यं गुग्गुलुना योज्यं भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ २८ ॥

इत्याभाशुग्गुलु ।

॥ लाक्षिसंहत् ककुभोऽश्वगन्धाचूर्णीकृतो नागवला पुरश्च ।
 ॥ भग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्त्यादङ्गानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥ २९ ॥
 इति लाक्षादिगुग्गुलुः ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।
 दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ॥ ३० ॥
 द्वतीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधुराम्बुना ।
 ततः क्षीरं पुनः पीतान् शुष्कान् सूक्ष्मान्विचूर्णयेत् ॥ ३१ ॥
 काकोल्यादिं श्वदंष्ट्राङ्गं मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।
 कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥ ३२ ॥
 शतपुष्पाञ्च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
 पीडनार्थं तु कर्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥ ३३ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं पाचयेत् पुनः ।
 एलामंशुमतीपत्रं जीवन्ती तगरं तथा ॥ ३४ ॥
 लोभ्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।
 शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥ ३५ ॥
 पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
 अभिर्वा विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥ ३६ ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
 आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥ ३७ ॥
 मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णरोगे हनुग्रहे ।
 वाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ ३८ ॥
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।
 ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरितेनैव प्रजायते ॥ ३९ ॥
 मुखञ्च पद्मप्रतिमं सप्तगन्धिं समीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारमुत् ॥ ४० ॥
 राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव चिकित्सकैः ।
 तिलचूर्णसमं तत्र मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गन्धतैलम्

पूर्वं वयसि जातं हि भग्नं सुकरमादिशेत् ।

अल्पदोषस्य जन्तोश्च काले तु समशीतले ॥ ४२ ॥
 प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्सन्धिस्थिरो भवेत् ।
 मध्यमे द्विगुणात् कालादन्तमे त्रिगुणात्तथा ॥ ४३ ॥
 नेति पाकं यथा भग्नं तथा यत्नेन रक्षयेत् ।
 पक्वा हि स्याच्छिरास्त्रायुस्तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ४४ ॥
 पतनादभिघाताद्वा शून्यमङ्गं यदक्षतम् ।
 शीतान् सेकान् प्रदेह्यांश्च भिषक् तस्यावचारयेत् ॥ ४५ ॥
 सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।
 प्रतिसार्थं कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ ४६ ॥
 वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेह्यांस्तत्रापि योजयेत् ।
 लवणं कटुकं क्षारं मल्लमातपमैथुनम् ।
 व्यायामं न च सेवेत भग्नो रूक्षाद्भवेव च ॥ ४७ ॥
 भग्नसन्धिमनाविद्धं महीनाङ्गमनुत्खणम् ।
 सुखचेष्टाप्रचारश्च सम्यक् सन्धितमादिशेत् ॥ ४८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भग्ननिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ नाडीव्रणनिदानमाह ।

यः शोफमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
 यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्थं तस्मै
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥
 तस्यातिमात्रगमनाद्भक्तिरिष्यते तु
 नाडीव यद्वहति तेन मता च नाडी ॥ २ ॥
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
 संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ ३ ॥

तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
 फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।
 पित्ताच्च ढट्ज्वरकरी परिदाहयुक्ता
 पोतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ४ ॥
 ज्ञेया कफाद्वहुघना सितपिच्छिलास्त्रा
 स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रहृदा ।
 दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
 तिस्रो गतिव्यतिकरप्रभवांस्तु विद्यात् ॥ ५ ॥
 दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
 तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्
 घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥ ६ ॥
 नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
 स्थानेषु शल्यमरिचेण गतिं करोति ।
 सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
 स्त्रावं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥ ७ ॥
 नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-
 च्छेषाश्चतस्रः खलु यत्रसाध्याः ॥ ८ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

तत्रानिलोत्पामुपनाह्य पूर्वमशेषतः पूयगतिं विदार्थ्य ।
 फलैरपामार्गभवैः सुपिष्टैः ससैन्धवैः संपरिपूर्य्य बन्धेत् ।
 प्रक्षालने वापि सदा व्रणस्य योज्यं महद्यत् खलु पञ्चमूलं
 हिंस्रं हरिद्रां कटुकीं वचाञ्च गोजिह्विकाश्चापि सविल्वमू-
 लं संहृत्य तैलं विपचेद्ब्रणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च ॥ १० ॥

इति हिंसायं तै

पित्तात्मिकां प्रागुपनाह्य धौमा नुत्कारिकाभिः सपयोष्टता

निपात्य शस्तं तिलनागदन्तीमञ्जिष्ठकल्कैः परिपूरयेच्च ॥
 तालने चापि हरिद्रसोमनिम्बाः प्रयोज्याः कुशलेन नित्यम् ॥११॥
 शमात्रिभङ्गीलिफलासु सिद्धं हरिद्रया तिल्वकवृक्षकेण ।
 तं सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्याद्व्रतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥१२॥

इति श्यामाघृतम् ।

नाडीं कफोत्थामुपनाह्य पूर्वं कुलत्थसिद्धार्थकशक्तुविल्वैः ।
 दूकृतामेकगतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि ॥ १३ ॥
 यात् व्रणे निम्बतिलाग्निदन्तीसुराद्रजाः सैन्धवसंप्रयुक्ताः ।
 तालने चापि करञ्जनिम्बजात्यर्कपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः ॥१४॥
 खर्जिकासिन्धुदन्यग्नि यूथिका जलनीलिका ।
 खरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रसाधितम् ॥
 दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥ १५ ॥

इति खर्जिकाद्यं तैलम् ।

धवाक्षमरिचज्वलनाख्यैः कारवेल्लरजनीहयसिद्धम् ।
 मीतदचिरेण निहन्याद् दूरगामपि कफानिलनाडीम् ॥१६॥
 इति सैन्धवाद्यं तैलम् ।
 डोन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निष्कास्य शल्यं प्रविशेद्य मार्गम् ।
 घृण्णं चौद्रघृतप्रगाढं निम्बां स्तिलान् शोध्यच रोपयेच्च ॥१७॥
 श्रीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनाञ्च शलाटुवर्गे ।
 मा कषायं विपचेत्तु तैलमवाप्य मुस्तं सरलं प्रियङ्गुम् ॥ १८ ॥
 श्लिषिकं मोचरसाहिपुष्पं लोघ्राणि दत्त्वा खलु धातकीं च ।
 शल्यप्रभवा हि नाडी रोहिद्वणी वा सुखमाशु चैव ॥१९॥

इति कुम्भिकाद्यं तैलम् ।

मुञ्चकदुग्धदावीणां वर्त्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् ।
 एष सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्याद्ययोगराट् ॥ २० ॥
 शारग्वधनिशाकालं चूर्णयेत् चौद्रसंयुतम् ।

सूक्ष्मवर्त्तिव्रणे योज्या शोधिनी गतिनाशिनी ॥ २१ ॥
 वर्त्तीकृतं नाक्षिकसंप्रयुक्तं नाडीप्लुमुक्तं लवणोत्तमं वा ।
 दुष्टव्रणे यद्विहितं तु तैलं तत्क्षेप्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ २२ ॥
 जात्यर्कं शम्पाककरञ्जदन्ती सिन्धूय सौवर्चलयावसूकैः ।
 वर्त्तिः कृता हृत्स्वचिरेण नाडीं सूक्ष्मचौरपिष्टा सह चित्रके
 विभीतकाम्बास्थि वटप्रबालहरेणुका शङ्खिनी वीजमिश्रा ॥
 वराहविट् सूक्ष्ममसी प्रदेया नाडीषु तैलेन विमिश्रयित्वा
 मेघरोममसीतुम्बीकटुतैलं विपाचितम् ।
 नाडीव्रणं चिरोद्भूतं जयेत्तूलकसङ्गमात् ॥ २४ ॥

इति मेघरोमसः

कर्पूरस्य रसेनैव कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सिन्दूरकल्कितं नाडिं दुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥ २५ ॥

इति कर्पूरायं तैः

स्वर्जिकासैन्धवं दन्ती नीलीमूलं फलं तथा ।
 मूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं तैलं नाडीव्रणापहम् ॥ २६ ॥

इति स्वर्जिकायं तैः

सर्वो व्रणक्रमः कार्यो शोधनारोपणादिकः ।
 गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितैः ॥
 अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेदेकामतन्द्रितः ॥ २७ ॥
 नाडीं दुष्टव्रणं शूल मुदावर्त्तं भगन्दरम् ।
 गुल्मञ्च गुदजान् हन्यात् पक्षिराट् पद्मगान्धिव ॥ २८ ॥

इति समाञ्जसः

या द्विव्रणीये विहितास्तु वर्त्त्यंस्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विद
 क्लृप्तदुर्बलभौरूणां नाडीं मर्माश्रितामपि ।
 चारसूत्रेण तां छिन्द्या न शस्त्रेण कदाचन ॥ २९ ॥
 एषस्या गतिमन्त्रिथ चारसूत्रानुसारिणीम् ।

सूचीं विदध्या न्नाद्यन्ते प्रोन्नाम्याशु विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥

सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ।

ततः चारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत् ॥ ३२ ॥

क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न ह्रियते गतिः ।

भगन्दरे प्येष विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥ ३३ ॥

अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले मूत्रं निधापयेत् ।

सूचिभिर्यववक्त्राभि राचितं वा समन्ततः ॥

मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्दणम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः नाडीव्रणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ भगन्दरनिदानमाह ।

गुदस्य द्वाङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिङ्गकार्त्तिकत् ।

भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

कटीकपालनिस्तोद दाहकण्डूरुजादयः ।

भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ २ ॥

कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिङ्गकां करोति याम् ।

उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारूणफेनवाहिनी ॥ ३ ॥

तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ ४ ॥

प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिङ्गकां गुदश्रिताम् ।

तदाशु पाकां हिमपूयवाहिनीं भगन्दरं चोद्गृशिरोधरं वदेत् ॥ ५ ॥

कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।

श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ ६ ॥

बहुवर्णरुजास्रावः पिङ्गका गोस्तनोपमाः ।

शम्बूकावर्त्तगतिकः शम्बूकावर्त्तको मतः ॥ ७ ॥

तादृशतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात्सा कृमिभिर्विदार्यते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्ब्रणैस्तुभ्यागिभगन्दरं वदेत् ॥ ८ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्षमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ १० ॥

अथ चिकित्साभाङ्गः ।

अथास्य पिङ्गकामिव तथा यत्नादुपाचरेत् ।

शुद्धास्रस्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥ ११ ॥

वटपत्रेऽष्टकाशुण्ठी गुडूची सपुनर्नवाः ।

सुपिष्टः पिङ्गकावस्थे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥ १२ ॥

पिङ्गकानामपाकानामपतर्पणपूर्वकम् ।

कर्म कुर्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ १३ ॥

एषणीपाटनच्चार वज्रिदाहादिकं क्रमम् ।

विधाय व्रणवत्कार्यं यथा दोषं यथा क्रमम् ॥ १४ ॥

पयः पिष्टैस्त्रिलैराज्य मधुकैश्च सुशीतलैः ।

भगन्दरे प्रशस्तोऽयं सरक्ते वेदनावति ॥ १५ ॥

सुमना वटपत्राणि गुडूचीविश्वभेषजम् ।

सैन्धवं तक्रपिष्टञ्च लेपाङ्गन्ति भगन्दरम् ॥ १६ ॥

त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।

उत्सादनं भवेदेतस्यैवचौद्रसंयुतम् ॥ १७ ॥

खदिराम्बुरतो भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत् ।

महिषाक्षविडङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ १८ ॥

शम्बूकमांसमश्रीयात् प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।

अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगन्दरात् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो यश्च हितः शोधनरोपणः ।

तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ २० ॥

तिला ज्योतिष्मती कुष्ठं लाङ्गली गिरिकर्णिका ।

शताह्वा त्रिवृता दन्त्यः शोधनाय भगन्दरे ॥ २१ ॥

तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रं निशे बला लोभ्रमगारधूमम् ।

भगन्दरे चाप्युपदंशजे च दुष्टव्रणे शोधनरोपणाय ॥ २२ ॥

सुहृर्कदुग्धदार्वीभिर्वर्त्ति कृत्वा विचक्षणः ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥

एषा सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्ति न संशयः ॥ २३ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिप्रलेपनम् ।

भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ २४ ॥

कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्ती मागध्यः सैन्धवं मधु ।

रजनोत्रिफलातुल्यं हितं स्याद्गणशोधनम् ॥ २५ ॥

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा निम्बपल्लवाः ।

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती वल्को नाडीव्रणापहः ॥ २६ ॥

ज्योतिष्मती लाङ्गली च श्यामा दन्ती त्रिवृत्तिला ।

कुष्ठं शताह्वा गोलोमी वर्गः शोधन इष्यते ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विडङ्गसार त्रिफलामागधिकाणाय लीढाः ।

कुष्ठभगन्दरप्रमेहान् क्षयनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

चित्रकाकौ त्रिवृत्पाठे मलपूहयमारकौ ।

सुधां वचां लाङ्गलिकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ २९ ॥

ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।

एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।

शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ ३० ॥

इति विष्यन्दनतैलम्

निशार्कक्षीरसिन्धूय पुराश्चहरवत्सकैः ।

सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं भगन्दरहरं परम् ॥ ३१ ॥

इति निशार्क तैलम् ।

करवीरनिशादन्तो लाङ्गलीलवणाग्निभिः ।

मातुलुङ्गकवत्साङ्गेः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ ३२ ॥

इति करवीराद्यः ।

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।

गुटिका शोथगुल्माशोभगन्दरवतां हिता ॥ ३३ ॥

इति नवकार्षिको गुग्

नाद्यन्तरे व्रणान् कुर्याद्विषक् तु शतपोनके ।

ततस्तोष्ववरूढेषु शेषा नाडीरूपाचरेत् ॥ ३४ ॥

व्याधौ तत्र बहुक्षिद्रे भिषजा तु विजानता ।

अर्धलाङ्गलिकः छेदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि च ॥ ३५ ॥

सर्वतो भद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ।

द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्वाभ्यां छेदो लाङ्गलिको मतः ॥

ऋस्वमेकतरं यत्तु सोऽर्धलाङ्गलिकः स्मृतः ।

सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे ॥ ३७ ॥

सर्वतोभद्रकं छेद माहुः छेदविदो जनाः ।

पार्श्वादागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥ ३८ ॥

सर्वानास्त्रावमार्गास्तु दहेद्द्वैद्यस्तथाग्निना ।

अथोद्ग्रहीवमेषिण्या कृत्वा चारं निपातयेत् ॥

पूतिमांसव्यपोहार्यमग्निरत्र तु पूजितः ॥ ३९ ॥

उत्कृत्याऽऽस्त्रावमार्गान्तु परिस्राविणि बुद्धिमान् ।

क्षारेणाऽऽस्त्रावितगतिं दहेद्भुतवहेन वा ॥ ४० ॥

गतिमन्विष्य शस्त्रेण हिन्द्यात् खर्जूरपत्रकम् ।

चन्द्रार्कं चन्द्रवक्त्रञ्च सूचीमुखमवाङ्मुखम् ॥

कृत्वाग्निना दहेत्सम्यगेवं क्षारेण वा पुनः ॥ ४१ ॥

येषान्तु शस्त्रपतनात् वेदना ह्यतिजायते ।

तत्राशु तैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

आगन्तुजे भिषङ्गाङ्गीं शस्त्रेणोक्त्य यन्नतः ।
 जम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ॥ ४३ ॥
 दहेद्यथोक्तं मतिमां स्तं व्रणं सुसमाहितः ॥ ४४ ॥
 व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरुणि च ।
 संवत्सरं परिहरेत् उपरुद्धव्रणो नरः ॥ ४५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः भगन्दरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उपदंशनिदानमाह ।

हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनाद्रत्युपसेवनात् वा ।
 योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ॥ १ ॥
 सतोदभेदस्फुरणैः सक्लणैः स्फोटैर्व्यस्येत्पवनोपदंशम् ।
 पीतैर्वह्नुक्ते द्युतैः सदाहैः पित्तेन रक्तात्पिशितावभासैः ॥ २ ॥
 सकण्डूरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्धनैः स्रावयुतैः कफेन ।
 नानाविधस्रावरुजोपपन्न मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥ ३ ॥
 प्रशीर्णमासं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥
 सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।
 कालेन शोथः कृमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्वो म्रियते स तेन ॥ ५ ॥

अथ लिङ्गाशमाह ।

अङ्गुरैरिव सङ्घातेरुपर्युपरि संस्थितैः ।
 क्रमेण जायते वर्त्ति स्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ ६ ॥
 कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि वा ।
 लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गाश इति चापरे ।
 सवेदना पिच्छिला च दुष्टिकित्स्या त्रिदोषजा ॥ ७ ॥

अथ चिकित्साः ।

उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ।

मेदूमध्ये शिरां विध्येत्पातयेद्वा जलौकसः ॥ ८ ॥
 हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।
 सद्योनिर्हृतदोषस्य रुक्शोधावुपशाम्यतः ॥ ९ ॥
 यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न च प्राप्तविरेचनः ।
 निरूहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।
 पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्रुक्षयकरो हि सः ॥ १० ॥
 प्रपीण्डरीकयष्ट्याह्व सरलागुरुदारुभिः ।
 सरास्त्राकुष्ठपृथ्वीकैर्वातिके लेपसेचने ॥ ११ ॥
 निचुलेरण्डबीजानि यवगोधूमशक्तवः ।
 एतैश्च वातजैः स्निग्धैः सुखोष्णं संप्रलेपयेत् ॥ १२ ॥
 पद्मोत्पलमृणालैश्च समर्जार्जनवेतसैः ।
 सर्पिः स्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥ १३ ॥
 सेचयेच्च घृतक्षीर शर्करैश्च मधुकैः ।
 अथवापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥ १४ ॥
 शालाजकर्णाश्वकर्ण धवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
 सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ १५ ॥
 आरग्वधादिक्वाथेन परिषेकश्च दापयेत् ॥ १६ ॥
 निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशाला जम्बूवटोदुम्बरवेतसैश्च ।
 प्रक्षालनलेपकृतानि कुर्व्याञ्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदंशे ॥ १७ ॥
 त्वचोदारुहरिद्रायाः शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।
 लाक्षागोमयनिर्यासस्तैलं क्षौद्रं घृतं पयः ॥ १८ ॥
 एभिस्तु पिष्टैस्तुल्यांश्चैरुपदंशं प्रलेपयेत् ।
 ब्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥ १९ ॥
 उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
 तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २० ॥
 शस्त्रेणोक्तेष्वपि पाकमागतमाशु च ।

तमपोह्य तिलैः सर्पिः क्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ २१ ॥
 वटप्ररोहार्जुनजम्बु पथ्यालोभ्रं हरिद्रा च हितः प्रलेपः ।
 सर्वापदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णञ्च कार्यं विमलाञ्जनेन ॥ २२ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन च ।
 ब्रह्मप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ २३ ॥
 पटोलनिम्बत्रिफलाकिरातकाथं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
 सगुगुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वापदंशापहरः प्रयोगः ॥ २४ ॥
 नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च ।
 उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 बन्धूकदलचूर्णेन दाडिमत्वग्रजोऽथवा ।
 गुण्डनं वृषणे शस्तं लेपः पूगफलेन वा ॥ २६ ॥
 सौराष्ट्री गौरिकं तुल्य युष्पं काशीश सैन्धवम् ।
 लोभ्रं रसाञ्जनं वापि हरितालं मनःशिला ॥ २७ ॥
 हरेणुकैले च तथा समं संहृत्य चूर्णयेत् ।
 तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तं सुपदंशेषु योजितम् ॥ २८ ॥
 पुटदग्धकृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
 उपदंशविसर्पाणां मेतृद्वानिकरं परम् ॥ २९ ॥
 दहेत्कटाहे त्रिफलां तां मसीं मधुसैन्धवम् ।
 उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति ब्रह्मम् ॥ ३० ॥
 तिरीटाञ्जनवज्राक्षतं कोविदारिभकेशरैः ।
 लेपनं पुरुषव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥
 रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
 सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सर्वानङ्गदापहम् ॥ ३२ ॥
 भार्गीसम्भवशिखरिजम्बूलं भद्रश्रियं च सम्पिष्टम् ।
 मनःशिलाञ्च मधुना शमयत्युपदंशमचिरेण ॥ ३३ ॥
 शतधीतं प्रयत्नेन लिङ्गोत्थमवचूर्णयेत् ।

रोगं कासीसचूर्णेन पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३४ ॥

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।

असाध्यापि ब्रजत्वस्तं लिङ्गोत्था रुक् प्रलेपनात् ॥ ३५ ॥

करञ्जनिम्बासनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।

सर्पिर्निहन्त्यादुपदंशदोषं सदाहपाकस्तुतिपाकयुक्तम् ॥ ३६ ॥

इति करञ्जाद्यं घृतम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।

सतोयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ ३७ ॥

इति भूनिम्बाद्यं घृतम् ।

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे ।

उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३८ ॥

आगारधूमो रजनी सुराकिट्टश्च तैस्त्रिभिः ।

यथोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥ ३९ ॥

शोधनं रोपणञ्चैव उपदंशहरं परम् ॥ ४० ॥

इत्यागारधूमाद्यं तैलम् ।

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।

एतत्सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गोजीतैलम् ।

जम्बूवेतसपत्राणि धात्रीपत्रं तथैव च ।

नक्तमालस्य पत्राणि तद्वत्पद्मोत्पलानि च ॥ ४२ ॥

बला चातिबलाम्नास्थि मधुकञ्च प्रियङ्गवः ।

लाक्षा कालीयकं लोध्रं चन्दनं त्रिवृताङ्गया ॥ ४३ ॥

एतान्येकीकृतान्येव वस्तुमूत्रेण पेषयेत् ।

अक्षमात्रयुतैर्द्रव्यै स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४४ ॥

सर्वव्रणहरं तैल मेतस्मिन् प्रयोजितम् ।

उपदंशहरं अष्टं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

इति जम्बाय' तैलम् ।

यस्य लिङ्गस्य मांसन्तु शीर्यते मुष्कशेषतः ।

तिक्तकोशातकीलम्बा वीजनागरसाधितम् ॥ ४६ ॥

तैलं हन्त्वचिराद् घोरं व्रणदुष्टमनेकधा ।

इति कोशातकौतैलम् ।

सेवेन्नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ।

अर्घसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्थ्योपदंशवत् ॥ ४७ ॥

अथ खिङ्गाश्विकित्सामाह ।

स्वर्जिकातुल्यशैलेयं सरलं सरसाञ्जनम् ।

मनःशिला च समे चूर्णी मांसाङ्गरापहः ॥ ४८ ॥

इति वक्त्रेणसङ्क्षितः उपदंशनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ शूकदोषनिदानमाह ।

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

गौरसर्पपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका ।

पिङ्काश्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्पपिका बुधैः ॥ २ ॥

कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठौलिका भवेत् ।

शूकैर्यत्पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तत्कफात् ॥ ३ ॥

कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ।

अलजीलक्षणैर्युक्ता मलजीं प्रवितर्कयेत् ॥ ४ ॥

मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वायुकोपतः ।

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिङ्का भवेत् ॥ ५ ॥

दीर्घा बह्व्यस्य पिङ्का दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
 सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकत् ॥ ६ ॥
 पिङ्काभिस्त्रिता या तु पित्तशोणितसन्धवा ।
 पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥
 स्पर्शहानिन्तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ॥ ८ ॥
 मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ।
 व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥ ९ ॥
 किट्टैरण्मुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ।
 वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ॥ १० ॥
 वातपित्तकृतो ज्ञेयः स्वक्पाकी ज्वरदाहकत् ॥ ११ ॥
 कृण्वैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिङ्काभिर्निर्णीतम् ।
 यस्य वस्तिरुजस्योग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १२ ॥
 मांसदोषेण जानीया दर्बुदं मांससम्भवम् ।
 शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
 विद्यात्तं मांसपाकान्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १३ ॥
 विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 कृष्णानि चित्राण्यथवा शुकानि सविषाणि वा ।
 पाचितानि पचन्त्याश्च मेदू निरवशेषतः ॥ १५ ॥
 कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
 सन्निपातसमुत्थास्तु तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १६ ॥
 तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
 विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्सिलकालकाः ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

शूकदोषेषु सर्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
 विरेचनं प्रयुञ्जीत शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १८ ॥
 जलौकाभिर्हरेद्द्रव्यं मेदू वा व्यधयेच्छिराम् ।

गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाकाष्ठसंयुतम् ।
 क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतानेव च कारयेत् ॥ १८ ॥
 सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ।
 तेरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ॥ २० ॥
 क्रियेयमवमन्येऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ।
 अष्टौलायां स्मृते रक्ते श्लेष्मयन्यिवदाचरेत् ॥ २१ ॥
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलालोभं लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ २२ ॥
 अलज्यां हृतरक्ताया मयमेव क्रियाक्रमः ॥ २३ ॥
 स्वेदयेद् अन्यितं शश्वन्नाडीस्वेदेन बुद्धिमन् ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ २४ ॥
 उत्तमाख्यान्तु पिङ्गकां संक्रिय वडिशोद्धृताम् ।
 कल्कैश्चूर्णं कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करौमूढयोर्हृतः ॥ २६ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैरुपनाहयेत् ॥ २७ ॥
 रसक्रिया विधातव्या लिखिता शतपोनके ।
 पृथक्पृथ्वादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम् ॥ २८ ॥
 रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ।
 कषायकल्कसर्पींषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।
 शोधने रोपणे चैव वीक्ष्यवीक्ष्यावचारयेत् ॥ २९ ॥
 क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतेनैव च कारयेत् ।
 पूयते च यथा चाशु नैति पाकं यथा ध्वजम् ॥ ३० ॥
 अर्बुदे मांसपाके च विद्रधौ तिलकालके ।
 प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ३१ ॥
 दार्वोसुरसयष्ट्याङ्गैर्गृहधूमनिशायुतैः ।

तैलमभ्यञ्जनं पाने मेद्रे रोगं विनाशयेत् ॥ ३२ ॥

इति दार्वीतैलम्

गुक्ताभस्ममषीवाथ हरितालं मनःशिला ।

दार्वीहरिद्रामधुकं घृतक्षौद्रसमायुतम् ।

प्रलेपार्थं प्रयुञ्जीत विशुद्धव्रणरोपणम् ॥ ३३ ॥

रसाञ्जनं साह्वयमेतदेव प्रलेपमात्रेण नयेत्प्रशान्तिम् ।

सपूतिपूयव्रणशोथकण्डूशूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥ ३४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः शूकदोषनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कुष्ठनिदानमाह ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।

भजतामागतां कृदिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥

व्यायाममग्निसन्तापमतिभुक्ता निषेविणाम् ।

शीतोष्णलङ्घनाहारान् भजतामक्रमेण तु ॥ २ ॥

घर्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यशनानाञ्च पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥

नवान्नदधिमत्स्यादि लवणास्त्रनिषेविणाम् ।

माषमूलकपिष्टान्न तिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥

व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां वा भजतां दिवा ।

विप्रान् गुरुन्धर्षयतां पापकर्म च कुर्वताम् ॥ ५ ॥

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।

दूषयन्ति सकुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ६ ॥

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ॥ ७ ॥

तिलतैलकुलत्यांश्च वल्मीकलिङ्गमेव च ।

माहिषं दधि हन्ताकं सप्तैते कुष्ठहेतवः ॥ ८ ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
 सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदोषोऽधिकस्ततः ॥ ८ ॥
 अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शं स्वेदास्वेदविवर्णता ।
 दाहः कण्डूस्त्वचि स्नापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ १० ॥
 व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रुढानामपि रुक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ।
 रोमहर्षोऽसृजः कार्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ११ ॥
 कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
 कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १२ ॥
 रुग्दाहारागकण्डूभिः परीतं रोमपिच्छरम् ।
 उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ १३ ॥
 श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
 कृच्छ्रमन्योऽन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥
 कर्कशं रक्तपथ्यन्तं मन्तःश्यावं सवेदनम् ।
 यट्चजिह्वासङ्काशं मृज्जजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥
 सश्वेतरक्तपथ्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
 सोक्ष्मेधश्च सरागश्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ १६ ॥
 श्वेतं ताम्रञ्च तनु यद्रजोवृष्टं विमुञ्चति ।
 प्रायश्चोरसि तत्क्षिप्तं मलावुकुसुमोपमम् ॥ १७ ॥
 यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ।
 त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १८ ॥
 अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
 तदेव कुष्ठं चर्माख्यं बहुलं ह्यस्तचर्मवत् ॥ १९ ॥
 श्यावङ्किणं खरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।
 वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥
 कण्डूमङ्गिः सरागैश्च गण्डैरलसकञ्चितम् ।

सकण्डूरागपिङ्गकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २१ ॥

रक्तं सशूलं कण्डू मत् सस्फोटं दलयत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शाऽसह्य मुच्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मा वह्नयः पिङ्गकाः साववत्यः

पामेत्युक्ताः कण्डू मत्यः सदाह्वाः ।

सैव स्फोटेस्तीव्रदाहैरुपेता

ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुयास्फिजोश्च ॥ २३ ॥

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्यस्तनुत्वचः ।

रक्तं श्यावं सदाहार्तिः शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ २४ ॥

सकण्डू पिङ्गकाश्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ॥ २५ ॥

खरं श्यावारुणं रुद्धं वातकुष्ठं सवेदनम् ।

पित्तात् प्रकुपितं दाहारागस्रावान्वितं मतम् ॥ २६ ॥

कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम् ।

द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २७ ॥

अथ धातुगतकुष्ठलक्षणान्याह ।

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौच्यञ्च जायते ।

त्वक्स्वाकी रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे ॥ २९ ॥

दौर्गन्ध्यं सर्वदेहेऽस्मिन् पूयोऽतिक्रमयस्तथा ।

गात्राणां भेदनं वापि कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ ३० ॥

कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।

भेदः स्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ ३१ ॥

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः ।

स्वरूपघातश्च भवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥ ३२ ॥

दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।

यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तच्चापि कुष्ठितम् ॥ ३३ ॥

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
मेदसि हृन्धजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३४ ॥
कृमिद्वट्दाहमन्दाग्निं संयुक्तं यत्त्रिदोषजम् ।
प्रभिक्षं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ३५ ॥
वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनोदुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥ ३६ ॥
चर्मककुष्ठं किटिभं सिन्धालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दुश्शतारुषी ॥ ३७ ॥
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामाचर्मदलं तथा ।
सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुमकाकणम् ॥
पुण्डरीकर्त्तजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३८ ॥

अथ शिबलचणसाह ।

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिस्रावं त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ॥ ४० ॥
सकण्डूरं क्रमाद्रक्तमांसमेदसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदुग्भयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४१ ॥
अशुक्लरोमा बहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।
अग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४२ ॥
गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्जनौयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ४३ ॥
प्रसङ्गाद्वातसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात् ।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमात्यानुलेपनात् ॥ ४४ ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव ।

श्रीपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति मरान्नरम् ॥ ४५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥ ४६ ॥

घृतं महानीलमुशन्ति वाते पित्ते महानिक्तकमेव तज्ज्ञाः ।

तैलन्तु शैरोषमुशन्ति कुष्ठे श्लेष्मात्मकेऽभ्यञ्जनपानयोगे ॥ ४७ ॥

प्रच्छन्नेर्वा जलीकाभिः शृङ्खलावुशिराव्यधैः ।

स्निग्धस्य मोक्षयेत् कुष्ठे दुष्टरक्तं पुनः पुनः ॥ ४८ ॥

सुतरक्ते हृते द्रोणे स्नेहैः संशमितेऽनिले ।

रसायनानि प्राश्याश्च प्रशस्ताः कुष्ठिनामतः ॥ ४९ ॥

वचावासापटोलानि निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कषायो मधुना पीतः वान्तकृन्मदनान्वितः ॥ ५० ॥

इति पञ्चकषायः

विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिष्वहन्तीफलत्रिकैः ॥ ५१ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुञ्जन्ते निर्गतासदोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ५२ ॥

पथ्या करञ्जसिद्धार्थं निशावन्तु ससैन्धवैः ।

विडङ्गसहितैः पिष्टैः लेपो मूत्रेण कुष्ठजित् ॥ ५३ ॥

एलाकुष्ठविडङ्गानि शताङ्गा चित्रको वचा ।

दन्तीरसाञ्जनञ्चैर्भिलेपः कुष्ठविनाशनः ॥ ५४ ॥

मनःशिलैले मरिचानि तैल मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

करञ्जवोजैडगजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः ॥ ५५ ॥

धात्रीसुहीसर्जरसचक्रमर्दतुषोदकैः ।

कच्छुदद्गुहरो लेपः कण्ठूत्वग्दोषनाशनः ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटककटोमूलं हविषा ब्रह्मचारिणा ।

निपीतं शमयत्याश्च दद्गुरोगमसंशयम् ॥ ५७ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तन्नेन पर्णान्यथ काकमाच्याः ।

तेलिप्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्धर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५८ ॥

एङ्गजकुष्ठसैन्धव सौवीरसर्षपैः कृमिघ्नैश्च ।

कृमिसिन्धुदद्रुमण्डल कुष्ठानां नाशनो लेपः ॥ ५९ ॥

त्रिफला सुस्तकं पिण्डी दावीशम्याकवत्सकाः ।

सिद्धार्थं कुष्ठनुचैभिः स्नानपानप्रलेपनम् ॥ ६० ॥

कासमर्दकमूलानि सौवीरेण तु पेययेत् ।

किटिभसिन्धुदद्रूणि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ६१ ॥

बीजानि वा मूलकसर्षपाणां लाक्षारजन्यौ प्रपुनाटबीजम् ।

श्रीवेष्टकव्योषविडङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा च सूत्रेण सुलेपनं स्यात् ॥

दद्रूणि सिद्धान् किटिभानि पामां कपालकुष्ठं विषमञ्च हन्यात् ६२

आरग्वधस्य पत्राणि चारणालेन लेपयेत् ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ६३ ॥

प्रपुनाटस्य बीजानि धात्री सर्जरसस्रुहौ ।

सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ ६४ ॥

सृङ्गा रसः सालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुमृगेन्द्रसिंहः ॥ ६५ ॥

चक्रमर्दकबीजञ्च मूलकाम्बुप्रपेषितम् ।

दद्रूघ्नं लेपनं कुर्याच्छिग्रमूलत्वचोऽथ वा ॥ ६६ ॥

चक्रमर्दकबीजानि जीरकञ्च समांशकम् ।

स्तोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ ६७ ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्चितकृपिष्टाः ।

विभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुञ्च कण्डूञ्च विनाशयन्ति ॥ ६८ ॥

तृणकपत्रमपि दारुणं दद्रुरोगञ्च प्रघर्षयोगेन ।

प्रशमयति तनुं श्वित्रं प्रागैन्द्रीभवं यदि गृहीतम् ॥ ६९ ॥

समूलपत्रस्तम्बस्य तृणकस्य तु घर्षणात् ।

भक्षणाहापि शाम्यन्ति दद्रुसिध्वाविचर्चिकाः ॥ ७० ॥
 शिखिरिरसेन तु पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्वा ।
 क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ ७१ ॥
 कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपाः सदुरालभाः ।
 एतत् केशरपट्कं निहन्ति चिरकालजं सिध्वा ॥ ७२ ॥

इति केशरपट्कम् ।

गन्धपाषाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् ।
 सिध्वा नाशमुपैत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥ ७३ ॥
 कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।
 गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्वानां परमौषधम् ॥ ७४ ॥
 बीजं मूलकजं निम्बपत्राणि सितसर्षपाः ।
 गृहधूमश्च सम्प्रेष्य जलेनाङ्गं प्रलेपयेत् ॥ ७५ ॥
 उद्वर्त्य नवनीतेन क्षालयेदुष्णवारिणा ।
 त्रहादनेन सिध्वानि शाम्यन्त्याशु शरीरिणाम् ॥ ७६ ॥
 लाक्षा श्रीवेष्टकं कुष्ठं हरिद्रे गौरसर्षपाः ।
 व्योषं मूलकबीजानि प्रपुष्पाटफलानि ॥ ७७ ॥
 एतान्यन्तप्रपिष्टानि कुष्ठेषूदत्तनं परम् ।
 सिध्वानां किटिभानाञ्च दद्रूणाञ्च विशेषतः ॥ ७८ ॥
 मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।
 सिध्वां व्योतिषतीतैल मध्यङ्गात्सिध्वा नाशनम् ॥ ७९ ॥
 प्रपुष्पाटार्कदुग्धाम्नि दन्तीजम्बुसैन्धवैः ।
 गृहधूमनिशायुग्मं सिंहीफलयुतैः समैः ॥
 लेपः समस्तकुष्ठघ्नः क्षुप्तिवैवर्धनाशनः ॥ ८० ॥
 प्रलेपोदत्तनस्नानं पानभोजनकर्मसु ।
 शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ८१ ॥
 दध्यमानाश्चुतं कुम्भे समूलखदिराद्रसम् ।

साज्यधात्रीरसचौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ८२ ॥

निम्बपत्रशतं पिष्ट्वा निम्बामलकमेव च ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जौ त्वचो दाव्याः ।

सुमनः प्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ८४ ॥

गुडूचीत्रिफलादार्वी काथो मूत्रोष्णवारिभिः ।

त्वग्दोषत्रणशोथघ्नः पीतो मासञ्च गुग्गुलुः ॥ ८५ ॥

खदिरत्रिफलानिम्ब पटोलासृतवासकैः ।

अष्टकोऽयं जयेत् कुष्ठं कण्डूविस्फोटकानि च ॥ ८६ ॥

विसर्पणामाकिटिभ शीतपित्तमसूरिकाः ॥

इति खदिराष्टकम् ।

त्रिफलानिम्बपटोलं मञ्जिष्ठारोहिणीवचारजनी ।

एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ८७ ॥

इति नवकषायः ।

निम्बैरण्डदुरालमार्षकवचामूर्वाहरिद्राहय-

त्रायन्तीत्रिफला पटोलदहनद्रेकासृता भार्गभिः ।

काकोदुम्बरिकाकरञ्जखदिरैः शाखोटसप्तच्छदैः

व्याघ्रीसिंहिशिरीष वेतसकणाभूनिम्बशक्राह्वयैः ॥ ८८ ॥

प्रापुष्पाटकवाकुची कुशजटामातङ्गकृष्णानलैः

पाठापर्पटकेन्द्रवारुणी हृषादन्ती चित्तचन्दनैः ।

मञ्जिष्ठाऽऽमययासवासकटुकाराजद्रुमग्रन्यकैः

तुल्यांशैः सुरभीजलेन पिबतां सिद्धं कषायं नृणाम् ॥ ८९ ॥

कण्डूदुम्बरपुण्डरीकलसकाः कुष्ठामयाः पापजाः

नश्यन्ति द्रुतमेव दारुणतराः प्रोक्ष्यमानामलाः ।

ज्वालादग्धप्रतप्तकाञ्चनसमान्वङ्गानि राजन्ति च

काथोऽयं सुनिभिर्दयानुनिपुणैरुक्तो नृणां हेतवे ॥ ९० ॥

इति निम्बादि सहाकषायः ।

सस्त्रिष्टारिष्टवासात्रिफलदहनकं हे हरिद्रे गुडूची
 भूनिम्बो रक्तसारं सखदिरका वाकुची व्याधिघातः ।
 मूर्वादन्तीविशालाकूमिरिपुजटिलात्रायमाणाः सपाठाः
 श्यामानन्ता पटोलाः समरिचमगधाः साधितोऽयं कषायः ॥८॥
 पीतो हन्यात्समस्तान् सकलतनुगतान् रक्तजान् वै विकारान् ।
 कण्डू विस्फोटकादीनलसकिटिभकश्चित्रपामादिदोषान् ॥९॥

इति मन्त्रिष्ठादि महाकषायः

श्यामासृता खदिरसारशिरोषशिग्रु-
 शैलेय सर्जसुरसासुरसिन्धुवारैः ।
 श्योनाकरञ्जकरिकर्ण वचाविशाला
 भस्मातवेतसवरावृषसप्तपर्णैः ॥ ८३ ॥
 काकादनीफलककेरुककण्टकारी
 कण्डूकरीकुटजकेशरकर्णिकारैः ।
 कर्कोटकार्ककरमदकदम्बनिम्ब-
 जम्बूनिशातिनिसकेशरशारिवाभिः ॥ ८४ ॥
 गोधोपलानलशिलाजतुकुन्दराजी
 राजीवकेशरशठीप्रपुनाटचूर्णम् ।
 अष्टावशेषितजलं सुरभोजलेन
 क्वाथं विधाय पिबतः व्यथितेन्द्रियस्य ॥ ८५ ॥
 सर्वाङ्गसादपरिपोटनतोदभेद-
 दाहव्रणस्फुटनसृप्ति विदीर्णभावैः ।
 वैपादिकार्बुदविवर्णविशीर्णकर्ण-
 ग्राणाङ्घ्रिपाणिघनघर्घरघोरनादैः ॥ ८६ ॥
 गम्भीरपाकक्वथितं कृमिजातपूति-
 पूयास्रविस्ततनुगन्धविसन्धिदग्धम् ।
 दुर्वारदारुणमुदुम्बरकुष्ठशोथम्

अख्यैर्दिनैः प्रथममेति महान्तमुद्यम् ॥ ८७ ॥

इति उदयमार्गं महाकषायः ।

पटोलखदिरारिष्ट त्रिफलाज्जणवेतकम् ।

तिक्ताशनः पिवन् क्वाथं कुष्ठौ कुष्ठात् व्यपोहति ॥ ८८ ॥

काकोदुम्ब्रिकारिष्ट विडङ्गव्योषवासकम् ।

कल्कं पीत्वा जयेत् कुष्ठं कुष्ठजत्वक् सिताम्बुना ॥ ८९ ॥

विडङ्गं वाकुचीं ज्ञप्त्वा पथ्या वाराह लाङ्गली ।

त्रिफला सगुडा चैषां मोदकाः कुष्ठनाशकाः ॥ ९० ॥

अवलाजाद्वीजकर्षं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

भोजनं क्षीरसर्पिभ्यां सर्वकुष्ठहरं परम् ॥ ९१ ॥

तिलाज्यत्रिफलाचौद्र व्योषभक्षातशर्कराः ।

वृथाः सप्त समा मेध्याः कुष्ठहाः कामचारिणः ॥ ९२ ॥

निम्बस्य स्वरसं वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।

जीर्णं घृतान्नं भुञ्जीत स्वल्पयूषोदकेन च ॥

अपि क्षीरशरीरोऽपि दिव्यरूपो भवेन्नरः ॥ ९३ ॥

इन्द्राशनस्य पत्रं मधुना सितया च सर्पिषा युक्तम् ।

खादेदशेषकुष्ठनाशकरमस्मात्परं नास्ति ॥ ९४ ॥

अमृता वाभयाव्योष वज्ररुष्करवाकुची ।

केशराजाः क्रमाहवाः कुष्ठघ्नास्तैलपिण्डिकाः ॥ ९५ ॥

पञ्चाङ्गयां समाक्षीकां सस्नेहं वापि चूर्णिताम् ।

तैलयुक्तां लिङ्गेत् कुष्ठौ क्षारोऽप्यमचिरात् क्षमेत् ॥ ९६ ॥

अथ कुष्ठलीपानाह ।

विषवह्णहरिद्रा चित्रकागारधूस-

मदनमरिचमूर्वाक्षीरमर्कसुह्रीभ्याम् ।

दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातौरशेषाः

कुलिशमिष सरोषाश्चक्रहस्तादिमुक्तम् ॥ ९७ ॥

चक्राङ्गवीजं स्रक्क्षीरभावितं मूत्रसंयुतम् ।
 रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किटिभापहम् ॥ १०८ ॥
 पिप्पलीपूतिकायस्याकुष्ठगोपित्तचिन्तकैः ।
 लेपं सम्यक् प्रशंसन्ति किटिभग्नं चिकित्सकाः ॥ १०९ ॥
 गोमूत्रवारिसंपिष्टैः शिलाकाशीश तुत्यकैः ।
 लेपः किटिभवोसर्प कुष्ठनाशाय पूजितः ॥ ११० ॥
 राजिकागुडयुक्तेन सैन्धवेन प्रयोजितम् ।
 विडालचर्मणा बद्धं नाशं चर्मदलं व्रजेत् ॥ १११ ॥
 वचया श्वेतया नाशं याति चर्मदलं द्रुतम् ।
 लेपादिन्द्रियवैर्वापि गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ ११२ ॥
 सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चिद्विभुसमन्विता ।
 ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपश्चर्मदलापहा ॥ ११३ ॥

शैलेयकम्प्लवकयष्टिकाङ्गा

सौराष्ट्रिकासर्जरसोत्पलानि ।

शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः

कुष्ठे स्रवत्यऽभ्यधिकः प्रदिष्टः ॥ ११४ ॥

स्रक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुक्कूलानलपाचितः ।

लेपादिचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ११५ ॥

स्रक्काण्डे शुषिरे दग्ध्वा गृह्णधूमं ससैन्धवम् ।

अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाहन्ति विचर्चिकाम् ॥ ११६ ॥

मधुसिक्थकसैन्धव घृतगुडमहिषाक्षसालनिर्यासम् ।

गैरिकमेतत्पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥ ११७ ॥

पिष्ट्वा जातीफलं लेपादिनिहन्ति विपादिकाम् ।

तद्वत्सर्जरसं क्षौद्र तिलतैलसमन्वितः ॥ ११८ ॥

मारिकेलोदके न्यस्ता स्तण्डुलाः पूतितां गताः ।

लेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ११९ ॥

धत्तूरवीजकल्केन माणकचारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्वान्तु द्रुतं हन्याद्विपादिकाम् ॥ १२० ॥

इति धत्तूरक तैलम् ।

अवलाजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

मणिमन्येन तुल्यांशं मस्तु काञ्जिकपेषितम् ॥ १२१ ॥

कच्छूं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ १२२ ॥

क्रोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन संपिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं शमयति कच्छुं विलेपनतः ॥ १२३ ॥

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलहयम् ।

पिवेन्नरः कामक्षारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ १२४ ॥

शिवाहरिद्रागुडछर्दनानां तुल्यं विभागं मसृणं प्रपिष्य ।

गन्धाश्च तोयं तदनु प्रपीय जयेद् ब्रणानां प्रभवं सनातनम् ॥ १२५ ॥

श्रीवासकं सर्जरसं लोभ्रं कम्पिङ्गकं तथा ।

मनःशिला यवानी च गन्धपाषाणमेव च ॥ १२६ ॥

पलिकैशूर्णितैरैतैर्घृतप्रस्थं प्रयोजयेत् ।

सूर्यांशुपक्वमभ्यङ्गा चोरां कच्छूं व्यपोहति ॥ १२७ ॥

इति श्रीवासघृतम् ।

सिन्दूरगुग्गुलुरसाञ्जनसिक्त्यतुल्यैः

कल्कीकृतैश्च कटुतैलमिदं विपक्वम् ।

कच्छूसवत्पिङ्गिका मथवा विशुष्का-

मभ्यञ्जनेन सक्तदुद्धरति प्रसङ्ग ॥ १२८ ॥

इति सिन्दूराद्यं तैलम् ।

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीद्वयम् ।

प्रियङ्गु पद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठा खदिरं वचा ॥ १२९ ॥

जात्यर्कं त्रिवृता निम्बं करञ्जं विषमेव च ।

कृष्णा चित्रकलोभ्रश्च प्रपुष्पाटं च संहरेत् ॥ १३० ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया ।

अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तत् वर्णकत् कुष्ठनाशनम् ॥ १३१ ॥

पामां बिचर्चिकां कच्छूं विषपं विषमेव च ।

रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवविधान् बहून् ।

सिन्दूराद्यमिदं तैलमग्निभ्यां निर्मितं पुरा ॥ १३२ ॥

इति उष्णसिन्दूराद्यं तैलम्

निशासुधारग्वधकाकमाचीपत्रैः सदावीं प्रपुनाटवीजैः ।

तक्त्रेण पिष्टैः कटुतैलमित्रैः पामादिषूदनमेतदिष्टम् ॥ १३३ ॥

गोशक्तत् सिन्धुसंयुक्तं रजनीमाञ्चिकेण तु ।

घृष्टा प्रलेपने योज्यं पामाकच्छूविनाशनम् ॥ १३४ ॥

सैन्धवं चक्रमर्दन्तु सर्षपं पिप्पलीं तथा ।

पेषयेदारनालेन पामाकच्छू विनाशनम् ॥ १३५ ॥

मांसीचन्दनशम्याक करञ्जारिष्टसर्षपम् ।

यष्टीकुटजदार्यह्वं हन्ति कण्डू मयं गणः ॥ १३६ ॥

जीरकस्य पलं पिष्टा सिन्दूरार्धपलं तथा ।

कटुतैलं पचेदाभ्रां सद्यः पामाहरं परम् ।

वृद्धवैद्योपदेशेन पाच्यं तैलं पलाष्टकम् ॥ १३७ ॥

अर्कपत्ररसैः पक्वं रजनीकल्कसंयुतम् ।

कटुतैलं हरित्तूर्यं पामाकच्छूविचर्चिकाम् ॥ १३८ ॥

इति अर्कं तैलम्

त्रिफलाहृष्करलोहैः सवल्गुजम्बूफलाङ्गुलीष्ठीभिः ।

सगुडैर्वराहकन्दैः पलिकैरेकत्र संमिश्रैः ॥ १३९ ॥

गुटिकां प्रकल्प्य ह्यादे देकैकामक्षसंमितां प्रातः ।

कुष्ठं दद्रुक्लितासं जित्वा वर्षेण निर्वलीपलितः ॥ १४० ॥

जीवति वर्षशतं वै क्षीतकुताशो युवेव सोऽन्नाहः ।

इति त्रिफलाद्या गुटिका

प्रशास्त्रलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

सायोमला सामलका सतेला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीङ्गा १४१

इति प्रशास्त्रलेखादिलेखः ।

त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दशपञ्चकम् ।

सप्तचैव विडङ्गानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ॥ १४२ ॥

शतं भक्तातकानाञ्च पलानि दश चाकुची ।

शिलाजतुपलार्धन्तु द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥ १४३ ॥

पलं पुष्करमूलस्य पलार्धपलसैन्धवम् ।

सचित्रकं समरिचं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ १४४ ॥

त्वक् पत्रं कुङ्कुमं सुस्तं कार्ष्णिकानुपकाण्येत् ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत् खण्डं प्रदापयेत् ॥ १४५ ॥

पलिकान् मोदकान् कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः ।

एकैकं भक्षयेत् प्राश्नो यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ १४६ ॥

कुष्ठान्यष्टादशानीह द्वीहगुल्मभगन्दरान् ।

प्रशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ १४७ ॥

विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव संछट्टान् सास्त्रिपातिकान् ।

शालाक्यगतरोगांश्च शिरोऽक्षिभ्रूगतांस्तथा ॥ १४८ ॥

कण्ठतालुगतांश्चैव जिह्वायामुपजिह्विकाम् ।

जङ्घजत्रूगते रोगे भुक्तस्त्रोपरि दापयेत् ॥ १४९ ॥

शरीरे दापयेत् पूर्वं मोदरे मध्वभोजने ।

निर्दिष्टरोगांश्छमयेत् क्रियमाणं रसायनम् ॥ १५० ॥

इति त्रिफलाद्यो मोदकः ।

निम्बगोपाकृणा कट्टी त्रायन्ती चिफला घनम् ।

पटोलावला जानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥ १५१ ॥

पाठा शुण्ठीशटी भार्गी वासाभूनिम्बवत्सकम् ।

श्लामेन्द्रवारुणी मूर्वा विडङ्गातिविषानलम् ॥ १५२ ॥

हस्तिकर्णामृताद्रेका पटोलं रजनीहयम् ।
 कृष्णारग्वधसप्ताहं शिरीषं चोच्चटाफलम् ॥ १५३ ॥
 मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालं पुनर्नवा ।
 दन्तीबीजकसारश्च भृङ्गराजं कुटञ्जटम् ॥ १५४ ॥
 अक्षोटकश्च शाखोटं द्विपलाशं पृथक् पृथक् ।
 गृह्णीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥ १५५ ॥
 अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
 विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्वाजने दृढे ॥ १५६ ॥
 भल्लातकसहस्राणि कृत्वा त्रीण्यर्भण्डेऽभ्रसि ।
 पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ १५७ ॥
 तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
 गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत्तत्पचेच्छनैः ॥ १५८ ॥
 भल्लातकसहस्रस्य मज्जानं तत्र निक्षिपेत् ।
 त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥ १५९ ॥
 सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकश्च पृथक् पलम् ।
 सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥ १६० ॥
 महाभल्लातको ज्यैष्ठ्य महादेवेन निर्मितः ।
 प्राणिनान्तु हितार्थाय नाशयेच्छीघ्रमेव तु ॥ १६१ ॥
 खिलमौदुस्वरं ददु मृच्चजिह्वश्च काकणम् ।
 पुण्डरीकं सचर्मस्थं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ १६२ ॥
 कण्डू कापालकुष्ठश्च पामानश्च विपादिकाम् ।
 वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणान् कृमीन् ॥ १६३ ॥
 अर्शांसि षट्प्रकाराणि कासश्वासौ भगन्दरम् ।
 सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुर्जयम् ॥ १६४ ॥
 नियन्त्रणस्तु कथितः सर्वर्तुषु च शस्यते ।
 कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥ १६५ ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्त्वात्तीयं पयोऽथवा ।

भोजनञ्च तथा त्याज्यं मुष्णं चान्नं विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति महाभक्तातकम् ।

पिचुमर्दफलं पुष्पं त्वक् पत्रं मूलमेव च ।

पञ्चैतानि सुसूक्ष्माणि समचूर्णीनि कारयेत् ॥ १६७ ॥

अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा ।

भावयित्वा तु संयोज्य द्रव्याण्येतानि दापयेत् ॥ १६८ ॥

चित्रकोऽथ विडङ्गानि व्याधिघातकशर्कराः ।

भक्तातकहरीतक्यौ शुण्ठ्यामलकगोक्षुराः ॥ १६९ ॥

चक्रमर्दकवाकूची पिप्पली मरिचं निशा ।

लोहचूर्णसमायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥ १७० ॥

भावयेद् भृङ्गराजेन पुनः शुष्काणि कारयेत् ।

निम्बाङ्गं सर्वमेतेषा मेकौकृत्य निधापयेत् ॥ १७१ ॥

विडालपदमाचन्तु सर्पिषा पयसापि वा ।

प्रातः प्रातर्निषेवेत खदिरासनवारिणा ॥ १७२ ॥

परिहारो नचात्रास्ति पञ्चनिम्बेऽवतिष्ठति ।

मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठं हन्ति रसायनम् ॥ १७३ ॥

त्वग्दोषं नीलिकाव्यङ्गं तथैव तिलकालकान् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं सप्त चैव महाक्षयान् ॥

सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्दुर्घशतं सुखी ॥ १७४ ॥

इति पञ्चनिम्बादिचूर्णम् ।

त्रिफलातिविषाकटुका निम्बकालिङ्गवचापटोलमागधिकाः ।

जनीहयपद्ममूर्वा विशालाभूनिम्बानि पलांशानि ॥ १७५ ॥

यास्तिवृतं त्रिगुणं चूर्णमिदं कुष्ठसुप्तिहरम् ॥

इति त्रिफलाद्यं चूर्णम् ।

पथ्यां सेन्द्र्यवांसकिंशुकफलां सार्कां तथाऽऽवर्त्तिनीम्

व्याधिन्नेन च योजितां हृतभुजा सारुष्करा वाकुचीम् ।
 तद्वच्च क्षमिश्रतुणा व्युपगतामेकैकहृत्क्षामिमां
 गोमूत्रेण विस्तृय तां च सकलां कृत्वा वटीं भक्षयेत् ॥
 निहन्ति हतनाशिका करजकर्णपादाङ्गुलीः
 क्षरद्रुधिरपूतिपूय परिजन्तु जम्भत्रणान् ।
 प्रभिक्षचिरलक्षितस्वरकमाश कुष्ठं महत्
 निहन्ति कुरुते वपुस्तद्वर्णभास्करार्चिः समम् ॥ १७७ ॥

इति पञ्चाशो वटः

निम्बं पटोलं दावीं दुरालभां तिक्तकरोहिणीं त्रिफलाम् ।
 कुर्याद्वृक्षपलांशान् पर्पटकं त्रायमाणं च ॥ १७८ ॥
 सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।
 चन्दनकिराततिक्तक मागधिकास्त्रायमाणा वा ॥ १७९ ॥
 मुस्तं वत्सकवीजं कल्कोक्त्यार्चकार्षिकान् भागान् ।
 नव सर्पिषश्च षट्पलमेतस्मिन् घृतं पेयम् ॥ १८० ॥
 कुष्ठं ज्वरमेहार्शं ग्रहणीपाण्डूमायश्मययून् हन्ति ।
 पामाविसर्पिपिङ्गका कण्डूगण्डव्रणान् सद्यः ॥ १८१ ॥

इति तिक्तषट्कं वृत्तम्

निम्बं पटोलं व्याघ्री च गुडूची वासकं तथा ।
 कुर्याद्वृक्षपलान् भागानेकैकस्य तु कुष्ठितान् ॥ १८२ ॥
 जलद्रोणे विपक्षस्थं यावत्पादावशेषितम् ।
 हृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ १८३ ॥
 पञ्चतिक्तमिति ख्यातं सर्वकुष्ठविनाशिनम् ।
 अशीतिं वातजान् रोगां सत्वारिंशश्च पैत्तिकान् ॥ १८४ ॥
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चापि पानादेवापकर्षति ।
 दुष्टव्रणकृमौनर्शः पञ्चकासांश्च नाशयेत् ॥ १८५ ॥

इति पञ्चतिक्तकं वृत्तम्

निष्कामृताहणप्रटीकनिदिग्धिक्तामां

प्रक्षं हृतं कथितकक्कयुतं यथावत् ।

स्थितं यथोक्तममृतं भुवि पञ्चतिक्तं

हन्त्यादिसर्पविषमज्वरपाण्डुकुष्ठान् ॥ १८६ ॥

इति द्वितीयं पञ्चतिक्तकं हृतम् ।

पटीलवत्सकातिक्त नक्तमालसहामृताः ।

निःकाथ्य सलिलद्रोणे पलैर्विंशतिभागिकैः ॥ १८७ ॥

पादशेषे रसे तस्मिन् हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कैरक्षसमैर्दारुत्रिफलावृषणाग्निभिः ॥ १८८ ॥

पृथ्वी प्रतिविषा पाठा चव्येन्द्रयवदौप्यकैः ।

सूर्वाक्षारहयाजाजौ वचाकृमिहरैर्युतैः ॥ १८९ ॥

कटुकासप्तपर्णाभ्यां पुरस्याष्टपत्नीन च ।

कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च वीसर्पपूतिकुष्ठताम् ॥ १९० ॥

पानाग्रशमयेदेतद् गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकः ।

सिद्धमेतेन विधिना सर्पिः प्रस्थं सगुग्गुलुम् ॥ १९१ ॥

पानाभ्यञ्जननस्येषु तच्चोक्तानामुपयागुणान् ।

इति गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं हृतम् ।

निष्कामृतापटीलानां कण्टकार्या वृषस्य च ।

पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १९२ ॥

वृषणं स्वर्जिकाक्षारं शतपुष्पा च क्वार्चिका ।

गभं समावाप्य पचेद्गुग्गुलोः पञ्चविंशतिः ॥ १९३ ॥

पलञ्च खादयेदेतद्गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकम् ।

विधिना हन्ति न चिरात्स्वग्दोषानतिविस्तरान् ॥ १९४ ॥

विषण्साप्रसङ्गोचं क्ते देवतीः शिरास्तथा ।

गण्डमालावृद्धकृन्नाङ्गीकृष्टभगन्दरान् ॥ १९५ ॥

विषमज्वरहृद्दोग गरुडोषविषकामीन् ।

प्रमेहासृग्दरोन्माद शोथगुल्मोदराणि च ॥

कामलापाण्डुरोगांश्च क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥ १८६ ॥

इति गुग्गुलुपञ्चतन्त्रम्

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याकं तिक्तरोहिणीं पाठाम् ।

मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्पटकान् ॥ १८७ ॥

धन्वयवासं चन्दनं सुपकुल्यां पद्मकं रजन्यौ च ।

वङ्गप्रत्यां सविशालां शतावरीं शारिवे चोमे ॥ १८८ ॥

वल्गकवीजं वासां मूर्वांमृतां किराततिक्तम् ।

कल्कान् कुर्यान्मतिमान्यध्याङ्गं त्रायमाणाञ्च ॥ १८९ ॥

कल्कस्य चतुर्भागं जलमष्टगुणं रसेऽमृतफलानाम् ।

द्विगुणं घृतं प्रदेयं तत्क्षर्पिः पाययेत्क्षिप्तम् ॥ २०० ॥

कुष्ठानि रक्तपिप्पं प्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।

विसर्पमन्त्रपिप्पं वातासृक् पाण्डुरोगञ्च ॥ २०१ ॥

विस्कोटकान् सपामानुन्मादान् कामलां ज्वरान् पाण्डून् ।

हृद्रोगगुल्मपिण्डकामसृग्दरं गण्डमालां च ॥ २०२ ॥

हन्त्यादेतत्त्रयः पीतं काले यथाबलं सर्पिः ।

योगशतैरप्यजितान्महाविकारान् जयेन्महातित्तम् ॥ २०३ ॥

इति महातित्तकं घृतम्

वासागुडूचीत्रिफलापटोलं करञ्जनिम्बासनकुष्ठवेतलम् ।

तक्तायकल्केन घृतं विपक्वं तद्वज्रकं कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥ २०४ ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिहस्तपादः कम्पादितो भिन्नगलोऽपि मरु

पौराणिकीं कान्तिमवाप्य जौवेदव्याधिको वर्षशतं च कुष्ठौ

इति वज्रकं घृतम्

वासागुडूचीत्रिफलापटोलनिदिग्धकानिम्बकरञ्जतोये ।

वासादिकल्केन तु सिद्धमेतद् घृतं महावज्रकमादिशन्ति ॥

तन्मासमात्रञ्च निषेव्यमाणो हिताशनो नातिचिरेण कुष्ठौ

प्रशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि भवेत्स सम्पूर्णतनुः शरीरी ॥ २०७ ॥

दीर्णवेगानपि च प्रमेहांश्चिरप्रवृत्तान्विषमज्वरांश्च ।

देव सर्पिः सुजनैः प्रयुक्तं विजित्य कुष्ठं बलमादधाति ॥ २०८ ॥

इति महावज्रकं घृतम् ।

खदिरारग्वधव्योष त्रिवृद्धन्ती सचित्रकम् ।

पटोलत्रिफलारिष्ट हरिद्रावाकुचीफलम् ॥ २०९ ॥

कटुकातिविषा पाठा त्रायन्ती धन्वयासकम् ।

कुष्ठं करञ्जवीजानि शारिवे हे सवत्सके ॥ २१० ॥

भस्मातकविडङ्गानि गुग्गुलोः कल्कसंयुतम् ।

पञ्चतिक्तकषायेण सर्पिः सिद्धं पिबेन्नरः ॥ २११ ॥

विषविसर्पविस्फोट कण्डूकुष्ठव्रणानि च ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि गलगण्डविचर्चिकाः ॥ २१२ ॥

पानतः शमयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति खदिराद्यं घृतम् ।

खदिरस्य तु तुलाः पञ्च शिंशिपासनयोस्तुले ।

तुलाञ्चं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ २१३ ॥

पर्यटं कुटजं चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।

हरिद्रे कृतमालञ्च गुडूचीत्रिफलात्रिवृत् ॥ २१४ ॥

सप्तपर्णे च सङ्कुट्य चतुर्द्रोणेन वारिणा ।

पक्वा कषायं संगृह्य चतुर्भागावशेषितम् ॥ २१५ ॥

तेन क्वाथेन कुशलो घृतस्यार्द्धादकं पचेत् ।

कल्कैः कृतैर्महातिक्तैर्द्रव्यैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २१६ ॥

महाखदिरमेतच्च कुष्ठिनामुत्तमं घृतम् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं पानादेव व्यपोहति ॥ २१७ ॥

इति महाखदिर घृतम् ।

मेघशृङ्गीखदंष्ट्रा शार्ङ्गष्टागुडूचीसिद्धं कृतम् ।

तैलमिदं कुष्ठिनां पाजाभ्यङ्गयोर्विदधौत ॥ २१८ ॥

इति मेघशङ्खायं तैलम्

सप्तपर्णकरञ्जार्कं मालतीकरवीरजम् ।

मूलं कृद्धीशिरौषाभ्यां चित्रकास्फोतयोरपि ॥ २१९ ॥

करञ्जवीजं त्रिफला त्रिकटुरजनौद्वयम् ।

सिद्धार्थकं विडङ्गानि प्रपुष्पाटश्च संहरेत् ॥ २२० ॥

मूत्रपिष्टैः पचेत्तैल मेभिः कुष्ठविनाशनम् ।

अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नाडीदुष्टघ्नापहम् ॥ २२१ ॥

इति वज्रकं तैलम्

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभार्गी

कम्पिजवेक्षफलिनौ सुरवारुणीभिः ।

निर्गुण्डीपुष्करसुराह्वयस्पर्णदुग्धौ

श्रीवेष्टगुग्गुलुशिलाहरितालमिश्रैः ॥ २२२ ॥

तुल्यैस्त्वर्गर्कदुग्धैः सिद्धं तैलं महावज्रम् ।

अतिशयितवज्रकगुणं श्लिष्टार्शो ग्रन्थिमालाजम् ॥ २२३ ॥

इति महावज्रकं तैलम्

चतुर्गुणे दृणरसे कटुतैलं विपाचयेत् ।

मस्तिष्ठा रुद्धिशा चक्रमर्दारग्वधपञ्चवैः ॥ २२४ ॥

एतस्मिन्नाग्निना साध्यं वर्णदं कान्तिदायकम् ।

अष्टादशसु कुष्ठेषु शस्वते गात्रस्त्रक्षणात् ॥

ददुं विचर्चिकां पामां हन्ति सिद्धं विशेषतः ॥ २२५ ॥

इति दृषतेष्व

दार्वीविडङ्गं हयमारमूलं श्यामा च मूलं कृतमालकस्य ।

कुसुमशङ्खमोत्पलकासमर्दशिरौष्यद्वौह्वयगन्धसिद्धाः ॥ २२६ ॥

निम्बं वचाचन्दनपञ्चकं च कुष्ठं निशासैन्धवचक्रमर्दाः ।

मस्तिष्कमांसी सुरदाहलाजासिद्धार्थकं वाक्कुक्षिवीजमूर्वे ॥ २२७ ॥

मायत्रिसारं सुरसापटोलं यवानिकाबीजकरञ्जबीजम् ।
 द्रव्यैः समस्तैर्विधिना विपक्वं कर्षप्रमाणैः परिकीर्तितैश्च ॥ २२८
 प्रस्थं च तैलं सितसर्षपाणां दत्त्वा रसं षड्गुणकं दृश्यम् ।
 शनैः पचेत्ताम्रमये कटाहे उद्धृत्य तैलं परिपाच्यमानम् ॥ २२९
 पीलाथवा नखविधौ प्रयोज्यं सिद्धं महादद्रुकिलासकुष्ठम् ।
 विचर्चिकाव्यङ्गविसर्पपामाः निहन्ति नूनं कथितं समस्तम् २३०
 विभक्तिं रूपं कमनीयमन्यै वर्णं तथा कान्तिकारं मनुष्यम् ।

इति उद्धृत्यतैलम् ।

मरिचालशिलाह्वार्कं पयोऽश्वारिजटा चिह्नम् ।
 शक्रद्रुसविशालारुड्निशायुग्दारुचन्दनैः ॥ २३१ ॥
 कटुतैलं पचेत्प्रस्थं ह्यस्त्रैर्विषपलान्वितैः ।
 सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दुःकुष्ठविनाशनम् ।
 सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ २३२ ॥

इति मरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शक्रद्रुसः ।
 देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ २३३ ॥
 विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
 चित्रको लाङ्गुली लाक्षा विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २३४ ॥
 शिरोषं कुटजो निम्बं सप्तपर्णसुहास्यताः ।
 शय्याको नक्तमालोऽब्दः खदिरो वाकुची वचा ॥ २३५ ॥
 ज्योतिष्मती च पल्लिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
 षाढकं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥ २३६ ॥
 सृत्यात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 हन्यात्तैलवरं ह्येतत्प्रलेपात् कोष्ठिकान् व्रणान् ॥ २३७ ॥
 पामाविचर्चिकाकण्डू दद्रुविस्फोटकानि च ।
 वल्लयः पलितं छाया मौलीव्यङ्गं तथैव च ॥ २३८ ॥

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
 जरामप्यजरां प्राप्य यातः स्तनौ न नम्रताम् ॥ २३८ ॥
 इति वृद्ध्यारिषाद्यं तैलम्

मरिचं पिप्पलीकुष्ठं मर्कच्चौरं शक्कद्रसः ।
 देवदारु हरिद्रं द्वे मांसीलोहितचन्दनम् ॥ २४० ॥
 विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला ।
 एतैरर्द्धपलैर्भागैः गृहीतैः श्लक्ष्णपिष्टितैः ॥ २४१ ॥
 कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रं स्याच्चतुर्गुणम् ।
 सृङ्गाण्डे लोहभाण्डे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २४२ ॥
 ततैलं मधुपर्णीभ्यां निषक्षमवतारयेत् ।
 एतेनैवोपशाम्यन्ति कोमला त्वक् प्रजायते ॥ २४३ ॥
 प्रस्थितानि च श्वित्राणि तैलेनानेन म्रक्षयेत् ।
 अपि त्रिवार्षिकं श्वित्रं शमं नयति तत्क्षणात् ॥ २४४ ॥
 बलीवर्दस्तुरङ्गो वा गजो वा व्याधिपीडितः ।
 त्रिभिर्वस्तिभिरत्यर्थं भवेन्मार्कतविक्रमः ॥ २४५ ॥
 यासाञ्च दीयते नस्यं स्त्रीणां प्रथमयौवने ।
 जरामयमासाद्य स्तना नो यान्ति विक्रमम् ॥ २४६ ॥
 पुरुषस्यापि यस्येदं दीयते नस्यकर्मणि ।
 योजनानि व्रजत्यष्टौ श्रमं नाप्नोत्यसौ पथि ॥ २४७ ॥
 अष्टादशानां कुष्ठानां तैलमेतद्विनाशनम् ।

इति मरिषाद्यं तैलम्

गुडूची दारु कुष्ठञ्च शृङ्गवेरं पुनर्नवा ।
 रास्त्रा बला मातुलुङ्गं त्रिपलांशं पृथक् पृथक् ॥ २४८ ॥
 जलद्रोणे समावाप्य पादशेषं समुद्धरेत् ।
 विपाच्य तद्रसं गृह्य कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ २४९ ॥

मरिचं त्रिफला दन्ती चार्कचौरं शक्रद्रुमः ।
 दारुकुष्ठं हरिद्रे द्वे लोमसी रक्तचन्दनम् ॥ २५० ॥
 एतेषां पलिकान् भागान् विषस्यार्द्धपलं भवेत् ।
 गोमूत्रे पेपितं सर्वं सुसूक्ष्मन्तु समाचरेत् ॥ २५१ ॥
 कटुतैलपलं त्रिंशच्छनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 एतन्नख्यं प्रदातव्यं सर्वरोगापहं शुभम् ॥ २५२ ॥
 दन्तरोगेषु सर्वेषु शिरोरोगे मलयहे ।
 पूतिनासे पूतिमुखे तथैवार्द्धावभेदके ॥
 गलगण्डे मुखव्यङ्गे तथैव कर्कशत्वचि ॥ २५३ ॥
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां नख्यं देयं यथाविधि ।
 न पतन्ति स्तनास्तासां सौकुमार्यञ्च जायते ॥ २५४ ॥
 पुरुषस्याथवा नख्यं दीयते यस्य कस्यचित् ।
 स याति योजनान्यष्टौ न अमं मन्यते क्वचित् ॥ २५५ ॥
 दद्रुकिटिभकुष्ठानि मण्डलानि विचर्चिकाः ।
 सन्नणादेव श्याम्यन्ति ये च श्यावाश्च यमदाः ॥ २५६ ॥
 वातभग्नस्तुरङ्गो वा वृषो वा वायुपौडितः ।
 वातामयाभिभूतो यः पुरुषो मन्दगोऽपि वा ॥
 बलवेगो भवेत्तेषां वस्त्रिभिश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २५७ ॥
 शौर्णकर्णाङ्गुलीन्नाणः पिबेदग्निबलेन च ।
 न विकारं तथा तस्य भवेद्देहः पुनर्नवः ॥ २५८ ॥
 इति मङ्गामरिचाद्यं तैलम् ।

रक्तमालं हरिद्रे द्वे चार्कं तगरमेव च
 करवीरं वचा कुष्ठ मास्कोतं रक्तचन्दनम् ॥ २५९ ॥
 मालती सप्तपर्णञ्च मञ्जिष्ठा सिन्दुवारकम् ।
 एषामर्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत् ॥ २६० ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥

श्वित्रविस्फोटकिटिभ कीटलूताविचर्चिकाः ।

कण्डूकच्छूविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः ॥ २६२ ॥

विषतैलमिदं नाम सर्वव्रणविशोधनम् ॥

इति विषतैलम्

सोमराजिहरिद्रे हे सर्षपारम्बधं गदम् ।

करञ्जैडगजाबीजगर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥ २६३ ॥

तैलं सर्षपसम्भूतं नाडीदुष्टव्रणापहम् ।

अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥ २६४ ॥

नीलिकापिडकाव्यङ्गं गम्भीरं वातशोणितम् ।

कण्डूकच्छूप्रशमनं कच्छूपामाविनाशनम् ॥ २६५ ॥

इति सोमराजीतैलम्

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे ।

चर्मदलसिन्धुपामाविस्फोट किटिभजितैलम् ॥ २६६ ॥

इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम्

गण्डीरिकाचित्रकमार्कवाकं कुष्ठद्रुमत्वक्त्वणैः समूत्रैः ।

तैलं पचेन्मण्डलदद्रुकुष्ठदुष्टव्रणादिकिटिभापहारि ॥ २६७ ॥

इति गण्डीराद्यं तैलम्

सुह्रीचीरं विडङ्गानि चार्कचीरं च लाङ्गली ।

बलापलाशबीजानि कोशातक्योऽथ पिप्पली ॥ २६८ ॥

सिद्धं तैलन्तु गोमूत्रे कुष्ठानां नाशनं परम् ।

पामापहरणं प्रोक्तं पूयघ्नं व्रणरोपणम् ॥ २६९ ॥

इति सुहृद्याद्यं तैलम्

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाविते समावाप्य ।

प्रक्षेप्याः पृथक् पलिकाः सर्वास्तु चूर्णितास्तस्मिन् ॥ २७० ॥

त्रिफलात्रिकटुकरजनी मुस्तारुष्करविडङ्गवाकुचिकाः ।

सुवर्णत्वक् क्षिप्ररुहा धातकी मधुशतपलं मासम् ॥ २७१ ॥

विदधीत धान्यमध्ये प्रातः प्रातः पिवेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महाकुष्ठं हृन्त्यनल्पञ्च पन्नेणार्घ्यः ॥ २७२ ॥

श्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोफांश्च ।

स भवति कनकवर्णः पौत्वारिष्टं कनकविन्दुञ्च ॥ २७३ ॥

इति कनकविन्दुनामारिष्टः ।

पक्षात्पक्षाच्छर्दनाभ्युपेया आसाआसाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।

ब्राह्मचहावस्यनिष्ठौवनञ्च मासेष्वसृष्टोचयेत् षट्सु षट्सु २७४

शालिषष्टिकगोधूमं यवमुद्गादयो हिताः ।

पुराणाः कुष्ठिनां तिक्तं शाकं जाङ्गलसंयुतम् ॥ २७५ ॥

नीचरोमनखो यस्तु नित्यमौषधतत्परः ।

योषिन्मांससुरावर्जी कुष्ठौ कुष्ठादपोहति ॥ २७६ ॥

इति कुष्ठनिदानचिकित्सा ।

अथ श्वित्रचिकित्सायाः ।

श्वित्रिणो हृतदोषस्य हृतरक्तस्य वाऽसकृत् ।

खदिराम्बुयवान्नानां द्रवस्य मलयूरसः ।

सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः ॥ २७७ ॥

अशुद्धे तत्र ये स्फोटा जायन्ते तांश्च कण्टकैः ।

भित्वा लेपैः प्रदेहैस्तान् चाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥ २७८ ॥

खदिरामलककषायं वाकुचीवीजान्वितं पिवेन्नित्यम् ।

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्छीघ्रम् ॥ २७९ ॥

कुड्मवल्गुजवीजं हरितालचतुर्थभागसंमिश्रम् ।

मनःशिलातोलकाङ्गं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥

गोमूत्रेण च पिष्टं सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ २८० ॥

दध्ना च गोः शकृत् चारं तन्मूत्रेणैव गालितम् ।

प्रक्षिप्तं बर्हिपित्ताक्तं सद्यः सावर्ण्यमाप्नुयात् ॥ २८१ ॥

श्वेतकुष्ठं व्रजत्यस्तं पक्षाङ्गनाधिकेन वा ।

गिरिकर्णास्तु कृष्णायाः मूलेन परिलेपितम् ॥ २८२ ॥

कुनटीशिखिपित्तेन भस्मवातालकोद्भवम् ।

गजदर्पेण मालत्याः चारो वा श्वित्रनाशनः ॥ २८३ ॥

स्रग्कर्कजातीपूतीकसुवर्णहरिपल्लवाः ।

मूत्रपिष्टाः प्रलेपेन श्वित्रदद्रुव्रणक्षिदः ॥ २८४ ॥

शुनोऽस्थिकदलीभस्म काकस्य विट्प्रलेपतः ।

श्वित्रमुग्रं निहन्त्येतत् चत्वारिंशद्भिः किल ॥ २८५ ॥

समनःशिलाविडङ्गं कासीसरोचना कनकपुष्पी च ।

श्वित्राणां प्रशमनार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ २८६ ॥

अयोरजः कृष्णतिलाञ्जनानि सवल्गुजान्यामलकानि दग्धम् ।

पिष्टानि भृङ्गस्य सक्तद्रसेन हन्यात्किलासं परिष्टुथ लेपात् ॥ २८७ ॥

दासीकुरण्टस्य सितस्य पुष्पमादित्यवल्गुञ्जनवङ्गिनीली ।

पुष्पाणि तेषां स्वरसं प्रपीड्य तल्लोहचूर्णाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥ २८८ ॥

विष्टुथ पूर्वं सकलान् व्रणांस्तु

ततः प्रयोगेण पुनः प्रलिम्पेत् ।

सितानि रोमाणि निहन्ति शीघ्रं

कृष्णानि कुर्यादपि योगकोऽयम् ॥ २८९ ॥

कपोतवङ्गालशुनस्य शीघ्रं ससैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।

ततश्च तेषां स्वरसेन मिश्रं व्रणप्रलेपाञ्जननं हि रोम्णाम् ॥ २९० ॥

कटुकालाबुसव्योष हिंस्रार्कहयमारकाः ।

कुष्ठं वल्गुजभस्मात् स्रुहीमूलानि सर्षपाः ॥ २९१ ॥

वित्खकारिष्टपीलूनां पत्राण्यारग्वधस्य च ।

त्रिफलामुस्तजौमूत विशालामूत्रपेषितः ॥ २९२ ॥

गोगजाश्वजमूत्राणां मादकं त्वादकं पचेत् ।

स्रुष्ट्यर्कक्षारकुडवं तैलं युक्त्या प्रदापयेत् ॥ २९३ ॥

पचेद्दार्वाप्रलेपन्तु घृष्टा कुष्ठानि लेपयेत् ।

श्वित्राणि द्विप्रलिप्तानि यान्ति नाशमशेषतः ॥ २८४ ॥

इति कटुकादि प्रलेपः ।

खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।

जलादृक्द्वये साध्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ २८५ ॥

क्वाथ्यमानञ्च मृद्वग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं भिषक् ॥ २८६ ॥

पटोलमूलं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कार्थं योजयेदेतान् कार्षिकान् स्रक्ष्णपेषितान् ॥ २८७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्याञ्च प्रदापयेत् ।

सिद्धं सर्पिरिदं नश्येत् श्वित्रमन्ध इवानलम् ॥ २८८ ॥

अष्टादशानां कुष्ठानां परमं भेषजं मतम् ।

ग्रामवातापतन्त्राणां पाण्डुप्रदरशोषिणाम् ॥ २८९ ॥

किलासघ्नं च कण्डूघ्नं दीपनं पाचनं तथा ।

सोमराजौघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥ ३०० ॥

इति सोमराजौघृतम् ।

त्रिफलादृक् तथा प्रस्थावऽयसो रजसो मती ।

वायसौकाकमाचीभ्यां द्वे तुले शङ्खिनी तुला ॥ ३०१ ॥

विद्रोणेऽपां पचेदेतत् पादभागावशेषितम् ।

घृतप्रस्थं तु विपचेद् गर्भे चैतस्माचरेत् ॥ ३०२ ॥

वरुणं वत्सकफलं चूषणं देवदारु च ।

निदिग्धिकां भृङ्गराजं पारावतपदीमपि ॥ ३०३ ॥

नौलकं नाम विख्यातं घृतं कुष्ठविनाशनम् ।

श्वित्राणि रञ्जयेच्चैतत् पानाभ्यञ्जनयोजितम् ॥ ३०४ ॥

पामाविचर्चिकासिद्धा किटभानि च नाशयेत् ॥

इति नौलीघृतम् ।

भारग्वधं वायसी च सुरसा मदयन्तिका ।

एकैकस्य तुला देया त्रैफलं चाटुकद्वयम् ॥ ३०५ ॥

दन्ती दारु हरिद्रा च कुडवं वरुणत्वचम् ।

चित्रकं चार्कमूलञ्च काकमाची निदिग्धिका ॥ ३०६ ॥

एषां दशफलान् भागां स्रुतद्विगुणैः पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टान्तु पूतं पुनरधिश्रयेत् ॥ ३०७ ॥

दधिसर्पिश्च दुग्धं च गोमूत्रं च शक्नोदसम् ।

आटुकाटुकमेतेषां गर्भं चैनं समावपेत् ॥ ३०८ ॥

अवल्गुजै सकटुकं नक्तमालफलानि च ।

त्रिफला चित्रको दन्ती मुस्तं कटुकरोहिणी ॥ ३०९ ॥

पित्तुमर्दस्य शिग्रोश्च सेङ्गदस्य फलानि च ।

किराततिक्तकं श्यामा नीलिनी नीलमुत्पलम् ॥ ३१० ॥

एतैः सिद्धं घृतं स्नायुं पाययेत् श्वित्ररोगिणाम् ।

महानीलमिति ख्यातं मेतत् श्वित्रहरं परम् ॥ ३११ ॥

भगन्दरं तथार्शांसि कृमौनपि विनाशयेत् ।

अष्टादशानां कुष्ठानां सर्पिरेतच्चिकित्सितम् ॥ ३१२ ॥

अथर्वविहिते दौर्गन्धे ब्रह्मदण्ड इवाशनिः ।

विशेषतश्च श्वित्राणि रञ्जयेच्च भिनत्ति च ।

प्रयोगतः सेव्यमानं पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ३१३ ॥

इति महानीलीघृत

मयूरकक्षारजले समकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गाच्छ्वित्रनाशनम् ॥ ३१४ ॥

इति ज्योतिष्मतीतैष

कुष्ठाधिकारनिर्दिष्टं विषतैलमिहोच्यते ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः कुष्ठश्वित्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उदरदशीतपित्तकोठनिदानमाह ।

शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ ।
 पित्तेन सह सम्भूय वह्निरन्तर्विस्पर्तः ॥ १ ॥
 पिपासारुचिहृत्तास देहसादाङ्गगौरवम् ।
 रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥
 वरटीदष्टसंस्थानः शोफः सञ्जायते वह्निः ।
 मकण्डूतोदबहुल छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥
 उदरदमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
 वाताधिकं शीतपित्तमुदरदस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥
 सोत्सङ्गैश्च सरोगैश्च कण्डू मङ्गिश्च मण्डलैः ।
 शैशिरः कफजो व्याधिरुदरदः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
 असम्यग्बमनोदीर्णं पित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ।
 मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बह्विनि च ॥
 उल्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ।
 त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥
 त्रिफलाक्षौद्रसंयुक्तं पिवेद्वा नव कार्ष्णिकम् ।
 विसर्पेक्षामृतादि भिषगत्रापि योजयेत् ॥ ८ ॥
 सितां त्रिकटुसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ।
 यवानीं पाययेच्चापि सव्योषक्षारसंयुताम् ॥ ९ ॥
 रास्नादेवाह्वत्रिफलां साश्वमन्वां शवावरौम् ।
 यवानीं हिङ्गुसंयुक्ता मुदरदविनिवृत्तये ॥ १० ॥
 प्रियालं तिख्णकं खदिरः खदिरासनः ।
 सप्तपर्णरिमेदा च गणोऽयं स्यादुदरदहा ॥ ११ ॥

सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्यथ्यान्नभुङ्करः ।

तस्य नश्यति सप्ताहा दुर्दरः सर्वदेहजः ॥ १२ ॥

सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुष्पाटितिलैः सदा ।

कटुतैलेन संमिश्र मेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ १३ ॥

इति सिद्धार्थकायुहर्त्तनम्

आर्द्रकस्वरसः पेयः पुराणगुडसंयुतः ।

शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वह्निमान्धविनाशनः ॥ १४ ॥

क्षीरस्त्रिन्नानि काश्मर्याः फलान्यग्नन् हिताशनः ।

क्षमिदद्रहराख्येव शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

घृतं पीत्वा महातिक्तं शोणितं मोक्षयेत् तथा ।

मिग्धस्त्रिन्नस्य संशुद्धि मादौ कोठे समाचरेत् ॥ १६ ॥

सर्वतः शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

कुष्ठोक्ताश्च क्रियां कुर्या दक्षपित्तघ्नमेव च ॥

उददीप्तां क्रियां वापि कोठरोगे समामतः ॥ १७ ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथोपयुञ्ज्यात्

विस्फोटकण्डूक्षमिश्रीतपित्तमुदरकोठौ च कफश्च हन्यात् ॥

कुष्ठं हरिद्रासुरसापटोलं निम्बाश्वगन्धासुरदारुश्लिष्टम् ।

ससर्षपं तुम्बुरुधान्यचव्यमिमानि चूर्णानि समानि कुर्यात्

तत्तक्रपिष्टं प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयुतं यतेत ।

ततोऽस्य कण्डूपिङ्का सशोषकुष्ठानि शोथाश्च शमं व्रजन्ति

तैलस्योद्धर्त्तने योगे योज्योराज्यादिको गणः ॥ २१ ॥

इति श्रीवत्ससेनसहस्रित उदरश्रीतपित्तकोठनिदानचिकित्सा-

धिकारः समाप्तः ।

अथ अम्लपित्तनिदानमाह ।

विरुद्धदुष्टास्त्वविदाहिपित्तप्रकोपिपानाक्षभुजो विदग्धम् ।

पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदस्त्वपित्तं प्रदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

अविपाककृमो क्लेश तित्ताम्लोद्गारगौरवैः ।

हृत्कण्ठदाहार्चिभिश्चास्त्वपित्तं वदेद्बुधः ॥ २ ॥

वृद्धाहमूर्च्छा भ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।

हृत्तामकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित् ॥ ३ ॥

वान्तं हरित्पीतकनीलकृष्ण मारुतारुक्ताभमतीव चास्त्वम् ।

मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाभं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ॥ ४ ॥

भुक्ते विदग्धेऽप्यथवाप्य भुक्ते करोति तित्ताम्लवमिं कदाचित् ।

उद्गारमेवविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजश्च ॥ ५ ॥

करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचीं ज्वरश्च कफपित्तम् ।

जनयति कण्डू मण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

रोगोऽयमस्त्वपित्ताख्यो यत्रात् संसाध्यते नवः ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥ ७ ॥

सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।

दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषज्जोहकरं हि तत् ॥ ८ ॥

कम्पप्रलापमूर्च्छा चिभिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनविभ्रम हर्षणमोहाश्च वातयुते ॥ ९ ॥

कफनिष्ठौवनगौरवजड़तारुचिशीतसादवमिलेपाः ।

दहनबलसादकण्डू निर्द्राचिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसम्भवे भवत्यन्ते ॥ ११ ॥

तित्ताम्लकटुकोद्गारवमिहृत्कण्ठदाहकृत् ।

तमो मूर्च्छार्चिर्दिरालस्यश्च शिरोरुजा ॥

प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कारयेन्मदनक्षौद्रं सिन्धुयुक्तं ततो भिषक् ॥ १३ ॥
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलद्रवैः ॥ १४ ॥
 सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ।
 आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषान्धपेक्षया ॥ १५ ॥
 तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रयोजयेत् ।
 यवगोधूमविक्रती स्त्रीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
 यथास्वं लाजशक्तृन्वा सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ १६ ॥
 पूतीकरञ्जशृङ्गानि घृतभृष्टानि रोगिणे ।
 निवेद्य भोजने कार्यं वमनं कोष्णवारिणा ॥ १७ ॥
 अलसं मूर्च्छितं तस्य सुखं निर्द्ध्यते यतः ।
 अरोचकस्य वैरस्य घ्नणकण्ठोपलेपनात् ॥ १८ ॥
 द्वाहादत्रैव वमनं प्रकुर्व्याद्योगविद्भरः ।
 धारयेत् कवलानिष्टान् पित्तहानतिरोचकान् ।
 भृष्टान् कलायानथवा मसूरान् वा प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगं वमनैर्धीमान्नधोगं रेचनैर्हरेत् ॥ २० ॥
 वमने शोधने जाते यदि दोषो न शास्यति ।
 तदा वै शिशिरा लेपा असृक्क्ष्मावश्च युक्तिनः ॥ २१ ॥
 कम्पप्रलापमूर्च्छाङ्गदाहदृष्ट्यासपित्तिनः ।
 वातप्रकोपं दृष्ट्याश्च रक्षन् शोधनमाचरेत् ॥ २२ ॥
 चित्रकैरण्डमूलानि यवाश्च सयवासकाः ।
 जलेन क्षयितं शीतं कोष्ठदाह्रजापहम् ॥ २३ ॥
 अभयापिप्यलीद्राक्षा सिताधन्वयवासकम् ।
 मधुना कण्ठदाहघ्नं मम्लपित्तहरं परम् ॥ २४ ॥
 निस्तुषयवधात्री च त्रिगन्धं क्षयितं पिबेत् ।

क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु हृदि पित्ताम्लसम्भवाम् ॥ २५ ॥
 द्विजोद्भवा निम्बपटोलपत्रं पलचिकं सुकथितं सुशीतम् ।
 क्षौद्रान्वितं पित्तमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम् ॥ २६ ॥
 अमृतानागरमुस्त किरातसमभागसाधितं यत्तोयम् ।
 दारुणं तदम्लपित्तं जयत्यवश्यं नृणां सद्यः ॥ २७ ॥
 पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनां काथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तम् ।
 तदम्लपित्तं विनिहन्ति शूलमग्नेश्च वृद्धिं भुजयोर्बलञ्च ॥ २८ ॥
 वासामृतापर्पटकं निम्बभूनिम्बमार्कवैः ।
 त्रिफला कुलकैः काथः सक्षौद्रखाम्लपित्तहा ॥ २९ ॥

इति दशाङ्गकाथः ।

हिङ्गु, च कनकफलानि चिञ्चात्वचा धृतश्च पुटदग्धम् ।
 शमयति तदम्लपित्तं मम्लभुजो यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ ३० ॥
 एलापटोलघनचन्दनधान्धधात्री-
 वांशीवराङ्गदलनागकणाभयाभिः ।
 लेहः सिताज्यमधुभिः सितया च पिण्डी
 सम्यक् कृता शुभदिनेन सुमन्त्रपूता ॥ ३१ ॥
 हन्यन्म्लपित्तवमनारुचिदाहमोह-
 खालित्यमेहतिमिरव्रणशुकदोषान् ।
 भुक्त्वा नरः सततमामलकीरसेन
 वृद्धोऽप्यनेन तु भवेत्तरुणो रिरंसुः ॥ ३२ ॥

यवकणपटोलानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 नाशयेदम्लपित्तञ्च ह्यरुचिञ्च वमिन्तथा ॥ ३३ ॥
 वासानिम्बपटोलत्रिफलासनयासयोजितो जयति ।
 अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ ३४ ॥
 इति वासादिगुग्गुलुः ।

त्रिकटुकसुकण्टकारीपर्पटकारिष्टकुटजबीजानाम् ।

सौराष्ट्रिकापटोलत्रायन्तीदारुमूर्वाणाम् ॥ ३५ ॥
 तिक्तामृणालमलयज कलिङ्गकैलाकिराततिक्तानाम् ।
 सवचातिविषाकेशरदीप्यकमधुशिशुवीजानाम् ॥ ३६ ॥
 चूर्णं पट्टष्टमिदं पौतं शिशिरेण वारिणा प्रातः ।
 लीढं क्षौद्रेण चान्नपित्तं प्रायेणाधोगतं हन्ति ॥ ३७ ॥
 अधोगतेऽस्त्रपित्ते तु पैत्तिकीं ग्रहणीविधिम् ।
 पाचनीं दीपनीञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ३८ ॥
 ज्वलन्तमिव चात्मानं मन्यते योऽस्त्रपित्तवान् ।
 तस्य संशोधनं पथ्यं न शान्तिः शोधनं विना ॥ ३९ ॥
 अचिरोत्ये चिरोत्ये च वमनं तत्र कारयेत् ।
 सवाते सविबन्धेऽस्मिन् हिता कंसहरीतकी ॥ ४० ॥
 क्षौरं तथा गुडञ्चैव सर्पिलेहोऽथवा पुनः ।
 अस्त्रपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः ॥ ४१ ॥
 गुडकूष्माण्डकं चैव तथा खण्डामलक्यपि ।
 गुडक्षौरकणा मिञ्चं सर्पिरत्रापि योजयेत् ॥ ४२ ॥
 रक्तपित्तेऽपि यच्चोक्तं यच्छूले चापि पैत्तिके ।
 तत्सर्वं कारयेद्बोमान् अस्त्रपित्ते विशेषतः ॥ ४३ ॥
 पिप्पलीकाथकल्कानां घृतं मिञ्चं मधुप्लुतम् ।
 पिबेद्यातः समुत्थाय ह्यस्त्रपित्तनिवृत्तये ॥ ४४ ॥

इति पिप्पली घृत

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम् ।
 पचेन्मृदग्निना सम्यक् क्षौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 नाशयेदस्त्रपित्तञ्च वातपित्तोत्थितं ध्रुवम् ।
 रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ ४६ ॥

इति शतावरौघ

तिक्तकं षट्पलं सर्पिः पञ्चतिक्तमथापि वा ॥

गुग्गुलुतिक्तकं वापि अम्लपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥

धात्रीशतावरीक्षौद्रं तुल्यं शर्करया समम् ।

लिह्येत्तदनुपानेन पयसाथ घृतेन च ॥ ४८ ॥

अम्लपित्तं निहन्त्याशु बलिपलितनाशनम् ।

चक्षुष्यमायुष्यतमं चतुःसममुदाहृतम् ॥ ४९ ॥

इति चतुःसमचूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।

एषां संचूर्णितानान्तु प्रत्येकन्तु पलं भवेत् ॥ ५० ॥

कर्षद्वयं गन्धकस्य तदर्धं पारदस्य च ।

विडालपदमात्रन्तु लिह्यात्तन्मधुसपिषा ॥ ५१ ॥

शीतोदकं चानुपिवेत् क्रमाद्व्यं पयस्तथा ।

अम्लपित्तमग्निमान्द्यं परिणामरुजं तथा ॥ ५२ ॥

कामलां पाण्डुरोगञ्च हन्यादेतद्रसावृतम् ।

इति रसावृतं चूर्णम् ।

कुडवं नारिकेलस्य जले सृष्टग्निना पचेत् ।

नारिकेलजलाभावे गव्ये पयसि तत्पिवेत् ॥ ५३ ॥

धान्यकं पिप्पली मुस्तं चातुर्जातं विचूर्णितम् ।

प्रत्यकं टङ्गमात्रन्तु शीते तस्मिन् विनिःक्षिपेत् ॥ ५४ ॥

पलमात्रस्तदर्धोऽपि भक्षितः प्रत्यहं नरैः ।

नारिकेलकखण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ ५५ ॥

अम्लपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च परिणामजम् ।

क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शुष्कं दावानलो यथा ॥ ५६ ॥

इति नारिकेलखण्डः ।

प्रस्थन्तु नारिकेलस्य सूक्ष्मं दृषदि पेपितम् ।

निष्कुलीकृतकूष्माण्ड खण्डानामर्द्धमादकम् ॥ ५७ ॥

तद्वयं भर्जयेद्गव्ये घृते तु कुड्वोन्मते ।

ततस्तत्र क्षिपेच्छुद्धं गोदुग्धं चादकीकृतम् ॥ ५८ ॥
 तत्रैव निक्षिपेद्भव्यां सितां प्रस्थद्वयोन्मिताम् ।
 पचेत्सर्वाणि चैकत्र मृदुना वज्जिना भिषक् ॥ ५९ ॥
 सुपक्वे शीतले तत्र चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ।
 सूक्ष्मैला धान्यकं धात्री पर्पटं जलदं जलम् ॥ ६० ॥
 लशूरी चन्दनं द्राक्षा शृङ्गाटं च कसेरुकम् ।
 त्वक् पत्रकञ्च कर्पूरं कर्षयुग्मं पृथक् पृथक् ॥ ६१ ॥
 सर्वं संमिश्रयेद्रक्षेद्भाजने मृण्मये नवे ।
 पलमात्रमिदं प्रातर्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥ ६२ ॥
 एतन्निषेवितं हन्ति रोगानेतान् संशयः ।
 अम्लपित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्तमरोचकम् ॥ ६३ ॥
 वातरक्तं तृषां दाहं पाण्डुरोगं च कामलाम् ।
 क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शूलञ्च परिणामजम् ॥ ६४ ॥
 नारिकेलस्य खण्डोऽयं मन्त्रिभ्यां भाषितः पुरा ।
 वर्णदो वृंहणो वृध्यः पुंस्त्वनिद्रा बलप्रदः ॥ ६५ ॥

इति वृद्धनारिकेलखण्ड

नारिकेलफलप्रस्थं पिष्टं घृतविभर्जितम् ।
 प्रस्थं प्रस्थं समादाय शृण्ड्याखूर्णञ्च तद् युतम् ॥ ६६ ॥
 द्विप्रस्थं नारिकेलाम्बु तत्समं क्षीरमेव च ।
 धात्र्याश्च स्वरसप्रस्थं खण्डस्यापि तुलां म्यसेत् ॥ ६७ ॥
 एकोक्त्य पचेत्सर्वं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।
 सिद्धशीते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुकण्डितम् ॥ ६८ ॥
 त्रिकटुः सचतुर्जातः प्रत्येकं तु पलोन्मितम् ।
 धात्रीजीरकयुग्मञ्च धान्यकं ग्रन्थिपर्णकम् ॥ ६९ ॥
 तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षञ्च पृथक् पृथक् ।
 मधुनः पलानि चत्वारि क्षिप्वे भाण्डे निधापयेत् ॥ ७० ॥

कर्षप्रमाणं कर्त्तव्यं रसं यूषं पिबेदनु ।
 अम्लपित्तं निहत्याशु शूलं चैव सुदुस्तरम् ॥ ७१ ॥
 परिणामभवं शूलं पृष्ठशूलं च नाशयेत् ।
 अन्नोपरि भवं शूलं हृच्छूलं च सुदुस्तरम् ॥ ७२ ॥
 सर्वशूलहरं श्रेष्ठं वायोर्वेगं यथागिरिः ।
 कण्ठदाहं च हृद्दाहं छर्दिं दृष्ट्वा सुदारुणम् ॥ ७३ ॥
 कासं पञ्चविधं चैव रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 पीनसञ्च प्रतिश्यायं यक्ष्माणं विनिहन्ति च ॥ ७४ ॥
 परं वाजीकरं श्रेष्ठं बलपुष्टिविवर्धनम् ।
 अग्निसन्दीपनकरं रसायनमिदं शुभम् ॥ ७५ ॥
 मूत्ररोगेषु सर्वेषु वातरोगेषु शस्यते ।
 गुदजानि च सर्वाणि तांस्तान् रोगान्निहन्ति च ॥ ७६ ॥
 रोगानौकविनाशाय लोकानुग्रहहेतुना ।
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठममृताख्यं रसायनम् ॥ ७७ ॥

इति नारिकेलामृतम् ।

त्रिकटु त्रिफला सुस्त बीजं चैव विडङ्गजम् ।
 एलापत्रं च सर्वाणि समभागानि कारयेत् ॥ ७८ ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि लवङ्गं तत्समं भवेत् ।
 सर्वचूर्णाद् द्विगुणितं त्रिवृच्चूर्णं च कारयेत् ॥ ७९ ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि तावती शर्करा भवेत् ।
 सर्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धे चैव निधापयेत् ॥ ८० ॥
 भोजनादौ ततो भवेन्माषाष्टकमिदं शुभम् ।
 शैततोयानुपानञ्च नारिकेलोदकं तथा ॥ ८१ ॥
 ततो यथेष्टमाहारं कुर्यात् क्षीरोदनञ्च वै ।
 अम्लपित्तं हरत्याशु शूलदुर्नामनाशनम् ॥ ८२ ॥
 प्रमेहं विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।

अतिबलकरं चूर्णमगस्तिमुनिभाषितम् ॥ ८३ ॥

इत्यतिबलकरं चूर्णम्

पिप्पल्याः कुडवं चूर्णं घृतस्य कुडवं द्वयम् ।

पलं षोडशकं खण्डाच्छतावर्थाः पलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

शिवायाः स्वरसस्यापि पलं षोडशकं मतम् ।

क्षीरप्रस्थद्वये साध्ये लेहीभूतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ ८५ ॥

त्रिजातकाभयाजाजौ धान्यमुस्तशिवातुगाः ।

एतेषां कार्ष्णिकं चूर्णं कर्षादं कृष्णजीरकम् ॥ ८६ ॥

नागरं नागरं जातीफलं समरिचं हिमम् ।

दत्त्वा पलत्रयं क्षौद्रं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ८७ ॥

प्रातर्यथाबलं लिङ्घ्या दम्बपित्तप्रशान्तये ।

हृत्सासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलेहः

कूष्माण्डकरसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।

रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ८९ ॥

लघ्वग्निना पचेत्तावत् यावद्भवति पिण्डितम् ।

धात्रीतुल्या सिता योज्या पलादं लेहयेदनु ॥ ९० ॥

खण्डकूष्माण्डकं ख्यात मन्त्रपित्तं नियच्छति ।

इति खण्डकूष्माण्डकम्

द्राक्षाभृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

त्रायन्तिका पद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिरुपेतमेभिः ॥

युञ्जीत मात्रां सहभोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात्

बलासपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादं ज्वरमन्त्रपित्तम्

सर्वं निहन्त्याद् घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यभृतोपमञ्च ॥ ९१ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम्

द्राक्षापथ्ये समे कृत्वा तयोस्तुल्यां सितां क्षिपेत् ।

सङ्ख्याच्चद्वयमितं पिण्डिकां कारयेद्विषक् ॥ ८३ ॥
तां खादेदन्नपित्तार्तो हृत्कण्ठदहनापहाम् ।
दृड्मूर्च्छाभ्रममन्दाग्निनाशिनीं चामवातहाम् ॥ ८४ ॥

इति द्राक्षादिगुटिका ।

इति वङ्गसेनसङ्क्षिप्तः अन्नपित्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विसर्पनिदानमाह ।

लवणास्त्रकटूणादि सेवनाद्दोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा इन्द्रजास्त्रयः ।
वातिकः पित्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजास्त्रयः ॥ २ ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थग्राह्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥
रक्तं लसीका त्वक्कासं दूथं दोषास्त्रयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ४ ॥
तत्र वातात्सर्ववीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिं हर्षवान् ॥ ५ ॥
पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।
कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ६ ॥
सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥ ७ ॥
वातपित्तात् ज्वरहृदि मूर्च्छातीसारदृष्टभ्रमैः ।
अस्थिभेदोऽग्निसदन तमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥
करोति सर्वदेहञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्तु सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशूपचीयते ।

अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वात् द्रुतं स च ॥ १० ॥

मर्मानुसारी वीसर्पः स्यात्ततोऽतिबलस्ततः ।

व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ॥ ११ ॥

हिक्काञ्च स गतोऽवस्था मौट्टशीं लभते नरः ।

क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्याशनादिषु ॥ १२ ॥

चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवः ।

दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निसर्प उच्यते ॥ १३ ॥

कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ।

रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्किराम्नायुमांसगम् ॥ १४ ॥

दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।

ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग् ज्वराम् ॥ १५ ॥

श्वासकासातिसारांश्च शोषहिक्काविभ्रमैः ।

मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गं भङ्गाग्निसदनैर्युतः ॥

इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ १६ ॥

कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भो निद्रातन्द्रा शिरोरुजाः ।

अङ्गावसादविक्षेप प्रलापारोचकभ्रमाः ॥ १७ ॥

मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।

आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां च विसर्पति ॥ १८ ॥

प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशे न चातिरुक् ।

पिङ्गकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ १९ ॥

स्निग्धोऽसितो मेघकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।

गम्भीरपाकः प्राज्योष्मास्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ २० ॥

पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्नायुशिरागणः ।

श्वगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ २१ ॥

वाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।

वीसर्पं माततः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ॥

स्फोटैः शोथज्वररुजा दाहाब्धं श्यावशोणितम् ॥ २२ ॥

ज्वरातिसारी वमथुस्त्वप्सांसदरणं क्षमः ।

अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २३ ॥

सिध्यन्ति वातकफपित्तक्षता विसर्पाः

सर्वात्मकः क्षतक्षतश्च न सिद्धिमिति ।

पित्तात्मकोऽस्त्रनवपुश्च भवेदसाध्यः

क्षब्धश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ २४ ॥

तथाच ग्रन्थान्तरात् ।

हृत् श्वासमांससङ्कोच दाहहिक्कामदज्वराः ।

विसर्पा मर्मसंरोधा स्तेषां प्रोक्ता ह्युपद्रवाः ॥ २५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वेष्वेव विसर्पेषु कुर्यात्क्षुण्णरुक्षणम् ।

विरेकवमनालेप सेचनासृग्विमोक्षणैः ॥

उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥ २६ ॥

पटोलपित्तुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन वा ।

विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रियवैः सह ॥ २७ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिद्वयतया सह ।

प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥ २८ ॥

रास्ना नीलोत्पलं दाह चन्दनं मधुकं बला ।

वृत्तचौरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ २९ ॥

शङ्खद्रसं पयो मूत्रं पञ्चमूलं च तत्क्षमम् ।

एतत्सुखोष्णकं कार्यं विसर्पेऽनिलसम्भवे ॥ ३० ॥

दणवर्ज्यं विधातव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।

प्रदेहसेकौ सर्पिर्भिः विसर्पे वातसम्भवे ॥ ३१ ॥

॥ ३१ ॥ यथाह्ना सुरदारु मुस्ता वाराहिकुस्तुम्बुरुक्षणगन्धाः ।

वातेऽर्कवंशार्त्तगलाश्च योज्याः सेके प्रलेपेषु तथा घृतेषु ॥ ३१

द्राक्षारग्वधकाश्मर्यत्रिफलैरणूपीलुभिः ।

त्रिवृद्धरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ ३२ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षवेतसपीलुभिः ।

चन्दनहयमञ्जिष्ठा पद्मकोशीरगैरिकैः ॥ ३४ ॥

शतधौतघृतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजाम्नावशोथनिर्वापणः परः ॥ ३५ ॥

शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राहयकुष्ठबालैः ।

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारौ ॥ ३६

इति दशाङ्गलेः

प्रपीण्डरीकं मञ्जिष्ठा पद्मकोशीरचन्दनैः ।

मयष्टीन्दौवरैः पौत्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ३७ ॥

कशेरुमृङ्गाटकपद्मगुन्द्रा सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।

वस्तान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ।

मृणालचन्दनं लोभ्रमुशीरं कमलोत्पलम् ।

शारिवा शल्लकी पथ्या प्रदेहाः पित्तमुद्धराः ॥ ३८ ॥

प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।

पद्मकोशीरमधुक चन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपादा गुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च ।

विषग्रन्थिकलेपः स्याच्छतधौतघृतप्लुतः ॥ ४१ ॥

मांसीसर्जरसं रोध्नं मधुकं सह रेणुभिः ।

हरेण्वो मसूराश्च मुद्गाश्चैव सशालयः ॥

पृथक् लेपाः विसर्पघ्नाः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥ ४२ ॥

श्लेष्मिके वमनं पूर्वं रेचनं च कफापहम् ॥ ४३ ॥

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।

वमनञ्च विधातव्यं विसर्पे कफसम्भवे ॥ ४४ ॥

गायत्रीसप्तपर्णाब्द वासारग्वधदारुभिः ।

कूटन्नटैर्भवेत्लेपो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ ४५ ॥

पञ्चाश्वगन्धा सरलाथ कालसेकैः शिवा चाप्यथवाजशृङ्गौ ।

गोमूत्रपिष्टैर्विहितः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं च शीघ्रम् ॥ ४६ ॥

त्रिफलापद्मकोशीर समङ्गा करवीरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ४७ ॥

काकजङ्घा शिरीषस्य पुष्पं श्लेष्मातकत्वचम् ।

कृतमालकपत्राणि चाश्वगन्धा प्रियङ्गवः ॥

प्रदेहः कफवीसर्पे कटूणाः सुप्रयोजितः ॥ ४८ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।

शिरीषपुष्पसहिता हिता लेपावचूर्णनैः ॥ ४९ ॥

मुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पनुत् ।

धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंयुतः ॥ ५० ॥

अमृतघनपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम् ।

त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातञ्च तुल्यम् ॥

क्वथितमिदमशेषं गुग्गुलोः पादयुक्तम् ।

हरति विषविसर्पान् कुष्ठसङ्घातमाशु ॥ ५१ ॥

निम्बवासाकटुकापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहज्वरशोषकण्डूविस्फोटदृष्टणावमिनुत्कषायः ॥ ५२ ॥

पटोलं पित्तुमर्दञ्च दार्वीं कटुकरोहिणीम् ।

यष्ट्याङ्गं त्रायमाणाञ्च दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥ ५३ ॥

त्रायन्तीनिम्बदारु कुण्डलीधात्रीपटोलकटुकाभिः ।

काथो हन्ति विसर्पान्मकरन्दयुतो बह्ममूलान् ॥ ५४ ॥

त्रिदोषजां क्रियां कुर्याद्द्विसर्पे इन्द्रसम्भवे ।

सकफे रक्तपित्ते च त्रिफलां योजयेत् पुरैः ॥ ५५ ॥

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा ।

कोणं गुग्गुलुसंमिश्रं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ ५६ ॥

वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्परोहणम् ।

क्वफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञके ॥ ५७ ॥

वातपित्तहरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितः ।

मसूरिस्फोटकुष्ठघ्नी क्रिया योज्या विसर्पिणाम् ॥ ५८ ॥

कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्तं चिकित्साप्याशु हरेद्विसर्पान् ।

सर्वांस्तु पक्वान् परिशोध्य धीमान् व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ।

यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।

निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥ ६० ॥

वृषखदिरपटोलनिम्बपत्र त्वगमृतसुश्रिवाकषायकल्कैः ।

घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति खलु विसर्पकुष्ठगुल्मान् ॥

इति वृषाद्यं घृतं

द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा शारिवा चन्दनद्वयम् ।

मधुकं मधुपर्णी च पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ ६२ ॥

उशीरमुत्पलं मेदा त्रिफला पञ्चवल्कलम् ।

कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६३ ॥

विषवीसर्पविस्फोट कौटलूताव्रणापहम् ।

गौरवाद्यमिति ख्यातं सर्पिः श्रेष्ठमनुत्तमम् ॥ ६४ ॥

इति गौरवाद्यं घृतं

कुष्ठेषु यानि सर्पाणि व्रणेषु विविधेषु च ।

विसर्पेषु प्रयोज्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥ ६५ ॥

करञ्जसप्तच्छद लाङ्गलीकञ्जार्कदुग्धानलभृङ्गराजैः ।

तैलं निशामूत्रविषैर्विषक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाग्रम् ॥

इति करञ्जैः

इति वङ्गवेनसङ्गहितः विसर्पनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विस्फोटनिदानमाह ।

कटुक्षतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्ताक्षरैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
 तथर्तुदोषेण विपर्ययेण क्षुब्धमिति दोषाः पक्वमादयस्तु ॥ १ ॥
 त्वचमान्नित्य ते रक्ता मांसास्थीनि प्रदूष्य च ।
 घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥
 अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
 क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटक इति स्मृतः ॥ ३ ॥
 शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृट् पक्वभेदनम् ।
 सक्तणवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥
 ज्वरदाहरुजासावपाकवृणाभिरन्वितम् ।
 पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥
 कृद्ध्यरोचकजाद्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुता ।
 अवेदनखिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥
 वातपित्तात्मको यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥
 कण्डूस्त्रैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम् ॥ ७ ॥
 मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ।
 दाहरागवृषामोहच्छर्दिस्मूर्च्छाश्च ज्वरः ।
 प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्वाप्तिदोषजः ॥ ८ ॥
 रक्तारक्तसमुत्थाना गुञ्जाफलनिभास्तथा ।
 वेदितव्यास्तु रक्तेन पित्तिकेन च हेतुना ॥
 न ते सिद्धं समायाज्जि सर्वैर्यागवैरपि ॥ ९ ॥
 एकदोषोत्थितः साध्यः क्षुब्धसाध्यो द्विदोषजः ।
 सर्वरूपान्वितो घोर इत्यसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १० ॥
 हिकाश्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाक्लमर्दी हृदि व्यथा ।
 विसर्पज्वरहृत्तासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

लत्रादौ लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
 यथायुक्तं बलं वीक्ष्य युक्तमुक्तं विरेचनम् ॥ १२ ॥
 पटोलेन्द्र्यवारिष्टं वचामदनसाधितम् ।
 वमनं तत्प्रदातव्यं विस्फोटे कफपैत्तिके ॥ १३ ॥
 क्षुधितं लङ्घिते वान्ते जौर्णशालियवादिभिः ।
 मुद्गादकौमसूराणां रसैर्वा विश्वसंयुतैः ॥ १४ ॥
 सुनिषण्णकवेत्ताग्रतण्डूलीयककेतकैः ।
 कुलकाभीरुकैरेभिः सपर्पटकतीनकैः ॥ १५ ॥
 कर्कोटिकारवेक्षैश्च कुसुमैर्निम्बविष्वजैः ।
 तिक्तद्रव्यममायुक्तं भोजनं संप्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च दार्युशैरं दुरालभा ।
 अमृता धान्यकं मुस्तं जयेदातसमुद्भवान् ॥ १७ ॥
 द्राक्षाकाशमर्थ्यखर्जूरं पटोलेवारिष्टवासकैः ।
 कटुकालाजदुःस्यर्शैः सितायुक्तं तु पैत्तिके ॥ १८ ॥
 भूनिम्बनिम्बवासा च त्रिफलेन्द्र्यवासकैः ।
 पिचुमदं पटोलञ्च सच्चौद्रं कफजे हितम् ॥ १९ ॥
 किराततिक्तकारिष्टं यष्ट्याह्वास्त्रुदवासकम् ।
 पटोलपर्पटोशैरत्रिफलाकौटजान्वितम् ॥
 द्वादशाङ्गं तथैवैतत्सर्वविस्फोटनाशनम् ॥ २० ॥
 पटोलामृतभूतिम्ब वासकारिष्टपर्पटैः ।
 खदिराष्टयुतैः क्वाथो विस्फोटज्वरशान्तये ॥ २१ ॥
 कुण्डलीपिचुमदर्दाम्बु, खदिरैन्द्र्यवाम्बुना ।
 विस्फोटं नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ २२ ॥
 अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं
 खदिरमसितवेतनं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविसर्पं कुष्ठविस्फोटकण्डूः

रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥ २३ ॥

पटोलत्रिफलारिष्ट गुडूचीमुस्तचन्दनैः ।

समूर्वा रोहिणी पाठा रजनौ सदुरालभा ॥ २४ ॥

कषायं योजयेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोट विषवीसर्पनाशनम् ॥ २५ ॥

श्रीरोषयष्टौ नतचन्दनेलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।

श्रीपो दशाङ्गः सष्टतः प्रयोज्यो विसर्पविस्फोटककण्डूहारौ ॥ २६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे ।

श्रीरोषवल्कलं जातीलेपः स्याद्वाहनाशनः ॥ २७ ॥

विस्फोटव्याधिनाशाय तण्डुलाम्बुप्रपेषितैः ।

बीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विजानता ॥ २८ ॥

उत्पलं चन्दनं लोध्रं मुशीरं शारिवाह्वयम् ।

जलेन पिष्ट्वा लिम्पेत स्फोटदाहार्तिनाशनम् ॥ २९ ॥

श्रीरोषोशीरनागाह्व हिंस्राभिलेपनाद् द्रुतम् ।

विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ ३० ॥

श्रीरोषचन्दनानन्ता तिलिङ्गीवल्कपूरकैः ।

प्रलेपः सष्टतः कार्यो विस्फोटश्लेष्मनाशनः ॥ ३१ ॥

श्रीरोषोदुम्बरी जम्बु सेकालेपनयोहिताः ।

श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥ ३२ ॥

श्रीरोषपूगमस्त्रिष्टा चव्यामलकयष्टिकाः ।

सजातिपल्लवक्षीद्रा विस्फोटे कवलग्रहाः ॥ ३३ ॥

पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पञ्च केशरम् ।

इ हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा ॥ ३४ ॥

कुष्ठं लाक्षापत्रकञ्च सिन्धूथं तुत्यमेव च ।

तोयेनालोच्य तत्तर्कं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३५ ॥

यांश्च रोगान्निरुध्येतत् तान्निबोध महासुनि ।

सर्पकौटादिदृष्टेषु लूतामूत्रकृतेषु च ॥ ३६ ॥

विविधेषु च स्फोटेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ।

नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ॥ ३७ ॥

अगस्तिविहितं धन्यं पञ्चकं तु महाघृतम् ॥ ३८ ॥

इति पञ्चकं घृत

पटोलसप्तच्छदनिम्बवासाम् फलत्रिकच्छिन्नरुहाविपक्वम् ।

तत्पञ्चतिलं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥

इति पञ्चतिलं घृत

कम्पिलकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।

पटोलं पिचुमर्दश्च लोभं सुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ४० ॥

धातकीं खदिरं सर्जमेलां चागुरुचन्दनम् ।

पिष्ट्वा तैलं भवेत्साध्यं तत्तैलं व्रणरोपणम् ॥ ४१ ॥

इति कम्पिलकाद्यं तैल

पीत्वा घृतं महातिलं कौशिकेन च साधितम् ।

कदाचिद्रक्तमोक्षश्च ज्ञात्वा दोषं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीवज्रसेनसङ्कलितः विस्फोटनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ स्नायुनिदानमाह ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पयत् ।

भित्त्वेव तं क्षते तत्र सोष्ममांसं विशोष्य च ॥ १ ॥

कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं वृत्तं सितद्युतिं वह्निः ।

शनैः शनैः क्षतादेति क्लेदात्तत्कोपमावहेत् ॥ २ ॥

तत्पाताच्छोथशान्तिः स्नात्पुनः स्नानान्तरे भवेत् ।

स स्नायुकः परिख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत् ॥ ३ ॥

वाह्नोर्यदि प्रमादेन व्यथ्यते जङ्घयोरपि ।

सङ्कोचं खञ्जतां चापि छिन्नो नूनं करोत्वसौ ॥ ४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्वेदप्रलेपादि कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ।

रामठं शीततोयेन पीतं तन्तुरोगनुत् ॥ ५ ॥

मञ्जिष्ठयष्टीमधुकं पयस्या प्रपौण्डरीकं सह पद्मकेन ।

सौगन्धिकं चेति सुखं प्रलेपः शस्तो विसर्पे त्वथ तन्तुरोगे ॥ ६ ॥

इति मञ्जिष्ठादिलेपः ।

स्वेदात् स्नायुकमत्यग्रं भेकः काञ्चिकसाधितः ।

तद्वह्वूलजं वीजं पिष्टं हन्ति प्रलेपनात् ॥ ७ ॥

गव्यं सर्पिस्त्यहं पीत्वा निर्गूण्डिस्वरसं घ्राहम् ।

पिबेत् स्नायुकमत्यग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ८ ॥

मूलं सुखव्या हिमवारिपिष्टं पानादिकं तन्तुरोगमुग्रम् ।

शान्तिं नयेत्सत्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धेन घृतेन पीतम् ॥ ९ ॥

प्रतिविषमुस्तकभार्गी विश्वौषधपिप्पलीविभीतकीनाम् ।

वूर्णमिदं तन्तुघ्नं पुंसामुष्णेन वारिणा पीतम् ॥ १० ॥

शिशूमूलदलैः पिष्टैः काञ्चिकेन ससैन्धवैः ।

लेपनं स्नायुकव्याधेः शमनं परमं मतम् ॥ ११ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः स्नायुकरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मसूरिकानिदानमाह ।

कटुमूलवणस्वार विरुद्धाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥

क्रुद्धग्रहे क्षणाच्चापि देहे दोषाः समुद्भवाः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥
 मसूराकृतिसंस्थानाः पिङ्काः स्युर्मसूरिकाः २ ॥
 तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः ।
 त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥ ३ ॥
 स्फोटाः रुक्षारुणाः कृष्णास्तीव्रवेदनयान्विताः ।
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥ ४ ॥
 सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ।
 शोथस्ताल्वोष्ठजिह्वानां दृष्ट्या चार्चिसंयुता ॥ ५ ॥
 रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।
 भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥
 विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दृष्ट्या रत्यर्चिस्तथा ।
 मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥
 रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ७ ॥
 कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।
 हृत्तासारुचितन्द्रार्त्तिर्निद्रालस्यसमन्विताः ॥ ८ ॥
 श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
 मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ९ ॥
 नीलाश्चिपिटविस्तौर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ।
 चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ १० ॥
 कण्ठरोधोऽर्चिस्तन्द्रा प्रलापारतिसङ्गताः ।
 दुश्चिकित्स्या समुद्दिष्टाः पिङ्काश्चर्मसन्निताः ॥ ११ ॥
 रोमकूपोन्नतिसमा लोहिताः कफवातजाः ।
 कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १२ ॥
 तोयबुद्बुदसङ्काशास्त्वग्गताश्च मसूरिकाः ।
 खल्वदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १३ ॥
 रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।

साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १४ ॥
 मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाः चिरपाका घनत्वचः ।
 गात्रशूलानिशं कण्डूः दृष्णारुचिसमन्विताः ॥ १५ ॥
 मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।
 घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥
 सम्मोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ १६ ॥
 क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षा क्षिपिटा किञ्चिदुन्नताः ।
 मज्जोत्था भृशसम्मोह वेदनारतिसंयुताः ॥ १७ ॥
 क्षिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ।
 भ्रमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थोनि सर्वतः ॥ १८ ॥
 पक्वाभाः पिङ्काः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ।
 सौमित्यारतिसम्मोह दाहोन्मादसमन्विताः ॥ १९ ॥
 शुक्रजायां मसूर्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि ।
 निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न हि जीवितम् ॥ २० ॥
 दोषमिन्नास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २१ ॥
 त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
 एता विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २२ ॥
 वातजा वातपित्तोत्था श्लेष्मवातकृताश्च याः ।
 कृच्छ्रसाध्यमता स्तुक्ष्माद्यन्नादेता उपाचरेत् ॥ २३ ॥
 असाध्याः सन्निपातोत्था स्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 प्रबालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ २४ ॥
 लोहजालसमाः काश्चिदलसीफलसन्निभाः ।
 आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ २५ ॥
 कासो हिक्काप्रकोपश्च ज्वरस्तौत्रः सुदारुणः ।
 प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा दृष्णादाहो विघूर्णता ॥ २६ ॥
 सुखेन प्रसवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।

कण्ठे ध्रुर्वरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदाकणम् ॥ २७ ॥
 मसूरिकाभिभूतस्त्र यस्येतानि भिषग्वरः ।
 लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ २८ ॥
 मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।
 स ध्रुवं त्यजति प्राणांस्तृषार्त्तो वायुदूषितः ॥ २९ ॥
 मसूरिकास्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके ।
 तथांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३० ॥

अथ अन्यग्रन्थान्तरात् ।

द्वित्रिलवणसंयुक्तो हन्धोपद्रवसंयुतः ।
 हन्धजास्तु त्रयो ज्ञेया मनुष्याणां मसूरिकाः ॥ ३१ ॥
 कफवातादिसम्भूतः कीदृशो नाम संज्ञितः ।
 लोके वदन्ति कक्षाकः स पाकं न च गच्छति ॥ ३२ ॥
 यवशूकवदङ्गेषु विध्यति च विशेषतः ।
 समाहाहादशाहाहा स्वस्थो भवति मानवः ॥ ३३ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

मसूरिकायां कुष्ठोक्ता प्रलेपादिक्रिया हिता ।
 पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ३४ ॥
 वेणुत्वक् सुरसा लाक्षा कर्पासास्थि मसूरिकाः ।
 यवपिष्टं विषं सर्पिर्वचा ब्राह्मी सुवर्चला ।
 धूपनार्थं यथालाभं धूममेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥
 आदावेतत् प्रयोक्तव्यं नश्नन्त्याश्च मसूरिकाः ।
 न गृह्णन्ति विषं केचित् यथालाभश्रुतेरिह ॥ ३६ ॥

इति धूपः ।

श्वेतचन्दनकल्केन हिलमोचाभवं रसम् ।
 पिवेन्मसूरिकारम्भे नैस्त्रं वा केवलं रसम् ॥ ३७ ॥
 विल्वपत्ररसेनैव मूर्च्छितः पारदो रसः ।

हिलमोचरसं पीतं हन्ति माषिकसंयुतम् ॥ ३८ ॥
 मसूरीं सर्वजां शीघ्रमस्त्रिजां सर्वदेहजाम् ।
 वमने मरणं प्रोक्तां स्तब्धने जीवनं मतम् ॥ ३९ ॥
 सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कषायैश्च वचा वत्स्यध्वाङ्ग फलकल्पातैः ॥ ४० ॥
 सक्षौद्रं पाययेद्वाङ्ग्या रसं वा हिलमोचकम् ।
 वान्तस्य रेचनं देयं शमनं वाऽबले नरि ॥ ४१ ॥
 उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुध्यन्ति मसूरिकाः ।
 निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४२ ॥
 बाणौरविल्वजनितं क्वाथं पर्युषितमुत्तमे दिवसे ।
 चैत्रस्य पापरोगं पिबेत्तां न भवे द्रुतं चैतत् ॥ ४३ ॥
 नारीणां वामपादस्थं नराणामपसव्यगम् ।
 पापरोगं त्यजेद्दूराच्छिरास्थिविनिवारणम् ॥ ४४ ॥
 चैत्रसितभूतदिने रक्तपताका स्रुहीभवने ।
 धवलितकलसे न्यस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ४५ ॥
 पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।
 खदिरः पिचुमर्दश्च बला धात्री विकङ्कतम् ।
 एषां कषायपानन्तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ ४६ ॥
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च धातुशौरं दुरालभा ।
 सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ ४७ ॥
 न्यग्रोधप्लक्ष्मस्त्रिष्टा शिरीषोदुम्बरत्वचाम् ।
 ससर्पिष्कं मसूर्यान्तु वातजायां प्रलेपनम् ॥ ४८ ॥
 गुडूचीं मधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।
 चन्दनं काशमर्थफलं बलामूलं विकङ्कतम् ।
 पाककाले मसूर्यान्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 गुडूची मधुकं द्राक्षा मौरटं दाडिमैः सह ।

पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥ ५० ॥
 तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ५१ ॥
 लिङ्घाददरचूर्णन्तु पाचनार्थञ्च गुडेन तु ।
 कफवातकृतास्तेन पच्यन्ते च मसूरिकाः ॥ ५२ ॥
 शोधनं पित्तजायान्तु कार्यं वैद्येन जानता ।
 तत्रादौ तर्पणं कार्यं लाजचूर्णैः सशर्करैः ॥ ५३ ॥
 भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रतुदानां रसेन वा ।
 भोजनं चाथवा कार्यं दुष्टव्रणविसर्पिणाम् ॥ ५४ ॥
 आदाविव मसूर्यान्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥
 निम्बपर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् ।
 वासा दुरालभा धात्री व्योषं कटुकरोहिणी ॥ ५६ ॥
 एतत्पलं शृतं शीतं मधुशर्करयान्वितम् ।
 मसूर्यान्तु प्रयोक्तव्यं पित्तजायां विजानता ।
 दाहे ज्वरे विसर्पे तु व्रणे पित्ताधिके तथा ॥ ५७ ॥
 द्राक्षा काश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः ।
 लाजामलकदुस्यर्शैः सितायुक्तान्तु पैत्तिके ॥ ५८ ॥
 शिरीषोदुम्बराश्वत्थ पीलु न्यग्रोधवल्कलैः ।
 प्रलेपः सष्टतः शीघ्रं व्रणवीसर्पदाहहा ॥ ५९ ॥
 श्यामा पर्पटकारिष्ट चन्दनद्वयमूलकैः ।
 धात्री तिक्तवृषोशीर यासैश्च कथितं जलम् ।
 पीतं मसूरिकां हन्ति पित्तजां दाहसंयुताम् ॥ ६० ॥
 मोरटं काश्मर्यफलं शृतशीतं सशर्करम् ।
 लाजाचूर्णयुतं दद्यात् पित्तजायान्तु पाचनम् ॥ ६१ ॥
 दुरालभा पर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।
 श्लैष्मिकां पित्तजायाश्च पाने निष्काप्य दापयेत् ॥ ६२ ॥
 भूनिम्बो मुस्तकं वासा त्रिफलेन्द्रियवासकम् ।

पिचुमर्दः पटोलञ्च सक्षौद्रं योजितं हितम् ॥ ६३ ॥

खदिरारिष्टपत्रैश्च शिरीषोदुम्बरत्वचा ।

कुर्यान्नेपं कफोत्थायां पित्तजायामथापि वा ॥ ६४ ॥

वृषस्य स्वरसं दद्यात् क्षौद्रयुक्तं कफात्सके ॥ ६५ ॥

कफजायां मसूर्यान्तु कठिनायां विशेषतः ।

पाचनाय प्रदातव्यं लेपनं दधिसक्तुभिः ॥ ६६ ॥

पटोलकुण्डलीमुस्त वृषधान्ययवामकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुका पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥ ६७ ॥

मसूरीं शमयेदामां पक्वां चैव विशोधयेत् ।

नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ ६८ ॥

इति पटोलादिकाथः ।

पटोलमुस्तारुणतण्डुलीयकं पचेद्हरिद्रामलकल्लमयुतम् ।

मसूरिविस्फोटविसर्पशान्तये तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥ ६९ ॥

निम्बपर्पटकं द्राक्षा पटोलं कटुरोहिणी ।

वासा दुरालभा धात्री चोशीरं चन्दनद्वयम् ॥ ७० ॥

एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करयान्वितः ।

मसूरीं सर्वजां हन्ति ज्वरविसर्पसम्भवाम् ।

उत्थिता प्रविशेद्यातु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥ ७१ ॥

इति निम्बादिकाथः ।

काञ्चनारत्वचः काथ स्ताप्यचूर्णावचूर्णितः ।

निर्गन्धग्रान्तः प्रविष्टान्तु मसूरीं वाह्यतो नयेत् ॥ ७२ ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तस्यैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।

पेक्वजलेन कथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ ७३ ॥

सुखवौपत्रनिर्घ्नासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।

रोमन्तो ज्वरवीसर्प मसूरीशान्तये पिवेत् ॥ ७४ ॥

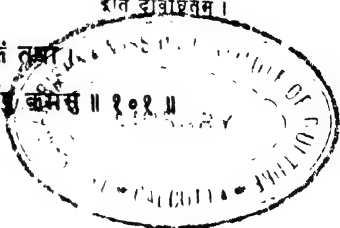
दुरालभापर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।

श्लेष्मपित्तमसूर्यान्तु काथमेषां प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥
 रसं पूतिकरश्चस्य चामलक्या रसं तथा ।
 पिबेत्स्रश्कर्कराक्षौद्रं शोफनुत्कफपैत्तिके ॥ ७६ ॥
 अमृतादिकषायन्तु जयेत्पित्तकफात्मिकीम् ।
 तथा शोणितसंसृष्टं जयेच्छोणितमोक्षणैः ॥ ७७ ॥
 काश्चिद्दिना प्रयत्नेन सिद्धन्त्याशु मसूरिकाः ।
 कच्छात् कच्छतराः काश्चित् काश्चित्पिध्यन्ति वा नवा ।
 काश्चिन्नैव प्रसिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥ ७८ ॥
 सौवीरेण तु सम्पिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।
 प्रलेपात्पाचयत्याशु दाहं वापि नियच्छति ॥ ७९ ॥
 पाददाहन्तु कुरुते पिडका पादजा भृशम् ।
 तत्र सेकं प्रकुर्वीत बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥ ८० ॥
 पाककाले तु सर्वांस्तान् विशोषयति मारुतः ।
 तस्मात्संहृंहणं कार्यं नतु पथ्यं विशेषणम् ॥ ८१ ॥
 लिह्याश्च वादरं चूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।
 अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८२ ॥
 शूलाधानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना ।
 धन्वमांसरसाः शस्ता ईषत्सैन्धवसंयुताः ॥ ८३ ॥
 दाडिमास्त्ररसैर्युक्ता यूषाः स्युस्त्वरुचौ हिताः ॥ ८४ ॥
 पिबेदश्वस्तप्तशीतं भावितं खदिरासनैः ॥ ८५ ॥
 शीचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रिबहुवारजम् ॥ ८६ ॥
 जातौषत्रसमञ्जिष्ठा दार्वी पूगफलं शमी ।
 धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
 मुखत्रणे कण्ठरोगे गण्डूप्रार्थं प्रशस्यते ॥ ८७ ॥
 अश्वतोः सेकं प्रशंसन्ति गवेष्टुमधुकाश्चुना ॥ ८८ ॥
 मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्त्रङ्गीलमुत्पलम् ।

उशीरलोध्रमञ्जिष्ठा लेपाश्चाद्योतने हिताः ॥ ८८ ॥
 नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्या न भवन्ति च ।
 प्रलेपमञ्चनं दद्याद्बहुवारस्य बल्कलैः ॥ ८९ ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लिप्त्वा स्राववती तथा ।
 दशाङ्गलेपचूर्णेन चूर्णिता शान्तिमेति च ॥ ९१ ॥
 कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्सरलादिभिः ।
 वेदनादाहशान्त्वर्थं स्नुतानां च विशुद्धये ॥ ९२ ॥
 तथाष्टाङ्गावलेहोऽत्र कबलशार्द्रकादिभिः ॥ ९३ ॥
 नेशादयोशीरशिरोषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियतागकेशरैः ।
 त्रिदिविस्फोटविसर्प कुष्ठदौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥ ९४ ॥
 पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ।
 कुर्याद्द्वणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ॥ ९५ ॥
 निम्बवव्वूरिकाशोकविम्बीवेतसवल्कलम् ।
 शृतशौतं प्रयोक्तव्यं स्रावप्रक्षालने सदा ॥ ९६ ॥
 जपहोमोपचारैश्च दानस्वस्त्ययनादिभिः ।
 घण्टाकर्णं द्विजान् गाश्च शिवं गौरीञ्च पूजयेत् ॥ ९७ ॥
 अगदानि विषघ्नानि रत्नानि च भिषग्वरः ।
 धारयेद्वाचयेच्चापि वैततेयस्य संहिताम् ॥ ९८ ॥
 कृत्वा दार्वीकषायञ्च कल्कैरेभिः पचेद् दृतम् ।
 दशमूलीबलापथ्या कुष्ठरास्त्रा विभीतकैः ॥ ९९ ॥
 दार्वीत्वग्मलमालेख समञ्जिष्ठैः सुपेषितैः ।
 अपक्वाः पाचयत्वाश्च पक्वाश्चैव विशोधयेत् ॥
 क्षुद्रास्तु शमयत्येतत् सेकादपि मसूरिकाः ॥ १०० ॥

इति दार्वीकृतम् ।

मसूरीषु प्रयुञ्जीत गौराद्यं पक्वकं तम् ।
 नैस्त्रं शैरीषिकं वापि भिषक् सर्वम् ॥ १०१ ॥

कूर्परादिभवे शोथे यन्नास्तिद्विः प्रजायते ।

व्रणशोथहरैर्योगैर्वातयोगहरैस्तथा ॥ १०२ ॥

दुष्टव्रणेषु तेष्वेव जलौकाभिर्हरेदसृक् ॥ १०३ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः मसूरिकानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ क्षुद्ररोगनिदानमाह ।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

अथ चिकित्साः ।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् ।

शक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ २ ॥

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।

श्यामालाङ्गलिकामूर्वाकल्कैर्वापि विलेपयेत् ॥

पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥

अथ निदानमाह ।

विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् ।

प्रमण्डलां पित्तकृतां विवृतां नाम तां विदुः ॥ ४ ॥

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिङ्गिकाभिः समाचिताम् ।

इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ५ ॥

मण्डलं वृत्तमुखन्नं सरत्तं पिङ्गिकान्वितम् ।

रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्निजः ।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ ७ ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिङ्गिकामुग्रवेदनाम् ।

स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्यादन्तः प्रपाकिनीम् ॥ ८ ॥

विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
 दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ ८ ॥
 पिडिकामुत्तमाङ्गस्थं वृत्तामुग्ररुजाकरीम् ।
 सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेक्षिकाम् ॥ १० ॥
 बाहुपार्श्वसकक्षेषु कृष्णस्फोटं सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्देशेत् ॥ ११ ॥
 एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडिकां स्फोटसन्निभाम् ।
 त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

विवृतमिन्द्रवृद्धं च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
 हरिवेक्षीं गन्धनामां कक्षाविस्फोटांस्तथा ॥
 पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक् ॥ १३ ॥
 रोपयेत्सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥ १४ ॥
 सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ।
 कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥
 परिपाकगतं भित्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 नौलीपटोलयोर्मूलं जलपिष्टं घृतप्लुतम् ।
 निहन्ति लेपनाम्नं जालगर्दभजां रुजम् ॥ १६ ॥

अथ निदानमाह ।

धनामवक्त्रां पिडिकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
 श्रन्नालजौमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ १७ ॥
 यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
 पिडिकाश्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ १८ ॥
 ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
 कफानिलाभ्यां पिडिका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ १९ ॥

अथ चिकित्सांशः ।

अलजीं यवप्रख्याञ्च पनसीं कच्छपीं तथा ।
पाषाणगर्दभश्चैव पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ २० ॥
मनःशिला देवदारु कुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।
पक्वान् व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २१ ॥

अथ निदानंशः ।

गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् ।
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सांशः ।

श्लेष्मविद्रुधिकल्केन जयेदनुशयीं भिषक् ॥ २३ ॥

अथ विदारिकानिदानंशः ।

विदारिकाम्बुवहतां कक्षावङ्गणसन्धिषु ।
विदारिकामिति वदेत् सरुजां सर्वलक्षणाम् ॥ २४ ॥

अथ विदारिकाचिकित्सांशः ।

रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ।
जयेद्दिदारिकां लेपैः शिशुदेवद्रुमोज्ज्वैः ॥
नगवृत्तिकवर्षाभू विल्वमूलैरथापि वा ॥ २५ ॥
पक्वां विदार्य शस्त्रेण पटोलपिचुमर्दयोः ।
कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ॥ २६ ॥
बहु च क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ।
व्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धां ततस्तां रोपयेत्पुनः ॥
रोपणार्थं हितं तैलं कषायमधुरैः शृतम् ॥ २७ ॥
कच्छपिकां पनसिका मनेन विधिना भिषक् ।
साधयेत्कठिनानन्याच्छीथान् दीपसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

अथ शर्करावृद्धनिदानंशः ।

प्राप्य मांसं शिरां स्नायुं श्लेष्ममेदस्तथानिलः ।

ग्रन्थि' करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ २९ ॥

स्रवत्यास्रावमनिलस्तत्र वृद्धिं गतः पुनः ।

मांसं विशोथ्य ग्रथितां शर्करां जनयत्यतः ॥ ३० ॥

दुर्गन्धिं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।

स्रवन्ति रक्तां सङ्घसा तं विन्द्याच्छर्करावुदम् ॥ ३१ ॥

अथ शर्करावुदचिकित्साभाह ।

मेदोऽवुदविधानेन साधयेच्छर्करावुदम् ॥ ३२ ॥

कच्छा विचर्चिका पामालसकाः कुष्ठलिङ्गकाः ।

कुष्ठरोगोक्तविधिना एतांस्तद्वदुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

लेपश्च शस्यते सिकथयताह्वागौरसर्षपैः ।

वचादार्वीसर्षपैर्वा तैलं वा नक्तमालजम् ॥

सारतैलमथाभ्यङ्गं कुर्वीत कटुकैः शृतम् ॥ ३४ ॥

अथ तिलकालकनिदानभाह ।

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जन्तुमणिस्तु सः ॥ ३५ ॥

श्वेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ।

माषवत् कृष्णमुत्सन्नं मनिलाभ्याषमादिभेत् ॥ ३६ ॥

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि वा ।

वातपित्तकफोद्वेके तान्विन्द्यात् तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

चर्मकोलं जन्तुमणिं माषकांस्तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दह्येत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ ३८ ॥

अथ निदानभाह ।

शास्त्रलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।

जायन्ते पिङ्गका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ ३९ ॥

महदा यदि वात्यं स्वाच्छ्रावं वा यदि वा सितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ४० ॥
 क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
 मुखमागम्य सहसा मण्डलं विस्फुरत्यतः ।
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ४१ ॥
 कृष्णमिव गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४२ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

युवानपिङ्कान्यच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः ।
 शिराव्यधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥ ४३ ॥
 अङ्गुलस्य चतुर्भागे मुखलेपो विधीयते ।
 मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ।
 स्थितिकाले च शुष्कत्वं शुष्को दूषयति त्वचम् ॥ ४४ ॥

इति मुखलेपमात्रम् ।

रोध्रधान्यवचालेपः तारुण्यपिङ्कापहः ।
 तद्वदगोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ४५ ॥
 मिढार्यकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
 वमनञ्च निहन्त्याशु पिङ्कां यौवनोद्भवाम् ॥ ४६ ॥
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
 लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ ४७ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
 वटाङ्गुरमसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ ४८ ॥
 व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिरैश्च शशस्य च ।
 व्यङ्गे मञ्जिष्ठया कुर्यात् लेपनं मधुसंयुतम् ॥ ४९ ॥
 तिलतैलं प्रतिमर्षात् त्रिसप्ताहात् कृताभवम् ।
 नश्यन्ति चण्डपिङ्काः पयोत्या इव घर्मतः ॥ ५० ॥
 मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोशक्तो रसः ।
 मुखकान्तिकरो लेपः पिङ्का व्यङ्गकालजित् ॥ ५१ ॥

परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।
 मुखकमलकान्तिकारी पिङ्कान् तिलकालकान् जयति ॥ ५२ ॥
 त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिंशपा चैभिः ।
 कल्पितमुद्धर्तनं वै न्यच्छव्यङ्गापहं सिद्धम् ॥ ५३ ॥
 अर्कचौरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपनात् ।
 मुखकार्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ ५४ ॥
 गोमयस्य रसः सर्पिः मातुलुङ्गं मनःशिला ।
 मुखस्य वर्णकरणं तिलकालकनाशनम् ॥ ५५ ॥
 वटस्य पाण्डुपत्राणि मालतीरक्तचन्दनम् ।
 कुष्ठं कालीयकं लोघ्नमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 युवानपिटिकानान्तु व्यङ्गानाञ्च विनाशनम् ।
 मुखं पद्मनिभं कुर्यात् नीलिकादिविवर्जितः ॥ ५७ ॥
 यवान् सर्जरसं लोघ्नमुशीरं चन्दनं मधु ।
 घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्वीलेपनम् ॥ ५८ ॥
 तदभ्यङ्गान्निहन्त्याश्च नीलिकां व्यङ्गद्रूपिकाम् ।
 मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ ५९ ॥
 कालोयकोत्पलाऽमयदधिसरवरास्थिमध्यफलनीभिः ।
 लिप्तं भवति हि बदनं शाश्वतं सप्तरात्रेण ॥ ६० ॥
 रत्नोन्नतशर्वरीद्वयमञ्जिष्ठागैरिकाङ्गवस्तिपयः ।
 सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यच्छरदिन्दुविम्बवद्भि भाति ॥ ६१ ॥
 प्रियङ्गुचन्दनं लोघ्नं कुष्ठं पाण्डुवटच्छदम् ।
 कालीयकान्वितं लेपात् कुर्याच्चन्द्रनिभं मुखम् ॥ ६२ ॥
 हरिद्राद्वययष्ट्याङ्गकालियककुचन्दनैः ।
 प्रपीणुरीकमञ्जिष्ठा पद्मकं कुष्ठकुङ्कुमम् ॥ ६३ ॥
 कपित्थतिन्दुकप्लवटपत्रैः पयोऽन्वितैः ।
 पाचयेत् कल्कितैरेतैस्त्रैलं वाभ्यञ्जने चरेत् ॥ ६४ ॥

विप्लवं नीलिकाव्यङ्गतिलकाम्मुखदूषिकान् ।

नित्यसेवी जयेत् चिप्रं मुखं कुर्यान्मनोहरम् ॥ ६५ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

मञ्जिष्ठाकेशरं लाक्षा सर्षपालोध्रचन्दनम् ।

प्रपीण्डरीकं मधुकं पतङ्गं गैरिकं वचा ॥ ६६ ॥

कर्पासास्थिशिलामञ्जकपैः कल्केर्वयोऽन्वितैः ।

पचेत्तैलस्य कुडवं मञ्जाक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेऽवतारिते दद्यात् मधूच्छिष्टं द्विरंशकम् ।

स्रचयेन्मुखमेतेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ६८ ॥

पिङ्कास्तेन शाम्यन्ति तिलका व्यङ्गकालिकाः ।

मुखकार्णार्जन्तुमणि पद्मिनीकण्टकास्तथा ।

मञ्जिष्ठाद्यमिदं तैलं मुखवर्णप्रसाधनम् ॥ ६९ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्यं तैलम् ।

मधूकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कल्केः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा चन्दनोत्पलकेशरैः ॥ ७० ॥

कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।

अभीरुनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमर्चितम् ॥ ७१ ॥

इति कनकतैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं मुशीरं चन्दनोत्पलम् ।

गोरोचना हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥ ७२ ॥

पतङ्गं शारिवालोध्रं कुष्ठं गैरिककेशरम् ।

स्वर्णमाक्षीप्रियङ्गुश्च कालीयं रक्तचन्दनम् ॥ ७३ ॥

एतैरक्षसमैर्भागैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

अभ्यङ्गो राजपद्मीभ्यां ये चाभ्ये धनिनो नराः ॥ ७४ ॥

तिलकापिङ्काव्यङ्गनीलिकामुखदूषिकाः ।

शर्कराश्च शरीरस्य दुग्धयाश्च विसर्पणम् ॥ ७५ ॥

नाशयत्याश जनयेद्रूपञ्चापि मनोरमम् ।

पद्मकेशरवर्णाभं मुखं भवति कान्तिमत् ॥ ७६ ॥

इति कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डु कण्डूरम् ।

पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पद्मिनीकण्टके रोगे कूर्दयेन्निम्बवारिणा ।

तेनैव मिद्धं सक्षौद्रं सर्पिष्यातुं प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥

निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुसहर्त्तनं हितम् ॥ ७९ ॥

अथ पाददारौनिदानमाह ।

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।

पादयोः कुरुते दारौं सरूजां तलसंश्रिताम् ॥ ८० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पाददार्थ्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशीधिनीम् ।

संहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ।

मधूच्छिष्टवसामज्जो घृतैः चारविमिश्रितैः ॥ ८१ ॥

सर्जाहसिन्धूद्भवयोस्त्र्यं मधुघृताप्लुतम् ।

निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ ८२ ॥

मधुसिक्थकसैन्धवघृतगुडमहिषाख्यसालनिर्यासैः ।

गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ ८३ ॥

खाखसजालौमुस्तकहविषा संलिप्य चरणमतिबहुशः ।

संमृदय नयति नाशं पादस्फुटनाह्वयं रोगम् ॥ ८४ ॥

उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकर्कारुर्कैर्कारुकभस्मतोयैः ।

तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत्पाददारौं विनिहन्ति लेपात् ॥ ८५ ॥

इत्युपोदिकाद्यं तैलम् ।

उन्मत्तकस्य नीरेण माणकक्षारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्वस्तु शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ८६ ॥

इति उन्मत्ततैलम् ।

अथ निदानमाह ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कौलवदुस्तन्नो जायते कदरस्तु तत् ॥ ८७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

देहात्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ ८८ ॥

अथ निदानमाह ।

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनाम् ।

कुरुते दाहपाको च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

चिप्यं शोणितमोक्षेण शोधनैश्चाप्युपाचरेत् ।

गतोष्माणं तथा चैनमुष्णाब्जुपरिषेचितम् ॥ ९० ॥

शस्त्रेणापि यथा योगमुत्कृत्य स्नावयेद् व्रणम् ।

व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ॥ ९१ ॥

शिलातेजोवती चैव रोचनाच रसाञ्जनम् ।

कल्कैरेतैरम्बुपिष्टैः शोधयित्वा व्रणञ्च तत् ॥ ९२ ॥

हरिद्रागुल्मकालीयकल्कैश्च सरसाञ्जनैः ।

मिश्रेण तिलतैलेन ततस्तु रोपयेद् व्रणम् ॥ ९३ ॥

टाडिमजकुसुमधन्वयासाभयाश्लक्ष्णचूर्णिता क्षिप्ता ।

नखकोटिपूतिभागं शमयति च शूलं तत्क्षणतः ॥ ९४ ॥

अन्तर्धूमनिदग्धस्य हरितालान्वितस्य च ।

तण्डुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ ९५ ॥

उद्धृत्य कोणात्समुपास्य कल्कं सिक्तं नखं पूयत्वगस्थिमज्जः ।

तैलप्रदानात्सततं नखाश्च रोहन्ति शुद्धा विगतामयाश्च ॥ ९६ ॥

स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेऽभयाम् ।

पिष्ट्वा तज्जनेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ ८७ ॥

अथ निदानमाह ।

तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं परुषं भवेत् ॥ ८८ ॥

त्वान्तरे च ।

अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।

भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलिरमिति संज्ञितम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मविद्रुधिकल्केन कुनखं समुपाचरेत् ॥ १०० ॥

नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन न शाम्यति ।

कुनखञ्चेत्तदा भ्रान्तः शैलोऽपि प्लवते जले ॥ १०१ ॥

काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितैः ।

अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ॥ १०२ ॥

इति कुनखोपक्रमः ।

अथ निदानमाह ।

क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरी पादौ कण्डूटाहरुजान्वितौ ।

दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसन्तं विभावयेत् ॥ १०३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पादौ सिक्कारणालेन लेपनं त्वलसे हितम् ।

कल्कैः कृतैर्निम्बतिल शिलाकासीसरोचनैः ॥ १०४ ॥

लाक्षाभयारसालेपः कार्य्यं वा रक्तमोक्षणम् ॥ १०५ ॥

वृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।

शिलारोचनकाशीस चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ १०६ ॥

करञ्जबीजं रजनी काशीसं पद्मकं मधु ।

रोचनाहरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ १०७ ॥

अथ निदानमाह ।

अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्धनि ।

कफासृक् क्षमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम् ॥ १०८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अरुंषिकां जलौकाभिर्ग्राहयेद्बहुशो भिषक् ।

प्रक्षालयेन्मुहुस्तत्र सैन्धवक्त्राथवारिभिः ॥ १०९ ॥

अरुंषिकायां रुधिरेश्वसित्ते शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ।

निम्बाम्बुसित्ते शिरसि प्रलेपो देयोऽश्ववर्चो रससैन्धवाभ्याम् ॥ ११० ॥

मुहुर्मुहुस्ततो लिम्पेत् पटोलारिष्टवासकैः ।

खदिरारिष्टजम्बूनां त्वग्निर्वा मूत्रसंयुतैः ॥ १११ ॥

कुटजत्वक् च लवणं सम्प्रपिष्टं प्रलेपयेत् ।

गोशक्तद्रसपिष्टं वा तालमूलं प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

निम्बोदकेन लवणैः प्रलेपोऽश्वशक्तद्रसैः ॥ ११३ ॥

पुराणमथ पिण्याकं पुरौषं कुकुटस्य च ।

मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शौघ्रं हन्यादरुंषिकाम् ॥ ११४ ॥

कपालभृष्टकुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।

अरुंष्यां लेपनं क्लेददाहसज्ज्वरनाशनम् ॥ ११५ ॥

सुहृत्कंदुग्धधत्तूरपत्रं मूत्रविमिश्रितम् ।

लेपनं तैलसंयुतं हितं कण्डूशिरोव्रणे ॥ ११६ ॥

मुण्डयित्वा शिरः पूर्वं क्रियामेतां प्रयोजयेत् ॥ ११७ ॥

हरिद्राहयभूनिम्ब त्रिफलारिष्टचन्दनैः ।

एतत्तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ११८ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

सुह्री सुपरशक्त्रि शालिपर्णजमृत्तिका ।

एतेषां पलिकान् भागान् कर्षं स्यात् केशभस्मतः ॥ ११९ ॥

शफरीं विंशतिं तथात्तावतीं माक्षिकां क्षिपेत् ।

अरुंधिकां माशयति जयेद् दुष्टव्रणानपि ॥ १२० ॥

नखदन्तक्षतोत्पन्नान् विच्छिन्नांश्च विसर्पिणः ।

अत्यन्तपूयबहुला अस्त्रावाः कुपिताश्च ये ॥ १२१ ॥

स्रक्क्षणाच्छोषयेत् ग्रीष्मं पल्लवाभोरुहान् यथा ।

शोधयेद्रोपयेच्चैव यथातिष्ठितभोजिनः ॥ १२२ ॥

इति क्षुद्राद्यं तैलम् ।

मांसीस्वरससंसिद्धं कटुतैलं चतुष्पलम् ।

मनःशिला तथा मांसं राजीयश्च सगन्धकम् ॥ १२३ ॥

शाणमात्रैस्तदभ्यङ्गाद्वन्धवश्यमरुंधिकाम् ।

पामां विचर्चिकाश्चैव तथान्याच्छिरसो व्रणान् ॥ १२४ ॥

इति मांसीतैलम् ।

इन्द्रमुक्तविधिना तैलेनानेन वा जयेत् ।

अथ निदानमाह ।

दारुणा कण्डूरा रुक्षा केशभूमिष जायते ।

कफमारुतकोपेन विद्याहारुणकं भिषक् ॥ १२५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां खिन्नां ललाटजाम् ।

अवपीडिशिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ॥ १२६ ॥

कोद्रवाणां दणक्षारपानीयं परिधावने ॥ १२७ ॥

कार्थो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ।

प्रियालबीजमधुककुष्ठमाघैः ससैन्धवैः ॥ १२८ ॥

नीलोत्पलस्य किञ्चल्स्कं धात्रीफलसमन्वितम् ।

यष्टीमधुकसंयुक्तं प्रलेपाहारुणं जयेत् ॥ १२९ ॥

गुग्गाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन वा ।

कण्डूदारुणहृत्कुष्ठकपालाध्याधिमाशनम् ॥ १३० ॥

इति गुग्गातैलम् ।

कौचकानां पलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

सगोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपालव्याधिनाशनम् ॥ १३१ ॥

इति कौचकाद्यं तैलम् ।

चित्रकं दन्तीमूलञ्च कोशातकौसमन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदद्दुविनाशनम् ॥ १३२ ॥

इति चित्रकाद्यं तैलम् ।

भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि लोहपुरीषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पचदारुणहारि कुञ्चितकेशघ्ननस्थिरकारि ॥ १३३ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

अथ निदानमाह ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातिन सह मूर्च्छितम् ।

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ १३४ ॥

रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।

तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुण्येति च विभावयेत् ॥ १३५ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

इन्द्रलुप्ते शिरां मूर्ध्नि स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।

कल्कैः समरिचेर्दिग्धाच्छिलाकाशीसतुत्यकैः ॥ १३६ ॥

कुटन्नादादारुकल्कलेपनं वा प्रशस्यते ॥ १३७ ॥

तिक्तापटोलीपत्रस्वरसे घृष्टा शमं याति ।

चिरकालजापि रुद्धा नियतं दिनत्रयादेव ॥ १३८ ॥

अवगाढपदं वापि म्रक्षयित्वा पुनः पुनः ।

गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ १३९ ॥

इन्द्रलुप्तापहो लेपान्धुना वृहतीरसः ।

गुञ्जामूलफलं वापि भस्मातकरसोऽपि वा ॥ १४० ॥

गुञ्जापत्रं विषं तैलं तिला मधुककाञ्चिकम् ।

प्रतन्त्रनेन नो केशा लेपाद्रोहन्ति चाहुतम् ॥ १४१ ॥

गोक्षुरं तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी ।
 शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥ १४२ ॥
 हस्तिदन्तमर्षीं कृत्वा आजं क्षीरं रसाञ्जनम् ।
 लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥ १४३ ॥
 मधुकन्दीवरं मृद्वी तैलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ।
 अचिराद्भवन्ति केशा दृढमूलायता ऋजवः ॥ १४४ ॥
 चतुष्पदानां त्वग्रोमनखशृङ्गास्थिभस्त्रभिः ।
 तैलाक्ता केशभूमिश्चावृत्ता केशयुता भवेत् ॥ १४५ ॥
 शीर्ष्यत्सु वापि केशेषु बहुशो व्यधयेच्छिराम् ।
 मूर्ध्नि तैलं प्रकुर्वीत नस्यकर्मविरचनैः ॥ १४६ ॥
 मानतीकरवीराग्निनक्तमालैर्विपाचितम् ।
 तेलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तहरं परम् ॥ १४७ ॥
 सुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
 आजमूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥ १४८ ॥
 सिद्धार्थकं तीक्ष्णगन्धागर्भं दत्त्वा विपाचितम् ।
 वङ्गिना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥ १४९ ॥
 कूर्मपृष्ठसमानापि रूक्षा या रोमतस्करी ।
 दिग्धा सानेन जायेत ऋक्षशरीरलोमशा ॥ १५० ॥

इति सुहृदादिखालित्यङ्गरं तैलम् ।

तैलं मयष्टीमधुकैः क्षीरे च त्रैफलैः शृतम् ।
 नखे दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ ॥ १५१ ॥

इति यष्टीमधुकायं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

क्रोधशोकश्मक्ततः शरीरोष्माशिरोगतः ।
 पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ १५२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

धात्रीफलं हयं पथ्ये द्वे तथैकां विभीतकीम् ।
लोहचूर्णस्य कर्षन्तु दशार्धं श्रुतमज्यतः ॥ १५३ ॥
पिष्ट्वा लोहमये पात्रे स्थापयेदुषितं निशाम् ।
लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत् ॥ १५४ ॥
अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ।
स्थितमिच्छुरसे मासं समूलं पलितं जयेत् ॥ १५५ ॥
लोहमलामलकल्कैः सजयाकुसुमेनरैः सदास्त्रायी ।
पलितानीह न पश्यति गङ्गास्त्रायीव नरकाणि ॥ १५६ ॥
त्रिफला नीलिकापत्रं लोहभृङ्गरजः समम् ।
आविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णोकरणमुत्तमम् ॥ १५७ ॥
निम्बस्य बीजानि हि भावितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य ।
तेलञ्च तेषां विनिहन्ति नस्यात् दुग्धान्नभीक्तुः परितं समूलम् ॥ १५८ ॥
इति निम्बबीजतैलम् ।

केतकं भृङ्गनीलीका पार्थपुष्पं सवीजकम् ।
महचरं तिलाः कृष्णाः पिण्डीतकमयो रजः ॥ १५९ ॥
अमृता चोत्पलं श्यामा त्रिफलापञ्चकर्दमैः ।
कल्कैरेभिः पचेत्तैलं त्रिफलाक्वाथमार्कवैः ॥ १६० ॥
अकालपलितं हन्ति नाशयेदुपजिह्विकाम् ।
केशाश्च तेन जायन्ते स्निग्धाद्याञ्जनसन्निभाः ॥ १६१ ॥
इति केतकादितैलम् ।

अञ्जनं मधुकं श्यामा तार्क्ष्यजं शारिवोत्पलम् ।
त्रिफला नीलिकापत्रं काशीसं मुस्तकं तिलाः ॥ १६२ ॥
आस्त्रास्थि तालपत्रञ्च फलं विभीतकस्य च ।
जम्बुआर्जुनपुष्पाणि कूर्मपित्तं सतुल्यकम् ॥ १६३ ॥
शिंशपा भूतकेशी च मार्कवश्च त्रिकण्टकम् ।

पृथक्कर्षसमान् भागान् तथा लोहरजः समम् ॥ १६४ ॥
 तैलप्रस्थमजाक्षीरं धात्रीभृङ्गरसाढकम् ।
 अक्षकस्य रसस्यापि लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ १६५ ॥
 पक्वं तस्मिन् भाण्डस्थं शिरसोऽभ्यङ्गनस्ययोः ।
 यत्नेन योजयेत्तैलं वराङ्गे विनिपातयेत् ॥ १६६ ॥
 पतन्ति विन्दवो यत्र कृष्णं तदुपजायते ।
 भवन्ति कुटिलाः शीघ्रं कचाः पट्पदकोपमाः ॥ १६७ ॥
 खालित्यं पलितञ्चैव इन्द्रलुप्तञ्च नाशयेत् ।
 मध्यं चक्षुष्यमायुष्यं बलवर्णकरं परम् ।
 नीलपिण्डितिविख्यातं विश्वामित्रेण पूजितम् ॥ १६८ ॥

इति नीलविन्दुतैलम् ।

काश्मर्यार्जुनजम्बू सहचरकुसुमानि चूतफलमध्यम् ।
 पिण्डीतकफलत्रिफलातैलस्य फलाष्टकं विपाचयेत् ॥ १६९ ॥
 दत्त्वा पयश्चतुर्गुणं मम्बुभृङ्गस्य मधुकफलरसमिश्रम् ।
 सिद्धेन तेन दिग्धा भवन्ति धवलाप्यलिकुलनिभाः ॥ १७० ॥
 कुन्देन्दुशङ्खधवलैश्चितमपि केशैः शीघ्रं मासेन ।
 अञ्जनभृङ्गश्यामं भवति सदा नस्यतोऽद्भुतम् ॥ १७१ ॥

इति काश्मर्यायं तैलम् ।

काश्मर्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकीनाञ्च मूलं
 मायशूर्णे सभृङ्गं त्रिफलजलयुतं तैलमभिः पचेद्यः ।
 तत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकम्
 किंशः काशप्रकाश भ्रमरकुलनिभा मन्त्राणादेव भान्ति ॥ १७२ ॥

इति केशरजनतैलम् ।

केतकी त्रिफला दार्वी तत्फलं सदनत्वचः ।
 पाश्चात्यमञ्जुकुष्ठञ्च तिला भृङ्गरसोऽञ्जनम् ॥ १७३ ॥
 पिण्डीतकमयशूर्णं नीलीपङ्कञ्च पञ्चजम् ।

कल्कैरेतैः पचेत्तैलं वचाभृङ्गरसेन तु ॥ १७४ ॥

शिरोऽभ्यङ्गाग्रणश्यन्ति दारुणं चेन्द्रलुप्तकम् ।

अकालपलितं कण्डू लूतिकां दद्रुमेव च ॥ १७५ ॥

करोति कुञ्चितान् केशान् भ्रमरोदरसन्निभान् ।

केतकाद्यमिदं नाम्ना विदेहादिप्रकीर्तितम् ॥ १७६ ॥

इति केतकाद्यं तैलम् ।

शिखिपित्तविशाम्नास्थि मद्यन्त्यञ्जनोत्पलैः ।

मनीलभृङ्गकाशीसैस्तुक्रै तैलं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥

लोहभाग्डे स्थितं मासमकालं पलितं जयेत् ॥ १७८ ॥

इति मयूरपित्ताद्यं तैलम् ।

क्षीरात्ममार्कवरसाहिप्रस्थं मधुके पले ।

विपचेत्तैलकुडवं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ १७९ ॥

इति मधुकैतलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिपलीचन्दनोत्पलैः ।

सिद्धं धातौरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनन वा ।

सर्वान् मूर्धगतान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ १८० ॥

इति प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ १८१ ॥

सप्ताहाद्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।

तामग्निरोहिणीं विद्यात् असाध्यां सान्निपातिकीम् ॥ १८२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।

रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्रक्तमोक्षं विरूक्षणम् ।

शरीरस्य च संशुद्धिस्तां त्यजेद्दधिंतां पुनः ॥ १८३ ॥

अथ निदानसाह ।

ग्रीवां सकक्षां करपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।

प्रस्थिः सवल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ १८४

पुंस्वरनेकैः सुततोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।

वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्पत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ १८५

अथ चिकित्सासाह ।

शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं चाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।

विधानेनावुर्दक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ १८६ ॥

वल्मीकन्तु भवेद्यस्य नातिवृद्धस्य मर्मजम् ।

तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्विषक् ॥ १८७ ॥

कुलत्यकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन वा ।

आरग्वधस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ १८८ ॥

श्यामामूलैः सपल्लैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।

सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैर्वा भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ १८९ ॥

पक्वं वातं विजानीयाद् गताः सर्वा यथाक्रमम् ।

अभिज्ञाय ततश्चिक्त्वा प्रदहेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९० ॥

मंशोध्य दुष्टमांसांनि क्षारेण प्रतिसारयेत् ।

व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९१ ॥

मनःशिलालभक्षातसूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः ।

जातिपल्लवतक्रैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥ १९२ ॥

वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बहुक्षिद्रं बहुव्रणम् ।

पाणिपादोपरिष्ठात्तु क्षिद्रेर्बहुभिरावृतम् ।

वल्मीकं यत्सशोफं स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता ॥ १९३ ॥

इति मनःशिलायं तैलम् ।

अथ निदानसाह ।

प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदो वह्निः ।

रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ १८४ ॥

अथ चिकित्साभाङ्गः ।

गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं रोहयेद्यन्नाद् गव्यं सच्छिद्रचर्मणा ॥ १८५ ॥

पद्मिनीकोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १८६ ॥

गुदञ्च गव्यवसया म्रक्षयेदसक्तन्नरः ।

दुष्प्रवेशो गुदभ्रंशो विशल्याशु न संशयः ॥ १८७ ॥

मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।

सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवास्त्रेदयेत् गुदम् ॥ १८८ ॥

वृक्षाम्लानलचाङ्गेरी विस्त्रं पाठा यवायजम् ।

तक्रेण शीलयेत्पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ॥ १८९ ॥

मूषिका कुङ्कुमं मांसं चित्रकस्य पत्रं तथा ।

दशमूलपलानाञ्च पत्रं भस्मातकस्य च ॥ २०० ॥

त्रिफलायाः पलञ्चैषां कल्कं दत्त्वा चतुर्गुणे ।

क्षीरे तैलं पचेत्प्रस्थमभ्यङ्गाच्च प्रशाम्यति ॥ २०१ ॥

गुदनिःसरणं शूलं दुष्टव्रणविशोधनम् ।

मूषकाद्यमिदं तैलं क्षणाद्वेयेण पूजितम् ॥ २०२ ॥

इति मूषकाद्यं तैलम् ।

मूषिकामांसकुङ्कुमं दशमूलं पलोन्मितम् ।

चित्रस्य द्वे पले वापि निष्काप्याष्टगुणेऽश्वसि ॥ २०३ ॥

पादशेषेण तेनैव तैलप्रस्थं पयः समम् ।

जीवनीयप्रतिवापं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ २०४ ॥

अभ्यङ्गान्नाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ।

भगन्दरं गुदे शूलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २०५ ॥

इति द्वितीयमूषकाद्यं तैलम् ।

निरम्बं मूषिकं पक्का पञ्चमूलपयोयुतम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं गुदभ्रंशहरं परम् ॥ २०६ ॥

तुल्यमंशं समादय पञ्चमूलाब्जमांसयोः ।

क्षीरपाकविधानेन विपाच्यैतत्समाहितः ।

पञ्चाद्वातहरैः कल्कैः पक्तव्यं मूषकादिकम् ॥ २०७ ॥

इति तृतीयमूषकाद्यं तैलम् ।

मूषकाणां पलशतं जलद्रीणे विपाचयेत् ।

पादशेषे पचेत्तैलं दुग्धं तैलचतुर्गुणम् ॥ २०८ ॥

मूषिकाणां शिरः कल्कं वस्तावभ्यञ्जने हितम् ।

गुदनिःसरणे शूले रक्तस्रावे च तद्धितम् ॥ २०९ ॥

इति चतुर्थमूषकाद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

सदाहो रक्तपथ्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।

कण्डूमान् ज्वरकारौ च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ २१० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्षपरजनीकल्कस्तालमूलीमंयुतो लेपात् ।

शमयति शूकरदंष्ट्रं पिडिकादाहान्वितं पुंसाम् ॥ २११ ॥

भङ्गराजस्य मूलस्य रजन्या सहितस्य च ।

चूर्णञ्च सहसा लेपादराहद्विजनाशनम् ॥ २१२ ॥

रजनौमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम् ।

हन्ति विसर्पं लेपादराहदशनाह्वयं घोरम् ॥ २१३ ॥

सूर्यावर्त्तजटां सूर्यवारिणोत्पाद्य बुद्धिमान् ।

पिष्ट्वा भङ्गाब्जना लेपादराहद्विजनाशनम् ॥ २१४ ॥

विमर्षाक्तः प्रतीकारः कार्यः शूकरदंष्ट्रयोः ॥ २१५ ॥

मूलकवोजमुष्णं चोन्मत्तकदलानि तु ।

सूर्यावर्त्तशुकाख्याश्च मेध्यावीरसपाचितम् ॥ २१६ ॥

तैलं मेध्याविकं नाम वराहहिजनाशनम् ।

कण्डूकुष्ठप्रशमनं कृच्छ्रं दद्रुविनाशनम् ॥

बलवर्णकरश्चैव कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ २१७ ॥

इति मेध्याविकतेजसम् ।

अथ निदानमाह ।

मर्दनात्पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ।

मेदूचर्मं यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ २१८ ॥

तदा वातोपसृष्टत्वाच्चर्मं तत्परिवर्तते ।

अवेदनः सदाहस्य पाको वर्धति चासक्तत् ॥ २१९ ॥

मणेरधस्तात् कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।

परिवर्त्तिकेति तां विद्यात् मरुजां चार्त्तिसम्भवाम् ॥

सकण्डू कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ २२० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

परिवर्तीं घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत् ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नेः माल्वनादिभिः ॥ २२१ ॥

ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मं वेशयेत्पीडयेन्मणिम् ।

प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहनेः ॥ २२२ ॥

दद्याद्वातहरान् वस्तीन् स्निग्धान्यद्धानि भोजयेत् ॥ २२३ ॥

अथ निदानमाह ।

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्वलाङ्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।

हस्ताभिवातादथवा चर्मण्युदत्तते बलात् ॥

यस्यावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ २२४ ॥

वातात्परुषा रूक्षाभा सूक्ष्मा कृष्णा रूगन्विता ।

पित्ताक्षपीता रक्ताभा दाहदृष्णासमन्विता ।

श्लेष्मिकी कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना ॥ २२५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्नेहस्वेदैस्तथैवेनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ २२६ ॥

अथ निदानसाह ।

वातोपसृष्टे मेढ्रे च चर्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चर्मोपनक्षस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ २२७ ॥
निरुद्ध प्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकाशं विद्यात्सरुजं वातसम्भवम् ॥ २२८ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहौमुभयतो मुखौम् ।
दारवीं वा जतुकतां सष्टतां वा प्रवेशयेत् ॥ २२९ ॥
परिषिञ्चेदसां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।
चुक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥ २३० ॥
ब्रह्मात् स्थूलपरां सम्यङ्नाडीं मार्गं प्रवेशयेत् ।
स्रोतः प्रवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
भित्वा वा सेवनीं सुक्ता सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥ २३१ ॥

अथ निदानसाह ।

वेगसम्भारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्महारं करोति च ॥ २३२ ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कच्छ्रेण पुरोधं तस्य गच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधि मेनं विन्द्यात् सुदुस्तरम् ॥ २३३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरेः हितः ।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रमः कार्थ्यो विजानता ॥ २३४ ॥

अथ निदानसाह ।

शक्नुतसमायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।

स्निग्धेवास्त्राप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ २३५ ॥
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
 एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ २३६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ततः संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ॥ २३७ ॥
 त्रिफलाखदिरकाद्यैर्व्रणानां धावनं सदा ।
 शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपः कार्थ्योऽहिपूतने ॥ २३८ ॥
 कण्डू रक्तोत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।
 करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ॥ २३९ ॥
 कासीशरोचना तुल्य हरितालरसाञ्जनैः ।
 अस्त्रपिष्टैः प्रलेपोऽयं व्रणकण्डूहिपूतने ॥ २४० ॥
 पटोलपत्रत्रिफला रसाञ्जनविपाचितम् ।
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रमप्यहिपूतनम् ॥ २४१ ॥

इति पटोबधृतम् ।

अथ निदानसाह ।

स्नानोत्सादनह्योनस्य मलो वृषणसंस्थितः ।
 यदा प्रकृियते स्वेदात्कण्डू जनयते तदा ॥ २४२ ॥
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
 प्राहुर्वृषणकण्डुं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ २४३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

भिषक् वृषणकण्डुं तु चिकित्सेत्पामरोगवत् ।
 अहिपूतननिर्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥ २४४ ॥
 सर्जाह्वकुष्ठसैन्धव सितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।
 उद्वर्त्तनेन नियतं शमयति वृषणकण्डूतिम् ॥ २४५ ॥

अथ निदानसाह ।

समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितम् ॥ २४६ ॥

कटुकापालिकामूलं पृथीकं सैन्धवं तथा ।

शम्बूकेन श्लक्ष्णपिष्टं चर्मकीलकनाशनम् ॥ २४७ ॥

प्रायेण क्षुद्ररोगेषु शस्त्रक्षारानलक्रिया ।

लेपनं शोणितस्रावमिति सामान्यसंग्रहः ॥ २४८ ॥

इति वक्रसेनसङ्कलितः क्षुद्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मुखरोगनिदानमाह ।

मुखरोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु च ।

तत्र चायतनान्योष्ठौ दन्ता दन्तासनं तथा ॥ १ ॥

तालु कण्ठश्च जिह्वा च मुखं सर्वञ्च सप्तमम् ॥ २ ॥

आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।

मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ ३ ॥

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।

दाह्येते परिपार्थ्येते चोष्ठौ मारुतकोपतः ॥ ४ ॥

चोयते पीडिकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः ।

मदाहपाकपीडिकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ५ ॥

मवर्णाभिस्तु चोयेते पीडिकाभिरवेदनौ ।

भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥ ६ ॥

मक्तु कृष्णौ मक्तुत्पोतौ मक्तुच्छेती तथैव च ।

मन्निपातेन विज्ञेयावनेकपीडिकान्वितौ ॥ ७ ॥

खर्जूरफलवर्णाभिः पीडिकाभिर्निपीडितौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ८ ॥

मांसदुष्टौ गुरु स्थूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।

कमयश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ९ ॥

मर्पिर्मण्डप्रतिकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरु ।

स्वच्छं स्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥

तयोव्रणं न संरोहेन्मृदुत्वं न च गच्छति ॥ १० ॥

ओष्ठौ पर्यवदीर्यन्ते पात्येते चाभिधाततः ।

ग्रथितौ च तथा स्याता मोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सासाधः ।

मुखदन्तमूलदशनच्छेदेषु रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसक्तद्रुधिरं विस्त्रावयेद् दुष्टम् ॥ १२ ॥

स्नेहांस्तथोष्णान् परिषेकलेपान् घृतस्य पानं रसभोजनञ्च ।

अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनानि चोष्ठे विदध्यात्पवनाभिभूते ॥ १३ ॥

चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिद्युतेन च ।

वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥ १४ ॥

मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरं हितम् ।

स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसायनमिहैष्यते ॥ १५ ॥

तैलं घृतं सर्जरसं ससिक्थं रास्त्रागुडं सैन्धवगैरिकञ्च ।

पक्वं समांशं दशनच्छेदानां त्वग्भेदहन्तृ प्रवदन्ति लेपम् ॥ १६ ॥

श्रीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च ।

यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १७ ॥

वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पान रसभोजनञ्च ।

श्रीतान् प्रदेहान् परिषेचनञ्च पित्तापमृष्टेऽधरेषु कुर्यात् ॥ १८ ॥

रक्तपित्तोपघातोत्थे जलौकाभिरुपाचरेत् ।

पित्तविद्रुधिवच्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥ १९ ॥

शिरोविरेचनं धूमं स्वेदः कवल एव च ।

हृतं रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठपाके कफात्मके ॥ २० ॥

त्रिकटुस्वर्जिकाक्षारः क्षारश्च यवशूकजः ।

क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ २१ ॥

शूलं विवर्णं सलसीकमोष्ठं सकण्डूरं तीव्ररुजं प्रवातम् ।

लिखेच्च फेनद्विपलासबालैर्निष्पीड्य वातक्षतसारणे वा ॥ २२ ॥
 जीवन्तिककल्कं पयसा समांशं तैलं विपक्त्वा मधुना विमिश्रम् ।
 गोष्ठास्ययोः सर्जरसाष्टभागं व्रणं निहन्त्यात् सकृदेव लेपात् ॥ २३ ॥
 मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
 प्रियङ्गुत्रिफलालोघ्नं सक्षौद्रं लेपने हितम् ॥ २४ ॥
 हितञ्च विफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।
 एतद्दोषप्रकोपाणां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ॥ २५ ॥
 खिन्नं क्षतोष्ठमुल्लिख्य पीडयेत् सुसमाहितः ।
 शतधीतघृताभ्यक्तं दद्यात्कवलिकाकृते ॥ २६ ॥
 क्लिन्नव्रणे च तत्सर्वं त्यक्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥

इत्योष्ठगतदोषोपक्रमः ।

अथ सामान्यमुखरोगलक्षणमाह ।

मुखामये मारुतजेतु शोषकार्कश्यरौच्याणि चक्षुरजश्च ।
 कृणारुणं निष्पृतनं सशैत्यं प्रस्यन्दनं स्रंसनतोददाहाः ॥ २७ ॥
 दृष्णाज्वरस्फोटकदाहपाका धूमायनं चास्यविदीर्णता च ।
 पिताक्षमूर्च्छा विविधा रुजश्च मुखं च पीतारुणवर्णयुक्तम् ॥ २८ ॥
 कण्डूगुरुत्वं सितवज्जलत्वं स्नेहोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेके ।
 शूलशर्नं दालनभावतन्द्रा रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥ २९ ॥
 हिदोषलिङ्गानि भवन्ति यत्र हिदोषजो वक्त्रगदः स वेद्यः ।
 लिङ्गानि सर्वाणि मुखे च यस्य भवन्ति तस्यैव तु सन्निपातात् ॥ ३० ॥

इति तन्त्रान्तरात् सामान्यलक्षणमुक्तम् ।

अथ दन्तवेष्टरोगनिदानमाह ।

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धौनि मक्कणानि प्रक्लेदौनि सृदूनि च ॥ ३१ ॥
 दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ ३२ ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य जायते श्वयथुर्महान् ।
 दन्तपुष्पटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ ३३ ॥
 स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितमश्वयः ॥ ३४ ॥
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
 लालास्रावी स विज्ञेयः शीषिरो नाम नामतः ॥ ३५ ॥
 दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशीषिरसंज्ञकः ॥ ३६ ॥
 दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यसृक् ।
 पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ ३७ ॥
 वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
 अत्यर्दिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ॥ ३८ ॥
 आध्मायन्ते सुते रक्ते मुखं पृति च जायते ।
 यस्मिन् सोपकुशोनाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ ३९ ॥
 घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरन्ध्रो जायते महान् ।
 भवन्ति चञ्चला दन्ताः स वैदर्भीऽभिघातजः ॥ ४० ॥
 मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खल्लिवर्धनमंजोऽमौ मञ्जाते रुक् च शाम्यति ॥ ४१ ॥
 शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तममाश्रितः ।
 कमालान् विकटान् दन्तान् करालो न च मिध्यति ॥ ४२ ॥
 हातव्ये पश्चिमे दन्ते महाब्धोथो महारुजः ।
 लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ४३ ॥
 दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ ४४ ॥

अथ दन्तरोगनिदानमाह ।

दीर्यमाणेष्विव रुजा भृशं दन्तेषु जायते ।
 दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ ४५ ॥

कृष्णहिद्रश्चलस्रावो ससंरम्भो महारुजः ।
 अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः क्षमिदन्तकः ॥ ४६ ॥
 वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
 कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥ ४७ ॥
 शीतरूक्षप्रवातान् स्पर्शानामसहा द्विजाः ।
 पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ ४८ ॥
 दन्तमांसमलैः सास्त्रैर्वाह्यतः श्वयथुर्महान् ।
 सदाहरुक्स्वेद्भिन्नः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥ ४९ ॥
 मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
 शर्करैव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ ५० ॥
 कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
 कपालिकेति सा ज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ ५१ ॥
 योऽसृष्टिश्चेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
 श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ ५२ ॥
 हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ५३ ॥

अथ निदानमाह ।

सामान्येन निदानेन ये निर्दिष्टा मुखामयाः ।
 तान् विदित्वा त्विदं कुर्याद्यथास्वं भेषजक्रियाम् ॥ ५४ ॥
 तेजोह्वा मागधीमूलं समङ्गा कटुका घनम् ।
 पाठा ज्योतिष्मती लोघ्रं दार्वीकुष्ठञ्च चूर्णयेत् ॥ ५५ ॥
 दन्तानां घषणं कण्डू रक्तस्रावरुजापहम् ॥ ५६ ॥
 शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्पपान् ।
 निष्काथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्याद्गण्डूषधारणम् ।
 प्रियङ्गवश्च सुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५७ ॥
 काशीसं लोघ्रं कृष्णा मनःशिला सप्रियङ्गु तेजोह्वा ।
 एषां चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥ ५८ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं त्रिफलोत्पलसाधितम् ।

तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ ५८ ॥

कुष्ठं दार्वी लोध्रमब्दं समङ्गा पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च ।

चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्विजानां रक्तस्रावं हन्ति कण्डू रूजाश्च ॥ ६० ॥

पाठा लोध्रसमङ्गा पर्पटगदतेजनीनिशायुगलैः ।

कण्डू रूक्स्रावयुतं चूर्णीकृतैर्विघर्षयेच्छूणैः ॥ ६१ ॥

दन्तपुष्पटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धश्च भक्षणम् ॥ ६२ ॥

तिलभववीजपावकसिततरसिद्धार्थकल्पितः कवलः ।

उष्णाम्बुसंप्रयुक्तो द्विजतलसञ्जातशोथहरः ॥ ६३ ॥

विस्त्राविते दन्तवेष्टे ब्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।

लोध्रपतङ्गमधुकलाचाचूर्णैः मधूत्तरैः ॥ ६४ ॥

गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥ ६५ ॥

चलदन्तस्थिरकरं कार्यं वकुलचर्वणम् ॥ ६६ ॥

भद्रमुस्ताभयाव्योष विङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टैर्वटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

तां निधाय मुखे सुप्याच्चलदन्तातुरो नरः ।

नातःपरतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥ ६८ ॥

इति भद्रमुस्तादिवटिका ।

दशमूलीकषायेण तैलं वा घृतमेव च ।

विपक्वं कवले शस्तं सक्षौद्रं दन्तधावने ॥ ६९ ॥

दन्तचाले दन्तहर्षे मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तैलकल्कोदकं हितम् ॥ ७० ॥

शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।

सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ७१ ॥

माक्षिकं पिप्पली सर्पिः मिश्रितं धारयेन्मुखे ।

दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ ७२ ॥
 हिङ्गुकटफलकाशीसखर्जिकाकुष्ठवल्कजम् ।
 रदरुजं जयत्याशु वक्तस्यं दशने धृतम् ॥ ७३ ॥
 शारिवोत्पलयध्याह्नशारिवागुरुचन्दनैः ।
 क्षीरे दशगुणे सिद्धं सर्पिर्नस्ये च पूजितम् ॥ ७४ ॥
 क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरस्योपकुशे तथा ॥ ७५ ॥
 काकोदुस्वरिकापत्रैर्व्रणं विस्त्रावयेद्भिषक् ।
 लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ ७६ ॥
 पिप्पली सर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम् ।
 सुखोदकेन संसृष्टं कवलञ्चापि धारयेत् ॥ ७७ ॥
 घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।
 क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्याः कवलञ्चात्र कीर्तितः ॥ ७८ ॥
 पटोलनिम्बत्रिफला कषायञ्चात्र धावने ।
 शिरोविरेकश्च हितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥ ७९ ॥
 नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ॥ ८० ॥
 कृत्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
 शोधयित्वा दहेच्चाग्निं क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ ८१ ॥
 भिन्नल्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्भुवम् ।
 समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ८२ ॥
 सङ्घृते तूत्तरे दन्ते शोणितं संप्रसिच्यते ।
 रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति य ॥ ८३ ॥
 काणः सञ्जायते जन्तुरर्दितं चास्य जायते ।
 बलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्भिषक् ॥ ८४ ॥
 धावने जातिमदनं स्वादुकण्टकखादिरम् ॥ ८५ ॥

कषायं जातिमदनकण्टकी स्वादुकण्टकैः ।
 लोभ्रखदिरमञ्जिष्ठायष्याह्वैश्चापि तत्कृतम् ।
 तैलं संशोधनं तद्धि हन्यादन्तगतां गतिम् ॥ ८६ ॥
 कषायं परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोभ्रादिकल्कितम् ।
 कण्टकीमदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः ॥ ८७ ॥
 एभिः कृतं कषायमपि नाङ्गीधावनार्थं योज्यम् ।

इति जात्यादितैलम् । इति दन्तवेष्टापक्रमः ।

अथ दन्तोपक्रममाह ।

सुखोष्णाः स्नेहकवलाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च ।
 निर्यूहश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ ८८ ॥
 स्नेहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च ।
 रसो रसयवाग्वश्च क्षीरं सन्तानिका घृतम् ॥
 शिरोवस्ति हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥ ८९ ॥
 दन्तानां तोदहर्षौ तु जायेत वाततस्तयोः ।
 उष्णतैलाज्यवातघ्ननिर्यूहाः कवलग्रहाः ॥ ९० ॥
 अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।
 लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ९१ ॥
 दन्तहर्षक्रिया चापि कुर्यान्निरवशेषतः ।
 कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिताः ॥ ९२ ॥
 कृमिदन्तकमादौ तु सकृमिं गुडपूरणम् ।
 दहेच्छलाकया क्षीरमार्कवं कृमिनाशनम् ॥ ९३ ॥
 जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।
 तथावपीडैर्वीतघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥ ९४ ॥
 भद्रदार्वादिवर्षाभू लेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
 कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥ ९५ ॥
 वृहती भूमिकादम्बी पञ्चाङ्गुलकण्टकारिका काथः ।

गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥ ८६ ॥
नीलीवायसजङ्घासृक् दुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ।
सञ्चर्य दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥ ८७ ॥
बीजपूरकमूलस्य वाकूचीनां तथैव च ।
भागाभ्यां तु समं कृत्वा पिष्ट्वा वर्त्तिन्तु कारयेत् ॥ ८८ ॥
एषा रदस्थवर्त्तिस्तु दन्तैर्दन्तैर्निपीडयेत् ।
सद्योऽवस्थितमात्रा तु कृमिदन्तरुजापहा ॥ ८९ ॥
दन्तीसुवर्णदग्धा कामीसविडङ्गवत्सकफलानाम् ।
चूर्णैर्कस्त्रुह्योः पयोभिर्वा पूरणं श्रेष्ठम् ॥ ९० ॥
चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुप्रिरस्य च ।
ततो विदारोयध्याह्म शृङ्गाटककसेरुभिः ॥
तैलं दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥ ९१ ॥

इति विदार्यादितैलम् ।

हनुमोचे समुद्दिष्टां कुर्याददितवत् क्रियाम् ॥ ९२ ॥
वकुलस्य फलं लोभ्रं वज्रवल्लीकुरण्टकम् ।
चतुरङ्गलवव्वोल वालिकर्णारिमाशनम् ॥ ९३ ॥
तेषां तु क्वाथकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ।
स्थैर्यं करोति दन्तानां चलतां पवनेन च ॥ ९४ ॥

इति वकुलाद्यं तैलम् ।

पुलां धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽश्वसः संश्रययेद्यथावत् ।
ति चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥ ९५ ॥
।क्षैरनन्ता खदिरा च मेदा जम्बूाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तैलमाश्वेव धृतं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ ९६ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सैन्धवं देवदारु च ।
विडङ्गं चित्रकं विल्वं रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ ९७ ॥

गन्धं भौवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठा मधुकं बला ।
 वेतमस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ १०८ ॥
 विष्वप्रमाणैः कल्कैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 द्विगुणं च पयो दद्यात् तत्सिद्धं नश्यतां नयेत् ॥ १०९ ॥
 श्लेष्मजं मन्निपातोत्थं शिरोरोगं नियच्छति ।
 उपजिह्वां च मालाञ्च कण्ठशालूकमर्वुदम् ॥ ११० ॥
 विटारिकां मांसपाकं मुखशोकं गलग्रहम् ।
 दन्तचालं हनुस्तम्भं तैलमेतन्नियच्छति ॥ १११ ॥

इति हरिद्राद्य तैलम्

तैलं लाक्षारमं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।
 चतुर्गुणमितैः क्वाथैर्द्रव्यैश्च पलसंमितैः ॥ ११२ ॥
 लोभ्रकट्फलमञ्जिष्ठा पद्मकेशरपद्मकैः ।
 चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैः तैलं गण्डूषधारणम् ॥ ११३ ॥
 टालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
 शीतादं पृतिवक्त्रञ्च ह्यरुचिं विरसास्यताम् ॥ ११४ ॥
 हन्यादाशु गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
 लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ११५ ॥

इति लाक्षाद्य तैलम्

इरिमेदत्वक् पलशतमभिनवमापोत्थं खण्डशः कृत्वा ।
 तोयादकैश्चतुर्भिः निःक्वाथ्यश्चतुर्थशेषेण ॥ ११६ ॥
 क्वाथेन तेन मतिमां स्तैलस्यार्द्धादकं पचेच्छनकैः ।
 कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठा लोभ्रमधुकानाम् ॥ ११७ ॥
 इरिमेदखदिरकट्फलं लाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मला ।
 कर्पूरागुरुपद्मकलवङ्गकङ्कीलजातीनाम् ॥ ११८ ॥
 फलपतङ्गगैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।
 मिष्टं भिषक् विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ११९ ॥

परिशीर्णदन्तविद्रधि शौषिरशीताददन्तहर्षेषु ।
 क्षमिदन्तदरणचलित प्रदुष्टमांसावशीर्णेषु ॥ १२० ॥
 मुखदौर्गन्ध्येषु च कार्थ्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ।

इति हरिमेदाय तैलम् ।

खदिरस्य तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 शेषेष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥ १२१ ॥
 जातिकर्पूरपूगानि कङ्गोलकफलानि च ।
 इत्येषा गुटिका कार्थ्या मुखसौभाग्यवर्धनी ॥
 दन्तीष्ठगलरोगेषु जिह्वा ताल्वामयेषु च ॥ १२२ ॥

इति स्वल्पखदिरवटिका ।

गायत्रिसारतुलयारिमवल्कलानां
 सार्द्धं तुलायुगलमम्बुघटैश्चतुर्भिः ।
 निःकार्थ्य पादमवशेष सुवस्त्रपूतं
 भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावकेन ॥ १२३ ॥
 तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषां
 स्रक्त्वा चिपेच्च कबलयग्रहभागिकानाम् ।
 एलासृणालसितचन्दनचन्दनानां
 श्यामातमालविकसानललोहयष्टौ ॥ १२४ ॥
 लज्जाफलत्रयरसाञ्जनधातकीनां
 त्रीपुष्पगैरिककटाह्वयकट्फलानाम् ।
 पद्माह्वलोध्रवटरोह्यवासकानां
 मांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम् ॥ १२५ ॥
 कङ्गोलजातिफलकोशलवङ्गकानां
 चूर्णीकृतानि विदधोत पलांशकानाम् ।
 शीतेऽवतार्य घनसारचतुष्पलञ्च
 चिक्षा कलायसदृशीं गुटिकां प्रकुर्व्यात् ॥ १२६ ॥

शुष्का मुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
 रोगान् गलौष्ठरसनाधरतालुजातान् ।
 कुर्यान्मुखे सुरभितां पटुतां रुचिञ्च
 स्थैर्यान्वितञ्च दशनं रसनालघुत्वम् ॥ १२७ ॥

इति महाखदिरवटिका ।

फलान्यम्भानि शीताम्बु रुक्षान्नं दन्तधावनम् ।
 तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ १२८ ॥

इति दन्तरोगोपक्रमः ।

अथ जिह्वारोगनिदानमाह ।

जिह्वानिलेन स्फूटिता प्रसृप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
 पित्तेन दह्यत्युपचीयते च दीर्घः सरक्तैरपि कण्ठकैश्च ॥ १२९ ॥

कफेन गुर्वी बहुला चिता च

मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्ठकाभैः ॥ १३० ॥

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोल्लाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।
 जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ १३१ ॥
 जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा मुक्नम्य जातः कफरक्तमूलः ।
 लालाकरः कण्ठूयुतः स चोषः सातूपजिह्वा कथिता भिषग्भिः ॥ १३२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
 गुडूचोपिप्पलीनिम्ब कबलः कटुभिर्युतः ॥ १३३ ॥
 पटोलकटुकव्योष पाठासैन्धवगर्भिभिः ।
 चूर्णैर्मधुयुतैर्लेपः कबलो मधुतैलिकः ॥ १३४ ॥
 विडङ्गपिप्पलीभ्यां तु धावनं सरसाञ्जनम् ॥ १३५ ॥
 ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
 कण्ठकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ १३६ ॥
 पित्तजेषु विष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ।

प्रतिसारणगण्डूषं नस्यच्च मधुरं हितम् ॥ १३७ ॥
 कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।
 पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥ १३८ ॥
 गृह्णीयात् कवलांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ।
 पटोलनिम्बवार्त्ताकु क्षारयूषैश्च भोजयेत् ॥ १३९ ॥
 उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥ १४० ॥
 व्योषक्षाराभयावह्निश्चूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ।
 उपजिह्वाप्रशान्थर्थमेभिस्तैलं विपाचयेत् ॥ १४१ ॥
 वामाक्षाथो मात्तिकसैन्धवगृहधूममालतीयुक्तः ।
 कुलत्पकेन निहन्त्यादुपजिह्विकां कण्ठघर्षणतः ॥ १४२ ॥

इति जिह्वारोगः ।

अथ तालुरोगनिदानमाह ।

श्लेष्माग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीर्घः शोथो धातवस्तिप्रकाशः ।
 शाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डौति नाम्ना ॥ १४३ ॥
 शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
 प्रागुक्ताभ्यां तुण्डौकेरी मता तु ।
 शोथो मन्दो लोहितः शोणितोऽथो
 ज्ञेयोऽभ्रूषः सज्वरस्तीव्ररुक् च ॥ १४४ ॥
 त्रिष्वो वेदनो शीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा वा ।
 कारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्वुदं पित्तलिङ्गम् ॥ १४५ ॥
 मांसं नीरुजं तालुमध्ये श्लेष्माबद्धं मांससंघातमाहुः ।
 कस्यायी कोलमात्रः कफेन मेदोयुक्तः पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ १४६ ॥
 श्लेष्मणो दीर्यते चापि तालुश्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाश्च ।
 कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥ १४७ ॥

युञ्ज्यात् कफहरं शुण्ठ्या रसं गण्डूषधारणे ॥ १४८ ॥
 कुष्ठोषणा वचासिन्धु कणापाठाप्लवैः सह ।
 सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥ १४९ ॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलीमन्दशेनाकथ्य गलशुण्डिकाम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु सस्थिताम् ॥ १५० ॥
 नोत्कृष्टश्चैव हीनश्च त्रिभागं छेदयेद्भिषक् ॥ १५१ ॥
 अत्यादानात् स्रवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च ।
 हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा ॥ १५२ ॥
 तस्माद्द्वयः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।
 गलशुण्डीं छेदयित्वा कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् ॥ १५३ ॥
 नातिमूलेन चाप्यग्रे सम्यक् छेदं समाचरेत् ।
 कृत्वा तां व्योषसिन्धूग्रासक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ १५४ ॥
 गलशुण्डी शमं याति वज्रीक्षीरेण लेपनात् ॥ १५५ ॥
 वचामतिविषां पाठां रास्त्रां कटुकरोहिणीम् ।
 निःकाथ्य पित्तुमर्दञ्च कबलं तत्र योजयेत् ॥ १५६ ॥
 चारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषाश्चाप्यग्ने हिताः ॥ १५७ ॥
 इङ्गुदी किण्वही दन्ती सरलं देवदारु च ।
 पञ्चाङ्गां कारयेद्वर्त्तिमेतां गन्धोत्तरां भिषक् ॥
 तस्या धूमं पिबेज्जन्तुर्दिरङ्गः कफनाशनम् ॥ १५८ ॥
 तुण्डिकैथ्यभ्रुपे कूर्मे सङ्घाते तालुपुष्पटे ।
 एष एव विधिः कार्थ्यी विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ १५९ ॥
 तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
 स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ १६० ॥

अथ गलरोगनिदानसाङ्गः ।

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् ।

गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्गुरै-

र्निहन्त्यसून् व्याधिरयं हि रोहिणी ॥ १६१ ॥

जिह्वासमन्ताङ्गुशवेदनास्तु मांसाङ्गुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ १६२ ॥

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु ।

स्रोतोनिरोधन्यचलोन्नता च स्थिराङ्गुरा या कफसम्भवा सा ॥ १६३ ॥

श्वोरपाकिन्यनिवार्यवौर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोल्लिता तु ॥ १६४ ॥

प्रोत्थिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥ १६५ ॥

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहाच्छेषसमुद्भवा ।

पञ्चाहात्पित्तसम्भूता सप्ताहात्पवनान्विता ॥ १६६ ॥

कोलाश्यामात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।

खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमार्तं ब्रुवन्ति ॥ १६७ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफाच्च जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् ।

त्रयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ १६८ ॥

लास एवायतमुन्नतश्च ग्रन्थिं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।

सर्वथैवाप्रतिवार्यवौर्यं विवर्जनोयं वलयं वदन्ति ॥ १६९ ॥

लोपरोधं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

संच्छिदं दुस्तरमेतदाहुर्वलामसंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ १७० ॥

तीव्रतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यसृदुर्गुरुश्च ।

तत्रैकहृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥ १७१ ॥

मुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं हृन्दमुदाहरन्ति ।

वापि पित्तक्षतजप्रकोपात् क्षेयं सतोदं पवनात्मकन्तु ॥ १७२ ॥

तर्धना कण्ठनिरोधिनी तु चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।

अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषात् श्रेया शतघ्नौ तु शतघ्निरूपा ॥१७॥
 ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् यः कफरक्तमूर्तिः ।
 संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंघः ॥१७४॥
 सर्वं गलं प्राप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
 स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥१७५॥
 शोथो महानन्नजलावरोधी तौघज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्तितोऽसौ ॥१७॥

यस्ताम्यमानः श्वमिति प्रसक्तं

भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदृष्टेष्वनिलायनेषु

ज्ञेयो स तोदः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ १७७ ॥

प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।

स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥१७८॥

सटाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।

पित्तेन विद्याददने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शते ॥१७९॥

अथ चिकित्सासाह ।

माध्यानां रोहिणीनाञ्च हितं शोणितमोक्षणम् ।

ऊर्दनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ १८० ॥

तथान्तर्वाह्यतः स्वित्रां वातरोगिणिकां लिपेत् ।

अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु स्वटुचुकेण स्नेनवा ॥ १८१ ॥

वातकी तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।

सुखोष्णान् स्नेहकवलान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ १८२ ॥

विश्राव्य पित्तसम्भृतां मिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।

घर्षयेत् क्षौद्रपतङ्गैः शर्कराभिस्तथायुतैः ॥ १८३ ॥

द्राक्षापर्षककाथो हितस्य कञ्जलयङ्गे ।

उपाचरदेवमेतां सुवैद्यः पित्तसम्भवाम् ॥ १८४ ॥

आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥ १८५ ॥
 श्वेताविडङ्गदन्तौभिस्तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
 नस्यकर्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छ्रये ॥ १८६ ॥
 रोहिणीकण्ठशालूक तुण्डिकेरी गलायुषु ।
 विद्रधौ वृन्दके श्रोष्ठं रोचना तार्क्ष्यगैरिकाः ॥
 मलोध्रमधुपतङ्गचौद्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ १८७ ॥
 विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
 एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ १८८ ॥
 उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।
 उन्नाम्य जिह्वामाकृत्य वङ्गिणेनाधिजिह्विकाम् ॥
 हृदयन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादिभिः ॥ १८९ ॥
 एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
 गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तच्च शस्त्रेण साधयेत् ॥ १९० ॥
 अमर्मस्थन्तु सम्पक्कं हृदयेद्वलविद्रधिम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृज्जोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म च ॥ १९१ ॥
 कायं पिवेच्च दावीं त्वक् निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
 हरीतकौकषायो वा हितो मान्निकसंयुतः ॥ १९२ ॥
 कटुकातिविषा दारु पाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १९३ ॥
 मृद्वीका कटुका व्योषं दावीं त्वक् त्रिफलाघनम् ।
 पाठा रसाञ्जनं मूर्वा तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥ १९४ ॥
 चौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषक्तम् ।
 योगश्चेते त्रयः प्रोक्ता वातरक्तकफापहाः ॥ १९५ ॥
 सितातमालपत्राभ्यां मरिचं द्विगुणं न्यसेत् ।
 वेन सर्पिर्विपक्वन्तु नस्याङ्गन्याहलग्रहान् ॥ १९६ ॥

इति सितादिष्टतन्त्रम् ।

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ।

तेजोह्वा त्रिफला लोभं चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥ १८७ ॥

सक्षौद्रं धारयेदेतन्नलरोगविनाशनम् ।

कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ १८८ ॥

इति कालकं चूर्णम् ।

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।

दार्वात्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १८९ ॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥ २०० ॥

इति पीतकं नामचूर्णम् ।

यवायजं तेजवतीं सपाठां रसाञ्जनं दारु निशाञ्च कण्ठात् ।

क्षौद्रेण कुर्याद्गुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥ २०१ ॥

इति यवक्षारादिगुटिः ।

पञ्चकोलकतालीश पत्रैलामरिचत्वचः ।

पलाशमुष्ककक्षार यवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥ २०२ ॥

गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।

कर्कशुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मानि ॥ २०३ ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्फुरन्मृतोपमाः ।

इति चारगुटिका । इति कण्ठरोगः ।

अथ सर्वमुखगतरीगनिदानमाह ।

स्फोटैः सतोदैर्बदनं समन्तात् यस्याऽऽचितं सर्वसरः स वातात्

रक्तेः सदाहैस्तानुभिः सपीतैर्यस्याचितश्चापि स पित्तकोपात्

श्रवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितश्चापि स वै कफेन ॥ २०४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्थयोः ॥ २०५ ॥

ततोऽसौ स्नैहिकं धूममिमं दद्याद्विचक्षणः ।
 शालराजादनैरण्डसारेङ्गुदिमधूकजाः ॥ २०८ ॥
 मज्जानो गुग्गुलुध्याम मांसीकालानुशारिवा ।
 श्रीमर्जरसशैलेय मधुच्छिष्टानि वा हरेत् ॥ २०९ ॥
 तत्सर्वं मुक्तं चूर्णं स्नेहेनालोष्य युक्तिः ।
 टुण्डूकवृन्तं सक्षौद्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥ २१० ॥
 एष सर्वसरे धूमः प्रशस्तः स्नैहिको मतः ।
 कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशनः ॥ २११ ॥

इति स्नैहिको धूमः ।

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
 सर्वः पित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ २१२ ॥
 प्रतिसारणगण्डूषधूममंशोधनानि च ।
 कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥ २१३ ॥

इति सर्वसरोपक्रमः ।

मुखपाके शिरावेधः शिरःकायविरचनम् ।
 मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ १४ ॥
 जातीपत्रामृता द्राक्षा यासदार्वीफलत्रिकैः ।
 काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २१५ ॥
 कार्य्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ।
 कणजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्वणतस्त्यहात् ।
 मुखपाकव्रणक्लेदं दीर्गम्यमुपशाम्यति ॥ २१६ ॥
 पटोलनिम्बजम्बुस्रमालतीनवपल्लवैः ।
 पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ २१७ ॥
 खरमः कथितो दार्ढ्या घनोभूतो रसक्रिया ।
 सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ २१८ ॥
 पित्तासृग्दोषीरपटोलमुस्ताहरीतकी तिलकरोहिणीभिः ।

यथ्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ २१८ ॥

पटोलशुण्ठीविफला विशाला

त्रायन्ति तित्तादिनिशामृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखे स्थितश्चास्य गदानशेषान् ॥ २२० ॥

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

क्षौद्राढ्यो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २२१ ॥

आस्वादिता च सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।

त्वम्बीजपूरफलजा पवनसुपक्वं च नाशयति ॥ २२२ ॥

जातीफलजातिपत्रौ फणिज्जवाङ्गीककुष्ठसञ्चरिता ।

अपहरति पूतिगन्धं मुखविवरे संस्थिता गुटिकाः ॥ २२३ ॥

कुष्ठैलवालुकैला मुस्ताधान्यकयष्टीमधुकबलाः ।

हरन्ति मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च ॥ २२४ ॥

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।

तैलमेभिः विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ २२५ ॥

यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।

प्रस्थञ्च द्विगुणं पयो विधिना पक्वन्तु नस्येन ॥ २२६ ॥

निशिवदनस्य स्नावं क्षपयति गात्रस्य दोषसङ्घातम् ।

वपुः सुवर्णत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ २२७ ॥

इति यष्टीतैलम्

अथ मुखरोगेषु असाध्यमाह ।

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तविदोषजाः ।

दन्तमूलेषु वर्ज्यौ च त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥ २२८ ॥

दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदानलभञ्जनाः ।

जिह्वागतेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २२९ ॥

स्वरघ्नो बलयो वृन्दो बलासः सविदारिकः ।

गलौघो मांसतानश्च शतघ्नो रोहिणीगले ॥ २३० ॥

असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा नवदशैव तु ।

तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ २३१ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः सुखरोगचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कर्णरोगनिदानमाह ।

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथा स्वमाहृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णस्रोतः स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

भरोमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

यदा शब्दवह्नी वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।

शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यन्तेन जायते ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।

करोति कर्णयोः क्ष्वेडः कर्णक्ष्वेडः स कीर्त्तितः ॥ ४ ॥

शरोऽभिघातादथवा निमज्जनाज्जले प्रपातादथवापि विद्रव्येः ।

भवेद्धि पूयं अवणोऽनिलार्दितः स कर्णसंस्नाव इति प्रकीर्त्तितः ॥ ५ ॥

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च ।

पित्तोष्णशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः ॥ ६ ॥

कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धभेदकृत् ॥ ७ ॥

यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मच्छिकाः ।

तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥ ८ ॥

पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णा निस्तुद्यते तस्य तथा फुरफुरायते ।

कीटे चरति रक्तीव्रा निस्पन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तया दोषकृतोऽपरः पुनः ।

सपीतनीलारुणमस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाह चोषवान् ॥ ११ ॥

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकञ्जवेत् ।

कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥

पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।

कर्णशोफार्वादर्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् ।

शोथः सरागोदरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणञ्च पित्तात् ॥ १४ ॥

वैश्रुत्यकण्डुस्थिरशोथयुक्ता स्निग्धा स्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १५ ॥

मौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्जिते ।

कर्णे शोथो भवेत्पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥

क्षणारुणनिभः स्तब्धः स वातात्परिपोटकः ॥ १६ ॥

गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनात् घर्षणादपि ।

शोथः पाल्यां भवेच्छ्रावो दाहपाकरुजान्वितः ॥

रक्ती वा रक्तपित्ताभ्यामृत्पातः सगदो मतः ॥ १७ ॥

कर्णं बलाद्वर्जयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।

कफं मंगृह्य कुरुते शोफं स्तब्धमवेदनम् ॥

उन्मथ्यकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ १८ ॥

मंवेर्दमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः ॥ १९ ॥

कफासृक् क्रिमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः ।

कुर्वन्ति पौडिकाः पाल्यां कण्डूदाह समन्विताः ॥ २० ॥

कफासृक् क्रिमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः ।

लिहन् च सकलां पालीं परिलेहोति स स्मृतः ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

- कर्णशूलं कर्णनादे वाधिर्यं च्छेद एव च ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ २२ ॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः नरं वापि विरेचयेत् ।
भुक्तोपरिहितं सर्पिर्वस्तिकर्म च पूजितम् ॥ २३ ॥
कोष्णं पयोऽनुपानञ्च त्विरात्रं पाययेद् दृढम् ॥ २४ ॥
अश्वत्थपत्रं खल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।
तैलाक्तमङ्गारपूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥ २५ ॥
यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।
तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ २६ ॥
शृङ्गवेरञ्च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च ।
कटूष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २७ ॥
कपित्थमातुलुङ्गान् शृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरङ्गाभूलकस्य च ।
कटल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटूष्णं कर्णपूरणे ॥ २९ ॥
कर्णं कोष्णेन शुक्तेन पूरयेत्कर्णशूलिनः ।
समुद्रफेनचूर्णेन शुक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३० ॥
अर्काङ्गुरान्म्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
मन्निदध्यात् सुहीकाण्डे कौरिते तच्छटावृते ॥ ३१ ॥
पुटपाकक्रमात् स्निग्धं पीडयेदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥ ३२ ॥
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठान्यष्टाङ्गुलानि च ।
क्षौमेनावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत्प्रदापयेत् ।
प्रियं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ३४ ॥

एवं कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारने ।

मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ३५ ॥

इति दीपिकातैलम् ।

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनावतप्तम् ।

आपीद्य तोयं श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ ३६ ॥

तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।

छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ३७ ॥

एरण्डपत्र पुटपाकविपाचिताम्बु-

तुल्यार्द्रकस्य सलिलं मधुकेन मिश्रम् ।

पक्त्वा च तैललवणेन युतं सुखोष्णं

कर्णे रुजं हरति तत्क्षणमेव दत्तम् ॥ ३८ ॥

विल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधिलोभ्यन्तशिग्रुभिः ।

वत्सगन्ध्याश्वगन्ध्याभ्यां तर्कारीयवरेणुभिः ॥ ३९ ॥

आरनालशृतेरभिर्नाडीस्त्रेदः प्रयोजितः ।

कफवातममुल्यानं कर्णशूलं निवारयेत् ॥ ४० ॥

रास्त्रामृतैरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं गुडेनापि विमृद्य खादेत् ।

वातामयी कर्णशिरोगदौ च नाडीव्रणौ चैव भगन्दरौ च ॥ ४१ ॥

इति रास्त्रागुग्गुलु

वंशावलेखमंयुक्ते मूत्रे वाऽऽजाविके भिषक् ।

तैलं पचेत्तन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥ ४२ ॥

धारयेत् पूरणं कर्णं कर्णशूलं विमर्दयेत् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदनम् ॥ ४३ ॥

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ४४ ॥

तैलं श्लोनाकमूलेन मन्दाग्नौ परिसाधितम् ।

हरेदाश त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ४५ ॥

इति श्योनाकतैलम् ।

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठिभिः साध्यं तैलं ससार्घपम् ।

कर्णशूले प्रधानं तत् पूरणं हितमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति हिङ्गुदायं तैलम् ।

देवदारुवचाशुण्ठिशताह्वाकुष्ठसैम्भवैः ।

तैलं सिद्धं हि गोमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ ४७ ॥

इति देवदारुवार्दितैलम् ।

पिप्पल्यो विल्वमूलञ्च कुष्ठं मधुकमेव च ।

सूक्ष्मैलादेवदारुणि मांसीव्याघ्रीनखोऽगुरु ॥ ४८ ॥

वर्गणानेन तैलस्य प्रस्थं मृदग्निना पचेत् ।

कैयूरमूलकरसी दद्यात् स्नेहेन संयुतौ ॥ ४९ ॥

तेन कर्णं पित्तुं दद्याद्वस्तिकर्म च कारयेत् ।

तेनोपशम्यते क्षिप्रं कर्णशूलं सुदारुणम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पल्याद्य तैलम् ।

वातरोगे च निर्दिष्टा क्रिया चात्र प्रयोजयेत् ।

स्नानं शीताम्बुसम्पानं मैथुनञ्च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पित्तजे शर्करायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचनम् ।

द्राक्षाद्यष्टीशृतं क्षीरं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२ ॥

पित्तवद्रक्तजे कुर्याच्छिराया रक्तमोक्षणम् ।

कफजे मागधौसिद्धं हविर्दुग्धं प्रपौय च ॥

कुर्याद्गण्डूषसंस्वेदं धूपनं कफनाशनम् ॥ ५३ ॥

कर्णक्ष्वेडे कर्णमादे कटुतैलेन पूरयेत् ।

नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् ॥ ५४ ॥

कफजे चाचरेत् पूर्वं वमनाद्यैः क्रियाक्रमम् ।

वातजे कुष्ठजं वापि लाङ्गलीक्षीरमश्रितम् ॥ ५५ ॥

दलेनाश्वत्थवृक्षस्य वेष्टितं सुविपाचितम् ।

सतैललवणं कोष्णं वाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥ ५६ ॥

एरण्डशिशुवरुण मूलिकापत्रजे रसे ।

चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणान्विते ॥ ५७ ॥

यष्ट्याह्वक्षीरकाकोली कल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।

नादवाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणेः ॥ ५८ ॥

इति एरण्डादितैलं कर्णपूरणे ।

कल्ककाथैश्च यष्ट्याह्व काकोलीद्वयमापकैः ।

शूकरस्य वसा पक्का कर्णनादातिनाशिनी ॥ ५९ ॥

इति सूकरवसा ।

स्वर्जिकामूलकं शुष्कं हिङ्गु कृष्णामहोषधम् ।

शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्ले चतुर्गुणे ॥ ६० ॥

प्रणादशूलवाधिर्यं स्रावं चाशु व्यपोहति ॥ ६१ ॥

इति स्वर्जिकातैलम् ।

मयूरनालगोमांसं लशुनं शुष्कमूलकम् ।

सशुक्तं साधितं तैलं कर्णनादार्तिनाशनम् ॥ ६२ ॥

इति मयूरनालाद्यं तैलम्

गवां मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

सजलञ्च सदुग्धञ्च वाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥ ६३ ॥

इति विल्वतैलम् ।

अपामार्गक्षारजले तत् कृतकल्केन साधितं तैलम् ।

अपहरति कर्णनादं वाधिर्यं चापि पूरणतः ॥ ६४ ॥

इति अपामार्गतैलम् ।

बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम् ।

शतपुष्पा वचा कुष्ठं दातु शिशु रसाञ्जनम् ॥ ६५ ॥

सौवर्चलं यवक्षारः स्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
 भूर्जग्रन्थिविडं सुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम् ॥ ६७ ॥
 वाधिर्यं कर्णनादञ्च पूयसावश्च दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्णमाश्रिताः ॥ ६८ ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखं कर्णामयापहम् ॥ ६९ ॥

इति क्षारतैलम् ।

जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् ।
 माक्षिकं तत्र दातव्यं पिप्पली च पलोन्मिता ॥ ७० ॥
 घृतभाण्डे विनिःक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ७१ ॥
 एष एव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।
 गुडनागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ ७२ ॥
 कर्णसावे पूतिकर्णे तथैव क्षमिकर्णके ।
 सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ७३ ॥
 शिरोविरेचनं चैव धूपनं पूरणं तथा ।
 प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ७४ ॥
 राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन च ।
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥ ७५ ॥
 चूर्णं पञ्चकषायणां कपित्थरससंयुतम् ।
 कर्णसावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ ७६ ॥
 तिन्दुकान्यभया लोभं समङ्गा चामलक्यपि ।
 पञ्चकषायशब्देन ग्राह्यमेतद्वि बोधितम् ॥ ७७ ॥

इति पञ्चकषायः ।

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तं वीजपूररसं क्षिपेत् ।

कर्णस्त्रावे रुजा दाहाः प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ ७८ ॥

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।

योजितो मधुना वापि कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ॥ ७९ ॥

पुटपाकक्रमस्त्रिभो हस्तिविड्जातच्छत्रजः ।

रसः सतैलसिन्धूयः कर्णस्त्रावहरः परः ॥ ८० ॥

जम्बाम्बपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकर्पासफलञ्च सान्द्रम् ।

क्षुण्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्त्रावापहं तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्पणं स्त्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

इति जम्बाद्यं तैलम् ।

अर्कस्य पत्रस्वरसं निर्गुण्डीस्वरसं तथा ।

राजहृत्तादितोयेन सूर्यावर्त्तरसं तथा ॥ ८२ ॥

चित्रकोङ्कवसंमिश्रं वज्रीक्षीरं तथैव च ।

तथा हुलहुलतोयेन प्रस्थेकेन क्रमेण तु ॥ ८३ ॥

तेलप्रस्थं पचेत्तस्मिन् हरितालपलडयम् ।

सैन्धवञ्च पलं योज्यं विषं पादांशकं तथा ।

एतत्तैलं हरेत् क्षिप्रं कर्णशूलञ्च दुस्तरम् ॥ ८४ ॥

इति विषगर्भतैलम् ।

मुमलीवाकुचीचूर्णं खादेद्वाधिर्यशान्तये ॥ ८५ ॥

इति गन्धान्तरादवीकम् ।

विल्वोदुम्बरजम्बूदधित्यचूतानां वल्कलैः सिद्धम् ।

श्रुतिरोधञ्च निहन्ति तैलं प्रपाकपूतिस्रुतिं जयति ॥ ८६ ॥

इति पञ्चवल्कलतैलम् ।

आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।

एभिः सुसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तये ॥ ८७ ॥

इति चतुष्पथतैलम् ।

वरुणाह्वकपित्याम्ब जम्बूपल्लवसाधितम् ।

पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ८८ ॥

इति चतुष्पल्लवतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।

पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ८९ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ ९० ॥

घृष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण मधुसंयुतम् ।

प्रशस्यते चिरोत्पेषु सस्त्रावे पूतिकर्णके ॥ ९१ ॥

कुष्ठं हिङ्गवचादारु शताह्वाविश्वसैन्धवैः ।

पूतिकर्णापहं तैलं वस्तूमूत्रेण साधितम् ॥ ९२ ॥

इति कुष्ठाद्यं तैलम् ।

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ९३ ॥

इति शम्बूकतैलम् ।

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन

मुष्ट्यंशकेन कटुतैलपलाष्टकञ्च ।

धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं

नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ९४ ॥

गन्धकादीनामत्र मिलित्वा पलं ग्राह्यम् ।

इति गन्धकाद्यं तैलम् । इति कर्णनाडीचिकित्सा ।

क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिघ्नां कारयेत् क्रियाम् ।

वार्त्ताकुधूमस्य हितः सर्षपस्नेह एव च ॥ ९५ ॥

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।

धूपने कर्णदौर्गन्ध्यं गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ९६ ॥

सूर्यावर्त्तस्य स्वरसं सिन्धुवाररसं तथा ।

लाङ्गलीमूलजरसं त्रूषणं चूर्णितं तथा ।

पूरयेत् कृमिकर्णन्तु जन्तूनां नाशनं परम् ॥ ८७ ॥

इति योगचतुष्टयम् ।

हलिरविभक्त्योषानेकीकृत्य प्रगालयेद् बद्धा ।
 वसनेन तस्य रसेन श्रवणे परिपूरयेत् सुतराम् ॥ ८८ ॥
 कर्णजलौकानियतं कृमिकीटपिपीलिकास्तथान्येऽपि ।
 निपतन्ति निरवशेषाः कारणडाश्चापि मुण्डस्थाः ॥ ८९ ॥
 अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्रोक्तां समाचरेत् ॥ ९० ॥
 विद्रघौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् ।
 कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् क्षतविमर्षवत् ॥ ९०१ ॥
 प्रक्षिप्य धोमान् तैलेन प्रविलाय्य च शोधयेत् ।
 कर्णगूथन्तु मतिमान् भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ ९०२ ॥
 स्नेहस्वेदौ च वमनं धूमो मूर्ध्नि विरेचनम् ।
 विधिश्च कफहृत्सर्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥ ९०३ ॥
 बाधिर्यं बालवृद्धोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्जयेत् ॥ ९०४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

अथ कर्णपालीचिकित्सासाह ।

पालीसंशोषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाम् ।
 स्वेदयेद् यत्नतस्ताञ्च स्निग्धां सम्बर्हयेत्तिलैः ॥ ९०५ ॥
 माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपर्युषितम् ।
 नवमूमलिकन्दचूर्णं वृद्धिकरं कर्णपालिनाम् ॥ ९० ॥
 शतावरीवाजिगन्धा पयस्यैरण्वीजकैः ।
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ९०७ ॥

इति शतावरीतैलम् ।

कल्केन जीवनौयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
 आनूपमांसक्वाथेन पालीशोषणवर्द्धनम् ॥ ९०८ ॥

एतेनैव हि तैलेन चिकित्सेद्विषजां वरः ।

हृतास्रं परिपोटञ्च चन्द्रिकाञ्च प्रयत्नतः ॥ १०६ ॥

इति जीवनीयतैलम् ।

शीतैर्लेपैर्जलीकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ११० ॥

गोपनीया बलायष्टी जम्बूाम्रपल्लवोत्पलैः ।

मधान्यान्तैः समञ्जिष्ठैः खिलैर्लोध्रान्वितैः समैः ।

तैलमभ्यङ्गतः सिद्धं कर्णोत्पातहरं परम् ॥ १११ ॥

त्रायन्त्यश्वगन्धार्कं वाकुचीबीजसिन्धुजैः ।

फलिनीसुरसाभ्याञ्च गोधाकङ्कवमान्वितैः ॥

तैलमभ्यङ्गतः पक्वमुत्पातं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ ११२ ॥

दुःखवर्द्धनकं सिक्ता जम्बूाम्राश्लेषपत्रजैः ।

काथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैर्वचचूर्णयेत् ॥ ११३ ॥

बहुशो गोमयपिण्डैः स्वेदितं परिलेहिकम् ।

मेघमारैः समालिम्पेद्दधिमूत्रेण कल्कितैः ॥ ११४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः कर्णरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ नासारोगाधिकारः ।

नञ्जते यस्य विशुष्यते च प्रक्षिद्यते धूप्यति चैव नासा ।

वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन ॥

शानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥

पैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।

रिति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ २ ॥

णाश्रितं पित्तमहं पि कुर्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।

नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवापि यत्र ॥ ३ ॥

पैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।

नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयवत्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥४॥
 घ्राणाश्रितो मर्मणि सम्प्रदुष्टो यस्यानिलो नालिकया निरेति ।
 कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥५॥
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।
 सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्माण्युद्धाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥६॥
 प्रभ्रश्यते नासिकयैव यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
 प्राक् सञ्चितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥७॥
 घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिश्चरेद्धूम इवोर्ध्ववायुः ।
 नासाप्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥८॥
 उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रुन्ध्यात्प्रतीनाह मुदाहरेत्तम् ।
 घ्राणाह्ननः पीतमितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् स्रावमुदाहरेत्तम् ॥९॥

घ्राणात् सपिच्छिलः श्लेष्मा अवलोद्रव उष्मणा ।

अजरः स्यन्दते घ्राणाक्नासास्रावं तमादिशेत् ॥ १० ॥

घ्राणाश्रिते श्रोतसि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च ।
 कृच्छ्राच्छसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥१॥
 दोषैस्त्रिभिर्वा पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथाशांसि तथैव शोषान् ।
 शालाकसिद्धन्तमवेक्ष्य चापि सर्वात्मकं सर्वगमर्वुदं स्यात् ॥१२॥

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नामास्रावस्तनुस्वरः ।

क्षामः श्लोवत्यथोऽभौक्ष्य मामपीनसलक्षणम् ॥ १३ ॥

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।

शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैः कटुस्त्वभोजनैः ॥

वमनैर्घृतपानैश्च नासारोगानुपाचरेत् ॥ १५ ॥

पञ्चमूलौघृतं क्षीरं चित्रकञ्च हरीतकी ।

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पौनसशान्तये ॥ १६ ॥

सर्वेषु सर्वकालं पौनसरोगेषु जातमात्रेषु ।

मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत, नरः सुखं लभते ॥ १७ ॥

कटुविकं चित्रकतिन्तिडिकं तालीशपत्रं च विकाम्बसंज्ञम् ।

विचूर्णितं जीरकचूर्णयुक्तमेलात्वचा तत्सुरभीकृतं च ॥

मिश्रं पुराणेन गुडेन दद्यात्तत्पौनसानां परिपाचनार्थम् ॥ १८ ॥

इति कटुविकादिचूर्ण गुटिका च ।

कटुफलं शृङ्गवेरं च पिप्पलीमरिचानि च ।

शटौ पुष्करमूलश्च भार्गीमधुरसा वरा ॥ १९ ॥

अभया क्षणलवणं शृङ्गीकर्कटकस्य च ।

एतच्चूर्णवरं प्रोक्तं क्वाथो वा मूत्रमूर्च्छितः ॥ २० ॥

पौनसे स्वरभेदे च तमके सहलीमके ।

सन्निपातेऽनिलकफे कासे श्वासे च शस्यते ॥ २१ ॥

इति कटुफलादिचूर्णम् ।

सिंहिष्टे पूतिनस्ये च कुर्यात् स्नेहस्वेदौ कर्दनं ससनं वा ।

तं भुक्तं तीक्ष्णमल्पं लघु स्यादुष्णं तोयं धूमपानञ्च कार्यम् ॥ २२ ॥

सिन्धस्य कर्दनैर्दोषान् निर्हरेद्वातपौनसे ।

पित्ते सर्पिः पिवेत्सिद्धं शृङ्गवेरेण वा पयः ॥ २३ ॥

देयं कफघ्नमुष्णञ्च भोजनं रुक्षणं हितम् ।

विरिकं वमनं ह्लादी लङ्घनं कफपौनसे ॥ २४ ॥

स्नेहसेकश्च वा कार्थ्यो लिप्ते शिरसि सर्षपैः ।

लशुनं मुद्गचूर्णैश्च व्योषत्तारयुतैर्हितः ॥ २५ ॥

मकासे पौनसे पूतिघ्राणे स्रावे सकण्डूरे ।

धूमः शस्तोऽवपीतश्च कटुभिः कफपौनसे ॥ २६ ॥

कफघ्नमन्नं वार्त्ताकु कुलत्थादकिमुद्गजाः ।

यूषाः प्रशस्ताः सव्योषास्तथा तोयोष्णसेवनम् ॥ २७ ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिचं लाक्षासुरसकटफलैः ।
 कुष्ठोद्याशियुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥ २८ ॥
 तैरेव मूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ।
 अपीनसे पूतीनस्ये श्मनं कौर्त्तितं परम् ॥ २९ ॥
 व्योषचित्त्रकतालीश तित्तिडिकाम्लवेतसम् ।
 मचव्याजाजीतुल्यांश मेलान्त्वक् पत्रपादिकाम् ॥ ३० ॥
 व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतम् ।
 पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ३१ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम्

व्याघ्रीदन्तीवचाशियु सुरसाव्योषसिन्धुजैः ।
 पाचितं नाषनं तैलं पूतिनासागदापहम् ॥ ३२ ॥

इति व्याघ्रीतैलम्

त्रिकटुकविडङ्गसैन्धव बृहतीफलशियुसुरसदन्तीभिः ।
 तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ३३ ॥

इति त्रिकटुकाद्यं तैलम्

शियुसिंहानिकुम्भामां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ।
 विल्वपत्ररसे तैलं नावनं पूतिनस्यजित् ॥ ३४ ॥

इति शियुतैलम्

चित्त्रककषायपलशतममृताजातीरसञ्च तुल्यांशम् ।
 प्रक्षिप्य गुडशतञ्च द्विपञ्चमूलीकषायेण ॥ ३५ ॥
 तत्तुल्येन च हरितक्यादकमेकं विपाच्य गुडपाकम् ।
 अर्द्धप्रस्थं मधुनस्तस्मिन् दद्यात्ततो वैद्यः ॥ ३६ ॥
 द्वे द्वे पले च दद्यादेलात्वक् पत्रत्रिकटुकानाम् ।
 यवचारादर्द्धपलं प्रयोजयेदग्निवर्द्धनं पुंसाम् ॥ ३७ ॥
 एतद्रसायनोत्तममश्विभ्यां निर्मितं सुविख्यातम् ।
 उपयुक्तवतां पुंसां पाषाणकाष्ठान्यपि च जीर्यति ॥ ३८ ॥

अजितमपि भेषजशतैः पौनसरोगं ब्रह्माज्जयति ।

नृपतिरसायनमेत दाहारयन्त्रणारहितञ्च ॥ ३८ ॥

इति राजरसायनम् ।

मासापाके पित्तहृत्संविधानं कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।

इत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचञ्च योज्याः सेकाः सष्टताश्च प्रदेहाः ॥ ४० ॥

पर्जार्जुनोदुम्बरवत्सकानां त्वचां कषायैः परिधावनीयः ।

कषायकल्कैरपि चैभिरेव सिद्धं घृतं घ्राणविपक्वनुत्परम् ॥ ४१ ॥

पूयास्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ।

पाकदाहादिरोगेषु शीतलेपादिकाः क्रियाः ॥ ४२ ॥

आन्ते सम्यक् चावपीडं विदध्यात्तीव्रं धूमं शोधनं चात्र नस्यम् ।

येन नस्यं मूर्ध्वैरेचनीयैर्नाडा चूर्णं क्षुद्रदे भ्रंशथौ वा ॥ ४३ ॥

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिकथकस्य प्रयत्नतः ।

धूमः क्षवथुरोगघ्नो भ्रंशयुग्नश्च निर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

पिप्पलीकुष्ठमहौषधानां विडङ्गसृङ्गीककषायकल्कैः ।

लं विपक्वं क्षवथौ च नस्यं वसां पचेत्तैलमधो घृतञ्च ॥ ४५ ॥

इति पिप्पलीतैजम् ।

व्याणि यानि क्षवथौ प्रदिष्टान्येतानि सर्वाणि सकट्फलानि ।

एतानि कृत्वा प्रथमेत नस्ये शस्तञ्च दत्तं क्षवथुं निहन्त्यात् ॥ ४६ ॥

शुण्डिकुष्ठकणाविल्व द्राक्षाकल्ककषायवत् ।

साधितं तैलमाज्यञ्च स्याद्वि क्षवथुरग्नये ॥ ४७ ॥

इति शुण्डीतैलं घृतं च ।

क्षीरे रोगे पित्तहृत् संविधानं कार्यं सर्वं माधुरं शीतलञ्च ॥ ४८ ॥

स्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दीप्ते शिरः स्वेदनमल्पशस्तु ।

स्वे कृते क्षीरजलावसेकान् शंसन्ति भुञ्जीत च मुह्ययूषैः ॥ ४९ ॥

मानाह्ने स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्ध्ववस्तिश्च नित्यम् ।

सातैलं सर्वथैवापि युञ्ज्याद्वातव्याधावन्यदुक्तं च यद्यत् ॥ ५० ॥

नासास्रावे घ्राणतत्सूर्णमुक्तं

नाद्या देयं येऽवपीडाश्च पथ्याः ।

तौक्ष्णान् धूमान् देवदार्यग्निकाभ्यां

मांसं त्वाजं पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ ५१ ॥

नाशाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ।

सर्पिः पीतं भोजनं जाङ्गलैश्च स्नेहस्नेदी स्नेहिकश्चापि धूमः ॥

इति पीनसोपक्रमः ।

अथ प्रतिश्यायनिदानमाह ।

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्य शिरोऽभितापैः ।

प्रजागरार्त्तिस्वपनाम्बुशीतावश्यायकैर्मथनवाप्यसेकैः ॥

संस्थानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ॥ ५२ ॥

चयङ्गता मूर्ध्नि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम्

प्रकुप्यमाना विविधैः प्रकोपनैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥

क्षयप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।

उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ ५३ ॥

आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी ।

गलताल्लोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ।

भवेत् स्वरपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ ५४ ॥

उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।

क्लशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥

सधूममग्निं सहसा वमतीव च नासया ॥ ५५ ॥

घ्राणात्कफः कफकृते श्लेत्तः पाण्डुः स्रवेद्वहुः ।

शुक्तावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ।

कण्ठताल्लोष्ठशिरसां कण्ठुभिरतिपीडितः ॥ ५६ ॥

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्दिनवर्त्तते ।

संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥ ५७ ॥

प्रक्षिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।
 पुनरानक्षते वापि पुनर्विव्रियते तथा ॥ ६० ॥
 निःश्वासे वाति दौर्गन्ध्यं नरो गन्धान्न वेत्ति च ।
 एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कष्टसाधनम् ॥ ६१ ॥
 रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तसावः प्रवर्तते ।
 ताम्राक्षस्तु भवेज्जन्तु ररोघातप्रपीडितः ॥
 दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ ६२ ॥
 सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति च ॥ ६३ ॥
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाणवः ।
 कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥
 बाधिर्यमान्ध्यमघ्नत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।
 शोथाम्निसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ ६५ ॥
 अर्बुदं सप्तधा शोथश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।
 चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ ६६ ॥
 अर्शसामर्बुदानाञ्च दोषकोपाकृतिः समा ॥ ६७ ॥
 अर्शांसि गोस्तनाकाराण्यर्बुदं कोलसन्निभम् ॥ ६८ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं वातविवर्जितम् ।
 वस्त्रेण गुरुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ६९ ॥
 विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु गुग्गुलुः समनःशिलाः ।
 प्रतिश्यायो वचायुक्तं चूर्णमाघ्राय नश्यति ॥ ७० ॥
 अथवा सष्टताञ्जलान् कृत्वा मलकसम्पूटे ।
 नवप्रतिश्यायवतां धूमो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ७१ ॥
 घृततैलेन संयुक्तं शक्तधूमं पिवेन्नरः ।
 प्रतिश्यायहरं द्योक्तं कासहिक्कानिवारणम् ॥ ७२ ॥

प्रतिश्याये पिवेद्धूमं सर्वगन्धसमाशुतम् ।
 चातुर्जातकचूर्णं वा घ्नयेत् वा कृष्णजीरकम् ॥ ६३ ॥
 पुटपाकं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ ७४ ॥
 भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणं सुस्विन्नमाषमत्युष्णम् ।
 शमयति सर्वसमुत्थं चिरजातं च प्रतिश्यायम् ॥ ७५ ॥
 शटी तामलकीव्योषचूर्णं सर्पिर्गुडान्वितम् ।
 हन्ति घोरं प्रतिश्यायं पार्श्वहृदस्तिशूलनुत् ॥ ७६ ॥
 कुलथयवधान्याम्नयूषं तिन्तिडिपत्रजम् ।
 स्वेदोष्णञ्च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रशस्यते ॥ ७७ ॥
 गुडान्वितं चार्द्रमथादिशन्ति शुष्कोषितं तत्परिपाचनाय ॥ ७८ ॥
 त्रूषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धं दुग्धाम्लभोजनम् ।
 प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं विशेषात्कफनाशनम् ॥ ७९ ॥
 ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ।
 पिप्पल्यः शिशुवीजानि विडङ्गं मरिचानि च ॥
 अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ ८० ॥
 शिरसोऽभ्यञ्जनं स्वेदो नस्यं कटुम्लभोजनैः ।
 वमनैः कृतपानैश्च नान्यथा समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
 वातके तु प्रतिश्याये पिवेत्सर्पिर्यथाबलम् ।
 पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥ ८२ ॥
 नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतादितेरितम् ॥ ८३ ॥
 रक्तपित्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
 परिषेकान् प्रदेह्यांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ ८४ ॥
 युञ्जते कवलांश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥ ८५ ॥
 हितं पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं शृतं पयः ।
 शृङ्गवेरेण पयसा शृङ्गवेरमथापि वा ॥ ८६ ॥

धवत्वक् त्रिफला श्यामा तिलकैर्मधुकेन च ।
 श्रीपर्णी रजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥
 तैलं कालोपयुक्तं तु नखं स्यादनयोर्द्वितम् ॥ ८७ ॥

इति धवाद्यं तैलम् ।

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्षया ।
 यथाग्वा वामयित्वा च श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् ॥ ८८ ॥
 उभे बले वृहत्थी च विडङ्गं सविकङ्कतम् ।
 श्वेतामूलं महाभद्रां वर्षाभू चापि संहरेत् ॥ ८९ ॥
 तैलमेभिर्विपक्षन्तु नखमस्योपकल्पयेत् ॥

इति बलाहयाद्यं तैलम् ।

दार्वीङ्गदिनिकुम्भैश्च किण्णिष्ठा सरलेन च ।
 वर्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथा विधिः ॥ ९० ॥
 सर्पिषि कटुसिद्धानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।
 भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम् ॥ ९१ ॥
 रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां देवदारुणि ।
 तैलं विपक्वं नस्यार्थं विदध्याञ्चात्र बुद्धिमान् ॥ ९२ ॥

इति रसाञ्जनाद्यं तैलम् ।

मुस्ता तेजोवती पाठा कट्फलं कटुका वचा ।
 सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पलीसैन्धवाग्निकौ ॥ ९३ ॥
 तुल्यं करञ्जवौजश्च लवणं भद्रदारु च ।
 एतैः कृतं कषायश्च कवले तच्च धारयेत् ॥ ९४ ॥
 हितं शिरोविकारे च तैलमेभिर्विपाचयेत् ।

इति मुस्ताकादितैलम् ।

चौरमर्द्धजलं काथ्यं जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः ।
 पुष्पैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नै रौषधैरपि ॥ ९५ ॥

हिमे क्षीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ।
 सर्वगन्धासितानन्ता मधुकं चन्दनं तथा ॥ ८६ ॥
 अवाप्य विपचेत् भूयो दशक्षीरञ्च तद्घृतम् ।
 नस्यप्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ॥ ८७ ॥
 गोमूत्रपिष्टाश्चोद्दिष्टा क्रियाः कृमिषु योजयेत् ।
 धावानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
 शेषाणान्तु विकाराणां स्वयं कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 घ्राणार्बुदेऽधिमांसे च क्रियां शेषेषु वीक्ष्य च ॥ ८९ ॥
 गृहधूमकणादारु चारनक्ताह्वसेन्धवैः ।
 सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥ १०० ॥

इति गृहधूमतेषम् ।

शिशुकान्तावचाव्योषद्राक्षासुरससैन्धवैः ।
 नस्यदानाज्येत्सिद्धं तैलं नासागदे नृणाम् ॥ १०१ ॥

इति शिशुतेषम् ।

रक्तकरवीरपुष्पं जाल्यशनमक्षिकायाश्च ।
 एतैः समन्तु तैलं नासार्शनाशनं श्रेष्ठम् ॥ १०२ ॥

इति करवीराद्यं तैषम् ।

व्योषं धान्यककुसुमं गण्डीरकमवलाजं वीजम् ।
 एभिस्तैलं पक्वं नासार्शनाशनं सिद्धम् ॥ १०३ ॥

इति व्योषाद्यं तैषम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः नासारोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ नेत्ररोगनिदानमाह ।

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च कृद्विघातादमनातियोगात् ॥ १ ॥
 द्रवात्तथान्नाग्निशिसेवनाद्वा विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥
 तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वाय्वग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ३
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।
 प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥
 निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षं संहर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
 विगुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ५ ॥
 दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दो धूमायनं वाय्वसमुच्छ्वस्य ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ६ ॥
 उष्णाभिनन्दो गुरुताक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
 प्रावो बहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ७ ॥
 तन्माश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ८ ॥

इति अभिष्यन्दचतुष्टयम् ।

वृद्धैरितैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
 तावन्तस्त्वधिमन्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥
 उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
 शिरसोऽर्धेच्च तं विद्यादधिमन्यं स्वलक्षणैः ॥ १० ॥
 न्याद् दृष्टिं श्लेष्मिकः सप्तरात्रात्तद्वन्मन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।
 डात्राद्वा वातिको वै निहन्त्यान्निध्याचारात्यैत्तिकः सद्य एव ११
 उदौर्णवेदनं नेत्रं रोगोद्रेकसमन्वितम् ।

घर्षनिस्तीदशूलाशु युक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥
 मन्दवेदनताकण्डूः संरन्ध्राशुप्रशान्तता ।
 प्रसन्नवर्णता चाक्षुषोः सम्पक्वं दोषमादिशेत् ॥ १३ ॥
 कण्डूपदेहाशुयुतः पक्वोदुस्वरसन्निभः ।
 संरन्धी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ॥ १४ ॥
 शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १५ ॥
 उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्यो वातात्मकः सादयति प्रसङ्ग ।
 रुजाभिरुषाभिरसाध्य एष हताधिमन्यः खलु नाम रोगः ॥ १६ ॥
 वारंवारं च पर्येति भुवौ नेत्रे च मारुतः ।
 रुजश्च विविधास्तौत्राः स ज्ञेयो वातपर्येयः ॥ १७ ॥
 यत् कूणितं दारुणरुक्षवर्त्म सन्दह्यते चाविलदर्शनञ्च ।
 सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं वदन्ति ॥ १८ ॥
 यस्यावटुः कर्णशिरो हनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा ।
 कुर्याद्भुजं वै भुवि लोचने च तमन्यतो वातमुदाहरन्ति ॥ १९ ॥
 श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपच्यते ।
 सदाहशोथं सास्त्रावमन्त्राभ्युषितमस्नतः ॥ २० ॥
 अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्नाः ।
 मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ।
 मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगः सशिराप्रहर्षः ।
 ताम्नाशुमच्छं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुश्च ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायघ्नणज्वराः ।
 पच्येते पञ्चरात्रेण रोगाः शाम्यन्ति लङ्घनैः ॥ २३ ॥
 लङ्घनालेपनस्नेद शिराव्यधिविरेचनैः ।
 उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाद्यग्रीतनादिभिः ॥ २४ ॥
 स्नेदः प्रलेपस्निग्धान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ २५ ॥

मारुतानशनास्त्रप्रक्रोधशोकसमुद्भवान् ।

न लङ्घयेदभिष्यन्दान् वातव्याधिपरांस्तथा ॥ २६ ॥

अभिष्यन्देऽधिमग्न्ये च वातोत्थे वातपर्यये ।

शुष्कपाकेऽन्यतो वाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ २७ ॥

स्नेहस्वेदविधिः कृत्स्नो ग्राम्यानूपोदकामिषम् ।

नस्यं क्षीरघृताभ्याञ्च शिरावेधश्च शस्यते ॥ २८ ॥

अथवा वेदनार्त्तस्य न शिराव्यधनक्रमः ॥ २९ ॥

तत उपाचरेद्देव्यः सामान्यविधिना नरम् ।

पुराणसर्पिषा चैव सम्यक् स्नेहविरचनेः ॥ ३० ॥

तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्रयोतनैस्तथा ।

नस्यैः स्नेहपरिषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च ॥ ३१ ॥

कुरण्टपुष्पयष्ट्याञ्च सिताविश्वैः समस्तुभिः ।

शण्ठीसैन्धवयष्ट्याञ्च लोघ्नमृष्टैर्घृतैरपि ॥ ३२ ॥

श्रीवासद्भिनिशालोघ्नैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।

अव्यक्तोऽक्षिगते कार्य्यं प्रोतस्थैर्गुण्डनं वट्टिः ॥ ३३ ॥

धातौफलनिर्यासो नवट्टकोपं निहन्ति पूरणतः ।

एरण्डपत्रसप्तकरसोऽथवा सैन्धवसंयुक्तः ॥ ३४ ॥

नवट्टकोपशमनः क्षौद्रयुतः शिशुमूलरससेकः ।

नशत्यवश्यमथवा काञ्चिकपुनर्नवासैन्धवैर्विहितैः ॥ ३५ ॥

पित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

प्रेमेव विनिहन्ति योजितः शिशुपङ्कवरसः समाक्षिकः ॥ ३६ ॥

गोमूत्रे कृगलरसेऽन्धकाक्षिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुल्यं क्षलितमनेकशो निषिक्तं

तत्तुल्यार्द्रकृद्धसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३७ ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथाञ्जनं माक्षिकहेमपृष्ठम् ॥३॥
करवीरतरुणकिसलयच्छिन्नोद्भवरसातिसम्पूर्णम् ।

नयनयुगं भवति दृढं सहसैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ३८ ॥

सैन्धवदारुहरिद्रागैरिकपथ्या रसाञ्जनैः पिष्टैः ।

दत्तो बहिः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥ ४० ॥

वहिरवलिप्तं लोचनमभिकुपितमपि प्रसौदति क्षिप्रम् ।

लोध्ररसाञ्जनचन्दनमनःशिला कुष्ठपथ्याभिः ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकीपिष्टासैन्धवगृहवारियोजिता ताम्बे ।

जाता घनत्वमक्षोर्जयति वह्निर्लेपतः पीडाम् ॥ ४२ ॥

आर्कश्च मूलमापोत्य्य सुहृत्तं वारिणि न्यसेत् ।

एतदाश्च्योतनं दृष्ट्यं नयनामयनाशनम् ॥ ४३ ॥

निम्बस्य चोदुम्बरवल्कलस्य एरण्डयष्टीमधुचन्दनस्य ।

पिण्डी विधेया नयने प्रकोपिते कफेन पित्तेन समीरणे ॥४४॥

यद्यक्षिशूलं मन्येत सर्जं व्यक्तलक्षणम् ।

वेदनानिग्रहार्थं च कुर्यादाश्च्योतनं तदा ॥ ४५ ॥

आश्च्योतनमभिष्यन्दौ युञ्जीतावाक् दिनत्रयम् ।

अञ्जनं पक्वदोषस्य नेत्ररोगेऽनिलात्मके ॥ ४६ ॥

शोथश्च दाहरोगश्च क्लेदकण्डू तथारुणम् ।

अक्षोरस्रप्रसेकश्च क्षिप्रमाश्च्योतनं हरेत् ॥ ४७ ॥

ग्रीष्मे वर्षाशरत्काले ह्यसपित्तामयेषु च ।

सुहृद्मुहुः स्वादुशीतं क्रमादाश्च्योतनं तथा ॥ ४८ ॥

वातश्लेष्मणि हेमन्ते वसन्ते शिशिरेषु च ।

तीक्ष्णोष्णमस्त्रशैव कार्य्यमाश्च्योतनं बुधैः ॥ ४९ ॥

पक्वे च श्लेष्मिके व्याधौ पाणिः शुक्तिश्च वातिके ।

आश्च्योतने प्रमाणं स्याद् हे शुक्ती चाशु पैत्तिके ॥ ५० ॥

अष्टौ दश द्वादशविन्द्वस्तु संलेखनस्नेहनरोपणेषु ।

प्राश्नोतने च क्रमशो विधेया मात्रास्तु तिस्रो नयनामयेषु ॥ ५१ ॥

इति प्राश्नोतनमात्राविधिः ।

प्राश्नोतने मातृतजे क्वाथो विष्णादिभिर्हितः ।

कोष्णः सैरण्डवृहती तर्कारीमधुशिशुभिः ॥ ५२ ॥

शूलघ्नं वारुणोदीच्य यष्टीसैन्धवसाधितम् ।

क्रीवेरचक्रमञ्जिष्ठोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।

साम्भसा पयसा तेन शूले चाश्नोतनं परम् ॥ ५३ ॥

सर्पिषाश्नोतनं श्रेष्ठं सर्पिषा चोपनाहनम् ।

परिषेकः मुखोष्णेन मूर्ध्नि तैलविधारणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षौरश्चाप्यथ भोजनम् ।

जातौपुष्पं घृते भृष्टं चक्षुष्यमुपनाहनम् ॥ ५५ ॥

तथा शावरकं लोघ्नं घृतभृष्टं विडालकः ।

कार्थी हरीतकी तद्वद् घृतयुक्ता रुजापहा ॥ ५६ ॥

सुखाखुपिष्टैः संयुक्तं शर्करालोघ्नसैन्धवैः ।

दग्ध्वा ससैन्धवं लोघ्नं मधुच्छिष्टयुते घृते ।

पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ५७ ॥

ततः सम्पक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ॥ ५८ ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ।

पूर्वाह्ने चापराह्ने च ग्रीष्मे शरदि चेष्ट्यते ॥ ५९ ॥

वर्षास्वनभ्रे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ।

प्रातः सायं च तत् कुर्यान्न च कुर्यात्सदैव हि ॥ ६० ॥

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्त्तिस्तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।

प्रमाणं मध्यमे सार्द्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ६१ ॥

विडङ्गमात्रं त्वधमं मध्यं द्विश्चोतनम्वयम् ।

रसक्रियाणां वर्त्तिनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ६२ ॥

वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाका विधीयते ।
 सृदौ तु त्रिशलाका स्याच्चतस्रः क्षैहिकेऽञ्जने ॥ ६३ ॥
 सुवर्णरूप्यताम्रायः कांस्या श्मास्थिमयाः शुभाः ।
 शलाकाश्चाञ्जने कार्या अष्टाङ्गुलमिता बुधैः ॥ ६४ ॥
 बृहत्पैरण्डमूलत्वक् शिशुमूलं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्त्तिर्वाताक्षीरोगनुत् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रां मधुकं पथ्यां देवदारु च पेषयेत् ।
 आजेन पयसा अष्टमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ ६६ ॥
 सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम् ।
 स्तन्योदकाङ्गं कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ६७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः पान मक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
 घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाम्बुना ॥ ६८ ॥
 यावन्मज्जति पक्ष्माग्रं भ्रुवोरन्तरनेत्रयोः ।
 तावच्च पूरयेन्नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ॥ ६९ ॥
 मारुते दश धार्याणि पित्तेऽष्टौ वा शतानि च ।
 निर्दिष्टानि कफे षड्वा व्याधी व्याधिवशेन वा ॥ ७० ॥

इति तर्पणमात्रम् ।

परिषेके हितं चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।
 रजनौदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समायुतम् ॥ ७१ ॥
 सर्पिर्पुक्तां स्तन्यघृष्टमञ्जनं च महौषधम् ।
 वाताभिष्यन्दश्मनं हितं मारुतपर्यये ॥ ७२ ॥
 वाताभिष्यन्दवज्रात्र वाते मारुतपर्यये ।
 पूर्वं तत्र हितं सर्पिः क्षीरं वाप्यथ भोजनम् ॥ ७३ ॥
 वृक्षादन्यह्वया चैव पञ्चमूली महत्यपि ।
 सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं वापि पिबेद् घृतम् ॥ ७४ ॥

इति वृक्षादन्याग्रं तैलम् । इति वाताभिष्यन्दः ।

अन्नैव विधानेन भिषक् तमपि साधयेत् ।

अभिष्यन्दमधिमन्य मन्यानपि च पित्तजान् ॥ ७५ ॥

व्याधीनुपाचरेद्धौमां स्त्रीक्ष्णैः सुस्निग्धशैतलैः ।

आश्च्योतनैः परिषेकैः पुटपाकैः सतर्पणैः ॥ ७६ ॥

स्नेहैर्विरचनेर्लेपै रक्तस्य च विमोक्षणैः ।

प्रपुण्डरीकयष्ट्याह्व निशामलकपद्मकैः ॥

सितामधुसमायुक्तैः सकपित्थैश्च रोगनुत् ॥ ७७ ॥

तिष्ठस्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आश्च्योतनं मानुषदुग्धमिश्रं पित्तास्रवातापहमग्न्यसुक्तम् ॥ ७८ ॥

द्राक्षांमधुकमस्त्रिष्टा जीवनीयैः शृतं पयः ।

प्रातराश्च्योतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगनुत् ॥ ७९ ॥

चन्दनारिष्टपत्राणि यष्टीं दार्वीं ससैम्बवम् ।

पिष्टाभ्रसा भवेत्सेकः पित्तक्षौद्रसमन्वितः ॥ ८० ॥

पैत्तिके चन्दनानन्ता मस्त्रिष्टाभिर्विडालकः ।

कार्थ्यः सपद्मयष्ट्याह्व मांसीकालीयकैस्तथा ॥ ८१ ॥

धात्रीलोभ्रं घृते भृष्टं शिलायुक्तं सुवर्त्तितम् ।

प्रमृज्येद् गुटिकां कृत्वा कुपितं लोचने वह्निः ॥ ८२ ॥

उदुम्बरफलं लोभ्रं घृष्टा चात्यन्तधूपितम् ।

साज्यं समाक्षिकं दारु शूलरोगाशुजिह्ववेत् ॥ ८३ ॥

चन्दनं मधुकं लोभ्रं जातिपत्राणि गैरिकम् ।

प्रलेपो दाहुरोगघ्नस्तोदाभिष्यन्दनाशनः ॥ ८४ ॥

भृष्टा घृतेन नागरतिरीटधात्रीमनःशिलागुटिका ।

उपर्युपरिमार्जनेन क्षपयति शूलं क्षणेनाक्ष्णोः ॥ ८५ ॥

द्रां शालिं सैम्बवं शैलभेदं दर्भामिक्षुं लोभ्रकं वेतसञ्च ।

दार्वीं द्राक्षां चन्दनं चोत्पलं वा स्त्रीणां स्तन्यं शर्करां क्षौद्रकञ्च ॥ ८६ ॥

आत्यत्रं यष्टिकाह्वं हरिद्रा तालानन्ते चापि संक्षत्य सर्वान् ।

सिद्धं सर्पिः तर्पणे नावने च शस्तं क्षीरं श्योतने चैव सेवे ॥८७॥
 क्रियाः सर्वाः पित्तहृत्थः प्रशस्तास्त्यहादूषं क्षीरसर्पिष नस्यम्
 पालाशं स्याच्छोणितश्चाञ्जनार्थं शक्तक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम्

तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।

अस्त्राधुषितशान्थर्थं कुर्यात्क्षेपान् सुशीतलान् ॥ ८८ ॥

तैल्लवकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं पिबेत् ।

शिराव्यधं विना कार्यः पित्तथन्दहरो विधिः ॥ ८९ ॥

कोणस्थ सर्पिषः पानं विरेकासेकलेपनैः ।

स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकमञ्जनैस्ततः ॥ ९० ॥

प्रवालमुक्तावैदूर्यं शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतक्षौद्रमञ्जनं शक्तिकापहम् ॥ ९१ ॥

धूमदर्शी पिबेत्सर्पिः सर्वपित्तामयं जयेत् ॥ ९२ ॥

अभिथन्दमधिमन्यं रक्तोत्थमथवार्जुनम् ।

शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यान् वातोद्भवान् गदान् ।

इति पिताभिथन्दः ।

स्निग्धस्य कोणेनाज्येन शिरावेधैः शमं नयेत् ॥ ९३ ॥

तिरीटत्रिफलायष्टी शर्कराभद्रमुस्तकैः ।

पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिथन्दनाशनः ॥ ९४ ॥

लोध्रचूर्णं घृते भृष्टं रुजमाश्रयोतनं हरेत् ।

शर्करात्रिफलाचूर्णमिदमाश्रयोतनं परम् ॥ ९५ ॥

लाक्षाधुकमञ्जिष्ठा लोध्रं कालानुशारिवा ।

प्रशीण्डरीकसंयुक्तः सेको रोगहरो हितः ॥ ९६ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।

न्यस्तमपस्वन्तरिक्षेषु हितमाश्रयोतनं भवेत् ॥ ९७ ॥

नीलोत्पलोक्षीरकटङ्कटेरीकालीययष्टीमधुमुस्तलोध्रैः ।

सपञ्चकैर्धौतघृतप्रदिग्धैस्त्रिस्तः प्रसेकाः प्रहिता प्रयुक्तान् ॥ ९८ ॥

इजायाश्चातितीव्रायां स्वेदाश्च मृदवो हिताः ।
 अक्षयोः समन्ततः कार्यं पातनञ्च जलौकसाम् ॥ १०० ॥
 घृतस्य महतीं मात्रां पीत्वा चार्त्तिं नियच्छति ।
 पित्ताभिष्वन्दशमनो विधिष्याप्युपपादितः ॥ १०१ ॥
 कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।
 क्वागीक्षीरे घृते सेकः पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १०२ ॥
 श्रौपर्णी पाटला धात्रौ धातकौ तिल्वकार्जुनात् ।
 पुष्पाण्यथ वृहत्याश्च विम्बिलोभ्रश्च तुल्यशः ॥ १०३ ॥
 समञ्छिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।
 रौधिरस्वन्दशाम्बर्थं मेतदञ्जनमिष्यते ॥ १०४ ॥
 मृणालचन्दनोशीरपद्मकोत्पलयष्टिभिः ।
 परिषेकं प्रकुर्वीत रक्तजोऽप्येतदेव तु ॥ १०५ ॥
 सुमनःक्षारकं शङ्खं त्रिफलां मधुकं बलाम् ।
 पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्ट्वा दिव्येन वारिणा ॥ १०६ ॥
 दार्वीपटोलं मधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।
 प्रपौण्डरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ १०७ ॥
 विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुड्बं पचेत् ।
 शीते तस्मिन्मधुसिते दद्यात्पादांशिके ततः ।
 रसक्रियैषा दाहाश्वुरोगरक्तकुजापहा ॥ १०८ ॥
 सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्वाच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वत्सैन्धवकासीसं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥ १०९ ॥
 शिराहर्षेऽञ्जनं कार्यं फाणितं मधुसंयुतम् ।
 मधुना तार्क्ष्यशैलं वा कासीसं वा समाक्षिकम् ॥
 वेतसाम्बं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु ससैन्धवम् ॥ ११० ॥

इति रक्ताभिष्वन्दः ।

कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् ।

तीक्ष्णैः प्रथमनं कुर्यात्तीक्ष्णैरेवोपनाहनम् ॥ १११ ॥
 उष्णैस्तथाश्मोतनसंविधानैस्तथैव तीक्ष्णैः पुटपाकयोगैः ॥ ११२ ॥
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च सञ्जाते श्लेष्मसम्भवे ।
 स्निग्धस्त्रिभोक्तमाङ्गस्य स्निग्धतीक्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ ११३ ॥
 स्रावैः प्रपीडेः प्रथमैर्धूमैश्च विविधैर्मुहुः ।
 रुक्षैस्तीक्ष्णविरेकैश्च मलं सम्यग्विनिर्हरेत् ॥ ११४ ॥
 रसाञ्जनेन वा लेपः पय्याविश्वदलैरपि ।
 वचाहरिद्राविश्वाभिस्तथा नागरगैरिकैः ॥ ११५ ॥
 शिलाह्वा श्वेतमचिरं लोभ्रञ्च परिपूरितम् ।
 सितवस्त्रेण संबद्धं शस्तमक्ष्णोः प्रघर्षणात् ॥ ११६ ॥
 निम्बपत्रैः कृतं चूर्णं लोभ्रचूर्णममन्वितम् ।
 वस्त्रबद्धं जले क्षिप्तं पूरणं नेत्ररोगनुत् ॥ ११७ ॥
 फणिज्जकास्फोटकपित्तविल्वधत्तूरपीलुसुरसार्जभृङ्गैः ।
 स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं वह्निष्टशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ ११८ ॥
 शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णः स्वल्पमैन्धवः ।
 धार्थ्यश्चक्षुषि सन्नेपाच्छोथकण्डूव्यथापहः ॥ ११९ ॥
 ससैन्धवं लोभ्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ।
 आश्मोतनं तन्नयनस्य कुर्यात्सर्वाक्षिरोगप्रशमार्थमेतत् ॥ १२० ॥
 द्वौ द्वौ भागौ रजन्योश्च भागिकौ धूमसर्षपी ।
 कफाभिष्यन्दजिदु भृष्टं पिष्टमाश्मोतमम्भसा ॥ १२१ ॥
 लोभ्रं संपिथ्य सम्यक् खदिराजजिसर्षपैः ।
 नागरारिष्टसिन्धूल्यैर्युक्तं दृषदि चूर्णितम् ॥ १२२ ॥
 सिते वाससि तद्वद्धं न्यसेत् स्वच्छाम्बकाञ्जिके ।
 तदक्ष्णोः पूरणं कार्थ्यं चक्षुसंवर्त्मरोगजित् ॥ १२३ ॥
 वल्कलं पारिजातस्य तैलसैन्धवकाञ्जिकम् ।
 कफवाताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ १२४ ॥

सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्वामूलं तथैव च ।
 कांस्यपात्रे विघृष्टं स्यादक्ष्णोः शूलनिवारणम् ॥ १२५ ॥
 सैन्धवं त्रिफला श्योषं शङ्खनाभिसमुद्रजः ।
 फेनोग्रलेपकः सर्जो बर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ १२६ ॥
 निम्बार्कपत्रसम्पक्वं लोघ्रं भागचतुष्टयम् ।
 धूमसर्षपयोर्भागैः कफसेकः सुखाम्बुना ॥ १२७ ॥
 नागरं त्रिफलानिम्बं वासानिम्बरसः कफे ।
 साज्यं विस्वच्छदं घृष्टं पात्रे ताम्रमये दृढे ॥
 शोथहृदङ्गिना धूमं छागक्षीरपरिप्लुतम् ॥ १२८ ॥
 विस्वपत्ररसः पूतः साज्यः सिन्धुभवान्वितः ।
 शल्वे वराटिकां घृष्ट्वा धूपितो गोमयाम्बुना ॥ १२९ ॥
 पयसा लोडितश्चाक्ष्णोः पूरणाच्छोथशूलजित् ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च रक्तसावे च शस्यते ॥ १३० ॥

इति विल्वान्नम् ।

सलवणकटुतैलं काञ्चिकं कांस्यपात्रे
 घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाम्बुना ।
 सपवनकफकोपं छागदुग्धावसितं
 जयति नयनशूलं स्त्रावशोथं सरागम् ॥ १३१ ॥

इति कफाभिष्यन्दः ।

कोष्णमाश्चरोतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ।
 यष्टौ गुडूची त्रिफला सदावीं मत्स्यामये सर्वगते पिवेद्वा ।
 आश्चरोतनं सर्वरसेन दार्व्याः शस्तं सदा क्षौद्रयुतं नराणाम् ॥ १३२ ॥
 गुडूचीत्रिफलाक्वाथो मधुना सह योजयेत् ।
 पीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णावचूर्णितः ॥ १३३ ॥
 प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्नदार्वीलोघ्नैः सचन्दनैः ।

ऐरण्डाम्बुयुतैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३४ ॥

श्वेतलोध्नं घृते भृष्टं चूर्णितं ताप्यतुल्यकम् ।

उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परः ॥ १३५ ॥

पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैः जातिसिन्धूत्यभिश्चा ।

अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुटिका पिष्ट्रोघ्नेण भृष्टा ॥

तूलैः सौवीरकाटैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात् ।

चक्षुः कोपोपशान्तिं चिरमुपरि दृशो भ्राम्यमाणा करोति ॥ १३६ ॥

यष्टीगैरिकसिन्धूत्यदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः

जलपिष्टैर्वह्निर्लेपः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३७ ॥

शिशुपल्लवनिर्यासः सुपिष्टस्तान्त्रसम्पुटे ।

घृतेन शोधुना पीतो हन्ति शोथान्नवेदनाः ॥ १३८ ॥

षोडशभिः सलिलपलैस्तथैव कण्टकार्याः पयः सिद्धाम् ।

शिलां चिरं विमृश्य तद्रसः सर्वनेत्ररोगहरः ॥ १३९ ॥

ऐरण्डपत्रवेष्टितविल्वच्छदकल्कनिक्षिप्तः लोध्नः ।

कुकूनपक्वः पिष्टः सुसिन्धूद्भवेन संयुक्तः ॥ १४० ॥

घनतरवस्त्रपरिस्सुतदारुहरिद्राकषायमध्यगतः ।

आश्रयोतनेन हन्यात्सर्वाण्येवाक्षिशूलानि ॥ १४१ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्यादिष्वपि शस्यते ।

अधिमन्येषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् ॥

अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रूवोरुपरि दाहयेत् ॥ १४२ ॥

इति सर्वाभिषेदः ।

जलोक्तापातनं शस्त्रं नेत्रपाके विरेचनम् ।

शिराव्यधं वा कुर्वीत सेको लेपस्तु शृङ्गानुत् ॥ १४३ ॥

विभीतकशिवाधात्री पटोलारिष्टवासकैः ।

क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोथान्निपाकरोगनुत् ॥ १४४ ॥

पित्तञ्च स्रवणं शृङ्गरागादींश्च विनाशयेत् ।

एतैश्चापि घृतं पक्वं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ १४५ ॥

इति षडङ्गगुग्गुलुः काथः घृतश्च ।

आटरूषाभयानिम्ब धात्रीमुस्तकवल्कलैः ।

रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम् ॥ १४६ ॥

इति वासकादिः काथः ।

वासाघनं निम्बपटोलपत्रतिक्तामृताचन्दनवत्सकत्वक् ।

कलिङ्गधात्रीदहनं च शुण्ठी भूनिम्बधात्रीविजयाविभीतम् ॥ १४७ ॥

पीतः समांशैः कथितैः कषायो नृभिस्तु मुख्यानखिलाक्षिरोगान् ।

तैर्मिर्यकण्डूपटलार्बुदश्च शुक्रं तथा सत्रणमब्रणं च ॥ १४८ ॥

मदाहरागं सरुजं सपिक्कं हन्यात्समस्तानपि नेत्ररोगान् ।

पातामयान् पित्तकफामयांश्च वासादिकोऽयं मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १४९ ॥

पथ्यास्त्रिषो विभीतक्यः षट्धात्रो द्वादशैव तु ।

प्रस्थार्द्धं सलिले काथ्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १५० ॥

पित्ताभिष्यन्दमास्रावं रोगं वा तिमिरं जयेत् ।

संरम्भदाहशूलासृङ् नाशनं टृक् प्रसादनम् ॥ १५१ ॥

इति नेत्रपाकः । इति सर्वनेत्ररोगाः ।

अथ कृष्णगतरीगनिदानमाह ।

निमग्नरूपन्तु भवेद्धि कृष्णो सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यश्च ।

सावं स्रवेद्दुष्टमतीव यश्च तत्सत्रणं शुक्रमुटाहरन्ति ॥ १५२ ॥

दृष्टेः समीपे न भवेत् तु यश्च न चावगाढं न च संस्रवेच्च ।

अवेदनं वा न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ १५३ ॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

विहायसास्त्रप्रतनुप्रकाशमथाऽब्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १५४ ॥

गभीरजातं बहुलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कच्छम् ॥ १५५ ॥

विच्छिन्नमध्यं पिशिताहतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च ।

द्विलगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ १५६ ॥

उष्णाशुपातः पिडिका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुहनिभश्च शुक्रम् ।
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्ये तु यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥१५७॥
श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्याऽसितमण्डलन्तु ।
तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥१५८॥

मिथ्योपचाराद्रोगाणां दोषादाघाततोऽपि च ।

अजका जायते नेत्रे कृष्णादृष्टिसमाऽसृजा ॥ १५९ ॥
अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाशु ।
विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैतितश्चाजकाजातमिति व्यवसेत् ॥१६०॥

अजापुरीषसङ्काशा सृद्धौका फलसन्निभा ।

वातरक्तसमुत्थाना प्रायशस्त्वजका हि सा ॥ १६१ ॥

मूर्ध्नाक्षिकर्णभ्रूगण्ड शङ्खचर्माम्रिताजका ।

जायते व्यथते नेत्रं मथ्यमानमिवान्तरा ॥ १६२ ॥

उष्णमसृक् स्रवत्यक्षि दूयते क्लिद्यते भृशम् ।

असाध्यरोगसम्भूतां दृष्टिजाञ्च विवर्जयेत् ।

स्वप्रभिन्नां च कठिनां चिरकालोत्थितामपि ॥ १६३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

साध्यरोगसमुत्पन्नां कृष्णजान्त्वजकां जयेत् ॥ १६४ ॥

साध्यान्यवेक्ष्य शुक्राणि स्निग्धस्याऽसृग्विमोक्षणैः ।

आश्रयोतनमुखालेप घर्षणाञ्जनवस्त्रिभिः ।

पुटपाकैश्च नस्यैश्च सामान्यं शुक्रभेषजम् ॥ १६५ ॥

धात्रीफलं निम्बकपित्तपत्रं यद्वाह्वलोध्रं खदिरं तिलाद्य ।

काथः सशोतो नयने निषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥१६६॥

फणिज्जकरसे वीजं पलाशस्य विभावितम् ।

शोषयित्वा सुपिष्टं तत् चाञ्जनाच्छुक्रहृत्परम् ॥ १६७ ॥

जात्याः प्रवालं मधुकं ससर्पिर्भृष्टं सुखोष्णाश्च सुशीतरश्मिः ।

आश्रयोतनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं स्त्रीपयसा महार्हम् ॥१६८॥

सैन्धवं वृहतीमूलं ताम्रचूर्णं सनागरम् ।
 धात्रीरसेन पिष्टा च ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।
 तत्पूते धूमयेच्चैनं शुद्धशुक्रं व्यपोहति ॥ १६८ ॥
 शुद्धशुक्रं निशायष्टी शारिवाशावराभ्रसा ।
 सेचयेन्नेत्रयोर्दृष्टीं कृष्णाभ्रोमग्नजां तथा ॥ १७० ॥
 क्षुप्पुत्रागपर्णेन परिभावितवारिणा ।
 श्यामाकाथाम्बुना वाथ सेवनं शुक्रनाशनम् ॥ १७१ ॥
 सैन्धवं त्रिफला कृष्णा कटुकाशङ्कनाभयः ।
 सताम्ररजसो वर्त्तिः शुद्धशुक्रविनाशिनी ॥ १७२ ॥
 स्थिरशुक्रं घने चैव बहुशोऽपहरेदसृक् ।
 शिरः कायविरेकांश्च पुटपाकांश्च कारयेत् ॥ १७३ ॥
 समुद्रफेनसिन्धूत्य शङ्खदद्याण्डवल्कलैः ।
 शिशुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रादीन्क्वस्ववह्निषेत् ॥ १७४ ॥
 वटचौरेण संयुक्तं श्लक्ष्णकर्पूरजं रजः ।
 क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रं वापि घनोन्नतम् ॥ १७५ ॥
 शिरोषबीजनिम्बैश्च पिप्पलीसैन्धवैरपि ।
 शुक्रं प्रघर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥ १७६ ॥
 वंशजारुष्करौ तालं नारिकेलञ्च तद्दहेत् ।
 विस्त्राव्य क्षारवच्चूर्णं भावयेत्करभास्थिजम् ।
 बहुशोऽञ्जनमेतत्स्याच्छुक्रवैवर्त्यनाशनम् ॥ १७७ ॥
 बहुशः पलाशकुसुमस्वरसैः परिभाविता जयत्यचिरात् ।
 नत्ताद्वबीजवर्त्तिः कुसुमचयं दृक्षु चिरजमपि ॥ १७८ ॥
 स्फटिकोषणयष्ट्याश्च शङ्खगोदन्तसैन्धवैः ।
 पिष्टैः सचन्दनैर्वर्त्तिः शुक्रघ्नी शिशुवारिणा ॥ १७९ ॥
 संपृष्ट्य पिप्पलीचूर्णं सफेनं कांस्थभाजने ।
 स क्षौद्रं सैन्धवीपेत मञ्जनं शुक्रनाशनम् ॥ १८० ॥

समुद्रफेनमभयां क्रीवेरं सकुटन्नटम् ।

पिष्टा धात्रीफलक्वाथे वर्त्तिः स्याच्छुक्रनाशिनी ॥ १८१ ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।

मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ १८२ ॥

त्रिफला चन्दनं व्योषं मञ्जिष्ठा नागरं निशा ।

प्रियङ्गु शारिवानन्ता यकदाजञ्च चूर्णितम् ॥ १८३ ॥

क्षौद्रसैन्धसर्पिर्भिः संयोज्य विधिवत्पचेत् ।

पुटपाकः प्रशस्तोऽयं शुक्राणां लेखनः परः ॥ १८४ ॥

इति त्रिफलादिपुटपाकाञ्जनम् ।

लामज्जकोत्पलसिता चन्दनद्वयकार्षिकान् ।

क्षिप्वा च शारिवाप्रस्थं क्वाथयेत्सलिलाढकम् ॥ १८५ ॥

पादशेषं परिस्राव्य पचेदादर्विलेपनात् ।

भाजने लोहशैले वा तत्प्रातः सायमञ्जनम् ॥ १८६ ॥

प्रधानमेतच्छुक्रघ्नं व्रणशुक्रं शमं नयेत् ॥ १८७ ॥

इति लामज्जकायमञ्जनम् ।

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलुं पिबेत् ।

शिरसो वा हरेद्रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥ १८८ ॥

ससैन्धवत्रिवृत्क्वाथे त्रीन् वारान् पाचितं घृतम् ।

पौत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्याच्छिराव्यधम् ॥ १८९ ॥

यथाह्मदार्प्युत्पलपद्मलाक्षा प्रपौण्डरीकं नलदं लता च ।

आश्रयोतनं स्त्रीपयसा विपक्वं निहन्ति तत्सव्रणदाहशुक्रम् ॥ १९० ॥

श्यामामूलं कषायं वा मधुना व्रणशुक्रिणाम् ।

रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवश्च फलवृष्टिः ।

करञ्जबीजं लशुनो व्रणघ्नादि च भेषजम् ॥ १९१ ॥

सव्रणा व्रणगम्भीर त्वक् शुक्रघ्नमथाञ्जनम् ।

हितान्येतानि सर्वाणि नराणां व्रणशुक्रिणाम् ॥ १९२ ॥

कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ।

कांस्थे निवृष्य स्तन्येन क्षतशुक्रार्तिरोगजित् ॥ १८३ ॥

चन्दनं गेरिकं लाक्षा मालतीकलिकाः समाः ।

व्रणशुक्रहरी वर्त्तिः शोणितस्य प्रणाशनी ॥ १८४ ॥

इति चन्दनादिवर्त्तिः ।

दन्तैर्दन्तिवराहोद्भगजाश्वाजखरोद्भवैः ।

मशङ्कमौक्तिकाभोधिफेनेर्मरिचपादिकैः ॥ १८५ ॥

जलपिष्टैः कृता सर्वैर्दन्तवर्त्तिरिति स्मृता ।

तिमिरारुदकाचार्मव्रणशुक्रविनाशिनी ॥ २८६ ॥

इति दन्तवर्त्तिः ।

ताम्रे च मस्तुनोदृष्टं तुल्यकं श्यावतां गतम् ।

सर्वाभिष्यन्दशुक्रार्म शिराशूलजिदञ्जनात् ॥ १८७ ॥

दक्ष्णाण्डत्वक् शिलाशङ्ख रक्तचन्दनसैन्धवैः ।

तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ १८८ ॥

गोशक्तृक्तमयः सप्त पीताभाः क्षौद्रसंयुताः ।

घृष्टाः शुक्रहरा घृष्टाः क्षतजस्य विशेषतः ॥ १८९ ॥

एकं वा पुण्डरीकञ्च गवां क्षीरावशेषितम् ।

रागासृग्वेदनां हन्यात् क्षतपाकाजकास्तथा ॥ २०० ॥

सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यं धात्री मनःशिला ।

चतुर्हरेणुमधुकं लोहं शुक्रघ्नमञ्जनम् ॥ २०१ ॥

इति पेथ्यमञ्जनम् ।

कुक्कुटाण्डकपालानि शङ्खकाचोऽपि चन्दनम् ।

सैन्धवार्क्षीशसंयुक्त मञ्जनं शुक्रलेखनम् । २०२ ॥

शङ्खघ्नोतोऽञ्जनं लाक्षा मरिचं समनःशिलम् ।

यवान्युदधिजं फेनं ताम्रचूर्णं समाक्षिकम् ।

श्यामावर्त्तिर्लिखत्येव शुक्रकाचार्मपिष्टकम् ॥ २०३ ॥

रसाञ्जनं सशैलेयं कुङ्कुमं सुमनःशिला ।

शङ्खश्च श्वेतमचिरे शर्करा चेति सप्तमम् ॥ २०४ ॥

एषा चन्द्रोदया नाम्ना वर्त्तिर्वैद्येन निर्मिता ।

हन्यान् पित्तञ्च कण्डूञ्च शुक्रं सतिमिरार्वुदम् ॥ २०५ ॥

अथः सयष्टिन्निफला कणानां चूर्णानि तुल्यानि पुरेण नित्यम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति शीघ्रम् २०

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला ।

मनःशिलाद्धं मरिचं मरिचार्द्धेन सैन्धवम् ॥ २०७ ॥

एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।

पिचष्टे मधुना योज्यमर्बुदे मस्तुना तथा ॥ २०८ ॥

इति चूर्णाञ्जनम् ।

स्नेहनस्याञ्जनैः शुक्रं निम्नमाशु समुद्धरेत् ।

शुक्रं करोति निर्मूलं पुटपाकैः सलेखनैः ॥ २०९ ॥

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ।

दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥ २१० ॥

प्रस्थमामलकानान्तु काथयेदुल्लण्डेऽश्वसि ।

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २११ ॥

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याह्वचन्दनैः ।

सपिप्पलीकैस्तत्सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥ २१२ ॥

घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्गु खरोगव्रणापहम् ।

कामलाज्वरवीसर्पं गण्डभालापहं परम् ॥ २१३ ॥

इति पटोलाद्यं घृतम् ।

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठा काकोलीहयजीरकैः ।

सिता शतावरी मेदा पुण्ड्रक्षमधुकोत्पलैः ॥ २१४ ॥

पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं ममक्षीरं विचूर्णितैः ।

हन्ति तच्छुक्रतिमिरं रक्तराजीं शिरोरुजम् ॥ २१५ ॥

इति द्राक्षाद्यं तैलम् ।

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्ब-

विश्वीषधैः पयसि सिद्धमिदं कृगल्याः ।

तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल-

पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ सुयुक्तम् ॥ २१६ ॥

इति कृष्णाद्यं तैलम् ।

न विना शोणितं शुक्रक्षतपाकात्ययोऽजकाः ।

भवन्ति रुधिरं तेन जलौकाभिरतो हरेत् ॥ २१७ ॥

इति व्रणशुक्रम् ।

अजकायां शिरां मुक्ता त्रिहञ्चूर्णैर्विरेचयेत् ।

वृत्तवातहरेः सिद्धमजकायां प्रयोजयेत् ।

मेके पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदांवरः ॥ २१८ ॥

पक्ववटपत्रपुटके विधाय मांसं वल्लूरकर्कट्योः ।

पुटवद्विदध्याद् बद्ध्वा तद्रसमेको जयेदजकाम् ॥ २१९ ॥

गवामस्थित्वचं कांस्ये विनिर्घृथ्य सुखाम्बुना ।

पूरयेदक्षि तेनाशु प्रशाम्यत्यजकामयः ॥ २२० ॥

मैन्धवं वाजिपादञ्च गौरोचनसमायुतम् ।

शैलत्वग्रससंयुक्तं पूरणं वाजकापहम् ॥ २२१ ॥

शशकस्य कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कं दद्यात्तु सत्तीरं यथोक्तान् कर्षसम्भितान् ॥ २२ ॥

शारिवा मधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् ।

बला चातिबला चैव मृणालं पत्रकं तथा ॥ २२३ ॥

कार्षिकं सविषालोघ्नं जीवनीयगणान्वितम् ।

घृतमेतत्प्रयोक्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ २२४ ॥

अजकामर्जुनं काचं पटलं शुक्रमेव च ।

तथाक्षिरोगान् सकलान् वातपित्तोत्तरं जयेत् ॥ २२५ ॥

इति वृहत्कशकायं पृथक् । इति कृष्णगतरोगाः ।

अथ दृष्टिगतरोगनिदानमाह ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थितः ।

अव्यक्तानि च रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ २२६ ॥

दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलङ्गते ।

मल्लिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥ २२७ ॥

मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ।

परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रतमांसि च ॥ २२८ ॥

दूरस्थानि रूपाणि मन्यते स समीपतः ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ २२९ ॥

यत्रवानपि चात्यर्थं सूचीपाशश्च पश्यति ॥ २३० ॥

जड्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।

महान्तरपि च रूपाणि क्वादितानीव चाम्बरैः ॥ २३१ ॥

कर्णनासाक्षिहीनानि विवृतानीव पश्यति ।

यथा दोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ २३२ ॥

अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ।

पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थान्मेव पश्यति ॥ २३३ ॥

समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।

दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रमश्च पश्यति ॥ २३४ ॥

दोषे दृष्ट्या स्थिते तिर्य्यगैकं वै मन्यते द्विधा ।

द्विधा स्थिते द्विधा पश्ये ह्रस्वलक्ष्णवस्थिते ॥ २३५ ॥

तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।

रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम् ॥ २३६ ॥

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।

चन्द्रादित्यौ सनच्चन्द्रा वन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २३७ ॥

निर्मलानि च रूपाणि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिक्वाकाचसंज्ञितः ॥ २३८ ॥

वातेन चात्र रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।

आविलान्तरूपाभानि व्याविष्टानीव मानवः ॥ २३९ ॥

पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिङ्गुणान् ।

नृत्यन्तश्चापि शिखिनः सर्पं नीलञ्च पश्यति ॥ २४० ॥

कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।

सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ २४१ ॥

पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।

हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ २४२ ॥

सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ।

बहुधा च द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः ॥

हीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींष्यपि च भूयसा ॥ २४३ ॥

पित्तं कुर्यात्परिप्लावि मूर्च्छितं रक्तेजसा ।

पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥

विकीर्त्यमाणा खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च ॥ २४४ ॥

वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ २४५ ॥

रागारुणो माकृतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलञ्च तथैव पित्तात् ।

रूपाक्षितः शोणितजश्च रक्तः समस्तदोषप्रभवे विचित्रः ॥ २४६ ॥

अरुणं मण्डलं दृष्ट्योः स्थूलकाचारुणप्रभम् ।

परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लायि नीलञ्च मण्डलम् ॥

दोषक्षयात् क्षयं चात्र कदाचित् स्वाक्षुदर्शनम् ॥ २४७ ॥

अरुणं मण्डलं वाताच्चक्षुलं परुषं तथा ।

पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥ २४८ ॥

श्लेष्मणा बहुलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो विन्दुरिवान्धसः ॥ २४९ ॥

मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।

प्रवालपद्मपद्माभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥ २५० ॥

दृष्टिरोगो भवेच्चित्तो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ २५१ ॥

यथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्रिह धूमदर्शी ।

यो क्लृप्तजात्यो नकुलान्धता च गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥ २५२ ॥

षड्लिङ्गनाशाः षड्भिरेव च रोगाः

दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव च स्युः ॥ २५३ ॥

पित्तेन दुष्टेन यदा च दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ।

पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ २५४ ॥

प्राप्ते तृतीयं पटलं च दोषे दिवा न पश्येन्नशि वीक्ष्यते सः ।

रात्रौ च शीतानुमृद्ध्यैतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥ २५५ ॥

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि च मन्यते तु ॥ २५६ ॥

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्ताभ्यमापादयति प्रसङ्ग ।

दिवा स सूर्यानुमृद्ध्यैतदृष्टिः पश्येत् रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ २५७ ॥

शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरव्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

स धूमकान् पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥ २५८ ॥

यो क्लृप्तजात्यो दिवसेऽतिक्लृष्टादक्लृष्टानि रूपाणि च तेन पश्येत्

रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स क्लृप्तजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ २५९ ॥

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यदहत् ।

चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्स वै विकारो नकुलान्धसंज्ञः ॥ २६० ॥

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कोच्यतेऽभ्यन्तरतस्तु याति ।

रुजावगाढं च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २६१ ॥

वाङ्मौ पुनर्हविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततस्याप्यनिमित्ततश्च ।

निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापादङ्गेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनः सः ॥ २६२ ॥

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।

इत्येत दृष्टिर्भनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥२६३॥

तत्राक्षिविष्यष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विमिश्रते सौदति ह्यीयते च नृणामभीघातहता च दृष्टिः ॥२६४॥

इति द्वादशदृष्टयः ।

अथासाध्यानाम् ।

वर्जयेदुपसर्गोत्थं गन्धीरं ऋस्वसंज्ञितम् ।

काचांस्तु याप्यते सर्वाङ्गकुलाम्भ्यं तथैव च ॥ २६५ ॥

तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यत्नतो हरेत् ॥

अथ चिकित्सायाः ।

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ।

ऋषिभिस्तूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २६६ ॥

इ पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।

तस्मिन्पञ्चाष्टादनलेपनादीन् पादप्रयुक्ताभयनं नयन्ति ॥२६७॥

मलोष्णसङ्घटनलेपनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।

भजेन्नरो दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥२६८॥

त्रिफलाघृतमधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुद्गाः ।

चक्षुष्यः सन्नेपाहर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ २६९ ॥

जीवन्ति शाकं सुनिषस्यकश्च सतण्डुलीयं वरवास्तुकश्च ।

चिल्लौ तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलश्च ॥२७०॥

पटोलकर्कोटककारवेक्त्रवार्ताकतर्कारिकरीरजानि ।

शाकानि शिघ्रार्त्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥२७१॥

कटुक्लृगुरुतीक्ष्णोष्णमाषनिष्पावमैथुनम् ।

मद्यं घक्लूरपिष्ट्याकं मत्स्यं शाकं विरूढकम् ॥

विदाहीन्यन्नपानानि नेत्ररोगी विवर्जयेत् ॥ २७२ ॥

स्निग्धानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणश्च ।

घृतस्य पानान्यथ वस्तिर्कर्म कुर्यादभीक्ष्णं तिमिरेऽनिलोत्थे ॥२७३॥

रास्त्राफलत्रयकाथे दशमूलरसे शृतम् ।

कल्केन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ २७४ ॥

वातिके तिमिरे पक्कं दशमूलरसे घृतम् ।

त्रिवृच्चूर्णसमायुक्तं वैरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥

त्रिफलादशमूलानां निर्यूहं दुग्धमिश्रितम् ।

गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीत विरेचनम् ॥ २७६ ॥

इति वाततिमिरम् ।

शीताञ्जनाश्चोतनतर्पणैश्च नस्यैर्विरेकैश्च दुग्धैश्च ।

तिक्तप्रधानैस्तिमिरं निहन्त्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षयैश्च ॥ २७७ ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयवरा शृतम् ।

पाययित्वा शिरां विध्येत्तैलाकुम्भसम्भवेः ॥ २७८ ॥

चूर्णैर्मार्त्तिकसंयुक्तैः रेचनं कारयेत्तराम् ।

शीतलान् स्लेपसेकांश्च शिरोवदनचक्षुषु ॥ २७९ ॥

बलाशतावरीवीरा सितासैरेयकैः पचेत् ।

त्रिफलासहितं सर्पिस्तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ २८० ॥

शारिवाशावरोशीरमुक्तापद्मकचम्दनम् ।

पिष्टं वर्त्तिकृतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ २८१ ॥

इति पित्ततिमिरम् ।

तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणानि ।

घृतानि वासात्रिफलापटोलसंज्ञानि कुर्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ २८२ ॥

कफोद्भवे वरा चव्या मृताकाथशृतं हविः ।

पाययित्वा शिरां विध्येद्रेचनं तिमिरे भिषक् ॥ २८३ ॥

यूथी पथ्या कणा शुण्ठी कुसुम्भस्याम्बुनिर्भरः ।

गोमूत्रकथिता शुण्ठी त्रिवृत्सिद्धं विरेचयेत् ॥ २८४ ॥

नस्यं मरिचयथ्याह्व विडङ्गामरदारुभिः ।

नैपालत्रिफलाशङ्ककान्ताव्योषश्च पेप्षिताः ॥

वर्त्तीः कृत्वा वलासोत्थमञ्जनं तिमिरं हरेत् ॥ २८५ ॥
 संसर्गं सन्निपाते च यथा दोषोदयक्रिया ।
 धात्रीरसाञ्जनं चौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥
 पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापह्वा ॥ २८६ ॥
 दद्यान्मसूरनिर्यूहं चूर्णितं कणसैन्धवम् ।
 तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत् चौद्रं घने ततः ॥
 शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरे हितम् ॥ २८७ ॥
 मधुकामलकस्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ।
 वचाद्यैः स्नानमिच्छन्ति श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥
 स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यं तिमिरापहम् ।
 आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहम् ॥ २८९ ॥
 चित्रकमूलत्रिफला पटोलयवसाधितं पिवेदश्वः ।
 सघृतं निशि चक्षुष्यं तिमिराणि विशेषतो हन्ति ॥ २९० ॥
 कल्कः काथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।
 मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्नाशकम् ॥ २९१ ॥
 त्रिफलालोहचूर्णं वा माक्षिकं मधुयष्टिका ।
 लायं मध्वान्वितं भुक्तं सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९२ ॥

इति समाम्नातागुटिका ।

कुष्ठमुत्पलयष्टौ च पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।
 अञ्जनञ्चन्दनञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९३ ॥
 धात्रीसैन्धवकृष्णाभिस्तुष्याभिर्मरिचं समम् ।
 चौद्रयुक्तं निहन्त्याशु पटलञ्च रसक्रिया ॥ २९४ ॥
 लिङ्गाक्षदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां
 घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।
 समीरणे तैलयुतां कफात्मके
 मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥ २९५ ॥

सघृतं वा वराक्काथं शीलयेत्तिमिरामये ।

पायसं वा वरीयुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ २८६ ॥

शतावरीपायस एव केवलस्तथा कृतो वामलकेषु पायसः ।

प्रभूतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो यवौदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥ २८७ ॥

त्रिफलाया कषायस्तु धावनास्त्रेरोगजित् ।

कवलाभ्युखरीगघ्नः पानतः कामलापहः ॥ २८८ ॥

अयस्यं त्रिफलाक्काथं सर्पिषा सह योजितम् ।

भुक्तोपरि पिवेत्सायं मासेनाभ्योऽपि पश्यति ॥ २८९ ॥

पुराणसर्पिस्त्रिभिरेषु सर्वतो हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ।

हितञ्च विद्यात्त्रिफलाघृतं सदा कृतञ्च यन्मेषविषाणनामभिः ॥ ३०० ॥

त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ।

जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥

जलगण्डूषैः प्रातर्भूयोऽभ्योभिः प्रपूर्य्य सुखरन्ध्रम् ।

निर्दयमुक्षन्नस्त्रि चपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ३०२ ॥

भुक्ता पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

अचिरेणैव तद्द्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ३०३ ॥

त्रिफलाक्काथयुक्तेन क्षौद्रमिश्रेण गुग्गुलुम् ।

युक्ता गन्धर्वतैलेन रेचनं तिमिरापहम् ॥ ३०४ ॥

अञ्जनं गैरिकं पत्रं कर्पूरं नीलमुत्पलम् ।

सनागपुष्पं मधुकमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३०५ ॥

कतकस्य फलं घृष्टं मधुना सह योजयेत् ।

प्रभूततिमिरस्त्रावे धूपितञ्च प्रशाम्यति ॥ ३०६ ॥

त्रिफलापायसं चूर्णं क्वायित्वा विचक्षणः ।

घृतत्रिभागसंयुक्तमभयाकर्षमेव च ॥ ३०७ ॥

भक्तस्योपरि पानं स्यादथ मासेन भोजनम् ।

पटलं तिमिरं काचमर्वुदं कण्डुवेदनम् ॥

सप्तरात्रोपयोगेन अन्योऽपि तेन पश्यति ॥ ३०८ ॥

कृष्णापथ्ये क्रमादृष्टे भृङ्गराजरसप्लुते ।

क्यायाशुष्के हतः सद्यस्तिमिरं वापि योजिते ॥ ३०९ ॥

त्रिशङ्गागन्तु नागस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।

शुल्बतालकयोः द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनत्रयम् ॥ ३१० ॥

अधोमूषागतं धातं पक्कं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तककृष्णोके द्वितीयो भास्करो यथा ॥ ३११ ॥

इति भास्करवर्तिः ।

सलिलमकरन्दसर्पिस्तैलेः प्रत्येकशस्तु सप्ताहम् ।

विनिहन्ति तिमिरमर्चिरादञ्जनतश्चन्दनं रक्तम् ३१२ ॥

कृष्णसर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृषिकान् ।

चौरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लृपयित्वा प्रमन्ययेत् ॥ ३१३ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण पश्यति ध्रुवमञ्जनात् ॥ ३१४ ॥

इत्यन्धसुदर्शकमञ्जनम् ।

कतकस्य फलं शङ्खं त्रूषणं सैन्धवं सिता ।

फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ ३१५ ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि वर्तिरप्या व्यपोहति ।

तिमिरं पटलं काच मर्मशुक्रं सुखावती ॥ ३१६ ॥

इति सुखावती वर्तिः ।

शाणार्द्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवर्फेनयोः ।

शाणार्द्धं सैन्धवाच्छोणात् सीवीरस्य जलेन च ॥ ३१७ ॥

पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

काचकण्डूकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ॥ ३१८ ॥

कृष्णसर्पवसाक्षौद्रं रसो धातुरा रसक्रिया ।

शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु वैदेहपतिनिर्मिता ॥ ३१९ ॥

मुक्ताकर्पूरकाचा गुग्गुमरिचकणा सैन्धवैलाप्रवाला ।
 शण्डीकङ्गोलकांस्य त्रपु रजनि शिला शङ्खनाभ्यभ्रतुत्यम् ॥
 दक्ष्णाण्डत्वक् च साक्षतजयुतशिवाक्कीतकं राजवर्त्तम् ।
 जातीपुष्पं तुलस्याः कुसुममभिनवं बीजमस्यास्तथैव ॥३२॥
 पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्तं सताम्रसारं रसगर्भयुक्तम् ।
 प्रत्येकमेषां खलु माषकैकं पाषाणपिष्टं मधुना च सूक्ष्मम् ॥३२॥
 भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नितान्तमात्रोपचिताश्च तेषाम् ।
 विधीयते शान्तिरवश्यमेव मुक्तादिनानेन महाञ्जनेन ॥३२॥

इति मुक्तादिमङ्गलम् ।

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ।
 विभौतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ ३२३ ॥
 सर्वमेतत्समं कृत्वा त्वजाक्षीरेण पेययेत् ।
 नाशयेत्तिमिरं कण्डू पटलान्यर्वुदानि च ॥ ३२४ ॥
 अधिकानि च ह्रीनानि यस्य रात्रौ न पश्यति ।
 अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन शाम्यति ॥ ३२५ ॥
 वर्त्तिष्वन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिविशोधिनी ॥

इति चन्द्रोदयावर्त्तिः ।

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पलीलवणानि च ।
 कण्डूतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचिप्रतिहन्यते ॥ ३२६ ॥

इति हरीतक्यादिवर्त्तिः ।

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसोरजः ।
 नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनश्च सरितां पतेः ॥ ३२७ ॥
 आज्येन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥ ३२८ ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरभ्यस्याभिन्नचक्षुषः ।

इति त्रिफलाद्या वर्त्तिः ।

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्धेन मनःशिला ।

मनःशिलाञ्च मरिचं मरिचाद्धेन सैन्धवम् ॥ ३२८ ॥

वारिणा तिमिरं हन्ति चार्बुदं हन्ति मस्तुना ।

पिचुष्टं मधुना हन्ति स्त्रीचौरेण तथार्जुनम् ॥ ३२९ ॥

इति शङ्खादिषटी ।

कतकं चन्दनं लाक्षा मधुकं मरिचोत्पलम् ।

तुल्याक्षामलकावीजं मनोह्रा सुमनासिता ॥ ३३१ ॥

विडङ्गोदधिफेनैला शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।

एषा दृष्टिप्रदा नाम्ना वर्त्तिर्वैद्येन निर्मिता ॥ ३३२ ॥

निख्योपयोगात्पटलं तिमिरं शुक्रराजिकाम् ।

शुकं शुक्राक्षिरोगञ्च विवृद्धं वाऽर्म एव च ।

निहन्ति सहसा रोगान् त्रिदोषानपि दुस्तरान् ॥ ३३३ ॥

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिर्मागधितण्डुलाः ।

जातीकुसुमपञ्चाशन्नरिचानि च षोडश ॥ ३३४ ॥

एषा कुसुमिका वर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥

इति कुसुमिका वर्त्तिः ।

चन्दनत्रिफलापूग पलाशतरुशोणितैः ।

जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापहा ॥ ३३५ ॥

इति चन्दनाद्यावर्त्तिः ।

व्योषोत्पलाभया कुष्ठतार्क्ष्यैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ।

अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्माशुनिस्तुतिम् ॥ ३३६ ॥

इति व्योषाद्यावर्त्तिः ।

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्य यष्टीतुत्यरसाञ्जनम् ।

प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोघ्नं ताम्रं चतुर्दश ॥ ३३७ ॥

द्रव्याख्येतानि संचूर्ण्य वर्त्तिः कार्या नभोऽम्बुना ।

नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥ ३३८ ॥

नाशनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।

सद्यः कोपञ्च स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥ ३३८ ॥

किंशुकस्वरसेनाथ पिलुपुष्पकरक्ताता ।

अञ्जनाञ्जोघ्रतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥ ३४० ॥

चिरसंछादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ।

वन्मूलयत्य कृच्छ्रेण प्रसादं वाधिगच्छति ॥ ३४१ ॥

इति नागार्जुनाञ्जनम्

वर्त्यार्कतूलैः कृतया शशशचर्मगर्भया ।

प्रदीप्तया मषी ग्राह्या सर्वनेत्रामयान्तकी ॥ ३४२ ॥

इति शशचर्मगर्भा मषी

त्रपुगैरिककपूर् र यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ।

नागकेसरसंयुक्तमशेषतिमिरान्तकृत् ॥ ३४३ ॥

शतावरीसूर्यसमा प्रदेया एला तथा वारणमूर्ध्वतुल्या ।

देयं विडङ्गं वसुभिः समानमृतोः समं चामलकास्थिवीजम् ॥

विष्णोर्भुजैस्तुल्यगुणं मरीचं तद्विक्रमैर्मार्गधिका प्रदेया ।

चूर्णं समध्वाञ्जनकर्षमर्द्धमध्यामयानां विनिवारणार्थम् ॥ ३४४ ॥

कण्डूं सधूमं तिमिरं सुघोरं मर्माणि काचं पटलं त्रिदोषम् ।

ये चापरे रक्तभवा विकारास्तांश्चामयांश्चूर्णवरो निहन्ता ॥ ३४५ ॥

इति शतावर्षादिचूर्णाञ्जनम्

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्यां तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कपूर्संयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३४६ ॥

इति नयनामृताञ्जनम्

मनोह्रा तुल्यकस्तूरी मांसीमलयनागरम् ।

समांशं शङ्खकपूर् रमशीतिगुणमञ्जनम् ।

एतच्चूर्णोक्तं सर्वं षड्विधे तिमिरे हितम् ॥ ३४७ ॥

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिर्गतधूमम् ।

वृत्तिं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नसारमपि रक्षति चक्षुः ॥३४८॥

वृषणं त्रिफलाचुक्र सैन्धवालमनःशिला ।

क्लृदोष्णदाहकण्डूघ्ना वर्त्तिः शस्ता कफापहा ॥ ३५० ॥

सौवीरमञ्जनं मिथं पथ्यमक्षोस्ततो भजेत् ।

पञ्चरात्राष्टरात्रं वा स्नावनार्थं रसाञ्जनम् ।

चक्षुस्तेजोमयं तेन भवेन्न श्लेष्मतो भयम् ॥ ३५१ ॥

सूतकं गन्धकोपेतं चाङ्गेरौरसमूर्च्छितम् ।

प्रञ्जनं दृष्टिदं नृणां नेत्रामयविनाशनम् ॥ ३५२ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषध सर्पिर्गोमूत्रमध्वजाक्षीरे ।

नागं सप्त निषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ ३५३ ॥

त्रिफलाश्वसि भृङ्गरसे च हविषि मधुनि अजादुग्धे च पक्वेन
सप्तकृत्वः सीसेनोत्पादितमञ्जनं कार्यं प्रत्यहमञ्जनतश्चक्षुषा
जिताशेषरोगेण वर्षायामपि पश्येत्पिपीलिकाष्टमयनमिति ।

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च

हविषि च विषकल्के क्षीरे आजे मधूये ।

प्रतिपदमभितप्तं सप्तधा सीसमेकं

प्रणिहितगति पश्चात्कारयेत्तच्छलाकाम् ॥ ३५४ ॥

तिमिरपटलकण्डूस्त्रावरक्तप्रकोपान्

उपचितबहुरोगान् सन्धिवर्त्माभिजातान् ।

सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा

हरति नयनरोगाब्धोध्यमाना शलाका ॥ ३५५ ॥

इति सौषकशलाका ।

शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम् ।

नस्यमेतेन दातव्यं मन्हापटलनाशनम् ॥ ३५६ ॥

पिण्डीततरुमूलन्तु क्षौद्रेण सह योजयेत् ।

अपक्वं पटलं हन्यात् पक्वं परिशोधयेत् ॥ ३५७ ॥

दिवा तु न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तौष्णमञ्जनम् ।
 विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सौदति ॥ ३५८ ॥
 तस्मात्साध्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।
 रात्र्यभ्यगुणितं चापि पुथ्यत्यञ्जनकर्षितम् ॥ ३५९ ॥
 दोषः प्रतिनिवृत्तस्तु हन्याद् दृष्टिबलं तथा ।
 अधावनाद्वह्निस्तिष्ठन् भूयः सञ्जनयेद्भयम् ॥ ३६० ॥
 श्रान्ते भीते प्रबृदिते मद्यपीते नवज्वरे ।
 उष्णे वेगविघाते च अञ्जनं न प्रशस्यते ॥ ३६१ ॥
 वैमल्यार्थं यथा दर्शं सतैलमवधारणम् ।
 तद्वदञ्जनसंयोगा दक्ष्णोर्मलनिवर्हणम् ॥ ३६२ ॥
 प्रसन्ना विमला शुद्धा स्थिरा दृष्टिर्भवेदतः ।
 प्रातः कुर्यात्सदैवैतदञ्जनं व्याधिनाशनम् ॥ ३६३ ॥

अथ नेत्रनिर्माणप्रकारमाह ।

पुत्रिणी लिङ्गिनी लिङ्गं तन्नाशो लिङ्गनाशनः ।
 सर्वेषु लिङ्गनाशेषु वेध्य एकः कफात्मकः ॥ ३६४ ॥
 नोनविंशतिवर्षस्य नाशीत्यभ्यधिकस्य च ।
 नाशुपूर्णस्य नोष्णे च लिङ्गनाशन्तु वेधयेत् ॥ ३६५ ॥
 कामश्वासक्षतक्षीण कर्णशूलाक्षिरोगिणाम् ।
 गर्भिणीक्षामभीरूणां दृष्ट्याभुक्तवतोऽन्यथा ॥ ३६६ ॥
 मद्यतैलज्वराजीर्ण क्षयशुक्रविकारिणाम् ।
 पटोलाद्येन संस्त्रिह्य त्रिफलाद्येन सर्पिषा ॥ ३६७ ॥
 लिङ्गनाशे समुद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम् ।
 विद्धा देवकृते क्रिद्रे नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ॥ ३६८ ॥
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामपहेच्छनैः ।
 नयनं सर्पिषाभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ३६९ ॥
 ततो गृहे निरावाधे शयीतोत्तम एक च ॥ ३७० ॥

स्रहारवासः क्षवथुः क्षौवनं कम्पनानि च ।
 तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं यन्मृणास्नेहपीतवत् ॥ ३७१ ॥
 अहात्राहाश्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।
 वायोर्भयात्त्राहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥ ३७२ ॥
 दशरात्रस्थितं सम्यग् घृतं दृष्टिप्रसाधनम् ।
 पञ्चात्कर्म च संसेव्यं लघून् चापि न स्त्रियः ॥ ३७३ ॥
 रागः शोथोऽर्बुदक्षीघ्रं बुबुदं केकराक्षिता ।
 अधिमन्यादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दुष्टवेधजाः ॥ ३७४ ॥
 अहिताचारतो वापि यथास्वन्तानुपाचरेत् ।
 रुजयामक्षिरोगे वा भूयो योगान्निबोध मे ॥ ३७५ ॥
 सदुग्धा सष्टता दूर्वा यवगैरिकशारिवाः ।
 सुखालेपः प्रयोक्तव्यो रुजारोगोपशान्तये ॥ ३७६ ॥
 पयस्या शारिवापत्रैर्मस्त्रिष्ठा मधुकैरपि ।
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ ३७७ ॥
 लोभ्रमैन्धवसृक्षीका मधुकैः क्वागलं पयः ।
 शृतमाश्चरोतने पथ्यं रुजारोगविनाशनम् ॥ ३७८ ॥
 वातघ्नमद्वे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणम् ।
 काकोल्यादिप्रतिवापं प्रयुज्यात् सर्वकर्मसु ॥ ३७९ ॥
 शाम्यत्येवं नचेच्छूलं स्निग्धस्निन्नस्थं मीक्षयेत् ।
 ततः शिरां दहेद्वापि मतिमान् कौत्सिनं यथा ॥ ३८० ॥
 दृष्टेरतः प्रसादार्थमस्ननं शृणु मे शुभम् ।
 मेघभृङ्गस्य पुण्याणि शिरीषधवयोरपि ।
 मालत्याश्चैव तुल्यानि मुक्ता वैदूर्यमेव च ॥ ३८१ ॥
 अजाक्षीरेण संपिष्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ।
 प्रणिधाय च तद्वर्त्ती योजयेदस्त्रमे भिषक् ॥ ३८२ ॥
 सोतोजं विद्रुमं केन सागरस्य मनःशिला ।

मरिचानि च तावन्ति कारयेद्वापि पूर्ववत् ॥ ३८३ ॥

मासैकेन समालिप्य पटलं गृध्रदृष्टिस्तत् ।

शम्बूकमांससञ्जातो रसः पीतोऽनुवासनम् ॥ ३८४ ॥

आढ़कीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।

विड्देऽक्षिणं सगुडावर्तिर्योष्या दिव्याम्बुपेषिता ॥ ३८५ ॥

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्यैर्घृतं सिद्धं पिबेन्नरः ।

चक्षुष्यं भेदनं हृद्यं दीपनं कफनाशनम् ॥ ३८६ ॥

इति त्रिफलाद्यं घृतम् ।

फलत्रिकामौरुकषायसिद्धं दुग्धेन यष्टीमधुकल्कयुक्तम् ।

सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यान्निदोषं तिमिरं सुदारुणम् ॥ ३८७ ॥

इति फलत्रिकाद्यं घृतम् ।

त्रिफला वृषणं द्राक्षा मधुकं कटरोहिणी ।

प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेसरम् ॥ ३८८ ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ।

कार्षिकैः पयसातुल्यैः त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥ ३८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् ।

तिमिरं दोषमास्रावं कामलां काचमर्षदम् ॥ ३९० ॥

विसर्पं पटलं कण्ठं तोदनं श्लथ्यं तथा ।

गालित्यं पलितश्चैव केशानां पतनं तथा ॥ ३९१ ॥

अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा वर्त्मजाश्च ये ।

तान् सर्वान् नाशयन्त्याश्च भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ३९२ ॥

न चैवास्मात्परं किञ्चिद्विषजं काश्यपादिभिः ।

दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रिफलाघृतम् ॥ ३९३ ॥

इति मध्यमत्रिफलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।

हृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्ण्याश्च तत्समम् ॥ ३९४ ॥

अजाक्षीरं गुडूच्याश्च ह्यामलक्या रसं तथा ।
 प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ ३८५ ॥
 कल्कैः कणासिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
 मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ ३८६ ॥
 तक्षाधु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
 कर्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते ॥ ३८७ ॥
 यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापि कर्धयेत् ।
 सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिसृतेऽपि च ॥ ३८८ ॥
 नक्ताभ्येतिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ ३८९ ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।
 घट्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् ॥ ४०० ॥
 स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्डासन्नदूरकृत् ।
 गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥
 सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं मञ्जाष्टतम् ॥ ४०१ ॥

इति मञ्जात्रिफलाद्यं घृतम् ।

शतमेकं हरीतक्या त्रिगुणञ्च विभीतकम् ।
 धात्रीफलानां चत्वारि वृषमार्कवयोः समम् ॥ ४०२ ॥
 चतुर्गुणोटकं दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 चतुर्भागस्थितं ज्ञात्वा तदेवमवतारयेत् ॥ ४०३ ॥
 शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टी निदिग्धिका ।
 काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेसरम् ॥ ४०४ ॥
 पिप्पली चन्दनं सुस्तं त्रायमाणा तथोत्पलम् ।
 घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ॥ ४०५ ॥
 हन्यात् सतिमिरं काचं नक्ताभ्यं शुक्रमेव च ।
 तथा स्रावञ्च कण्डञ्च शयथुञ्च कषायताम् ॥ ४०६ ॥

कलुषत्वञ्च नेत्रस्य बिम्बमप्रटलापहम् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥ ४०७ ॥
 यस्य चोपहृता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रशस्यते ।
 तस्मै तद्भेषजं प्रोक्तमूर्ध्वजत्रगदापहम् ॥ ४०८ ॥
 यथादर्शी मले नीते निर्मलत्वं नियच्छति ।
 तद्वदेतेन पीतेन दृष्टिर्निर्मलतां व्रजेत् ॥ ४०९ ॥
 वारिद्र्योणहयञ्चैव हृषभृङ्गकयोस्तुले ॥ ४१० ॥

इति द्वितीयं महात्रिकलाद्यं पृतम्

कृष्णा सशर्करा द्राक्षा चतुर्मधुकयष्टिका ।
 एकद्वित्रिचतुर्थांश भागाः सर्वेषु कल्पिताः ॥ ४११ ॥
 मृद्वग्निना पचेद्बोमान् बहुदर्व्या विघट्टयन् ।
 भास्कराख्यमिदं सर्पिर्ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ ४१२ ॥
 तिमिरं शुक्लिकं हन्ति पिष्टं बाध्युषितानि च ।
 अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च दिवा नक्ताभ्यमेव च ॥ ४१३ ॥
 अस्त्रोपयोगादत्यन्तं संहारादतिवर्त्तयेत् ।
 वयस्तन्मनमायुष्यं बलीपलितनाशनम् ॥
 प्रदरञ्च क्षयं श्वासं शुक्रमूत्रमलार्तिनुत् ॥ ४१४ ॥

इति भास्कराद्यं पृतम्

पटोलं कटुकं दार्वी निम्बवासा फलत्रिकम् ।
 दुरालभा पर्पटकं त्रायक्री घनचन्दनम् ॥ ४१५ ॥
 किराततिक्तयज्याङ्गे पिप्पली कौटजं फलम् ।
 लामञ्जकं मृणालञ्च तत्फलं च समं भवेत् ॥ ४१६ ॥
 एतैस्तु कार्ष्णिकैः कल्कैर्विपचेत् सर्पिरुत्तमम् ।
 भ्रामलक्ष्वा रसं देयं शतावर्ण्याः समन्वितम् ॥ ४१७ ॥
 सुरदारुकषायञ्च भृङ्गराजरसं तथा ।
 प्रस्थं प्रस्थञ्च गृह्णीयात् द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ ४१८ ॥

पाने च भोजने दद्यात् सर्वमूर्द्धा मयापहम् ।
विशेषादक्षिरोगघ्नं तिमिरं च त्रिदोषजम् ॥ ४१८ ॥

पटलं रक्तराजिञ्च व्रणशुक्रहरं तथा ।

काचार्म नाक्त्यमान्यञ्च कण्ठपिक्तामयान् हरेत् ॥ ४२० ॥

वर्त्मशोथहरं चैव दृष्टिरोगकुलापहम् ।

घासन्नतिमिराणाञ्च यच्च दूराञ्च पश्यति ॥

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ४२१ ॥

बलवर्णकरं धन्यं दृष्टिपुष्टिविवर्द्धनम् ।

महापटोलाद्यमिदं ख्यातं वैदेहनिर्मितम् ॥ ४२२ ॥

इति महापटोलाद्यं घृतम् ।

रास्त्राफलत्रयकाथे दशमूले च तत्कृते ।

कल्मे च जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ ४२३ ॥

इति रास्त्राद्यं घृतम् ।

विभीतकशिवाधान्नी पटोलारिष्टवासकैः ।

आढकौरससंसिद्धं तैलं तिमिरनुत्परम् ॥ ४२४ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम् ।

सन्मिथ त्रिफलालोघ्न सुशीराणि प्रियङ्गुकम् ।

तैलमेतैर्विपक्वं स्याच्छूषिके नस्यसुत्तमम् ॥ ४२५ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

प्रां शकत् काथविपक्वं सुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरे च नस्यतः ।

तं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाणुतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥ ४२६ ॥

इति गोमयतैलम् ।

भृङ्गराजरसप्रस्ने यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्याहलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ ४२७ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

भृङ्गप्रस्थं तैलात् कुडवं तथा पलञ्च मधुकस्यापि ।
क्षीरप्रस्थविपक्षं गतमपि चक्षुर्विनिवर्त्तयेत् ॥ ४२८ ॥

इति द्वितीयभङ्गराजतैलम् ।

तैलस्य पचेत् कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।
आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुतं कृत्वा ॥ ४२९ ॥
अजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्निमिप्रोक्तम् ।
विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेन्नयने ॥ ४३० ॥

इति अजितं तैलम् ।

नीलोत्पलं मधुकनागरपुण्डरीक-
द्राक्षासुयष्टौमधुकांशुमतीकणाश्च ।
कण्टारिकामलकशावर घोशगन्धाः
कासीसशर्करबलाहषभाश्च रास्नाः ॥ ४३१ ॥
मञ्जिष्ठया सह समैरपि सूक्ष्मपिष्टैः
तैलं पचेत्तु पयसा च चतुर्गुणेन ।
नस्य नृणां तिमिरकाचनिशाम्ययुक्तान्
पाकात्ययान् सपटलार्जुननीलिकांश्च ॥ ४३२ ॥
पिल्लार्वदार्मरुधिरस्रुतिवर्त्मकण्डून्
स्यन्दं जयेद्द्विहितभोजनभङ्गराणाम् ।
बाधिर्यमर्दितहनुग्रहदन्तचालं
नासास्यपूयगलगण्डककाटिकासान् ॥ ४३३ ॥
कर्णाक्षिशूलदशनामयशौर्षरोगां
जिह्वामयान् जयति कण्ठगतांश्च सर्वान् ।
अभ्यञ्जनेन नियतं शिरसि प्रथत्वात्
सर्वास्त्रिहन्ति वदनश्लिश्निरोक्कारान् ॥ ४३४ ॥

इति नीलोत्पलाद्यं तैलम्

श्रीवर्कषभकौ मेदा द्राक्षांशुमती निदिग्धिकाहृत्ती ।

मधुकं बलाविडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्कराराक्षा ॥ ४३५ ॥
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपीण्डरीकं पुनर्नवालवणम् ।
पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षाशिकैः पिष्टैः ॥ ४३६ ॥
तैलं वा यदि सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।
आत्रेय निर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं नाम्ना ॥ ४३७ ॥
तिमिरं पटुं काचं नक्ताभ्यमर्च्यं तथाभ्यक्ष्य ।
श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकाव्यङ्गम् ॥ ४३८ ॥
मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्च कालजं हनुस्तम्भम् ।
श्वासं कासञ्च हिक्कां शोषं स्तम्भं तथान्याञ्च ॥ ४३९ ॥
मुखजाभ्यमर्च्यमेदं रोगं बाहुग्रहं शिरः स्तम्भम् ।
रोगानथोर्ध्वजलोः सर्वानक्षिरेण नाशयति ॥ ४४० ॥

इति नृपवल्लभं तैलम् ।

पिप्पलीमधुकं द्राक्षा शुभ्राजीवककर्षभौ ।
सोत्पलं पुण्डरीकञ्च मधुपर्णीफलत्रयम् ॥ ४४१ ॥
धवनी क्षीरकाकोली मञ्जिष्ठा वृहती बला ।
पुनर्नवा शताह्वा च विडङ्गं गोल्लुरुस्थिरा ॥ ४४२ ॥
एतान्यर्बपलानीह श्लक्ष्णपिष्टानि पाचयेत् ।
त्रिफलाभृङ्गवासानां प्रपीड्य प्रस्थसन्मितान् ॥ ४४३ ॥
वैजसारोवरस्तस्य प्रस्थमेकं तु दापयेत् ।
गृष्टिक्षीरस्य प्रस्थौ च द्वौ द्वौ तस्य प्रदापयेत् ॥ ४४४ ॥
मृद्वग्निना पक्षेत्पात्रे शनैः सम्यक् पचेद्भिषक् ।
त्रिफलाद्येन पयसा सम्यग् दृष्टन्तु मानवम् ॥ ४४५ ॥
मोदकेनाभयाद्येन कृत्वा संशोधनं ततः ।
यथोक्तेन विधानेन भिषग्वस्त्रं प्रदापयेत् ॥ ४४६ ॥
तिमिरे च सनक्ताभ्ये शुक्ले काचे चतुर्विधे ।
भासवं यो न पश्येत् यच्च दूरात् पश्यति ॥ ४४७ ॥

प्रकाशमायतं वा यो नष्टदृष्टिश्च मानवः ।

मन्ददृष्टिः स्तब्धदृष्टि रधोदृष्टिश्च यो भवेत् ॥ ४४८ ॥

अतिरिक्ते प्रदुष्टे च रक्ते वाताश्रिते तथा ।

वातपित्तप्रदुष्टेऽपि पित्तश्लेष्मप्रदूषिते ॥ ४४९ ॥

कण्डूयते च स्रवति पित्तेनात्याकुलाक्षिता ॥ ४५० ॥

विद्युत् खद्योतवत्पश्येत् सूर्यचन्द्रसमप्रभाम् ।

सर्वदा चक्रता दृष्टिः सर्वनेत्रविकारनुत् ॥ ४५१ ॥

इति महापिप्पल्याद्यं तैलम् । इति तिमिरोपक्रमः ।

अथ कृचे काचचिकित्सामाह ।

काचे रक्तं जलौकाभिः कृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ४५२ ॥

शाणार्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यार्णवफेनयोः ।

शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसौवीरकाञ्चनात् ॥ ४५३ ॥

पिष्टं सूक्ष्मं शिलायाश्च चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

कण्डूकाचकफार्त्तानां मलानाश्च विशोधनम् ॥ ४५४ ॥

इति मरिचादिचूर्णाञ्जनम् ।

समेधशृङ्गाञ्जनभागसंमितः शङ्खाञ्जनः काचमलं व्यपोहति ॥ ४५५ ॥

इति मेघशृङ्गाञ्जनम् ।

शिलासैन्धवकासीस शङ्खव्योषरसाञ्जनैः ।

सक्षौद्रैः काचशुक्रार्म तिमिरघ्नौ रसक्रिया ॥ ४५६ ॥

दोषान्धे तिमिरान्धे च तिमिरोक्तं क्रमं हितम् ॥ ४५७ ॥

वचा त्रिवृच्चन्दनकुण्डली च भूनिम्बनिम्बे रजनी सवास ।

प्रस्थं जलस्य कथिताष्टभागं पिबेत्सुजीर्णे नकुलान्धरोगे ॥ ४५८ ॥

काचं निशाभ्यं तिमिरं तथान्यान्नेत्रामयांस्तस्य च वर्त्मसम्भौ ।

चिरप्रवृत्तानचिरेण हन्ति वक्षो यथाद्रीन् सुरराजमुक्तः ॥ ४५९ ॥

अथ नक्तान्धचिकित्सामाह ।

करञ्जपद्मकिञ्जल्कं चन्दनोत्पलगैरिकैः ।

गोशकद्रससम्पिष्टैः नक्तान्धेऽञ्जनमिष्यते ॥ ४६० ॥
 रसाञ्जनं निशादाह जातिपत्ररसो मधु ।
 नक्तान्धताञ्जयेदेतदञ्जनं साधु योजितम् ॥ ४६१ ॥
 रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालतीमधुपल्लवाः ।
 गोशकद्रससंयुक्ता वर्त्तीरात्राभ्यानाशिनी ॥ ४६२ ॥
 जातीपत्ररसचौद्र निशाह्वयरसाञ्जनैः ।
 नक्तान्धमञ्जनं हन्यात् कृष्णायागोमयान्वितम् ॥ ४६३ ॥
 दध्ना विष्टुष्टं मरिचं रात्रान्धराञ्जनमिष्यते ।
 पिप्पल्योऽपि हितास्तद्वह्नीशकद्रसभाविताः ॥ ४६४ ॥
 कणाकागयकृन्मध्ये पल्ला तत्राणुपेषिता ।
 अचिराद्वन्ति नक्तान्धं तद्वत्तचौद्रमूषणम् ॥ ४६५ ॥
 पचेच्च गोधायकदर्षपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।
 निषेवितं तद्यकद्राञ्जनेन मिहन्ति नक्तान्धमसंशयं खलु ॥ ४६६ ॥
 इति रात्रान्धीपकमः ।

अथ दृष्टिरोगचिकित्सासाह ।

नीलोत्पलस्य किञ्चल्लं गैरिकञ्च शकद्रसम् ।
 गुटिकाञ्जनमेतस्याद्दिनरात्रान्धयोहितम् ॥ ४६७ ॥
 नदीकशङ्खत्रिकटून्यऽथाञ्जनं
 मनःशिलाह्वं च निशे गवां शकत् ।
 सचन्दनेयं गुटिकाय चाञ्जने
 प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ ४६८ ॥
 सूर्यदर्शनदग्धायां क्रियां शीतां प्रयोजयेत् ।
 हिमं घृष्टं घृतोपेत मञ्जनञ्चोपशस्यते ॥ ४६९ ॥
 रसाञ्जनं घृतं चोदं तालीसं स्वर्णगैरिकम् ।
 गोशकद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ ४७० ॥
 काश्मरीपुष्पमधुक दार्वीलोध्ररसाञ्जनैः ।

सञ्जीवमञ्जनं कुर्यात् पित्तव्याधिप्रशान्तये ॥ ४७१ ॥

इति दृष्टिगतरोगोपक्रमः ।

अथ शुक्लगतरीगनिदानमाह ।

प्रस्तार्यर्मतनुस्तीर्णं श्यावं रक्तं निभं सिते ।

सखेतं मृदुशुक्लार्मं शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ ४७२ ॥

पद्माभं मृदुरक्तार्मं यन्मांसञ्चीयते सिते ।

पृथुमृद्वधिमांसार्मं बहुलञ्च यत्तन्निभम् ॥ ४७३ ॥

स्थिरं प्रस्तारिमांसाख्यं शुष्कं स्नायुर्मपञ्चमम् ॥ ४७४ ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्द्वो ये ।

शुक्लव्याभाः सितनियताः स शुक्तिसंज्ञः ।

एको यः शशरुधिरोपमञ्च विन्दुः

शुक्लस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति ॥ ४७५ ॥

अेषमारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥ ४७६ ॥

जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः

सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ।

शुक्लस्थाः सितपिडिकाः शिराहता या

स्ता ब्रूयादमितममौपजाः शिराजाः ॥ ४७७ ॥

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्को

विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ४७८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्रस्तार्यर्मं च स्नायुर्मं तथैवार्माधिसंज्ञकम् ।

लोहितार्मं च शुक्लार्मं कृष्णं प्राप्तानि छेदयेत् ॥ ४७९ ॥

अर्मेवाख्यं दधिनिभं मौलं रक्तमथापि वा ।

धूमरं तनु यच्चापि शुक्लवत्समुपाचरेत् ॥ ४८० ॥

कृष्णलोहरजस्ताम्न शङ्खविट्पुमसिन्धुजैः ।

समुद्रफेनकाशीश स्रोतोऽञ्जनसुमस्तुभिः ।
 लेपनं वा कृतं नख्यं परमुत्तममर्मणि ॥ ४८१ ॥
 पिप्पलीत्रिफलालाक्षा लोहचूर्णे ससैन्धवम् ।
 भृङ्गराजरसे पिष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ ४८२ ॥
 अमं सतिमिरं काचं कण्डू शुक्रं तथार्जुनम् ।
 अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ ४८३ ॥
 सञ्चूर्णं मरिचाक्षे च रजन्या रसमर्दिते ।
 लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ ४८४ ॥

पुथाक्षतार्क्षजसितोदधिफेनशङ्ख
 सिन्धुत्यगैरिकशिलामरिचैः समांशैः ।
 पिष्टैस्तु मात्तिकरसेन रसक्रियेयं
 हन्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ ४८५ ॥
 क्रियां शुक्त्यामये कुर्यात्पित्ताभिष्यन्दजिष्णुभाम् ॥ ४८६ ॥
 बलासाह्वयपिष्टे तु कार्यं शोणितमोक्षणम् ।
 कफाभिष्यन्दवत्सवं क्रमं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 अञ्जनं कटफलं व्योष बीजपूररसाञ्जनैः ॥ ४८७ ॥
 अर्जुनं शर्करामस्तु क्षौद्रैराश्वगतनं हितम् ।
 शङ्खः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥
 सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ ४८८ ॥

इति शृङ्गजाः ।

अथ सन्धिजानां निदानमाह ।

कः शोथः सन्धिजो यः सतोदः पूयसावी सोऽत्र पूयालसाख्यः ।
 गिर्नाल्यो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नौरुजस्तूपनाहः ४८९
 त्वा सन्धीनशुमार्गेण दोषाः कुर्युःसावाक्लक्षणेः स्वरूपेतान् ।
 हि सावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ४९०
 काकान्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयसावोऽस्ती गदः सर्वजस्तु ।

श्वेतं सार्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मास्रावः स विकारो मतस्तु ४८
 रक्तास्रावः शोणितोत्थो विकारः रक्तं चोष्णं संस्रवेत्तप्रभूतम् ।
 हारिद्राभं पीतमुष्णं जलाभं पित्तात् स्रावः संस्रवेत्सन्धिमध्यात् ४९
 ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्तात् स्नेया पर्वणीवृत्तशोया ।
 जाता सन्धौ कृष्णशुक्ले ऽलजी स्यात्तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ४९
 कृमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः ।
 नानारूपावर्त्मशुक्लान्सन्धौ चरत्यन्तर्लोचने दूषयन्तः ॥ ४९४ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

पूयालसे शिरां भित्वा ततस्तमुपनाह्य वा ।
 नेत्रपाकविधिं कुर्यात् परं मुक्तास्त्रनं हितम् ॥ ४९५ ॥
 भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पली मधु सेन्धवैः ।
 विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समस्ततः ॥ ४९६ ॥
 त्रिफलाभृतकासीस सेन्धवैः सरमास्त्रनैः ।
 रसक्रिया कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ ४९७ ॥
 पर्वणोऽपि टिकां सन्धिभागे छिन्द्यादमंशयम् ।
 हितं चाभ्यधिके छिन्ने च्योतनं मधुसेन्धवैः ॥ ४९८ ॥
 स्रावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत् ।
 क्षौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मिश्रं विधेच्छिरां तथा ॥ ४९९ ॥
 पथ्याक्षधात्रीफलमध्यवीजैस्त्रिहेत्रकभागैर्विदधीत वर्त्तिम् ।
 तयास्त्रवेदशुभतिप्रवृद्धमक्षोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ५०० ॥
 सप्ताह्ना शारिवानन्ता कालीयागरुचन्दनैः ।
 शतपुष्पाश्लगन्धानां चूर्णैस्त्रैलं विपाचयेत् ॥ ५०१ ॥
 पयस्यष्टगुणे नस्यमेतदशुहरं परम् ॥ ५०२ ॥
 चक्षुःस्राव प्रशान्त्यर्थं काष्ठीमेतन्महीषधम् ।
 हिज्जलस्य फलं वृष्ट्वा पानीये नित्यमस्त्रनम् ॥ ५०३ ॥
 कर्पासी फलजम्बूाभ्रं जलेर्घृष्टं रसास्त्रनम् ।

मधुयुक्तं चिरोत्थञ्च चक्षुःसावमपोहति ॥ ५०४ ॥

इति सन्निवृत्तरीनीषकणः ।

अथ वर्त्मजानां निदानमाह ।

अभ्यन्तरमुखी ताम्बा वाह्यतो वर्त्मनश्च या ।
 सोत्सङ्गोत्सङ्गपौडिका रक्तजा स्थूलकण्डूरा ॥ ५०५ ॥
 वर्त्मन्ते पौडिकाध्याता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
 भिषग्भिराद्यैस्ताः प्रोक्ताः कुम्भिकाः सन्निपातजाः ॥ ५०६ ॥
 स्राविण्यः कण्डूरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः ।
 रुजावत्यश्च पौडिकाः पोथक्य इति कीर्त्तिताः ॥ ५०७ ॥
 पौडिका या स्थिरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंघृता ।
 वर्त्मस्था शर्करा नाम स रोगो वर्त्मद्रूषकः ॥ ५०८ ॥
 एवार्कबीजप्रतिमाः पौडिका मन्दवेदनाः ।
 श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शवर्त्म कीर्त्त्यते ॥ ५०९ ॥
 दीर्घाङ्गुरः खरस्पर्शो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।
 व्याधिरप्योऽतिविख्यातः शुष्कार्श इति कीर्त्त्यते ॥ ५१० ॥
 दाहतोदवती ताम्बा पौडिका वर्त्मसम्भवा ।
 मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया सास्त्रननामिका ॥ ५११ ॥
 वर्त्मोपचयीयते यस्य पौडिकाभिः समन्ततः ।
 सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्म तत् ॥ ५१२ ॥
 कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।
 न समं क्वादयेदक्षि स भवेद्वर्त्मबन्धकः ॥ ५१३ ॥
 मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मं समं मेव च ।
 अकस्माच्च भवेद्रक्तं कृष्णवर्त्मंति तद्विदुः ॥ ५१४ ॥
 क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोषितं विदहेद्यदा ।
 ततः क्लिबत्वमापद्यं मुच्यते वर्त्म कर्दमम् ॥ ५१५ ॥

वर्त्मं यद्वाङ्मातोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ।

तदाहुः श्वाववर्त्मंति वर्त्मं रोगविशारदाः ॥ ५१६ ॥

अरुजं वाङ्मातः शूनं वर्त्मं यस्य नरस्य हि ।

प्रक्षिन्नवर्त्मं तद्विद्यात् क्षिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ ५१७ ॥

यस्य धौतान्यधौतानि सन्नह्यन्ते पुनः पुनः ।

वर्त्मान्युपरिपक्वानि विद्यादक्षिन्नवर्त्मं तत् ॥ ५१८ ॥

विमुक्तसन्धिनिषेष्टं वर्त्मं यस्य न मौल्यते ।

एतद्वातहतं वर्त्मं सरुजं यदि वा रुजम् ॥ ५१९ ॥

वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।

विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बि च ॥ ५२० ॥

निमेषिणीः शिरावायुः प्रविष्टो वर्त्मं संश्रयः ।

चालयत्यथ वर्त्मानि निमेष इति तद्विदुः ॥ ५२१ ॥

वर्त्मस्थो यो विवर्द्धेत लोहितो मृदुरङ्गुरः ।

तद्रक्तजं शोणितार्शः क्षिप्तं क्षिप्तं विवर्द्धते ॥ ५२२ ॥

आपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिवर्त्मभवो रुजः ।

सकण्डूः पिच्छिलः कोल संस्थानो लगणस्तु सः ॥ ५२३ ॥

त्रयो दोषा बहिः शीथं कुर्युष्किद्राणि वर्त्मनोः ।

प्रसवम्यन्तरुदकं विमुवद्विसवर्त्मं तत् ॥ ५२४ ॥

वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।

तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुक्षने नाम तद्विदुः ॥ ५२५ ॥

प्रचालितानि वातेन पेश्मास्त्वक्षि विशन्ति हि ।

वृथान्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ५२६ ॥

असिते च सिते भागे मूलकोशात्पतन्त्यपि ।

पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ५२७ ॥

वर्त्मं पक्ष्माशयगतं पित्तं रीमाणि शतयेत् ।

कण्डूदाहश्च कुरुते पक्ष्मशतं तमादिशेत् ॥ ५२८ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

उक्ष्मिनी वहलकर्दमवर्त्मनी च
 श्वावक्ष यच्च पठितं त्विह बन्धवर्त्म ।
 क्लिष्टश्च पोथकियुतं खलु वर्त्म यच्च
 कुक्षीकिनी च सह शर्करया च लेख्या ॥ ५२८ ॥
 श्लेष्मोपनाहलग्नी च विसं च मेघम्
 ग्रन्थिश्च यः क्षमिक्ततोऽञ्जननामिका च ॥ ५२९ ॥
 स्त्रिवां भित्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।
 शिलैस्नानतस्मिन्मूलैः सच्चौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ५३० ॥
 रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्वा शस्त्रेण कर्मवित् ।
 प्रतिसार्थ्याञ्जनैर्युष्मादुष्णैर्दीपिशिखोद्भवैः ॥ ५३१ ॥
 स्नेदयेद् दृष्टयाङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ।
 करे सहृद्य दुर्वर्णं मञ्जयेन्नोचनं मुहुः ॥
 द्वित्रिवारं शमयति कण्डूं दोषान्विताञ्जनम् ॥ ५३२ ॥
 रसाञ्जनं व्योषयुतं सम्यक् वटकीकृतम् ।
 कण्डूपाकान्वितां हन्ति नूनमञ्जननामिकाम् ॥ ५३३ ॥
 रोचनाक्षारतुत्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लग्ने इष्यते ॥ ५३४ ॥
 निमेषं नाशमायाति सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥ ५३५ ॥
 स्नेदयित्वा विसर्गयिष्यं क्षिद्राण्यस्य निराश्रयः ।
 पक्वं भित्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेन च पूरयेत् ॥ ५३६ ॥
 भालदाहवत्त्रा पिष्ट्वा सुरसापत्रवारिणा ।
 क्षायाश्लक्ष्णता वसिः क्लिन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ५३७ ॥
 रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।
 समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ५३८ ॥
 एतच्चमांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।

अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ॥ ५४० ॥

अथ पित्तक्षयचर्माह ।

पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मान्तः सम्प्रकुप्यति ।

नाम्नातिलोमशं वापि विक्लिष्टं पित्तमेव च ॥ ५४१ ॥

तस्य चिकित्सामाह ।

वर्त्मावलेखं बहुशस्तथा शोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरेकञ्च पित्तरोगातुरो भजेत् ॥ ५४२ ॥

पित्तीस्त्रिगुणो वमेत्पूर्वं शिरया च सुतेऽसृजि ।

शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैर्वर्त्तिरञ्जनम् ॥ ५४३ ॥

पित्तघ्नं छागमूत्रेण भावितं देवदारु च ॥ ५४४ ॥

हरितालवचादारु सुरसारसपेषितम् ।

अभयारससम्पिष्टं तगरं पित्तनाशनम् ॥ ५४५ ॥

काकमाचीफलेकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ।

धूपयेत्पित्तरोगार्त्तं पतन्ति क्लमयोऽचिरात् ॥ ५४६ ॥

तुल्यकस्य पलं श्वेतमरीचानि च विंशतिः ।

त्रिंशता काष्ठीकपलैः पिष्ट्वा ताम्रं निधापयेत् ॥ ५४७ ॥

पित्तानपित्तान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

उत्सेकेनोपदेह्याशु कण्डूशोथांस नाशयेत् ॥ ५४८ ॥

सैन्धवं गुहाम्बुयुक्तमपामार्गजटया ताम्रे घृष्ट्वा ।

वर्त्म विलेखनं विधिना सप्ताह्वाच्चिपिटपित्तहरम् ॥ ५४९ ॥

काशीशजातिकलिका रसाञ्जनक्षौद्रमरिचतुल्यांशैः ।

अपनयति पित्तकल्वं पिष्टैः पयसाञ्जनं सद्यः ॥ ५५० ॥

ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूतं मरिचान्वितम् ।

आरनालेन संघृष्ट मञ्जनं पित्तनाशनम् ॥ ५५१ ॥

पुष्पकाशीशचूर्णं वा सुरसारसभावितम् ।

ताम्रे दशाहं तत्पित्त पञ्चशतनमञ्जनम् ॥ ५५२ ॥

प्रलेपाच्छमयेन्नूनं त्रिपिटाख्यं गदं नृणां ।
 शटीपत्रकनिर्यासं रसघृष्टं हरीतकी ॥ ५५३ ॥
 लाक्षानिर्गुण्ठीभृङ्गदार्वीरसेन
 अष्टं कर्पासं भावितं सप्त कृत्वः ।
 दीपं प्रज्वाल्य सर्पिषा तक्षमुत्था
 अष्टा पित्तानां रोपणार्थं मषी सा ॥ ५५४ ॥
 याप्यः पक्ष्मोपरोधस्तु रोमोद्धरणलेखनैः ।
 वर्त्मन्युपचितं लेख्यं स्राव्यमुत्क्षिष्टशोणितम् ॥ ५५५ ॥

अथ उपपक्षलक्षणमाह ।

अन्तर्मुखानि पक्ष्माणि जनयन्ति मलास्त्रयः ।
 बाधां कुर्वन्ति रोमाणि तमाहुरुपपक्षकम् ॥ ५५६ ॥

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः ।
 मन्दशेनोद्धरेद् दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥ ५५७ ॥
 सर्पिषा शतधीतेन सेचयेद्वर्णरोपणैः ।
 यष्टीमिदं घृतं सेकात् संध्यो ह्वरति वेदनाम् ॥ ५५८ ॥
 सेचनात् पाचितं कृत्वा गैरिकेणावचूर्णयेत् ।
 रसाञ्जनाम्बुना सेकान् कुर्यात्त्राक्षारसैर्न तु ॥ ५५९ ॥
 हो च भ्रुवोरधोभागी पक्ष्मान्तादेकमेव च ।
 भागं त्यक्त्वा तु शस्त्रेण व्यधेत्तिर्यग्गदं स्थितम् ॥ ५६० ॥
 रक्तं वस्त्रेण गृह्णीयात् स्थिते रक्ते च सेचयेत् ।
 मुहमात्रान्तरेर्भागेर्वन्ध्यात्पट्टं ललाटतः ॥ ५६१ ॥
 सूक्ष्मरेणाग्निवर्णेन रोमकूपाणि निर्दहेत् ।
 प्रदेहाः शीतलाः कार्याः क्रिया पक्ष्मोपरोधनी ॥ ५६२ ॥
 रक्तवर्णिं देहेत्पक्ष्मं तप्तलोहशलांक्रिया ।

पक्ष्मकोपे पुनर्नैव कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ ५६३ ॥

इति वर्त्मपक्षरोनोपपन्नः ।

अथ सशैत्यनेत्रलक्षणमाह ।

स्रवस्थशुचयं नेत्रं वृत्तं लोहितराजिभिः ।

निमिषोन्मेषणाशक्तिं सशैत्यं तं विनिर्दिशेत् ॥ ५६४ ॥

तस्य चिकित्सामाह ।

नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाद्योतनं हितम् ।

अन्तःस्त्रीस्तन्यसेकश्च रक्तमोक्षश्च शस्यते ॥ ५६५ ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।

स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातैः

अव्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ५६६ ॥

आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वक्तोषणा स्वेदनमादितस्तु ।

आद्योतनं स्त्रीपयसा तु सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ५६७

सूर्योपरागास्वरविद्युदादि विलोडनेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादिकार्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः ५६८

निशाब्दत्रिफलादार्वीं सितामधुसमन्वितम् ।

अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारौक्षीरेण पूरणम् ॥ ५६९ ॥

उत्कटाङ्गुरजैस्तद्वत् स्वरसेनैत्रपूरणम् ॥ ५७० ॥

वटपत्रपुटे क्षिप्तं कलिङ्गं सघृतं पचेत् ।

तद्रसस्तर्पणे चाक्ष्णो रेवं स्युर्जाङ्गला रसाः ॥ ५७१ ॥

आजं घृतं क्षीरपानं मधुकं चोत्पलानि च ।

जीवकर्षभकौ मेदां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ५७२ ॥

इत्याजं घृतम् । इति नयनाभिघातः ।

सितमरिचनागरकेशर नीलोत्पलकल्कवर्जिता वर्त्तिः ।

शमयति सततं निद्रां सूर्यस्तमसां चयमिव क्षणात् ॥ ५७३ ॥

वृहतीफलसैन्धव यष्टीमधुकल्कीकृतेर्गन्धम् ।

अतिविततामपि सततां निद्रामेव सततं हन्यात् ॥ ५७४ ॥

क्षौद्राश्लालासंष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् ।

अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्योदयादिव ॥ ५७५ ॥

इति शीवङ्गसेनसङ्कलितः नेत्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ शिरोरोगनिदानमाह ।

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥ १ ॥

सूर्यावर्त्तानन्तवात शङ्खकोर्द्धावभेदकैः ।

एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्ष्यते ॥ २ ॥

स्थानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।

श्लोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ ३ ॥

स्थोष्णमङ्गारचितं तथैव धूप्येच्छिरो दहति चाक्षिनासा ।

पैतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ४

शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिष्ठश्च मथो हिमश्च ।

क्षौद्राक्षिनासा वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ५ ॥

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

सात्त्विकाः पित्तसमानलिङ्गाः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ६ ॥

सुखसा श्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह सङ्क्षयेण ।

यः प्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥

सेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमिति ॥ ७ ॥

स्तुभ्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सन्मध्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।

गणश्च गच्छेद्गुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः क्रिमिभिः स घोरः ॥ ८ ॥

सूर्योदये या प्रतिमन्दमन्द मच्चि भ्रुवोः रुक्मसुपैति गाढम् ।

विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापहृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ ९ ॥
 शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।
 सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापहृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ १० ॥
 दोषाः प्रदुष्टास्त्रय एवमन्यां सम्पीड्य गाढं सरुणां सुतीव्राम् ।
 कुर्वन्ति चास्त्रि भ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ १
 गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कर्म हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ।
 अनन्तवातं समुदाहरन्ति दोषत्रयोऽयं शिरसो विकारम् ॥ १२ ॥

रूक्षाशनाध्यशनप्राग् वातावश्याय मैथुनैः ।

वेगसम्भारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १३ ॥

केवलः सकफो वार्षं गृहीत्वा शिरसो बली ।

मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षि ललाटाङ्घ्रिंतिवेदनाम् ॥

शस्त्रारणिभिर्भां कुर्यात् तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ।

नयनं वाथवा श्रीत्रैभतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १५ ॥

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।

तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १६ ॥

सशिरो विषवहेगौ निरुध्याशु गलं तथा ।

त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम् ।

त्रिरात्राज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।

पानाहारोपनाहान्स्तु कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १८ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदश्च धन्वमांसकृतो हितः ।

वातघ्नदशमूलादि सिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ १९ ॥

धूमं चास्य यथाकालं योजयेत् सैद्दिकं भिषक् ॥ २० ॥

पानाभ्यस्नानमस्येषु वस्तिकर्मणि सेचने ।

विदध्यात् त्रैहतं तैलं बलातैलमथापि वा ॥ २१ ॥

मुहान् माषान् कुलत्यांश्च खादेश्च निशि केवलान् ।
 कटुकीणान् ससर्पिष्कानुषां वापि पिबेत् पयः ॥ २२ ॥
 पिवेद्वा पयसा तैलं तत्कालं चाति मानवः ।
 पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्ये दद्याच्छिरो गदे ॥ २३ ॥
 कुष्ठमैरण्डमूलञ्च लेपात् काष्ठीकपेषितम् ।
 शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुष्पं वा सुतुकुन्दजम् ॥ २४ ॥
 देवदारुनतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।
 लेपः काष्ठीकसंषिष्टस्तैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ २५ ॥
 वातकोपभयादत्र नोक्तं रक्तावसेचनम् ।
 आशिरोव्यापनञ्चर्म कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
 तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तात्पाषाणकल्केन लेपयेत् ॥ २६ ॥
 निखलस्योपविष्टस्य तैले रुण्णेः प्रपूरयेत् ।
 धारयेदारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा ॥ २७ ॥
 शिरोवस्तिर्जयत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् ।
 हनुमन्पाक्षिकर्णात्तिमर्दितं मूर्धकम्पनम् ॥ २८ ॥
 तैलेनापूर्य्य मूर्ध्नि पञ्चमात्राशतानि च ।
 तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगते ॥ २९ ॥
 एष एव विधिः कार्य्यः तथा कर्णाक्षिपूरणे ।
 विना भोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते ॥ ३० ॥
 घटिकाधिकयामैकं वृद्धवैद्योपदेशतः ।
 प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चाहं सप्त एव च ॥ ३१ ॥
 ततः स्नेहमपनीय कर्णतो वस्तिबन्धनं विमोच्य शिरःस्कन्ध-
 वापृष्ठललाटान् सुखञ्च पाणिभ्यां मृद्नीयात् । ततः सुखोष्ण-
 लेन परिषिक्तगात्रः शालिषटिकादिभिर्जाङ्गलानूपरसैर्दा-
 ष्मान्नेर्मात्रया भोजयेत् । इति शिरोवस्तिः ।
 मत्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं हि मायूरमुशन्ति सर्पिः ।

उष्णो हि वर्धो विषभोजनस्य वर्णाग्ररुद्धीभसुखेष्वपश्यः ॥ ३२ ॥

दशमूलबलाद्यज्ञा मधुकैश्चिफलेः सङ्गः ।

मयूरं पक्षपिप्पलाग्धशक्यादास्यवर्जितम् ॥ ३३ ॥

जले पक्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ ३४ ॥

कर्णनासाक्षिजिह्वास्य गलरोगविनाशनम् ।

मायूरमिति विख्यातं सूक्ष्मं जलद्रुगदापहम् ॥ ३५ ॥

दशमूलादिना तुष्यो मयूर इह शृङ्गते ।

अन्येत्वाऽऽकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३६ ॥

एषां जलद्रोणे पादावशेषः काथः

कर्त्तव्यः मधुराणि च जीवनीयानि दश ।

इति मयूरहतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्मुषेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ॥ ३७ ॥

समङ्गा चविका भार्गी काश्मरीकुङ्कुटाङ्गयैः ।

आत्मगुप्ता महामेदा तालखर्जूरमस्तुकैः ॥ ३८ ॥

सूक्ष्मालविश्वखर्जूरं मधुकैश्च सजीवकैः ।

शतावरीविटारीश्च वृद्धतीशारिवायुगैः ॥ ३९ ॥

मूर्वा श्लदंष्ट्रा शार्दूल शृङ्गाटककशेरुकैः ।

स्थिरामलकरास्त्राभिः सूक्ष्मलाशटिपीप्परैः ॥ ४० ॥

पुनर्नवातुगाक्षीरो काकोलीद्वयवासकैः ।

सधुकाक्षीटवातास गुञ्जानाभिश्चकैरपि ॥ ४१ ॥

द्व्यैरेतैर्यथा लाभं पूर्वकल्केन साधितम् ।

पाने वस्त्री तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासोऽतिदाहणे ।

मन्वाष्टष्टिष्वहे श्रोत्रे स्वरभेदे तथादिते ॥ ४३ ॥

योन्मसकं शुक्रादीषु शस्यं बभ्यासुतप्रदम् ।

महामायूरमित्येतद् दृतमात्रेय पूजितम् ॥ ४४ ॥

इति महामायूरदृतम् ।

बलाविष्वगृते क्षीरे दृते मण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शुक्तिं प्रकुञ्चं वा नस्यं शीर्षगतेऽनिले ॥ ४५ ॥

इति बलादिदृतमण्डः । इति वातशिरोरोगः

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।

मृद्वीकात्रिफलक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४६ ॥

शर्कराक्षीरसलिलैः शिरस्य परिषेचयेत् ।

सर्पिषः शतधीतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ ४७ ॥

निमज्जनञ्च शिरसः शीतले शस्यते मुहुः ॥ ४८ ॥

कमलोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ।

स्पर्शः स्निग्धश्च पवनः सेव्यो दाहार्तिनाशनः ॥ ४९ ॥

चन्दनोशीरयथ्याङ्ग बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छीतैर्वा परिषेचनम् ॥ ५० ॥

मृणालविसशालूक चन्दनोत्पलकेशरैः ।

स्निग्धैः शीतैः शिरो दिष्ट्या तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ५१ ॥

यथ्याङ्गचन्दनानन्ता क्षीरसिद्धं हितं दृतम् ।

नावनं शर्करा द्राक्षा मधुकैश्चापि पित्तजे ॥ ५२ ॥

लक्ष्मणशर्करा पिष्टा नावनं तण्डुलाम्बुना ।

क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं जाङ्गला वा शुभा रसाः ॥ ५३ ॥

पद्मचन्दनकर्पूरं नागरं नीलमुत्पलम् ।

प्रदेहः सघृतः कार्यः शिरःशूलहरो नृणाम् ॥ ५४ ॥

इति पित्तशिरोरोगेऽपिषिक्त्या ।

रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनार्थेऽपिसेचनम् ।

श्रीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषाद्रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥

इति रक्तशिरोगणचिकित्सा

कफजे लेपनं स्वेदो रुक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ।
 तीक्ष्णावपीडा धूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिताः ॥ ५६ ॥
 भुञ्जीत कटुतीक्ष्णोष्णै र्यूषैस्तिक्तोपसंभृतैः ।
 पुराणयवगोधूमा ऋष्कमूलकसंयुतान् ॥ ५७ ॥
 अच्छश्च पाययेत्सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ।
 मधूकसारेण शिरः स्निग्धश्चास्य विरेचयेत् ॥ ५८ ॥
 हरेणुनतशैलेय मुस्तैलागुरुदारुभिः ।
 रास्त्रास्थीणेयनलदै रुक्षोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ५९ ॥
 सरलागुरुशार्ङ्गष्टा देवकाष्ठैः सरोहिषैः ।
 क्षीरपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ६० ॥
 कृष्णाब्दशुण्ठीमधुका शताह्नोत्पलपावकैः ।
 जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ ६१ ॥
 यवषष्ठिकयोष्टान्नं व्योषं चारममन्वितम् ।
 पटोलमुद्गकौलत्थं मर्मात्रावद्भोजयेद्रसे ॥ ६२ ॥
 उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सरलं देवदारु च ।
 विडङ्गं चित्रको विल्वं रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ ६३ ॥
 मन्थं सौवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठामधुकं बला ।
 बेतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनम् ॥ ६४ ॥
 एभिर्विल्वप्रमाणैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दिगुणश्च पयो दद्यात् सिद्धं तन्नस्यतो जयेत् ॥ ६५ ॥
 श्लेष्मजं सन्निपातश्च शीर्षरोगं नियच्छति ।
 उपजिह्विकां गण्डमालां कण्ठशालूकमर्बुदम् ॥ ६६ ॥
 विदारिकां मांसपाकं मुखशीर्षगलग्रहम् ।

श्विरोरोगाधिकारः ।

७६८

दन्तचालं हनोःकम्पं तैलमेतन्नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् । इति कफश्विरोरोगचिकित्सा ।

सन्निपातभवे कार्ख्या सन्निपातहरी क्रिया ।

पुराणसर्पिषः पानं विशेषेणादिशन्ति हि ॥ ६८ ॥

श्वासानागरमिश्रेण श्वेतस्यन्देन तत्क्षणात् ।

नाशयन्ति त्रिदोषोत्था श्विरोऽर्त्तिः सम्प्रलेपनात् ॥ ६९ ॥

त्रिकटुकपुष्करजनी रास्त्रासुरदारुतुरगगन्धानाम् ।

क्वाथः श्विरोऽर्त्तिजालं नासापौतो निवारयति ॥ ७० ॥

नागरकल्कमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।

नानादोषोद्धूतां श्विरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ ७१ ॥

सङ्कुन्नाः शर्करार्द्धांश दाडिमौकलिकाः शुभाः ।

नश्यन्ति योजिताः सद्यः श्विरःशूलहाराः पराः ॥ ७२ ॥

करञ्जश्विग्रुबीजानि पत्रकं शर्करा वचा ।

सर्वेषां श्विरोरोगाणां मेतच्छीषविरेचनम् ॥ ७३ ॥

नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैम्बवम् ।

भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वमूर्ध्वगदेषु च ॥ ७४ ॥

यष्टौमधुकविडङ्गैः सभृङ्गराजनागरैर्घृतं सिद्धम् ।

षड्विन्दुनस्यदानादेतच्छीर्षामयं हन्यात् ॥ ७५ ॥

पततां श्विरोरुहाणां दन्तानां भ्रंशतां दृढीकरणम् ।

नेत्रसुपर्णप्रतिमं करोति वै दृढं बलञ्चापि ॥ ७६ ॥

इति षड्विन्दुप्लुतम् ।

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्तीरास्त्रा सह सैम्बवेन ।

इहं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वीधधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ ७७ ॥

श्रापयस्तैलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् ।

विन्द्वो नासिकया विधेयाः सर्वाणि हन्युः श्विरसो विकारान् ७८

नासं केशांशलितांश्च दन्तान् निर्बन्धमूलान् सुदृढीकरोति ।

सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुर्वाह्णोर्बलश्चाप्यधिकं करोति ॥ ७८ ॥

इति षष्ठविन्दतेषम् ।

शताक्षैरण्डमूलोद्याचक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं न स्यात्स्रक्च्छेदतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८० ॥

इति शताह्वातेषम् ।

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मितायष्टौबलोत्पलैः ।

तैलं नस्यं पयः पक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ ८१ ॥

इति जीवकायं तेषम् ।

बलाजीवन्तिनिर्यासैः पयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च नस्यैश्च सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ८२ ॥

इति बलायं तेषम् ।

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्यादातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥

क्षयकामापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं सदा ॥ ८३ ॥

क्षमिजे व्योषनक्ताह्वा शिग्रवीजैश्च नावनम् ।

अजामूत्रयुतं नस्यं कर्त्तव्यं क्षमिजित्परम् ॥ ८४ ॥

शोणितं नस्यतो दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।

मताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ॥ ८५ ॥

सुतीक्ष्णधूमनस्याभ्यां कुर्यान्निर्हरणं भृशम् ।

पूतिमांसकृतान् धृमान् क्षमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ।

भोजनानि क्षमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥ ८६ ॥

ऋस्वशिग्रुकवीजैर्वा कांस्थनीलीसमायुतैः ।

क्षमिघ्नैरवपीडैश्च मूत्रपिष्टैः समाचरेत् ॥ ८७ ॥

विडङ्गस्वर्जिकाटन्ती हिङ्गुगोमूत्रसंयुतम् ।

विपक्वं सार्धपं तैलं क्षमिघ्नं नस्य मुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति विडङ्गतेषम् ।

अपामार्गफलं व्योषं निशाचारकरामठैः ।

सविडङ्गं शृतं मूत्रे तैलं नस्यं कृमिं जयेत् ॥ ८८ ॥

इति अपामार्गं तैलम् ।

सूर्यावर्तं विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम् ।

पाययेत्सगुडं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ ८९ ॥

सूर्यावर्तं शिरावेधो नावनं क्षीरमर्पिषा ।

ह्रितः क्षीरघृताभ्यास स्नाभ्याश्चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥

क्षीरपिष्टैस्त्रिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ ९१ ॥

महोषधस्य स्वरसं वचापिप्पलिभिर्युतम् ।

अवपीडं प्रयोक्तव्यं सूर्यावर्तविभेदनम् ॥ ९२ ॥

भृङ्गराजरसम्हागक्षीरतुल्योऽर्कतापितः ।

सूर्यावर्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोजितः ॥ ९३ ॥

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारणः ॥ ९४ ॥

मयूरान् कुक्कुटान् छागान् क्षीरेणैव विपाचयेत् ।

तत्क्षीरात्समुद्भूतं नवनीतमथोद्धरेत् ॥ ९५ ॥

तत्क्षीरे षड्गुणं साध्यं जीवनीयीषधैः सह ।

तस्य नस्यं प्रदातव्यं सूर्यावर्तविनाशनम् ॥ ९६ ॥

कृतमालपल्लवरसैः खरिमञ्जरीमूलकल्कनवनीतम् ।

नस्येन जयति नियतं सूर्यावर्तं सुदारुणं पुंसाम् ॥ ९७ ॥

अर्धावभेदके पूर्वं स्नेहस्वेदो हि योजितः ।

विरेकः कायशुद्धिश्च धूमः स्निग्धोष्णभोजनम् ॥ ९८ ॥

तिलकल्करसं तैलं सक्षौद्रलवणान्वितम् ।

तैलस्य लेपनं शीर्षं मर्द्दभेदं व्यपोहति ॥ ९९ ॥

विडङ्गानि तिलान् कृष्णान् समं कृत्वा तु पेययेत् ।

नस्यकर्मणि दातव्यं मर्द्दभेदं व्यपोहति ॥ १०० ॥

शालिपर्णश्रसा पिष्टा नखमर्द्धविभेदजित् ।

चक्रमर्दकवीजैर्वा लेपः काष्ठीकपेषितः ॥ १०२ ॥

यद्यस्ति ते शिरसि शूलमतीवगाढं

सूर्योदये समसितञ्च पयःपिब त्वम् ।

नासापुटेन परमार्थमचिन्त्यशक्तिं

दृष्ट्वाऽऽमये तदनुभूतफलं सदैव ॥ १०३ ॥

शारिवोत्पल्यध्याह्न कुष्ठैर्लेपोऽम्बुसंयुतैः ।

घृतपूराश्च सेव्या वा सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ १०४ ॥

दशमूलीकवायन्तु सर्पिः सैन्धवसंयुतम् ।

नखमर्द्धविभेदघ्नं सूर्यावर्त्तशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १०५ ॥

भृष्टाज्ये कुङ्कुमं किञ्चित् पिहितं सितया समम् ।

पिष्टं कृगत्वा क्षीरेण भुक्तं पित्तविनाशकम् ।

एतदर्क्षवभेदघ्नं सूर्यावर्त्तं शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १०६ ॥

अपामार्गश्च वीजानि विष्टं सक्षौद्रशर्करम् ।

नखं प्रयोजयेन्नित्यं सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ १०७ ॥

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ १०८ ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तेरितो विधिः ।

शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १०९ ॥

आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।

मधुमिश्रकसंयाव घृतपूरैश्च भोजनैः ॥ ११० ॥

सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नखं विधेयं पवनासृगुत्थे ।

भ्रूशङ्ककर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूले सूर्योदये शङ्ककसार्वभेदे ॥ १११ ॥

शिरोषमूलकफक्षैरवपीडश्च योजयेत् ।

अवपीडो हितो वा स्वाहचापिष्पलिभिः क्षतः ॥ ११२ ॥

पीत्वा शशसुन्दरसं मरिचैरवचूर्णितं समभ्यस्तम् ।

सप्ताहं भक्त्वादौ सूर्यावर्त्तार्द्धभेदकौ हन्यात् ॥ ११३ ॥

धात्राक्षपथ्या सनिशा गुडूची भूनिम्बनिम्बैः कथितः षडङ्गः ।
भ्रूशङ्ककर्णाक्षिशिरोऽर्धशूले सूर्यादये शङ्ककर्मर्धभेदे ॥ ११४ ॥
नक्ताम्यकाचे पटले सशुक्ले पाकेऽशुपाते तिमिरेऽक्षिरोगे ।
पद्मप्रकोपे विनिहन्ति चैष सद्यो गदं वायुरिवाभ्यहृन्दम् ॥ ११५ ॥

शर्करा कुङ्कुमं द्राक्षा चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ।
नवनीते ततस्तेन कृत्वैक्यं नस्यमाचरेत् ॥ ११६ ॥
नस्यमेतत्प्रशंसन्ति सूर्यावर्त्तार्धभेदके ।
शिरोरोगे परं वापि वातपित्तसमुद्भवे ॥ ११७ ॥
सूर्यावर्त्तहरः कृष्णो विधिरप्यत्र शस्यते ॥ ११८ ॥
जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला ।
नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारौ शर्करा तथा ॥ ११९ ॥
तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ।
जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्धस्य रसेन तु ॥ १२० ॥
सिद्धमेतद्भवेन्नस्य तैलमर्द्धावभेदकम् ।
वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम् ॥ १२१ ॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।
दन्तचालं शिरश्चाल मर्दितञ्चापकर्षति ॥ १२२ ॥

इति जीवकायं तैलम् ।

सूर्यावर्त्तं हितं यत् तच्छङ्कके स्वेदवर्जितम् ।
चीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्कके ॥ १२३ ॥
शतावरीं कृष्णतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।
दूर्वा पुनर्नवां वापि लेपे साध्ववचापयेत् ॥ १२४ ॥
भद्राश्रयं पुण्डरीकं मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पद्मकं चेतसं दूर्वा लामज्जकमथापि वा ॥ १२५ ॥
दार्वाहिरिद्रामञ्जिष्ठा फेनिलोशीरमेव च ।
एतदालेपनं कुर्यात् शङ्ककस्य प्रशान्तये ॥ १२६ ॥

सूर्यावर्त्तापहं चास्मिन्नवपीडं प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 कौशिकादम्बहंसानां शरार्याः कष्टपस्थ च ।
 रसैः संवृंहितस्याथ तस्य शङ्कुस्य सन्धिजाः ॥ १२८ ॥
 शङ्कुस्य शिरां प्राज्ञो विध्येदेव न ताडयेत् ।
 सर्पिषा क्षीरपानन्तु नस्येनापि सुखेन वा ॥ १२९ ॥
 एष एव विधिः श्रेष्ठः शङ्कुके शर्करान्वितः ।
 शर्कराक्षीरसलिलैः शिरस्य परिषेचयेत् ॥ १३० ॥
 वातोरुक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्रामृताबलाराम्ना महास्नेहातिगन्धकैः ।
 स्नेहस्वेदोऽतिवातघ्नं शस्तं नस्यश्च तर्पणम् ॥ १३२ ॥
 दग्धमत्स्यं विनिष्पीड्य निर्द्रवीकृत्य यत्नतः ।
 कण्डुरामूलनिर्यासो माषयूषावलोडितम् ॥ १३३ ॥
 भक्षितं शमयेत् तूर्णं शिरःकम्पमसंशयम् ।
 नस्यकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ॥ १३४ ॥
 कम्पदाहार्दिते कुर्यात् वातव्याधिक्रियाविधिः ॥ १३५ ॥
 इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः शिरोरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारमाह ।

अथ प्रथमं नष्टकुसुमस्य प्रतिक्रियामाह ।

गृहचिरस्थितमङ्गल चूतदलैः संस्कृतं जलं पेयम् ।
 मरिचासनोयमदिरा पानस्तारसलिलस्य ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकुबीजदन्ती चपलागुडमदनकिश्वयावशूकैः ।
 सस्रक् क्षीरेर्वर्त्तियोनिगता कुसुमसञ्जननी ॥ २ ॥
 सलिलनिपतितं कुसुमं रक्तजवाया गुहाश्वसम्प्रीतम् ।
 जनयति कुसुमं नार्या षष्ठं ज्योतिष्मतीपत्रम् ॥ ३ ॥

पङ्केरुहाणां मूलं पिष्टकमशितं तथा सुराबीजम् ।

हिममलिलेन निपीतं भवतीह कुसुमाय नारीणाम् ॥ ४ ॥

इति कुसुमजननविधिः ।

अथ स्त्रीरोगनिदानमाह ।

वरुद्धमयाध्यशनादजीर्णाङ्गर्भप्रतापादतिमैथुनाच्च ।

पानाधशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ ५ ॥

असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥ ६ ॥

तस्यातिवृद्धौ दीर्घत्वं भ्रमो मूर्च्छा मदसृषा ।

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ ७ ॥

श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ।

रामं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डुं पुलाकतोयप्रतिमं कफात् ॥ ८ ॥

पीतनीलासितरक्तसुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ।

क्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्तं वातात्पिशितोदकाभम् ॥ ९ ॥

सचौद्रसर्पिः हरितालवर्णं

मज्जः प्रकाशं कुणपं त्रिदोषम् ।

तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥ १० ॥

शश्वत् स्रवन्तीमास्रावं दृष्ट्वादाहज्वरान्विताम् ।

क्षौण्णरक्तां दुर्बलाञ्च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥

मासान्निःपिच्छदाहार्त्तिः पञ्चरात्रानुबन्धि च ।

नैवातिबहुलात्यल्पं मार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ १२ ॥

शशासृक् प्रतिमं यच्च यद्वा लाङ्गारसोपमम् ।

तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

असृग्दरः प्राणहरः स्त्रीणां सर्वत्र कीर्तितः ।

तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ १४ ॥

नारीणां प्रदरात्तानां योगान् वक्ष्याभ्यतःपरम् ।
 योनिशूलापहान् सिद्धान् गर्भसंस्थापनान् परान् ॥ १५ ॥
 सर्वेषु पूर्वं वमनं प्रशस्तं रसेक्षुद्राक्षोदकतर्पणैश्च ।
 सपिप्पलीभिमर्धुमण्डकल्लैर्मुस्ता यवानाञ्च गुडाम्बुमिश्रैः ॥
 पद्मकोत्पलबीजानि आपुसानि शतावरी ।
 विदारी चेक्षुमूलञ्च पिष्ट्वा धीतघृतायुतम् ॥
 योन्यां शिरसि गात्रे च प्रदेहोऽसृग्दरापहः ॥ १७ ॥
 मुद्गपर्णीविपक्वेन तैलेन पिचुधारणम् ।
 कर्तव्यं रक्तनाशाय मार्दवाय सुखाय च ॥ १८ ॥
 दध्ना सौवर्चलाजाजी मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १९ ॥
 तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं शौकरीं वसाम् ।
 क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥ २० ॥
 वाराहस्य रसो मेध्यः सकौलस्यो निशाधिकः ।
 वातासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेत् दध्ना वराङ्गना ॥ २१ ॥
 पित्तासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेदिक्षुरसेन वा ॥ २२ ॥

इति वातासृग्दरः

पिबेदेण्यकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
 वामकस्वरसं पैत्ते गुडूच्या रसमेव वा ॥ २३ ॥
 चन्दनोशीरपत्तङ्ग मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 अपुसैर्वारुवीजानि धातकीकदलीफलम् ॥ २४ ॥
 कोललाक्षावटारोह पद्मकं पद्मकेशरम् ।
 एतान् कल्कान् मधुयुतान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ २५ ॥
 व्रहाव्यशमयेदेतत् योषितां पैत्तिकं रजः ॥ २६ ॥

इति चन्दनादिकम्

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं यक्ष्याहं नागरं दधि ।

पयस्वीत्यलशालूक विसकालीयजं रजः ॥
 पयसा शर्कराक्षौद्रयुतेनासृग्दरे पिबेत् ॥ २७ ॥
 कपित्थवेणुपत्रञ्च सममेकत्र पेययेत् ।
 मधुना सह दातव्यं तीव्रप्रदरनाशनम् ॥ २८ ॥
 अशोकबल्कलकायं शृतं दुग्धं सुशीतलम् ।
 यथा बलं पिबेत्प्रातः स्त्रीप्रासृग्दरनाशनम् ॥ २९ ॥
 क्षौद्रयुक्तं फलरसं काकोडुम्बरजं पिबेत् ।
 असृग्दरविनाशाय मशर्करपयोऽन्नभुक् ॥ ३० ॥

इति पितासृग्दरः ।

मधुकं क्षिफलालोघं मुष्टं सौराष्ट्रिकां मधु ।
 मद्यैर्निम्बगुडूचौ तु कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ३१ ॥
 रोहितकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ।
 जलेनामलकीवीजकल्कं वा सप्तितामधु ॥
 पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३२ ॥
 काकजङ्घाकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।
 पाण्डुप्रदरनाशाय पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ३३ ॥
 तक्राशनरता सम्यक् संपिबेन्नागकेशरम् ।
 दाहं तक्रेण संपीड्य श्वेतप्रदरशान्तये ॥ ३४ ॥

कलत्रिकं दारुवचा सवासा लाजा सदूर्वा कलशीसमङ्गा ।
 शीघ्रान्वितं काथमिदं सुशीतं सर्वात्मके पेयमसृग्दरे हि ॥ ३५ ॥

दार्वीरसाञ्जनहृषाब्दकिरातविल्व-

भस्मातकैरवकृतो मधुना कषायः ।

पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं

पौतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ३६ ॥

लिप्ते ललाटपट्टे बलतरुखञ्जनेत्रकल्केन ।

प्रदरः शाम्यति नित्यं विचित्रिता द्रव्यशक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

आखोः पुरीषं पयसा निषेव्यं वज्जेर्वलादेकं महर्द्धग्रहं वा ।

स्त्रियो महाशोणितवेगनद्याः क्षणेन पारं परमाप्नुवन्ति ॥ ३८ ॥

मधुना तार्क्ष्यसंयुक्तं मूलं स्यात्तण्डुलीयकम् ।

तण्डुलांशुयुतं पानात् सर्वप्रदरनाशनम् ॥ ३९ ॥

कुशमूलं समाहृत्य पाययेत्तण्डुलांशुना ।

एतत्पीत्वा त्रग्रहं नारी प्रदरात्परिसुच्यते ॥ ४० ॥

प्रदरं शमयति नार्थ्याः कथितः सलिलेन वा पयसा ।

मूलं वास्तुकाजयोः पीतं दिवसत्रयेणैव ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकीवीजन्तु पीतं तण्डुलवारिणा ।

दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद् ध्रुवम् ।

दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद् ध्रुवम् ।

मेढ्रगं रुधिरस्रावं रक्तातिसारमुख्यणम् ॥ ४२ ॥

असितोत्पलशालूकं निस्तुषा रक्तशालयः ।

यवानौगैरिकं यासाः समभागेन चूर्णिताः ।

क्षौद्रेण तांश्च संयोज्य लिङ्गात् प्रदरपीडिता ॥ ४३ ॥

तण्डुलीयकमूलञ्च सक्षौद्रं तण्डुलांशुना ।

रसाक्षनञ्च लाल्ताञ्च क्वागेन पयसा पिबेत् ॥ ४४ ॥

प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दग्धेन समधुना पीतम् ।

कुशवाद्यान्कमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥ ४५ ॥

दग्धा मूषिकविष्ठान्तु लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥ ४६ ॥

शर्करायाः पलं पिष्ट्वा मधुकस्य चतुष्पलम् ।

तण्डुलोदकमंयुक्तं लोहितप्रदरे पिबेत् ॥ ४७ ॥

काश्मर्यवटशुक्रानि पृथग्दस्थ्यास्तथैव च ।

घृतं सिद्धं भवेच्छ्रेष्ठं शोणितप्रदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

इति काश्मर्यादिघृतं द्रवम् ।

तरुस्थान्निहितसेविण्यास्तदस्पोपद्रवं भिषक् ।

रक्तपित्तविधानेन यथावत् समुपाचरेत् ॥ ४८ ॥
 हितश्चात्र विशेषेण लेह्योयं कुटजाष्टकः ॥ ५० ॥
 पाठाजम्बाम्नयोर्मध्यं शिलाभेदं रसाञ्जनम् ।
 अम्बष्टकौमोचरसः समङ्गापञ्चकेसरम् ॥ ५१ ॥
 वाङ्मौकातिविषामुस्तं विस्वं लोभं सगैरिकम् ।
 कटफलं मरिचं शुण्ठी सृङ्गीका रक्तचन्दनम् ॥ ५२ ॥
 कटुङ्गवत्सकानन्ता धातकौमधुकार्जुनम् ।
 पुष्पेणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ ५३ ॥
 तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
 अमृगदरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ५४ ॥
 दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतनीलं सपीतकम् ॥ ५५ ॥
 स्त्रीणां श्यावारुणां यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत् ।
 चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेय पूजितम् ॥ ५६ ॥

इति पुष्पानुगं चूर्णम् ।

अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढकविपाचितम् ।
 चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥
 तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं घृततुल्यं प्रदापयेत् ।
 जीवकस्य रसश्चापि केशराजोद्भवस्तथा ॥
 जीवनीयैः प्रियालैश्च परुषैः सरसाञ्जनैः ॥ ५८ ॥
 यथाह्वाशोकमूलञ्च सृङ्गीका च शतावरी ।
 तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलार्द्धिकैः ॥ ५९ ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भं दत्त्वा सुचूर्णितम् ।
 पुष्पयोगेन तत्सर्पिः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६० ॥
 पीतमेतद् घृतं हन्यात्सर्वदोषसमुद्भवम् ।
 श्वेतं नीलं तथा कृष्णं प्रदरं हन्ति दुस्तरम् ॥ ६१ ॥

कुक्षिशूलं कटिशूलं योनिशूलञ्च सर्वमम् ।

मन्दान्निमरुचिं पाण्डुं कृशत्वं श्वासकासकम् ॥ ६२ ॥

आयुः पुष्टिकरं धन्यं बलवर्धप्रसादनम् ।

देयमेतद्धरं सर्पिर्विष्णुना परिकीर्त्तितम् ॥ ६३ ॥

इति अजीवकहतम्

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमा रक्तशालयः ।

मुरुपर्णी पयस्या च काशमरी मधुयष्टिका ॥ ६४ ॥

बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तुकम् ।

विदारौशतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥ ६५ ॥

फलं वृषसवीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।

एषामर्हपलान् भागान् गवां घोरं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥

पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥ ६७ ॥

बहुरूपञ्च यत्पित्तं कामलावातशोणिते ।

अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥ ६८ ॥

तरुणौ चाल्पपुष्पा या या च गर्भं न विन्दति ।

अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रौतिवर्द्धनम् ।

शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ ६९ ॥

इति शीतकल्याणकहतम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षौदयित्वा च पीडयेत् ।

घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं तथा ॥ ७० ॥

अन्तः कल्कानिमान्दद्यात् क्षार्धिकान् श्लक्ष्णपेषितान् ।

जीवनौयानि याम्यष्टौ यष्टौ चन्दनपञ्चकं ॥ ७१ ॥

अदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा ।

शालपर्णी पृष्ठिपर्णी विदारौ शारिवाहयम् ॥ ७२ ॥

शर्करा च समा देया काशमर्याश्च फलानि च ।

सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तदेतदवतारयेत् ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ।

वातरक्तं क्षयं श्वासं हृक्कां कासश्च दुस्तरम् ॥ ७४ ॥

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।

अमृग्दरं सर्वभूतं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥

एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७५ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

मुहमाषस्य निर्यूहे रास्त्राचित्रकनागरैः ।

सिद्धं सपिप्पलीविश्वैः सर्पिः अष्टममृग्दरे ॥ ७६ ॥

इति मुहघृतम् ।

शाल्मलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्णस्तथैव च ।

काश्मर्यं चन्दनक्षेपां कल्केन स्वरसेन च ॥ ७७ ॥

एभिः पचेद् घृतप्रस्थमवतार्य सुशीतलम् ।

पिवेत्सर्पिरिदं नारी सर्वप्रदरशान्तये ॥ ७८ ॥

इति शाल्मलीघृतम् ।

काश्मरीवदरानन्ता गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

आजेन पयसा सिद्धं मेतद् घृतममृग्दरे ॥ ७९ ॥

इति काश्मरीघृतम् । इति अमृग्दरनिदानचिकित्सा ।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाद्वापि अमादपि ।

अतिसारकरोगाद्वा गरदोषात्तथैव च ॥ ८० ॥

आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुब्धन्ति प्रस्रवन्ति च ।

तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ ८१ ॥

प्रसन्ना निर्मलाः शीता निर्गन्धा नीरुजाः सिताः ।

सर्वान्तं चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ८२ ॥

वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् ।

शिरसः शिथिलत्वञ्च सुखतालुकशोषणम् ॥

मूर्च्छां जृम्भा प्रलापश्च त्वष्टून्ना चातिमात्रतः ॥ ८३ ॥

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च तृप्तिं न लभते सदा ।

सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमक्षयात् स्त्रियाः ॥ ८४ ॥

शरीरधारणाच्चापि सोमद्रव्याभिगच्छितः ।

तस्मात्सोमक्षयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा ॥ ८५ ॥

अथ सोमरोगचिकित्सामाह ।

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।

शर्करासहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥ ८६ ॥

माषचूर्णं समधुकं विदारीं मधुशर्कराम् ।

पयसा पाययेत् प्रातः स्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८७ ॥

कदलीनां फलं पक्वं विदारीञ्च शतावरीम् ।

क्षीरेण पाययेत् प्रातः स्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

स एव सरुजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः ।

तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तर्क्षणीं सुराम् ॥ ८९ ॥

अथ सूत्रातिसारमाह ।

सोमलक्षणसंस्पृष्टा कालातिक्रान्तयोगतः ।

साऽतिक्रान्तक्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्णशः ॥ ९० ॥

इति स्त्रीणां सोमोपक्रमः ।

अथ स्त्रीणां विद्वेषमभिधास्ये स त्रिविधो विद्वेषः तद्यथा
दैवकृतः अदक्षपुरुषत्वयोगकृतः सपत्नीकृतश्चेति । तत्र प्रथमो
विरुद्धनक्षत्रकृतपरिणयतादिदोषात् आदित एव जायते ।
द्वितीयश्च विदग्धपुरुषसंयोगात् । तृतीयस्त्वौषधकृत अनि-
यत एव काले प्रजायते । तत्र प्रथमे विवाहकालक इति
तद्धोमः कर्तव्यः । ततः प्रदोषे भक्तपुत्तलिकां कृत्वा गन्ध-
धूपादिपूजितां वस्त्रावृतजीवन्तिकां दीपसहितां शुक्लपुष्प-
मालार्चितां कुशचण्डिकां कोणेषु च चतुर्वर्णध्वजायुक्ताम् ।

मत्स्यादर्शनं पूजनञ्च कृत्वा विनयाम्बितो मन्त्रं जपेत्, ततः
कुमारीञ्च पूजयेद्भोजयेच्च । ततः संपद्यते सुखं श्रीं द्रूं हूं बं
वशीकरणं कुरुष्व स्वाहा । इति वशीकरणमन्त्रः ।

द्वितीये च लज्जालुमूलेन गजान्वितेन कर्पूरमिश्रितेन
वराङ्गे प्रलेपं कृत्वा प्रसिद्धनरनारीविभ्रमधूमधूपेन कृताङ्ग-
धूपः । समालम्बनादिकृतशृङ्गारकावेशः । नारीं गृहसम्बन्ध-
वदस्त्रियं चाटुवचनां विषयोचितां समाहितः पुरुषोऽनि-
च्छन्तीमभिगच्छेत् कुमारीणाञ्च भोजनमुत्सृजेत् । ततः
सम्पद्यते शुभम् ।

तृतीये प्रियङ्गुकमयूरशिखाश्वेतपुनर्नवामूलं पिष्ट्वा छाग-
लपयसालोद्य योनिं प्रक्षालयेत् । पिष्टसूकरमांसेन रचितां
स्त्रीप्रमाणां पुत्तलिकां कृत्वा गन्धादिना समालभ्य पूज-
यित्वा स्त्रियं निर्मथयित्वा श्मशाने रात्रिप्रहरैकगते टाप-
येत् । कुमारीञ्च पूजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । श्रीं घोराख्यै
प्रियजननि हूं स्वाहा । इत्यपि वशीकरणमन्त्रः । इति नागा-
र्जुनकृती योगसारे स्त्रीदोषचिकित्सा परिच्छेदः ।

अथ निदानमाह ।

विंशतिर्व्यापदो योने निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ ८१ ॥

जायन्ते वीजदोषाञ्च देवाञ्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८२ ॥

सा फेनिलमुदावर्त्ता रजः कच्छ्रेण मुञ्चति ।

बस्यां नष्टार्त्तवां विद्या द्विभ्रुतां नित्यवेदनाम् ॥ ८३ ॥

परिभ्रुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशम् ।

वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।

चतसृष्वपिचाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ८४ ॥

सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया ।

सवातमुद्गिरेद्वीजं कामिनी रजसायुतम् ॥ ८५ ॥
 प्रसंसिनी संसते तु क्षोभिता दुःप्रजायिनी ।
 स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसङ्ख्यात् ॥ ८६ ॥
 अत्यन्तपित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ८७ ॥
 अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।
 कर्णिन्यां कर्णिकायोनी श्लेष्मासृग्भ्याश्च जायते ॥ ८८ ॥
 मैथुनाचरणात्पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।
 बहुशङ्खातिचरणा तयोर्वीजं न विन्दति ॥ ८९ ॥
 श्लेष्मलापिच्छिलायोनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ९० ॥
 अनार्त्तवाऽस्तनौषण्डी खरस्यर्शा च मैथुने ।
 अतिकायगृहीताया स्तरुण्यास्वण्डिनी भवेत् ॥ ९१ ॥
 विवृतातिमहायोनिः सूचीवक्त्रा तिसंवृता ।
 सर्वलिङ्गसमुत्पाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ ९२ ॥
 चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।
 पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ ९३ ॥

अथ योनिरोगचिकित्सा ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं कर्त्तव्यं कर्म वातजित् ।
 स्नेहस्वेदनवस्थादि विशेषाद्वातजासु च ॥ ९४ ॥
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेच्च ताम् ।
 मधुरौषधसंसिद्धान् वेसवरांश्च योनिषु ॥ ९५ ॥
 निक्षिप्य धारयेच्चापि पिचुतैलं यथा बलम् ।
 योनिशूलरुजादौःस्थ्य शोफसावप्रशान्तये ॥ ९६ ॥
 कर्णिन्यां वर्त्तयो देया शोधनद्रव्यसंयुता ॥ ९७ ॥
 संसर्नी च घृताभ्यक्तां क्षीरस्निग्धां प्रशान्तयेत् ।

विधाय वेशवारैश्च ततो बन्धं समाचरेत् ॥ १०८ ॥
 पाणिना नामयेज्जिह्वां संहतां वर्धयेत् पुनः ।
 प्रवेशयेन्निःसृताश्च विच्छिन्नां परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥
 वचोपकुञ्चिकाज्जो कृष्णादृषकसैन्धवम् ।
 अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥ ११० ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयालोढ्य खादेत्तद् दृढभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोग गुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ १११ ॥
 सुखं नारी पिबेत्काले योनिशूलनिपीडिता ।
 रास्त्राश्वगन्धादृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।
 गुडूचीत्रिफलादन्ती काथैश्च परिषेचनम् ॥ ११२ ॥
 सुषवीमूलविलेपात् प्रविष्टयोनेस्तु भवति निःसरणम् ।
 मूषकवसयाभ्यङ्गो निःसृतयोनेः प्रवेशाय ॥ ११३ ॥
 गुडूचीत्रिफलाभीरु शुष्कनासानिशाह्वयैः ।
 श्लोपणीशैर्यकद्राक्षा कासमर्दकविल्वकैः ॥ ११४ ॥
 परुषकान्वितैरक्षसमैः प्रस्थो दृढः शृतः ।
 योनिवातविकारघ्नो गर्भदः परमो भवेत् ॥ ११५ ॥

इति गुडूच्यादिष्टम् ।

तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे द्विगुणिते पचेत् ।
 गुडूच्यादेस्तु कल्केन तद्युक्तञ्च भिग्वरः ॥
 वातात्तायां पिचुं दद्याद्योनौ सञ्चारयेत्सदा ॥ ११६ ॥

इति गुडूच्यादितैलम् ।

नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ सैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलप्रसाधितो धार्यः पित्तुर्योनौ रुजापहः ॥ ११७ ॥

इति नताद्यं तैलम् ।

पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ।
 शैताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं दृढानि च ॥ ११८ ॥

वरीष्टतं बलातैलं युष्मन्नात्पित्तविकारनुत् ।
 दोषं ज्ञात्वाऽजं योज्यं प्रदरघ्नं क्रियाक्रमम् ॥ ११८ ॥
 काश्मरीकुटजकाथे सिद्धमुत्तरवस्तिना ।
 रक्तयोन्यरजस्का याऽपुत्रा तासां हितं दृतम् ॥ १२० ॥
 योन्यां दलासदुष्टायां सर्वं रूक्षौष्णमौषधम् ।
 तैलं सिन्धुयवान्नञ्च यथारिष्टञ्च योजयेत् ॥ १२१ ॥
 पिप्पल्याः मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
 वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधिनी ॥ १२२ ॥
 हिंसाकल्कन्तु वातार्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।
 पञ्चकल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफार्दिता ॥ १२३ ॥
 स्तब्धायां कर्कशायाञ्च कुर्यान्मार्दवकारकम् ।
 सन्निपातसमुत्थायां क्रमं साधारणं हितम् ॥ १२४ ॥
 एला सधातकीजम्बू समङ्गामोचसर्जकम् ।
 दुग्धे पिच्छले स्निग्धे स्तम्भिते चूर्णमिष्यते ॥ १२५ ॥
 दुर्गन्धानां कषायं स्यात् तैलं तु कल्क एव च ।
 चूर्णा वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ १२६ ॥

अथ गर्भप्रदयोगानाह ।

लक्ष्मणाचन्दनं लोध्रं मुशीरं पद्मकं शटी ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं पद्मकेशरमुत्पलम् ॥ १२७ ॥
 शारिवे द्वे विडङ्गानि सुमनः कुसुमानि च ।
 मांसोदारु खदंष्ट्रा च रेणुकं चोत्पलं तथा ॥ १२८ ॥
 मधुकं शतपुष्पा च मात्रैषां कार्षिका भवेत् ।
 एभिर्वाजघृतप्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 तत्कषायं दशगुणं स्नेहपाकविधौ पचेत् ॥ १२९ ॥
 गुणांस्तस्य प्रवक्ष्यामि दृतस्यास्य महात्मनः ।
 गर्भिणीनाञ्च नारीणां पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ १३० ॥

बालानां ग्रहक्षुष्टानां घृतमेतत् प्रशस्यते ।

बन्ध्यापुष्टिप्रदं पौष्ट्य मपुत्राणाञ्च पुत्रदम् ॥ १३१ ॥

अष्टं वा योनिरोगे स्या दसृग्दरविनाशनम् ।

यन्मया निर्मितं ह्येत लक्ष्मणाद्यं घृतं महत् ॥ १३२ ॥

इति लक्ष्मणाद्यं घृतम् ।

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।

शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥ १३३ ॥

कल्कोक्त्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।

तत्सिद्धं प्रपिबेन्नारी योनिशूलनिपीडिता ॥ १३४ ॥

पौडिता चलिता योनिर्निःसृता विवृता च या ।

पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता ॥ १३५ ॥

प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासक्तम् ।

एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ १३६ ॥

इति फलघृतम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदुष्टे प्राकृते वीजे वीजोपक्रमणे सति ॥ १३७ ॥

वीजस्य प्लवनं न स्यात् हृदि भूतञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्यान्नक्षणेरेतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥ १३८ ॥

शिशुः स्याच्छुक्रबाहुल्याद् दहित्री चार्त्तदाधिके ।

नपुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा परमेश्वरी ॥ १३९ ॥

सक्षीरशाल्यन्नभुजा तिलमाषोत्तराशना ।

प्रमदा समुदा सेव्या चेमे ह्युच्चार्य मन्त्रके ॥ १४० ॥

ओं अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वादधातु
ह्यवर्चसे भवेदिति । ओं ब्रह्माप्रजापतिर्विष्णुः सोमः सूर्य-
याशिनी । भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमितीमे
मन्त्रे ।

षष्ठिताननदेहा स्त्री तिष्ठेद्रत्याः अमं त्यजेत् ।
 एवं सा सुतमाप्नोति रूपायुर्बलशालिनम् ॥ १४१ ॥
 पुष्पे पुत्तलिकां कृत्वा हैमां बद्धिप्रतापिताम् ।
 क्षीरे निर्वाप्य सन्तप्तं पिवेद्दुग्धं पलाष्टकम् ॥ १४२ ॥
 लक्ष्मणां वटशृङ्गान् वा पिष्ट्वा क्षीरेण विन्दुकाम् ।
 भवर्त्तिं पुत्रकामायै सव्येतरपुटे क्षिपेत् ॥
 सव्ये नासापुटे कन्यां लभेन्नारौमसंशयम् ॥ १४३ ॥
 बलामतिबलां चैव शर्करां मधुयष्टिकाम् ।
 क्षीरं मधुघृतं चैव पीतं गर्भप्रदं भवेत् ॥ १४४ ॥
 नागकेसरपूगास्थिचूर्णं वा गर्भदं परम् ॥ १४५ ॥
 क्वाथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।
 ऋतुस्नाताऽबला पीत्वा गर्भं धत्ते न संशयः ॥ १४६ ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरं तथा ।
 घृतेन सह पातव्यं बन्ध्यागर्भप्रदं परम् ॥ १४७ ॥
 तिलतैलदुग्धफाणित दधिघृतमेकत्र पाणिना मथितम् ।
 पीतं सपिप्पलीकं जनयति बन्ध्याप्यपत्यमाशु ॥ १४८ ॥
 पत्रमेकं पलाशस्य गर्भिणीपयसान्वितम् ।
 पीत्वा च लभते पुत्रं वीर्यवन्तमसंशयम् ॥ १४९ ॥
 पुष्पोद्धतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्ट्वा कन्यया ।
 ऋत्वन्ते घृतदुग्धाभ्यां पीत्वाऽप्नोत्यबला सुतम् ॥ १५० ॥
 तिलतैलकुङ्कुममेकं हृषसलिलसंयुतं पक्वम् ।
 ऋतुकालान्ते पीत्वा गर्भं विदधाति बन्ध्यापि ॥ १५१ ॥
 जीवकपुत्रकबीजं क्षीरेण पिवेत्सपत्रमूलञ्च ।
 दारकनष्टा वनिता जनयति दीर्घायुषं पुत्रम् ॥ १५२ ॥
 क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नासिकया पिवेत् ।
 दक्षिण्यात्मजार्थं वा कन्यार्थं वामया तथा ॥ १५३ ॥

पुष्पोद्भूतं लक्ष्मणायाश्चक्राङ्गायास्तु कन्यया ।
 पिष्टं मूलं हविर्दुग्धं पीतसृतौ तु पुत्रदम् ॥ १५४ ॥
 न्यग्रोधशुङ्गासनकं प्रबालचूर्णञ्च सवर्णवत्सायाः ।
 गोक्षीरं परिपीतं पुत्रं प्रकरोति पुष्ट्यर्त्तं ॥ १५५ ॥
 रोमराजिर्भवेद्यस्या वामपार्श्वेऽति मूर्च्छिता ।
 कन्यां तस्या विजानीयाद्दक्षिणे च तथा सुतम् ॥ १५६ ॥
 इति गर्भोत्पादनविधिः ।

मुस्ता कुष्ठं हरिद्रे हे पिप्पली कटुरोहिणी ।
 काकोली क्षौरकाकोली विडङ्गं त्रिफला वचा ॥ १५७ ॥
 मेदा राम्नाश्चगन्धा च विशाला च प्रियङ्गुका ।
 हे शारिवे शताह्वा च दन्तीमधुकमुत्पलम् ॥ १५८ ॥
 अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
 जातीपुष्पं तुगाक्षीरी शर्करा हिङ्गु कट्फलम् ॥ १५९ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा विपचेद् गोमयाग्निना ।
 नक्षत्रे पुष्पसम्पन्ने भाण्डे ताम्रमये दृढे ॥ १६० ॥
 कलिशे वापि कल्याणे कृतकौतुकमङ्गलः ।
 सर्पिरेव नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ १६१ ॥
 एतद्व्याधिपिबेन्नारी या च कन्याप्रजायिनी ।
 या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या च सूता पुनः स्थिता ॥ १६२ ॥
 अनायुषं वा जनयेत् या वा जनयते सृतम् ।
 सा नारी जनयेत्पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ १६३ ॥
 रूपलावण्यसम्पन्न मजरश्च शतायुषम् ।
 बृहत्कल्याणकं सर्पिर्भारहाजेन भाषितम् ॥ १६४ ॥
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥

इति बृहत्कल्याणककृतम् ।

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।

मेदा पयस्या काकोली मूलं चैवाश्मगन्धजम् ॥ १६५ ॥
 अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोली चन्दनद्वयम् ॥ १६६ ॥
 एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसक्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ।
 पुत्रं जनयते नारी मेधाढ्यं प्रियदर्शनम् ॥ १६८ ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या वा जनयते मृतम् ।
 अल्पायुषं वा जनये द्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १६९ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १७० ॥
 नाम्ना फलघृतक्षैतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ।
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥ १७१ ॥

इति वृद्धत्फलघृतम् ।

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
 श्वदंष्ट्रायाश्च निःक्वाथेऽनुल्वणे च पृथक् पृथक् ॥ १७२ ॥
 साधयित्वा घृतप्रस्थं पयश्चतुर्गुणे पचेत् ।
 शर्करामधुमंशुक्तं मिलित्वा तत् प्रयोजयेत् ॥ १७३ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

वृद्धदारुकमूलेन घृतं पक्वं पयोन्वितम् ।
 एतदुत्थतमं सर्पिः पुत्रकामः पिबेन्नरः ॥ १७४ ॥

अथ संजातगर्भलक्षणमाह ।

कृर्दिरस्त्रे रुचिर्नित्यं ष्ठीविका रोमराजिका ।
 अरुचिस्तनयोः काश्यं ग्लानिराटोपवर्जितम् ॥
 कुक्षेरक्ष्णोः पद्मलत्वं गर्भिणी स्फुटलक्षणम् ॥ १७५ ॥
 यस्याः कुक्षौ भवेद् ग्लानिः पुनराधानमेव च ।

गर्भिण्या दृश्यते नार्याः तस्याः नागोदरं विदुः ॥ १७६ ॥
अवायस्वेदवर्जिण्या स्तस्या स्याद्दौर्बल्यं हितम् ॥ १७७ ॥

अथ गर्भजावपातयोरवधिपूर्वकलक्षणमाह ।

भयाभिघातात्तीक्ष्णोष्णं पानाशननिषेवणात् ।
गर्भं पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १७८ ॥
आचतुर्थान्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ १७९ ॥

अथ स्त्रावपातयोः चिकित्सामाह ।

सेकावगाहना लेपाः शस्यन्ते तत्र शीतलाः ।
जीवनाद्यैः कृतक्षीरं पानञ्चैव सशर्करम् ॥ १८० ॥

अकालपाते निदानपूर्वकं मूढगर्भलक्षणमाह ।

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥ १८१ ॥

अथ उचितकाले मूढगर्भलक्षणमाह ।

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं
शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ।
भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १८२ ॥
हारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तनकुलदेहः ।
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यगतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ १८३ ॥
पार्श्वोपहतगतिरेति तथैव कश्चित्
इत्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ १८४ ॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्द्ध्वाङ्गुचरणैः शिरसा च योनौ ।

सङ्गी च यो भवति कौलकवत् स कौलो
 दृश्यैः स्त्रुरैः प्रतिस्त्रुरः स हि प्रायसङ्गी ॥ १८५ ॥
 गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
 योनौ स्थितः सपरिघः परिघेन तुल्यः ॥ १८६ ॥

अथ असाध्यमूढगर्भगर्भिणीलक्षणमाह ।

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रया ।
 नीलोद्भूतशिरा हन्ति सा गर्भं च स तां तथा ॥ १८७ ॥
 गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।
 भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूलतान्तर्मृते शिशौ ॥ १८८ ॥
 मानसागन्तुभिर्मातु रूपतापैः प्रपीडितः ।
 गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ १८९ ॥
 योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मारुत एव च ।
 हन्युः स्त्रियं मूढगर्भा यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १९० ॥

इति मूढगर्भनिदानमाह

गर्भस्य गतयस्त्रिधा जायन्तेऽनिलकोपतः ।
 तत्रानल्पमतिर्वैद्यो वर्त्तते मतिपूर्वकम् ॥ १९१ ॥
 मृतं गर्भं भिषक् प्राज्ञः कृत्वा कर्षेत्प्रयत्नतः ।
 धान्वन्तरिमतात्प्राज्ञः साध्यन्नातश्च शक्यवित् ॥ १९२ ॥
 अभिघातामृतायास्तु गर्भः प्रस्पन्दते यदि ।
 जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वाङ्घ्रिरेच्छिशुम् ॥ १९३ ॥

गर्भाशयं परिहरन्नथ गर्भिणीञ्च
 यत्नं करोति सहसा महदाशुकर्मा ।
 वैद्यस्तु चेद्भवति शास्त्रगतिप्रवीणः
 प्राप्नोति मित्रधनधान्ययशांसि लोके ॥ १९४ ॥
 गर्भस्य सन्ति गतयोऽष्टविधाः पुरोक्ताः
 भ्राम्यन्ति वैरतिषु वातगतिस्त्रभावात् ।

असे त्रिके शिरसि भूयसि तस्य ब्रह्मा
 उत्तानकाय विनिर्कुक्षितसक्थिदेशे ॥ १८५ ॥
 कव्यंसमुन्नमित वाससि सन्निधस्य-
 स्त्रिगदेशसंस्त्रमथ पाणितले निजे च ।
 मृच्छालालेर्धृतयुतैः परिमार्जयित्वा
 गर्भं समानयति रक्षति योषिताञ्च ॥ १८६ ॥
 सक्थ्या मतं सततमुन्नतमंसदेशं
 स्त्रिग्वे समागतकपूर्वनिपीडितम् ।
 सक्थि प्रसार्य परिधाय तथैव तिष्ठ-
 गुत्क्षिप्य यत्पथगतं ननु योनिमार्गम् ॥ १८७ ॥
 पार्श्वगतस्य परिवृत्त्य शिरो निपीड्य
 पूर्वं समुन्नतिशिरोपरिणीय योन्याम् ।
 हस्तेन तं मपदि तं परिलभ्य शस्त्रैः
 क्षित्वा हरेन्मृतकगर्भशरीरदेशान् ॥ १८८ ॥

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तत्तत्सञ्जाति सङ्घिषक् ।
 मय्यग्विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेत्रारोक्ष्य यत्नतः ॥ १८९ ॥
 सचेतनं तु शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।
 आत्मानं जननीञ्चैव हन्यादाशु ह्यचेतनः ॥ २०० ॥
 नचोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।
 स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छासं पशुं यथा ॥ २०१ ॥
 मण्डनाग्रेण कर्त्तव्यं ह्रिद्यमन्तर्विजामता ।
 वृद्धिपत्रन्तु तीक्ष्णाग्रं न योनाववचारयेत् ॥ २०२ ॥

अथ प्रतिभासं सर्वदनागर्भिणीर्षिकत्वासाह ।

प्रथमाहादशं यावत् मासं गर्भच्युतौ रुजि ।
 जानीयात् क्लामसञ्जातयोगानेताम् भिषग्वरः ॥ २०३ ॥
 मधुकं शाकवीजन्तु पयस्या सुरदारं च ।

अश्वत्थकः कण्ठतिला स्तान्त्रवल्ली शतावरी ॥ २०४ ॥
 वृक्षादनौ पयस्या च लता सौत्पलशारिवा ।
 अनन्तशारिवा रास्त्रा पद्माऽथ मधुयष्टिका ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरुमधुकं सिता ॥ २०५ ॥
 सप्तैतान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ।
 क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ॥ २०६ ॥
 कपित्थविल्ववृहती पटोलेक्षुनिदग्धिका ।
 मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्विषगष्टमे ॥ २०७ ॥
 संप्राप्ते चाष्टमे मासे मैथुनं परिवर्जयेत् ।
 यदि गच्छति दुर्मेधाः काममोहादचेतनात् ॥ २०८ ॥
 विपद्यते तदा गर्भं पतते नात्र संशयः ।
 अन्धमूकादित्रिधिरो जायते कुञ्ज एव च ॥ २०९ ॥
 नवमे मधुकानन्तापयस्याशारिवाः पिबेत् ।
 पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ॥ २१० ॥
 मक्षीरा वा द्विता शुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥ २११ ॥
 क्षीरिकामुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम् ।
 पिबेदेकादशे मासि गर्भिणीशूलशान्तये ॥ २१२ ॥
 सिताविदारोकाकोली क्षीरे चैव मृणालिका ।
 गर्भिणीद्वादशे मासि पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ॥
 एवमाप्यायते गर्भः स्त्रियोरुक् चोपशम्यति ॥ २१३ ॥
 कुशकाशोरुबूकानां मूलैर्गोक्षुरुकस्य च ।
 शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ २१४ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकजीवनौयेः पद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः ।
 सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥
 कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समङ्गपर्णीमधुकं सशर्करम् ।
 शूलगर्भसुतिपोडिताङ्गना पयोविमिश्रं पयसाऽभुक् पिबेत् ॥

अवस्थिते च गर्भे गव्येनोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोज-
येद्गर्भं पतिते तीक्ष्णं मद्यं पेयं तस्योपद्रवशान्त्यै । त्यागोप-
वशाद्वा न पिबति मद्यं या तु सा च कोलसाधितां पेयामेवा-
श्नातु अतीते स्नेहलवणवर्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां
पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत् । यावन्तो मासा गर्भस्य
तावन्त्यहानौति । इति गर्भशूलम् ।

अथ गर्भिणीज्वरचिकित्सासाह ।

मधूकचन्दनोशीरशारिवापद्मयष्टिकैः ।
शर्करामधुसयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरं ॥ २१७ ॥
चन्दनं शर्करालोभ्रं मृद्वीकाशर्करान्वितम् ।
क्वाथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिणीज्वरशान्तये ॥ २१८ ॥
पिवेद्विषमजाक्षीरं नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ २१९ ॥
आम्रजम्बूत्वचं क्वाथ्य लेहयेत्तज्जसक्तुभिः ।
अनेन लौढमात्रेण गर्भिणीग्रहणीं जयेत् ॥ २२० ॥
क्षीवेराऽरलुरक्तचन्दनबला धान्याकवत्सादनी
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिवेद्गर्भिणी ।
नानावर्णरुजातिसारकगदं रक्तसुतौ वा ज्वरं
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्र्यामये सत्तमः ॥ २२१ ॥
गोधामांसं प्रयत्नेन गर्भिणीञ्च प्रदापयेत् ।
वातपित्तकफोद्विक्ता ग्रहोत्था येऽप्युपद्रवाः ॥
गर्भिण्युपद्रवान् सर्वान् गोधामांसं विनाशयेत् ॥ २२२ ॥
समधुक्कागदुग्धेन कुलालकरमृत्तिका ।
अवश्यं स्थापयेद्गर्भं बलिनं पानयोगतः ॥ २२३ ॥
पारावतशक्त्यपीतं शालितण्डुलवारिणा ।
गर्भपातान्तरोत्थे च गर्भस्रावनिवारणम् ॥ २२४ ॥

अथ गर्भिणीप्रसवविषयान् चिकित्सामाह ।

जीवति गर्भे सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निवृत्तुमशक्ते
 अवनान्मन्त्रानुपशृणुयात् । तान्त्वष्ट्यामः ॥ २२५ ॥
 इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च मामिनि ! ।
 उच्चैः श्वाञ्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २२६ ॥
 इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं विमुञ्चतुस्त्रि ।
 तदनलपवनाकवासवास्ते सङ्गलवणास्त्रुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् २ ।
 मुक्ताः पशोर्विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः ।
 मुक्ताः सर्वभयाङ्गर्भः एष्टोहि माचिरं स्वाहा ॥ २२८ ॥
 जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।
 पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ २२९ ॥

इति च्यवनमन्त्रः ।

नाडी १६, ऋतु ६, वसुभिः ८, सहपक्ष २,
 दिग १०, ष्टादश १८, भिरेव च । अर्क १२, भुवन
 १४, वेद ४, सहितैरुभयत्रिंशकमाश्चर्य्यम् ॥ २३० ॥

१६	२	१२
६	१०	१४
८	१८	४

क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
 ते गर्भे पातु नैरुज्यं वै शल्यञ्च दधत्वपि ॥ २३१ ॥
 प्रसूयत्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टे शुभानने ! ।
 कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥ २३२ ॥
 प्रसवकाले गर्भिण्याः कर्णं एतत् सप्तवारान् जप्तव्यम् ॥
 परुषकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽपि वा ।
 नाभिवस्तिभगे लेपः सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३३ ॥
 तुषाम्बुपुष्टेन कन्देन परिलेपयेत् ।
 लाङ्गल्याखरणी सूते क्षिप्रमापन्नगर्भिणी ॥ २३४ ॥
 मितया चर्वणं कृत्वा कोकिलाक्षस्य मूलकम् ।
 तत्कर्णपूरणेनाशु सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३५ ॥

श्यामासन्दर्शनाभ्यान्तु लताभ्यां परिकल्पितम् ।
 क्षिपेत् कुडवकं मूर्ध्नि यावत्पादतलं व्रजेत् ॥ २३६ ॥
 उद्धृत्य गात्रपीडायाः सुखप्रसवकारकम् ॥ २३६ ॥
 अपामार्गशिखां योनिमध्ये निःक्षिप्य धार्यते ।
 सुखं प्रसूयते नारी भेषजस्यास्य योगतः ॥ २३७ ॥
 पाठामूलन्तु तद्वत्स्यादाटरूपकमूलकम् ।
 लेपनाद्वारणाद्वापि सुखप्रसवकारकम् ॥ २३८ ॥
 मूलञ्च शालिपर्ण्यास्तु पिष्टं वा तण्डुलाम्बुना ।
 नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३९ ॥
 मितपिकलोचनवर्णं चर्वणपूर्वञ्च कर्णपूरतः ।
 अपि विषमगर्भपीडितवनिता सुखं सूतिमभितनुते ॥ २४० ॥
 पिष्ट्वा पाठापत्रं नारीचीरेण या पिवेदबला ।
 सा गर्भमूढजनितव्यथया प्रविमुच्यते भटिति ॥ २४१ ॥
 मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
 घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४२ ॥
 इक्षोरुत्तरदिङ्मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 बद्ध्वा कट्याच्च नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४३ ॥
 तालस्य चोत्तरं मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 बद्ध्वा कट्याच्च नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४४ ॥
 पञ्चाङ्गं हास्तिशौण्डं लोभ्रपत्राभ्यां विमिश्रितं कृत्वा ।
 सर्पिषि विपाच्य पिष्टं भक्षितमात्रेण सूतिर्वनितायाः ॥
 गङ्गाप्रवाहतुल्यं रक्तं वै स्वास्थ्यमति कुरुते ॥ २४५ ॥
 वेगाघाताद्वायुर्योनिं सन्धार्य वेदनां कुरुते ।
 तत्र विधेयः कल्कः शतपुष्पायाः सलिलेन लेपेन ॥ २४६ ॥
 करङ्गीभूतशोमूर्ध्नि सूतिकाभवनोपरि ।
 स्थापितस्तत् क्षणात्कार्याः सुखं प्रसवकारकाः ॥ २४७ ॥

गोशिरः करङ्गोभूत मस्थिमात्रमेव स्थितम् ।

इति सूदगर्भम् ।

कटुतुम्बग्रहिनिर्मोक कृतवेधन सर्षपैः ।

कटुतैलान्वितैर्योनिर्धूमः पातयतेऽपराम् ॥ २४८ ॥

भूर्जगुग्गुलुधूपेन श्रोण्याश्वास्याः प्रधूपनम् ।

अपरा पातनं शस्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ २४९ ॥

कचवेष्टतयाङ्गुल्या दृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यपरा ।

मूलेन लाङ्गलक्याः मंलिप्ते पाणिपादे वा ॥ २५० ॥

कुष्ठं सशालिमूलञ्च सगोमूत्रञ्च पाययेत् ।

अपरा पतिता क्षिप्रं क्षिप्तं पक्षं वको यथा ॥ २५१ ॥

इति अपरापातनविधिः ।

हिङ्गुपिप्पलीपाटल्यौ भार्गी मेढा महीषधम् ।

रास्नामतिविषाचव्य मेभिर्दोषः प्रशाम्यति ।

योनिञ्च सृद्धौ भवति योनिशूलञ्च शाम्यति ॥ २५२ ॥

विष्वमार्कवजं मूलं कल्कं मद्येन पाययेत् ।

तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषिताम् ॥ २५३ ॥

शालिमूलाक्षमात्रान्यु मूत्रेणान्तेन वा युतम् ।

सोपकुक्षिकां पिप्पलीं मदिरां लाभतः पिबेत् ॥

सौवर्चलेन संयुक्तं योनिशूलनिवारणम् ॥ २५४ ॥

अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्भिषक् ।

हस्तेनापहरेद्वापि पार्श्वभ्यां परिपीड्य वा ॥ २५५ ॥

धनुयाद्वा मुहुर्नारीं पीडयेद्वा सपिण्डिकाम् ।

तैलाक्तयोनिरेवं तां पातयेन्मतिमान् भिषक् ॥ २५६ ॥

प्रसूतिकुशला योषिद्विधिमेनं करोति या ।

एवं निहृतशल्यां तां मिश्रेदुष्णेन वारिणा ॥ २५७ ॥

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ।

एवं मृद्वी भवेद्योनि स्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥ २५८ ॥

अथ मक्कलशूलस्य लक्षणमाह ।

वायुः प्रकुपितः कुर्यात् संरुध्य रुधिरं सुतम् ।
सूताया हृच्छिरोवस्ति शूलमक्कलसंज्ञितम् ॥ २५९ ॥
पृथिव्यां पतिते गर्भे योनौ पीडनमीष्यते ।
अप्रवेशो यथा वायोस्तस्य संरक्षणक्रिया ॥
हृदस्तिशूलमाधानं प्रविष्टे तत्र जायते ॥ २६० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सञ्चूर्णितयवक्षारं पिवेत्कोष्णेन वारिणा ।
सर्पिषा वा पिवेन्नारो मक्कलस्य निवृत्तये ॥ २६१ ॥
त्रिकटुचातुर्जातक कुस्तुम्बरीचूर्णसंयुक्तम् ।
खादेद् गुडं पुराणं नित्यं नारो मक्कदलनाय ॥ २६२ ॥
मातुलुङ्गस्य मूलन्तु मल्लिकामूलमेव च ।
विल्वमुस्तमिदं लेपात् शिरोरोगविनाशनम् ॥ २६३ ॥
तूषणं पिप्पलीमूलं दारुचव्यं सचित्रकम् ।
रज्ज्यौ हृषुषाजाजौ सक्षारलवणत्रयम् ॥
कल्कमुष्णाम्बुना पीत्वा सुखेनाशु विरिच्यते ॥ २६४ ॥

इति मक्कलशूलम् ।

अथ सूतिकारोगनिदानमाह ।

प्रलापो वेपथुर्यस्याः सूतिका सा उदाहृता ॥ २६५ ॥
अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।
शोथः शूलातिसारी च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २६६ ॥
मिथोपचारात्संक्षेपशब्दमाजीर्णभोजनात् ।
सूतिकायास्तु जायन्ते ये रोगास्ते सुदारुणाः ॥ २६७ ॥
ज्वरातिसारशोफाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।
तन्द्राश्चिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ २६८ ॥

कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः ।

ते सर्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ २६८ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

दशमूलकृतं तोयं कोष्णञ्च हविषान्वितम् ।

पथ्याशिन्या द्रुतं नार्था पीतं सूतीरुजं जयेत् ॥ २७० ॥

कृत्वोपवासमबला सुतजन्मघस्ने

प्रातर्निपीय कृमिशत्रुभवं हि मूलम् ।

वासान्ध्रमा किमथवा हविषापि पीत्वा

सूती जयेत् षडिति रोगसमूहमुग्रम् ॥ २७१ ॥

क्षुद्रैरण्डजटाशृङ्गौ कणाशुगण्डौ सुखसृग्गण्डौ ।

सूतिका च प्रशान्त्यर्थं निःकाथ्य मधुना पिबेत् ॥ २७२ ॥

निम्बवल्कलवल्कस्तु सर्पिषा काञ्चिकेन तु ।

पीतः प्रशान्तयेन्नून मचिरात् सूतिकागदम् ॥ २७३ ॥

पञ्चमूलकप्रायन्तु सूतिका लवणान्वितम् ।

सुखोष्णं प्राययेत् पूतं सूतिकारोगनाशनम् ॥ २७४ ॥

सूतिकारोगशान्त्यर्थं काथैर्वातहरा क्रिया ।

स्वेदोपनाहनाभ्यङ्गैः सावगाहैः प्रशस्यते ॥ २७५ ॥

पञ्चमूलस्य वा काथं तप्तलोहेन सङ्गतम् ।

सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वातहरां सुराम् ॥ २७६ ॥

सुतप्तलोहमाकृष्य वारुण्यान्तु निधापयेत् ।

सूतिकोपद्रवान् सर्वान् हन्ति पीत्वा न संशयः ॥ २७७ ॥

वङ्गौ तप्तेन लोहेन मुद्गयूषं सुवापितम् ।

पीत्वैव सूतिकानारौ सर्वव्याधीन् व्यपोहति ॥ २७८ ॥

अमृतानागरसहचर भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ।

शीतं पीतं मधुना सह शमयति सूतिकान्तकम् ॥ २७९ ॥

सहचरकुलत्थपुष्कर वैकङ्कतदारुवेतसः काथः ।

पीतः सहिङ्गुलवणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ २८० ॥
 सहचरमुस्तगुडूची भद्रोत्कटविश्ववालकैः क्षथितम् ।
 पेयमिदं मधुमिश्रं सद्योज्वरशूलनुत् सूत्याः ॥ २८१ ॥
 देवदारुवचाकुष्ठं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 कटफलं मुस्तभूनिम्ब तिक्ताधान्यहरीतकी ॥ २८२ ॥
 गजकृष्णा च दुष्यर्शा गोक्षुरं धन्वयासकम् ।
 बृहत्पतिविषाकिन्ना कर्कटं कृष्णजीरकम् ॥ २८३ ॥
 समभागान्वितैरैतैः सिन्धुरामठसंयुतम् ।
 क्षाथमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥ २८४ ॥
 शूलकासज्वरश्वास मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिनुत् ।
 युक्तं प्रलापलड्दाह तन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोत्थितम् ॥ २८५ ॥
 सिद्धं द्विपञ्चमूलाभ्यां पयः शर्करया युतम् ।
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न संशयः ॥ २८६ ॥
 कृष्णातम्बूलशण्डेयला हिङ्गुभार्गी सदीप्यकम् ।
 वचामतिविषां रास्त्रां चव्यं संचूर्णं पाययेत् ॥ २८७ ॥
 स्नेहेन दोषशान्त्वर्थं वेदनोपशमाय च ।
 क्षाथश्चेषां तथा कल्कं चूर्णं वा स्नेहभर्जितम् ॥ २८८ ॥
 शाकत्वग्घृतिविषा पाठाकटकरोहिणी ।
 तथा तेजोवती चापि पाययेत् पूर्ववन्निषक् ॥ २८९ ॥
 दशाहं भोजने देयं क्षीरं वातहरैः शृतम् ।
 रसेनात्र दशाहञ्च शिरीषो धावने हितः ॥ २९० ॥
 प्राजापत्येन विधिना जातकर्मादि कारयेत् ।
 पञ्चमेऽङ्गि तृतीये वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥ २९१ ॥
 प्रथमे दिवसे तस्मान्निष्कालं मधुसर्पिणी ।
 षण्मासमिन्धिते मन्त्री पाययेत्परिते शिशुम् ॥ २९२ ॥

चत्वारः सागराः पुण्याः स्तनयोः क्षीरवाहिनः ।

भवन्तु सुभगे ! नित्यं बालस्यायुर्बलप्रदाः ॥ २८३ ॥

पिवन्बालोऽमृतसमं पयस्तव शुभानने ! ।

दीर्घमायुरवाप्नोति देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥ २८४ ॥

इति स्तनाभिसन्धेः

यष्टीनिशाविशेषेण कृतरक्षोबलिक्रियाः ।

जगर्जुर्बान्धवास्तस्य दधन्तः परमां मुदम् ॥ २८५ ॥

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः कुशलोचितैः ।

कारयेत् स्तुतिकोत्यानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २८६ ॥

तुम्बीपत्रं तथा लोभ्रं समभागानि कारयेत् ।

दद्यात्क्षेपं भगस्येदं प्रस्ताप्यक्षता भवेत् ॥ २८७ ॥

वेतसस्य तु मूलानि काथयेत् मृदुवह्निना ।

भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २८८ ॥

मूषिकाणां वसायाश्च वल्गुनीनां तथैव च ।

योनिषु स्त्रक्षणं श्रेष्ठं कल्याणकरमुत्तमम् ॥ २८९ ॥

पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलममन्वितम् ।

मधुना योनिमालिष्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥ ३०० ॥

इति योनिगाढीकरणम् ।

प्रसूतवनिता वृद्धिकुक्षिक्लामाय सम्पिबेत् ।

प्रातर्मथितसन्मिश्रं त्रिसप्ताहं कणायुगम् ॥ ३०१ ॥

सूतायाः कुशमुदरं पीतं तक्रेण मालतीमूलम् ।

घृतमधुलीढा सहसा करोति धात्रीसमं निशा च ॥ ३०२ ॥

एकेन्दुचन्द्रानलवाणकुम्भी कलेकभागं क्रमशो विमिश्रम् ।

सूताभ्रगन्धोषणलोहशङ्खवनोत्पलाभस्त्र विषं सुपिष्टम् ॥ ३०३ ॥

प्रसूतचापानलदन्तबन्धान् पुरामृताब्दत्रिफलायुतोऽयम् ।

आर्द्राम्बुना वा किल सन्निपातान् गुदाङ्कुरान् वल्लमितो निहन्ति ॥

निजातुपानैर्निजपथ्यभुक्तान् सर्वातिसारग्रहणीगदांश्च ।

प्रतापलङ्घेस्वरनामधेयोरसश्च प्रोक्तो गिरिराजपुत्रा ॥ ३०५ ॥

इति प्रतापलङ्घेस्वरी रसः ।

शृण्वग्निमूलं निर्गुण्डीमेषशृङ्गीप्रसारिणी ।

स्वरसः परिभृष्टः स्या द्विङ्गजोरकसंस्तुतः ॥ ३०६ ॥

कटुतैलेन या नारी नक्तं भुञ्जीत वा पिबेत् ।

निहन्ति सूतिकारोगान् वलमग्नेर्लभेत सा ॥ ३०७ ॥

यवकोलकुलत्यांश्च मुद्गमाषसमन्वितान् ।

द्विपञ्चमूलसहितान् काथयेत्सलिलाढके ॥ ३०८ ॥

तत्काथे तक्रसंयुक्ते यूषं कृत्वा सजौरकम् ।

घृतं घृताक्षमात्रेण सैन्धवेन च योजितम् ॥ ३०९ ॥

एष यूषः प्रदातव्यः स्रुतुर्भागावशेषितः

एतेनैव समश्नीयात् पुराणाञ्छालिषष्टिकान् ॥ ३१० ॥

वातशूलं सविष्टम्बं हन्ति मक्कलसंज्ञितम् ।

सूतिकारोगशमनो यूषोऽयं परिकीर्तितः ॥ ३११ ॥

इति यवादिद्यूषः ।

यवकोलकुलत्यानां शालिमूलं तथैव च ।

शस्तोऽयं सूतिकातङ्गे यूषः सर्वज्वरापहः ॥ ३१२ ॥

इति यवादिर्हितोद्यूषः ।

पिप्पलीदेवकाष्ठञ्च भद्रमुस्तकमेव च ।

अगुरुपिप्पलीमूलं श्लक्ष्णपिष्टञ्च कारयेत् ॥ ३१३ ॥

तक्रेण सह संयुक्तं पचेद्यूषं विचक्षणः ।

अयन्तु घृतसंयुक्तः पीतमात्रो न संशयः ॥ ३१४ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।

सूतिकोपद्रवं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ३१५ ॥

इति पिप्पल्यादिद्यूषः ।

यवकोलकुलत्थानां शालिमूलं तथैव च ।
 काष्ठयेदप्रमत्तस्तु सुपूते सलिलादके ॥ ३१६ ॥
 तत्पादावस्थितं काष्ठं सर्पिर्युक्तं सजौरकम् ।
 पक्वं घृताक्षमात्रेण सैन्धवेन समायुतम् ॥ ३१७ ॥
 एतेनैव च यूषेण चाश्रौयाच्छालिषष्टिकम् ।
 सूतिकोपद्रवं हन्ति भुक्तमात्रेण संशयः ॥ ३१८ ॥

इति यथायं घृतम् ।

पिप्पलीदेवकाष्ठञ्च आर्द्रकं गजपिप्पली ।
 चित्रकं सैन्धवञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३१९ ॥
 सुखोष्णं योजयेदतत् सूतिकारोगशान्तये ।
 वातिकान् पित्तिकांश्चैव श्लेष्मिकान् सान्निपातिकान् ॥
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतं ह्येतन्न संशयः ॥ ३२० ॥

इति पिप्पल्यादिकाश्च ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 चव्यञ्च रजनी देया भद्रमुस्तवचाभयाः ॥ ३२१ ॥
 धान्याकमजमोदा च सपञ्चलवर्णानि च ।
 भद्रदारुयवानी च भार्गवकुटजतण्डुलाः ॥ ३२२ ॥
 कण्टकार्याश्च मूलं वै वृहतीविल्वपेशिका ।
 मरिचानि विडङ्गानि कल्केरेतैश्च पादिकैः ॥ ३२३ ॥
 यवकोलकुलत्थानां निर्यूहे च चतुर्गुणे ।
 दधिप्रस्थं पयःप्रस्थं दस्वा प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ ३२४ ॥
 वातिकान् पित्तिकांश्चैव श्लेष्मिकान् सान्निपातिकान् ।
 सूतिकोपद्रवान् सर्वानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ३२५ ॥

इति पिप्पल्यायं घृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु शतं भद्रोत्काटस्य च ।
 आरिद्रोणेन साध्यं स्नात् स्थाप्यं पादावशेषितम् ॥ ३२६ ॥

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं गर्भं दत्त्वा च कार्षिकम् ।
 सव्योषं पिप्पलीमूलं चित्रको जौरकं तथा ॥ ३२७ ॥
 पञ्चमूलं कनिष्ठन्तु रास्त्रैरण्डममायुतम् ।
 बलासिन्धुयवक्षारं स्वर्जिकाक्षुण्णजौरकम् ॥ ३२८ ॥
 सिद्धमेतद् घृतं सद्यो निहन्त्यात् सूतिकागदान् ।
 ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च अर्शांसि जठरं तथा ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२९ ॥

इति भद्रोक्तटाव्यं घृतम् ।

जौरकं हृषुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।
 यवानीमिथिकाहिङ्गु पत्रिकाकासमर्दकम् ॥ ३३० ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल मज्जमोदाथ वाष्पिका ।
 विव्रकञ्च पलांशानि तथा धान्यञ्चतुष्पलम् ॥ ३३१ ॥
 कसेरुकं नागरञ्च यष्टीदीप्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ३३२ ॥
 चौरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पञ्चजौरकमित्येतत् सूतिकाणां प्रशस्यते ॥ ३३३ ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां वृंहणीये समारुते ।
 विंशतिं व्यापदो योनिः श्वासं कासं स्वरक्षयम् ॥ ३३४ ॥
 हलोमकं पाण्डुरोगं दीर्घल्यं सूत्रकच्छताम् ।
 हन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ ३३५ ॥

इति पञ्चजौरकगुडः । इति सूतिकाश्रीनाः ।

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

सर्बीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।
 प्रदूष्य मांसं रुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३६ ॥
 यत्सरक्तं तनुस्त्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।

शीथवृद्धिसमायुक्तं सरुजञ्च पयोधरम् ॥ ३३७ ॥
 पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ।
 लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणेः ॥ ३३८ ॥

अथ स्तनरोगचिकित्सासाध ।

शीथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
 यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।
 आमे विदाहिनि तथैव गते च पाकं
 तस्याः स्तनौ सततमेव विनिर्दुहीत ॥ ३३९ ॥
 जलौकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।
 दुःखस्तना तु या नारी सा शीघ्रं सस्तनौ भवेत् ॥ ३४० ॥
 लेपो विशालमूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।
 निशाकनककल्काभ्यां लेपश्चापि स्तनार्तिहा ॥ ३४१ ॥
 लेपो निहन्ति मूलं बभ्र्याकर्कोटीभवं शीघ्रम् ।
 निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ३४२ ॥
 यष्टिर्निम्बं हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।
 चूर्णे स्तनव्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३४३ ॥

इति स्तनरोगचिकित्सा

अथ स्तनरोगनिदानसाध ।

गुरुविदग्धाहारैस्तु दुष्टेर्दोषैः प्रदूषितम् ।
 क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४४ ॥
 लवणं तनु चाम्बुञ्च कटुकं फेनिलं तथा ।
 मांसधावनसङ्काशं पीतकञ्च तथैव वा ॥ ३४५ ॥
 एतत्सप्तविधं क्षीरमशुद्धं जीवकोऽब्रवीत् ।
 करोति लवणं क्षीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।
 तनु क्षीरं कफं कुर्यादम्बुञ्च मुखपाकताम् ॥ ३४६ ॥
 मांसधावनसङ्काशं कृदिञ्च कुरुते शिशोः ।

कैनिलं श्वासकासन्तु मूत्रलं कटुपीतकम् ॥ ३४७ ॥
 कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।
 कटुश्चलवणं पीतराजिमत् पित्तसंयुतम् ॥ ३४८ ॥
 कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छिलम् ।
 हिलिङ्गं हृन्धजं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३४९ ॥
 अदुष्टं चाम्बुनि क्षिप्तमेकौभवन्ति पाण्डुरम् ।
 मधुरञ्च विवर्णञ्च प्रसन्नं तत्प्रशस्यते ॥ ३५० ॥

अथ स्तन्यरोगचिकित्सासाध ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलन्त्राहं पिबेत् ।
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ ३५१ ॥
 वस्तिकर्म ततः कुर्यात् स्नेहादींश्चानिलापहान् ॥ ३५२ ॥
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।
 धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा सशर्करम् ॥ ३५३ ॥
 अथवा त्रिफलोशीर निम्बं कटुकरोहिणी ।
 शारिवादिगणैः मिदं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥
 पित्तघ्नं रचनं कुर्याच्छीतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५४ ॥
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसैन्धवसंयुतम् ।
 रामपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदी ॥
 सुखमेवं वमेहाल स्तीक्ष्णैर्धात्रीञ्च वामयेत् ॥ ३५५ ॥

अथ अन्यदपिलचक्षसाध ।

स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शक्नुदामं जलोपमम् ।
 नानावर्णरुजं चाहं विवहमुपवेश्यते ॥ ३५६ ॥
 भ्रमारीचकवम्यास्यपाकस्तृणाज्वरादयः ।
 सूर्यत्र तं विजानीयात् क्षीरालसकसंज्ञितम् ॥ ३५७ ॥
 बालं तत्र च धात्रीञ्च मृदुरेकैर्विरेचयेत् ॥ ३५८ ॥
 क्लमं पेयादिकञ्चैव मुस्तादि सम्ययोजयेत् ।

पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादि पाययेद् दृढम् ॥ ३५८ ॥
 धात्रीक्षीरविशुद्ध्यर्थं मुद्गयूपरसाग्निनी ।
 भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३६० ॥
 पाठामूर्वा च भूनिम्बदारुशुण्ठी कलिङ्गकाः ।
 शारिवामृततित्ताख्याः क्वाथः स्तन्यविशोधनः ॥ ३६१ ॥
 हरिद्राद्यं वचाद्यं वा पिबेत् स्तन्यविशुद्ध्ये ॥ ३६२ ॥
 पटोलनिम्बासनदारुपाठाः मूर्वा गुडूची कटुरोहिणीश्च ।
 सनागरं वा कथितञ्च तोये धात्री पिबेत् स्तन्यविशुद्धिहेतोः ॥
 इति स्तन्यविशुद्धिः

भूमिकूष्माण्डमूलं पिबति क्षीरेण या नारी ।
 सशर्करणैव पुष्टा ह्यतिशयदग्धवती सा भवति ॥ ३६४ ॥
 कमलस्य तण्डुलानां कल्कं क्षीरेण दधि पिबेद्वला ।
 सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्द्धक्ये ॥ ३६५ ॥
 वनकर्पाभिकेत्तूणां मूलं मौवीरकेण च ।
 विटारीकन्दस्वरसं पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३६६ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशुण्ठियवानिका ।
 क्षीरके द्वे हरिद्रे च विडं मौवर्चलं तथा ॥ ३६७ ॥
 एतेरेवौषधेः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ।
 आमवातहरं तृथं कफघ्नं वज्रिटीपनम् ॥ ३६८ ॥
 वज्रकं काञ्चिकं नाम स्त्रोणामग्निप्रवर्द्धनम् ।

इति वज्रकाञ्चिकम्

स्वर्णशेफालिकापत्रं स्रङ्गीपत्रं तथैव च ।
 चित्रकस्य च पत्राणि पत्रं शाखोटकस्य च ॥ ३६९ ॥
 वासितं काञ्चिकास्त्रेण वातश्लेष्मगदापहम् ।
 पत्रकाञ्चिकमाख्यातं स्त्रीणां क्षीरविवर्द्धनम् ॥ ३७० ॥
 इति पत्रकाञ्चिकम् । इति क्षीरवर्द्धनविधिः

अलम्बुषाकणाकल्कैः सिद्धं तैलं करोति वनितायाः ।

पिशुधारणनस्यदानात् कुचद्वयं श्रीफलाकारम् ॥ ३७१ ॥

इति अलम्बुषाद्यं तैलम् ।

श्रीपर्णारिसकल्पाभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

तत्तैलं तूलके न्यस्य स्तनयोः परिधारयेत् ॥ ३७२ ॥

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ।

गजकुम्भसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डली ॥ ३७३ ॥

इति श्रीपर्णतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालश्च भागिकम् ।

शुक्तेन सह संयुक्तं लोमशाननमुत्तमम् ॥ ३७४ ॥

तैलं कुसुम्भकस्याथ स्रुहीचीरं तथैव च ।

प्रगृह्यैकत्र मतिमांल्लोमशाननमुत्तमम् ॥ ३७५ ॥

कदलीदीर्घवृन्तानां भस्मालं लवणं शमी ।

बीजं शीताम्भसा पिष्टं लोमशाननमुत्तमम् ॥ ३७६ ॥

कासीसतुरगगन्धा सावरगर्जापप्लवी विपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७७ ॥

इति कासीसाद्यं तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।

भागः पलाशभस्मत एतल्लेपात् कचा न स्युः ॥ ३७८ ॥

करवीरशिखादन्ती त्रीणि कोशातकानि च ।

रश्माचारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशाननम् ॥ ३७९ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानां सुमनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं लोमानि निर्मूलयति क्षणेन ॥ ३८० ॥

इति कर्पूराद्यं तैलम् । इति लोमशाननप्रकारः ।

अथ योनिकन्दनिदानमाह ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधा ह्यायामादतिमैथुनात् ।
 क्षताश्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ ३८१ ॥
 पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृतिसन्निभः ।
 उत्पद्यते तदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योजितः ॥ ३८२ ॥
 रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३८३ ॥
 नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
 सर्वलिङ्गसमायुक्तं मन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८४ ॥

अथ योनिकन्दचिकित्सामाह ।

स्वेदयेद्वातिकं कन्दं पैत्तिकन्तु विरेचयेत् ।
 कफजे वमनं भूयः सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८५ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण मधुयुक्तेन सेचयेत् ।
 प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ ३८६ ॥
 गैरिकाञ्चनजन्तुघ्न कट्फलाम्बास्थिचूर्णितैः ।
 पूरयेत् सततं योनिं निशाचोद्रममायुतैः ॥ ३८७ ॥
 पूरयेच्चाभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।
 महामायूरमथवा वस्त्री पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८८ ॥
 कोलभेकस्य मांसेन कन्दः शाम्यति योषिताम् ।
 मूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गाद्वन्ति कन्दं वा स्वेदं तस्मांससैन्धवैः ॥ ३८९ ॥
 आस्त्रोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं यत्
 तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधानं
 हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ३९० ॥
 पिष्टं शम्बूकमांसञ्च पक्वं तिन्तिडिसंयुतम् ।

लेपमात्रेण नारीणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८१ ॥
 घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।
 योनिकन्दं निहन्त्याश्च तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८२ ॥
 मद्यो व्रीडाकरं कन्दं योनेर्वहुविकारजम् ।
 शलाकया तप्तया वा दहते कुशलो भिषक् ॥ ३८३ ॥
 एतत्कन्दस्य निर्दिष्टं ममासेन चिकित्सितम् ॥
 इति बङ्गसेनसङ्कलितः स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदृष्टाभ्यां दृष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
 दन्तोद्भेदस्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।
 विशेषाज्ज्वरविड्भेद कामकर्दिशिरोरुजः ।
 अभिष्यन्दश्च शोथश्च विमर्षश्चापि जायते ॥ २ ॥
 पृष्ठभङ्गे विडालानां वर्हिणाञ्च शिखोद्भवे ।
 दन्तोद्भेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥
 वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगुदातुरः ।
 क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बडविण्मूत्रमारुतः ॥ ४ ॥
 खिन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
 दृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ ५ ॥
 कफदुष्टं पिबेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
 निद्रार्दितो जडः शूलः शुक्लाख्यः कर्दनः शिशुः ॥ ६ ॥
 इन्धजे इन्धजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।
 शिशोस्तीव्रामतीव्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्भुजम् ॥ ७ ॥
 सुद्रुगे च कथिते ह्यजगत्प्राहिपूतने ।

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥
 बालदेहेऽपि ते तद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।
 अनुबन्धे यथा व्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥
 यथा दोषं यथा रोगं यथोद्रेकं यथा बलम् ।
 विभज्य देशकालादीं स्तत्र युज्येद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।
 कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहादिकं विना ॥ ११ ॥
 त एव दृष्ट्या दोषाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयसौ ॥ १२ ॥
 एकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुक्कूणको नाम शिशोः प्रदिष्टः ।
 नन्दिग्रहो नाम महानिहास्ति विज्ञाय तं वै शमयेद्यथावत् ॥ १३ ॥

अथ बालरोगचिकित्सासाह ।

विडङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भैषजम् ।
 मासि मासि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्द्धनम् ॥ १४ ॥
 षष्ठादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोलास्थिमात्रकम् ।
 क्षीरान्नादः शिशोः कोलमन्नादो वदरोपमम् ॥ १५ ॥
 क्षीरपस्थौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।
 आत्मन्यन्नाशनैर्देयं सौषधं भैषजं सदा ॥ १६ ॥
 यथारोगं स्तनौ लिम्पेस्त्रौषधैः पाययेच्छिशुम् ।
 मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नीतं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।
 स्तन्याभावे पयः क्वागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोषणा ।
 स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशम्यति ॥ १९ ॥
 दग्धेन क्वागशक्लता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
 त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥

नाभिपाके निशालोध्र प्रियङ्गु मधुकैः शृतम् ।
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वा ह्यवचूर्णनम् ॥ २१ ॥
बालो यः चिराज्जातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्री-
मधुष्टुतपथ्या कल्केनोद्धर्षयेज्जिह्वाम् ।

कुष्ठाभया वचा ब्राह्मी कनकं क्षौद्रसर्पिषा ।
सपाठा मधुना लौढा स्तन्यदोष निवहेणा ॥ २२ ॥
प्रियङ्गु खर्जिका सिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।
क्षीरामयं निहन्त्याशु विडङ्गेन युतं कमीन् ॥ २३ ॥
पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥
शर्करा क्षौद्रसंयुक्ता तिक्ता लौढा ज्वरं जयेत् ।
लिम्पेन्मृदुर्मुहुर्बालं तत्कल्केन च बद्धिमान् ॥ २५ ॥
भद्रमुस्ताभया निम्ब पटोला मधुकैः कृतः ।
काथः मोष्णस्तु बालानामशेषज्वरनाशनः ॥ २६ ॥
पलङ्कषा वचा कुष्ठं गजचर्म विषर्म च ।
निम्बस्य पत्रं माक्षीकं सर्पिर्युक्तन्तु धूपनम् ॥
ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कषादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्षपारिष्टपल्लवं तेजनौ वचा ।
रसो न हिङ्गुजा लोम शृङ्गी मरिचमाक्षिकैः ॥
धूपः सर्वग्रहघ्नोऽयं कुमाराणां ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः ।

मध्वरिष्टदलश्चेतसर्षपैर्योजितो ज्वरम् ।
बालानां शमयेद्दूपो मृतगोकुक्षिरोमजः ॥ २९ ॥
शाम्बत्वक् काञ्चजम्बूत्यकषाये पादशेषिते ।
शालिसिद्धां यवागूञ्च भुक्त्वा कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समङ्गा शास्त्रलीवेष्टं धातकी पञ्चकेसरैः ।

पिष्टैरेतैर्यवागूः स्वादतीसारविनाशिनी ॥ ३१ ॥

विल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनां गजं सलोभ्रं गजपिप्पली च ।

काथावलेही मधुना विमिश्री बाह्येषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३२ ॥

इति बाणविलादि काषीऽवलेह्य ।

नागरातिविषा मुस्ता बालकेन्द्रयवैः शृतम् ।

जलं हन्ति कुमाराणां कुक्षिरोगमसंशयम् ॥ ३३ ॥

अङ्गोटमूलधातकी विल्वपेशी महौषधम् ।

क्वथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ३४ ॥

समङ्गा धातकी लोभ्रं शारिवाभिः शृतं जलम् ।

विवृद्धेऽपि शिशोर्दंयमतीसारं समाक्षिकम् ॥ ३५ ॥

पिष्टा पटोलमूलञ्च शृङ्गवेरं वचामपि ।

विडङ्गान्यजमोदाश्च पिप्पली तण्डुलानि च ॥ ३६ ॥

एतान्यालोड्य सर्वाणि सुखतप्तेन वारिणा ।

आमप्रवृत्तेऽतीसारं कुमारं योजयेद्भिषक् ॥ ३७ ॥

पीडिताम्नास्थिकल्कोत्थं स्वरसं मधुना सह ।

कोष्ठभेदी शिशुः शोर्णी न चिरात् स्वस्थतां व्रजेत् ॥ ३८ ॥

शालिपर्णी पृश्निपर्णी घोषात्वक् क्वथितं जलम् ।

क्षौद्रयुक्तं विटोषन्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥

हरिद्रादयश्चाह्वसिंहौशक्रयवैः शृतम् ।

शिशोज्वरातिसारघ्नं श्वासकासवमीहरम् ॥ ४० ॥

धातकीविल्वधान्याक लोभ्रेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारघातनुत् ॥ ४१ ॥

लोभ्रेन्द्रयवधान्याक धात्रीङ्गीवेरमुस्तकम् ।

मधुना लेहयेद्दालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥

मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।

पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥

ज्वरं हृदिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥

कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुमुस्ताञ्जनैः कृतः ।

क्षौद्रलोढः कुमारस्य हृदिदृष्टातिसारनुत् ॥ ४४ ॥

बृहतीफलमूलत्वक् कृष्णाग्रन्यिकसम्भवः ।

तृणाक्षीरीयुतः काथः पीतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।

मूर्च्छां श्वासं ज्वरं काममतिसारञ्च पीनसम् ॥ ४५ ॥

धान्यमतिविषाशृङ्गी गजाह्वाश्लक्ष्णचूर्णितम् ।

बालानां हृद्यतीसारं मधुना हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥

क्षीवैरशर्कराक्षौद्रं पीतं तण्डुलवारिणा ।

शिशोः सर्वातिसारघ्नं दृढहृदिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥

श्वेतकमलकिञ्जल्कं सम्पिष्टं तण्डुलाश्लुना ।

मत्स्यण्डिमधुसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥

विल्वमूलकषायेण लाजाश्वैव शशर्कराः ।

अलोद्य पाययेद्बालं हृद्यतीसारनाशनम् ॥ ४९ ॥

फलन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाक्षिकम् ।

दृष्ट्वा हृदिमतीसारं शिशूनामुद्धतं हरेत् ॥ ५० ॥

आम्रजम्बूप्रबालानि शालूकातिविषाणि च ।

क्षीरिणाञ्च प्रबालानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५१ ॥

दर्भमूलीगिरिचुक्र कथितानि जलेन तु ।

शर्करामधुसंयुक्तं दृष्ट्वा हृदिनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

दाडिमस्य तु बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।

चूर्णः शशर्कराक्षौद्रो लेहस्तृष्णाविनाशनः ॥ ५३ ॥

हिङ्गुसैन्धवपालाश चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

लोढं निवारयत्याशु शिशूनामुद्धतां दृष्ट्वा ॥ ५४ ॥

शर्की समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यामधुना शिशूनाम् ।

कासज्वरहृदिभिरर्दितानां समाक्षिकां चातिविषां तथैकाम् ॥ ५५ ॥

मुस्तकातिविषायासकणाशृङ्गीरजो लिङ्गन् ।

मुच्यते मधुना बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥

क्षीरादस्य शिशोः कासं शुष्कं दृष्ट्वा सुदारुणम् ।

माषयूषं पिबेद्वात्रो पिप्पलीवृतभर्जितम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षां पिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।

लीढं निवारयेच्छीघ्रं कासं पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीकुण्डुमसञ्जात केशरैरवलेहिका ।

जम्घापि चिरजं जातं शिशोः कासं व्यपोहति ॥ ५९ ॥

धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

पानमेतत्प्रदातव्यं कामश्वासमापहं शिशोः ॥ ६० ॥

गुडोदकञ्च कथितं व्योषसैन्धवसंयुतम् ।

मुखोष्णं पाययेद्बालं कामरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥

कुलीरशृङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।

युक्तोयं मधुमर्पिभ्यां लेहः श्वासमापहः शिशोः ॥ ६२ ॥

कृष्णादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाह्वया ।

चूर्णिता मधुमर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥

श्वासं कासं सतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥

द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पल्योऽथ हरीतकी ।

एतानि कृत्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥

द्विरात्रं पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निषेवितम् ।

कासः श्वासश्च बालानां तमकश्चोपशम्यति ॥ ६५ ॥

हिङ्गुर्कर्कटशृङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।

द्रुतिः क्षौद्रं नागरञ्च हिक्काश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥

चातुर्जातकसंयुक्तो गन्धस्थ शक्तो रसः ।

लेहोऽयं मधुना देयः हृदिप्रशमनः परः ॥ ६७ ॥

घृतप्रस्थं विपक्षव्यं गर्भं दत्त्वा च कार्षिकम् ।
 मव्योषं पिप्पलीमूलं चित्रको जौरकं तथा ॥ ३२७ ॥
 पञ्चमूलं कनिष्ठन्तु रास्त्रैरण्डसमायुतम् ।
 बलासिन्धुयवक्षारं स्वर्जिकाकृष्णजौरकम् ॥ ३२८ ॥
 सिद्धमेतद् घृतं सद्यो निह्नयात् सूतिकागदान् ।
 ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च अर्शांसि जठरं तथा ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२९ ॥
 इति भट्टीकटाक्षं घृतम् ।

जौरकं हृषुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।
 यवानीमेथिकाहिङ्गु पत्रिकाकासमर्दकम् ॥ ३३० ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल मज्जमोदाथ वाष्पिका ।
 चित्रकञ्च पलांशानि तथा धान्यञ्चतुष्पलम् ॥ ३३१ ॥
 कसेरुकं नागरञ्च यष्टीदोष्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ३३२ ॥
 जौराद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पञ्चजौरकमित्येतत् सूतिकानां प्रशस्यते ॥ ३३३ ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां वृंहणीये समारुते ।
 विंशतिं व्यापदो योनेः श्वासं कामं स्वरक्षयम् ॥ ३३४ ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं दीर्घव्यं मूत्रकच्छताम् ।
 हन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मौमलवजिताः ॥ ३३५ ॥
 इति पञ्चजौरकगुडः । इति सूतिका रोगाः ।

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

मक्षौरी वाप्यदुग्धी वा प्राप्य दोषः स्तनी स्त्रियाः ।
 प्रदूथ मांसं रुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३६ ॥
 यत्स्वरक्तं तनुस्त्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।

शीथहृद्विसमायुक्तं सरुजञ्च पयोधरम् ॥ ३३७ ॥

पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ।

लक्षणानि समानानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ ३३८ ॥

अथ स्तनरोगचिकित्साभाह ।

शीथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्

यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।

आमे विदाहिनि तथैव गते च पाकं

तस्याः स्तनी सततमेव विनिर्दुहीत ॥ ३३९ ॥

जलीकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।

दुःखस्तना तु या नारी सा शीघ्रं सुस्तनी भवेत् ॥ ३४० ॥

लेपो विशालमूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।

निशाकनककल्काभ्यां लेपस्यापि स्तनार्तिहा ॥ ३४१ ॥

लेपो निहन्ति मूलं बन्ध्याकर्कोटीभवं शीघ्रम् ।

निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ३४२ ॥

यष्टिर्निम्बं हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।

चूर्णे स्तनव्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३४३ ॥

इति स्तनरोगचिकित्सा

अथ स्तनरोगनिदानभाह ।

गुरुविदग्धाहारैस्तु दुष्टेर्दोषैः प्रदूषितम् ।

क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४४ ॥

लवणं तनु चाम्बुञ्च कटुकं फेनिलं तथा ।

मांसधावनसङ्काशं पीतकञ्च तथैव वा ॥ ३४५ ॥

एतत्सर्वविधं क्षीरमशुद्धं जीवकोऽब्रवीत् ।

करोति लवणं क्षीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।

तनु क्षीरं कफं कुर्यादम्बुञ्च मुखपाकताम् ॥ ३४६ ॥

मांसधावनसङ्काशं कूर्दिञ्च कुरुते त्रिशोः ।

केनिलं श्वासकासन्तु मूत्रलं कटुपीतकम् ॥ ३४७ ॥
 कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मादतद्रूपितम् ।
 कटुश्चलवणं पीतराजिमत् पित्तसंयुतम् ॥ ३४८ ॥
 कफदुष्टं घनं तोषे निमज्जति सपिच्छिलम् ।
 हिलिङ्गं हन्तुं विद्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ३४९ ॥
 अदुष्टं चाभ्युनि क्षिप्तमेकौभवन्ति पाण्डुरम् ।
 मधुरञ्च विवर्णञ्च प्रसन्नं तत्प्रशस्यते ॥ ३५० ॥

अथ स्तन्यरोगचिकित्सासाह ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलन्त्राहं पिबेत् ।
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ ३५१ ॥
 वस्तिकर्म ततः कुर्यात् स्नेहादींश्चानिलापहान् ॥ ३५२ ॥
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।
 धात्री कुमारञ्च पिबेत् काथयित्वा सशर्करम् ॥ ३५३ ॥
 अथवा त्रिफलोशीर निम्बं कटुकरोहिणी ।
 शारिवादिगणैः मिदं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥
 पित्तघ्नं रचनं कुर्याच्छीतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५४ ॥
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसैन्धवसंयुतम् ।
 रामपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥
 सुखमेवं वमिहाल स्तीक्ष्णैर्धात्रीञ्च वामयेत् ॥ ३५५ ॥

अथ अन्यदपिलस्यसाह ।

स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शक्नुदामं जलोपमम् ।
 नानावर्णरुजं चार्द्धं विवहमुपवेश्यते ॥ ३५६ ॥
 भ्रमारोचकवम्यास्यपाकस्तृणाज्वरादयः ।
 सूर्यत्र तं विजानीयात् क्षीरालसकसंज्ञितम् ॥ ३५७ ॥
 बालं तत्र च धात्रीञ्च मृदुरेकैर्विरेचयेत् ॥ ३५८ ॥
 कर्म पेयादिकञ्चैव मुस्तादि समायोजयेत् ।

पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादि पाययेद् दृढम् ॥ ३५८ ॥
 धात्रीक्षीरविशुद्धार्थं मुद्गयूषरमाश्रिणी ।
 भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३६० ॥
 पाठामूर्वा च भूनिम्बदारुशुण्ठी कलिङ्गकाः ।
 शारिवास्तुतित्ताख्याः काथः स्तन्यविशोधनः ॥ ३६१ ॥
 हरिद्राद्यं वचाद्यं वा पिबेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ३६२ ॥
 पटोलनिम्बासनदारुपाठाः मूर्वां गुडूचीं कटुरोहिणीञ्च ।
 समागरं वा कथितञ्च तोये धात्री पिबेत् स्तन्यविशुद्धिहेतोः ३
 इति स्तन्यविशुद्धिः

भूमिकूष्माण्डमूलं पिबति क्षीरेण या नारी ।
 मशर्करणैव पुष्टा ह्यतिशयदग्धवती सा भवति ॥ ३६४ ॥
 कमलस्य तण्डुलानां कल्कं क्षीरेण दधि पिबेदबला ।
 सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्द्धक्ये ॥ ३६५ ॥
 वनकर्पामिकेक्षूणां मूलं मौवीरकेण च ।
 विटारीकन्दस्वरमं पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३६६ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशुण्ठियवानिका ।
 क्षीरके हे हरिद्रे च विडं मौवर्चलं तथा ॥ ३६७ ॥
 एतेरेवीषधेः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ।
 आमवातहरं हृथं कफघ्नं वाङ्मदीपनम् ॥ ३६८ ॥
 वज्रकं काञ्चिकं नाम स्त्रोणामग्निप्रवर्द्धनम् ।

इति वज्रकाञ्चिकम्

स्वर्णशेफालिकापत्रं स्रङ्गीपत्रं तथैव च ।
 चित्रकस्य च पत्राणि पत्रं शाखोटकस्य च ॥ ३६९ ॥
 वासितं काञ्चिकास्त्रेण वातश्लेष्मगदापहम् ।
 पत्रकाञ्चिकमाख्यातं स्त्रीणां क्षीरविवर्द्धनम् ॥ ३७० ॥
 इति पत्रकाञ्चिकम् । इति क्षीरविवर्द्धनविधिः

अलम्बुषाकणाकल्लैः सिद्धं तैलं करोति वनितायाः ।

पिबुधारणनस्यदानात् कुचद्वयं श्रीफलाकारम् ॥ ३७१ ॥

इति अलम्बुषाद्यं तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

तत्तैलं तूलके न्यस्य स्तनयोः परिधारयेत् ॥ ३७२ ॥

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ।

गजकुम्भसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डलौ ॥ ३७३ ॥

इति श्रीपर्णीतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालश्च भागिकम् ।

शुक्तेन सह संयुक्तं लोमशानमुत्तमम् ॥ ३७४ ॥

तैलं कुसुम्भकस्याथ सुहीचीरं तथैव च ।

प्रगृह्यैकत्र मतिमांशलोमशानमुत्तमम् ॥ ३७५ ॥

कदलीदीर्घवृन्तानां भस्मालं लवणं शमी ।

बीजं श्रीताम्बसा पिष्टं लोमशानमुत्तमम् ॥ ३७६ ॥

कासीसतुरगगन्धा सावरगजपिप्पली विपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७७ ॥

इति कासीसाद्यं तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।

भागः पलाशभस्मत एतल्लेपात् कचा न स्युः ॥ ३७८ ॥

करवीरशिखादन्ती व्रीणि कोशातकानि च ।

रश्माचारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशानम् ॥ ३७९ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानां सुमनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमित्रं लोमानि निर्मूलयति क्षणेन ॥ ३८० ॥

इति कर्पूराद्यं तैलम् । इति लोमशानप्रकारः ।

अथ योनिकन्दनिदानमाह ।

दिवास्त्रप्रादतिक्रोधा ह्यायामादतिमैथुनात् ।
 क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ ३८१ ॥
 पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृतिमन्निभः ।
 उत्पद्यते तदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः ॥ ३८२ ॥
 रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३८३ ॥
 नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
 सर्वलिङ्गसमायुक्तं मन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८४ ॥

अथ योनिकन्दचिकित्सामाह ।

स्वेदयेद्वातिकं कन्दं पैत्तिकन्तु विरेचयेत् ।
 कफजे वमनं भूयः सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८५ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण मधुयुक्तेन सेचयेत् ।
 प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ ३८६ ॥
 गैरिकाञ्जनजन्तुघ्न कट्फलाम्नास्थिचूर्णितैः ।
 पूरयेत् सततं योनिं निशाक्षौद्रसमायुतेः ॥ ३८७ ॥
 पूरयेच्चाभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।
 महामायूरमथवा वस्तौ पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८८ ॥
 कोलभेकस्य मांसिन कन्दः शाम्यति योषिताम् ।
 सूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गाद्वन्ति कन्दं वा स्वेदं तन्मांससैन्धवैः ॥ ३८९ ॥
 आखोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं यत्
 तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वमनमनिश योनिभागे दधानं
 हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ३९० ॥
 पिष्टं शम्बूकमांसञ्च पक्वं तित्तिडिसंयुतम् ।

श्लेष्मात्रेण नारीणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८१ ॥
 घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।
 योनिकन्दं निहन्त्याशु तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८२ ॥
 मद्यो ब्रीडाकरं कन्दं योनेर्वहुविकारजम् ।
 शलाकया तप्तया वा दहते कुशलो भिषक् ॥ ३८३ ॥
 एतत्कन्दस्य निर्दिष्टं समामेन चिकित्सितम् ॥

इति बङ्गमेनसङ्कलितः स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदृष्टाभ्यां दृष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
 दन्तोद्भेदस्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।
 विशेषाज्ज्वरविड्भेद कामकृर्दिशिरोरुजः ।
 अभिष्यन्दश्च शोथश्च विमर्षश्चापि जायते ॥ २ ॥
 पृष्ठभङ्गे विडालानां वह्निणाञ्च शिखोद्भवे ।
 दन्तोद्भेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥
 वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगुदातुरः ।
 क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ ४ ॥
 स्त्रियो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
 दणालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ ५ ॥
 कफदुष्टं पिबेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
 निद्रार्दितो जडः शूलः शुक्लाख्यः कर्दनः शिशुः ॥ ६ ॥
 इन्द्रजं इन्द्रजं रूपं सर्वजं सर्वलक्षणम् ।
 शिशोस्तोत्रामतीव्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्गुजम् ॥ ७ ॥
 क्षुद्ररोगे च कथिते ह्यजगत्सहपूतने ।

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥
 बालदेहेऽपि ते तद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।
 अनुबन्धे यथा व्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥
 यथा दोषं यथा रोगं यथोद्रेकं यथा बलम् ।
 विभज्य देशकालादीं स्तत्र युज्येद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।
 कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहादिकं विना ॥ ११ ॥
 त एव दद्याद् दोषाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयसी ॥ १२ ॥
 एकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुकूणको नाम शिशोः प्रदिष्टः ।
 नन्दिग्रहो नाम महानिहास्ति विज्ञाय तं वै शमयेद्यथावत् ॥

अथ बालरोगचिकित्सामाह ।

विडङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भेषजम् ।
 मासि मासि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्द्धनम् ॥ १४ ॥
 अष्टादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोलास्थिमात्रकम् ।
 क्षीरान्नादः शिशोः कोलमन्नादो वदरोपमम् ॥ १५ ॥
 क्षीरपस्थौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।
 आत्मन्यन्नाशनैर्देयं मौषधं भेषजं सदा ॥ १६ ॥
 यथारोगं स्तनौ लिम्पेस्त्रौषधैः पाययेच्छिशुम् ।
 मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नोक्तं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।
 स्तन्याभावे पयः क्वागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मृत्पिण्डेनाम्निवर्णेन क्षीरसित्तेन सोषणा ।
 खेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशम्यति ॥ १९ ॥
 दग्धेन क्वागशक्तता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
 त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥

नाभिपाके निशालोध्र प्रियङ्गु मधुकैः शृतम् ।

तैलमभ्यञ्जने शस्त्रमेभिर्वा ह्यवचूर्णनम् ॥ २१ ॥

बालो यः चिराज्जातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्री-
मधुघृतपथ्या कल्केनोद्धर्षयेज्जिह्वाम् ।

कुष्ठाभया वचा ब्राह्मी कनकं क्षौद्रसर्पिषा ।

सपाठा मधुना लौढा स्तन्यदोष निवर्हणा ॥ २२ ॥

प्रियङ्गु खर्जिका सिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।

क्षीरामयं निहन्त्याशु विडङ्गेन युतं कृमीन् ॥ २३ ॥

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।

द्विवात्ताकौफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥

शर्करा क्षौद्रसंयुक्ता तिक्ता लौढा ज्वरं जयेत् ।

लिम्पेन्महुर्मुहुर्बालं तत्कल्केन च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥

भद्रमुस्ताभया निम्ब पटोला मधुकैः कृतः ।

काथः सोणस्तु बालानामशेषज्वरनाशनः ॥ २६ ॥

पलङ्कषा वचा कुष्ठं गजचर्म विषर्म च ।

निम्बस्य पत्रं माक्षीकं सर्पिर्युक्तन्तु धूपनम् ॥

ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कषादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्पपारिष्टपल्लवं तेजनी वचा ।

रसो न हिङ्गुजा लोम शृङ्गी मरिचमाक्षिकैः ॥

धूपः सर्वग्रहघ्नोऽयं कुमारानां ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः ।

मध्वरिष्टदलश्वेतसर्पपैर्योजितो ज्वरम् ।

बालानां शमयेद्बूपो मृतगोकुक्षिरोमजः ॥ २९ ॥

षाम्बत्वक् काञ्चजम्बूत्यकषाये पादशेषिते ।

शालिसिद्धां यवागूश्च भुक्त्वा कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समङ्गा शाल्मलीविष्टं धातकी पञ्चकेसरैः ।

पिट्टैरैतैर्यबागूः स्यादतीसारविनाशिनौ ॥ ३१ ॥

विल्वश्च पुष्पाणि च धातकीनां गजं सलोभ्रं गजपिप्पली च ।

काथावलेहौ मधुना विमिश्री बाष्पेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३२ ॥

इति बालविलादि कापीऽवलेहश्च

नागरातिविषा मुस्ता बालकेन्द्रयवैः शृतम् ।

जलं हन्ति कुमाराणां कुक्षिरोगमसंशयम् ॥ ३३ ॥

अङ्गोटमूलधातक्यौ विल्वपेशी महीषधम् ।

क्वथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ३४ ॥

समङ्गा धातकी लोभ्रं शारिवाभिः शृतं जलम् ।

विहृष्टेऽपि शिशोर्देयमतीसारं समाचिकम् ॥ ३५ ॥

पिष्टा पटोलमूलश्च शृङ्गवेरं वचामपि ।

विडङ्गान्यजमोदाश्च पिप्पली तण्डुलानि च ॥ ३६ ॥

एतान्यालोढ्य सर्वाणि सुखतप्तेन वारिणा ।

आमप्रवृत्तेऽतीसारं कुमारं योजयेद्विषक् ॥ ३७ ॥

पीडिताम्नास्थिकल्कोत्थं स्वरसं मधुना सह ।

कोष्ठभेदो शिशुः शौर्णी न चिरात् स्वस्थतां व्रजेत् ॥ ३८ ॥

शालिपर्णी पृश्निपर्णी घोषात्वक् क्वथितं जलम् ।

क्षौद्रयुक्तं त्रिदोषघ्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥

हरिद्राहययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः शृतम् ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं श्वासकासवमोहरम् ॥ ४० ॥

धातकीविल्वधान्याक लोभ्रेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवातनुत् ॥ ४१ ॥

लोभ्रेन्द्रयवधान्याक धात्रीक्षीवेरमुस्तकम् ।

मधुना लेहयेद्बालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥

मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।

पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥
 ज्वरं हृदिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥
 कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुमुस्ताञ्जनैः कृतः ।
 क्षौद्रलोढः कुमारस्य हृदिदृष्ट्यातिसारनुत् ॥ ४४ ॥
 वृहतीफलमूलत्वक् कण्ठाग्रन्यिकसम्भवः ।
 तुगाक्षीरीयुतः क्वाथः पीतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।
 मूच्छां श्वासं ज्वरं कासमतिसारञ्च पीनसम् ॥ ४५ ॥
 धान्यमतिविषाणुङ्गी गजाङ्गाक्षणाचूर्णितम् ।
 बालानां हृद्यतीसारं मधुना हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥
 क्षीवेरशर्कराक्षौद्रं पीतं तण्डुलवारिणा ।
 शिशोः सर्वातिसारघ्नं तट्छर्दिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥
 खेतकमलकिञ्चल्कं सम्पिष्टं तण्डुलाम्बुना ।
 मत्स्यण्डिमधुसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥
 विष्वमूलकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
 आलोढ्य पाययेद्दालं हृद्यतीसारनाशनम् ॥ ४९ ॥
 फलिन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाक्षिकम् ।
 दृष्ट्वां हृदिमतीसारं शिशूनामुद्धतं हरेत् ॥ ५० ॥
 आम्रजम्बूप्रवालानि शालूकातिविषाणि च ।
 क्षीरिणाञ्च प्रवालानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५१ ॥
 दर्भमूलोगिरिचुक्र कथितानि जलेन तु ।
 शर्करामधुसंयुक्तं दृष्ट्वाक्वेदनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 दाडिमस्य तु बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।
 चूर्णः सशर्कराक्षौद्रो लेहस्तृणाविनाशनः ॥ ५३ ॥
 हिङ्गुसैन्धवपालाश चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
 लोढं निवारयत्याशु शिशूनामुद्धतां दृष्टाम् ॥ ५४ ॥
 यक्षीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्याम्बुना शिशूनाम् ।

कासत्वरुद्धिर्दिभिर्दिनानां समाक्षिकां चातिविषां तथै

मुस्तकातिविषायासकणाशृङ्गीरजो लिङ्गन् ।

मुच्यते मधुना बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥

क्षीरादस्य शिशोः कामं शुष्कं दृष्ट्वा सुदारुणम् ।

माषयूषं पिबेद्वाक्त्रो पिप्पलीवृतभर्जितम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षां पिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।

लीढं निवारयेच्छोघ्नं कामं पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीकुसुमसञ्ज्ञात केशरैरवलेहिका ।

जम्बूापि चिरजं जातं शिशोः कामं व्यपोहति ॥ ५९ ॥

धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

पानमेतत्पदातव्यं कामश्वासपहं शिशोः ॥ ६० ॥

गुडोदकञ्च कथितं व्योषसैन्धवसंयुतम् ।

सुखोष्णं पाययेद्बालं कासरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥

कुलीरशृङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।

युक्तोयं मधुमर्पिभ्यां लेहः श्वासपहः शिशोः ॥ ६२ ॥

कृष्णादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाह्वया ।

चूर्णिता मधुमर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥

श्वासं कामं सतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥

द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पल्योऽथ हरीतकी ।

एतानि कृत्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निपेवितम् ।

कामः श्वासश्च बालानां तमकश्चोपशम्यति ॥ ६५ ॥

हिङ्गकर्कटशृङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।

द्रुतिः क्षौद्रं नागरञ्च हिक्काश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥

चातुर्जातकसंयुक्तो गव्यस्य शक्तो रसः ।

लेहोऽयं मधुना देयः रुद्धिप्रशमनः परः ॥ ६७ ॥

नागरं पिप्पलीपाठा भार्गी च मरिचानि च ।
 लेहोऽयं मधुना कास श्लेष्महृदिनिस्तृदनः ॥ ६८ ॥
 निशाकृष्णाञ्जनं लाजा शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।
 लेहः शिशोर्विधातव्यः हृदि कासरुजापहः ॥ ६९ ॥
 पत्रैर्वदरचाङ्गेरौ काकमाचीकपित्तजैः ।
 शिशोः रुग्ण्यतीसार नाशनं मूर्धलेपनम् ॥ ७० ॥
 भ्राम्नास्थिलाजसिन्धूतैः लेहश्चौद्रेण हृदिनुत् ।
 शिशोर्यक्षुषणं पीतं बीजपूररसेन वा ॥ ७१ ॥
 जम्बूकतिन्दुकानाञ्च पुष्पाणि च फलानि च ।
 घृतेन मधुना लीढा मुच्यते हिक्रया शिशुः ॥ ७२ ॥
 पिप्पलीमधुकानाञ्च चूर्णं समधुशर्करम् ।
 रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्राहृदिनिवारणम् ॥ ७३ ॥
 चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजितम् ।
 हिक्रां प्रशमयेत् क्षिप्रं हृदि चातिचिरोत्थिताम् ॥ ७४ ॥
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
 लीढा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हि हृदि तः शिशुः ॥ ७५ ॥

अथ निदानमाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ।
 पद्मवर्णो महापद्मो रोगो दोषत्रयोद्भवः ॥ ७६ ॥
 शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पटोलं त्रिफलारिष्टं हरिद्रां त्रिफलां पिबेत् ।
 उतविस्फोटवीसर्पं ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ ७८ ॥
 गारिवोत्पलकङ्कार भद्राश्रीमुस्तचन्दनैः ।
 रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा यष्टीमधुकसर्षपैः ॥
 कुमाराणां प्रशस्तोऽयं लेपो वीसर्पनाशनः ॥ ७९ ॥

अभ्यङ्गविषये कार्यं बालानां पद्मकं घृतम् ।
 विस्फोटरोगे निर्दिष्टं नात्र कार्या विचारणा ॥ ८० ॥
 न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थ प्लक्षवेतसजम्बुजैः ।
 त्वग्भिर्यष्ट्याह्नमस्त्रिंश चन्दनोशीरपद्मकैः ॥ ८१ ॥
 श्लक्ष्णपिष्टैः यथालाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनम् ।
 सदाह्वरागविस्फोटवेदनाव्रणशान्तये ॥ ८२ ॥
 गृहधूमनिशाकुष्ठ सर्जकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 चन्दनोशीरपद्मैश्च सिंघापामाविचर्चिनुत् ॥ ८३ ॥
 वचाकुष्ठविडङ्गानां कोणकाथावगाहनम् ।
 कच्छूविचर्चिकाकण्डू दद्रुभिर्मुच्यते शिशुः ॥ ८४ ॥
 तिलतण्डुलयोर्नाडी मूलाभ्यां लेपनाद्द्रुतम् ।
 बालानां ब्राह्मणीयष्टी रोगः शाम्यति साम्प्रतम् ।
 कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतैः ।
 मूत्रग्रहे प्रदातव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ८५ ॥
 घृतेन हिङ्गुविश्वैला हिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ।
 श्रानाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
 रुदते व्रस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥ ८६ ॥
 कुक्कुन्दरमलो माषा हरिद्रा विष्वपत्रकम् ।
 इन्द्रं शिरोषपत्रञ्च धूमेनैतव्रयोजितम् ॥
 निवृत्तिं रोदनं रात्रौ बालस्याशु न संशयः ॥ ८७ ॥

अथ कुक्कुणकनिदानमाह ।

कुक्कुणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
 जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरं प्रसवेन्मुहुः ॥ ८८ ॥
 शिशोः कुर्यात्सलाटाक्षि कूटनासावघर्षणम् ।
 न शक्नोऽर्कप्रभां द्रष्टुं न चाक्षुभौलनक्षमः ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ब्रह्मगोशक्ततोष्णेन कुकूणं स्वेदयेत्ततः ॥ ८२ ॥
 माहस्तन्यकटुस्नेहकाञ्चिकैर्भावितो जयेत् ।
 स्वेदाद्दीपशिखातप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ८३ ॥
 द्विनिशालोभ्रयध्याङ्ग रोहिणी निम्बपङ्कजैः ।
 कुकूणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोऽन्वितैः ॥ ८४ ॥
 त्रिकं लोभ्रपुनर्नवे च समृङ्गवेरं वृहतीद्वयञ्च ।
 नेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्य्यमुदाहरन्ति ॥ ८५ ॥
 वं समृङ्गं समनःशिलालं करञ्जवीजञ्च सुपिष्टमेतत् ।
 र्दितानामथ वर्त्मनान्तु श्रेष्ठं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ ८६ ॥
 खरसं वृद्धदारस्य माचिकेन समन्वितम् ।
 प्रायशोतनेन बालानां कुकूणामयनाशनम् ॥ ८७ ॥
 क्मिप्लालशिलादावीं लाक्षागैरिककाञ्चिकैः ।
 चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ॥ ८८ ॥
 मनःशिलाशङ्खनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम् ।
 वर्त्तिः चौद्रेण संयुक्ता बालसर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ८९ ॥

इति कुकूणचिकित्सा ।

अथ परिगर्भिकनिदानसाह ।

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
 कासाग्निसादवमथु तन्द्राकाश्याऽरुचिभ्रमैः ॥ १०० ॥
 तुष्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
 रोगं परिभवाख्यञ्च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपकम् ॥ १०१ ॥

तस्य चिकित्सासाह ।

पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वङ्गिदीपनम् ॥ १०२ ॥

अथ तालुकण्टकनिदानसाह ।

तालुमध्ये क्षफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १०३ ॥

तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शक्नुवन्म ।

वृद्धचिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

तालुपाके यवचारं मधुना प्रतिसारणम् ॥ १०५ ॥

हरीतकीवचाकुष्ठं कल्कं मात्रिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्ठकात् ॥ १०६ ॥

शारिवातिललोघ्राणां काषायो मधुकस्य च ।

विस्त्राविते मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १०७ ॥

मुखपाके तु बालानामाम्बसारमयो रजः ।

गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भैषजं सरसाञ्जनम् ॥ १०८ ॥

अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।

दार्वायथ्याभयाजाजी पत्रक्षौद्रैस्तथा परम् ॥ १०९ ॥

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ११० ॥

शङ्खयथ्यञ्जनैस्त्रूणैश्शिशूनां गुदपाकानुत ॥ १११ ॥

गोजिह्वादन्तकालेपः पेयं वा सितचन्दनम् ।

शङ्खसौवीरयथ्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥ ११२ ॥

गुदपाकोत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ॥ ११३ ॥

अथ पञ्चाक्षरोगनिदानसाह ।

दुष्टं मलादिभिर्मातुः स्तन्यं संपिबतः शिशोः ।

यदा हि कुपितं पित्तं गुदं समभिधावति ॥ ११४ ॥

तदा सञ्जायते तत्र जलौकोदरसन्निभः ।

व्रणः सदाह आरक्तो ज्वरकासकरः परः ॥ ११५ ॥

करोति पीतकश्चापि वर्चः स्तम्भं भवेदपि ।

व्रणः पञ्चाक्षको नाम व्याधिः परमदारुणः ॥ ११६ ॥

अथ चिकित्सायाः ।

तत्र संपातयेद्युक्त्या जलौकस उदारधीः ।

क्षीरहृत्तकषायेण किञ्चिदुष्णेन धावयेत् ॥ ११७ ॥

पिष्टा मधुरकं वापि लेपः पश्चात्तके हितः ।

चन्दनं शारिवे द्वे च शङ्खनाभिसमायुतम् ॥

पश्चात्तके प्रलेपोऽयमेषां लेहश्च शस्यते ॥ ११८ ॥

अशनस्य तु पुष्पाणि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

गुटिकां कारयेद्द्वेद्व्यस्तां च भक्तस्य वारिणा ॥

एतां पश्चात्तके दद्याद्बालेषु मतिमान् भिषक् ॥ ११९ ॥

अलम्बुषा जटाकल्कः सर्जचूर्णसमन्वितः ।

बहुधा कटुतैलेन मिश्रयित्वा च पाचितम् ॥

मन्ददात्तन्तुलीभावं गते विद्या प्रलेपनम् ॥ १२० ॥

अभ्यज्य तिलतैलेन सर्जचूर्णविचूर्णिताम् ।

विच्छिन्नश्चेत् स्थिरैरण्डवीजाभ्याञ्च प्रलेपनात् ॥ १२१ ॥

ग्रामलक्याः पलान्यष्टौ गोमूत्रे मस भावयेत् ।

भावयित्वातपे पश्चाद्विच्छिर्लिप्ता प्रशाम्यति ॥ १२२ ॥

मरिचं नवनीताद्यं शोथघ्नं भक्षयेच्छिशुः ।

मुस्ताकूष्माण्डवीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ॥

पिष्ट्वा तोयेन लेपोऽयं शोथघ्नः परमः शिशोः ॥ १२३ ॥

अम्लकाञ्जिकसम्पिष्टं शतपुष्पा ससैन्यवम् ।

कुष्ठं स्नेहं तदत्युष्णं लोमशोद्वर्तनं शिशोः ॥ १२४ ॥

मसूरं गुहपानीये विरसं वायु पेपितम् ।

सनिशं वायवा तद्वद्वचूर्णं शिशोर्हरेत् ॥ १२५ ॥

अथ अन्यद्रोगविशेषाणां निदानमाह ।

शङ्खलीग्रहपादो यः स्यात्स्यान्भक्तं निवेश्य तत् ।

कतमूर्त्तार्थभूभागे जानुभ्यां धरणीं गतः ॥

तण्डुलोत्थाय यः खादेत् स शय्यामूत्रणं त्यजेत् ॥ १२४ ॥

अथ तस्य चिकित्सा माह ।

कृतमूत्रार्थभूभागे मृदं भृष्टा तुषोदके ।

संचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा तत्पविमूत्रणम् ॥

न करोति नरो जातु भृष्टमेनं निरन्तरम् ॥ १२७ ॥ .

इन्द्रगोपं समिद्धार्थं मधुसर्पिः समायुतम् ।

पक्वं कच्छपतैले तु पुष्ट्यायुर्वलवर्द्धनम् ॥ १२८ ॥

अथ निदानमाह ।

कपालयोनिना दुष्टा गर्भस्तस्याश्च जायते ।

सवर्णो निर्व्यथः शोथ स्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ १२९ ॥

यथा दोषोद्भवं विद्यात्पिडिकार्वुदविद्रधीन् ।

अथ चिकित्सा माह ।

उपशीर्षं नावनं शस्तं वातव्याधिविकसितम् ।

पक्वे विद्रधिवत्तस्मिन् क्रमं कुर्याद्यथोदितम् ॥ १३० ॥

व्योषशिवोग्राजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा ।

हनुर्निषिक्तं कुरुते पाण्डुताबलस्य चाभ्यस्तम् ॥ १३१ ॥

स्रोतःसु कफरुद्धेषु शिशोः शीतादिरचनात् ।

ज्वरेऽरुचौ प्रतिश्याये कामश्वसनसम्भवे ॥ १३२ ॥

प्रशुष्यति यदा बालः स्वस्थः स्निग्धमुखेक्षणः ।

पञ्चकोलकतिक्तानां चूर्णं मधुघृतं युतम् ॥

तदा तस्य प्रयोक्तव्यं ज्वरारुचादिशान्तये ॥ १३३ ॥

सैन्धवं व्योषशार्ङ्गं पाठागिरिकरञ्जकान् ।

शुष्यते मधुसर्पिर्भ्यां गुडूच्यादिश्च योजयेत् ॥ १३४ ॥

यदा तु दुर्बलो बालः क्षुधया पीडितोऽग्निवान् ।

विदारौकन्दगोधूमं यवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥

पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करम् ॥ १३५ ॥

अथ निदानमाह ।

दन्तमूलाश्रितो वायुर्दन्तवेष्टान् विशोषयन् ।
यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा हिजाः ॥ १३६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

दन्तपालिन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥ १३७ ॥
लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसप्लुतम् ।
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ॥ १३८ ॥

अथ अकालदन्तोत्पातलक्षणमाह ।

दन्तोत्पातभवे रोगे न बालमतिपीडयेत् ।
पाते दन्ते हि शाम्यन्ति स्वयं तद्दन्तका गदाः ॥ १३९ ॥
मद्यो जातस्य दृश्येत यस्य दन्तस्य सम्भवः ।
तं बालं राक्षसं विद्यात् सर्वलोकभयावहम् ॥
अचिरिणैव कालेन माता तस्य विनश्यति ॥ १४० ॥
एकमासे द्विमासे च त्रिमासे दन्तदर्शनात् ।
पिता तस्य विनश्येत वैवस्वतममोहि मः ॥ १४१ ॥
चतुर्थे भ्रातरं हन्याद्यदा दन्तस्य दर्शनात् ।
मासे तु पञ्चमे हन्यान्भ्रातरं भ्रातरं तथा ॥ १४२ ॥
षष्ठे मासे तु दन्तस्य दर्शनं हि यदा भवेत् ।
मातापितृयोर्धनञ्चैव नष्टं भवति निश्चितम् ॥ १४३ ॥
सप्तमे यदि दृश्येत दन्तानां हि समुद्भवः ।
शिशोर्वा तपते चैव दासी दासान् गुरुंस्तथा ॥ १४४ ॥
अष्टमे नवमे चैव दशमैकादशे तथा ।
द्वादशे त्रयोदशे चैव तथा चैव चतुर्दशे ॥
द्वादशैव हि दृश्यन्ते तदा दन्ताः शभावहाः ॥ १४५ ॥

अथ प्रायश्चित्तम् ।

सदन्तो जायते बालो जातेऽप्यस्य द्विजोद्भवः ।

कुर्वन्ति तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं च द्विजजातयः ॥ १४६ ॥

शिशुं सदक्षिणं दद्यान्नैगमेशश्च पूजयेत् ।

वत्सस्य मधुलाजानां प्राङ्मुखं दधिदीपयोः ॥

तुम्बेत्कुमारं त्रीनवारान् प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ १४७ ॥

नौकामारोहयेद्बालं सह धात्र्या गजोत्तमम् ।

भोजयेद्भोजनं धात्रीं सर्पिषा पयसाऽथवा ॥ १४८ ॥

इति अकालदन्तोत्पातशान्तिप्रकरणम् ।

अथ निदानमाह ।

रूक्षाशिनो हि बालस्य चालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वोः शय्याप्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ १४९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कर्कटशकविषकं क्षीरेण चरणतललेपनादचिरात् ।

दन्तदंष्ट्रागत शब्दं शमयति बहुधैव दृष्टमिदम् ॥ १५० ॥

योषिद्भ्यो वत्सरादूर्ध्वं बालो नो याति दोषताम् ।

मन्दार्गिर्बहुविष्मूत्रो दृश्यमानास्थिपञ्जरः ॥ १५१ ॥

शुष्कः स्थिरमहद्रोगः पूर्वन्तं मृदु शोध्य च ।

कृष्णास्थिहृत्ययो मांसं वस्ती स्नेहं च योजयेत् ॥ १५२ ॥

पादकल्कोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ॥ १५३ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

रास्नाश्वगन्धा काकोली पयस्यामुद्गपर्णिभिः ।

विडङ्गजीरकाभ्याश्च घृतमृषभकेन च ॥

शिशून्तमाङ्गनिर्यूहे सिद्धं पुष्टिविवर्द्धनम् ॥ १५४ ॥

इति रास्नाद्यं घृतम् ।

ग्रीरीयष्टीवचालोभ्रं पथ्यौ राजादनं सिता ।

वन्दनं पद्मकं लाक्षा सपद्मं कुमुदोत्पलम् ॥ १५५ ॥

ग्रीवकर्षभकौ मेदा काकोलीशारिवाहयम् ।

पञ्चत्वग्दशमूलास्यु क्षीरे प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ १५६ ॥

ग्रीजितं पित्तवीसर्पं मुखपाके ग्रहार्तिषु ।

ग्रस्तं गौर्यादिकं नाम बालानां सर्वरोगनुत् ॥ १५७ ॥

इति गौर्याद्यं घृतम् ।

लाक्षाकुष्ठविडङ्गानि सरलं रजनीहयम् ।

सूक्ष्मैलापद्मकं लोभ्रं पद्मकं नागकेशरम् ॥ १५८ ॥

दधित्यतुत्यशैरीष शैरेयोद्दालपत्रकम् ।

घृतप्रस्थं पचेदैतैर्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥ १५९ ॥

कीटासुसर्पदष्टेषु स्फोटेषु विविधेषु च ।

विसर्पेषु कुमाराणां लूतामूत्रकृतेषु च ॥

गण्डमालासु नारीषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ १६० ॥

इति लाक्षाद्यं घृतम् ।

अजाक्षीरसमं सर्पिश्चाङ्गेरी स्वरसाढके ।

समङ्गाधातकीलोभ्रं कपित्थोत्पलसैन्धवैः ॥ १६१ ॥

सथोषकुष्ठविल्वार्द्धैः पिष्टैः प्रस्थोन्मितं घृतम् ।

पचेद् ग्रहण्यतीसारान् हन्ति पथ्यभुजः शिशोः ॥ १६२ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

पाठामतिविषां कुष्ठं सरलं देवदारु च ।

तेजोवतीं द्विपिप्पल्यौ चित्रकं विश्वमेघजम् ॥ १६३ ॥

उभे हरिद्रे सरलं फलानि कुटजस्य च ।

गण्डोरीमजमोदाश्च विडङ्गं कटुरोहिणीम् ॥ १६४ ॥

वचां सर्पसुगन्धाश्च श्रेयसीं मरिचानि च ।

मातुलुङ्गस्य मूलानि दाडिमस्य रसेन तु ॥ १६५ ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि संयोज्य क्षीरे सर्पिर्विपाचयेत् ।
 मृद्वग्निर्यः कुमारः स्यात् कृमिकोष्ठश्च यो भवेत् ॥ १६५ ॥
 अरोचकगृह्यैतश्च तथा यश्चातिसार्यते ।
 एतत्सर्पिः प्रयोक्तव्यं कुमारो बलवान् भवेत् ॥ १६७ ॥
 पाण्डुरोगाश्च गुल्माश्च तथा श्वयथुसञ्चयात् ।
 कृशभावाश्च दैन्याश्च स्वरभेदास्तथैव च ॥ १६८ ॥
 प्रज्वालावर्णभेदाश्च क्षिप्रमेव विमुच्यते ।

इति पाठाद्यं वृत्तम्

सिद्धार्थकवचाब्राह्मी शङ्खपुष्पीपुनर्नवा ।
 पयस्या मधुयष्ट्याश्च कटुतैलफलत्रयम् ॥ १६९ ॥
 शारिवे रजनीपाठा भृङ्गदारुसुवर्चला ।
 मञ्जिष्ठात्रिफलाश्यामा वृषपुष्पं सगैरिकम् ॥ १७० ॥
 एभिः पक्त्वा घृतप्रस्थं सम्यक्पन्नाभिमन्वितम् ।
 दिमासं गर्भिणीनारी षण्मासानुपयोजयेत् ॥ १७१ ॥
 सर्वज्ञं जनयेत्पुत्रं सर्वामयविवर्जितम् ।
 न ग्रहैरभिभूयेत बलवर्णान्वितः सुखी ॥ १७२ ॥
 अस्य प्रयोगात् कुक्षिस्थः स्फुटवाग् व्याहरत्यपि ।
 योनिदुष्टाश्च या नार्यः शुक्रदुष्टाश्च ये नराः ॥ १७३ ॥
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं शूरं पण्डितमानिनम् ।
 खञ्जगद्गदमूकत्वं पानादेवापकर्षति ॥ १७४ ॥
 सप्तरात्रिप्रयोगेण नरः श्रुतिधरो भवेत् ।
 नाग्निर्दहति तद्देशं न वज्रमपहन्ति च ॥
 न तत्र म्रियते वालो यत्रास्ते सोमसंघ्नकाः ॥ १७५ ॥
 फलत्रयमत्र द्राक्षाकाशमर्थपक्षपाणि ॥

इति सीमवृत्तम्

वचाकुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि वा ।

शारिवासैन्धवं चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् ॥ १७६ ॥

मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातय्य मासमेव च ।

दृढश्रुतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥ १७७ ॥

न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च मानवाः ।

धाधन्ते च कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥ १७८ ॥

इति अष्टमङ्गलघृतम् ।

शङ्खपुष्पीवचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह ।

द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीवकं बला ॥ १७९ ॥

शटी दुरालभा विष्वं दाडिमं सुरसा तथा ।

मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥ १८० ॥

एषां कर्षसमेर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कषाये कण्टकार्याश्च क्षीरं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ १८१ ॥

एतत्कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्णकरं धन्यं कोष्ठाग्नेरतिवर्द्धनम् ॥ १८२ ॥

क्षयासर्वग्रहाऽलक्ष्मी क्षमिदन्तगदापहम् ।

सर्वबालामयहरं दन्तोद्धेदे विशेषतः ॥ १८३ ॥

वसामज्जायवा तैलमेभिरेव विपाचितम् ।

पूर्वार्थक्यथा शाम्ये हेशकालोपपादितम् ॥ १८४ ॥

इति कुमारकल्याणकं घृतम् ।

खदिरार्जुनतालीस कुष्ठस्यन्दनजे रसे ।

सक्षीरं साधितं सर्पिः श्वयथुश्च नियच्छति ॥ १८५ ॥

इति खदिराद्यं घृतम् ।

वराहस्य, सिद्धार्थकवचापयस्याब्राह्मपामार्गशतावरीशा-
नापिप्पलीकुष्ठसैन्धवैः सिद्धं सर्पिः पातुं प्रयच्छति । सिद्धार्थ-
द्यं घृतम् ।

रात्रादस्य, मधुकवचात्रिफलासिद्धम् । इति मधुकाद्यघृतम् ।

अन्नादस्य, द्विपञ्चमूलीचौरतगरभद्रदारुमरिचविडङ्ग
कद्राक्षासिद्धम् । तेन बालस्यारोग्यबलमेधायूंषि भवति
इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

वचाद्विद्वहतीपाठा कटुकातिविषाघनैः ।

मधुरैश्च घृतं सिद्धं शस्तं दशनजम्बनि ॥ १८६ ॥

इति वचाद्यं घृतम्

श्यामाजयासतिक्तानां पुष्पाणां क्वाथसाधितम् ।

यष्टीगर्भं घृतं पीत्वा कासश्वासौ जयेच्छिशुः ॥

रक्तपित्तं पिपासाञ्च मूर्च्छां निरवशेषतः ॥ १८७ ॥

इति श्यामाद्यं घृतम्

नागरं सुवहाभार्गी नैचुलानि फलानि च ।

कल्कैरक्षसमैरेतैः प्रस्थाङ्गं सर्पिषः पचेत् ॥ १८८ ॥

द्विगुणेन जलेनैव जीर्णाहारः पिवेन्नरः ।

घृतमेतन्निहन्त्याशु कासश्वासापतन्त्रकान् ॥ १८९ ॥

इति नागराद्यं घृतम्

चौरहयं देवदारु विश्वाजाजी सदीप्यकम् ।

ग्रन्थिकं पिप्पलीतिक्ता द्रव्यैरेतैः समैर्घृतम् ॥ १९० ॥

इति चौरहयाद्यं घृतम्

मौवौरदधिमद्यैश्च कल्कैरेतैः पचेद्भिषक् ।

प्रयुक्तं हन्ति तत्सर्पिः शिशोः परिभवाख्यकम् ॥ १९१ ॥

इति चौरहयाद्यं घृतम्

विभीतकं वचा कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

एभिः तैलं विपक्वान्तु बालानां पूतिकर्णके ॥ १९२ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम्

लाङ्गारससमं तैलं सिद्धं मस्तुचतुर्गुणम् ।

रास्त्राचन्दनकुष्ठाब्द वाजिगन्धानिशा युतैः ॥ १९३ ॥

शताङ्गा दारुकुष्ठाङ्ग मूर्वातिक्ताहरेणुभिः ।

त्रालानां ज्वररक्षोघ्न मध्यङ्गाद्वलवर्णकत् ॥ १८४ ॥

इति लाक्षाद्यं तैलम् । इति बालकरोमचिकित्सा ।

अथ बालग्रहनिदानमाह ।

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्तस्यति रोदिति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रोमात्मानमेव च ॥ १८५ ॥

ऊङ्घ्रिं निरोचते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दष्टौष्ठः फेनं वमति चामकत् ॥ १८६ ॥

क्षामोऽपि निशि जागर्त्ति शूलाङ्गो भिन्नविट् स्वरः ।

मांसशोणितगन्धश्च नचाश्राति यथा पुरा ॥ १८७ ॥

सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ बालग्रहजुष्टचिकित्सासाह ।

रमोननिम्बपत्राणि जतुवंशावलेखनम् ।

सिद्धार्थनिम्बपत्राणि वंशत्रयं जतुना सह ॥ १८८ ॥

सर्पनिर्मोक्तकोशानि निर्मात्य गौरमर्षपाः ।

धूपत्रयं ससर्पिष्क मेतत्सर्वग्रहापहम् ॥ १८९ ॥

होपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

पुतिक्करञ्जमिडार्थवचाभक्षातदौष्यकैः ॥

सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ २०० ॥

काकजङ्गामलाश्वेताकपित्तक्षीरपादिकैः ।

सकरञ्जकदम्बैश्च धूपं स्नातस्य वाचरेत् ॥ २०१ ॥

अथ स्कन्दग्रहजुष्टनिदानमाह ।

एकनेत्रस्य गात्रस्य स्नावः स्पन्दनकम्पनम् ।

श्वेददृष्ट्या निरोक्षेत रक्तः स रक्तगन्धिकः ॥ २०२ ॥

दन्तान् खादति विस्रस्तः स्तन्यं नवाभिनन्दति ।

स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदणं ज्ञातमेव च ॥ २०३ ॥

अथ स्कन्दग्रन्थे चिकित्सामाह ।

स्कन्दोपग्रहजुष्टानां कुमारानाञ्च शस्यते ।

वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्काथः परिषेचने ॥ २०४ ॥

तेषां मूलेन सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

सर्वगन्धसुरामण्ड कैट्य्यावापमिष्यते ॥ २०५ ॥

देवदारुणि रास्त्रायां मधुरेषु गणेषु च ।

सिद्धं सर्पिश्च सत्तौरं पानमस्त्रे प्रदापयेत् ॥ २०६ ॥

सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचाकाकादनीष्टतम् ।

उद्वाजाविगवां वापि रोमाण्युद्धूपनं शिशोः ॥ २०७ ॥

रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः ।

अण्टा च देवाय वलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हित इय ॥

स्नानं तिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात् परं शालियवैर्निवेद्यम् ॥ २०८ ॥

गायत्रिपूताभिरथाद्भिरग्निं प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥ २०९ ॥

सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं वृन्दाकं विल्वजं शमीम् ।

मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्यथ धारयेत् ॥ २१० ॥

एलवालुकदार्यला कुष्ठलाक्षाहरेणभिः ।

रास्त्रा शिला समञ्जिष्ठा क्लीवैरागुरुचन्दनैः ॥

स्कन्दग्रहे प्रलेपोऽयं अक्षणपिष्टैः समाहितः ॥ २११ ॥

विश्वान्निमन्यतर्कारोकासीसैरण्डपल्लवैः ।

पाटल्यास्फोटवामाभिः सायं पानं प्रशस्यते ॥ २१२ ॥

जीवनीयविपक्वन्तु घृतपानं प्रशस्यते ।

शतपुष्पादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २१३ ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां ग्रहनाशनीम् ।

अहन्यहनि कर्त्तव्या याभिः षड्भिरतन्द्रितैः ॥ २१४ ॥

तपसां तैजसाञ्चैव वपुषां यशसां तथा ।

विधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ २१५ ॥

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।

देवसेनारिपुङ्गरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥ २१६ ॥

देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।

गङ्गोमाकृतिकानाञ्च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ २१७ ॥

रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।

रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥ २१८ ॥

इति स्कन्दपञ्चजुष्टचिकित्सा ।

अथ स्कन्दापस्मारजुष्टनिदानमाह ।

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदति ।

पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २१९ ॥

अथ स्कन्दापस्मारजुष्टस्य चिकित्सा माह ।

विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।

परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ २२० ॥

अथ सुरसादिगणमाह ।

सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्ग्वी फणिज्झकः ।

मौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्वरी ॥ २२१ ॥

कट्फलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शल्लकी ।

विडङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उदुम्बरः ॥ २२२ ॥

बला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।

कफकमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥ २२३ ॥

वत्समूत्रविषकान्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २२४ ॥

चौरवृक्षकषाये तु काकोल्यादौ गणे तथा ।

विषक्तव्यं घृतञ्चापि पानीयं पयसा सह ॥ २२५ ॥

उक्तादनं वचा हिङ्गु युक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ।

गुप्फोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखोद्धृतम् ॥

द्वेषभस्य तु रोमाणि योज्यान्पुष्पपत्रैश्च ॥ २२६ ॥

अनन्तां कुनटीं विष्णीं मर्कटौष्णापि धारयेत् ।
 पक्वापक्वानि मांसानि प्रसक्तं रुधिरं तथा ॥ २२७ ॥
 भूतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणे वटे ।
 चतुष्पथे च कर्तव्यं स्नानमस्य यथात्मना ॥ २२८ ॥
 स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
 विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः ॥ २२९ ॥

इति स्कन्दापस्माररक्षाप्रकारः ।

अथ शकुनिग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
 साम्नावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।
 स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैः
 विज्ञेयो भवति शिशुर्यतः शकुन्या ॥ २३० ॥

अथ शकुनिग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता ।
 वेतसाम्नकपित्यानां काथिम परिषेचनम् ॥ २३१ ॥
 कषायमधुरैस्तैलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ॥ २३२ ॥
 मधुकोशीरङ्गोवेर शारिवोत्पलपञ्चकैः ।
 लोभ्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ २३३ ॥
 व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ।
 स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयित् ॥ २३४ ॥
 शतावरीमृगैर्वारुणागदन्तीनिदिग्धिकाः ।
 लक्ष्मणां सहदेवौश्च बृहतीष्णापि धारयेत् ॥ २३५ ॥
 तिलतण्डुलकं मात्स्यं हरितालं मनःशिला ।
 बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥ २३६ ॥
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ।
 श्वेतशिरीषगन्धाष्टकुष्ठगुग्गुलुसर्षपैः ॥ २३७ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।

शकुनिग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥ २३८ ॥

स्कन्दापस्मारशमनं घृतञ्चापीह योजयेत् ।

कुर्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः ॥ २३९ ॥

अन्तरीक्षचरा देवौ सर्वालङ्कारभूषिता ।

अधोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ २४० ॥

इति शकुनीग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् ।

भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २४१ ॥

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

अश्वगन्धाजमृङ्गी च शारिवाथ पुनर्नवा ।

सहा विदारौ च तथा कषाये परिषेचने ॥ २४२ ॥

तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।

पलङ्कषायि नलदे तथा गिरिकदम्बके ॥ २४३ ॥

धवाश्वकर्णककुभ धातकीतिन्दुर्केषु च ।

काकोल्यादौ गणे चापि पानौथं सर्पिरिष्यते ॥ २४४ ॥

कुलत्याः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सार्वगन्धिकः ।

गृध्रोलूकपुरीषाणि वचा यवफलं घृतम् ॥

सम्ययास्त्रभयोः कार्यमेतदुडूपनं शिशोः ॥ २४५ ॥

शुक्लाः सुमनसो लाजा पयः शाल्यादनं तथा ।

बलिर्निवेद्यो गोतीर्थं रेवत्यैः प्रयतात्मना ॥ २४६ ॥

सङ्गमे च भिषक् स्नानं कारयेत् स्त्रीकुमारयोः ॥ २४७ ॥

नानावस्त्रधरा देवौ चित्रमात्यानुलेपना ।

चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ २४८ ॥

इति रेवतीग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ पूतनायहजुष्टस्य निदानमाह ।

अतिसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक् प्रेक्षणरोदनम् ।
नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रहपूतनया शिशुः ॥ २४८ ॥

अथ पूतनायहजुष्टचिकित्सामाह ।

कपोतवङ्गा श्योनाको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ २५० ॥
वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं वर्गं द्रव्यते ॥ २५१ ॥
ह्रितं घृतं तुगाक्षौर्यां सिद्धं मधुरकेऽपि च ॥ २५२ ॥
कुष्ठ तालीशं तगरं चन्दनस्यन्दने तथा ।
ब्राह्मप्रस्थिमूलसंयुक्तं कुशमूलञ्च सप्तकम् ॥ २५३ ॥
दूर्वायाः पत्रकं वापि तण्डुलांश्चाक्षतांस्तथा ।
धूपनात् पूतनां हन्ति स्तम्भो वाष्पपजायते ॥ २५४ ॥
हस्त्यस्थिशकलं गृह्य वारिणा परिपयेत् ।
गात्रलेपात् कुमाराणां पानाद्वा पूतनां जयेत् ॥ २५५ ॥
गन्धनाकुलीकुम्भीका मज्जानो वदरस्य च ।
कुक्कुटास्थिघृतञ्चापि धूपनं सह सर्षपैः ॥ २५६ ॥
धवः कदम्बः कुष्ठले तथा गिरिकदम्बकः ।
देवाक्षं रङ्गुका हिङ्गु प्रलेपः पूतनाग्रहे ॥ २५७ ॥
मल्लोदनञ्च कुर्वीत कशरां पललं तथा ।
शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे भिषक् ॥ २५८ ॥
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत् ॥ २५९ ॥
मलिनाम्बरमंवीता मलिना रुचमूर्द्धजा ।
शून्यागारायया देवी दारकं पातु पूतना ॥ २६० ॥

इति पूतनायहजुष्टचिकित्सा

अथ अन्धपूतनायहजृष्टस्य निदानमाह ।

हृदिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।
स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६१ ॥

अथ अन्धपूतनायहजृष्टस्य चिकित्सामाह ।

तिक्तद्रुमाणां पत्रैस्तु काथः कार्थ्योऽभिषेचने ॥ २६२ ॥
सुरा सौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
तथा सर्जरसञ्चापि तैलार्थमुपसंहरेत् ॥ २६३ ॥
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ।
शालिपर्णीवृहत्थी च घृतार्थमुपदिश्यते ॥ २६४ ॥
सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः ॥ २६५ ॥
पुरीषं कौकुटं केशाश्चर्मं सर्पभवन्तथा ।
जोर्णञ्चाभीक्ष्णशो वामो धूपनायोपकल्पयेत् ॥ २६६ ॥
काकादनो मृगैर्वारु तुम्बी मत्रिफला वचा ।
धारणं शिरसा शस्तमन्धपूतनया ग्रहे ॥ २६७ ॥
कुक्कुटीं मर्कटीं विम्बोमनन्ताञ्चापि धारयेत् ॥ २६८ ॥
ग्राममांसं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे ।
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोः रक्षानिमित्ततः ॥ २६९ ॥
शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वगन्धादिकैः शुभैः ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूर कस्तूरीचन्दनैः समैः ॥
सर्वगन्ध इति ख्यातो गणो ह्युत्तमगन्धकः ॥ २७० ॥
कराला पिङ्गला मुण्डी कषायाम्बरवासिनौ ।
देवौ बालमिमं प्रीता सरत्तत्त्वन्धपूतना ॥ २७१ ॥

इति अन्धपूतनायहचिकित्सा ।

अथ शीतपूतनायहजृष्टस्य निदानमाह ।

षेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगो विगन्धिवान् ।
हृद्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ २७२ ॥

अथ शीतपूतनायङ्गुलस्य चिकित्साभाह ।

विम्बीं कपित्थं सुवह्नां तथा विष्वत्त्वचो बले ।
 नन्दीं भस्मातकञ्चैव परिषेके प्रयोजयेत् ॥ २७३ ॥
 वत्समूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्चामरदारु च ।
 कुष्ठञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्थमवधारयेत् ॥ २७४ ॥
 रोहिणी सर्जं खदिर पलाश ककुभत्वचः ।
 निष्काथ्य तस्मिन् निःकाथे सत्तीरं विपचेद् दृढम् ॥ २७५ ॥
 प्रदेहः पूतनोक्तो यः स शस्तोऽत्र यदौषधम् ।
 शीतपूतनया यस्ते तदेव हितमुच्यते ॥ २७६ ॥
 गृध्रोलूकपुरीषाणि वत्सगन्धामहित्वचम् ।
 निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७७ ॥
 धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीन्तथा ।
 नद्यां मुद्गोदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ २७८ ॥
 जलाशयान्ते बालस्य स्रपनञ्चोपदिश्यते ।
 देव्यै देयञ्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा ॥ २७९ ॥
 मुद्गोदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ।
 जलाशयरता देवी पातु त्वां शीतपूतना ॥ २८० ॥

इति शीतपूतनायङ्गुलचिकित्सा ।

अथ मुखमण्डिकायङ्गुलस्य निदानभाह ।

प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिमन्त्रितः ।
 मूत्रगन्धी शुष्ककामो मुखमण्डिकया ग्रहे ॥ २८१ ॥

मुखमण्डिकायङ्गुलचिकित्साभाह ।

कपित्थविष्वत्कर्कारी वासागन्धर्वहस्तकाः ।
 कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ २८२ ॥
 स्वरसेर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजङ्घयगन्धयोः ।
 तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥ २८३ ॥

मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्यां गणे तथा ।
 मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥ २८४ ॥
 वचा सर्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोदूपने हितम् ।
 धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरस्त्रिसर्पजाः ॥ २८५ ॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्य मञ्जनं पारदं तथा ।
 मनःशिलां चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा ॥ २८६ ॥
 पायसं तु पुरोडाशं बल्यर्थमुपनाहयेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्घ्रिषु तत्रैव स्नापनं हितम् ॥ २८७ ॥
 अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥ २८८ ॥

इति सुखमण्डिकायहजुष्टचिकित्सा ।

अथ नैगमेषयहजुष्टस्य निदानमाह ।

हृदिस्पन्दनकण्ठास्यशोषो मूर्च्छाविगमिता ।
 ऊर्ध्वं पश्येद्दृशेदन्तान्नैगमेषं ग्रहं वदेत् ॥ २८९ ॥

अथ चिकित्सायाह ।

विल्वान्निमन्यपूतीकाः कार्याः स्युः परिषेचने ।
 सुरासीवीरधान्याकं परिषेके प्रशस्यते ॥ २९० ॥
 प्रियङ्गुमरलानन्ता शतपुष्पा कुटन्नटैः ।
 पचेत्तैलं मगोमूत्रैर्दधिमस्त्वस्त्रकाञ्जिकैः ॥ २९१ ॥
 पञ्चमूलहृदयकाथे क्षीरे च मधुके तथा ।
 पचेद् घृतञ्च मतिमान् खर्जूर्या मस्तकेऽथवा ॥ २९२ ॥
 वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत् ।
 उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥ २९३ ॥
 मिहार्थकं वचा द्विङ्गु कुष्ठं चैवाक्षतैः सह ।
 भक्तातकाजमोदञ्च हितमुदूपनं शिशोः ॥ २९४ ॥
 अथस्तात् क्षीरवृक्षस्य स्नापनं चोपदिश्यते ॥ २९५ ॥

मर्कटोलुकगृध्राणां पुरीषाणि प्रधूपयेत् ।

धूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥ २८६ ॥

तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्याणि विविधानि च ।

कुमारभृत्यै मेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥ २८७ ॥

अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपी महायशः ।

बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ॥ २८८ ॥

अथ अयत् निदानमाह ।

यः क्षयः सर्वदृग्वीक्षो लङ्घदाहाप्रतिघातकृत् ।

कुर्याच्च माहमं कर्म सहसा कामपीडितः ॥ २८९ ॥

मशब्दं वीक्ष्यते रात्रौ यो नाश्राति बुभुक्षितः ।

शुष्कास्थो बलिकामेन स गृहीतोऽपि बाध्यति ॥ २९० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सहामुण्डितिकोदीच काथस्नानं ग्रहापहम् ।

सप्तच्छदाभयनिशा चन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ २९१ ॥

समूला मदला पिष्टा मूर्वा तिक्ताममन्विता ।

शिशोरुदन्तनं कुर्यात् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ २९२ ॥

मर्पत्वल्कशुनं मूर्वा मर्षपागिष्टपल्लवाः ।

विडालविडजार्गोम मेषशृङ्गी वचा मधु ॥

धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ २९३ ॥

मृतगोकुक्षिसंस्थेन गोमयेन च धूपनम् ।

हन्ति सर्वग्रहांश्चाशु ज्वरघ्नन्तु न संशयः ॥ २९४ ॥

बालकाभीष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ २९५ ॥

ग्रहेष्वधिपतिः स्कन्दः सर्वरोगेषु रेवती ।

पूजनीयौ ततस्तस्मात्तौ बालानां हितेच्छया ॥ २९६ ॥

स्वस्ति ते षण्मुखः स्कन्दो महाभागा च रेवती ।

दिशः सूर्योऽन्तरीक्षश्च स्वस्ति कुर्वन्तु सर्वदा ॥ २९७ ॥

तेजसा ब्रह्मणश्चाथ विष्णोरिन्द्रस्य तेजसा ।
 सिद्धानां तेजसा चैव रक्षितोऽस्मिन् सुखी भव ॥ ३०८ ॥
 मन्त्रैरेतैर्भिषक् पश्चाद्रक्षां कुर्वीत बालके ।
 भवन्ति निर्ग्रहा बालाः सुखिता रोगवर्जिताः ॥ ३०९ ॥
 बालरोगाधिकारोक्त मष्टमङ्गलकं घृतम् ।
 भिषजा तत् प्रयोक्तव्यमायुर्वेदविचारिणा ॥ ३१० ॥
 ग्रहोपसृष्टबालास्तु दुश्चिकित्स्यतमाः स्मृताः ।
 वैकल्यं मरणं वापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे नृणाम् ॥ ३११ ॥

इति बालयज्ञचिकित्सा ।

इति ब्रह्मसैनसङ्कलितः बालरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विषाधिकारमाह ।

कुलौनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं मततोत्थितम् ।
 अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥ १ ॥
 क्रोधपारुष्य मात्सर्यं मदालस्य विवर्जितम् ।
 जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥ २ ॥
 मेधाविनमविश्रान्तं मनुरक्तं हितैषिणम् ।
 परं प्रगल्भं निपुणं दत्तं मायाविवर्जितम् ॥ ३ ॥
 पूर्वोक्तेषु गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
 महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥ ४ ॥
 प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महाशुचि ।
 मज्जालकं गवाक्षाढ्य मात्मवर्गनिषेवितम् ॥ ५ ॥
 विकचसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम् ।
 परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥ ६ ॥
 माहानसिकबोद्धारः सौपौदनिकपौपिकाः ।

भवेयुर्वेद्यवशगा यी चाप्यन्ये तु केचन ॥ ७ ॥

इति माहानसिकस्य लक्षणम् ।

अथ विषलक्षणमाह ।

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् परं सर्पादिसम्भवम् ॥ ८ ॥

स्थावरञ्च ज्वरं हिकां दन्तवर्षं गलग्रहम् ।

फेनकुर्यरुचिश्वासं मूर्च्छाञ्च कुरुते विषम् ॥ ९ ॥

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं मपाकं लोमहर्षणम् ।

शोथं चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ १० ॥

अथ विषदानुलक्षणमाह ।

इङ्गितञ्चो मनुष्याणां वाक् चेष्टामुखवैकृतैः ।

जानीयाद्विषदातारमेभिलिङ्गैश्च बृद्धिमान् ॥ ११ ॥

न ददात्युत्तरं पृष्ठो विवक्तुर्मोहमेति च ।

अपार्थं बहुमङ्गीर्णं भाषते चाग्निं मूढवत् ॥ १२ ॥

हमत्यकस्मात् स्फाटये दङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ।

वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चक्रेकमौत्तरे ॥ १३ ॥

विवर्णवक्तोऽध्यामश्च नखे किञ्चिच्छिन्नत्रयपि ।

वर्तते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः ॥ १४ ॥

अथ विषयुक्तान्नपरीक्षाक्रममाह ।

नृपभुक्ते भुवि न्यस्ते क्रीञ्चश्च मर्दामच्छति ।

हृथ्येन्मयूरस्तद्वृष्टा क्रोशतः शुकशार्ङ्गिके ॥ १५ ॥

हंसः क्रीडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति ।

शुनको विस्मजत्यसु विष्ठां मुञ्चति मर्कटः ॥ १६ ॥

उपक्षिप्तस्य आन्नस्य वाष्पान्यर्धे विसर्पते ।

हृत्पीडोष्णं न तत्र त्वं शिरोदुःखञ्च जायते ॥ १७ ॥

अथ विक्रियानाह ।

तत्र स्वादक्ष्णे कुष्ठं लामज्जं नलदं मधु ।
 कुर्याच्छिरीषरजनीचन्दमैश्च प्रलेपनम् ॥ १८ ॥
 इदि चन्दनलेपश्च कृत्वा वै सुखमाप्नुयात् ।
 प्राणिप्राप्तं पाणिदाहं नक्षशान्तिं करोति च ॥ १९ ॥
 तत्र प्रलेपे श्यामेन्द्र गोपी श्यामोत्पलानि च ।
 स चेत्तः प्रभवेत् मोहस्तदाक्षमुपसेवते ॥ २० ॥
 ततोऽस्वाहीलवज्जिह्वा भवत्यरसवेदनी ।
 तुष्यते दह्यते वापि श्लेष्मा चास्ये प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 तत्र वाष्पं रितं कर्म यच्च स्वादातुकर्षितम् ॥ २२ ॥
 मूर्च्छाहृदिभ्रमोदाहोह्यहम्यहनि एव च ।
 इन्द्रियाणां च वैकृत्यं कुर्यादामाशये गतम् ॥ २३ ॥
 तत्राशु मदनालावु विश्वघोषवतीफलैः ।
 कर्दनं दध्नुदस्त्रिदभ्या मथवा तण्डुलाश्विना ॥ २४ ॥
 कोशातक्वग्निः पाठा सूर्यवर्णानृताभया ।
 शैलं शिरीषकिण्ही हरिद्रे वृहतीद्वयम् ॥ २५ ॥

अथ निदानमाह ।

उद्देष्टमं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
 जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविषेण तु ॥ २६ ॥
 मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽन्वहेष एव च ।
 भवेत् पुष्पविषैः कृदिराभानं श्वास एव च ॥ २७ ॥
 त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
 आस्यदौर्गन्ध्यपाकश्च शिरोरुक् कफसंस्वाः ॥ २८ ॥
 फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता ।
 हृत्पौडनं धातुविषैर्मूर्च्छादाहश्च तालुषु ॥ २९ ॥
 प्रावेच काकवातीनि विषाण्णेतानि निर्दिशेत् ॥ ३० ॥

अथ विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह ।

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः सर्वेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
 क्षणोभूतं क्षिन्नमत्यर्थपूतिं क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य वापि ॥ ३१ ॥
 तृणामूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं तं मनुजं व्यवसेत् ।
 लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमितैर्व्रणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ ३२ ॥
 सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ।
 फेनमुद्गमते चापि विषपीतं तमादिशेत् ॥ ३३ ॥

अथ जङ्गमविषलक्षणमाह ।

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलराजिलाः ।
 यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा हन्द्वरूपिणः ॥ ३४ ॥
 दंशो भांगिकृतः क्षणः सर्ववातविकारकृत् ।
 पीतो मण्डलिनो शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ ३५ ॥
 राजिलोऽथो भवेद्दंशो स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
 पाण्डुः स्निग्धोऽतिमान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारवान् ॥ ३६ ॥
 लघ्वव्यक्तरसं सूक्ष्मं रूक्षोष्णाशु व्यवायि च ।
 विकामि विशदं तोक्ष्णं विषं दशगुणं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
 मघाद्राकृत्तिकाश्लेषाभरणेषु प्रयत्नतः ।
 पूर्वासु मर्मदष्टस्य कस्यचिज्जीवनं भवेत् ॥ ३८ ॥
 नवमी पञ्चमी षष्ठी तथा क्षणचतुर्दशी ।
 चतुर्थी सन्धिके द्वे च दष्टौ ह्यत्र न जीवति ॥ ३९ ॥

अथ सामान्यचिकित्सामाह ।

चन्दनं वृषणच्छेद दाहस्रावाः प्रकीर्त्तिताः ।
 पूर्वं दष्टस्य पानञ्च हृदयावरणं शृतम् ॥ ४० ॥

अथ निदानमाह ।

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्लीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
 याम्ये च दष्टाः परिवर्जनीया ऋद्धे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥

दर्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥४१॥
 अजीर्णपित्तश्रमपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ।
 क्षीणे क्षते मेहनि कुष्ठजुष्टे रुचेऽवले गर्भवतीषु चापि ॥ ४२ ॥
 शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति ।
 शीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ ४३ ॥
 जिह्वं मुखं यस्य च केशशतो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
 कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशो हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्जनीयः ॥४४॥
 वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं सवेदूर्द्धमधश्च यस्य ।
 दंष्ट्राभिघाताश्चतुरश्च यस्य स चापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥ ४५ ॥
 उन्नतमत्यर्थमुपद्रुतञ्च हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।
 मारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् ॥ ४६ ॥

अथ दूषीविषलक्षणमाह ।

जीर्णे विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ ४७ ॥
 वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्धगुणानुबन्धि ।
 तनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी ॥
 मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमित्वं विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥४८॥
 श्वामाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।
 भवेत् समुद्धस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥४९॥
 स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
 कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥५०॥
 निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दम् ।
 ततः करोत्यन्नमदा विपाकावरोचकं मण्डलकोठजम् ॥ ५१ ॥
 सामंक्ष्यं पादकरप्रशोथं मूर्च्छां तथा कूर्दिमथार्तिसारम् ।
 दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च कुर्यात्पृष्ट्वा जठरस्य चापि ॥५२॥
 आदमन्यजनयेत् तथान्यदानाहमन्यत् क्षयते च शुक्रम् ।

गङ्गासमन्वज्जनयेच्च कुर्वन् तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥५३॥

दूषितं देशकालाच्च दिवास्वप्नैरभीक्ष्ण्यः ।

यस्मात् सन्दूषयिष्यातून् तस्माद् दूषीविषं स्मृतम् ॥ ५४ ॥

साध्यमात्मवतः सद्यो यार्थं संवत्सरोषितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ५५ ॥

अथ गरविषमाह ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजो नानाङ्गजान् मनान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ ५६ ॥

तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः ज्वरसास्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाधानं हस्तयोः शीथलक्षणम् ॥ ५७ ॥

जठरं ग्रहणी रोगो यस्मिन्गुल्मयक्तज्वराः ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याघर्षिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

अथ लूताविकनिदानमाह ।

यस्मात्तून् कृष्णं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ।

तस्मात्तूताः प्रभाषन्ते संख्ययास्ताश्च षोडश ॥ ५९ ॥

ताभिर्दष्टे दंशकोऽथ प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च मदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ६० ॥

पिडिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।

शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥

दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ६२ ॥

शोथाः श्वेताः मिता रक्ताः पीता सपिडिका ज्वराः ।

प्राणान्तिकाः प्रजायन्ते श्वासहिक्काशिरोग्रहाः ॥ ६३ ॥

अथ चाण्डविकक्षणमाह ।

आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽह्वयिः ।

रोमहर्षश्च दाहश्चाप्यास्तुदूषीविषादिते ॥ ६४ ॥

मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्यं क्लेशशब्दाश्रुतिज्वराः ।

शिरोगुरुत्वं लालासृक् कर्दिशासाध्यमूर्षिकैः ॥ ६५ ॥

अथ क्लेशासदृशलक्षणमाह ।

कार्श्यं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव च ।

व्यामोहो वर्चसो भेदो दष्टः स्यात् क्लेशासकैः ॥ ६६ ॥

अथ वृश्चिकादिदष्टानां लक्षणमाह ।

दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६७ ॥

दष्टोऽमाध्यस्तु हृदप्राणरसनोपहतो नरः ।

मांसैः पतद्भिरत्यर्थं देदनार्त्तो जहात्यशून् ॥ ६८ ॥

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरञ्कर्दिशथापि वा ।

लक्षणं कणभेदं दंशश्चैव विशीर्यते ॥ ६९ ॥

हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।

दष्टः शैतोदकनैव मिहान्तराणि मन्यते ॥ ७० ॥

एकदष्टार्पितः शूनः नरुजः पीतकः सखट् ।

कर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ७१ ॥

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।

कण्डूशोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकमः ॥ ७२ ॥

विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदञ्च गृहगोधिका ।

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदी विषम् ॥ ७३ ॥

कण्डूमांसशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।

असाध्यकोटसदृश मसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ७४ ॥

सद्यः प्रसावणी श्यावा दाहमूर्च्छा ज्वरान्विता ।

पिडिका भक्तिका दंशे तामान्तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ७५ ॥

चतुष्पाङ्गिर्हिपाङ्गिर्वा नखदन्तविषञ्च यत् ।

शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ७६ ॥

अथ अतारितविषलक्षणमाह ।

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थं धातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णंन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्थावरेण विषेणात्तं नरं यत्नेन वामयेत् ।
वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥
विषमत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यतः ।
अतः सर्वविषेषूक्तं वातशीताम्बुसेवनम् ॥ ७९ ॥
पाययेन्मधुसर्पिभ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ।
यष्टौक्तायेन शीतेन घृतं वा मधुना पिबेत् ॥ ८० ॥
अथवा गोपुरीषस्य रसेन मधुना सह ।
हृदयावरणं सर्पिर्गवां चैव प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥
रजनी सैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ।
पानं मूलविषार्तस्य दग्धविद्धस्य चेक्षते ॥ ८२ ॥
खादिते खाद्यमाने च खादितव्ये च यो विषे ।
अश्वगन्धा जटां भुङ्क्ते तत्र नैव विषं क्रमेत् ॥ ८३ ॥
तुल्याज्यमधुपानान्ते लघुकोष्ठो घृतं पिबेत् ।
ततो निम्बाम्बुपानं वा कृत्रिमन्तु विनाशयेत् ॥ ८४ ॥

अथ निदानमाह ।

प्रायो वातोत्पन्ना भेक मूषपिङ्गाः सहस्रिकाः ।
वातपित्तोत्पन्नाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥ ८५ ॥
यस्य यस्य च दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रवर्तयेत् ।
तस्य तस्यौषधेः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ८६ ॥
हृत्पीडा चानलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरक् ।
घूर्णनोद्देष्टुं गात्रे व्यामता वातिके विषे । ८७ ॥
संज्ञानाशस्तु निःश्वासो हृद्वाहकटुकास्थता ।

दस्तावदरणं शीथो रक्तपित्तश्च पैत्तिके ॥ ८८ ॥

हृद्यारोचकहृत्तासप्रसेकक्ते शगौरवैः ।

सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

घृतेन बहुलो लेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।

स्वेदनाङ्गीप्रलेपाद्यैर्हृणश्च हितो विधिः ॥ ९० ॥

सुशोतैस्तभ्येच्छेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिके ।

लेपनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ ९१ ॥

शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।

भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ॥ ९२ ॥

तण्डुलीयकजीवन्ती वार्त्ताकुः सुनिषण्णकः ।

मण्डूकपर्णी कुलकं शाकवर्गे च शस्यते ॥ ९३ ॥

हरेणुमुद्गी यूषार्थमन्तार्थं धात्री दाडिमम् ।

रसार्थश्च प्रशस्ता वा लावतिन्तिरपर्वताः ॥ ९४ ॥

विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च सस्कृताः ।

अविदाहीनि चान्नानि विषाक्तानां च दापयेत् ॥ ९५ ॥

उष्णवर्ज्यो विधिः कार्थ्यो विषाक्तानां विजानता ।

मुक्ता कीटविषं तच्च शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥ ९६ ॥

दिवास्त्रप्रं व्यवायश्च व्यायामं क्रोधमातपम् ।

सुरातिलकुलत्यांश्च वर्जयेच्च विषातुरः ॥ ९७ ॥

अथ जङ्गमविषचिकित्सासाह ।

सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादुष्टस्य देहिनः ।

बभ्रूयाद्वाढमुपरि दंशन्तु चतुरङ्गुलम् ॥ ९८ ॥

श्लोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च ।

न गच्छति विषं देह मरिष्टाभिर्निवारितम् ॥ ९९ ॥

देहदंशमथोक्तृत्य यत्र बन्धो न जायते ।

आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥ १०० ॥
 प्रतिपूर्य्य सुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत् ।
 स दष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टस्यापि हि तत्क्षणात् ॥ १०१ ॥
 मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्
 निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कृतः ।
 दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्धितो निष्यतन्
 स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ १०२ ॥
 मसूरनिम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेषगते रवौ ।
 अद्भुतमेकं न भीतिः स्याद्विषाक्तस्य न संशयः ॥ १०३ ॥
 श्लेष्माणः कर्णरूढस्य वामनासिकया कृतः ।
 लेपं हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेवितं तथा ॥ १०४ ॥
 कुलकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १०५ ॥
 पिण्डोतगरकं नेत्रे पुष्पेणोत्पाद्य योजितम् ।
 चालयत्यत्र नो चित्रं पुरुषं दष्टमृतं खलु ॥ १०६ ॥
 शिरोपपत्रस्वरमे सप्ताहं मरिच सितम् ।
 भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जनैर्हितम् ॥ १०७ ॥
 बन्ध्याकर्कोटमूलञ्च कागमूत्रेण भावितम् ।
 नस्यं काञ्जिकर्मपिष्टं विषोपहतचेतसः ॥ १०८ ॥
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
 अपि वासुकिना दष्टः पित्तद्विष्टतप्तम् ॥ १०९ ॥
 श्लेष्मातकी कट्फलमातुलुङ्गश्चेता गिरिह्वा किण्वही सिता च ।
 सतण्डुलीयोऽगद एष मुख्यो विषेषु दर्बीकरराजिलानाम् ॥ ११० ॥
 निर्गुण्डोसहितं पामात् सद्यः फणिविषापहम् ।
 स्वरसेनैव मूलञ्च भावितं सिन्धुवारिजम् ॥ १११ ॥
 सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बवौजसमं कृतम् ।
 मधुसर्पिर्युतं हन्ति विषं स्यावरजङ्गमम् ॥ ११२ ॥

मचतुर्मरिचः कर्षः चाङ्गेर्याः सह सर्पिषा ।

हन्ति पानप्रलेपाभ्यां चोषसर्पविषं भयम् ॥ ११३ ॥

पारावतामिषं शृण्णी पुष्कराङ्गं सितं हितम् ।

गरुडणारुचिश्वास कासहृक्कापहं परम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाश्वगन्धानगमृत्तिका च खेता च पिष्टा सदृशैः स्वभागेः ।

देवो विभागः सुरसाष्टदस्य कपित्थविल्वादपि दाडिमाश्च ।

एषोऽगदः क्षौद्रयुतो निहन्ति विशेषतो मण्डलिनां विषाणि ॥ ११५ ॥

प्रपीण्णरीकं सुरदारुमुस्ता कालानुसारी कटुरोहिणी च ।

स्थौण्येयकं ध्यामकगुगुलूनि पुन्नागतालीससुवर्चिकाश्च ॥ ११६ ॥

कुटम्बटैलासितसिन्धुवारशैलेय कुष्ठं तगरं प्रियङ्गु ।

लोधाञ्जनं काञ्चनगैरिकञ्च समाश्वगन्धं त्वथ सैन्धवञ्च ॥ ११७ ॥

सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ।

एषोऽगदस्तार्क्ष्यं इति प्रसिद्धो विषं निहन्त्यादपि तत्तत्कस्य ॥ ११८ ॥

इति तार्क्ष्योऽगदः ।

त्रिवृद्दिशाले मधुकं हरिद्रे मञ्जिष्ठवर्गी लवणाश्च सर्वे ।

कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥ ११९ ॥

प्रयं गदो हन्त्युपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।

प्रवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ॥ १२० ॥

इति महागदः ।

विल्वपुष्पत्वचौ मांसी फलिनी नागकेसरम् ।

शिरीषं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ॥ १२१ ॥

एतानि समभागानि पेययेत् सलिलेन तु ।

समभ्यङ्ग्य ततो गात्रं सर्पदष्टार्त्तिदारणः ॥ १२२ ॥

विषान् वा भक्षयेदुग्रान् गरांश्च विविधान् हरित् ।

कन्यासंवरणं गच्छेद्युद्धे देवासुरोपमः ॥ १२३ ॥

राजहारेषु सर्वेषु धूपसैवापराजितः ।

वृहस्यतिरिति प्रोक्तो ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ॥ १२४ ॥

नाग्मिर्दहति तद्देशं प्रभवन्ति न राक्षसाः ।

न म्रियन्ते तथा बाला दशाङ्गो यत्र तिष्ठति ॥ १२५ ॥

इति दशाङ्गोऽभ्यङ्गी धूपः ।

वटशुङ्गं समञ्चिष्ठं जीवकर्षभकौ मिता ।

काश्मर्यमुदकं चैव पानं मण्डलदष्टके ॥ १२६ ॥

कौन्ती कुष्ठं नतं व्योषं मधुकातिविषा मधु ।

गृहधूमश्च पानेन घ्नन्ति सर्पभवं विषम् ॥ १२७ ॥

सांभीचन्दनमिभूत्य कृष्णा यष्ट्यृषणोत्पलैः ।

अञ्जनं स्यात् सगोपित्तं विषसुप्तस्य बोधनम् ॥ १२८ ॥

नक्तमालफलं व्योषं विष्वम्बूलं निशाहयम् ।

सौरसं पत्रमाजश्च मूत्रं बोधनमञ्जनम् ॥ १२९ ॥

बीजकल्कं समिभूत्यं मयूरकशिरीषयोः ।

नस्यं यवफलं बीजं सपाठं वा प्रबोधकम् ॥ १३० ॥

सस्यस्रध्कमारेण गोमूत्रे भावितेन तु ।

दद्याद्विषहरं नस्यं सिध्मघ्नञ्च प्रलेपनम् ॥ १३१ ॥

मयूरपित्तेन च तण्डुलीयकं काकाण्डयुक्तं प्रपिवेदनल्पम् ।

विषाणि च स्थावरजङ्गमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्ति ॥ १३२ ॥

शिरीषारिष्टनक्ताह्व त्वक्कीशातकीकट्फलैः ।

हन्ति गोमूत्रसंपिष्टैः विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ १३३ ॥

वचोषणशिलादारु नक्ताह्व द्विनिशाञ्जनम् ।

शिरीषपिप्पलीयुक्तं गरदोषनिसूदनम् ॥ १३४ ॥

तिक्ततुम्बीजबीजानि गोपित्तेन प्रलेपयेत् ।

एष सर्वविषध्वंसो ब्रह्मपुत्रादिनाशनः ॥ १३५ ॥

मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजश्चेति शिरीषतः ।

गवां मूत्रेण संपिष्टं भेषजं विषवारणम् ॥ १३६ ॥

मञ्जिष्ठेला निशा द्राक्षा मांसी यष्टी हरेणुका ।
 क्षौद्रं चेति विषघ्नोऽय मगदः कौशिकोऽब्रवीत् ॥ १३७ ॥
 लवणानि त्रिवृहन्ती विशाला त्रूषण निशा ।
 मञ्जिष्ठा मधुकं शृङ्गं ह्यगदः सर्वकर्मकृत् ॥ १३८ ॥
 चन्दनञ्च शिलाकुष्ठ त्वक्पत्रैलाष्टसर्षपाः ।
 मांसी पद्मकवत्सासृक् सुरभीभवरोचना ॥ १३९ ॥
 सृक्का हिङ्गुलामञ्ज शतपुष्पा प्रियङ्गवः ।
 पिष्ट्वा सर्वविषोन्माथी नान्ना चन्द्रोदयोऽगदः ॥ १४० ॥

इति चन्द्रोदयोऽगदः ।

श्यामेभ पाटली कृष्णा मञ्जिष्ठा किण्ठी शिला ।
 कोविदारोपणे चक्रं निशे दध्यपराजितम् ॥ १४१ ॥
 बृहती मधुकञ्चैव गोमूत्रेण प्रपेषयेत् ।
 एष सूर्योदयो नान्ना विषरक्षामयोऽगदः ॥ १४२ ॥

इति सूर्योदयोऽगदः ।

अपामार्गस्य वीजानि शिरीषस्य तथैव च ।
 द्वे मेदे काकमाची च गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥ १४३ ॥
 सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ।
 असृतं नाम विख्यातं मपि सञ्जीवयेन्मृतम् ॥ १४४ ॥

इति असृतधृतम् ।

नागदन्ती त्रिवृहन्ती सुक्पयः पलिकैः समैः ।
 गवां मूत्रादुक्ते सिद्धं सर्पिः सर्वविषापहम् ।
 सर्पकोटविषार्त्तानां गरार्त्तानाञ्च शस्यते ॥ १४५ ॥

इति नागदन्त्याद्यं धृतम् ।

तण्डुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ।
 क्षौरेण सष्टतं सिद्धं समस्तं विषरोगनुत् ॥ १४६ ॥

इति तण्डुलीयकधृतम् ।

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदाहं हरेणवः ।

पुत्रागमैलवालूकं नागपुष्पोत्पलं सिता ॥ १४७ ॥

विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गु ध्यामकं तथा ।

हरिद्रेहं वृद्धलौ च शारिवांशुमती बला ॥ १४८ ॥

कल्कैरेतैर्घृतं सिद्धं मजेयमिति विद्युतम् ।

विषाणि हन्ति सर्वाणि शौघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥ १४९ ॥

इति अजेयघृतम् ।

सरोध्रमभयाकुष्ठं मर्कपुष्पीं तथोत्पलम् ।

नलकेतसमूलानि सरलं सुरसां तथा ॥ १५० ॥

सकालिन्दीं समञ्जिष्ठा मनस्तां सशतावरीम् ।

शृङ्गाटकं समङ्गाञ्च पद्मकेसरमित्यपि ॥ १५१ ॥

कल्कोक्त्य पचेत्सर्पिः पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

सम्यक् पक्वेऽवतीर्णे च शृतशीते विनिक्षिपेत् ॥ १५२ ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौद्रं कृतरक्षं निधापयेत् ।

विषाणि हन्ति दुर्गाणि जङ्गमस्थावराणि च ॥ १५३ ॥

कृत्रिमाणि च यावन्ति गरदोषकृतानि च ।

स्पर्शादेव विषं हन्ति गरैरुपहतत्वचम् ॥ १५४ ॥

योगोऽयं तमकं कण्डूं मांसादञ्च विसंघ्रताम् ।

नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गं पानवस्तिषु भोजने ॥ १५५ ॥

सर्पकौटाखुलताभिदेष्टानां विषणुत्परम् ।

मृत्युपाशहरं नाम घृतमेतत् प्रकीर्तितम् ॥ १५६ ॥

इति मृत्युपाशघृतं घृतम् ।

अथ दूषीविषचिकित्सासाधः ।

दूषीविषात्तं सुस्निग्धमूर्धं चाध्वं शोधितम् ।

पाययेदगदं सुख्यं मिदं दूषीविषापहम् ॥ १५७ ॥

पिप्पली ध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चसा ।

बालकं परिपेला च तथा कनकगैरिकम् ॥ १५८ ॥

क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ।

दूषीविषारिनामायं न कैश्चिदपि बाध्यते ॥ १५९ ॥

इति दूषीविषप्रिक्रिया ।

अन्यैरुपविषैस्तीव्रैरेकीकृत्वा तु भूरिभिः ।

कालान्तरजिघांसायै क्रियते च गरन्तु तत् ॥ १६० ॥

घृणालस्यारुचिश्चासां स्ततो वै चाग्निमार्दवम् ।

अविपाकाबलत्वञ्च कुर्यादुपचितो गरः ॥ १६१ ॥

अङ्कोटमूलं निःक्वाथ्य सफाणितघृतं लिहेत् ।

तैलाक्तः स्निग्धमर्वाङ्गो गरदोषविपापहम् ॥ १६२ ॥

शर्कराक्षौद्रमंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ।

लेहः प्रशमयत्युग्रं नानायोगकृतं विषम् ॥ १६३ ॥

वृषनिम्बपटोलानां क्वाथेनापि पचेद् घृतम् ।

अभयागभितं तोय मेतदारोग्यदं परम् ॥ १६४ ॥

इति वृषाद्यं घृतम् ।

रजनौदयमञ्जिष्ठा पतङ्गगजकेशरेः ।

शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥ १६५ ॥

कटभ्यर्जुनशरीष शैलुक्षीरोद्रुमत्वचः ।

कपायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ १६६ ॥

चन्दनं पद्मकं कुष्ठं नतं चोशीरपाटले ।

निर्गुण्डीशारिवाशैलुलूताविषहरोऽगदः ॥ १६७ ॥

चन्दनं पद्मकोशीरं शिरीषं सिन्धुवारिणा ।

क्षीरशुक्ता नतं कुष्ठं शारिवोदीच्यपाटलाः ॥

शैलुम्बरी च पिष्टोऽयं लूताया विषनाशनः ॥ १६८ ॥

फलिनोदिनिशाक्षौद्र सर्पिर्भिः पद्मकाह्वयैः ।

अशेषकीटलूतानां मगदः सर्वक्रामिकः ॥ १६९ ॥

करञ्जार्कपयो वाजिमारकैः सविषानलैः ।

साक्षोदस्वरसैः सिद्धं तैलं लूताव्रणापहम् ॥ १७० ॥

इति लूताविषचिकित्सा ।

हृदनं जालिनीकायैः शुकाख्याङ्कोटयोरपि ।

विरेचने त्रिवृहन्ती त्रिफलाकल्का इष्यते ॥ १७१ ॥

शिरोषस्य च मूलं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

अङ्कोटकस्य वा मूलं वस्तमूत्रेण कल्कितम् ॥

पानालेपनयोरुक्तं सर्वास्त्रविषनाशनम् ॥ १७२ ॥

विशालाङ्कोटमूलञ्च तिलमूलं सितामधु ।

घृतेनास्त्रविषं हन्ति पौतमात्रञ्च दुस्तरम् ॥ १७३ ॥

कुसुमपुष्पगोदन्तं स्वर्णचौरीकपोतविट् ।

दन्तीत्रिवृत्सैन्धवैला किणिही फाणितं तथा ॥

चौरेणास्त्रविषं हन्ति पौता तिलकमञ्जरी ॥ १७४ ॥

विकटुकायश्च हितो गोमयस्वरसोऽञ्जने ।

कपित्थगोमयरसो सक्षौद्रो लेह इष्यते ॥ १७५ ॥

मार्जारकस्य पित्तेन पीतो मांसरसोऽसृजा ।

सोपद्रवमपि क्षिप्रं जयेन्मूषकजं विषम् ॥ १७६ ॥

गवाक्षौविल्बकाकोल तिलमूलाः सशर्कराः ।

मध्वाज्यसंयुताः पीताः मूषिकविषनाशनाः ॥ १७७ ॥

विल्बकाकोलयोर्मूलं गिरिकर्णास्तिलस्य च ।

एतेषां मधुसर्पिर्भ्यां पानमास्त्रविषापहम् ॥ १७८ ॥

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं सर्पिः पिबेन्नरः ।

मूषिकाणां विषं तेन नाशमायाति सत्वरम् ॥ १७९ ॥

इति आस्त्रविषचिकित्सा ।

दंशस्खलकंदष्टस्य दुग्धयुक्तोऽस्य सर्पिषा ।

प्रसिञ्चादगदैस्त्रैस्त्रैः पुराणञ्च घृतं पिबेत् ॥ १८० ॥

मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं धत्तूरकान्वितम् ।
 सतण्डुलोदकैः पिष्ट्वा छायोऽन्तर्भवैर्दलैः ॥
 पक्कालर्कविषेणार्तः स्वादेत्तद्विषनाशनम् ॥ १८१ ॥
 पिवेद्धत्तूरकशिखीं क्षीरेण परिपेषिताम् ।
 अङ्गोलवंगजां वापि श्लविषघ्नीं प्रयत्नतः ॥ १८२ ॥
 काकोदुम्बरमूलम् धत्तूरफलकान्वितम् ।
 पिवेत्तण्डुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १८३ ॥
 अङ्गोटोत्तरमूलोत्थं कषायस्य पलहयम् ।
 सर्पिषश्च पलं पीत मलर्कविषनाशनम् ॥ १८४ ॥
 रसेनोषणवैदेही वचागोपित्तकल्किताः ।
 पाननस्याञ्जनानालेपैः श्वदंष्ट्राविषहाः पराः ॥ १८५ ॥
 जलवेतसवृक्षस्य मूलं कुष्ठं पचेज्जले ।
 सक्ताथः शीतलः पेयः परश्च विषनाशनः ॥ १८६ ॥

इति अलर्कविषचिकित्सा ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं शुक्रतैलेन सेचयेत् ।
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ १८७ ॥
 लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
 सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ १८८ ॥
 शिखिकुक्कुटवर्हाणि सैन्धवं तिलसर्पिषा ।
 धूपो हन्ति प्रयुक्तस्तु कीटवृश्चिकजं विषम् ॥ १८९ ॥
 घृतेन सैन्धवं पीत्वा वृश्चिकस्य विषं जयेत् ॥ १९० ॥
 तालनिम्बदलं केशाजीर्णाश्च लवणं घृतम् ।
 धूपो वृश्चिकविषस्य शिखिपत्रं घृतेन वा ॥ १९१ ॥
 अर्कक्षीरेण संपिष्टं लेपाद्बीजं पलाशजम् ।
 वृश्चिकार्तिं हरेत् कृष्णा सश्रीषफला तथा ॥ १९२ ॥
 मन्वोद्वासैन्धवं हिङ्गु जातीपत्रं समागरम् ।

गोशकद्रससंपिष्टं गुटिका वृश्चिकार्त्तिनुत् ॥ १८३ ॥

जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।

सुखोष्णो वृश्चिकार्त्तिनां प्रलेपो मधुना सह ॥ १८४ ॥

गन्धमाघ्राय मृदितसूर्यावर्त्तदलस्य च ।

वृश्चिकैर्व्यधितो जन्तुः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ १८५ ॥

कासमर्दकपत्रञ्च मूलञ्च कुशकाशयोः ।

चर्वयित्वा च फूत्कारः कर्णं वृश्चिकजं हरेत् ॥ १८६ ॥

पारावत शक्त्यप्या तगरं विश्वभेषजम् ।

वीजपूररसोपेतः परमो वृश्चिकागदः ॥ १८७ ॥

इति वृश्चिकविषचिकित्सा ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।

रजन्थी गैरिकालेपो नखदन्तविषापहः ॥ १८८ ॥

शमीनिम्बजटापत्रवल्कलैः कथितैर्जलैः ।

नखदन्तक्षतं पुंसां नाशाय परिषेचयेत् ॥ १८९ ॥

मञ्जिष्ठापद्मकोशीरै धान्यकैः परिषेधितैः ।

सघृतैर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविषापहम् ॥ २०० ॥

द्विनिशागैरिकालेपो नखदन्तविषापहः ।

गोजिह्वामधुना लेपो नखदन्तविषप्रणुत् ॥ २०१ ॥

इति नखदन्तजं विषम् ।

लेपः प्रदीप्ततैलेन खर्जूरविषनाशनः ।

हरिद्रादयलेपो वा मगैरिकमनःशिलः ॥ २०२ ॥

कुङ्कुमं तगरं शिग्रु पद्मकं रजनीद्वयम् ।

अगदो जलपिष्टोऽयं शतपद्मिषनाशनः ॥ २०३ ॥

कृष्णवेत्रस्य निःक्वाथः कल्को वा घृतमिश्रितः ।

शृङ्गीमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा वह्निपक्षजः ॥ २०४ ॥

कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकषाम् ॥ २०५ ॥

श्रीरौषकटभीपार्थ शैलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।

विषं जलीकषां घ्नन्ति प्रयुक्ताः पानलेपयोः ॥ २०६ ॥

इति जलीकौविषचिकित्सा ।

कीटघ्नन्तुलसीमूलं पीतं यष्टीसुकल्कितम् ।

मेघनादवृक्षमूलं तथा गव्येन सर्पिषा ॥ २०७ ॥

क्षीरिवृक्षत्वचालेपः कीटदष्टविषापहः ॥ २०७ ॥

हिङ्गुकुष्ठनतव्योष पाठाजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

सक्षारातिविषैस्तुल्यैर्लेपः कीटविषप्रणुत् ॥ २०८ ॥

लाङ्गलीनिर्विषालावू जालिनीमूलबीजकैः ।

लेपो धान्याम्बुना पिष्टः पिण्डिका कीटनाशनः ॥ २१० ॥

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।

पाठाप्रतिविषाव्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २११ ॥

इति कीटविषचिकित्सा ।

पिप्पलिकाभिर्दृष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा ।

गवां मूत्रयुतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्कृतः ॥ २१२ ॥

दत्त्वा गुग्गुलुधूपं कीमलरविषत्रपिण्डिका सष्टता ।

बद्धा क्षतेऽतिलोहितकाचण्डादंशविकृतिहरी ॥ २१३ ॥

सर्जरसेन सेको मन्दशेनापि कण्टकोदरणम् ।

वरटीदंष्ट्रविषस्य प्रशमनमेतद्वयं दृष्टम् ॥ २१४ ॥

मरिचं नागरोपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् ।

फणिज्जकरसं हन्त्याल्लेपनाद्वरटीविषम् ॥ २१५ ॥

शतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।

सष्टतं लेपनं दद्यान्मक्षिकाविषनाशनम् ॥ २१६ ॥

केशरं तगरं शुण्ठी मरिचञ्च प्रलेपनात् ।

मक्षिकादंशजा पीडा नाशं याति ध्रुवं नृणाम् ॥ २१७ ॥

इति मक्षिकविषचिकित्सा ।

स्रक्चौरपरिपिष्टेन वीजेन परिलेपनम् ।
 शिरीषस्य व्रजत्वक्स्थं विषं दर्दुरजं क्षणात् ॥
 दुर्वारापि व्यथा क्षिप्रं मत्स्यदंशान्तु तत्क्षणात् ॥ २१८ ॥
 अङ्गोटपत्रधूपेन धूपिता संप्रशाम्यति ।
 कटुतैलसक्तुकेशानां धूपाद्दंशस्य च व्यथा ॥ २१९ ॥
 यवतिक्ततैललेपान्मीनजस्य विनश्यति ॥ २२० ॥

इति मत्स्यविषचिकित्सा ।

वृकव्याघ्रतरक्षत्तं शृगालहयशृङ्गकैः ।
 दष्टानां तत्क्षणात्तैलस्रक्षणाच्च चिकित्सितम् ॥ २२१ ॥
 घण्टावीजस्य पत्रं वा मूलं पिष्टं प्रलेपनात् ।
 निहन्ति शूकजं घोरं विषं कूष्माण्डपत्रकम् ॥ २२२ ॥
 सेक्षुसर्जरसोपेतं सर्षपापत्रकैः सह ।
 सुवर्णभास्करतरोः कुसुमैरर्जुनस्य च ॥
 धूपो वा धूपितो हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ २२३ ॥
 न तत्र कीटा न विषा दर्दुरा न सरीसृपाः ।
 न कृत्यकर्म तत्र स्याद्भूयोऽयं यत्र दह्यते ॥ २२४ ॥
 विल्वाङ्गकीयवच्चार पाटलावल्गिकोत्पलम् ।
 श्रीपष्णीशाल्मलीयुक्ता निःकाथ्य प्रोक्षणं परम् ॥
 नरः प्रोक्षितस्तन सद्यो भवति निर्विषः ॥ २२५ ॥
 कृत्वीमर्जरसद्यैव भवेद्वात्री तथा दिवा ।
 तच्छाया शब्दवितस्ताः प्रणश्यन्ति हि पन्नगाः ॥ २२६ ॥

असाध्यलक्षणमाह ।

सोत्पन्नं पुलकावृतं प्रतिमुहुर्वक्त्रं समालोक्यते ।
 दन्तेनाधरपङ्क्तवं दशति चेच्छीतान्वितः कूजति ॥
 यस्तापं जहतामुपैति नितरामन्तश्च सोत्कण्ठते ।
 तद्भस्मास्थि सितामलाम्बरवती रौद्री श्मशानस्थली ॥ २२७ ॥

नेत्रे शक्ततरे च यस्य यदि वा मृत्युं व्रजेद्दंशकः
 मन्ध्यायाञ्च सुरेन्द्रगोपसदृशे रात्रौ च नीलप्रभे । •
 दंशे रक्तजलाविलेऽतिसुभगे भक्तं न किञ्चिद्विशो
 मात्रं मालभते तदेव नियतं पिप्पलालयं गच्छति ॥ २२८ ॥
 नासावर्त्तं विहाय यस्य पवनो वक्त्रेण याति द्रुतम् ।
 नेत्रे याति विकासिते बहति यो ग्रीवाञ्च वक्त्रामलम् ॥
 चन्द्रं पश्यति भानुविम्बसदृशं सूर्यं शशाङ्काकृतम् ।
 दष्टो याति स एव गेहमचिरात् कालाभिधानस्य वै ॥ २२९ ॥
 वितृष्णाध्यशनक्रोध क्षुब्धयायाममैथुनम् ।
 वर्जयेद्विषजुष्टोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ २३० ॥
 इति श्रीवङ्गमेनसङ्कलित विषनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ जलदोषादियोगाधिकारमाह ।

भोजनादौ तु सम्भुङ्क्ते शुण्ठिराज्यभयोत्थितम् ।
 कल्कन्तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ १ ॥
 महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चैवोष्णवारिणा ।
 नानादेशोद्भवश्चैव वारिदोषमपोहति ॥ २ ॥
 नागरङ्गफलचोचमातपे शोषितं तदनुचूर्णितमेकम् ।
 कर्षमात्रमुपयुञ्ज्य गुडिन वारिकर्म कुरुते न कदापि ॥ ३ ॥
 यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् ।
 स च पीडाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥ ४ ॥
 दत्त्वैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाद्य सितबलामूलम् ।
 पुथे कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाह्वरं भक्ष्ये ॥ ५ ॥
 भूयः स्वार्त्तवशोणित भावितगोरोचनरचिततिलकानि ।
 कृत्वा नारी यं यं पश्यति पुरुषं तं तं वशीकुरुते ॥ ६ ॥
 सुरदारुशर्वरीद्वयकमलोद्भवकेशरैः कृतो लेपः ।

दुर्जययोषिद्विहितो रुचिकर इति गीयते बहुभिः ॥ ७ ॥
 जम्बूधातकिपर्णैस्तद्भवकल्कैश्च धूपितो योनिः ।
 त्यजति समस्तविकारं जन्मान्तरसञ्चितञ्चापि ॥ ८ ॥
 नालसमेतं कमलं पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तिता गुटिका ।
 योषिद्योनौ विहिता तदेव कन्याकरं चित्रम् ॥ ९ ॥
 तालकचन्दन सहितं कुटजकदम्बोद्भवं फलं पिबति ।
 आसवमिश्रं कान्ता या मा वन्ध्या भवेन्नियतम् ॥ १० ॥
 एकं माक्षिकमिश्रं लेपात्कोशातकीभवं चूर्णम् ।
 योन्यां वराङ्गपाते कुरुते रेतः स्तुतिस्तस्याः ॥ ११ ॥
 पथ्योपभोगविधिना परितः संहृष्ट्य वाससा त्रिवृताम् ।
 विहिता जलीका योनौ पातस्तनयोः कदापि न स्यात् ॥ १२ ॥
 चूर्णं हयगन्ध्याया सितया सहितञ्च सर्पिषा लीढम् ।
 विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥ १३ ॥
 किमत्र चित्रं यदि वज्रपर्णीवचाश्वगन्ध्या जलशूकचूर्णम् ।
 अन्तर्विदग्धं नवनीतमिश्रं करोति मेढ्रं गजमेढ्रतुल्यम् ॥ १४ ॥
 मुष्कशिराजं मूलं दृढमङ्गुल्या निषीद्य रतिकाले ।
 चिन्तान्तरनिहितमनास्तम्भी रेतः च्युतिं जयति ॥ १५ ॥
 शुष्केन्द्रीवरकुसुमं तण्डुलसहितं सदा शितं सायम् ।
 तनुते सुगन्धिवदनं विकमितनीलोत्पलामोदम् ॥ १६ ॥
 कोमलवरुणजपत्रं करमृदितं सदा स्तने निहितम् ।
 तद्गतपुंसां वृद्धिं हरिद्रुतमिद्धमिदं दृष्टम् ॥ १७ ॥
 कच्छपमस्तकचरणं तिलजे सिद्धं विनाशयत्यचिरात् ।
 धातुक्षीणं षण्डं कुरुते बलं रतौ तथोग्रम् ॥ १८ ॥
 शमयति गोक्षुरचूर्णं क्वागक्षीरेण माधितं समधु ।
 भुक्तं क्षपयति षाण्ड्यं यज्जनितं प्राक् प्रयोगिण ॥ १९ ॥
 निर्गुण्डिकनकवाशा श्रीफलामलकासनोत्पत्राणि ।

गन्धर्वहस्तमूलं दूर्वा कुसुमं तथा रजनौ ॥ २० ॥

मिद्वार्थिङ्गजत्वगिति ममभागं प्रक्षिप्य नवनीते ।

उदत्तनं विधेयं सततं बलिनाशनं दृष्टम् ॥ २१ ॥

इति श्रीवक्त्रसेनसङ्कलितः जलदोषवीर्यस्तम्भादियोगाधिकारः समाप्तः ।

अथ रसायनाधिकारमाह ।

माषस्याढकमादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अर्द्धांशशेषं तत्पूतं दत्त्वा चेक्षुरसं ततः ॥ १ ॥

आर्द्रकस्य रसश्चैव प्रस्थत्रयसमन्वितम् ।

संयोज्यमेकतः कृत्वा स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ २ ॥

त्रिरात्रे पञ्चरात्रे वा माषचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

मासेन तज्जातरसं दशरात्रं स्थितं तथा ॥ ३ ॥

शुक्तञ्च तत्रयोज्यं स्यात्तैले वस्तौ घृतेऽपि वा ।

एतच्छुक्तं प्रसंशन्ति मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥

इति शक्तम् ।

जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमधुसंयुतम् ।

मधुभाण्डे विनिक्षिप्य रमाङ्गं तत्पिधापयेत् ॥

मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

इति मधुशुक्तम् ।

गुडमधुकाञ्चितकं यथोत्तरं द्विगुणभागसंहतम् ।

न्यस्तन्तु धान्यराशौ त्रिदिवसमिति भवेच्छुक्तम् ॥ ६ ॥

इति गुडतकम् ।

पिप्पलीक्षीरसंसिद्धं सर्वरोगहरं घृतम् ।

कालीयकहरिद्राभ्यां कामलामेहनुत्परम् ॥ ७ ॥

वृहत्तौरसकल्काभ्यां दुष्टकासक्षयापहम् ।

गुडचौरसकल्पाभ्यां वातरक्तविकारनुत् ॥ ८ ॥
 खदिराष्टकसंसिद्धं श्वित्रकुष्ठविसर्पनुत् ।
 मृहीकारसकल्पाभ्यां रक्तपित्तज्वरान्तकृत् ॥ ९ ॥
 पिप्पल्यादिघृतं षट्कं वैदेहाधिपकीर्तितम् ॥ १० ॥
 भ्रानूपजो रमो मज्जा वसातैलं नवं घृतम् ।
 रसस्त्रीरं पचेत्सम्यग्वाप्य मधुरं गणम् ॥ ११ ॥
 अश्वगन्धामपामार्गं तथा लाक्षारसं समम् ।
 अथ सिद्धञ्च पूतञ्च स्वानुगुप्तं निधापयेत् ॥ १२ ॥
 तेनाभ्यङ्ग्य सदा कर्णपालिञ्च सुप्रमर्दयेत् ।
 अनेन पाल्यो वर्धन्ते नीरुजा निरुपद्रवाः ॥
 मृदुपुष्पसमाः स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥ १३ ॥

इति पालिवर्धनचतुःश्लोः ।

अथ शिवगुटिका ।

शिलाजतु षोडशपलं त्रित्विवारं विभावयेत् ।
 बलाया दशमूलस्य गुडृच्याः कर्कटस्य च ॥ १४ ॥
 वराया मधुयक्षाश्च रसमध्ये च वारिणा ।
 क्षीरे सक्तु क्रमेणैव सप्त कृत्वा ततो द्रुतम् ॥ १५ ॥
 काकोनियग्मघनपष्करवज्जिरास्त्रा
 मेदायुगर्हिचविकागजपिप्पलीनाम् ।
 पाठाद्विज्जीरकनिकुम्भविदारियुग्म-
 वीरावरीमधुपलांशुमतीद्वयानाम् ॥ १६ ॥
 पलिकानामपां द्रोणे मिहानां पादशेषिते ।
 क्वाथे भावितमित्यं वा गिरिजं द्विपलञ्च तत् ॥ १७ ॥
 युष्मगात्कर्कटमृङ्गीधात्री व्योषतालीसकुडवेन ।
 चूर्णपलेन विदार्य्यास्त्वक्क्षीर्य्या वा कर्षयुग्मेन ॥ १८ ॥
 द्विपलेन चतुर्जाता सैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ।

तद्विपलाङ्गिगुणाभिः कुर्याद् गुटिका ततोऽक्षसमाः ॥ १८ ॥

ताः सिद्धा नवकुम्भे शुष्के जातिपुष्पाधिवासिते स्थाप्या ।

तासामेकां खादेत्यतिदिनमनुपानं पेयञ्च ॥ २० ॥

क्षीररसदाडिमाभः शीतजलमधुरासवान्यतमम् ।

जीर्णान्ने लघु भोज्यं यूषः पयांसि पिशितनिर्यूहैः ॥ २१ ॥

सप्ताहमात्रमेवं सामान्यमतः क्रमं भवेत्परितः ।

भुक्तस्यान्ते प्राग्वा गुटिका न विरुध्यते चेष्टा ॥ २२ ॥

निष्पापा भूरिफला परिहार सुखोपयोजिता जयति ।

प्रबलवातशोणित मूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥ २३ ॥

मलमूत्रशक्रदोषान् प्लीहार्शः पाण्डुहृदयक्रदोषान् ।

व्रधं वमिगुल्मपीनस हिक्काकासारचिश्वासान् ॥ २४ ॥

विद्रधिमुदरं कृच्छ्रं श्वित्रं घण्टं क्षयं मदं मूर्च्छाम् ।

उन्मादमपस्मारं सुखरोगशिरोगदस्तम्भान् ॥ २५ ॥

ग्रानाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहणीरोगान् ।

ग्रथ्यर्वुदांश्च पिण्डकाभगन्दरं गण्डमालाञ्च ॥ २६ ॥

अतिकाश्यमतिस्थूलं स्वेदमतिश्लोपदं गुदे कौलान् ।

दंष्ट्राविषं समूलङ्गरप्रयोगान् सुघोरांश्च ॥ २७ ॥

मन्त्रौषधिप्रयोगान् विप्रमुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।

पाप्मालक्ष्मी चेयं गुटिका शिवा नाम्ना प्रथिता ॥ २८ ॥

वृथा बल्या धन्या कान्ति यशः श्रीवर्धनी मेध्या ।

कुरुते स्त्रीवल्लभतां जयं विवादे मुखस्थाञ्च ॥ २९ ॥

बलीपलितरोगरहितो ना भवति गात्रं सुवद्वमति चैव ।

वर्षद्वयप्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥ ३० ॥

इति वृद्धिश्चिवागुटिका ।

अथ मुग्गुनुरसायनमाह ।

विफलाशनखदिरामृतवर्षाभूष्टङ्गगोक्षुरकाथे ।

सार्द्धादके तु गुग्गुलु पलानि त्रिंशच्च लेहवद्विपचेत् ॥ ३१ ॥
मधुघृतसिताविमिश्रं लिहेन्नरः कान्तिबलबुद्धियुक्तः ।
तथा गदैर्विमुक्तो जीवति संवत्सरांस्त्रिंशतान् ॥ ३२ ॥

अथ गन्धककल्पमाह ।

चूर्णीकृत्य पलानि पञ्च नितरां गन्धाश्मनो यत्नतः
तच्चूर्णं त्रिगुणे च मार्कवरसे छायाविशुष्कीकृतम् ।
पथ्याचूर्णमथो तथा मधुघृतं प्रत्येकमेकं पलम्
द्वहो यौवनमेति प्राश्य युगलं खादेन्नरः प्रत्यहम् ॥ ३३ ॥

अथ गन्धकरसायनम् ।

गन्धकस्यार्द्धकपर्णं न्तु मरिचं शाणमात्रकम् ।
असिताम्बरमष्टांशं शिलायां चूर्णितं शुभम् ॥ ३४ ॥
एतच्चूर्णत्रयं तैले तिलजे दिवसत्रयम् ।
वर्त्तित्रयं समारभ्य घृते वा स्थापितं तथा ॥ ३५ ॥
तदुद्धृत्य क्षीरपात्रे दीपं प्रज्वाल्य बुद्धिमान् ।
पातयेद्वर्त्तिमत्त्वं च तद्भवा रसरक्तिका ॥ ३६ ॥
पर्णत्रयं समागोप्य तद्भवाद्भुञ्जकद्वयम् ।
सम्पूज्य भक्षयेत्प्रातः क्षेचपालवर्त्तिततः ॥ ३७ ॥
दत्त्वा तु विधिना कृत्वा कामचारो भवेत्सदा ।
न चात्र परिहारागोऽस्ति विहाराय नृणां सदा ॥ ३८ ॥
बलीपलितनाशाय वज्रैर्धूलिविवर्द्धनम् ।
द्वितमं तत्सदा प्रोक्तं रसायनगुणैषिणाम् ॥ ३९ ॥

अथ गन्धकद्रुतिमाह ।

पलमिह गन्धकचूर्णं राजिकातः कर्षं कलितमादाय ।
सिततररसननिरुद्धं हविषाभ्युतशोषितं वज्रैः ॥ ४० ॥
तद्भवमाज्ये मग्नं त्रिकटुकचूर्णैककर्षं संयुक्तम् ।
मिलितैकशाणमात्रं प्रातः खाद्यं नियततर्पणम् ॥ ४१ ॥

वर्णबलद्युतमेतज्जनयति कुरुते देहसुखम् ।

सतताभ्यासवशादति जनयति सुधाधामलावण्यम् ॥ ४२ ॥

अथ गन्धकयोगमाह ।

यो गन्धाश्म सुचूर्णितं पिबति ना तैलेन कर्षोन्मितम्

अभ्यङ्गीणजलावसेचनरतः पेयामृतं प्रत्यहम् ।

सप्ताहान्नियतं निहन्ति सकलां पामादि सर्वां रुजम्

नित्याभ्यासवशाद्दिनष्टसकलक्ले शोषतापः पुमान् ॥ ४३ ॥

अथ गन्धककल्पमाह ।

यो वात्यग्रमतिः सुचूर्णितमिदं गन्धाश्म कृष्णासमम् ।

पथातुल्यमथापि पूजितगुरुः भूतेशपूजारतः ॥

आहारादिषु यन्त्रणाविरहितः स्यात् पुष्टिशौर्यान्वितः ।

प्रोत्फुल्लास्त्रुजनेत्र एव मजरश्चामोकराभाश्रयः ॥ ४४ ॥

भृङ्गराजरसेनैव लोहपात्रेऽग्निना पचेत् ।

द्रावयित्वा विनिक्षिप्य मायूर इव जायते ॥ ४५ ॥

जयाटलरसेनापि वर्द्धमानरसेन च ।

शृङ्गवेररसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥ ४६ ॥

रसगन्धद्वयं लब्धं लोहपात्रे प्रयोजयेत् ।

एकौकृतं च तावच्च खलयेदपि यत्नतः ॥ ४७ ॥

यावच्च नीलवर्णं स्यात् कोलाङ्गारैश्च पाचयेत् ।

गोमयस्थालबालेन स्थापिते कदलीदले ॥ ४८ ॥

ढालयेत्पाकवित् प्राञ्चस्ततस्तु प्राशयेन्नवम् ।

एवं सति सुखार्थाय पथ्यभुग्भिः प्रसेव्यते ॥ ४९ ॥

गन्धकपर्पटी चैषा सिद्धा कालस्य मिद्धिदा ।

दुर्नामग्रहणीमामशूलञ्च ग्रहणीगदम् ॥ ५० ॥

कामलां पाण्डुरोगञ्च भीहगुल्मजलोदरम् ।

भक्षकं चामवातञ्च कुष्ठानि च भ्रुवं जयेत् ॥ ५१ ॥

एवमादीनि जित्वैव वपुषा निर्मलः सुखी ।

जीवेद्वर्षशतं पूर्णं बलीपलितवर्जितः ॥

सर्वव्याधिचिकित्सायां कल्कोऽयमतिदुर्लभः ॥ ५२ ॥

इति गन्धकरसपपटो !

तनुपत्नीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।

दत्त्वा चोद्धुमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥ ५३ ॥

कृत्वा स्वल्पपिधानञ्च स्थालीमध्ये निधाय च ।

शर्कराभक्तलेपेन लिप्ताः सन्धीस्तदूर्ध्वतः ॥ ५४ ॥

बालुकापूरितस्थालीनिहितायां पुनस्तथा ।

सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥ ५५ ॥

तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ॥ ५६ ॥

अथ कर्षं गन्धकस्य वज्रस्थं लोहपात्रगम् ।

शिलापट्टेन संमर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ॥ ५७ ॥

रसोऽस्त्वमथितः शुद्धस्तावन्मानः प्रदीयते ।

ततस्तथैव संमर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥ ५८ ॥

अष्टविन्दुकमानञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।

सर्वं स्यात्तत आकृष्य शिलापट्टादिकं दृढम् ॥ ५९ ॥

संहृत्यालम्बुषरसप्रसृतेन विलोडितम् ।

पुनस्तथैव वज्रस्थे लोहपात्रे विमर्दयेत् ॥ ६० ॥

यावद्रसक्षयः पश्चादाकृष्टं संप्रयोजयेत् ।

अलम्बुषारसेनैव गोलकं संप्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥

तं पिण्डं वस्त्रनिष्पीड्य पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।

वसनान्तरिते दत्त्वा पोटलीं कारयेत् सुधीः ॥ ६२ ॥

ततस्तां पोटलीमाज्ये मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।

सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥ ६३ ॥

यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत् ।

तदा पक्वं तमाकृष्य पञ्चगुञ्जातुलाघृतम् ॥ ६४ ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तक्रं स्यादनुपाने तु अस्त्रपित्तोच्छये पुनः ॥ ६५ ॥
 त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु ।
 सप्तमे दिवसे रक्ती वृद्धिस्ताम्नात्तु माषकम् ॥ ६६ ॥
 यावत्प्रयोगस्तथैव ह्यपकर्षः पुनर्भवेत् ।
 योगोऽयं ग्रहणीयस्त्र पक्तिशुलास्त्रपित्तहा ॥ ६७ ॥
 रसायनं समुद्दिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।
 न चात्र परिहारः स्याद्विहाराहारकर्म्मसु ॥
 ताम्ररसायनमिदं सर्वव्याधिहरं परम् ॥ ६८ ॥
 घृतमधुशर्करया हि तत् लेहवन्मर्दनीयम् ।

इति ताम्ररसायनम् ।

कण्टकवेधनयोग्यं ताम्रस्य पत्रं कृतं समादाय ।
 कर्षाधिकपलमात्रं भस्माग्नौ निर्दहेद्विषकुशलः ॥ ६९ ॥
 एवं पुनरपि वारद्वितयं विमर्द्य चातिगाढम् ।
 प्रत्येकं मिलितेष्वपि तथैव वारत्रयं दद्यात् ॥ ७० ॥
 इन्द्रस्वरसभावित गन्धकलिप्तन्तु ताम्रकं कृत्वा ।
 खैर्परसंपुटमध्ये विनिधाय मृदा तमुपलिम्पेत् ॥ ७१ ॥
 हस्तप्रमाणवदने गर्ते चतुर्हस्तपरिमाणे ।
 दत्त्वेन्धनङ्करीषन्तुषमध्ये दहनमादाय ॥ ७२ ॥
 तदुपरि दत्त्वा ताम्रसंपुटं निहितं पुनश्च करीषैः ।
 संकाय तत्र वङ्गं प्रज्वालयेद्विषग्विशङ्कः ॥ ७३ ॥
 तावत् पुटं प्रदेयं यावत्ताम्रञ्च मृत्युमायाति ।
 मृतमधिगम्य च भाण्डे क्वचिदपि तत् स्थापयेत् पुटितम् ॥ ७४ ॥
 तदनु तावत्प्रमाणपारदमादाय खल्लयेन्निपुणः ।
 खल्लशिलायां मध्ये गृह्णधूमनिशेष्टकाचूर्णैः ॥ ७५ ॥

पश्चाद्धारिविधानं पुनश्च त्रिकटुना खल्लयेन्निपुणः ।
 खल्लितसूतस्यैव पातनयन्त्रेण चोद्धारः ॥ ७६ ॥
 समकृतगन्धकसहितं पुनरपि कृत्वा खल्लयेन्निदिनम् ।
 एवं तन्मृतसूतकसृतमात्रकमिश्रितं कुर्यात् ॥ ७७ ॥
 दुग्धपलाष्टकमाज्यं तत्समञ्च नारिकेलजलम् ।
 द्विपलं कलितत्रिफलाक्वाथञ्च चतुर्गुणं दद्यात् ॥ ७८ ॥
 सुदृढके ताम्रकटाहे मार्त्तं वा स्थापयेद्विविधविधिभिः ।
 दर्श्या च ताम्रमय्याऽऽयस्या चाल्पं पुनः पचेद्द्वयः ॥ ७९ ॥
 ज्ञात्वा पाकं भूयो भटिति कटाहमवतारयेन्निपुणः ।
 तदनु च तस्मिन्मृष्टलक्षणांश्च विश्राम्य क्रियतेऽपि ॥ ८० ॥
 त्रिकटुत्रिफलालोहित चित्रकविडङ्गकभद्रमुस्तानाम् ।
 जीरकयोः प्रत्येकं कर्षकलितचूर्णनिक्षेपः ॥ ८१ ॥
 पुनरैलाकङ्गोललवङ्ग जातिफलजातिकोषाणाम् ।
 चूर्णं गुडत्वचोऽपि माषाष्टपरिमितं दद्यात् ॥ ८२ ॥
 ततः सुशीतं ताम्रं माषाष्टकमति विकीर्य घनसारम् ।
 ताम्रमयादिनि भाण्डे स्निग्धे मार्त्तं वा स्थाप्यम् ॥ ८३ ॥
 मनसि च विधाय सूर्यपूजां कृत्वा शुभे दिने चर्त्तं ।
 आदायमाषमेकं दधिमधुना सह भक्षयेत्क्षुचिरम् ॥ ८४ ॥
 तदनु च कण्ठप्रायः क्षीरं कार्यमनुपानमधिकाल्पम् ।
 नक्तमनल्पं पुनरपि ताम्बूलं भक्षयेत्स्वरुजः ॥ ८५ ॥
 रक्तीदयमथ त्रितयं पञ्चकं वृद्धेर्माषकं यावत् ।
 स्थितमतश्चोपरिष्ठात्प्रतिलोमं ज्ञासयेत्तदनु ॥ ८६ ॥
 खादितमेतन्नियतं यस्य न ताम्रं प्रवर्त्तते प्रायः ।
 तत्रापि सयवच्चार स्निग्धफलाक्वाथोऽत्र पानीयः ॥ ८७ ॥
 प्रारब्धेऽस्मिंस्ताम्रे कतिचिद्विषसाश्च भक्षयेन्मत्स्यान् ।
 क्रोधञ्च दिवानिद्रां वेगनिरोधांश्च जेहैरम् ॥ ८८ ॥

शाकं चाम्बं वर्ज्यं दधि वहिरम्बं भक्षयेदेव ।
जघ्नात्तिक्तकषायं जघ्नात्तात्कालिकीं पुष्टिम् ॥ ८८ ॥
वृथं मधुरं शीतलमथ शाल्यम् मधुघृतमग्नौयात् ।
मद्गुरोहितशकुलशशमृगैणादिकं मांसम् ॥ ८९ ॥
खादन्नेतद्भेषजमजीर्णं च न भवति न जानाति ।
जयति च कफमतिगाढं कासं श्वासं च निवारयति ॥ ९० ॥
विरचितमेतत्ताम्रं धर्माध्यक्षेण धर्मपालेन ।
व्यावटीयः पिण्डित इव निबन्धचर्याभिः ॥ ९१ ॥

इति ताम्ररसायनम् ।

जातीफलं जातिपत्रं लवङ्गं केसरं तथा ।
चातुर्जातकशुण्ठी च पिप्पलीवृषणानि च ॥ ९२ ॥
चित्रकं पिप्पलीमूलं वरीमूलन्तु वंशजम् ।
सर्वं पिष्ट्वा सुसूक्ष्मञ्च वाससा परिशोधयेत् ॥ ९३ ॥
लोहचूर्णं तथाभ्रञ्च ताम्रभस्म च वङ्गकम् ।
रसराजञ्च नागञ्च कल्कस्यार्द्धं प्रयोजयेत् ॥ ९४ ॥
नागवल्लीरसेनैव अथवा मार्त्तिकेण च ।
गुटिका तत्र संकार्या माषद्वयप्रमाणिका ॥ ९५ ॥
षड्रसांश्चावभेदांश्च यथोक्तं भक्षयेद्बुधः ।
गोदुग्धस्यानुपानञ्च उष्णं चैव विशेषतः ॥ ९६ ॥
वर्द्धनं सप्तधातूनां वीर्यबुद्धिबलप्रदम् ।
वल्लभा कान्तिरचिरमग्नेः सन्दीप्तिकारकम् ॥ ९७ ॥
कफरोगहरश्चैव बुद्धिज्ञानस्य कारणम् ।
व्याधौ च लभते गर्भं षण्ढोऽपि पुरुषायते ॥ ९८ ॥
नपुंसको याति पुंस्त्वं रामाः कामायते शतम् ।
वज्रकायः शुचिर्धातुर्दिव्यदृष्टिस्तु जायते ॥

जराव्याधिर्विनिर्मक्तो वर्षसैवी यदा भवेत् ॥ १०० ॥

इति पञ्चाशतनामरसः ।

गन्धकस्य पलं प्रीतं रसस्य द्विपलं तथा ।

नैपालस्य विशुद्धस्य ताम्रस्य च पलं भवेत् ॥ १०१ ॥

ततो गन्धार्धचूर्णेन ताम्रं संयुज्य चूर्णयेत् ।

शेषार्धगन्धकं कृत्वा पारदं खलयेद्विषक् ॥ १०२ ॥

रसेन हस्तिशुण्ड्याश्च लोहपात्रे पचेच्छनैः ।

कृत्वा पङ्कसमं पाकं ताम्रेण सह योजयेत् ॥ १०३ ॥

तच्च गन्धकचूर्णेन संवेष्ट्य हविषा सह ।

पाचयेत् भिषक् प्राज्ञः पाकविन्दुवह्निना ॥ १०४ ॥

आलोढ्य मधुसर्पिभ्यां भुक्त्वा तक्रं पिबेदनु ।

अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ॥ १०५ ॥

परिणामरुजं चाशु नाशयेत्तु प्रयोजितम् ॥

इति ताम्रकम्

जीर्णं ताम्ररसं चैव गन्धकञ्च सुचूर्णितम् ।

स्वर्णमाक्षीकमादाय धत्तूरकरसे पचेत् ॥ १०६ ॥

यावत्पाकं तथा कृत्वा शास्त्रविश्वाम्दवह्निना ।

त्रिफलापिण्डकावेष्ट्य विधिवत् सर्पिषा पचेत् ॥ १०७ ॥

ज्ञात्वा पाकं समुत्तार्य शीते निष्कास्य भक्षयेत् ।

विमये मधुसर्पिभ्यां नारिकेलं पिबेदनु ॥ १०८ ॥

पाण्डुरोगञ्च कामञ्च ज्वराञ्च विषमांस्तथा ।

गुच्छं प्लीहामयञ्चैव विनाशयति भक्षणात् ॥ १०९ ॥

इति द्वितीयताम्रकम् ।

गन्धकं जीर्णताम्रञ्च सूतकञ्च समांशकम् ।

तण्डुलीयकमूलस्य रसे हि लवणस्य च ॥ ११० ॥

लोहपात्रे पचेत्तावद्यावत्तद्गुलिकायते ।

तद्वस्त्रे पीटलीं बद्धा वैष्टयेत्तां सुपिष्टया ॥ १११ ॥
 आमलक्या ततः पक्त्वा सर्पिषा मृदुवह्निना ।
 शर्करामधुसर्पिर्भ्यां मालोढ्य विधिवन्निहेत् ॥ ११२ ॥
 नारिकेलपयः पेर्यं तक्रं चानु यथाविधि ।
 आचरेद् ब्रह्मचर्य्यन्तु हितार्थं वैद्यवत्सलः ॥ ११३ ॥
 दुर्नामप्लीहपाण्डुत्व ज्वरकासादिकान् गदान् ।
 अग्निमान्द्यकृतान् सर्वान्निहन्त्यात् क्षिप्रमेव तु ॥ ११४ ॥
 इति ताम्बासृताख्य रसायनम् ।

रसगन्धकताम्राणां चूर्णं कृत्वा समांशकम् ।
 पुटपाकविधौ पक्त्वा मधुनालोढ्य संलिहेत् ॥ ११५ ॥
 सर्वरोगहरश्चैतत्पर्पटाख्यं रसायनम् ।
 इति पर्पटाख्यं रसायनम् ।

गन्धकं त्रिफलाभृङ्गी समभागन्तु कारयेत् ।
 भक्षयेत्कर्षमात्रन्तु वर्षात् सृत्यजरापहः ॥ ११६ ॥
 शङ्खगन्धपलान्यष्टौ सृततीक्ष्णं पलद्वयम् ।
 सूर्यपाके त्रिसप्ताहं दत्त्वा कन्याद्रवं पचेत् ॥ ११७ ॥
 कर्षकं पातयेत् क्षीरे वर्षमेकं निरन्तरम् ।
 दिव्यदृष्टिर्भवेन्नर्त्यो जीवेच्चन्द्रार्कतारकम् ॥ ११८ ॥
 मन्त्रमत्र प्रवक्ष्यामि गन्धराजस्य भक्षणे ॥ ११९ ॥
 ओं हः अमृतीय अमृतशक्तीय अमृतगन्धोपजीवनिष्यद्भ
 चन्द्रासृते आज्ञापनममृतत्वं कुरु स्वाहा ।

इति मन्त्रः ।

कुर्याद्गन्धकयोगानां क्षीरशाख्यन्नभोजनम् ।
 केवलं वा पिबेत् क्षीरमन्यत् सर्वं विवर्जयेत् ॥ १२० ॥
 इति गन्धकरसायनम् ।

अतिक्लृणमतिस्त्रग्धं वक्ष्यमञ्जनसन्निभम् ।

सर्वदोषपरित्यक्तं विशेषोपलवर्जितम् ॥ १२१ ॥
 गिरिदोषोज्झितं शुद्धं प्रयुञ्ज्यात्सर्वकर्मसु ।
 विहितं मस्तके नित्यं रसं रसायनादिषु ॥ १२२ ॥
 एतद्विज्ञातमाख्यातं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 सर्वव्याधिहरं नूनमजरामरकारकम् ॥ १२३ ॥
 तद्वत्तेनैव पञ्चत्वं कृत्वा च सुविचक्षणः ।
 कृत्वाथ मृगमये भाण्डे दृढे संस्थाप्य बुद्धिमान् ॥ १२४ ॥
 यथोक्तं मेघनादस्य निर्य्यासे याति संभृतम् ।
 स्थापयेद्दिवसं पञ्च चतुष्टयमथापि वा ॥ १२५ ॥
 स्थापयेद्रससंकुञ्चं क्वायया दिव्यमौषधम् ।
 सतीक्ष्णममृणायाञ्च शिलायां पेषयेत्ततः ॥ १२६ ॥
 पिष्ट्वा तथैव संस्थाप्य संस्थानोपरिसंवृतः ।
 अतः पुनः पञ्चदिने पुष्टयेत्सुदृढं तदा ॥ १२७ ॥
 बलवांस्तद्रसेनैव पिष्ट्वा संस्थापयेत्ततः ।
 एवमादिक्रमेणैव पेषणं क्रियते सदा ॥ १२८ ॥
 पूर्वोक्तक्रमयोगेन धात्रीव्योषविडङ्गकैः ।
 समिश्रं पेषयेद्दीरो यावन्निश्चन्द्रको भवेत् ॥ १२९ ॥
 निश्चन्द्रकेऽतिसंपीड्य अङ्गुष्ठायप्रमाणतः ।
 गुटिकां कारयेत्सर्वां क्वायायाञ्चैव शोषयेत् ॥ १३० ॥
 एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो वर्षमेकं निरन्तरम् ।
 द्वितीये च पुनर्वर्षे भक्षयेद् गुटिकाद्वयम् ॥ १३१ ॥
 एवं संवत्सरेणैव एकैकां वर्धयेद् गुटीम् ।
 अनेनैव विधानेन व्योम्नः शतपलं नरः ॥ १३२ ॥
 अद्याङ्गवेन्न सन्देहो वज्रकायो महाबलः ।
 मासत्रयेण रक्ताख्यं क्षयं कासं सुदारुणम् ॥ १३३ ॥
 पञ्चकासञ्च हृच्छूलं ग्रहण्यर्शो गदांस्तथा ।

आमवातं तथा शोथं पाण्डुरोगं सुदारुणम् ॥ १३४ ॥

मृत्युकल्पं मज्जाव्याधिं वातपित्तकफोद्भवम् ।

हृन्मृष्टादशकुष्ठानि यथोक्तपथ्यसेवनात् ॥ १३५ ॥

इति अथककल्पः ।

गगनं कज्जलसन्निभं स्निग्धमदोषं वियोजितम् ।

बहुशो दूर्बालम्बुषमूलैर्युक्तं वस्त्रे विवद्वच्च ॥ १३६ ॥

दत्त्वा सलिलं तावत्करेण घर्षन् च पङ्कतां नीतम् ।

निपुणं गृहीतमुदकादञ्जनपुञ्जघनीभूतम् ॥ १३७ ॥

द्विवारपरिपुटितं रवितरुमथिताल्पदुग्धकादिरसे ।

चूर्णितमथितं शिलायां कुडवमेकं तदादाय ॥ १३८ ॥

प्रथमं चतुरष्टगुणे गोमूत्रे वा पचेन्मृदुज्वालम् ।

निपुणमनलं दत्त्वा समुद्रयाभ्रं तथा दुग्धे ॥ १३९ ॥

श्लक्ष्णं विडङ्गचूर्णं गगनाच्च त्रिकटुसम्भवञ्च रजः ।

त्रिकटुसमं त्रिफलोत्थं पृथक् तदर्द्धञ्च बन्ध्यायाः ॥ १४० ॥

नतकरिकर्णीद्विद्वदारुक् रक्तानलनीलकानाञ्च ।

मूलस्य तालमूलोरक्ताश्वमारुहपुषाणाञ्च ॥ १४१ ॥

पक्वक सवाजिगन्धाशतावरीमूलसम्भवञ्चापि ।

अमलिन पुनर्नवार्कं तर्कारी सवाद्यालमूलस्य ॥ १४२ ॥

चूर्णं कण्टकपर्णी भवममृताभृङ्गराजस्य ।

विहृताख्यायास्त्रिभुवनविजयस्य केशराजस्य ॥ १४३ ॥

सुविदितपाकं शीतं गगनचूर्णञ्च भाजने सर्वम् ।

समधुसितैरनुरूपैः सन्निभं मध्वाज्यकर्षेण ॥ १४४ ॥

पिष्टं तदनुशिलायां स्निग्धभाण्डे निधाय सुविधिञ्च ।

सोत्साहः सुविनीतो गृह्णीयाद्वराभ्रकं कल्पम् ॥ १४५ ॥

मृदुक्तं वमनविरेकं वैद्य प्रदृष्टेन सात्मप्रयोगेन ।

याति शरीरविशुद्धिर्दीपितदेहानलो नीरुक् ॥ १४६ ॥

पूजितगुरुदेवानलातिथिसिद्धसाधुमान्यजनः ।

स्निग्धोदनपरिल्लप्तः दीनग्लानिरहितः सत्कृतः ॥ १४७ ।

स्थिरसङ्कल्पो विनीतसर्वेन्द्रियः प्रशान्तसर्वात्मा च ।

परिकृतपरोपकारः वासः समुज्झितो जितक्रोधः ॥ १४८

अज्ञावानश्रीयाङ्गेषजराजस्य भाषकाश्नष्टौ ।

पुण्ये दिवसे कृत्वा गुटिकां तथा भक्षयेत् प्रातः ॥ १४९

अनुपानं शीतजलं सततमन्नातिभोजनं नात्र ।

हिताहिताद्यं सुखदं शाकाम्नादधिपरिहीनञ्च ॥ १५० ।

अतितक्तकटुकषायक्षाराभिष्यन्दि तीक्ष्णरूक्षाणि ।

वातलविदाहिदुर्जरगुरुण्यसेष्यानि वस्तूनि ॥ १५१ ॥

पानं दूराध्ययनं रतिमतिशीतलं दिवास्वप्नञ्च ।

प्रत्युपदेशं द्वेषं वातातपजागरणोक्तान् ॥ १५२ ॥

चिन्ताशोकविषादव्यायाम मदकरोन्मादकरान् ।

पिशितञ्चानूपदेशं शीतपानं वर्जयेदनिशम् ॥ १५३ ॥

लकरमयूरकलावक तित्तिरिशशकाजमेषसारङ्गम् ।

जाङ्गलं पिशितं श्यामं माषं पटोलञ्च वार्त्ताकुम् ॥ १५४ ॥

पथ्याशी पिशितं रसं सैन्धवं सष्टतकं सधन्याकम् ।

स्वस्तिकषष्टिकलोहित शालीनति निस्तुषाम्भुक्तान् ॥ १५५

क्रमुकफलानि द्राक्षापक्वाम्रफलानि चैवं शस्तानि ।

स्वादु च परिणति मधुरं कलिकरञ्चापि वाऽऽसवन्तोयम् ॥

प्रतिमप्ताहकमेतत् क्रमाद्वा प्रवर्जयेद्द्वौमान् ।

युक्तिविचाराभिज्ञो भेषजस्य पर्यन्तं भवति ॥ १५७ ॥

रमायनराजं कुर्वन् मनुजो मनोऽभिलाषं प्राप्नोति

नागार्जुनोपटिष्टं पक्ष्मासोपविहितविधिना च ॥ १५८

अपगतसकलव्याधिः बलिपलितवर्जितोऽति महातेजाः

शूरः प्राञ्चो घाग्मी त्रिवर्गफलभाजनो दक्षः ॥ १५९ ॥

मदमत्तकुञ्जरबलः सौकुमार्योत्साहसम्पन्नश्च ।
 षोडशवर्षकरो बहु प्रसूतः सुचिरजीवनोपेतः ॥ १६० ॥
 जीवेद्वर्षसहस्रं सतताभ्यासाच्च सर्वसम्पन्नः ।
 चन्द्रकमनीयकान्तिः पवनवलो धामसमधामा ॥ १६१ ॥
 शोषकदतिसार ग्रीहापस्मारसिध्यच्छ्रणः ।
 कासश्वासविसर्पग्रहणी गुल्माश्मरीशोथान् ॥ १६२ ॥
 प्रदरजलोदरभस्मकवमिषामाक्षीपदप्रमेहांश्च ।
 विबन्धभगन्दरकुष्ठ विषमज्वरपाण्डुरोगांश्च ॥ १६३ ॥
 श्रुतिवदनोदरलोचन मस्तकरोगान् समूत्रकच्छांश्च ।
 आशु रसायनराजः शमयति युक्त्या प्रयुक्तस्तु ॥ १६४ ॥

सामं समीरमुपहन्ति कफं सपित्तं
 सास्रञ्च पित्तमथ जाठरवह्निमान्यम् ।
 वातप्रकोपजनितान् कफजांश्च सर्वान्
 पित्तोद्भवांश्च निखिलान् च गदांस्तथैव ॥ १६५ ॥
 नागार्जुनोदितरसायनसंहिताया
 मालोच्य चात्मनि समस्तरुजाविधाने ।
 राजानमेनमुपयुज्य रसायनानां
 श्रीविश्वरूपमुपसंस्कृतवान् कृतार्थः ॥ १६६ ॥

इति मृदाबलविधानाभक्तम् ।

गगनमुलूखलक्षुषं काञ्चिकहृद्बीजं जलदनादरसैः ।
 कुलीररसमुनिरसाभ्यां पिष्ट्वा प्रत्येकशः पुटितम् ॥ १६७ ॥
 मौवीरादिरसेन सम्पन्नं प्राप्य रविकरैः शोथम् ।
 मिलितत्रिफला त्रिकटुकविडङ्गचूर्णञ्च पादसमम् ॥ १६८ ॥
 दृढमधुसिताविमिश्रं प्रातः कृत्वाष्टमाषपरिमाणम् ।
 शिशिरसलिलानुपानं भोजनमिष्ट मांसमुन्नादि ॥ १६९ ॥
 साधितं यः सदा भुङ्क्ते पञ्चभूतमिदं नरः ।

अभ्रकमूचिमस्तत्र जायन्ते ये गुणानय ॥ १७० ॥

घननिविडगूढसन्धिः श्वसनबलोष्णतनुश्चरप्राणः ।

सर्वद्वन्द्वसहिष्णुर्द्विरष्टवर्षाकृतिश्चैव ॥ १७१ ॥

इति अथक्तम्

रजनीकराक्षयपक्षे प्रशस्ततिथिनक्षत्रकरणयोगेन ।

सितकुसुमाद्यैस्तु बलिं दद्यात्साधुप्रयत्नेन ॥ १७२ ॥

अङ्गारराशिदहनज्वालातिघातमग्निवर्णं तत् ।

आकारदोषोत्थितैः पयसि सुवाप्य धारयेत्तदनु ॥ १७३ ॥

असक्तत् कृतैकपत्रं मरिचजलेन त्रयहृच्च पर्युषितम् ।

शुक्लामलमृणायां शिलायां वर्त्तयेद्बहुशः ॥ १७४ ॥

शुचिभाजनोदरस्थं सम्यक् सितविपुलवस्त्रसञ्छन्म ।

परिपीतसकलसलिलं दिनकरकिरणैस्तु कुर्वीत ॥ १७५ ॥

घनरजसः पलमेकं तण्डुलमेकञ्च परिगृह्य ।

त्रिंशत्पलानि पयसो व्योषं सदुग्धघृतमन्नभुक् ॥ १७६ ॥

मासेन गुणगणांश्च स प्राप्नोति नरस्तमाख्यातः ।

घनकुञ्चितनीलकचो दुन्दुभि नादविरहितश्चरणः ॥ १७७ ॥

स नरो वाग्मौ श्रुतिवान् शास्त्रविज्जीवेद्ब्रह्मणो दिवसम् ।

इति समाभाषितमथक्तम् ।

अभ्रं चतुष्पलं ग्राह्य ममलं धीतशोषितम् ।

पत्रितं लोहपात्रस्थं तण्डुलीयरसाम्लुतम् ॥ १७८ ॥

गोजीरसेन सम्यग्य मृदुपङ्कसमं कृतम् ।

वचाविडङ्गसूर्णेन तुल्यभागेन योजितम् ॥ १७९ ॥

क्रिण्टीप्रवर्त्तकाकास भृङ्गराजतिलद्रवैः ।

प्रत्येकं क्रमशो दत्त्वा प्रस्थाह्वं घट्टयेत्ततः ॥ १८० ॥

पिष्टाष्टमासकं दत्त्वा वटिकान् वर्त्तयेद्भिषक् ।

कवर्णाद्यञ्च द्रव्यादि सप्ताहत्रितयं त्यजेत् ॥ १८१ ॥

ततो यथेष्टं कुर्वीत व्यवायाश्रमभोजनम् ।

हन्येतदस्त्रपित्तञ्च शूलामवातपाण्डुताः ॥

प्लीहाग्निसादशोथार्शो विष्टभग्रहणीगदान् ॥ १८२ ॥

इति तृतीयमभक्तम् ।

कृष्णाभ्रकपलमेकं संकुट्योलूखले तु मुसलेन ।

अस्त्ररसायनमेतत् क्षेप्या टङ्कोन्मिता पथ्या ॥ १८३ ॥

आर्द्रकरसेन भाव्यं शुष्कं कृत्वैतत् क्षिपेच्चूर्णञ्च ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्तकचित्रकपयसाञ्च पिचुमानम् ॥ १८४ ॥

कमिरिपु चाक्षद्वितयं प्रक्षेप्यं चात्र गगनमानमयः ।

कृत्वा तोयेन वटीं घण्माषोन्मितां भुक्त्वा च ॥ १८५ ॥

अस्त्रं वार्यनुपेयं दधिशुक्तं धार्यमनुदिवसम् ।

शूलं कफास्त्रपित्तं विनिहन्ति वातरुजां सद्यः ॥ १८६ ॥

इति पानीयभक्तवटी ।

त्रिफलात्रिकटुकमुस्तविडङ्गभस्मातककेसराणाम् ।

करिवर्त्तकददन्ती तण्डुलिकापुनर्नवात्रिवृता ॥ १८७ ॥

चित्रहिजोरकचूर्णान्येकत्र कर्षमितानि कार्याणि ।

गन्धतिलाः कर्षाद्विं गगनपलशोधितं विधिवत् ॥ १८८ ॥

अस्त्रशुक्तं भक्तपयसी दत्त्वा कुर्यादर्द्धमाषिकां वटिकाम् ।

अस्त्रं वार्यनु पेयं कार्यं तदधिविहितपथ्यम् ॥ १८९ ॥

कफातिदुष्टवज्जेर्नातः परमत्र भेषजं दृष्टम् ।

हन्यात्तदामवातं ग्रहणीगदगुल्मशूलरुजः ॥ १९० ॥

इति द्वितीयपानीयभक्तवटी ।

ग्रथिकं त्रिफलाचित्रं त्रिवृल्लोहितकुम्भकी ।

एषां कर्षाद्विकं चूर्णं प्रत्येकं तावदुन्मितम् ॥ १९१ ॥

वृषणं लवणं पाक्यं विडङ्गं कार्ष्णिकं पृथक् ।

पलं कृष्णाभ्रकञ्चैव मन्तर्दग्ध्वा विनिक्षिपेत् ॥ १९२ ॥

तेनैव पेषणं कृत्वा सर्वमेकत्र योजयेत् ।

शिखर्यार्द्रकनिर्गुण्डी नागवल्ग्वस्थिसंज्ञता ॥ १८३ ॥

रसैर्द्विपलिकैरेषां वटी भाव्याक्षसम्निता ॥

इति तृतीयपानीयभक्तवटी

विडङ्गं पिप्पलीमूलं त्रिफला मुनिजं फलम् ।

लोहकं गन्धकं चित्रं पलाङ्गं चूर्णितं पृथक् ॥ १८४ ॥

तूपपणं चूर्णितं ग्राह्यं सार्धं द्विपलिकं पृथक् ।

अस्त्रशुद्धाभ्रकपलं कर्षाङ्गं पारदस्य च ॥ १८५ ॥

अस्थिसंहारनिर्गुण्डी नागवल्ग्वार्द्रकैः शुभैः ।

रसैश्चतुष्पलेरेवं भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥ १८६ ॥

यथाग्निं भक्षयेदेतां वटीमनुपिवेज्जलम् ।

वारिभक्तञ्च भुञ्जीत कुर्यात् पूर्वोक्तकान् विधीन् ॥ १८७ ॥

इति चतुर्थपानीयभक्तवटी

गन्धार्द्रकरसस्तुल्यो विडङ्गमरिचार्द्रकैः ।

त्रिफलात्रिवृतावङ्गिः कणादन्तीपुनर्नवा ॥ १८८ ॥

त्वक्चौरं माणिकुलिशं यवागूरागखण्डिकाः ।

प्रत्येकैकं पलं चूर्णं मुष्णपानीयकं हविः ॥ १८९ ॥

अभ्राञ्चतुष्पलं चूर्णमेकीकृत्वाद्रकाब्जना ।

त्रिफलापयसा भाव्या कोलाङ्गमानकी वटी ॥ २०० ॥

भक्तोदकानुपानेन सेव्या वङ्गिप्रदीपनी ।

अस्त्रपित्तामवातादीन् हन्ति पयसान्नभोजनम् ॥ २०१ ॥

इति पञ्चमपानीयभक्तवटी

भेकदलावरुणाद्रैर्दण्डोत्पलखण्डवरुणशिखरिभिः ।

वचाभृङ्गराजमानैस्तण्डुलीयकामरावतीभिः ॥ २०२ ॥

सूरणपुनर्नवाभिः गगनं पृथगेव भावितं नूनम् ।

खरतरणिकार्षणं शोषणशुद्धिर्विधातव्या ॥ २०३ ॥

पलमेकं छिन्नरुहा कृष्णागुडूचीसत्वपलमेकम् ।
 अभ्रकमानं त्रिफलात्रिकटुरजः पारदानाञ्च ॥ २०४ ॥
 प्रथमञ्च मधुसर्पिर्भ्यां मूर्च्छितेन रसेन मर्दयेद्भवाम् ।
 तदनु त्रिफलारजसा तदनु गुडूच्याः सत्वेन ॥ २०५ ॥
 तदनु त्रिकटुरजोभूयिष्ठमवनितलमृदितमादाय ।
 स्निग्धे निधाय भाण्डे रक्षन् सुवस्त्रपिहितमुखे ॥ २०६ ॥
 खादेद्भोजनादौ मध्ये चान्ते च वारमेकैकम् ।
 जलमपि पिवेद्रसाम्भ्रं रक्तीवृद्ध्या द्विगुणमेव ॥ २०७ ॥
 जीरं दधि चात्र घृतं सपूतमस्थि मांसानि ।
 नाद्यादशेषशकं मद्यं जीर्णमन्नञ्च ॥ २०८ ॥
 हरति चाम्बपित्तं ग्रहणीदुर्नामकामलादिरुजः ।
 जनयत्यचिराद्बुधिरं जठरानलपुष्टिदं परम् ॥ २०९ ॥

इति अभ्रकमन्थनम् ।

मानकन्दोऽश्वकर्णञ्च त्रिवृता मुस्तकं समम् ।
 त्रिकटुत्रिफलाभृङ्गमपामार्गञ्च दाडिमम् ॥ २१० ॥
 लावीवृहतिकाजाती द्वयञ्च शतपुष्पिका ।
 सूर्यावर्तस्तालमूली चूर्णमेषाञ्च कार्ष्णिकम् ॥ २११ ॥
 विडङ्गचूर्णं द्विगुणं पादहीनञ्च गन्धकम् ।
 चतुर्गुणाभ्रकं कार्य्यं गुडूचीमपि तद्गुणाम् ॥ २१२ ॥
 सुचूर्णमभ्रकं वस्त्रगालितं कार्ष्णिके क्षिपेत् ।
 अन्ते पयसि वा पञ्चादुद्धरेत्पञ्चमेऽहनि ॥ २१३ ॥
 मण्डूरपेषितं पिष्ट्वा वंशपत्ररसेन च ।
 ततः पुटानि देयानि वक्ष्यमाणैर्महीषधैः ॥ २१४ ॥
 वंशपत्ररसैः पूर्वं पुटयेदातपे भिषक् ।
 मण्डूरपर्णीक्षितञ्च दन्तीरसं पुनर्नवा ॥ २१५ ॥
 त्रिवृता तालपटोलं चास्थिसंहार एव च ।

आर्द्रकं तालमूली च सूर्यावर्तश्च शिम्बिका ॥ २१६ ॥
 केशराजो मृङ्गराजः शतमूली च मुस्तकम् ।
 ततः प्रक्षिप्य चूर्णानि हिङ्गनाथ चतुष्टयम् ॥ २१७ ॥
 मसधा पेषयेद्भाटं त्रिफलाक्वाथवारिणा ।
 तेनैव गुटिका कुर्यान्माषैकैकप्रमाणिका ॥ २१८ ॥
 वटिकाद्वितयं भक्ष्यमस्त्रवार्थ्यनुपानतः ।
 वयोऽवस्थामग्निबलं व्याधिं प्रकृतिमेव च ॥ २१९ ॥
 दृष्ट्वा मात्रां प्रयुञ्जीत यथा क्षेपः प्रदीयते ।
 ग्रहणीमस्रपित्तञ्च पित्तश्लेष्माणमेव च ॥ २२० ॥
 अशींसि वज्रिमादञ्च प्लीहानमरुचिन्तथा ।
 वटिकेयं निहन्त्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥ २२१ ॥
 निर्वापयेच्च मण्डूरं त्रिफलाया रसे शुभे ।
 सूर्यावर्तरसे वाथ उभयत्र च वा भिषक् ॥ २२२ ॥
 तत्तु सुचूर्णितं वस्त्रगालितं स्थापयेद्विषक् ।
 ततः काञ्चिकनिक्षेपं समुद्धारादिसंस्कृतम् ॥ २२३ ॥

इति षष्ठौ पानीयभक्तवटिका ।

अथ लोह्रमायनमाह ।

सर्वेषां लोह्रजातीनां कान्तं भवति कान्तिदम् ।
 तथा कान्तं विशेषेण भवेत्तद्गुणदं स्मृतम् ॥ २२४ ॥
 एकान्ते च पचेल्लोह्रमादौ शस्ते टिने ततः ।
 धात्रीपिण्डारकोद्धृतस्वरसेनार्करश्मिभिः ॥ २२५ ॥
 स्थापयेद्यद्भवेच्चृणं ग्राहयेत्तु पृथक् पृथक् ।
 उच्चटास्वरसेनैव पूर्वोक्तेनैव भावयेत् ॥ २२६ ॥
 धात्राश्वगन्धयोः पिण्डारकस्यापि रसेन च ।
 मिलित्वैवं पुनर्भाव्यं प्रचण्डरविरश्मिभिः ॥ २२७ ॥
 काकमाचीरसेनैव स्थापनीयं पुनः पुनः ।

भावनास्ते च सर्वत्र खलितव्यं प्रयत्नतः ॥ २२८ ॥

पञ्चाङ्गूणं विधातव्यमप्रमत्तेन धीमता ।

इदं सूर्यमयूखेन मारणं परिकीर्तितम् ॥ २२९ ॥

धात्रीपिण्डारकरजः स्वरसेन प्रकल्पयेत् ।

नारिकेलस्य पात्रे तु भावना विधिरिष्यते ॥ २३० ॥

इति सूर्यमयूखेन लोहमारणम् ।

एकपत्रीकृतं कृष्णमभ्रकं वज्रसंज्ञिकम् ।

भावयेद्विद्विदिवसं जम्बीररसकाञ्चिकैः ॥ २३१ ॥

त्रिफलाया रसे भाव्यं ततः शिग्रुरसे पुनः ।

प्रत्येकशः शोधितव्यं सूक्ष्मं खल्लेन बुद्धिमान् ॥ २३२ ॥

ततो लज्जालुकरसे वाजिगन्धारसे तथा ।

भावनं खल्लके कार्यमिति चाभ्रकमारणम् ॥ २३३ ॥

भावना नारिकेलस्य पात्रे नान्यत्र शस्यते ।

इति सूर्यमयूखेनाभ्रकमारणम् ।

त्रिवृता चित्रकं मुस्तं त्रिफला तृषणं तथा ।

एकैकशो मतो भागस्तदङ्गं रसगन्धयोः ॥ २३४ ॥

लोहाभ्रकविडङ्गानां भागश्च द्विगुणो भवेत् ।

एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ २३५ ॥

त्रिफलायाः कषायेण गुटिकां कारयेद्विषक् ।

तत्रैकां भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारि पिबेदनु ॥ २३६ ॥

पक्लिशूलं त्रिदोषोत्थमम्लपित्तं वमिं तथा ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुक्षिगुदारुजम् ॥ २३७ ॥

कासं श्वासं तथा कुष्ठं ग्रहणौदोषमामजम् ।

यक्तप्लीहोदरं गुल्मं यक्ष्माणं ग्रहमेव च ॥ २३८ ॥

विष्टम्भमामदौर्वल्यमग्निसादं नियच्छति ।

सर्वानेतान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २३९ ॥

इति सप्तमी पानीयभक्तवटिका ।

गव्येन नवनीतेन स्वर्णमाश्लिष्यकृच्छिकौ ।
 निष्पिथ्य लेपयेज्जोहं कान्तपाण्ड्यादिभ्रसवम् ॥ २४० ॥
 धापयेत्कर्मकाराग्नौ सिक्त्वा सिक्त्वा पुनः पुनः ।
 त्रिफलाक्वाथतोयेन ततो निर्वापयेत्सुधीः ॥ २४१ ॥
 पश्चात् संपिथ्य तत् लोहं दाहयेत् पुटवज्जिना ।
 अग्नेराकृत्य विधिना जलधीतं च कारयेत् ॥ २४२ ॥
 श्लक्ष्णचूर्णं ततः कृत्वा बहुवृष्टन्तु कारयेत् ।
 पलं चतुष्टयं तस्य मधूकस्यापि तत्समम् ॥ २४३ ॥
 पथ्याधात्रीविभीतक्या रसश्च त्रिकटोस्तथा ।
 वचावज्जिविडङ्गानि कृष्णजीरकजीरके ॥ २४४ ॥
 दन्तीपुनर्नवामूली प्रत्येकं पलसंख्यया ।
 एलायाः कर्षकं दद्यात् कार्षिकं कटुरोहिणी ॥ २४५ ॥
 एलाङ्गं गन्धकं देयं पलाङ्गं गुग्गुलुत्वचम् ।
 चूर्णयित्वा विधानेन सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥
 घृतमष्टपलं दत्त्वा क्षीरं चतुःशरावकम् ।
 चतुर्विंशपलक्वाथ त्रिपलशेषवारिणा ॥ २४७ ॥
 वस्त्रपूतेन विधिवत् पाचयेत्ताम्रभाजने ।
 दार्वीं लोहमयीं गृह्य पाकं कुर्याद्विपाकवित् ॥ २४८ ॥
 शीतलश्च ततः कुर्यात् स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 रक्तिकादिक्रमेणैव घृतेन मधुना नह ॥ २४९ ॥
 संमर्य लोहदण्डेन लोहपात्रे च भक्षयेत् ।
 क्षीरानुपानं दातव्यं पित्तदुष्टाय रोगिणे ॥ २५० ॥
 तथा मकोष्टिने दद्याद्यवचारस्य वारिणा ।
 मूर्च्छाकुटिं वृषा रक्तपित्तशूलादिसम्भवे ।
 क्षीरं शर्करया मिश्रं क्षानुपानं प्रयोजयेत् ॥ २५१ ॥
 चतुर्धा ग्रहणी ज्ञेया वातपित्तकफोद्भवा ।

ज्ञात्वा कुक्षौ मनाक् शूलं मामगन्धं सलोहितम् ॥ २५२ ॥
 कुक्षौ दक्षिणतः शूलं नाभिमण्डलकोपरि ।
 वातपित्तनिदानं हि लक्षयित्वा प्रदीयते ॥ २५३ ॥
 नारिकेलञ्च समधु पानञ्च हितमिच्छता ।
 रक्तकृद्यां विगन्धत्वं मीषत्पानन्तु पैत्तिके ॥
 क्षीरं शर्करया युक्तं मनुपानन्तु दापयेत् ॥ २५४ ॥
 कटिशूले त्रिकशूले कुक्षिशूले अरोचके ।
 आमवातनिदाने च मुखस्रावे प्रकीर्तितम् ॥ २५५ ॥
 त्रिकशूले पार्श्वशूले नाभिमण्डलकोपरि ।
 ज्वरे सशूले सामे च वायुमामं निवर्त्तयेत् ॥ २५६ ॥
 क्वचिन्नाभेरधः शूले वामपार्श्वे क्वचिद्भवेत् ।
 शूले वा परिणामे च भ्रमे पृष्ठे क्वचित् क्वचित् ॥ २५७ ॥
 शीतलेन यवक्षारमनुपानञ्च वारिणा ।
 प्रकम्पञ्चोर्द्ध्वायुञ्च हस्तकम्पं मुहुर्मुहुः ॥
 कुक्षिशूलं मूर्ध्नि शूलं मूर्ध्नि धूमञ्च नश्यति ॥ २५८ ॥
 हरीतकीयवक्षारं सैन्धवं सितशर्करा ।
 हिङ्गुप्लुतं नारिकेलजलेन त्वनुपानकम् ॥ २५९ ॥
 शक्राश्मरीशुक्रस्रावे मूर्ध्नि शूलञ्च पंक्तिकम् ।
 कुक्षौ नाभौ भवेच्छूलं मेहत्वं परिणामकम् ॥ २६० ॥
 रसं कूष्माण्डमज्जाया यवक्षारं सशर्करम् ।
 एकीकृत्यानुपानन्तु दद्यादश्मरिरोगिणे ॥ २६१ ॥
 शर्कराक्षागलं क्षीरं शृङ्गाटककरीरकौ ।
 त्रिफलाया रसं ग्राह्यं मूलमाम्नातकस्य च ॥
 एकीकृत्यानुपानेन शाम्येच्छुक्रप्रमेहकम् ॥ २६२ ॥

इति सर्वतो भद्रखीडः ।

त्रिगुणं चायसञ्चूर्णं त्रिपलं चाभ्रकाद्रसात् ।

द्विरष्टभागिनि वारिण्यष्टशिष्टन्तु कारयेत् ॥ २६३ ॥
 तेन पादावशेषेण समेनाज्येन यत्नतः ।
 रसेन बहुपुत्रायाः द्विगुणक्षीरसम्मितम् ॥ २६४ ॥
 लोहमय्या कृतं भव्ये पात्रे चायसि मृगमये ।
 दिव्यौषधहतं लोहं प्रहर्तुं सम्पुटादिभिः ॥ २६५ ॥
 पचेत्पाकविधिज्ञस्तु वङ्गिना मृदुना शनैः ।
 अभ्रकं निहतं कृष्णं सूतकञ्च विमूर्च्छितम् ॥ २६६ ॥
 अयसस्वार्द्धभागञ्च त्वादौ पाके प्रयोजयेत् ।
 रसेन त्रिफलादन्ती विडङ्गं जीरकद्वयम् ॥ २६७ ॥
 पलाशबीजं हपुषा चित्रकं वृद्धदारुकम् ।
 लतापलाशमूलञ्च वृहत्पत्रं गुडत्वचम् ॥ २६८ ॥
 व्योषं समं ग्रन्थिकञ्च गुडूचीतालमूलकम् ।
 शिग्रुमन्थौ तथा यास स्तथा च क्षीरकञ्चुकी ॥ २६९ ॥
 कापालिकाकलिङ्गाख्यं गन्धनिम्बयवानिकम् ।
 चूर्णीकृत्य क्षिपेद्यन्नालोहाभ्रकसमं भिषक् ॥ २७० ॥
 वातश्लेष्मप्रधानस्य संस्कृतं नागरेण च ।
 निहन्ति वातसन्दिग्धं कफजुष्टं तथैव च ॥ २७१ ॥
 सद्यो वङ्गिकरं ह्येतद्वलपुष्टिकरं तथा ।
 रसायनमिदं दिव्यं ममृताख्यं परं शुभम् ॥ २७२ ॥

इति वातश्लेष्मप्रकृतौ रसायनम्

कफपित्तविनाशाय लिख्यते चाधुना पुनः ।
 अरुचिं सकलां पुंसां व्यपोहति वरः सदा ॥ २७३ ॥
 मधुकं पिण्डखर्जूरं धान्यकं जीरकद्वयम् ।
 व्योषं हविष्यमाजियं शर्करा च पलद्वयम् ॥ २७४ ॥
 तित्तिं वकञ्च तालीशं सविडङ्गं गुडत्वचम् ।
 मेघाक्षच्छदबीजञ्च चविकञ्चैलकं तथा ॥ २७५ ॥

गुडूची त्रिवृता दन्ती वचा च चविकास्तथा ।
 बलापलाशशिशुञ्च कुङ्कुमं वृद्धदारुकम् ॥ २७६ ॥
 ग्रन्थिकं चित्रकं वापि कलिङ्गं भद्रमुस्तकम् ।
 वृहत्पत्रं पृथुलिकां काकजङ्घां पुनर्नवाम् ॥ २७७ ॥
 संचूर्ण्य चूर्णमादाय गगनं दिगुणं मतम् ।
 रसायनविधियुक्तं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ २७८ ॥
 मन्दाग्निग्रहणीदोषाः कफपित्तभवाश्च ये ।
 भस्मत्वं यान्ति वै क्षिप्रं काष्ठराशिर्यथाग्निना ॥ २७९ ॥
 इति कफपित्तप्रकृतौ रसायनम् ।

तत्सिद्धं सिद्धनाथेन निर्मितं सत्वहेतुना ।
 आमवातादिनाशाय लिख्यते चाधुना रसः ॥ २८० ॥
 धान्यनागरविडङ्गं गुडूची जौरकद्वयम् ।
 पलाशबीजं कोलञ्च पिप्पली मुस्तकस्तथा ॥ २८१ ॥
 त्रिवृच्च त्रिफला दन्ती एलका वृहतीद्वयम् ।
 चविका ग्रन्थिका चित्रं सवचं वृद्धदारुकम् ॥ २८२ ॥
 पञ्चायसः पलानाञ्च प्रत्येकं तद्विकार्षिकम् ।
 आमवातघ्नचूर्णञ्च यथाविधि निषेवितम् ॥ २८३ ॥
 इत्यमवातादिव्याधौ रसायनम् ।

शिरः शूलमुखश्वास कफपित्तापनुत्तये ।
 लिख्यते चाधुना दिव्यं रसायनमनुत्तमम् ॥ २८४ ॥
 शर्करामधुकं द्राक्षा मूसली त्रायमाणकम् ।
 वासा गुडूची कालिङ्गः व्योषञ्च त्रिफला त्रिवृत् ॥ २८५ ॥
 दन्तकमिहरं चूर्णं वृद्धदारं पलोम्भितम् ।
 मृदुपाके विनिक्षिप्तं क्षिप्रपाकमनाकृति ॥ २८६ ॥
 सेवितं हरते नित्यं रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥
 इति श्वासादिव्याधौ रसायनम् ।

वातरक्ते महाकुष्ठे जङ्घोर्वोः स्तब्धतां गते ।
 सर्वाङ्गके तथा वाते क्रियमाणं रसायनम् ॥ २८७ ॥
 अभ्रकेण समं गन्धं नवनीतामलच्छवि ।^०
 मूर्च्छितञ्च तथा सूतं त्रिकटु त्रिफला वचा ॥ २८८ ॥
 विडङ्गं जीरके द्वे च पलाशबीजमैलकम् ।
 वृद्धदारत्वचं कन्दं सविडङ्गं सचित्रकम् ॥ २८९ ॥
 श्यामाकं शिग्रु दन्ती च त्रिवृता वर्गदूषिका ॥ २९० ॥
 प्रत्येकं कार्ष्णिकं मानं पाके खरतरं क्षिपेत् ।

इति वातरक्तादिव्याधौ रसायन

प्लीहोदरं यक्ष्मगुल्मं शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
 विनाशाय प्रयोज्यानि चूर्णीनीमानि देहिनाम् ॥ २९१ ॥
 कन्दं कापालिका चथ्यं विडङ्गं सवृद्धहृलम् ।
 शरपुङ्खा च पाठा च चित्रकं समहृषधम् ॥ २९२ ॥
 एषान्तु पलिकां मात्रां क्षिपेत्प्लोहरसायने ।
 लवणानि च सर्वाणि सक्षारं वृद्धदारकम् ॥ २९३ ॥
 दीप्यकञ्च प्रयुञ्जीत पाकार्थमभयासुरी ।
 प्लीहोदरविनाशाय द्वे पले च पृथक् पृथक् ॥ २९४ ॥
 मानेन दण्डकर्णेन सूरणेनाधिकं पुनः ।

इति प्लीहोदरव्याधौ रसायनम्

राजयक्ष्मणि श्वासे च कासे रक्तोत्पणे हितम् ।
 महृषधं सतालीशं काकणं नागकेशरम् ॥ २९५ ॥
 जीवन्तिमभयां नृद्दीं सर्वाभ्यो द्विगुणान्तथा ।
 शर्कराञ्च क्षिपेत्तत्र गुडूचीसत्वमेव च ॥ २९६ ॥

इति राजयक्ष्मादिव्याधौ रसायनम्

त्रिफलायाः प्रकुर्वीत प्रत्येकं पलसप्तकम् ।
 वारिण्यष्टगुणे पक्ता पञ्चभागेन शेषयेत् ॥ २९७ ॥

षट्शरावास्तु दुग्धस्य हविषः पलपञ्चकम् ।
 पुटितादायसः पञ्च शुद्धाभ्रस्य पलद्वयम् ॥ २८८ ॥
 विडङ्गं त्रिफला जीरद्वयं त्रिकटु चूर्णितम् ।
 लोहचूर्णं समं ग्राह्यं गुणहृत् ततः पचेत् ॥ २८९ ॥
 ग्रहणीगदमत्युग्रं हन्येतद्वारिसम्भवम् ॥

इति वातग्रहण्यां रसायनम् ।

बिभीतक्यभया धात्री प्रत्येकं तु पलाष्टकम् ।
 वारिण्यष्टगुणे साध्यं षडङ्गेनावतारिते ॥ ३०० ॥
 अतः पलानि पञ्चैव पयसोऽष्टौ शरावकान् ।
 सर्पिषो दशपलान्यत्र दत्त्वा लोहं विपाचयेत् ॥ ३०१ ॥
 त्रिकटु त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं तु द्विकार्षिकम् ।
 विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च जीरकं द्वयमेव च ॥ ३०२ ॥
 पृथग्द्वैपलं ग्राह्यं कुर्यात्पाकान्तु मध्यमम् ।
 पैत्तिके ग्रहणीरोगे योजयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ३०३ ॥

इति पित्तग्रहण्यां रसायनम् ।

प्रत्येकं षट्पलं धात्री शिवा वैभीतकत्वचम् ।
 उदकानां शरावैस्तु षड्विंशत्या विपाचयेत् ॥ ३०४ ॥
 पञ्चभागावशिष्टेन लोहं पञ्चपलानि च ।
 तावद्दत्त्वा दधि तस्मिन् खरपाकं विपाचयेत् ॥ ३०५ ॥
 त्रिकटु त्रिफलाबद्धि विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।
 चूर्णं लोहसमं चात्र प्रक्षिपेदवतारिते ॥
 शैषिकं ग्रहणीदोषं हन्यादेतद्रसायनम् ॥ ३०६ ॥

इति श्लेष्मग्रहण्यां रसायनम् ।

लोहं पूर्वं पुटेच्छुद्धं गृहीत्वा पलपञ्चकम् ।
 पुनर्नवावरीमूलं त्रिफलापुटितं पुनः ॥ ३०७ ॥
 वराचतुर्गुणं लोहं पचेदष्टगुणे जले ।

सप्तभागावशेषेण द्विशरावं पयः क्षिपेत् ॥ ३०८ ॥

शतावरीरसञ्चापि लोहतुल्यं प्रदापयेत् ।

पलानि दश चाज्यस्य मृदुपाकेऽवतारिते ॥ ३०९ ॥

द्विजौरकं विडङ्गञ्च पलाशबीजमेव च ।

त्रूषणं त्रिफला चयं चूर्णमेषां पयः समम् ॥ ३१० ॥

इति वातपित्तशूलघ्ण्यां रसायनम्

अष्टादश पलान्यत्र त्रिफलाया विपाचयेत् ।

सलिले द्वाद्दके चास्मिन्नवभागावशेषितम् ॥ ३११ ॥

विपचेत् पूर्ववज्जोहं पुटितं वक्ष्यमाणकैः ।

वरायाः केशराजस्य चार्द्रकस्य रसेन च ॥ ३१२ ॥

एतत्पञ्चपलं ग्राह्यं सर्पिर्दशपलानि च ।

शतावरीरसस्याष्टौ नारिकेलोदकस्य च ॥ ३१३ ॥

पलाहं मरिचं कृष्णा नागरं पलसम्मितम् ।

षड्विंशमाषकं चूर्णं त्रिफलायाः प्रकल्पयेत् ॥ ३१४ ॥

त्रिचत्वारिंशता माषैरधिकं चूर्णितं पलम् ।

चित्रकस्य विडङ्गस्य पचेत्पाकखरं ततः ।

वातश्लेष्मोत्तरे चैव कुचिरोगे तथा घृतम् ॥ ३१५ ॥

इति वातघ्नं शूलघ्ण्यं रसायनम्

मूर्च्छितं पुटितं शुद्धमायसः पलपञ्चकम् ।

शतावरीरसे सम्यक् पुटितं पञ्चधा पुनः ॥ ३१६ ॥

अष्टौ पलानि गृह्णीयात्त्रिफलायाः पृथक् पृथक् ।

सलिलस्थार्मणे पक्त्वा पादशिष्टेऽवतारिते ॥ ३१७ ॥

द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र सर्पिरष्टादशैव तु ।

मध्यपाकं ततः पक्त्वा चैषां कर्षद्वयं पृथक् ॥ ३१८ ॥

त्रिकटुं त्रिफलां वक्त्रिं विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

पलाशस्य च बीजानि क्षिप्वा कुर्याद्रसायनम् ॥

पित्तश्लेष्माधिकश्चैव निहन्त्याद् ग्रहणीगदम् ॥ ३१८ ॥

इति पित्तश्लेष्मग्रहण्याम् ।

आज्यं चतुष्पलं शुद्धं घनं तान्तवविस्तृतम् ।

क्षुद्रार्द्रारिष्टवृक्षीव मधूकपर्णिकादिभिः ॥ ३२० ॥

तिग्मांशुकरसं पक्वं पुटिताम्नचतुष्पलम् ।

प्रस्थाद्धं पयसो दद्यान्नारिकेलोदकस्य च ॥ ३२१ ॥

पचेत्याकविधानञ्चो वज्जिना मृदुना शनैः ।

त्रिफलां त्रिकटु वज्जिं विडङ्गं जीरकद्वयम् ॥ ३२२ ॥

जातीफलं जातीकोषं लवङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

कङ्कोलकञ्च सञ्चूर्ण्य शाणमात्रं क्षिपेत् पृथक् ॥ ३२३ ॥

पाकं ज्ञात्वा समुद्धृत्य भ्रामराष्टपलान्वितम् ।

रसकादिविधानेन खादेन्माषाष्टकं पुनः ॥ ३२४ ॥

सर्वव्याधिनिविनिर्मुक्तो जीवेद्दर्पशतं सुखी ।

नागार्जुनेन रचितं रसाख्यमिदमुत्तमम् ॥ ३२५ ॥

विनापि परिहारार्थैर्लोहितफलप्रदम् ॥

इति खीहाभकम् ।

शङ्खस्य नाभिचूर्णञ्च सुराक्षारञ्च सैन्धवम् ।

टङ्कणञ्च खटीशुभ्रा वराटोभयमाक्षिकम् ॥ ३२६ ॥

शणं गुडञ्च यशदं पूर्वोक्तं शुभताम्रकम् ।

तुरटौधूमसारञ्च नवसारं निशा सिता ॥ ३२७ ॥

सर्वं समं गृहीत्वा तु ह्येकविंशतिभिर्दिनैः ।

जलोपितञ्च तत्सर्वं स्थापयेद्द्विधिविद्विषक् ॥ ३२८ ॥

तत उद्धृत्य सङ्कुट्य शिलायां पेषयेन्नरः ।

पिष्टा पिष्टा पुनः पिष्टा स्निधां पिष्टिं प्रकारयेत् ॥ ३२९ ॥

शरेषु ताञ्च संलेप्य कोष्ठिकायन्त्रगे पचेत् ।

तौत्राग्निना दिनैकेन पक्वं पक्वं समाहरेत् ॥ ३३० ॥

एतद्रसायनं दिव्यं खर्पराख्यं महोत्तमम् ।

सर्वनेत्रामयान् हन्ति विषमज्वरनाशनम् ॥ ३३१ ॥

इति खर्पराख्यं रसायनं

हनुमन्यास्तुभार्दितशिरः-कम्पभ्रमशङ्कतोदश्रवण-दश
लावभेदशयननयनेन्द्रलुप्तप्राणादत्वेढवाधिर्यपौनस-पूयरक्त
नाह प्राणाक्षिग्रौवातिमिराभिथन्दमूर्ध्वहतानाम् ।
वस्तिः प्रधानः अनाश्रये पौठे स्थापयित्वा पादाभ्यङ्गः
पुरा भुक्तवतां वस्तिचर्म गव्यं माहिषं वा कषायमष्टाङ्ग
च्छितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमादाय तं निर्वलीकं कृत्वा ल
सूत्रेण बद्धा सुखोष्णाम्बुपरिक्षिन्नमाषपिष्टानुलिप्तम
स्त्रावीकृत्य ततोऽस्य यथाव्याधिदोषहृदितभेषजमिह
तरं स्नेहमासिञ्चेत् । केशभूमेरुपरि अष्टाङ्गुलं तावच्च ४
यावत्कर्णमुगुनामाभ्यः स्नेहस्त्रावो वेदनोपशमो वा न ।
विशेषतस्तु वातविकारिषु अष्टादशमात्रा सहस्राणि पित्त
जेषु अष्टौ षट्कफजेषु सहस्रमारोग्यं प्रति सर्वकालप्रतिदि
प्रयोज्यस्तु शिरोवस्ति चण्डाणि पञ्चाहानि समदिनानि
ततः पानीयन्तु स्नेहं विमोच्य वस्तिं शिरः स्कन्धग्रीवा
ललाटादीननुमुखं पाणिभ्यां मृद्वीयात् । ततः सुखोष्ण
परिषिक्तगात्रं शालिपिष्टकादीनां जाङ्गलानूपरसेन द
मास्त्रैर्मात्रां भोजयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणां हि बलं केशानां दृढमूलताम् ।

करोति वाग्विशुद्धिञ्च मूर्ध्नि तैलाम्बुसेचनात् ॥ ३३२

इति शिरोवस्ति प्रकरणं

सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मका
तद्यथा मांसमर्माणि, शिरामर्माणि, स्नायुमर्माणि, अ

मर्माणि, सन्धिमर्माणि चेति । तत्रैकादश मांसमर्माणि,
 कचत्वारिंशत् सिरामर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि,
 ष्ठी अस्थिमर्माणि । विंशतिःसन्धिमर्माणि, तदेतत् सप्तोत्तरं
 मर्माणि । तेषामेकादशैकस्मिन् सकृश्चि भवन्ति । एतेनेत-
 सकृथिवाह च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश पृष्ठे
 ष्ठी प्रत्यङ्गं सप्तविंशत् । तत्र सकृथिमर्माणि क्षिप्रतल-
 दयकूर्चकूर्चशिरो गुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्यूर्वीलोहिताक्षाणि
 षट्पञ्चेति । एतेनेतरसकृथि व्याख्यातम् । उदरोरसस्तु गुदव-
 स्तनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति ।
 मर्माणि तु कटिकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवह-
 सफलान्यसौ चेति । बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च
 कूर्चशिरो मणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्परान्यूर्वी लोहिताक्षाणि
 षट्पञ्चेति । एतेनेतरो बाहुव्याख्यातः । जत्रुर्द्धं मर्माणि
 तस्यो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृत्वाटिके द्वे विधुरे द्वौ
 षौ हावपाङ्गौ हावावर्त्तौ हावुत्तेपी द्वौ शङ्खावेका स्थपनी
 सौमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति । तत्र तल-
 दयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि । नीलधमनी-
 तका शृङ्गाटकापाङ्गस्थपनी फणस्तनमूलापलापस्त-
 हृदयनाभिपार्श्वसन्धिवहतीलोहिताक्षोर्व्यः शिरामर्माणि ।
 णिविष्टपक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्ति क्षिप्रसंविधुरोत्तेपाः
 युमर्माणि । कटिकतरुणनितम्बसंफलकशङ्खास्त्वस्थिम-
 णि । जानुकूर्परसौमन्ताधिपति गुल्फमणिबन्धकुकुन्द-
 र्तककाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि । तान्येतानि पञ्चविक-
 नि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा, सद्यः प्राणहराणि, काला-
 प्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकरा-
 णि । तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः कालान्तरप्राण-

हराणि त्रयस्त्रिंशत्, त्रीणि विशल्यघ्नानि चतुश्चत्वारिंशद्वैः
कराणि, अष्टौ रुजाकराणीति । उक्तास्य श्लोकाः ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि च ॥ ३३३ ॥

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।

कटीकतरुणे सन्धी वृहत्थ्यौ ये च पार्श्वयोः ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि च ॥ ३३४ ॥

उत्क्षेपौ स्थापनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥ ३३५ ॥

लोहिताक्षाणि जानूर्वोः कूर्चा विटपकूर्पराः ।

कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे मक्ककाटिके ॥ ३३६ ॥

अंसांसफलकापाङ्गानीले मन्ये फणे तथा ।

वैकल्यकरणान्याहु रावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥ ३३७ ॥

गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरोसि च ।

रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥ ३३८ ॥

सद्यः प्राणहरं हन्ति मप्ताहाभ्यन्तरे हितम् ।

कालान्तरहरं पक्षान्मासाद्वा हन्ति वै क्वचित् ॥ ३३९ ॥

यथा चानुविशल्यघ्नं वैकल्यञ्च रुजाकरम् ।

पूर्वमुद्धतशल्येन मृत्युदं ये रुजाकरे ॥ ३४० ॥

विद्धमन्ते तु मर्मैतदन्यं यच्चान्तराकृतम् ।

कदाचिद्वैकल्यकरं क्षिप्रं हन्याद्वह्निश्रुतम् ॥ ३४१ ॥

इन्द्रियार्थेषु संवित्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ।

रुजश्च तीव्रा विविधा भवन्त्याशुहरे हते ॥ ३४२ ॥

हते कालान्तरहरे ध्रुवो धातुक्षये नृणाम् ।

ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च पीड्यते ॥ ३४३ ॥

हते वैकल्यजनने केवलं वेदानैपुणात् ।

शरीरक्षयमासाद्य विकलत्वमवाप्नुयात् ॥ ३४४ ॥

विशत्यग्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥ ३४५ ॥

रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।

कुर्वन्ति तानि वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥ ३४६ ॥

हेदमेदाभिघातेभ्यो दहनाद्वारणान्तथा ।

उपघातं विजानीयान्मर्मणां तुल्यलक्षणम् ॥ ३४७ ॥

अग्निः सोमोऽनिलः सत्त्वं रजस्य तम एव च ।

प्रायेण मर्मसु नृणां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥

तस्मान्मर्मस्वभिहता न जीवन्ति शरीरिणः ॥ ३४८ ॥

छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां

सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ।

प्राप्याऽमितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः

संछिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति ॥ ३४९ ॥

क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु चोग्रं

गच्छत्यसृग्वहुरुजं च करोति वायुः ।

एवं विनाशमुपयान्तिह तत्र विद्धाः

किञ्चलपत्रमथनादिव पङ्कजानि ॥ ३५० ॥

मर्माधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।

प्रायेण ते कच्छतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरभिसेव्यमानाः ॥ ३५१ ॥

इति मर्मनिर्देशः ।

अशीतिर्वातजा रोगाः स्वरभेदो विपादिकम् ।

पादशूलं पाददाहं पादयोर्भङ्गसुप्तते ॥ ३५२ ॥

गुल्फग्रहं पिङ्गकार्त्तिर्जानुनोर्भेदनं तथा ।

उरुस्तम्भोरुसादौ च पाङ्गुल्यं गुल्फगृध्रसी ॥ ३५३ ॥

गुदभ्रंशो गुदस्वार्त्तिराक्षेपी मुष्कयोरपि ।

शिरः स्तम्भो बङ्गणार्त्तिः श्रोणिभेदोऽथ खञ्जता ॥ ३५४ ॥

उदावर्तः सविड्भेदः कुञ्जत्वं वामनं तथा ।

त्रिकृष्टग्रहौ कुक्षौ वृष्टौ पार्श्वमर्दकः ॥ ३५५ ॥

हृद्भेदो हृदग्रहश्चैव हर्षभेदौ च वक्षसः ।

ग्रीवास्तम्भो बाहुशोषो मन्यास्तम्भश्च कम्परुक् ॥ ३५६ ॥

हनुग्रहौष्ठ श्यावौ च दन्तशैथिल्यभञ्जने ।

वाक्स्फुटो मूकता चैव शोषश्चास्य कषायता ॥ ३५७ ॥

रसानामनभिज्ञत्वं गन्धनाशोऽथ कर्णरुक् ।

उच्चैःश्रवणवाधिर्यं मग्नशब्दश्रवणं तथा ॥ ३५८ ॥

वर्त्मनोः स्तम्भमङ्गोचौ तिमिरं नेत्रशूलिनम् ।

अक्षिभ्रूवोः स्फुरणश्च भेदः शङ्खललाटयोः ॥ ३५९ ॥

शिरोऽर्त्तिः केशविस्फोटोऽर्दिताक्षेपप्रदण्डकाः ।

एकसर्वाङ्गरोगौ च स्तम्भः पक्षवधः श्रमः ॥ ३६० ॥

जृम्भणश्च स्मितत्वञ्च प्रलापो स्वप्नवेपथुः ।

विश्वाचीरौक्ष्यपारुष्यौ ग्लानिः श्यावारुणाभताः ॥ ३६१ ॥

चत्वारिंशच्च पित्तजा ओष्ठशोषोऽथ धूमकः ।

अम्लको वमथुर्दाहो विपाकः प्रवलोष्णता ॥ ३६२ ॥

अन्तर्दाहोऽग्निसादश्च अतिस्वेदोऽग्निगन्धता ।

अथैकदेशदरणं क्लेदो मांसासृजोरपि ॥ ३६३ ॥

त्वग्दाहो रक्तपित्तश्च दारणं मांसमर्मणोः ।

कोठमण्डलविस्फोटाः रक्तास्यं हरितालता ॥ ३६४ ॥

हरिद्रागुलिकाकारं चक्षुः तृष्णा सकामला ।

तिक्तास्यता पूतिमुखं मामगन्धि भवेत्तनु ॥ ३६५ ॥

तमः प्रवेशनं चास्य गुदमेद्राक्षिपक्तयः ।

हरिद्रमूत्रता वक्त्रं जिह्वाधानमलसिता ॥ ३६६ ॥

विंशतिः श्लेष्मजा तन्द्रा तृप्तिर्निद्राङ्गौरवम् ।

आलस्यं मुखमाधुर्यं स्तिमितत्वं मुखस्रवः ॥ ३६७ ॥

श्लेष्मोद्गारो मुख्वाधिक्यो वलासो धमनीचयः ।

उरःकण्ठप्रलापी च गलगण्डोऽतिनिद्रता ॥ ३६८ ॥

खेताभो मूत्रबाहुल्यं सुर्ददः शीतवह्निना ।

अमी ख्याता समालोक्य अष्टौ च गुणकर्मभिः ॥ ३६९ ॥

इत्यष्टौतिर्वातजाश्च चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।

विंशतिः कथितं पूर्वं स्तोऽस्यरोगोपदर्शनम् ॥ ३७० ॥

इति वातपित्तश्लेष्मजरीगाणां गणना ।

चिकित्सितं वातहरं पथ्यमाधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तप्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३७१ ॥

यज्जरा व्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।

दीर्घमायुर्धृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ॥ ३७२ ॥

प्रभां वर्णं स्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलप्रदम् ।

वाक्स्निग्धं प्रचुरां कान्तिं लभतेऽन्यात्रसायनात् ॥ ३७३ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ।

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ॥

न भाति वाससि स्नानं रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३७४ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पौतं स्थापयेद्वयः ॥ ३७५ ॥

गुडकपर्णाः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्ये यष्टौमधुकस्य चूर्णम् ।

सो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पयाः ॥ ३७६ ॥

प्रायुः प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।

स्थानि चैतानि रसायनानि मेध्याविशेषेण च शङ्खपुष्पौ ॥ ३७७ ॥

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या लवणेन च ।

त्रिफलासितया वापि युक्तिसिद्धं रसायनम् ॥ ३७८ ॥

असिततिलसमेतैश्छिन्नपत्रस्य भृङ्गैः

प्रतिदिनमपि युक्तैः स्यान्नरः कामरूपः ।

असृतफलसिताद्यैश्चूर्णितैस्तैर्दिमासात्

प्रहतगदसमूहः कृष्णकेशश्चिरायुः ॥ ३७८ ॥

चूर्णीकृतं भृङ्गरजस्य पत्रं कृष्णैस्त्रिलैरामलकैश्च सार्धम् ।

सितासमं भक्षयतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ।

सम्यग् भृङ्गरजः क्षुषं वस्त्रपूतः प्रयत्नतः ।

क्षीरन्तु समभागेन मासमेकं नियोजयेत् ॥ ३८१ ॥

वर्षेणाश्वो गमनरहितो भक्तमातङ्गगामी

मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुश्रावी ।

षण्डः पुत्री भवति पलितो नीलजीभूतकेशो

जीर्णो दन्ताः पुनरपि दृढा यज्रदेहा भवन्ति ॥ ३८२ ॥

तिस्रस्त्रिसस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वा वा भोजयेन्नरः ।

पिप्पल्यः किंशुकक्षार भाविता घृतभर्जिताः ॥ ३८३ ॥

प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैषिणा ।

जेतुं श्वासं क्षयं शोथं हिक्कां कामं गलग्रहम् ॥ ३८४ ॥

अर्शांश्च ग्रहणीरोगं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।

वैस्वर्यं पीनसं शोथं गुल्मवातबलामकम् ॥ ३८५ ॥

सिन्धूल्यशर्कराशुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात् ।

वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥ ३८६ ॥

ग्रौष्मे तुल्यगुडं ससैन्धवयुतां मधवावनद्धास्वरे

सार्धं शर्करया शरदमलया शुण्ठ्या तुषारागमे ।

पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजिता

राजन् भुङ्क्ते हरीतकीं प्रतिदिनं नश्यन्तु ते व्याधयः ॥ ३८७ ॥

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुङ्क्ते च विभीतकम् ।

भुङ्क्ते तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यमलकानि च ॥ ३८८ ॥

प्रयोजयेत् मासमेकं त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजराव्याधिरिव च ॥ ३८९ ॥

विडङ्गासनधात्रीणां चूर्णं लोहरजो घृतम् ।

एतत्संप्राश्य वृद्धोऽपि तारुण्यमधिगच्छति ॥ ३८० ॥

कृमिघ्नमलका पथ्या कृष्णालोहरजो घृतम् ।

तैलान्वितं रजो लीढा जरया नाभिभूयते ॥ ३८१ ॥

मासं वचाञ्चाप्युपसेव्यमाना क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि ।

भवन्ति रक्तोभिरघृष्टरूपा मेधाविनो निर्मलवर्त्यवाचः ॥ ३८२ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्त्तिः यः सोमराजीं नियतञ्च खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलं द्वितीयं स सोमराजीव वपुर्विधत्ते ॥ ३८३ ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्ट्वा पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।

मासत्रयं तक्षिगुणं समं वा जीर्णोऽपि भूयः सः पुनर्नवः स्यात् ३८४

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

क्षीराग्निनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ ३८५ ॥

पतावरीमुण्डतिकागुडूची सहस्तिकर्णा सह तालमूली ।

एतानि कृत्वा समभागयुक्त्या सर्पिर्मधुभ्यां सततं विलिङ्घ्यात् ३८६

जरारुजामृत्युविमुक्तदेहो भवेन्नरः कान्तिबलादियुक्तः ।

विभाति देवोपम एव नित्यं शुद्धामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः ॥ ३८७ ॥

पीताऽश्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखास्बुना वा ।

कशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथास्ववृष्टिः ॥ ३८८ ॥

आभाञ्च सोमराजीञ्च समभागविवर्णिताम् ।

नरः क्षीरेण संपीत्वा स कशः स्थूलतां व्रजेत् ॥ ३८९ ॥

देहकम्पे च शोषे च योगमेतत् प्रयोजयेत् ।

मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ॥

मेधावी स्मृतिमाञ्चैव बलीपलितनाशनः ॥ ४०० ॥

अश्वगन्धातसीशुण्ठी निर्गुण्डीमागधौ तथा ।

पट्टाऽपरजिताञ्चैव समभागानि कारयेत् ॥ ४०१ ॥

कर्पेकं भक्षयेन्नित्यं पयसाञ्चं पिबेदनु ।

सन्धिवातं निहन्त्याश्च साध्यासाध्यं न संशयः ॥

रसायनमिदं प्रोक्तं बलीपलितनाशनम् ॥ ४०२ ॥

वृद्धदारकमूलन्तु योजयेन्मधुसर्पिषा ।

सप्ताहात् क्षीरभक्षाशी किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०३ ॥

हस्तिकर्णरजः खादेत्प्रातरुत्थाय सर्पिषा ।

यथेष्टाहारचारोऽपि महसायुर्नरो भवेत् ॥ ४०४ ॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यमौ ।

मधुना त्वश्ववेगः स्याद्वरिष्टः स्त्रीसहस्रगः ॥ ४०४ ॥

अयं मन्त्रः प्रयोक्तव्यो भिषजा वाऽभिमन्त्रणे ।

ओं नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मम फलसि

देहि रुद्रस्य वचनेन स्वाहा ।

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी वचाभयाशुण्डिशतावरी समा ।

घृतेन लोढा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनैश्चोक्तमहस्रधारिणम् ४

ब्राह्मीवचाभयावासा पिप्पली मधुसंयुता ।

अस्य प्रयोगात्सप्ताहात् किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०७ ॥

पञ्चाङ्गमिन्द्राशनश्लक्ष्णचूर्णं पलाष्टकं सप्त सितापलानि ।

मितार्द्धमानं मधु तस्य चार्द्धं घृतं क्षिपेत्सर्वमिदं विमिश्रम् ॥ ४०८ ॥

कृत्वा नरो मामचतुष्टयं यत् पयोऽन्नभक्षी पयसा च भुङ्क्ते ।

विहाय रोगान् समलान्मनीषी जीवेच्चिरं यौवनसंस्थितश्च ॥ ४०९ ॥

द्रोणीमार्द्रपलामस्य सपिधानं निरूपितम् ।

धात्रीफलसहस्रेण नीरुजा ब्रह्मदारुणी ॥ ४१० ॥

नीरम्बुं निर्दहेन्मन्दं गोमयस्य च वङ्किना ।

स्त्रिन्नमामलकं क्षुण्णं पश्चादुद्धृत्य चूर्णकम् ॥

शौण्डीतण्डुलचूर्णानामप्येवाढकमंयुतम् ॥ ४११ ॥

तत्तुल्येन शिलार्द्धे च विडङ्गस्याढकेन च ।

सर्पिर्मार्क्षिकतैलानां माढकानां पृथक् पृथक् ॥ ४१२ ॥

तत्संस्थाप्य त्रिसप्ताहं सुभाण्डे घृतभाविते ।

ततोऽग्निबलमालोक्य प्रयुञ्जीत यथाविधि ॥ ४१३ ॥

एतद्रसायनं श्रेष्ठं महामुनिनिषेवितम् ।

अनेनाब्दशतं पूर्णं वपुस्तिष्ठति निर्जरम् ॥ ४१४ ॥

अङ्गानाञ्च न शैथिल्यं न च लावण्यशून्यता ।

जायते न च वैकल्य मिन्द्रियाणां कदाचन ॥ ४१५ ॥

कासश्वासातिसारज्वर पिङ्गकटीकुष्ठमेदोविकारान् ।

मूत्राघातोदरार्शः श्वयथुगलशिरः स्नावशूलाक्षिरोगान् ॥ ४१६ ॥

ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोः ।

तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पौतमन्ते निशायाः ॥ ४१७ ॥

अम्लसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिवेत् ।

वातपित्तकफान् हत्वा जीवेद्द्वर्षशतं नरः ॥ ४१८ ॥

व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनस वैस्वर्य कासशोथघ्नम् ।

रजनीक्षयेऽम्बुनख्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ ४१९ ॥

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो

बलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ४२० ॥

ममृदृष्टिर्दृढदन्तकेशः शशाङ्कवक्त्रः पलितैर्विहीनः ।

पेङ्गोका विनाशः कमलास्यगन्धो नस्योपसेवी भवतीह मर्त्यः ॥ ४२१ ॥

तत्त्रिफलाम्बु निशिस्थं बलीपलितहरं दृष्टिजननञ्च ।

प्रसृतत्रयं प्रपेयं नासिकरन्ध्रेण नैशिकं तोयम् ॥ ४२२ ॥

दुर्नामश्वासकासज्वरवमथु तृषापाण्डुता नेत्ररोगान्

हिक्काकुष्ठातिसारभ्रममदसदृशाजीर्णशूलप्रदोषान् ।

दृष्ट्याशूलास्रपित्तं ज्वरविगतजरारोचकानाह वातान्

हन्यादेतानवश्यं मधुनि परिगता पूतना चास्त्रपित्तम् ॥ ४२३ ॥

इति मधुहरीतकी ।

अथः पलं गुग्गुलुरत्र योज्यं पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च ।

पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं लिहन् यात्यमरत्वमेव ॥४

इति लोहगुग्गुलुः

त्रिकण्टविदारिनिस्तुष तिल बहुपत्री रजश्चतुःप्रस्थम् ।

भक्ष्नातकप्रस्थयुतं तत्समानं गुडूच्याश्च ॥ ४२५ ॥

पञ्चत्रिंशन्मधुनो व्योषस्याष्टौ पलानि दशवङ्गि ।

द्विगुणवाराही सप्त दशगुण शर्करा सष्टता च ॥ ४२६ ॥

खादेद्यथाग्निर्हन्तुं रोगानीकं क्षयं कासम् ।

अश्मर्युदरकुष्ठबलीपलितपीनमाभ्यम् ॥ ४२७ ॥

नरसिंहसदृशविक्रममन्यान्यप्यभिवाञ्छितानि लभते ।

बलवर्णस्वरकान्ति पुष्ट्युत्साहसत्वसंयुक्तम् ॥ ४२८ ॥

उपयुञ्ज्या चूर्णमिदं सर्वरोगहरश्च नरसिंहाख्यम् ।

पुत्रान् जनयति वीरान् नरसिंहपराक्रमानरोगान् ॥ ४२९ ॥

वाराहमूर्धवत्कन्दो वाराहीकन्दमञ्जितः ।

भिषजा तदलाभेऽपि चर्मकारालुको मतः ॥ ४३० ॥

इति नरसिंहचूर्णम्

अश्वगन्धापलं त्रिंशच्चूर्णयित्वा विचक्षणः ।

वृद्धदारकचूर्णेन समभागन्तु कारयेत् ॥ ४३१ ॥

स्थापयित्वा घटे दिव्यं सपिपा परिभाविते ।

कर्षमेकं समश्रीयाच्चूर्णस्य पयसा सह ॥ ४३२ ॥

अवाहिकस्य स्वेदस्य परिहारो न विद्यते ।

करौव नित्यं स्रवति सर्वदोषविवर्जितम् ॥ ४३३ ॥

तेजसा प्रभवत्युग्रो रश्मिवानिव भास्करः ।

भवत्येव चतुर्मासैर्बलीपलितवर्जितः ॥ ४३४ ॥

इति अश्वगन्धाद्यं चूर्णम्

वृद्धदारुत्रिवृद्धन्ती कदम्बाजुनगोक्षुराः ।

बाध्यालकाजकर्णौ च वाजिगन्धा शतावरी ॥ ४३५ ॥
 कार्पासी पृश्निपर्णी हे वल्लिखैवापराजिता ।
 कञ्चुकी तालमूली च वृहत्पत्नी पलाशिका ॥ ४३६ ॥
 ग्रन्थिकं चित्रकं चैव विश्वेदेवा वचामृता ।
 वाणपुष्पी च पाठा च विम्बीवरुण एष च ॥ ४३७ ॥
 शिग्रुः कुलिशभृङ्गी च मुण्डी च कोकिलाख्यकः ।
 अर्कक्षीरं शताह्वा च बचाचव्यफलत्रिकम् ॥ ४३८ ॥
 यवानौ चाजमोदा च द्विजीरं धान्यतण्डुलाः ।
 विडङ्गमुस्ततालीशं निशि लवणपञ्चकम् ॥ ४३९ ॥
 एलापुष्करनागाह्व त्वक्पत्रं हस्तिपिप्पली ।
 फलीकुष्ठं शटी रेणु जलहिङ्गु सवालकम् ॥ ४४० ॥
 पापाणभेदो वृक्षास्त्र भद्रोत्कटवितुन्नकः ।
 पलिका भागतो ग्राह्या गुडूचीविश्वदारुकात् ॥ ४४१ ॥
 सुहीपलाशमृत्पार्श्वं शिखरीविडकं कणा ।
 सर्जिका यावशूकाख्या चैषां क्षारः पलोन्मितः ॥ ४४२ ॥
 अभ्रकस्य पलान्यष्टौ चत्वारि गन्धकस्य च ।
 पलद्वयरसं ग्राह्यं लोहं चाष्टपलं तथा ॥ ४४३ ॥
 गवाक्षी भृङ्गकेशी च शालिश्च केशराजकम् ।
 माणकन्दः कटिल्लश्च दहनो हस्तिकर्णकः ॥ ४४४ ॥
 भल्लातमुसलीशुण्ठी चिफला वज्रवल्लरपि ।
 एषां रसे पृथग्लोहं पुटयेन्मर्दयेत्तथा ॥ ४४५ ॥
 ग्रन्थिमान्मारिषश्चैव क्षारं वृहतिका तथा ।
 उत्कटो लोहितो वल्लि माणो बाणरसैः शुभैः ॥ ४४६ ॥
 पुटयेदभ्रकश्चैव मयसस्य यथाविधिः ।
 काकमाचिकपिण्डेन पयसा संयुतेन च ॥ ४४७ ॥
 यावत्पिण्डो भवेत्तावच्छास्त्रविमृदुवर्जिता ।

एकौकृत्य शुभे भाण्डे स्थापयेत् रसगोपितम् ॥ ४४८ ॥
 सर्पिषा मकरन्देन भक्षयेत्प्रत्यहं तु तत् ।
 अनुपिवेत्पयः क्षीरं यूपं मांसरसं तथा ॥ ४४९ ॥
 भोजनं चाग्निसापेक्षं कार्यश्चैव सहं तथा ।
 विहितञ्च मितं चाद्यादौषधे पाकमागते ॥ ४५० ॥
 आहारेण समं कार्यं नित्यमेवाल्पवर्जितम् ।
 अग्निवृद्धिकरः कार्यो रोगाणां चापहारकः ॥ ४५१ ॥
 वाते पित्ते कफे शूले हृद्रोगे श्वासकासयोः ।
 क्षये च विविधे घोरे शोथे चैवाङ्गसङ्क्रमे ॥ ४५२ ॥
 आमवाते त्रिकशूले सक्तिशूले च सर्वगे ।
 अम्लपित्ते सशूले च शोथे सर्वोदरे तथा ॥ ४५३ ॥
 अयमेव हितो नित्यं शुक्रवृद्धिकरः परः ॥ ४५४ ॥

इति वृद्धदार्ढ्यकथनं

जगति ज्योतिष्मती प्रसिद्धगुणिनी, तस्यास्तैलं निष्क-
 यित्वा जीर्णपुराणशाल्यन्नेन मत्स्यण्डिमधुरेण पाणितल-
 मं वृद्ध्या प्रत्यहं भक्षयेच्च वर्द्धयेत्पलं यावत् नातः परतरं विष-
 कार्थ्या मामंस्थितिश्चैषा पलमप्युत्तममात्रा हृतभुग्वलानुरो-
 भिषजा नानुकल्पनीया एवं तैलादृकमुपयुज्य महाबलो मां-
 प्राणः षोडशवर्षाकृति नीरोगो भवति ।

इति ज्योतिष्मतीतैलपानविधिः

विडङ्गसारो मेघाख्यो रक्तवर्जिररुष्करः ।
 हस्तिकर्णः सिताकस्तु श्वेतवर्षासमुद्भवम् ॥ ४५५ ॥
 वाकुचीमुण्डिकाभृङ्गो राजको वृद्धदारकः ।
 गुडूच्यतिबला राम्ना तालमूली शतावरी ॥ ४५६ ॥
 पिण्डारकश्चैडमजो वैडालः केशराजकः ।

एकैकं पलमेतेषां ग्राह्यं समधुना घृतम् ॥ ४५७ ॥
 रसस्यैकं पलं ग्राह्यं लोहस्य पलविंशतिः ।
 चत्वारिंशत्तथाभ्रस्य शुक्लं चापि चतुष्पलम् ॥ ४५८ ॥
 गन्धकस्य पलान्यष्टौ षट्पलानि मनःशिला ।
 स्वर्णमाक्षिकस्य चत्वारि षट्पलानि शिलाजतोः ॥ ४५९ ॥
 त्रिफलात्रिकटूनाञ्च प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ।
 सर्वाण्येतानि संचूर्ण्य घृतेन मधुना सह ॥ ४६० ॥
 स्निग्धभाण्डे समालोड्य स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 भक्षयेत् क्रमयोगेन लोहं सर्वरसायनम् ॥ ४६१ ॥

इति लोहरसायनम् ।

पारदं विधिना शुद्धं पलद्वितयसम्मितम् ।
 चतुष्पलं लोहचूर्णं चतुर्विंशपलं सिता ॥ ४६२ ॥
 मनोह्रा गन्धपाषाणं हरितालञ्च शुद्धकम् ।
 कासीसं हिङ्गु कुष्ठञ्च वचोशीररसाञ्जनम् ॥ ४६३ ॥
 सारं खरिदवृक्षस्य जातीफलसमन्वितम् ।
 द्विपलं सूक्ष्मचूर्णन्तु सर्वेषां परिकीर्तितम् ॥ ४६४ ॥
 गगनाद्विपलं कृष्णाक्लोहवत्पुटितात् क्षुतात् ।
 शनस्त्रोक्तपृथगुद्दिष्टैः संयुज्य विधिनोचितम् ॥ ४६५ ॥
 त्रिंशच्च त्रैफले तोये प्रस्थेन सर्पिषा सह ।
 शृङ्गवेररसप्रस्थं निष्कृत्वाथ वक्ष्यमाणकैः ॥ ४६६ ॥
 त्रिवर्णोदितचित्रञ्च चास्थिसंहारसूरणम् ।
 नागवर्षः सगोधूम भूमिकूष्माण्डतण्डुलाः ॥ ४६७ ॥
 सौभाग्ननं तालमूली मोरटं शङ्खपुष्पिका ।
 पृथगष्टपलञ्चैषां वारिद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४६८ ॥
 अष्टभागावशिष्टेन कषायं कारयेत्सुधीः ।
 मधुनो द्वात्रिंशत्पलं क्षिपेत्तत्र सुशोतले ॥ ४६९ ॥

त्रिकटु त्रिफला सिन्धु विडं सौवर्चलं तथा ।

टङ्गुणी यावशूकश्च सुरदारुपरम्पराः ॥ ४७० ॥

अम्लवेतसमृद्धोका सहार्द्रमधुयष्टिका ।

शृङ्गी दुरालभा मुस्तं विडङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ४७१ ॥

जीरकञ्च मधन्याकं चूर्णं पलाईकं पृथक् ।

दामरसायनं प्रोक्तं नराणां हितकाम्यया ॥ ४७२ ॥

न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारयन्त्रणे ।

अन्नपानानि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ॥ ४७३ ॥

तानि प्रकृतिभेदज्ञो बुद्धिपूर्वं प्रदापयेत् ।

सर्वस्याधिहरञ्चेतत् स्वस्थास्वस्थहितं सदा ॥ ४७४ ॥

इति दामरसायनं लो॥

नागाङ्गुली मुनीन्द्रः शशास यज्ञोद्देशास्त्रमतिगहनम् ।

तथार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्वक्ष्यामः ॥ ४७५ ॥

मर्ने मुनिः स्वतन्त्रे भूयः पाकं न पलपञ्चकादर्वाक् ।

सत्रहप्रयासदोषादूर्हश्च न पलत्रयोदशकात् ॥ ४७६ ॥

तत्रायमि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते ।

लोहाक्षिगुणा त्रिफला ग्राह्या षड्भिः पलैरधिका ॥ ४७७ ॥

मारणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः ।

त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणौयं लोहपाकार्थम् ॥ ४७८ ॥

सर्वत्रायः पुटने यथैषां मशरावसंख्यानाम् ।

प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाकार्थं काथमादेयम् ॥ ४७९ ॥

सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽश्वसां शरावैश्च ।

त्रायैकादशकान्तैरधिकं तद्धारि कर्त्तव्यम् ॥ ४८० ॥

तत्राष्टमो विभागः शेषः काथस्य यत्नतः स्थाप्यः ।

तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ ४८१ ॥

पाकार्थं तु त्रिफला भागद्वितये शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमम्बुससं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥ ४८२ ॥

तत्र चतुर्थी भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः ।

अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः ॥ ४८३ ॥

पाकार्थमश्मसारे पञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते ।

दुग्धशरावहितयं पादैरेकाधिकैरधिकम् ॥ ४८४ ॥

पञ्चपलादिमात्रा तदलाभे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।

चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकं त्रयोदशकात् ॥ ४८५ ॥

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।

अन्यान्यपि देयानि पलाशस्य च बीजानि ॥ ४८६ ॥

जातीफलजातीकोषैलाकङ्गोलकलवङ्गानाञ्च ।

मितकृष्णजीरकयोरपि चूर्णान् पयसा समानि स्युः ।

त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियता ह्यन्ये यथा प्रकृतिः ॥ ४८७ ॥

कालायसदोषहृते जतीफलादेर्लवङ्गकान्तस्य ।

क्षेपः प्रज्ञानुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्वैः ॥ ४८८ ॥

कान्तिक्रामकमेकं निःशेषदोषमपहरत्ययसः ।

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं यथा प्रकृतिः ॥ ४८९ ॥

यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोक्तत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।

अयसा साम्यं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा ॥ ४९० ॥

इति साध्यसाधनविधिः ।

गजकर्णपत्रमूलैः शतावरीभृङ्गकेशराजरसैः ।

आयस्थालीपाकं दद्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ४९१ ॥

इति स्थालीपाकभेषजानि ।

त्रिफलाम्बुभृङ्गकेशर शतावरिकाकन्दमाणसहजरसैः ।

भल्लातककरिकर्ण छदमूलपुनर्नवा स्वरसैः ॥ ४९२ ॥

इति पुटभेषजानि । इति नागार्जुनो लेहः ।

समूलपत्रामुत्पाद्य ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।

उलूखले क्षौदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥ ४८३ ॥
 रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भेषजानि च पेष्याणि तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ ४८४ ॥
 हरिद्रामलकं कुष्ठं त्रिवृतां सहरीतकीम् ।
 एतेषां पलिकान् भागाच्छेषांस्तु कार्षिकान् विदुः
 पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करं वचा ।
 सर्वमेतत्समालोद्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४८५ ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥ ४८६ ॥
 हन्याष्टादश कुष्ठानि ह्यर्शांसि षड्विधानि च ।
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहान्श्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥ ४८७ ॥
 बन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
 घृतं सारस्वतं नाम वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥ ४८८ ॥

इति सारस्वतं ६

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी वचाशतावर्थ्यभयामहौषधैः
 घृतं विपक्वं पिबतां प्रशस्तं वचस्तु येषां विकलश्च जातम् ।

इति गुडूचादि ७

यत्कन्दनालदलकेसरवह्निपक्वं

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

मर्पिश्चतुष्कुबलयं सहिरण्यपात्रं

मध्यं गवामपि भवेत्किमु मानुषाणाम् ॥ ५०१ ॥

इति चतुष्कुबलयष्टः

आजं पयः शृङ्गवेरं वचाशिशुहरीतकी ।

पिप्पल्यो मरिचं पाठा सैन्धवं दशमं घृतम् ॥ ५०२ ॥

शृङ्गबेरादयो भागा लवणान्ताः पलायकम् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५०३ ॥

एतत्प्राशितमात्रेण किञ्चरैः सह गीयते ।

जङ्गदम्बूकत्वं पानादेव प्रशाम्यति ॥ ५०४ ॥

नष्टञ्च स्मरते ग्रन्थं श्रुतिश्चाप्युपजायते ।

एतत्सारस्वतं नाम स्मृतिमेधाविवर्द्धनम् ॥ ५०५ ॥

इति द्वितीयसारस्वतं पृथम् ।

मण्डूकीं सवचां सशङ्कुसुमां सब्रह्मसौवर्चलाम् ।

गुञ्जां श्वेतवतीं शतावरियुतां ब्राह्मीं गुडूचीं तथा ॥ ५०६ ॥

पिष्टांशैः पलिकैरिमानि विधिवद्ब्रह्म्याणि प्रस्तावयेत् ।

सर्पिष्प्रस्थमथादकेन पयसा युक्तिं पचेत्पाचनम् ॥ ५०७ ॥

नाम्नाष्टाङ्गमिदं विदेहरचितं ख्यातं पिवेद्यो घृतम्

स श्लोकस्य सहस्रमेकदिवसेनैवाखिलं धारयेत् ।

अक्षीणाप्रतिहीनवाचि मधुरस्पष्टाभिधायी सदा

लोके शुक्रवृहस्पतिसमन्तृणां पूज्यश्च नित्यं सदा ॥ ५०८ ॥

इति अष्टाङ्गसङ्गलं पृथम् ।

सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ।

सद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः ॥ ५०९ ॥

आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेदानामविधारणम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानि च वर्जयेत् ॥ ५१० ॥

न केवलं दीर्घमथायुरश्रुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।

मातिं स दिव्यां मुनिसेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ५११

इति वङ्गसेनसङ्कलितः रसायननिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ वाजीकरणाधिकारमाह ।

रक्तेन कुण्ठपं श्लेष्म वाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ १ ॥

कच्छाण्येतान्यसाध्यन्तु त्रिदोषं भूतविड्निभम् ।
 तेष्वप्याच्छुक्रदोषांस्तान् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ॥ २ ॥
 क्रियाविशेषैर्मतिमां स्तथैवोत्तरवस्तिभिः ।
 पाययेत्सरुजं सर्पिर्भिषक् शोणितशोषिणाम् ॥ ३ ॥
 धातकीपुष्पखदिर दाडिमार्जुनसाधितम् ।
 कुणपाख्ये पिबेत्सर्पिः शालिसारादिसाधितम् ॥ ४ ॥
 ग्रन्थिभूते पिबेत्सर्पिश्चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ।
 सिग्धं वान्तविरिक्तञ्च निरुहमनुवासितम् ॥ ५ ॥
 योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।
 विधिमुत्तरवस्त्यन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥ ६ ॥
 स्तोत्रां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु ।
 कुर्यात्कल्कमिमञ्चापि पथ्यानां वमनानि च ॥ ७ ॥
 ग्रन्थिभूते पिबेत्पाठां त्रूपणं वृक्षकाणि च ।
 दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जस्तुल्ये तथार्त्तवे ॥ ८ ॥
 पिबेद्भद्राश्रयः काथं चन्दनकाथमेव च ।
 शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवधारणम् ॥ ९ ॥
 योगैः समस्तैः सष्टैस्तैले पूपालिकां पचेत् ।
 तां भक्षयित्वा नीत्वाऽनुशर्करामधुना पयः ।
 नरश्चटकवङ्गच्छेद् शतवारं निरन्तरम् ॥ १० ॥
 चूर्णं विदार्थाः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।
 सर्पिः क्षौद्रयुतं लीढ्वा दश गच्छेन्नरोऽङ्गनाः ॥ ११ ॥
 एवमामलकचूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिभ्यां युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत् ।
 एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृत्यते ॥ १२ ॥
 विदारीकन्दकल्कञ्च घृतेन पयसा नरः ।
 उदुम्बरसमं खादेद्दृढोऽपि तरुणायते ॥ १३ ॥

अश्वत्थफलशङ्खायमूलं त्वग्निः शृतं पयः ।
 पीत्वा सशर्करश्चैव वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १४ ॥
 स्वयं गुप्ताखुखसयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।
 पयसा च नरः पीत्वा धातो न हि क्षयं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 माषाणां पलमेकस्तु संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
 तं लीढानुपिवेत् क्षीरं तेन वाजी भवेन्नरः ॥ १६ ॥
 कर्षं मधुकचूर्णन्तु घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
 पयोऽनुपानं यो लिह्यात् स गच्छेद्दश चाङ्गनाः ॥ १७ ॥
 गृष्टीनां वृद्धवत्सानां माषवर्णभृतां गवाम् ।
 यत् क्षीरं तत्प्रशंसन्ति बलकामिषु जन्तुषु ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुलैकं स्यादेकं गव्यस्य सर्पिषा ।
 पक्ता पूपालिकां खादेत् बह्व्यः सूर्यस्य योषितः ॥ १९ ॥

इति पूपालिका ।

दध्नीर्द्वाढकमीषदन्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः
 प्रस्थं क्षौद्रपलं पलञ्च हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्माषकम् ।
 अक्षौद्रं मरिचाद्दिङ्ङ्गत इह द्वौ माषकावेकतः
 कृत्वा शुक्लपटाच्छनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रावयेत् ॥ २० ॥
 मृद्गाण्डे मृगनाभिचन्दनरसस्पृष्टेऽगुरुधूपिते
 कर्पूरेण सुगन्धितां तदर्खिलां संलोड्य संस्थापयेत् ।
 या पीता मधुरस्वरेण सुरसा सेयं रसाला तथा
 ख्याता मन्मथदीपनी सुरचिता कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ २१ ॥

इति रसाला ।

शुभेऽङ्गि देशसम्भूतं पलशतं सम्यगश्वगन्ध्यायाः ।
 पुण्येऽहनि संक्षुप्तं द्रोणेऽभसि पचेत् सुविद्वान् ॥ २२ ॥
 ज्ञात्वाष्टभागशेषं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।
 हे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य शुद्धमांसस्य ॥ २३ ॥

सर्पिः प्रस्थमथैकं मेध्यं गोपयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।
 कल्कानक्षसमांशानूर्द्ध्वमतः संप्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥
 काकोली द्वे मृद्वी द्वे मेदे जीरकं स्वयं गुप्तम् ।
 ऋषभकमेलं मधुकं मृद्वीकां शूर्पपर्णीञ्च ॥ २५ ॥
 जीवन्तीं सोपकुल्यां बलां विदारिं शतावरीञ्चापि ।
 दत्त्वा सम्यग्विपक्षेत्सर्पिरथोद्धृत्य पीत्वा च ॥ २६ ॥
 मधुशर्करयोः कुडवं दत्त्वा भाण्डे स्थितं मृदितम् ।
 लौढा तत्पाणितलं यथेष्टाहारमश्रीयत् ॥ २७ ॥
 क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रिया हीनमांसाश्च ।
 प्राश्य प्राप्नुयुः सद्यो पुष्टिबलारोग्यतेजांसि ॥ २८ ॥
 उपयुज्य सर्पिरेतत्सप्ततिवर्षोऽपि युवेव भूत्वा ।
 बह्वृशः स्त्रियोऽभिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ २
 पुत्रार्थिनी च नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि ।
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं प्रयोगादश्वगन्धायाः ॥ ३० ॥
 उपयुंक्ते यः पुरुषस्त्रिमासं सार्द्धमासं वा
 नारीशतं स गच्छेन्नैव भजेद्योषितां तृप्तिम् ॥
 खालित्यवलीपलितैर्न चास्य देहोऽभिभूयते क्षिप्रम् ॥ ३
 वातव्याधिभिरार्त्तास्तथैव हृहस्तिशूलार्त्ताः ।
 भुञ्जानाः सर्पिरिदं नरा नौरोगा भवन्तीह ॥ ३२ ॥
 एवं जगद्धितार्थं सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ।
 येष्टं वाजीकरणं निर्दिष्टं पूर्वमश्विभ्याम् ॥ ३३ ॥

इति वृहदश्वगन्धाय घृतम्

अश्वगन्धाप्रस्थमेकं दुग्धञ्चेवाढकं द्वयम् ।
 घृतप्रस्थमिदं दद्याच्छनेर्मृदग्निना पचेत् ॥ ३४ ॥
 त्रिकटुकं चतुर्जातं विडङ्गं जातिपत्रकम् ।
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा वृहदारकम् ॥ ३५ ॥

पलैकश्च प्रदातव्यं लोहं वङ्गं तथाभ्रकम् ।
 प्रस्थाङ्गं मास्त्रिकं दद्यात् प्रस्थाङ्गं शर्करां शुभाम् ॥ ३६ ॥
 सर्वमेतद्विनिक्षिप्य स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 द्वौ कालौ भक्षयेद्वित्यं समीच्याग्निबलं यथा ॥ ३७ ॥
 अर्द्यं वातं हनुस्तर्भं मन्यास्तर्भं कटिग्रहम् ।
 शोषसन्धिगतं वातमस्थिभङ्गश्च गृध्रसीम् ॥ ३८ ॥
 अग्निदोषश्च त्वग्दोषं पाददोषं तथैव च ।
 गर्भप्रसवजान्दोषानामगर्भस्रवाश्च यत् ॥ ३९ ॥
 पाण्डुत्वमामवातश्च शुक्रदोषश्च षण्डताम् ।
 सर्ववातान्निहन्त्ये तद्यथा सिंहो गजानिव ॥
 अश्वगन्धादिविख्यातं सर्ववातरुजापहम् ॥ ४० ॥

इति अश्वगन्धादि वृतम् ।

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे शृतम् ।
 रेतः शुद्धिकरं तच्च शस्तं चाप्यार्त्तवार्त्तिषु ॥ ४१ ॥
 यद्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम् ।
 तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥ ४२ ॥
 क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तदुभावः क्लैव्यमुच्यते ।
 तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ ४३ ॥
 तैस्तैर्भावेरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि कृते ।
 ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते ॥
 द्वेषस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥ ४४ ॥
 अश्वैरन्ध्रोणलवणैरतिमात्रेण सेवितैः ।
 सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तस्मात् प्रजायते ॥ ४५ ॥
 अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥ ४६ ॥
 महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ।

वीर्यवाहिशिराच्छेदात् मेहनानुव्रतिर्भवेत् ॥ ४७ ॥
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ।
 षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत् शुक्रसम्भनिमित्तकम् ॥ ४८ ॥
 जन्मप्रभृति यत् क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥ ४९ ॥
 असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मक्षेदाच्च यज्ञवेत् ।
 साध्यानामवशिष्टानां कार्थी वाजीकरो विधिः ॥ ५० ॥
 नरो वाजीकरान्धत्ते सम्यक् शुद्धो निरामयः ।
 आसप्ततिं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं तु षोडशात् ॥ ५१ ॥
 न तु वै षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥
 शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुकोटविजर्जरम् ।
 धृतमाशु विशीर्यत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ॥ ५३ ॥
 शोथकामञ्चराशांसि स्वरकाश्यातिपाण्डुताः ।
 अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्च क्षयकादयः ॥ ५४ ॥
 आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ।
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ५५ ॥
 त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः ।
 सर्वर्तुषु नरो ग्रीष्मे पक्षाद्योषां भजेद्बुधः ॥ ५६ ॥
 म्लानिः अमश्च दीर्बल्यं धात्विन्द्रियबलक्षयः ।
 क्षयवृद्धपदंशाद्या रोगाद्यातीव दुर्जयाः ॥ ५७ ॥
 अकालमरणञ्च स्याज्जतः स्त्रियमन्यथा ॥ ५८ ॥
 रजस्वलामकामाश्च मलिनामप्रियामपि ।
 वर्णहीणां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ५९ ॥
 ह्योनाङ्गीं मलिनां ह्येयां योनिदोषसमन्विताम् ।
 स्वगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ॥ ६० ॥
 सम्ययोः पूर्वकाले च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ ६१ ॥

रजस्वलां गतवतो नरस्त्रासंयतात्मनः ।
 दृष्ट्यायुस्तेजसां हानि रधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ६० ॥
 लिङ्गिनीं गुरुपद्मीं च स्वगोत्रामथ पर्वसु ।
 वृद्धां वा सभ्ययोश्चापि गच्छन् प्राप्नोति संचयम् ॥ ६१ ॥
 वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलगुणान्वयाम् ।
 अभिकामोऽभिकामाख्यां हृष्टो हृष्टामलङ्घिताम् ॥
 सेवेत प्रमदां नित्यं वाजीकरणसेवनः ॥ ६२ ॥
 स्नानं सशर्करं क्षीरं मांसं भोज्याश्च गोडकाः ।
 सुजलं स्वप्नसेवा च व्यवायान्ते हितानि तु ॥ ६३ ॥
 स्त्रीष्वक्षयं सृगयतां वृद्धानां च रिरंसताम् ।
 क्लीवानामलक्षणां योगा वाजीकरा हिताः ॥ ६४ ॥
 दक्षुरगोक्षरकः शतमूली वानरिनागबला च ।
 चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्मै गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥ ६५ ॥
 माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
 पथ्या शिलाजतुविडङ्गुतानि लिङ्गात् ।
 एकाधिविंशति महानि गदार्दितोऽपि
 चाशोतिकोऽपि रमयेत्प्रबलो युषेव ॥ ६६ ॥
 गवां विरूढवत्सानां मिदं पयसि पायसम् ।
 गोधूमैस्तृप्तिताक्षीद्र सर्पिर्मिश्रं सुशीतलम् ।
 मुक्ता वाप्यतिजीर्णोऽपि दशदारा व्रजत्यपि ॥ ६७ ॥
 पिप्पलीलवणोपेतो वस्त्राण्डो क्षीरसर्पिषा ।
 साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतम् ॥ ६८ ॥
 वस्त्राण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तत्तिलान् ।
 यः खादेत्स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ ६९ ॥
 कुलीरकूर्मनकाणां मण्डान्येवं हि भक्षयेत् ॥ ७० ॥
 षष्ठाट्चूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते ।

शतावर्युच्चटाचूर्णं पेयमेव सुखास्वना ॥ ७१ ॥
 घृतलिप्तं माषविदलं दुग्धे सिद्धं सिताज्यसंयुक्तम् ।
 भुक्तं तदेव कुरुते रमणशक्तिं शतयोषित्सु ॥ ७२ ॥
 त्रिकण्टकात्मगुप्तानां बीजचूर्णं सशर्करम् ।
 क्षीरेण यः पिबेद्भच्छेद्दशवारं निरन्तरम् ॥ ७३ ॥
 घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
 शर्करापिप्पलीचौद्रयुक्तं तद्दृश्यमुच्यते ॥ ७४ ॥

इति शतावरीषु

माषाणामात्मगुप्तानां बीजानामाढकत्रयम् ।
 जीवकर्षभकौ मेदे वीराष्टक्षौ शतावरी ॥ ७५ ॥
 मधुकं चाश्वगन्धा च साधयेत् कुङ्कुमोन्मितम् ।
 तथैवास्मिन् घृतप्रस्थे द्रव्याद्दशगुणं पयः ॥ ७६ ॥
 विदारिणो दशप्रस्थं प्रस्थमिच्छुरसस्य च ।
 दत्त्वा सृद्गन्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ॥ ७७ ॥
 शर्करायास्तुगाचौर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ।
 भागांश्चतुष्पलांश्चात्र पिप्पल्याश्च द्वयं पलम् ॥ ७८ ॥
 पलपूर्वमतां लौढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।
 यदीच्छेदक्षयं शुक्रं शेषस्योत्तमं बलम् ॥ ७९ ॥

इति माषषु

गोधूमाच्च पलशतं निःक्राथ्य सलिलाढके ।
 पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥ ८० ॥
 गोधूमं युञ्ज्यात्तफलं माषद्राक्षापरूषकम् ।
 काकोलीक्षीरकाकोली विदारौ च शतावरी ॥ ८१ ॥
 अश्वगन्धा सखर्जूरा मधुकं त्र्युषणं सिता ।
 भक्तातकं चात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥ ८२ ॥
 घृतप्रस्थं पचेदेवं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

मृद्वग्निनाथ सिद्धेऽस्मिन् द्रव्याख्येतानि निक्षिपेत् ॥ ८३ ॥

त्वगीला पिप्पलीधान्यं कर्पूरं नागकेसरम् ।

यथालाभं विनिक्षिप्य मिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

दत्त्वेक्षुखण्डमालोष्य विधिवद्दिनियोजयेत् ।

शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा ॥ ८५ ॥

केवलं वा पिबेदस्य पलमात्रं प्रयत्नतः ।

न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥ ८६ ॥

बल्यं परं वातहरं शुक्रसञ्जननं परम् ।

परमोजःकरञ्चैव पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ८७ ॥

वातपित्तहरं हृथं पित्तगुल्महरं परम् ।

मूवक्कच्छप्रशमनं वृक्षानां चापि शस्यते ॥ ८८ ॥

पलहयं तदग्नीयाद्दशरात्रमतन्मृतः ।

स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा ह्यनुपिबेत्पयः ॥ ८९ ॥

अखिभ्यां निर्मितं चैव गोधूमाद्यं रसायनम् ॥ ९० ॥

जलद्रोणे तु गोधूमकाथे तच्छेषमाढकम् ।

युञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम् ॥ ९१ ॥

इति गोधूमाद्यं घृतम् ।

जीवन्म्यतिबलामेदा काकोलीद्वयजीरकैः ।

साभयातिक्ता कृष्णा काकनासारसायनैः ॥ ९२ ॥

खयङ्गुमा शटी मृङ्गी जीरकं शारिवाहयैः ।

सहाचरवराविश्वपिप्पलीमूलभर्जनैः ॥ ९३ ॥

पिष्टैस्तेलं घृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन च ।

दत्त्वानुवासनैर्ज्ञेयं शुक्राग्निबलवर्धनम् ॥ ९४ ॥

हृहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।

नखैः पानैश्च संयुक्तं मूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ९५ ॥

इति जीवन्म्यसकम् ।

कृष्णाण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कलीकृतम् ।
 प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिन् तमे निधापयेत् ॥ ८१ ॥
 त्वक्पत्रधान्यकव्योष जीरकैलार्द्रकं पलम् ।
 षड्यन्याचव्यमातङ्गः पिप्पलीमृङ्गवेरकम् ॥ ८२ ॥
 मृङ्गाटकं कशेरुक्ष प्रलम्बं तालमस्तकम् ।
 चूर्णीकृतं पलाशश्च गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥ ८३ ॥
 शीतौभूते पलान्यष्टौ मधुनः सम्यदापयेत् ।
 कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनां च दीपनम् ॥ ८४ ॥
 कृशानां हृहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 प्रमदासु प्रमत्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ १०० ॥
 क्षयेण च गृह्येतानामेतच्च भेषजं मतम् ।
 कामं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति कृदिमरोचकम् ॥
 गुडकृष्णाण्डकं ख्यातमग्निभ्यां समुदाहृतम् ॥ १०१ ॥

इति गुडकृष्णाण्डकम्

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं तर्पणं गुरु ।
 हृषणं मनसस्यैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १०२ ॥
 अभ्यङ्गाच्छादनस्नानगन्धमाख्यविभूषणैः ।
 गृह्यशय्यामनसुखैर्वाभोभिर्विदितैः प्रियैः ॥ १०३ ॥
 विहङ्गानान्तु तैरिष्टैः स्त्रीणां वाऽऽभरणस्वनैः ।
 संवादनैर्वरस्त्रीणां मिष्टानाञ्च वृषायते ॥ १०४ ॥
 सुरूपा यौवनावस्था लक्षणैर्वा विभूषिता ।
 या वश्या शिक्षिता चैव सा स्त्री वृष्यतमा स्मृता ॥ १०५ ॥
 जरया वृत्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
 नराणां मरणं शस्त मभिघातादसेवनात् ॥
 क्षयाद्वादादधिस्रावात् स्तोकात् स्त्रीदोषकर्षणात् ॥ १०६ ॥

द्वीर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः ।

क्लैब्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ १०७ ॥

इति वज्रसेनसंरुद्धितः वाजौकरणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ स्नेहपानाधिकारमाह ।

तत्र प्रथमरोगाऽनुत्पादनक्रममाह ।

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तराग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्भिर्वा मात्राकालविचारवित् ॥ १ ॥

तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वस्थान् न परिहार्यं च ।

अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं हितम् ॥ २ ॥

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानामभावश्च शरीरिणाम् ॥ ३ ॥

नरो हिताहारविहारसेवौ समीक्ष्यकारौ विषयेष्वसक्तः ।

दाता शमी सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवौ च भवत्यरोगः ॥ ४ ॥

मतिश्च वै कर्मसुखानुबन्धे सत्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपः सत्यरतोवयोगो यस्यास्ति तन्नाभिभवन्ति रोगाः ॥ ५ ॥

अथश्वलभ्येषु कृतप्रयत्नः कृतादरो नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुतपन्ति रोगा स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ७

नागरो नगरस्यैव रथस्यैव रथौ यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावौ कृतेष्ववहितो भवेत् ॥ ७ ॥

इति रोगानुत्पादनप्रकरणम् ।

वसनं रेषनं नस्यं निरुहस्थानुवासनम् ।

प्रेयं पञ्चविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥

आपो यथा विरुध्यन्ते स्निग्धास्तादयत्नतः ।

तथा संशोधनद्रव्यैः स्निग्धत्कोष्ठात्कफं नयेत् ॥ ८ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषाम् पूज्यते चिरम् ॥ १० ॥

कट्यूहजङ्घपादस्थे वाते स्नेहं विशेषतः ।

पिवेद्याभोजनाज्जन्तुः कट्यादीनां मलापहम् ॥ ११ ॥

पिबेत्संशोधनादूर्ध्वं मूर्ध्वजत्वानिले गदे ।

बलितेनेन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं चोपजायते ॥ १२ ॥

पक्षाघातं सङ्घट्टोऽगं मेव्यमानं निहन्ति च ।

सहस्रेनाशिनः स्नेहो बलवर्णकरः परः ॥ १३ ॥

सोपानल्लघी कोष्ठे निरामे वीक्ष्य पावकम् ।

पाययित्वा भिषक स्नेहं कटूष्णं वारि पाययेत् ॥ १४ ॥

यथा दोषं यथा कालं यथा व्याधिर्यथा बलम् ।

स्नेहं पक्वमपक्वं या पाययित्वा चिकित्सकः ॥ १५ ॥

सर्पिः शरदि पातव्यं वसामञ्जा च माधवे ।

तैलं प्रातृषि मातृषि शीते स्नेहं पिवेन्नरः ॥ १६ ॥

जलमुष्णं घृते पेयं यृषस्तैलेषु शस्यते ।

वसामञ्जमि मण्डस्तु सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥ १७ ॥

ऋते भक्ष्नातकस्नेहात्तत्र तोयं सुशीतलम् ।

त्रिकर्पादर्शकर्वेण वृद्धिः सार्धपलं तथा ॥ १८ ॥

ततः कर्षाभिवृद्धिश्च भवेद्यावत्पलत्रयम् ।

ततोऽपि च पलार्धेन वृद्धिर्यावच्च षट्पलम् ॥ १९ ॥

मात्रेयं स्नेहपानस्य जघन्यमध्यमोत्तमाः ॥ २० ॥

एकाहमुत्तमा पेया त्रहमेव तु मध्यमा ।

स्नेहमात्रा यथायोगं सप्ताहन्तु कनौयसी ॥ २१ ॥

अहोरात्रेण महती जीर्यत्यङ्गि तु मध्यमा ।

दिनार्धं चापराः तिस्रः स्नेहमात्राः प्रमाणतः ॥ २२ ॥

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।

देयं बहुकफे तैलं व्योषक्षारसमायुतम् ॥ २३ ॥
 शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ।
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥ २४ ॥
 पिबेत्पित्तकफे चोष्णं स्नेहमूर्च्छादृषापहम् ।
 शीतं वातकफार्तस्य गौरवारुचिशूलकृत् ॥ २५ ॥
 स्युः पच्यमाने दृढाहभ्रमोमूर्च्छारुचिस्तमः ।
 परिपिच्छ्रोऽप्यमुणाद्भिर्जीर्णस्नेहो यतो नरः ॥ २६ ॥
 यवागूं प्राशयेदुष्णां कृतां पष्टिकतण्डुलैः ।
 अल्पस्नेहां विलेपौच जीर्णस्नेहे सुखोदनम् ॥ २७ ॥
 वृद्धस्य स्नेहसिद्धेन यूषेणाल्पशृतेन वा ।
 पिबेत्संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितम् ॥ २८ ॥
 मिद्वर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ।
 स्नेहमात्म्यः क्लेशसहो दृढकाले च शीतले ॥ २९ ॥
 अच्छमेव पिबेत् स्नेह मच्छपानं हि शोभनम् ।
 द्रव्याख्यमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ॥ ३० ॥
 नातिस्निग्धमसङ्कीर्णं सुस्नेहं पातुमिच्छता ।
 पिबेत् चरुहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा ॥ ३१ ॥
 सप्तरात्रात् परं स्नेहं सात्माभावाय कल्पते ।
 सृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निग्धत्यच्छोपसंवया ॥
 स्निग्धति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ३२ ॥
 मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यते ।
 विष्टब्ध वापि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥
 ततः स्नेहं पुनर्दद्यात्तुकोष्ठाय देहिने ॥ ३३ ॥
 स्नेहाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।
 तमोहारी भवेच्छुद्धो रुचिरं भवेत्पति ॥ ३४ ॥
 स्नेहपीतस्तु दृषणायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।

एवं चानुप्रशाम्यन्तं स्नेहसुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥ ३५ ॥
 स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि ।
 दृष्णालुं चोष्णकाले च सहभक्तेन पाययेत् ॥ ३६ ॥
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमाननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 प्राश्य मांसरसान् स्नेहान् पेया वा स्नेहभर्जिताः ।
 पिवेत्सुखोष्णं मनुजः सद्यः स्नेहनं मुच्यते ॥ ३८ ॥
 धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सलवणं पयः ।
 दध्नी रसं मारगुडं पीत्वा स्निह्यति मानवः ॥ ३९ ॥
 सर्पिष्मती बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनं मुच्यते ॥ ४० ॥
 शर्कराघृतसंस्मृष्टे दुह्याद् गां कलसेऽथवा ।
 पाययेदक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४१ ॥
 विवर्जयेत् स्नेहपानं मजीर्णी तरुणज्वरी ।
 दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छार्त्ता मदपौडितः ॥ ४२ ॥
 कृर्द्याभिभूतस्तृषितः अन्तःपानक्लमान्वितः ।
 वस्तिदत्तो विरिक्तश्च वान्तो यद्यापि मानवः ॥ ४३ ॥
 अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।
 स्नेहपानाद्भवेदेषां नृणां नानाविधो गदः ॥ ४४ ॥
 गदा वा कृच्छ्रतां यान्ति न सिध्यन्ति तथा पुनः ।
 उष्णोदकोपचारौ स्यात् ब्रह्मचारौ क्षपाशयः ॥ ४५ ॥
 वेगरोधनव्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।
 वर्जयेत्प्रयतो नित्यं सेवयेच्छयनासनम् ॥ ४६ ॥
 स्नेहं पीत्वा पुनः स्नेहं प्रतिभुञ्जानमेव च ।
 स्नेहपथ्यापचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ४७ ॥
 पुरीषं ग्रन्थितं रुद्धं वायुरप्रगुणो विटम् ।

पक्ता खरत्वं रौक्ष्यञ्च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ४८ ॥
 वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहितम् ।
 मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ४९ ॥
 पाण्डुता सदनं तन्द्रा पुरीषस्य विपक्वता ।
 उत्क्लेशो जाड्यमरुचिः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५० ॥
 मिथ्याहारादिना लोके स्नेहः पीतो ज्वरादिकृत् ।
 प्रकुर्याल्लङ्घनं तत्र मलं ज्ञात्वा विरेचितम् ॥ ५१ ॥
 रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरिति स्नेहस्य रूक्षणम् ।
 श्यामाककोरदूषान्न तक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥ ५२ ॥
 शीतान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्ययधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
 देन्द्रियो मन्दज्वरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ५३ ॥
 स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ।
 बलं स्नेहसमिद्धिञ्च समायातः सुदुर्बलः ॥ ५४ ॥
 स्नेहे व्यायामसंशीत वेगाघातप्रजागरान् ।
 दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नञ्च विवर्जयेत् ॥ ५५ ॥
 इति बह्वर्सेनसङ्कलितः स्नेहपानाधिकारः समाप्तः ।

अथ स्वेदाधिकारमाह ।

येषां नस्य' विधातव्यं वस्तिश्चैवापि देहिनाम् ।
 शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥ १ ॥
 पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाद्युपद्रवाः ।
 मम्यक् प्रजाताऽकाले च पश्चात् स्वेद्यैव यत्नतः ॥ २ ॥
 स्वेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगन्दर्थ्यर्शसस्तथा ।
 अशर्मथा चातुरो जन्तुः शेषांश्चास्त्रे प्रचक्षते ॥ ३ ॥
 स्नेहक्षिन्नशरीराय तैलाभ्यक्ताय देहिने ।

दोषादात्तवकालज्ञो घनस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

नानभ्यक्ते नापि चास्त्रिग्धदेहे स्वेदो योग्यः स्नेहवह्निः कथञ्चित् ।
दृष्टं लोके काष्ठमस्त्रिग्धमाशु गच्छेद्भङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥ ५ ॥

मांसमाषतिलादीनां बालुकानामथापि वा ।

कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान्नायः प्रस्तरसङ्करात् ॥ ६ ॥

वातघ्नैर्दंशमूलैर्वा शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।

वृषणी हृदयं दृष्टी स्वेदयेद्भृदु वा न वा ॥

मध्यमं वङ्गणी शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ ७ ॥

स्वेदो हितस्वनाग्नेयो वाते मेदः कफावृत्ते ।

निवातगृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥ ८ ॥

उपनाहाद्वयक्रोधभूरिपानक्षुधातपाः ।

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥ ९ ॥

सर्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णोऽस्ने वा च कारयेत् ॥ १० ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महावले ।

दुर्वले दुर्वलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥ ११ ॥

मवले रुक्षणः स्वेदो रुक्षस्त्रिग्धः कफानिले ।

कफमेदोवृत्ते वाते सेवेत् कोष्णं गृहं रविम् ॥ १२ ॥

तत्र तापोऽस्वेदो विशेषतः श्लेष्मघ्नी । उपनाहस्वेदो वातघ्नः

अन्यतरस्त्रिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति कफमेदोऽन्विते वायो

निवातगृहातपगुरुप्रावरणादिभिः स्वेदमुत्पादयेदिति ।

स्नेहक्लिन्ना धातुसंस्थाश्च दोषाः स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लिप्ताः ।

सम्यक् स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादशेषात् ॥ १३ ॥

शीतशूलव्यपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

सञ्जाते मार्दवे देहे स्वेदनादिरतिर्मता ॥ १४ ॥

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक् प्रसादं

भक्त्यङ्गां श्रोतसां निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् खेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां

सन्धीन् स्तब्धांश्च शृणुदाश युक्तः ॥ १५ ॥

संदसावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वमार्दवं चातुरस्य ।

सम्यक् स्विन्ने लक्षणं प्राहुरेतत् मिथ्यास्विन्ने व्यत्यये नैतदेव ॥ १६ ॥

स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपो मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहदृष्ट्या क्लमाश्च ।

प्रतिस्विन्ने सन्धिपीडादृष्ट्या च क्रियां शीतां तत्र कुर्याद्विधिघ्नः ॥ १७ ॥

प्रतिस्विन्ननराणाञ्च शीताम्बुप्राशनं हितम् ।

स्नानमुष्णाम्बुना चापि ह्यनभिष्यन्दि भोजनम् ॥ १८ ॥

पाण्डुर्महीरक्तपित्ती दृष्टार्तः क्षामो जीर्णो चोदरार्तो विषातः ।

दृक्कृद्दार्त्तो गर्भिणी पीतमद्यो नैते खेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥ १९ ॥

खेदादेषां यान्ति देहा विनाशश्चासाध्यत्वं यान्ति चेषां विकाराः ।

खेदैः साध्यौ दुर्वलाजीर्णभक्ता यदि स्यातां खेदनीयौ ततस्त्वौ ॥ २० ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः खेदाधिकारः समाप्तः ।

अथ वमनाधिकारः ।

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट् काले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

कफे कफोत्खणे चापि वमनं मम्रशस्यते ॥ २ ॥

वामयेदतिसारात्तं मधःपित्तास्ररोगिणाम् ।

ग्रन्थिमेहापचौकुष्ठश्लीपदोन्मादरोगिणः ॥ ३ ॥

समस्तदोषपरीसर्पश्चासकासोर्द्ध्वरोगिणः ।

नवज्वरगृहीतश्च हृत्सासार्तं विशेषतः ॥ ४ ॥

न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ।

सूलक्षतचीर्णकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥ ५ ॥

इवे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरं च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं वर्चोऽभिधाते न च वामयेत् ॥६॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।

अत्युत्खणकपा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ ७ ॥

अवम्यावमनात् क्रोधात् कृच्छतां यान्ति देहिनः ।

असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्त्वतिस्रुताः ॥ ८ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

जिताः संशोधनैर्यत् न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ९ ॥

योऽखिलेर्विविधैरन्नैर्दोषानुत्क्षिप्य देहिनः ।

स्निग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

निशि सुप्तञ्च पूर्वाह्ने जीर्णाहारकृते क्षणम् ।

वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ॥

कण्ठं गन्धर्वनालेन स्पृशन्तं वामयेद्विषम् ॥ ११ ॥

ललाटं वमतः पंसः पाश्वरौ हस्तेन बोधयेत् ॥ १२ ॥

कफञ्च कटुतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्वमेत् ।

मस्त्रादुलवणास्त्रोष्णैः संस्पृष्टं वायुना कफम् ॥ १३ ॥

पानद्रव्यरमस्योक्तः स्वरसः पलमिष्यते ।

वमनं रेचनं चाक्षं स्नेहादिशमनं परम् ॥ १४ ॥

क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं अपयित्वा जलादके ।

अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववचारयेत् ॥ १५ ॥

यष्टीमधु वचा कुष्ठं बीजानां कुटजस्य च ।

कल्केरालोद्य निम्बस्य कषायं पाययेद्विषम् ॥ १६ ॥

प्रवृत्तलालाह्वक्लासं वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।

कृष्णोद्भयवसिन्धूत्य राठकल्कयुतं पिबेत् ॥

यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्वलम् ॥ १७ ॥

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुसिन्धूत्यम् ।

मधुयुतमेतत्पानं कफपरिपूर्णाशये शस्तम् ॥ १८ ॥

तण्डुलसलिलनिपिष्टं यः पीत्वा वमति नरः पूर्वाह्णे ।
 फलिनीवल्कलकल्कं हरति गदं कफपित्तमारुजम् ॥ १९ ॥
 आटरुषवचानिम्बं पटोलं फलिनीत्वचम् ।
 काथयित्वा पिबेत्तोयं वान्तिक्लृप्तदनान्वितम् ॥ २० ॥
 जीमूतकफलेच्छाकु कुटजाः कृतवेधनः ।
 धामार्गवश्च संयोज्यः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ २१ ॥
 मदनफलमज्जसिद्धं क्षीरं दधितां गतं तत्समं वा ।
 वमनाय कफप्रसेके वमनं कफेषु च प्रयुञ्ज्यात् ॥ २२ ॥
 तत्र सुकुमारं कर्षं बालं वृद्धं भीरुं वा वमनसाध्येषु विकारेषु
 क्षीरदधितक्रयवागूनाम् अन्यतमेनाकण्ठं पाययित्वा वामयेत् ।
 कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिः कण्डूश्च दुर्वामितलिङ्गमाहुः ।
 पित्तातियोगश्च विसंज्ञताश्च हृत्कण्ठपौडामपि चातिवान्ते ॥ २३ ॥
 पित्ते कफस्यानुगुणं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।
 लघौ च देहे कफसंश्रये च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २४ ॥
 पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादूर्ध्वं कफान्तश्च विरेकमाहुः ।
 द्वित्रिन् सविट्कानपनौय वेगान् ज्ञेयं विरेके वमने तु पीतम् २५
 सम्यग्वान्तं चैनमभिवीक्ष्य स्त्री हि कवैरेचनिकोपशमनीया-
 नामन्यतमं धूममाकण्ठं सामर्थ्यतः पाययित्वा आचारिक-
 मुपदिशेत् ।

वान्यर्थमौषधे पीते वान्तिर्भवति नो यदि ।
 पिबेद्वात्रीकशानिम्बकषायमुष्णवारिणा ॥ २६ ॥
 वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिसेवनः ।
 पिबेत्कटुरसैर्मण्डं सष्टतक्षौद्रशर्करम् ॥
 वमनेऽतिप्रवृद्धे च हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ २७ ॥
 सोझारायां भृशं कृद्यां मूर्च्छायां याममुस्तयोः ।
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ २८ ॥

वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ।

निःश्रिताश्च तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥

ततोऽपराङ्गे सुविशुद्धदेहं सुष्णाभिरग्निः परिषिक्तगात्रम् ।

कुलत्थमुद्गाढकजाङ्गलानां यूषैरसैर्वाप्युपभोजयेत्तम् ॥ ३० ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ ३१ ॥

धान्यकल्केन संशुद्धा नागरेण समन्विता ।

सुलघ्नी दीपनी पेया वातरक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्षमाणो भक्ति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३४ ॥

कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रा तन्द्रास्यदीर्गम्यविषोपसर्गाः ।

गुरुत्वकण्डूग्रहणौप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित् ॥ ३४ ॥

क्विवे तरो पुष्पफलप्रवाला यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ।

तथा हृते श्लेष्मणि कृदितेन तज्जा विकारा विलयं व्रजन्ति ॥ ३५ ॥

वमनादिविधानेषु यावत्कालस्तु गच्छति ।

तावद्धि परिहर्तव्यं शीततोयातिमैथुनम् ॥ ३७ ॥

इति वङ्गसेनसंस्कृतितः वमनाधिकारः समाप्तः ।

अथ विरेचनाधिकारमाह ।

ऋतौ वसन्ते शरदि देहशुद्धौ विरेचयेत् ।

अन्यदात्ययिके काले शोधनं शीलयेद् बुधः ॥ १ ॥

पित्तं विरेचनं युक्त्याद्दोषे पित्तोत्पन्नेऽपि च ।

पित्तमत्युत्पन्नीकृत्य स्नेहे स्वेदे कृते सति ॥ २ ॥

वमने च कृते पूर्वं ततः समग्विरेचयेत् ।

अन्यथा योजितं कुर्यान्नन्दान्निं गौरवारुचौ ॥ ३ ॥

पित्ताधिको मृदुः कोष्ठः पयसापि विरिच्यते ।
 वातेन श्लेष्मणा क्रूरो दुर्विरेच्यः स उच्यते ॥ ४ ॥
 समदोषो मध्यमः साधारण इति । तत्र मृदौ मृद्वौ मात्रा
 क्रूरे तीक्ष्णा मध्ये मध्यमा कर्तव्येति ।
 मृदुमध्यक्रूरकोष्ठे कर्षमर्द्धपलम्यलम् ।
 उष्णोदकानुपानन्तु पलं द्वे च पलत्रयम् ॥ ५ ॥
 तदर्द्धम्याययेच्चूर्णं मनुपानञ्च तादृशम् ।
 क्वाथे क्वाथविधिः कार्यस्तदर्द्धः स्वरसोऽपि च ॥
 पित्तं दद्यात्तथा स्नेहं पलाद्धं पलमेव वा ॥ ६ ॥

इति विरेचनमात्रा ।

यथा वमने प्रसेकौषधपित्तानिलाः क्रमेणायान्ति तथा
 विरेचने पुरीषपित्तौषधकफा इति ।

स्नेहस्वेदावकृत्वाग्रे यस्तु संशोधनं पिबेत् ।
 दारु शुष्कमिवानाम्य तद्देहमतिपातयेत् ॥ ७ ॥
 स्नेहस्वेदैः प्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिता ।
 दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्तुं विरेचनैः ॥ ८ ॥
 शारदे सौक्ष्म्यतैक्ष्ण्यग्राहा विकाशित्वादिरेचनम् ।
 वमनं च हरेद्दोषं सम्यगुक्तं तथान्यथा ॥ ९ ॥
 यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।
 गुणोद्रेकाङ्गजेदूर्ध्वं मपक्वं भेषजं पुनः ॥ १० ॥
 मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेर्दत्तं सम्यग्विरेचनम् ।
 न सम्यग्निर्हरेद्दोषानतिमात्रप्रधावितम् ॥ ११ ॥
 दृढवत् सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमग्नैः पिबेन्नरः ।
 वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १२ ॥
 पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं स्वादुक्वाथादिभिः पिबेत् ॥ १३ ॥
 भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिमण्डजातैः परिवेष्य रज्ज्वा ।

पक्वन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तां पित्तगदी सुशीताम् ॥ १४ ॥

हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।

मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ १५ ॥

त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफला तत्समानि च ।

क्षारकृष्णाविडङ्गानि तच्चूर्णं मधुमर्षिषा ॥ १६ ॥

लिह्याद्भुजेन गुटिकां कृत्वा वायुपयोजयेत् ।

कफवातकृतान् गुल्मान् म्लीहोदरभगन्दरान् ।

हृत्पित्तानपि चाप्येतन्निरुपायं विरेचनम् ॥ १७ ॥

त्रिफलाकाथमूत्रैश्च सव्योषं कफपीडितः ।

क्षणाशुगठीत्रिवृत्क्षार चूर्णं क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ १८ ॥

एतद्विरेचनं मुख्यं सर्वश्लेष्मविकारिणाम् ॥ १९ ॥

शर्कराक्षौद्रमयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचान्वितम् ॥ २० ॥

पथ्यासैन्धवकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

विरेकः सर्वदोषघ्नः श्रेष्ठो नाराचसंज्ञितः ॥ २१ ॥

त्रिवृत्पिप्पलिमिन्धूत्यैरन्वितं गुग्गुलुं पिबेत् ।

फलत्रिककषायेण रेचनं सर्वदोषनुत् ॥ २२ ॥

पिप्पलीनागरक्षार श्यामास्त्रिवृतया सह ।

लेहयेन्मधुना माडं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ २३ ॥

हरीतक्यास्तु कर्षाडं कर्षाडं त्रिवृतस्तथा ।

शीताम्बुना समस्मिद्धा भर्जयेत्कर्षिषा मनाक् ॥ २४ ॥

तद्रव्यं शीतलं ज्ञात्वा सिताकर्षेण योजयेत् ।

भुक्त्वा विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ २५ ॥

इति एतावत्येकदिनमात्रा ।

हरीतकीभिः कथितं सुवीरं दन्त्यग्निक्षणाविडचूर्णयुक्तम् ।

विरेचनं वा रुवुतैलमिश्रं निरत्ययं योज्यमथामयन्नम् ॥ २६ ॥

त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
 समृद्धीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २७ ॥
 त्रिवृददुरालभामुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम् ।
 द्राक्षाखुना सयष्ट्याहं शीतलञ्च घनात्यये ॥ २८ ॥
 त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृतां हवुषां दन्तीं समलां कटुरोहिणीम् ॥ २९ ॥
 स्वर्णक्षीरीञ्च कम्पिल्लं गोमूत्रे भावयेत्प्रहम् ।
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहा ॥ ३० ॥
 सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ।
 दद्याच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ॥
 लिङ्घान्तं मातया लेहमीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३१ ॥
 अभयापिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्त विडङ्गामलकानि च ॥ ३२ ॥
 एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
 त्रिवृदष्टगुणा देया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥ ३३ ॥
 मधुना मोदकान् कृत्वा चाक्षमात्रान् प्रमाणतः ।
 एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पिवेज्जलम् ॥ ३४ ॥
 तार्वहिरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥ ३५ ॥

पाण्डुत्वकासविषमज्वरवाक्त्रसादान्
 जङ्घोरपृष्ठजघनोदरपार्श्वशूलान् ।
 दुर्नासमण्डलभगन्दरशोफगुल्मान्
 यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकमूत्रकृच्छ्रान् ॥ ३६ ॥
 श्लोहाक्षिरोगयक्ष्मरिक्कुष्ठमेहान्
 हन्याद्रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ।
 अल्पव्ययं बहुफलं सततं प्रयोज्य-

मायुष्करं पलितनाशनमस्त्रिष्टम् ॥ ३७ ॥

इति चमयाद्यी मोदकः ।

विडङ्गमारामलकाभयानां पलं पलं स्याच्छिवतस्त्रयश्च ।

गुडस्य षड्द्वादशभागयुक्ता मानेन त्रिंशद्दुटिका विधेयाः ॥ ३८ ॥

निवारणे यक्ष्वरेण सृष्टः समाणिभद्रः किल शाक्यभिचवे ।

अयं हि कुष्ठक्षयकासनाशनो भगन्दरप्लीहगुदोदरार्तिजित् ॥ ३९ ॥

यथेष्टचेष्टान्नविहारसेवी ह्यनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥

इति साणिभद्रमोदकः ।

गुडस्याष्टपलं पथ्या विंशतिः स्युः पलानि च ।

दन्तीचित्रकयोः कर्षाः पिप्पलीत्रिवृतोर्दशः ॥ ४० ॥

कृत्वेताम्बोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।

सङ्घादेदुष्णसेवी चाहारे निर्यन्त्रणास्त्वमी ॥

दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डु रोगार्शः कुष्ठनाशनाः ॥ ४१ ॥

विरेकायौषधं पीतं न सम्यग्यादं रेचयेत् ।

पिवेदुष्णाम्भसा तत्र मैथ्वं दोषशान्तये ॥ ४२ ॥

इति गुडायीमोदकः ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डूर्विशमूत्रसङ्गाश्च न सहिरिक्ते ।

मूर्च्छागुदभ्रशकफातियोगाः शूलोद्गमश्चातिविरिक्तलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु लालालघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ।

गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं सम्यग्विरिक्तमनुजं व्यवस्येत् ॥ ४४ ॥

मन्दाग्निमक्षीणमसहिरिक्तं न पाययेत्तद्विसे यवागूम् ।

क्षीणं तृषाक्तं सुविरेचितञ्च तन्वीं सुखोष्णां लघु पाययेत्ताम् ॥ ४५ ॥

हृदि तोक्तं क्रमं सर्वं धूपं मुक्ता प्रयोजयेत् ।

शोणितस्त्रावसंशुद्धिस्त्रे हयोजनलङ्घनेः ॥ ४६ ॥

वह्निर्यस्य ततो मन्दः स्याद्वैद्यस्तमुपाचरेत् ।

मद्यपो वातपित्ताख्यो योऽल्पपित्तकफाश्रयः ॥ ४७ ॥

पेयादिरहितस्तस्य तर्पणादिक्रमं दिशेत् ।

आस्थाप्य स्नेहितं तीक्ष्णैः रेचयेद्धीनरेचितम् ॥ ४८ ॥

पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत् ।

अतियोगे विरेकस्य पानलेपनसेचनैः ॥ ४९ ॥

सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतिसारहन्ता ॥ ५० ॥

कल्कं शाल्मलीमूलस्य मस्तुना सह संपिवेत् ।

गङ्गाप्रवाहतुल्यं हि नाशयेद् ग्रहणीगदम् ॥ ५१ ॥

अञ्जनं चन्दनोशीरं मज्जास्रं चातियोगनुत् ।

लाजचूर्णैः पिबेन्मन्यमतियोगहरं परम् ॥ ५२ ॥

दध्यारनालधात्री चूर्णयुताः शक्तवः प्रलेपेन ।

सन्तापारुचिदृष्ट्या वमनविरेकातियोगहराः ॥ ५३ ॥

क्षीणक्षयोरक्षतबालवृद्धा दीनोऽथ शोषो भयशोकतप्तः ।

ग्रान्तस्तृपात्ती परिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चाष्टक् ५४

नवप्रतिश्यायमदात्ययो च नवज्वरो या च नवप्रसूता ।

शल्यादिताश्चाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्यत्नपुस्तताश्च ॥ ५५ ॥

अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहा विरेचयेत्तानपि मन्दवीर्यैः ।

विरेचनेर्यान्ति नरा विनाशमन्नप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥ ५६ ॥

नचातिस्निग्धकायस्य दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।

दोषाः प्रच्याविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥ ५७ ॥

विषाभिघातपिडिका शोफपाण्डुविसर्पिणः ।

नातिस्निग्धा विशोद्धा स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः ॥ ५८ ॥

विरूक्षस्नेहसात्मन्तु भूयः संस्नेह्य रेचयेत् ।

तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति श्लथबन्धनाः ॥ ५९ ॥

बुधैः प्रसादम्बलमिन्द्रियाणां धातोः स्थिरत्वं ज्वलनाभिहृदिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः प्रकुर्व्याद्विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

यथौदकानां स्थिरजङ्गमानां जलेऽपनीते ध्रुवमेव नाशः ।

पित्ते हृतेत्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां ध्रुवमेव नाशः ॥ ६१ ॥

सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिवृहन्ती सचिचकम् ।

तच्चूर्णं गुडसन्मिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ६२ ॥

एतद्गुडाष्टकं चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

शोथोदावर्तगुल्मघ्नं प्लीहपाण्डुमयापहम् ॥ ६३ ॥

पश्चाद्विरिक्तो वान्तश्च ततश्चापि निरुहणम् ।

निरुद्धस्त्वनुवायः स्यात् सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ६४ ॥

कृतः शिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ।

मासं परिहरेज्जन्तुर्यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ ६५ ॥

क्रोधायासौ मैथुनश्च दिवास्वप्नोश्चभाषणे ।

पानं यानासने स्थानं चिरञ्चक्रमणं हिमम् ॥ ६६ ॥

सम्भोगतोययोः सेवा प्रवातातपयोस्तथा ।

विरुद्धाध्यशनासात्म्य भोजनानि विशेषतः ॥ ६७ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः विरेचनाधिकारः समाप्तः ।

अथ वस्तिकर्माधिकारमाह ।

वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ।

संसर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव सदा हितः ॥ १ ॥

समुद्धते वायुवेगे नान्या वस्तिमृते क्रिया ।

पवनाविद्धतोयस्य वेला वेगमिवोदधेः ॥ २ ॥

वाते बातोल्बणे व्याधौ वस्तिः शस्तः स च त्रिधा ।

निरुहोन्वासनाख्यश्च लिङ्गे चोत्तरसंज्ञितः ॥ ३ ॥

कपायक्षीरतो वस्तिर्निरुहः स निगद्यते ।

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासनसंज्ञकः ॥ ४ ॥

वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्मादस्तिरिति स्मृतः ।

निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ॥ ५ ॥

निरुहो दोषहरणादोहणादथवा तनोः ।

आस्थापयेदयो देहं यस्मादास्थापनः स्मृतः ॥ ६ ॥

निशानुवासनात् स्नेहोऽन्वासनश्चानुवासनः ॥ ७ ॥

विरिक्तसम्पूर्णहिताशनस्य आस्थाप्य शय्यामनुदीयते यत् ।

तदुच्यते वाप्यनुवासनञ्च तेनानुवासञ्च बभूव नाम ॥ ८ ॥

उत्कृष्टावयवे दानादस्तिरुत्तरसंज्ञितः ।

निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात् परम् ॥ ९ ॥

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट्प्रसृतास्ततः ।

प्रसृतं बर्द्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशावधि ॥ १० ॥

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृतं परम् ।

यथायथं निरुहस्य पादोमात्रानुवासने ॥ ११ ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्बरीति कांस्यायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ १२ ॥

षट्द्वादशाष्टाङ्गुलसन्मितानि षड्विंशतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मृद्वकर्कश्युसतीनवाहि छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चापि ॥ १३ ॥

यथा वयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजृनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुटिकामुखानि ॥ १४ ॥

स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने हे ।

जारहवो माहिषहारिणौ वा स्याच्छैकरो वस्तिरजस्य वापि ॥ १५ ॥

दृढस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः कषायरक्तः सुमृदुस्तु सिद्धः ।

नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ १६ ॥

नेत्राभावे हिता नाडी नलवंशास्थिसम्भवा ।

वस्त्यभावे हितं चर्म वस्त्रं वापि हितं घनम् ॥ १७ ॥

द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं कलाय यवरन्ध्रकम् ।

अङ्गुले कर्णिकायुक्तं मुखे वृत्तं समं मृदु ॥ १८ ॥

इति नेत्रपरिमाणविधिः ।

विरेचनाद्वते सप्तरात्रे जातबलाय वै ।

कृताहाराय मायाङ्गे वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ १९ ॥

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

तदर्धेन च हीनस्य त्रिधा मात्रानुवासने ॥ २० ॥

प्रसृतस्य पलाद्वेन पलस्य पितुना तथा ।

तदर्धेस्यार्धकर्षेण वृद्धिः कार्या यथा क्रमम् ॥ २१ ॥

षट्पलं त्रिपलं सार्धम्पलं पूर्णं यथा भवेत् ॥ २२ ॥

देवदारुवचारास्त्रा शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

अवचूर्णम्प्रदातव्यं षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥ २३ ॥

यद्वा सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतम् ।

चूर्णं माषं पले स्त्रे हे सिन्धुजम्भशताह्वयोः ॥ २४ ॥

क्षीरं न चेद्द्वैतरणं प्रदाय द्वाह्वेत्राह्वे वाप्यनुवासनीयः ॥ २५ ॥

उत्प्लष्टानिलविण्मूत्रे नरे वस्तिं निधापयेत् ।

अन्यथा निहितो वस्तिर्नैवान्तः सम्प्रपद्यते ॥ २६ ॥

प्रसृतं वामपार्श्वेन कृतान्नमनुवासयेत् ॥ २७ ॥

वामाश्रया हि ग्रहणोगुदञ्च तत्पार्श्वमंस्थस्य गुदोपलब्धिः ।

लीयन्त एवम्बलयश्च तस्मात्सव्ये च पार्श्वे हितवस्तिदानम् ॥ २८ ॥

प्रसारितैकजङ्घने कार्याऽन्योपरिकुञ्चिता ।

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणे नावपीडयेत् ॥ २९ ॥

तथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ।

उच्छ्वास्य वस्तेर्वदमं बद्धं हस्तमकम्पयन् ॥ ३० ॥

पृष्ठवंशम्प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ।

नातिवेगं नातिमन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ॥ ३१ ॥

सावशेषमकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ।

निरुद्धदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः ॥ ३२ ॥
 ग्रीते वसन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरङ्गौष्मधनागमेषु ॥ ३३ ॥
 स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
 स्नेहवीर्य्यन्तथा दत्ते देहं नानुविसर्पति ॥ ३४ ॥
 अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।
 अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्य्यं प्रसर्पति ॥ ३६ ॥
 आकुञ्चयेच्छनैस्त्रींस्त्रीञ्चक्ष्थिबाहु ततःपरम् ।
 ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 स्मिजोद्येनं ततः श्रोणीं शय्यां त्रींस्तूत्क्षिपेद्बुधः ।
 एवं प्रणिहिते वस्त्रौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥ ३८ ॥
 स्वास्तीर्णं शयने काम मासीताचारिके ततः ।
 कूर्परे जानुनी चैव कुर्यात्क्षीणि गतागतम् ॥ ३९ ॥
 पाणिपादबले चास्य हन्तव्ये मुष्टिना तदा ।
 त्रिकसञ्चालनं चापि कुर्याद्धारत्रयं ततः ॥ ४० ॥
 भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ।
 यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 नित्यमेकान्तरे वापि दोषकायान्यपेक्षया ॥ ४१ ॥
 स्नेहेन पाष्णग्रङ्गुलिपिण्डिकाद्या ये चापि गात्रावयवा रुगार्ताः ।
 तांश्चावमृञ्जीत सुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतौपधानः ॥ ४२ ॥
 अनुवासिताय दातव्यमितरेऽङ्गि सुखोदकम् ।
 धान्यशुण्ठोक्षपायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥ ४३ ॥
 पित्तोत्तरे कटूणांश्चावन्मात्रं पिबेदनु ।
 स्नेहाजीर्णं शमयति श्लेष्माणं तद्भिन्नं च ॥ ४४ ॥
 पवनस्यानुकूलत्वं कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ।

काथार्द्धमात्रया प्रातर्धान्यशूण्ठीजलं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 यस्यानुवासनो दत्तः सकृदत्र अमं व्रजेत् ।
 अत्युष्णो वातिशीतो वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ ४६ ॥
 अमात्रोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्बहुभेषजः ।
 तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यति तिष्ठति ॥ ४७ ॥
 वीन्यस्य यामाननुवर्त्तते च स्नेहो नरः स्यात् विशुद्धदेहः ॥ ४८ ॥
 अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।
 स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥
 रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन्वाप्यनुवासनान् ।
 दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरुहयेत् ॥ ५० ॥
 न चाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।
 सूक्ष्मत्वात् शून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्ध्वमधो नयेत् ॥ ५१ ॥
 एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।
 वाते तु चैकादशधा पुनर्वा वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ ५२ ॥
 सदानुवासयेद्भुक्तं सार्द्रपाणिं नरं भिषक् ।
 ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुप्यात् स्नेहः प्रयोजितः ॥ ५३ ॥
 न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।
 मन्दं मूर्च्छाञ्च जनये द्विधास्नेहः प्रयोजितः ॥ ५४ ॥
 स्नेहवस्तिं निरुहं वा नैकमेवाभ्यसेच्चिरम् ।
 स्नेहात्पित्तकफोत्क्लेशौ निरुहात्पवनाद्भयम् ॥ ५५ ॥
 तस्मान्निरुद्धोऽनुवास्यो निरुह्यश्चानुवासितः ।
 नैवं पित्तकफोत्क्लेशौ स्यातां न पवनाद्भयम् ॥ ५६ ॥
 निरुहशोधितैर्मार्गिः स्नेहः सम्यग्विसर्पति ।
 अपेतसर्वदोषासु नाङ्गीष्विव बहिर्जलम् ॥ ५७ ॥
 अहोरात्रादपि मूत्रहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ।
 कुप्यद्भिस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥ ५८ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
 सर्वोऽस्यो वाततो रौच्यादुपेक्षः संविजानता ॥ ५८ ॥
 अनायान्तमहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ।
 स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहः प्रशस्यते ॥ ६० ॥
 कुष्ठकमुककल्कस्तु पाययेत्तत्क्रसंयुतम् ।
 श्रोणग्रात्तेक्ष्णग्रात् सरत्वाच्च वस्तिं तस्थानुलोमयेत् ॥
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं वातानुलोमनम् ॥ ६१ ॥
 अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसदनाधाने शूलं श्वासश्च जायते ॥ ६२ ॥
 पक्वाशयगुरुत्वञ्च तदा दद्यान्निरुहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धं चाप्यनुवासनम् ॥ ६३ ॥
 भयोन्माददृष्टाशोषाजीर्णाचप्रमेहिनः ।
 मूर्च्छाकुष्ठोदरस्थौल्यकासश्वासक्षयातुराः ॥ ६४ ॥
 शोषभ्रममदच्छर्दियुताः वस्त्वसहाऽवलाः ।
 नास्थाय्या नानुवास्याश्च वातरोगादृते नराः ॥ ६५ ॥
 उदरो च प्रमेहौ च कुष्ठौ स्थूलश्च मानवः ।
 अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन ॥ ६६ ॥
 अनेन विधिना सप्त तथाष्टौ वा नवैव वा ।
 विधेया वस्तयो नृणामन्तरान्तर्निरुहणम् ॥ ६७ ॥
 विष्टम्भानिलविण्मूत्रः स्नेहहीनोऽनुवासनः ।
 दाहक्लमपिपासार्त्तिकरश्चाप्यनुवासनः ॥ ६८ ॥
 मानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वा ।
 शोषचोषो विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ ६९ ॥
 शङ्खस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
 मुखे सर्वेन्द्रियाणां वाप्युपलेपोऽवसादनम् ॥ ७० ॥
 स्नेहगन्धिं सुखञ्चापि कासश्वासावरोचकाः ।

अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्थापनं तथा ॥ ७१ ॥

गले निष्पीड्य तत्राशु कम्पयेत्तं प्रयत्नतः ।

कार्यं नस्यं सुतीक्ष्णञ्च तीक्ष्णं वापि विरेचनम् ॥ ७२ ॥

उत्क्लेशो ग्लानिरङ्गस्य सादः पर्वव्यथारुचिः ।

निरेति स्नेहसंमिश्रं पुरीषं बहुशो मृदु ॥ ७३ ॥

ईषत्स्थूल्यं भवेत् कुत्ति गुदवङ्गणवस्तिषु ।

स्निग्धस्यैतानि लिङ्गानि जानीयादनुवासने ॥ ७४ ॥

जीर्णाश्वमथ सायाह्ने स्नेहप्रत्यागते पुनः ।

लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥ ७५ ॥

दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्गणौ ।

सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु कोष्ठस्थमनिलं जयेत् ॥ ७६ ॥

बलवर्णौ च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ।

रसं चतुर्थो रक्तान्तु पञ्चमः स्नेहयेदपि ॥ ७७ ॥

षष्ठस्तु स्नेहयेन्नासं मेदः स्निह्यति सप्तमः ।

अष्टमो नवमश्चास्थि तथा मज्जानमेव च ॥ ७८ ॥

एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ।

अष्टादशाष्टादशकान् यो वस्तीनां निषेवते ॥

यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥ ७९ ॥

म कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ।

वीतपाप्मा श्रुतधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ८० ॥

आपादतलमूर्ध्नि स्थान् दोषान् पक्वाशयस्थितः ।

वीर्येण वस्तिरादत्ते मेषादित्यो रसानिव ॥ ८१ ॥

पक्वाशयाद्वस्तिवीर्यं स्वदेहमनुसर्पति ।

वृक्षमूले निषिक्ताना मपाम्यूर इव द्रुमम् ॥ ८२ ॥

म चापि वस्तिः सहसा केवलः समलोऽपि वा ।

प्रत्येति वीर्यं त्वनिलै रपानाद्यैः प्रणीयते ॥ ८३ ॥

मूले निषिक्तो हि यथा द्रुमः स्यान्नौलच्छदः कोमलपल्लवश्च ।
 काले बृहत्पुष्पफलानुबन्धस्तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ८४ ॥
 सुधाश्च ये सङ्कुचिताश्च केचित् ये पङ्कवो येऽपि च भग्नगात्राः ।
 येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्तिः ८५
 आत्मापिते प्राग्ग्रथिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ।
 एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ य आमयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥ ८६ ॥
 याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा गर्भश्च विन्दन्ति नृभिः समेताः ।
 क्षीणेन्द्रिया ये च नरा कशाश्च वस्तिः प्रशस्तः परमो हि तेषु ८७
 लणाभिभूतेषु तथातिश्रितान् श्रिताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।
 तत्प्रत्यनौकेऽय समुक्तयुक्त्या सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य दद्यात् ॥ ८८ ॥
 न वृंहणीयान्विदधीत वस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।
 कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुर्गेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ८९ ॥
 क्षौणक्षतानामविशोधितानां न शोषिणां नो क्लृप्तदुर्बलानाम् ।
 न मूर्च्छितानां विदधीत वस्तिं येषाञ्च दोषाः पुनरुद्धृगाः स्युः ९०
 शाखागतान् कोष्ठगतांश्च रोगान्धमेहि सर्वावयवार्द्धगांश्च ।
 ये सन्ति दोषा न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ९१
 विष्णुत्पित्तादिमलाशयानां वातापहः सौख्यकरश्च यस्मात् ।
 अस्मान्न वातैकसमाश्रयाणां वस्तिं विना भेषजमन्यदस्ति ॥
 अस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेकैः ९२

गुडूच्येरण्डपूतौक भार्गीवृषक रौहिषम् ।

शतावरीं सहचरं काकनासा पलोन्मितान् ॥ ९३ ॥

यवमाषातसीकोलकुलत्यान् प्रसृतोन्मितान् ।

चतुर्दंशेऽश्वसः पक्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥ ९४ ॥

पचेत्तैलादृकं पेथ्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

अनुवासनमेतच्च सर्ववातविकारनुत् ॥ ९५ ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।

जीवकर्षभकौ कृष्णां काकनामां शतावरीम् ॥ ८६ ॥

• स्वगुमां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।

पिष्टा तैलं घृतं क्षीरे माधयेत्तु चतुर्गुणे ॥ ८७ ॥

हृहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।

मूत्ररेतोरजो दोषान् हरेत्तदनुवासनात् ॥ ८८ ॥

इति जीवन्त्याद्यं यमकम् । इत्यनुवासनवस्तिविधिः ।

अथ निरुहविधिमाह ।

निरुहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणात्तरैः ।

तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ ८९ ॥

वातव्याधावदावत्तं वातासृग्विषमञ्जरे ।

मूत्रकृच्छीदरानाह मूत्रदोषाश्मरीषु च ॥ ९० ॥

वृद्धासृग्दरमन्दाग्नि प्रमेहेषु निरुहणम् ।

शूलेऽस्त्रपित्ते हृद्रोगे योजयेद्द्विधिवद् बुधः ॥ ९१ ॥

मधुश्चेह्नकल्काख्याः कषाया वा मताः क्रमात् ।

त्रौणि षड्हादश त्रौणि पलान्यनिलरोगिषु ॥ ९२ ॥

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्वे चैव चतुष्टयम् ।

षट्त्रौणि हादशत्रौणि कफे चापि निरुहणम् ॥ ९३ ॥

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं मपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ।

प्रधानसृहास्तरणोपपन्नं प्राक् शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ ९४ ॥

प्रक्षिप्य वस्ती मथितं खजेन सुवहपुच्छानननिर्बलीकम् ।

अङ्गुष्ठमभ्येन मुखं पिधाय गृह्णीत वैद्यो निजसव्यहस्ते ॥ ९५ ॥

तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधार्त्तं शयने मनुष्यम् ।

समे सुदेशे नतशीर्षकञ्च नात्युच्छ्रितोनास्तरणोपपन्ने ॥ ९६ ॥

सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहञ्च भुजोपपन्नम् ।

निष्कुप्य सव्येनरमस्य सक्थि वामं प्रसार्य प्रणयेच्च वस्त्रम् ॥ ९७ ॥

स्निग्धं गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धैर्जनैरक्षितपृष्ठवंशम् ।

आकम्पनावेपनलाघवादीन् पाण्डुरगुणीश्चापि हि दर्शयद्भिः ॥ १०८

प्रपौष्ट्यं चैकग्रहणेन दत्ते नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।

तिथ्येकं प्रणीते न गता च धारा गुदं प्रणश्येच्चलिते च नेत्रे ॥ १०९

दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्तु ।

श्रीतस्तु विष्टभ्य करोति दाहं सूच्छांश्च तापन्त्वतिमात्रमुष्णः ॥ ११०

स्निग्धोऽग्निनाशं पवनं विरुक्षस्तथाल्पमात्रोऽलवणस्त्वयोगम् ।

करोति मात्राभ्यधिकोऽतिरोगं क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥ १११

दाहातिसारी लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात् सुयुक्त्या सममेव दद्यात् ।

विद्धातवेगश्च विधार्थं दत्ते निष्कृष्यमुक्ते प्रणयेच्च शेषम् ॥ ११२ ॥

अनुवासितमभ्यक्तं स्निग्धं स्नेहैर्निरुहयेत् ।

अनुवास्य स्निग्धतनं तृतीयेऽङ्गं निरुहयेत् ॥

मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते निरुहन्तु समाचरेत् ॥ ११३ ॥

सव्यं प्रसारयेत् सकथि दक्षिणञ्चोपकुञ्चयेत् ।

मध्याङ्गे सुमना जीर्णं निरन्नो वाग्यतो नरः ॥ ११४ ॥

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।

एकेनैवावपोडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ ११५ ॥

ततो नेत्रमपनीय त्रिंशन्मात्राः पीडनकालादवेक्ष्योत्तिष्ठ

इति आतुरं ब्रूयात् । आतुरमुपवेशयेदुत्कटकं वस्त्रे रागमना-

येति निरुह प्रत्यागमनकालो मुहूर्त्तो भवति ।

यावत्प्रत्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालश्च सा मात्रा परिकीर्त्तिता ॥ ११६ ॥

अनेन विधिना दद्यादस्त्रिं वस्तिविशारदः ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्हतः ॥ ११७ ॥

सम्यग्निरुद्धलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ।

अपि हीनं क्रमं कुर्यान्नैव कुर्यादतिक्रमम् ।

विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो मतः ॥ ११८ ॥

मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्बालवृद्धयोः ।

तयोस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु ध्रुवं हन्यादलीजसी ॥ ११९ ॥

सस्नेह एकः पवने निरुहौ द्वौ स्नादुशीतौ पयसा च पित्ते ।

तयः समूचाः कटुकोणरूक्षाः कफे निरुहो न परे विधेयाः ॥ १२० ॥

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्रमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ।

प्रत्यागते कोणजलावसिक्तः शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ॥ १२१ ॥

जीर्णं च सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तानुवास्यः परिवृंहणार्थम् ।

निरुहणार्हागमनेन तैलेनाम्बानिलघ्नौषधसाधितेन ॥ १२२ ॥

दत्त्वा स्फिजौ पाणितलेन तालं स्नेहस्य शीघ्रागमनाय वैद्यः ॥ १२३ ॥

अल्पाल्पवेगोविड्वातहीनो हीननिरुहणः ।

मूर्च्छाशूलकफप्रायो महावेगोऽतिशब्दितः ॥ १२४ ॥

यस्य मूत्रं पुरौषश्च कफो वायुश्च गच्छति ।

क्रमेण लघुता चैव सुनिरुद्धः स मानवः ॥ १२५ ॥

सुनिरुद्धं ततो जन्तुं स्नातं भुक्तगमौदनम् ।

यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२६ ॥

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ।

रमौदनोऽनुशस्तश्च तदहस्यानुवासनम् ॥ १२७ ॥

सम्यग्निरुद्धं तैलाक्तं जलेनोष्णेन सेचितम् ।

अल्पस्नेहं जाङ्गलेन रसेनार्दन्तु भोजितम् ॥ १२८ ॥

याजयेदल्पमात्रेण तत्क्षणं स्नेहवस्तिना ।

पश्चादग्निबलं ज्ञात्वा पवनस्य विचेष्टितम् ॥

अन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधोयते ॥ १२९ ॥

द्वारे द्वारे चाङ्गुष्ठे पञ्चमे च दद्यान्निरुह्यादनुवासनञ्च ॥ १३० ॥

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ।

आस्थापने स्थेहवस्ती सम्यग्दत्ते तु लक्षणम् ॥ १३१ ॥

अनायान्तं मुहूर्त्तान्तं निरुहं शोधनैर्हरत् ।
 निरुहैरेव मतिमान् चारमूत्रास्त्रसंयुतैः ॥ १३२ ॥
 विगुणानिलविष्टम् चिरं तिष्ठन्निरुहणम् ।
 शूलारतिज्वराटोपान्मरणञ्च प्रपद्यते ॥ १३३ ॥
 न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ।
 ग्रामं तदुज्जरेद् भुक्तं कृदि वा जनयेद् भृशम् ॥ १३४ ॥
 कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्दद्यादभोजने ॥ १३५ ॥
 आवस्थिकं क्रमं चापि मत्वा कार्यं निरुहणम् ।
 मलेऽपक्वष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ १३६ ॥
 अतिप्रपीडितो वस्तिः प्रक्रम्यामाशयं गतः ।
 वातेरितो नासिकाभ्यां सुखतो वा प्रपद्यते ॥ १३७ ॥
 कृदिहृत्लासमूर्च्छादौन् प्रकुर्याद्वाहमेव च ।
 तत्र तूष्णं गलापौडं प्रकुर्यादवधूननम् ॥ १३८ ॥
 शिरःकायविरिकी च तीक्ष्णैः सेकांश्च शीतलान् ।

अथ द्वादशप्रसृतानाह ।

दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ १३९ ॥
 एकौभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।
 संमूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतसम्मितम् ॥ १४० ॥
 वितरेच्च तथा वापमन्तेद्विप्रसृतोन्मितम् ।
 एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ १४१ ॥
 धारयेदौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलप्य च ।
 न करोति च सीमन्तं सुनिरुहः प्रयोजितः ॥ १४२ ॥
 इति निरुहणनिर्धिषः ।

वातघ्नौषधनिःकाथाः सैन्धवप्रसृता युताः ।
 सास्त्राः सुखोष्णा देयाः स्युर्वस्तयः कुपितेऽनिले ॥ १४३ ॥

न्यग्रोधादिगणक्तायाः काकोल्यादिसमायुताः ।
 विधेया वस्तयः पित्ते सच्चौद्रघृतशर्कराः ॥ १४४ ॥
 न्यग्रोधादिगणक्तायाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।
 सच्चौद्रमूत्रा देयाः स्युर्वस्तयः कुपिते कफे ॥ १४५ ॥
 शर्करेक्षुरसच्चौद्र घृतयुक्ताः सुशीतलाः ।
 चौरिष्ठक्तकषायाब्धाः वस्तयः शोणिते हिताः ॥ १४६ ॥
 प्रियङ्गुादिगणक्ताया अम्बुठादिसमायुताः ।
 सच्चौद्राः सघृता वापि वस्तयो ग्राहिणो हिताः ॥ १४७ ॥
 विदारोरावतीशेलु शाल्मलीधन्वनाङ्गुराः ।
 चौरसिद्धाः चौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलवस्तयः ॥ १४८ ॥
 वाराहमाहिषोरभ्र वैडालैण्यकौक्कुटम् ।
 सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १४९ ॥
 मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पल्लेर्द्वादशभिर्मता ॥ १५० ॥

इति पिच्छिलवस्तयः ।

दद्यादनुत्क्लेशनं पूर्वं मध्यं दोषहरं पुनः ।
 पश्चात्तंशमनीयञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १५१ ॥
 एरण्डमूलं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं वचा ।
 हृषुषाफलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥ १५२ ॥

इत्युत्क्लेशनवर्तिः ।

शताह्वा मधुकं विल्वं कौटजं पलमेव च ।
 सकाञ्चिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥ १५३ ॥

इति दोषहरवर्तिः ।

प्रियङ्गुर्मधुकं सुस्तं तथैव च रसाञ्जनम् ।
 सच्चौरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥ १५४ ॥
 शोधनद्रव्यनिःक्तायास्तत्कल्कैः स्नेहसैन्धवैः ।

युक्त्वा खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥ १५५ ॥

इति शोधनवस्तिः ।

त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः क्षौद्रक्षारसमायुताः ।

ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ १५६ ॥

इति लेखनवस्तिः ।

वृंहणद्रव्यनिःक्वाथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ।

सर्पिर्मांसरसोपेताः वस्तयो वृंहणाः स्मृताः ॥ १५७ ॥

इति वृंहणवस्तिः ।

शताह्वा शिग्रु सिद्धार्थं वक्राक्रौञ्चवचाघनैः ।

राठेन्द्रयवसिन्धुलैः पिष्टैर्वस्तिः प्रकल्पितः ॥ १५८ ॥

दशमूलोरसक्षौद्र तैलकाञ्चिकयोगतः ।

शोधनो दोषनाशाय पुष्टिवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १५९ ॥

चत्वारो मदनाः पिष्टाः क्षौद्रतैलचतुष्पलम् ।

कुडवं मांसनिर्यासाहृत्वाहं रुचकाङ्गवेत् ॥ १६० ॥

बलवर्णकरो वस्तिवृथो मांसबलप्रदः ।

वातशोषितदेहानां वृंहणः स्वेथ्यकारकः ॥ १६१ ॥

पटोलनिम्बभूनिम्ब रास्त्रासप्तच्छदान्धसः ।

चत्वारः प्रसृता ह्येको घृताक्षर्षपकल्कतः ॥

निरुहः पञ्चतिक्तोऽयं मेहाभिथन्दनाशनः ॥ १६२ ॥

विडङ्गात्रिफलादन्ती मुस्ताखुपर्णिकास्तथा ।

कषायाः प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ॥

विडङ्गादिकषायेण निरुहः कफनाशनः ॥ १६३ ॥

इति विडङ्गादिनिरुहः ।

मधुतैलात् प्रकुञ्चाः षट् षट् चैरण्डकषायतः ।

युक्तः सैन्धवकर्षेण शताह्वाहपलेन च ॥ १६४ ॥

बन्धो वृथो निरुहोऽयं मलहन्मधुतैलिकः ।

गुल्मोदावर्त्तहृद्दार्शो मेहहन्ता निरत्ययः ॥ १६५ ॥
 एरण्डकाथतुल्यांशं मधुतैलपलाष्टकम् ।
 शतपुष्पापलाङ्गेन सैन्धवाक्षेण संयुतः ॥ १६६ ॥
 बलवर्णकरो वस्तिर्हृथो दीपनहृहणः ।
 मेदो गुल्मकृमिघ्नीह गुदोदावर्त्तनाशनः ॥ १६७ ॥
 मधुतैले समे स्यातां काथश्चेरण्डमूलजः ।
 पलाङ्गं शतपुष्पाया स्ततोऽर्द्धं सैन्धवस्य च ॥ १६८ ॥
 पलेनैकेन संयुक्तः खजेन तु विलोडितः ।
 देयः सुखोष्णो भिषजा मधुतैलिकसंज्ञकः ॥ १६९ ॥
 तदेव मधुतैलञ्च काथः सरससैन्धवः ।
 पिप्पलीफलसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥ १७० ॥
 चतुष्पलं तु मधुनः तैलस्यापि चतुष्पलम् ।
 एरण्डमूलकाथस्य तथा देयं पलाष्टकम् ॥ १७१ ॥
 पलाङ्गं शतपुष्पाया स्ततोऽर्द्धं सैन्धवस्य च ।
 मदनस्य पलञ्चैकं योज्यं युक्त्या विमर्दयेत् ॥ १७२ ॥
 रमचीरान्नमूत्राणां माज्यञ्च पलमात्रकम् ।
 खजेनालोडितः कोष्णो मधुतैलिकसंज्ञितः ॥ १७३ ॥
 पादहीनोऽपि देयः स्याद्वस्तिर्लेखनहृहणः ।
 दीपनो गाढविट्कप्लः कृमीणां नाशनः परः ॥ १७४ ॥
 पाचनो निष्परिहारः सुखदो निरुपद्रवः ।
 पुटकैकप्रदानेन सिद्धोऽयं वस्तिरुत्तमः ॥ १७५ ॥

इति मधुतैलिकनिरुद्धवर्णः

क्षीद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।
 हृषुषासैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्याद् यापनः परः ॥ १७६ ॥
 इति यापनवस्तिः

गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ गुडात्यन्त्रकयोः पलम् ।

शताह्वासैन्धवे स्याता मत्तमात्रे प्रमाणतः ॥ १७७ ॥

देय आमेऽनिले रुक्षस्तद्वतैलपलान्वितः ।

उदावर्त्ते वातकोष्ठे सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ १७८ ॥

इति सिद्धवस्ति ।

सैन्धवाच्च समादाय शताह्वाचसमन्वितम् ।

गोमूत्रस्य पलान्यष्टावस्त्रिकायाः पलद्वयम् ॥ १७९ ॥

गुडस्य तु पले द्वे तु सर्वमालोद्य यत्नतः ।

वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १८० ॥

शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकच्छच्च दारुणम् ।

क्रिम्युदावर्त्तवातादौन् सद्यो हन्यात्प्रयोजितः ॥ १८१ ॥

इति चारवस्ति ।

अष्टौ पलानि मूत्रस्य रुक्मायाच्चतुष्पलम् ।

पलद्वयं तु तैलस्य माक्षिकप्रसृतं तथा ॥ १८२ ॥

रसकक्षोरसौवीर तित्तिडीकं पलम्यलम् ।

गुडादेकं पलं दद्यान्मदनस्य पलं तथा ॥ १८३ ॥

शतपुष्पा वचा रास्त्रा कुष्ठदारु घनं निशा ।

सिद्धार्थकं विष्वपेशीयवानी सैन्धवं बला ॥ १८४ ॥

कर्षान्वितं श्लक्ष्णपिष्टं खजेनाशु प्रमथ्य च ।

युष्मन्निरुहवत्प्राज्ञो निरपायं महद्गुणम् ॥ १८५ ॥

मूत्रवस्तिरिति ख्यातः सर्वव्याधिहरः परः ।

इति मूत्रवस्ति ।

सिन्धूद्वयस्य कर्षमस्त्रिकायाः पलं गुडार्द्धपलम् ।

सुरभीपयसः कुडवः सर्वैरेतैः कृतो वस्तिः ॥ १८६ ॥

ईषतैलयुतोऽयं भुक्ते दत्ते निहन्ति रोगगणम् ।

कव्युरपृष्ठशोथं शूलं चामानिलं घोरम् ॥ १८७ ॥

चिरभवमूरुस्तम्भं गृध्रसिरोगं च जानुसङ्कोचम् ।

विषमज्वराणि घोरं क्लेश्यञ्च विनाशयत्याशु ॥ १८८ ॥

वस्तिर्वेतरणोक्तो गुणगणयुक्तः सुविख्यातः ॥ १८९ ॥

भोजयित्वा च सायाह्ने सूर्यस्यायं प्रशस्यते ।

अथ चेद्वलवान् जन्तु रभुक्तापि तदा क्वचित् ॥ १९० ॥

इति वेतरणवर्णि ।

दशमूलीकषायस्य पलान्यष्टौ पलद्वयम् ।

तैलस्य मधुनसाथ शताह्नात्तं प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥

अक्षश्च सैन्धवस्येष्टं वस्तिरेभिर्महागुणः ।

आत्रेयानुमतो ह्येष भुक्ते योज्यो विचक्षणैः ॥ १९२ ॥

नित्यमेकान्तरं वापि परिहारविवर्जितः ।

सुकुमारेषु वृद्धेषु स्त्रीषु यन्त्रणभीरुषु ॥

दौघ्यमानो निहन्त्याशु दोषानीकान् सुदुस्तरान् ॥ १९३ ॥

वातरक्तं क्षयं कामं कुष्ठञ्च विषमज्वरम् ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रञ्च गुल्मप्लीहहलीमकम् ॥ १९४ ॥

वातपित्तभवात्रोगान् कफजान् माद्विपातिकान् ।

तान् सर्वांश्चाशयत्याशु बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १९५ ॥

नैरुद्धिकेषु सर्वेषु वस्तिषु प्रवरो मतः ।

शुक्रमञ्जननो हृथ्यश्चार्द्धमात्रिकसंज्ञकः ॥ १९६ ॥

शतशः सन्ति निरूहाः सुश्रुतचरकादिमुनिगदिताः ।

भिषजां पुनरमुनैव व्यवहारश्चार्द्धमात्रेण ॥ १९७ ॥

इति चर्द्धमात्रिकनिर्णयः ।

एरण्डमूलं त्रिफला पलांशा कृत्स्नानि मूलानि पलानि पञ्च ।

राम्नाश्वगन्धा सबलागुडूचीपुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ १९८ ॥

भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता जले द्विकंसे क्षयिताष्टशेषे ।

पेथा शताह्ना हृषुषा प्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥ १९९ ॥

रसाञ्जनं वासकवीजमुस्तमच्चप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

समाक्षिकस्तेलयुतः समूहो वस्तिकृणां लेखनदीपनीयः ॥ २०० ॥
जङ्घारुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफाहतं मारुतविग्रहश्च ।
विण्मूत्रवातग्रहणं मशूलमाधानकं साश्वरिशर्कराश्च ॥ २०१ ॥
अनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषानेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ।

इति एरण्डाद्यी निरुहः ।

स्रं हं गुडं मांसरसं पयश्च ह्यम्नानि मूत्रं मधुसैन्धवश्च ।
एतान्यनुक्तान्यपि दापयेच्च निरुहयोगे मदनात् पलञ्च ॥ २०२ ॥
लवणं कार्ष्णिकं दद्यात् पलमेकन्तु मादनम् ।
दाते गुडः सिता पित्ते कफे मिद्वार्थकादयः ॥ २०३ ॥
विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षाद्दार्ढ्यावहः शक्नवलप्रदश्च ।
विट्कं स्थितं दोषचयं निरस्य सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुहः ॥ २०४ ॥
ज्वरे कुर्यामतीसारं गूढशल्यादिदिषु च ।
हृदोयहे कृताहारे दुर्बले व्याधिकर्षिते ॥ २०५ ॥
क्षौणे रक्तातिमारे च तथा मूर्च्छातिकर्षिते ।
प्रथितानां नराणाञ्च निरुहो न प्रशस्यते ॥ २०६ ॥
पौतस्त्रेहस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतासृजः ।
निरुहितस्य कायाग्निर्मन्दोभवति देहिनः ॥ २०७ ॥
म चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तेर्विवर्द्धते ।
काष्ठैरणुभिरल्पैश्च मन्भुक्षित इवानलः ॥ २०८ ॥
युक्तेऽग्नौ जीवति चिरं रोगी स्याद्विकृतिं गते ।
शान्त पञ्चत्वमायाति देहे रक्ष्योऽनलः सदा ॥ २०९ ॥
कालस्तु वस्तिष्वनुयाति यावत्तावद्भवेद् परिहारकालः ।
अत्र्याशनस्थानवचांसि पानं स्वप्नं दिवामैथुनवेगरोधान् ॥
श्रीताण्णवातातपशो करोषांस्त्यजदकालाहितभोजनञ्च ॥ २१० ॥

इति निरुहकल्पनाविधिः ।

अथ उत्तरवस्तिविधिमाह ।

वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
 द्वित्रयास्थापनतः शुद्धौ निदध्याहस्तिमुत्तरम् ॥ २११ ॥
 आतुराङ्गुलिमानेन नेत्रन्तु द्वादशाङ्गुलम् ।
 हृत्तं गोपुच्छवम्बूलं मध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ २१२ ॥
 मिडार्थवाहिच्छिद्राय हेमरूप्यादिनिर्मितम् ।
 चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्यं विजानता ॥ २१३ ॥
 मालतीपुष्पवृन्ताभं कर्त्तव्यं छिद्रमेव च ।
 मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥ २१४ ॥
 स्नेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्चं चात्र कौर्त्तितम् ॥ २१५ ॥
 पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।
 तदूर्ध्वम्लमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ २१६ ॥
 निविष्टकर्णिकं मेढ्रे नारीणां चतुरङ्गुलम् ।
 मूत्रस्रोतः परीणाहं मुह्रवाहि दशाङ्गुलम् ॥ २१७ ॥
 तामामपत्यमार्गे तु निदध्याश्चतुरङ्गुलम् ।
 द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गे तु कन्यानां त्वेकमङ्गुलम् ।
 विधेयश्चाङ्गुलश्चासां विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥ २१८ ॥
 स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वाङ्गुलीमूलमस्मितम् ।
 एवं प्रमाणं विहितमर्थात् बुद्धिविकल्पितम् ॥ २१९ ॥
 औरभ्रः शौकरो वापि वस्तिराजश्च पूजितः ।
 तदलाभे नियुञ्जीत गलचर्मं च पक्षिणाम् ॥ २२० ॥
 अथातुरमुपस्निग्धं सुस्निग्धं प्रथिताश्रयम् ।
 यवागूं सष्टतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलम् ॥ २२१ ॥
 निषण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ।
 स्वभ्यक्तवस्तिमूर्द्धानं तैलेनोष्णेन युक्तितः ॥ २२२ ॥
 ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितः ।

पूर्वं शलाकयान्वित्य मार्गे नेत्रमनन्तरम् ॥ २२३ ॥
 शनैःशनैर्घृताभ्यक्तं निदध्यादङ्गुलानि षट् ।
 ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रञ्च निर्हरेत् ॥ २२४ ॥
 ततः प्रयोजितस्नेहमपराह्णे विचक्षणः ।
 पयसा भोजयेदनं यूषैर्मांसरसेन च ॥ २२५ ॥
 अन्नं विधिना दद्याद्वस्तीं स्त्रीश्चतुरोऽपि वा ।
 ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ २२६ ॥
 स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ।
 सूत्रकच्छविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ २२७ ॥
 योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी ।
 मूत्रमार्गं पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्षिकी ॥ २२८ ॥
 उत्तानायै स्त्रियै दद्याद्दूर्ध्वजान् वै समाहितः ।
 कन्येतरस्यै कन्यायै तद्वत्सम्यग्निपीडयेत् ॥ २२९ ॥
 त्रिकार्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।
 गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु ॥ २३० ॥
 अप्रत्यागच्छति भिषग्वस्तावुत्तरसंज्ञके ।
 भूयो वस्तिं निदध्यात्तु संयुक्तं शोधनौषधैः ॥ २३१ ॥
 पायौ वस्तिं निदध्यात्तु प्रोक्तं गुल्मचिकित्से ।
 प्रवेशयेद्वा मतिमान् फलवर्त्तिं तु योनिगाम् ॥ २३२ ॥
 सूत्रैर्विशिष्टान्तां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ।
 पीडयेद्वाप्यधो नाभेर्वस्तेरूपरि वेष्टिताम् ॥ २३३ ॥
 आरग्वधस्य पत्रेण निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च ।
 कुर्यात् गोमूत्रपिष्टेन वर्त्तिञ्चापि ससैन्धवाम् ॥ २३४ ॥
 मुद्गैलासर्षपसमां प्रविभज्य वयांसि च ।
 वस्ते रागमनार्थाय तां निदध्याच्छलाकया ॥ २३५ ॥
 आगारधूमवृहतीफलपिप्पलीसैन्धवैः ।

त्रिवृताशक्तगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः ॥ २३६ ॥

दह्यमाने भिषग्वस्तौ पायी वस्तिं प्रदापयेत् ;

क्षौरिवृक्षकषायिण पयसा शीतलेन च ॥ २३७ ॥

शर्करामधुमिश्रणेण शीतेन मधुकाखना ।

वस्तिः शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्तवजा रुजः ।

हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ॥ २३८ ॥

शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां कष्टं शान्तिं याति चासृग्दरश्च ।

मूत्राघातं मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योर्नर्दोषाद्यापराऽपातसंज्ञम् ॥ २३९ ॥

शर्कराघातं शर्करामश्मरीश्च शस्त वस्तो वङ्गणे मेहने च ।

घोरानन्यान् वस्तिजातांश्च रोगांश्चार्तमेहादुत्तरो हन्ति वस्ति ॥ २४० ॥

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गञ्च व्यापदः क्रम एव च ।

वस्तोरुत्तरसञ्ज्ञस्य समानं स्त्री हवस्तिना ॥ २४१ ॥

घृताभ्यक्ते गुटे क्षेप्या श्लेष्मा स्वाङ्गुष्ठमन्निभा ।

मलप्रवर्त्तिनौ वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ २४२ ॥

इत्युत्तरवस्तिविधिः ।

इति वक्रसेनमुद्दलितः वस्यधिकारः समाप्तः ।

अथ धूमपानाधिकारमाह ।

प्रायोगिकः कामहरश्च धूमो वैरेचनः स्नेहिकवामनीर्यी ।

पञ्चप्रकारा गदिताश्च धूमाः सिद्धान्तविद्धिर्मनिभिश्च वैद्यैः ॥ १ ॥

एलादिना कुष्ठनतोष्णतेन क्षौम प्रलिप्याङ्गुलकाष्टमाना ।

प्रायोगिकं वर्त्तिरियञ्च नेत्रमष्टाङ्गुलं षड्गुणितं प्रशस्तम् ॥ २ ॥

वृहत्पत्रं त्र्यवणं शृङ्गी मेङ्गुदो त्वड्मनःशिला ।

एषा कामहरा वर्त्तिर्नेत्रं षोडशकाङ्गुलम् ॥ ३ ॥

शिरोविरेचनेर्वर्त्तिर्नेत्रं हस्तामितं सतम् ॥ ४ ॥

स्निग्धसंज्ञैर्मधूच्छिष्टस्त्रेहगुग्गुलुसर्षपैः ।

सैहिके वर्त्तिरेभिस्तु नेत्रं हात्रिंशदङ्गुलम् ॥ ५ ॥

वामनीये तु वल्लूरस्त्रायुस्थिखुरचर्मभिः ।

वर्त्तिदशाङ्गुलं नेत्रं धूमः पञ्चविधो मतः ॥ ६ ॥

अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिः अतन्द्रितः स्नेहाक्तां
प्रदीप्ताग्रां वर्त्तिं स्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् ।

मुखेन तं पिबेत् पूर्वं नासिकाभ्यां पुनः पिबेत् ।

मुखपीतं मुखेनैव वमेत्पीतञ्च नासया ७ ॥

यो वमेन्नस्यतो धूमं नस्यपीतं मुखेन वा ।

स नेत्रकर्णनासास्यसंश्रयान् लभते गदान् ॥ ८ ॥

तत्र प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छासान् आददीत मुखनासिका-
भ्याञ्च पर्यायांस्त्रीञ्चतुरो वेति । मुखनासाभ्यां पीतं सैहिकं
यावदशुप्रवृत्तिरिति । नासिकाभ्याञ्च पीतं वैरेचनिकमादोष-
दर्शनात् । मुखेनैव कासान्तकरो ग्रासान्तरेषु च । वामनी-
यञ्च मुखेनैव तिलतण्डुलकृतां यवागूं पीत्वा वामनीयो यथा
योगम् ।

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लाघवं शिरसः शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

वाधिर्यमाभ्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।

अकाले चातिपीतञ्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥ १० ॥

तत्रेष्टं सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥

तस्य योगातियोगी विज्ञातव्यौ । तत्र योगे रोगोपशमन-
मिति । अतियोगे तालुशोषपरिदाहपिपासामदमूर्च्छाकर्ण-
स्वेददीर्घव्यमिति ।

सैहिकं धूमकं दोषे वायौ पित्तानुगे यदि ।

शीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् स्नेहपित्ते विरुक्षणम् ॥ १२ ॥

न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ।
 न रक्ते न विषे नाक्तो नाशक्तो न च गर्भिणी ॥ १३ ॥
 न अमं न मर्दं नामं न पित्तं न प्रजागरं ।
 न मूर्च्छाभ्रमलण्णामु न क्षीणं नापि च क्षतं ॥ १४ ॥
 न मद्यदुग्धे पीत्वा च न वा स्नेहश्च मार्क्षिकम् ।
 धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ॥ १५ ॥
 न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यऽभिहते न च ।
 न शङ्कं न रोहिण्यां न रोगं च महात्यये ॥ १६ ॥
 एषु धूममकाले च माहात्म्यवति यो नरः ।
 रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥
 तत्र शोकश्चमभयामर्षीण्यविपरक्तपित्तमदमूर्च्छादाह
 पिपासा पाण्डुरोगतालुशोषर्द्धिमूर्द्धाभिघातोद्गारमहोदराध्वा
 नाध्ववातान् बाल वृद्धदुर्बलविरिक्तास्थापित-जागरित-गर्भिणी
 रुक्षक्षतक्षीण मधु-घृतदधि-दुग्धमत्स्यमद्ययवागूपीताल्पकफाश्च
 धूमं न सर्वैर्नृति ।

गौरव शरनः शूलं पीनमार्द्धावभेदकी ।
 कर्णाक्षिशूल कामश्च हिक्काश्वासो गलग्रहः ॥ १८ ॥
 दन्तदाह्न्यमासावः श्यावघ्राणाक्षिदोषजः ।
 पूतिस्रावश्च कृदिथ दन्तशूलमरोचकः ॥ १९ ॥
 अनुमन्याग्रहः कण्डूः क्लमयो मुखपाण्डुता ।
 श्लेष्मप्रमेका वषट्कं गलगुण्डुपजिह्विका ॥ २० ॥
 खालित्य पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनं तथा ।
 क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्माहोऽतिनिद्रता ॥ २१ ॥
 धूमपानात्प्रशम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरारुहकपालानामिन्द्रियाणां रसस्य च ॥ २२ ॥
 न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्युर्ध्वजलुजाः ।

धूमरिक्तकपालस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २३ ॥
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नान्द्रियवाङ्मनाः ।
 दृढकेशहि जश्मश्रुः प्रसन्नविशटाननः ॥ २४ ॥
 प्रयोगपानं तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्त्तिताः ।
 स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान्निवृष्ट्य च ॥ २५ ॥
 नावनाञ्जननिदान्तं चात्मवान् धूमपो भवेत् ।
 वातश्लेष्मसमुत्क्षेपः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥ २६ ॥
 अङ्गुष्ठपरिणाहेन मध्य स्थूलोऽन्तयोस्तनुः ।
 पङ्भागो धूमनेत्रस्य वर्त्त्या मानं प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 ऋजुत्रिकोणकलितकोलाख्यप्रमाणितम् ।
 वस्तिनेत्रममद्रव्य धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥ २८ ॥
 शरावसम्पुटयुतं व्रणधूमं नयेद्ब्रण ।
 धूमनेत्रेण मतिमान् वेदना स्नावशान्तये ॥ २९ ॥

इति बह्मसैनमङ्गलितः धूमपानाधिकारः समाप्तः ।

अथ कवलाधिकारमाह ।

चतुर्द्धा कवलः स्नेहो प्रमादो शोधिरोपणी ।
 स्निग्धाणः स्नेहिका वात स्वादुशोतः प्रसादनः ॥ १ ॥
 पित्तं कटुस्त्वलवर्णः रूतः संशोधनः कफे ।
 कषायतिक्तमधुरैः कटुकां रोपणी व्रणे ॥ २ ॥
 वचा त्रिकटुकैश्चैव सिद्धार्थः कल्कर्पापितैः ।
 तैलमूलसुरायुक्तैर्मधुनान्यतमेन च ॥ ३ ॥
 सहितैः स्निग्धमृदितस्निग्धभालकपालकः ।
 मुखे गृहीत्वा कवलं मात्रयाऽनन्यमानसः ॥ ४ ॥

तिष्ठेद्यावन्मुखं पूर्णं स्नावश्च घ्राणश्चक्षुषोः ।
 ततस्त्यक्त्वाऽपरो याज्यो यावदाऽऽदोषसंचयः ॥ ५ ॥
 एवं स्नेहपयः क्षौद्ररसमूत्रास्त्रसंयुताः ।
 कषायोष्णोदकाभ्याश्च कवला दोषतो हिताः ॥ ६ ॥
 मुखं सञ्चार्यते यातु सा मात्रा कवले स्मृता ।
 असञ्चार्या तु सा मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ॥ ७ ॥
 तावद्धारयितव्योऽनन्यमनसाऽनुकृतदेहेन यावद्दोषपरि-
 पूर्णकपोलत्वं नासास्रोतोऽनयनपरिप्लवश्च भवति तदा विमो-
 क्तव्यः । पुनश्चान्यो ग्रहीतव्य आशुद्धिलिङ्गमिति ।
 व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।
 इन्द्रियाणां प्रमादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ८ ॥
 ह्रीर्न जाड्यकफोत्क्लेशा वरसञ्ज्ञानमेव च ।
 अतियोगे मुखे पाकः शोषस्तृष्णारुचिः क्लमः ॥ ९ ॥
 शोधनीये विशेषेण भवन्त्येतत्, लक्षणम् ॥ १० ॥
 तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
 सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ११ ॥
 कवलस्य विधिर्हृष्य समासेन प्रकीर्तितः ।
 विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥ १२ ॥
 कल्कोरसक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ।
 अङ्गुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्त्रं मुखरोगिषु ॥ १३ ॥
 तस्य योगातियोगश्च कवलोक्तं विभावयेत् ।
 तान्येव शमयेद् व्याधीन् कवलोऽयं प्रयोजितः ॥ १४ ॥
 दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥ १५ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्क्षिप्तः कवलाधिकारः समाप्तः ।

अथ नस्याधिकारमाह ।

प्रतिमर्शोऽवपोडश्च नस्यं प्रधमनं तथा ।

शिरोविरेचनं पञ्च नस्यभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥

हारं हि शिरसो नासा तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ २ ॥

श्रीषधमौषधपक्षो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति
नस्यं । नस्यं तद्विविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च तद्विविध-
पि पञ्चधा । तद्यथा,—प्रतिमर्शी विरेचन विकल्पोऽव-
वपोडः प्रधमनं चेति ।

ये तु वातात्मका रोगाः शिरःकम्पदितादयः ।

शिरसस्तर्पणं तेषु नस्यकर्म प्रशस्यते ॥ ३ ॥

स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्या श्लेष्मिका ये शिरोगदाः ।

शिरोविरेचनं तेषु नस्यकर्मप्रशस्यते ॥ ४ ॥

शर्करेक्षरमक्षीरं घृतमांसरमान् पृथक् ।

क्षोणानां नस्यतो दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च ॥ ५ ॥

वातपैत्तिकेषु वातपित्तहरद्रव्यमिडेन स्नेहेनेति ।

यथा दाणोदये काले रागिणी नावनं भिषक् ।

शरदमन्तयोः स्वस्थं पूर्वाह्ने संप्रयोजयेत् ॥

वर्षाषु शिशिरे ग्रीष्मे मायं मध्यन्दिनेऽथवा ॥ ६ ॥

भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायौ गर्भिणी स्नेहा-
कमद्यद्रवपीतोऽजीर्णी दत्तर्वास्तः क्रुद्धो गरान्तस्तृष्णाभ-
भूतोबालावृद्धः श्रान्तोवेगावरार्धितः शिरःस्नातः स्नातुकामश्च
नस्यकर्मार्हे इति । तस्य स्नेहननस्यस्य प्रमाणमष्टौ
षण्डवः प्रदेशिनी पर्वहयनिःसृता प्रथममात्रा द्वितीया-
त्रितीया चतुर्थी पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिमात्रा यथाबलं
योज्याः । तत्रोच्चारितवातमूत्रपुरीषाय भुक्तवते व्यभ्रं
काले पाणितापोपस्वेदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वातातप-

रजोहीनवेश्मनि उत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किं
 अलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनयनाय वामहस्तप्रदेशिन्यः
 क्षामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णा-
 तप्तं रजत-सुवर्ण-ताम्र-मृत्पात्र-शुक्तीनामन्यतमस्थं शुक्त-
 पिचुना वा सुखोष्णमद्भुतं विच्छिन्नधारया सिञ्चेत् । य-
 नेत्रेण प्राप्नोति तथा प्रयतेत इति ।

स्नेहेन मिञ्चति शिरो न कथञ्चन कम्पयेत् ।

न भाषेत न कुप्येत न ब्रूयान्न हसेत्तथा ॥ ७ ॥

एवं हि विहितः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ।

ततः कामप्रतिश्याय शिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥ ८ ॥

शृङ्गाटकमभिप्लाव्य स्थापयेन्न गिलेत् द्रवम् ।

पञ्चमसदशैव स्यर्मात्रा नस्यविधारणे ॥ ९ ॥

उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्त्रान्तगं द्रवम् ।

वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां निष्ठीवेत्सम्मुखं न हि ॥ १० ॥

ललाटस्वेदनं कुर्याद्यदि नो वहिराव्रजेत् ॥ ११ ॥

नीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधादिकं त्यजेत् ।

शयीत निद्रां त्यक्त्वा च प्रोक्त्वा नो वाक्शतं नरः ॥ १२ ॥

तथा तैरेचनस्यान्ते धूमो वा कवलो हितः ।

व्यवभुक्तवते नस्यं करस्त्रिन्नाय दापयेत् ॥ १३ ॥

स्नेहस्य विन्दवो ह्यष्टौ प्रदेया नस्यकर्मणि ।

शक्तिश्च पाणिशक्तिश्च तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥

हात्रिंशद्विन्दवश्चापि शक्तिरित्यभिधोयते ।

हे शक्ती पाणिशक्तिश्च ज्ञेया तु कुशलैर्नरैः ॥ १५ ॥

चत्वारो विन्दवः षड् वा तथाष्टौ वा यथा बलम् ।

शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्वजलविकारिणाम् ॥ १६ ॥

शिरोऽभिघाते त्वरुचौ स्वरभङ्गे गलग्रहे ।

कासे नासामयेऽपण्यां नस्यं देयं विरेचनम् ॥ १७ ॥

शिरौषशिशुसिन्धूत्य रुचकतूषणादयः ।

हिंवाद्वर्करमाद्यैव प्रयोज्या नस्यकर्मणि ॥ १८ ॥

लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नावबोधनम् ।

विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ १९ ॥

लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिसंक्षयः ।

चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ २० ॥

कण्डूप्रदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्त्रवः ।

हीने विशुद्धे शिरसि लक्षणं सम्प्रकीर्तितम् ॥ २१ ॥

मस्तुलुङ्गागमो वातदुष्टिरिन्द्रियविभ्रमः ।

शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते ॥ २२ ॥

हीने विशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।

सम्यग्नियोजिते वापि सर्पिर्नस्ये नियोजयेत् ॥ २३ ॥

प्रतिमर्शस्तु चतुर्दशसु कालेषूपदेयो भवति । तद्यथा,

तपोत्यितेन प्रक्षालितमुखेन गृहान्निर्गच्छता व्यवयव्याया-
माध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकबलाञ्जनान्ते भुक्तवता हृदि-
तना दिवास्त्रप्तोत्यितेन सायं चेति ।

ईषदुत्सिञ्चितः स्नेहो यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।

नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्यतिमर्शं प्रमाणतः ॥ २४ ॥

उत्सिञ्चन्न पिबेत् स्नेहं निष्ठोविन्मुखमागतम् ।

चीणे तृणास्य शोषार्त्ते बाले हृद्वे च युज्यते ॥ २५ ॥

तेन रोगाः प्रशाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः ।

इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च ॥ २६ ॥

हनुदन्तशिरोघ्नीवा त्रिकबाह्वरसां बलम् ।

बलीपलितखालित्य व्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥ २७ ॥

तैलं कफे सवाते च केवले पवने वसाम् ।

दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव च ॥ २८ ॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

श्लेष्मस्थानां विरोधित्वात्तेषु तैलं प्रशस्यते ॥ २९ ॥

अवपीडः प्रधमनं ह्यै भेदावपरो स्मृतौ ।

शिरोविरेचनस्यात्र तौ तु दयौ यथायथम् ॥ ३० ॥

कल्कीकृतादीषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ।

अवपीडः स निर्दिष्ट स्तीक्ष्णद्रव्यममुद्भवः ॥ ३१ ॥

षडङ्गुलादिद्विवक्त्राया नाडीचूर्णं तथा धमेत् ।

तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥ ३२ ॥

ऊर्ध्वं जलगते रोगे कफजे स्वरमङ्गये ।

अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥ ३३ ॥

शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।

भौरुस्त्रीकुशवालानां नस्यं स्नेहनमिष्यते ॥ ३४ ॥

गलरोगे मन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।

मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥ ३५ ॥

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विमज्जेषु च दीयते ।

चूर्णं प्रधमनं धीरेस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥ ३६ ॥

वैरेचनं नस्यं यथा ।

नस्यं स्याद्गुणगुणोभ्यां पिप्पल्या सेन्धवेन वा ।

जलपिष्टेन तेनाक्षि कर्णनासाशिरोगदाः ॥

मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठगाः ॥ ३७ ॥

मधुकमारकृष्णाभ्यां वचामरिचसेन्धवैः ।

नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात् मज्जाप्रबोधनम् ॥ ३८ ॥

रोहितमस्यपित्ते न भावितं मरिचं वचाः ।

कटफलं चेति तच्चूर्णं दयं प्रधमनं बुधैः ॥ ३९ ॥

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः नस्याधिकारः समाप्तः ।

अथ स्वस्थवृत्ताधिकारमाह ।

उद्यायात्मवता ब्राह्मे स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
 धीमता यदनुष्ठेयं तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥
 प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्याऽऽसप्तमं कुलम् ॥ २ ॥
 कनिष्ठाग्रसमस्थलमायतं द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातरुत्थाय मतिमान् भक्षयेदन्तधावनम् ॥ ३ ॥
 करञ्चकरवीरार्क मालतीकुभाशनाः ।
 खट्विरास्त्रातकी शुद्धौ सहकारकपित्तकी ॥ ४ ॥
 शस्यन्ते दन्तधावना ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ ५ ॥
 आयुर्यशोबलं वर्णं प्रजापशुवसूनि च ।
 ब्रह्मपक्षाश्च मेधाश्च त्वं नो देहि वनस्पते ॥
 इत्यादि श्रुतिवाक्येन गृह्णीयात् सुवनस्पतिम् ॥ ६ ॥
 द्वादशाङ्गुलमाद्यानां क्षत्रियाणां दशाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥ ७ ॥
 दन्तकाष्ठन्तु नारीणां विधिवच्चतुरङ्गुलम् ।
 नदग्रेण शनैर्दन्तान् घर्षयेत्तानपीडयन् ॥ ८ ॥
 निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।
 निरस्य शुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ९ ॥
 मुखवैरस्य वैगन्ध्य शोषजाद्व्यपहं सुखम् ।
 दृढीकरञ्च दन्तानां स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ १० ॥
 विस्मृत्वाखिलदोषधातुशमनाकाङ्क्षाक्षपाने रुचिः
 भुक्तं जीर्यति पुष्टये परिणतिः स्वप्नावधीते सुखम् ।
 गृह्णीते विषयान् यथास्वमुचितान् हस्तानतो हस्तिनः
 स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जन्तोरिदं लक्षणम् ॥ ११ ॥

दध्याज्यादर्शसिद्धार्थवित्त्वगोरोचनास्रजाम् ।
 दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रवृत्तमशुभापहम् ॥ १२ ॥
 पञ्चरात्रास्रखश्मशु केशलोमानि कर्त्तयेत् ।
 केशश्मशुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् ॥
 पौष्टिकं धन्यकायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् ॥ १३ ॥
 उत्पाटयेन्न लोमानि नामायास्तु कथञ्चन ।
 दृष्टिदौर्बल्यतिमिरमभीक्ष्णोद्धरणाद्भवेत् ॥ १४ ॥
 ताम्बूलपत्रसत्कारं पूगाढ्यञ्च कफापहम् ।
 चूर्णं कफानिलहरं खदिरः कफपित्तनुत् ॥ १५ ॥
 संयोगतो दोषहरं कान्तिसौष्ठवकारकम् ।
 पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते वान्ते श्रान्ते च मानवे ॥ १६ ॥
 ताम्बूलञ्च विषार्त्तानां मूर्च्छाक्षयास्रपित्तिनाम् ।
 रुक्षदुर्बलमत्तानामहितं चास्यशोषिणाम् ॥ १७ ॥
 देहदृक्केशदन्ताग्नि श्रोत्रवर्णबलक्षयः ।
 शोषः पित्तानिलास्रं स्यादतिताम्बूलभक्षणात् ॥ १८ ॥
 पर्णमूले वसेद्वाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनो ॥ १९ ॥
 आयुरग्रे यशोमूले मध्ये लक्ष्मोर्व्यवस्थिता ।
 तस्मादग्रञ्च मध्यञ्च मूलं पर्णं विवर्जयेत् ॥ २० ॥
 केशभूमिगतात्रोगाच्छिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ।
 केशानां मृदुतां स्नेहमक्षिशान्तिं करोति च ॥ २१ ॥
 करोति शिरसस्तृप्तिं केशानां दृढतामपि ।
 तर्पणं चेन्द्रियाणाञ्च दत्तोऽभ्यङ्गस्तु मूर्ध्वनि ॥ २२ ॥
 केशप्रसाधनो केश्या रजो जन्तुमलापहा ।
 हनुमन्या शिरः कर्णं शूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥ २३ ॥
 अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातविनाशनः ।

धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदा ॥ २४ ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
 दृष्टिप्रसादनं हृद्यं रक्तोष्णं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ २५ ॥
 निद्राप्रदो देहसुखसत्त्वस्थः पादरोगहा ।
 पादत्वग्मृदुकर्त्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलायनम् ।
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक् प्रसादकरं तथा ॥ २७ ॥
 तन्द्रापाप्मोपशमनं तुष्टिदं पुष्टिवर्द्धनम् ।
 रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥
 तच्चार्तिमारज्वरितकर्णशूलार्दितादिषु ।
 आधानारोचकाजीर्णं भुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ २९ ॥
 श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ।
 वृथं मीगन्धमायुथं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ॥ ३० ॥
 सौमनस्य मलक्ष्मीघ्नं गन्धमात्यनिषेवणम् ॥ ३१ ॥
 पद्मलं विशदं कान्त्य मङ्गोरञ्जितमञ्जनम् ।
 नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेन्निर्मलताकरम् ॥ ३२ ॥
 चक्षुष्यं स्पर्शनाहंश्च पदयोर्व्यसनापहम् ।
 वल्यं पराक्रमसुखं वृथं पादत्रधारणम् ॥ ३३ ॥
 घर्मानिलरजोऽम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ॥ ३४ ॥
 सुखस्थानप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् ।
 अवष्टम्भनमायुथं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ३५ ॥
 अग्निर्वातकफस्तम्भशोतवेपथुनाशनः ।
 आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ३६ ॥
 आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः ।
 शक्त्यायुः शुक्रमत्त्वौजस्तेजसां च विवर्द्धकः ॥ ३७ ॥
 अपि शाकं जलास्त्रिघ्नं लवणस्त्रेहभर्जितम् ।

बुभुक्षितस्य कल्पं स्यात् स्वादु स्वाहं हणं तथा ॥
 तत्तु षट् रससम्यक् मन्दान्नेर्भोजनञ्च यत् ॥ ३८ ॥
 क्षत्सम्भवति जीर्णेषु मलदोषरसेषु च ।
 उचितोऽनुचितो वापि सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ३९ ॥
 यः प्रमादः परोऽन्नस्य परं जीर्णस्य सर्वशः ।
 रमस्याञ्जलयस्तत्र नव देहेषु देहिनः ॥ ४० ॥
 रक्तस्याञ्जलयस्त्वष्टौ शकृतः मम सर्वशः ।
 पित्तस्याञ्जलयः पञ्च षट्कफस्य प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
 सूत्रस्य विद्याश्चत्वारो वमायाश्चाञ्जलित्रयम् ।
 हावञ्जली मेदमस्तु मज्जैवैवाञ्जलिर्मतः ॥ ४२ ॥
 शुक्रस्याप्यञ्जलिर्ज्ञेयो मस्तिष्कस्यौजमस्तथा ।
 चत्वारोऽञ्जलयः स्त्रीणां रजसः प्रकृतिस्थितिः ॥ ४३ ॥
 हावञ्जली प्रसूतायास्तन्यस्यापीह योषिताम् ।
 एवं तस्य परं मान मनिर्देश्यं प्रचक्षते ॥ ४४ ॥
 प्रमाणमेतद्वातृनामदृष्टानामुदाहृतम् ।
 ह्योनाः स्वेन प्रमाणेन विविधाश्चापि धातवः ॥
 योजयन्ति विकारैश्च दोषा वृद्धाः क्षयप्रदाः ॥ ४५ ॥
 बालव्यजनमोजस्यं मक्षिकादीन् व्यपोहति ॥ ४६ ॥
 सेवेत विषयान् काले मृक्त्वा तत्परतां वशी ।
 नातिजागरणं निद्रां सर्वभूतहितैषिताम् ॥ ४७ ॥
 देवगोब्राह्मणार्थ्यगुरुवृद्धान् सदार्चयेत् ॥ ४८ ॥
 चतुष्पथनमस्कृत्ता दाता यष्टा प्रियंवदः ।
 क्रुद्धानामनुनेता च दीमानामनसूयकः ॥ ४९ ॥
 आश्वामकश्च भीतानां बन्धुवत्सर्वदेहिनाम् ।
 रागद्वेषनिदानानां हन्ता धर्मपरायणः ॥ ५० ॥
 नित्यं द्विताहारविहारसेवो समीक्ष्यकारी विषयेष्वमत्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावानामोपमेवी च भवत्यरोगः ॥५१॥
 पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम् ।
 स्वामिनं सर्वभावेन पुण्यश्लोकममायया ॥ ५२ ॥
 भुञ्क्ष्व वास्तूकशक्तेन तक्रं सलवणं पिब ।
 राजन् ! हरीतकीं भुञ्क्ष्व नश्यन्तु भवतो गदाः ॥ ५३ ॥
 न वेगान्धारयेद्दीमान् वातविण्मूत्ररेतसाम् ।
 जृम्भाकासक्षवोद्गारश्वासदृष्टणावमौक्षुधाम् ॥ ५४ ॥
 धारितेष्वेषु जायन्ते तन्मार्गस्थानजा गदाः ।
 धार्यो वेगस्तु शस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ ५५ ॥
 न षोडशेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
 अनुजायात्यतिपदं सर्वधर्मेषु तुल्यताम् ॥ ५६ ॥
 स्त्रियं श्रियं धनञ्चापि परस्याभिलषेन्न हि ।
 न कुर्याच्चञ्चलं चेतो न कालमतिवाहयेत् ॥ ५७ ॥
 प्रणयेनापि नो वाच्यं वचनं परतापि यत् ।
 अहिंसा सततं कार्य्या धार्य्या चेतस्यऽनित्यता ॥ ५८ ॥
 द्विधाभिर्जुहुयान्नित्यं मन्तरग्निं समाहितः ।
 अन्नपानसमिद्भिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ५९ ॥
 तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
 अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ ६० ॥
 सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
 तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ६१ ॥
 मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धि सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।
 ज्ञानं तपस्तप्यरता च योगी यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ६२
 अर्थेष्वलभ्येष्वक्ततप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।
 जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं याद नास्ति दैवम् ६३
 कफे प्रच्छेदनं पित्ते विरेको वस्तिरौरणे ।

शस्यते त्विष्वपि हितो व्यायामो दोषपाचनः ॥

भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्न प्रदुष्यति ॥ ६४ ॥

अशाकभोजी घृतमन्ति योऽन्धसा पयोरमान् सेवति नातियोऽन्धः ।

निरामभुग्वातकृतां विदाह्निनां न च प्रभुग्जीर्णभुगल्परुक्मः ६५

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ६६ ॥

इति ब्रह्मसेनसङ्ग्रहितः अनागतामयप्रतिषेधाधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रव्यगुणाधिकारमाह ।

चक्षुष्यो मधुरो हृष्यो बल्यो धातुविवर्धनः ।

अम्लोरमोमतो हृद्यः क्लेदी दौपनपाचनः ॥ १ ॥

दौपनो ज्वरलक्षणाघ्न स्तिक्तः शोधनरोपणः ।

पोडनो लेखनः स्तम्भी कपायो ग्राहिरोपणः ॥ २ ॥

रमवीर्यविपाकानामाश्रयाद्द्रव्यमुत्तमम् ।

उत्तरोत्तरमंश्रेषादितरेषां प्रधानता ॥ ३ ॥

मतिकलवणं कुष्ठं स्वल्पवातविषापहम् ।

स्वादपाकरमो ज्ञेय स्तगरः कुष्ठवदगुणैः ॥ ४ ॥

बल्याश्वगन्धा वातघ्नी कामश्वासक्षये हिता ।

देवदारु भवेत्तद्वत्कामश्चाममयापहम् ॥ ५ ॥

मोष्णं लघु च शीतञ्च सुगन्धि कटुकं गुरु ।

वातपित्तहरा बल्या हृष्या मंघ्राहिणी बला ॥ ६ ॥

श्रीफलैरण्डमूलानि शूले वातकफोल्बणे ।

पृश्निपर्णी खिरा चैव पित्तश्लेष्मातिमारिणाम् ॥ ७ ॥

वातभोजनसंस्कारं शस्यते वातभूयसाम् ।

चक्षुणं वातपित्तघ्नं बल्यं लोहितचन्दनम् ॥ ८ ॥

क्लीवेरं कृदिहृत्तास दृष्ट्यातीसारनाशनम् ।
 पाचनं दीपनं दृष्यं शूलघ्नं विश्वभेषजम् ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मुस्तं पित्ताविरोधि च ।
 पिप्पली ग्रीहगुल्माशी जठरेषु विधीयते ॥ १० ॥
 दीपनी पाचनी हृद्या नात्युष्णा कटुका मता ।
 मरिचं नातिशीतोष्णं पित्तलं कफवातजित् ॥ ११ ॥
 मंग्राहि रोचनं मुस्तं दीपनं दोषपाचनम् ।
 मतिक्तातिविषा मोक्षणा मंग्राहिष्यामपाचनी १२ ॥
 गुडूचो वातपित्तघ्नो मेहघ्नो पाचनी मरा ।
 कृदिकुष्ठज्वरश्वास कामारोचकनाशनी ॥ १३ ॥
 किराततिक्तकस्तिक्तो रक्तपित्तज्वरापहः ।
 यावद्गुणैरसैस्तिक्ता प्रोक्ता भृनिस्ववत्सरा ॥ १४ ॥
 किराततिक्तवत् क्षये त्रायमाणादुरालभे ।
 कफवातज्वरकृदि कृम्यरोचकनाशने ॥ १५ ॥
 कफपित्तहरो तिक्ता वरिष्टखदिरद्रुमी ।
 दृष्ट्यारोचकवीमर्ष कण्डूकुष्ठविनाशनी ॥ १६ ॥
 वामकः कामवैश्वर्य रक्तपित्तकफापहः ।
 मेघ्यः पित्तकफस्वेद दाहदौर्गम्यनाशनः ॥ १७ ॥
 कफवातहरी पथ्या बुद्ध्यायुः स्वरवर्धनी ।
 विबम्बश्वासकासासंहिकामारुचिनाशनी ॥ १८ ॥
 कफवातहरं केश्यमक्षमक्षिबलप्रदम् ।
 वयसः स्थापनं दृष्यं शस्तमामलकं त्रिषु ॥ १९ ॥
 ककुभो भग्नरुग्घातो कटरो दन्तदार्यकृत् ।
 कण्डूरोगापचोषिले विशेषाद्रजनी हिता ॥ २० ॥
 तद्वह्वी विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशनी ।
 पार्श्वरुक्तासश्वासार्ति हिक्काघ्नं पौष्करम्मतम् ॥ २१ ॥

मूलं कर्कटकस्यापि शृङ्गीकुक्ष्यनिले हिता ।
 जीरकैलाहयं पृथ्वी चव्या दीपनपाचनी ॥ २२ ॥
 भेदनं पिप्पलीमूलं दीपनं शूलनाशनम् ।
 कट्फलो मुखरोगघ्नः कासश्वासकफापहः ॥ २३ ॥
 कर्पूरः शीतलः पाके चक्षुथः कफनाशनः ।
 सुगन्धिः कटुको हृद्यः कंकोलः कफवातजित् ॥ २४ ॥
 तद्वाज्जातीफलं प्रोक्तं लवङ्गकुसुमानि च ।
 चक्षुथं मधुरं सेव्यं पुण्डरीकं च शस्यते ॥ २५ ॥
 कुङ्कुमं तूष्णवीर्यं स्याद्वातघ्नं विषनाशनम् ।
 नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥ २६ ॥
 कण्डूघ्नं रोचन हृद्यं वृष्यं चैवार्द्रकं स्मृतम् ।
 स्निग्धं तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवन्धजित् ॥ २७ ॥
 तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् ।
 कटुश्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकं हितम् ॥ २८ ॥
 आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
 सा शुष्का मधुरा पाके तृष्णादाहरुजापहा ॥ २९ ॥
 जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ।
 सुरभिर्दीपनो हृद्यो मुखवैशद्यकारकः ॥ ३० ॥
 कफानिलविषश्वास कासदौर्गन्ध्यनाशनः ।
 पित्तहृत्पाश्चशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥ ३१ ॥
 कफघ्ना लघवस्तीक्ष्णा वीर्योष्णाः पित्तवर्द्धनाः ।
 कटुतिक्तरसाश्चैव सुमुखार्जकभूस्तृणाः ॥ ३२ ॥
 कटुः सत्त्वारमधुरः शिथुस्तिक्तोऽतिपिच्छिलः ।
 मधुशिथुः परस्तिक्तः शोषघ्नो दीपनः कटुः ॥ ३३ ॥
 हंसः स्वादुरसं प्रोक्तं वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ।
 भ्रमस्तिक्तरसः प्रोक्तो रजतोऽम्बरसः पुनः ॥ ३४ ॥

कृष्णायः पाण्डुरोष्णं पित्तलं चापि तदगुणम् ।
 स्रोतोर्जं रक्तपित्तघ्नं तद्वत्काञ्चनगैरिकम् ॥ ३५ ॥
 सौवीरमञ्जनं पथ्यं परं दृष्टिप्रसादनम् ।
 विलायनं विशेषेण चक्षुष्यं त्रपुसौमकम् ॥ ३६ ॥
 रक्तपित्ते क्षतोरस्के शस्तं खर्जूरमस्तकम् ।
 विदारिकन्दो वृष्यश्च वातपित्तहरस्तथा ॥ ३७ ॥
 माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ।
 मकन्दलसुनोऽत्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥ ३८ ॥
 चक्षुष्यं सैन्धवं हृष्यं विशेषात् शमनं स्मृतम् ।
 मौवर्चलं विबन्धघ्नं मुष्णं हृक्कृलनाशनम् ॥ ३९ ॥
 उष्णं शूलहरं तीक्ष्णं विडं वातानुलोमनम् ।
 रुचकं वङ्गकृत्तीक्ष्णं सामुद्रं क्लेदनं गुरु ॥ ४० ॥
 हृत्पाण्डुरदरोगघ्नो यवक्षारोऽतिदीपनः ।
 दहनो दीपनस्तोक्ष्णः खर्जक्षारोऽतिदीपनः ॥ ४१ ॥
 अग्निदीप्तिकरस्तोक्ष्णश्छिद्रः क्षार उच्यते ॥ ४२ ॥
 या गन्धं केतकीनां बहति परिमलं वर्णतः पिञ्जराभा ।
 स्वादं तिक्ता कटुर्वा परिलघुतुलिता मर्दिता चिकणाभा ॥
 भस्मत्व नैति दग्धा क्किमिक्किमि कुरुते चमगेभ्याहुतान्ते ।
 सा शुद्धा शोभनीया वरतनुमृगजाराजयोग्यप्रशस्ता ॥ ४४ ॥
 करनलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः
 पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीयं महद्भिः ।
 भवति यदि सरक्तं तज्जलं पीतवर्णं
 न भवति मृगनाभिः कृत्रिमोऽसौ विकारः ॥ ४४ ॥
 मौवर्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् ।
 करमर्दफलाकारा द्राक्षा सा मध्यमा स्मृता ॥ ४५ ॥
 उन्नमा सैव विज्ञेया या भवेद्भोस्तनाकृतिः ।

रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं चोत्तमं मतम् ॥ ४६ ॥
 हरिद्राकुङ्कुमाभा तु श्रेष्ठा पीता तु मध्यमा ।
 अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः ॥ ४७ ॥
 खण्डश्च विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।
 रुद्रपुष्पसुमङ्गाशा मनोह्रा चोत्तमा मता ॥ ४८ ॥
 श्वेतचन्दनमत्यन्तं श्रेष्ठं गुरु सुगन्धि च ।
 सुवर्णकविकं ज्ञेयं धातुमाक्षिकमुत्तमम् ॥ ४९ ॥
 श्रेष्ठं शिलाजतु ज्ञेयं यत्क्षिप्रं न विशीर्यति ।
 तोयपूर्णं कांस्यपात्रे प्रतानेन विवर्द्धते ॥ ५० ॥
 स्निग्धः काञ्चनमङ्गाशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
 नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥ ५१ ॥
 शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वमुपागतः ।
 गुग्गुलुः स तु विज्ञेयः पुराणो वीर्यवर्जितः ॥ ५२ ॥
 शशिकान्तनिभं श्रेष्ठं तथा स्फटिकमन्निभम् ।
 कर्पूरं स्निग्धमत्यथं मुक्ततुल्या हरेणुका ॥ ५३ ॥
 समं शुभ्रं गुरु स्निग्धं फलं जात्याः प्रशस्यते ।
 एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ॥ ५४ ॥
 मुरा पीता वरा प्रोक्ता मुस्तमानूपसम्भवम् ।
 अविकारा लघुदीर्घा लताकस्तूरिका मता ॥ ५५ ॥
 मरलत्वक् क्वविर्ज्या नलिकाश्वत्थपिच्छिला ।
 सुगन्धि गुरु रूक्षश्च सुरदारु प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥
 मरलं स्निग्धमत्यथं सुगन्धि च मनोहरम् ।
 मृगशृङ्गनिभं कुष्ठं शिरोच्छेदे वचारुणा ॥ ५७ ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिमङ्गाश मुत्तमं ग्रन्थिपर्णकम् ।
 सुसूक्ष्मकमरा स्निग्धा मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥
 काकतुण्डनिभः स्निग्धः श्रेष्ठः स्यादगुरुर्गुरुः ॥ ५८ ॥

वर्तुला मांसला स्वच्छा श्रेष्ठा पूतिः प्रकीर्तिता ।
 सुगन्धि शीतं चोशीरं कौर्त्तितं गन्धकर्मणि ॥ ५६ ॥
 वराहमूर्ध्ववत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः ।
 भिषजा तदलाभे तु चर्मकारालुको मतः ॥ ६० ॥
 सूक्ष्मास्थिमांसला पथ्या सर्वकर्मणि सम्प्रता ।
 क्षिप्ताश्रमि च या मज्जेद्भलातक्यभया च सा ॥ ६१ ॥
 एतेषामपरिषाच्च नवता प्रवरो गुणः ॥ ६२ ॥
 अक्षोड़कश्च वातामं मुञ्जातो भिषुकस्तथा ।
 पारावतं पीलुफलं लवलीफलमेव च ॥
 नामान्येतानि सर्वाणि प्रसिद्धान्युक्तनामभिः ॥ ६३ ॥

अथ प्रतिनिधिद्रव्याधिकारमाह ।

शक्नद्रसो गोमये स्याच्चन्दने रक्तचन्दनम् ।
 सिद्ध्यर्थे सर्षपः प्रोक्तः सैन्धवं लवणे मतम् ॥ ६४ ॥
 मधु यत्र न विन्देत तत्र जीर्णगुडो मतः ।
 क्षीराभावे भवेन्मीनो रसो मासूर एव वा ॥ ६५ ॥
 वराहकान्तकाभावेस्तन्मने विकसा मता ।
 चित्रकाभावतो दन्तीक्षारः शिखरिजोऽथवा । ॥ ६६ ॥
 दद्यात्कङ्कुष्ठकं वैद्यः सुवर्णक्षौर्यभावतः ।
 अभावादस्त्ववेत्रस्य पक्वं चुक्रं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
 अकंपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ।
 रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वा प्रयुज्यते ॥ ६८ ॥
 नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते ।
 रक्तचन्दनकाभावे नवीशीरं विदुर्वुधाः ॥ ६९ ॥
 श्रीखण्डचन्दनाभावे देयं कर्पूरमिष्यते ।
 कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः ॥ ७० ॥

रुचकाभावतो दद्यात्क्षवणं विडमुत्तमम् ।
 शङ्खक्यभावतो देयं शिखिपिच्छञ्च तद्गुणम् ॥ ७१ ॥
 अभावे हिङ्गुपत्रास्तु हिङ्गु तद्गुणकारकम् ।
 ऊषरा भावतो देयं लवणं पांशु पूर्वकम् ॥ ७२ ॥
 अन्योन्याभावतोऽन्योऽन्यं देयं वैद्येन जानता ।
 मिताभावे भवेत् खण्डः शाल्यभावे च षष्टिकः ॥ ७३ ॥
 सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न लभ्यते ।
 तत्र लोहेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः ॥ ७४ ॥
 तालीशपत्राभावे तु स्वर्णताली प्रशस्यते ।
 अभावान्नागपुष्पस्य पद्मकेसर मुच्यते ॥ ७५ ॥
 मोराद्राभावतो ज्ञेया कठिनी गुणकारिणी ।
 अभावे लक्षणायास्तु नीलकन्दशिखा मता ॥ ७६ ॥
 यूथिकाभावतो ज्ञेया जाती तद्गुणकारिणी ।
 मयूराभावतो दद्याच्छृङ्गमाखुकानपि ॥ ७७ ॥
 कक्कोलाभावतो जाती शस्ता तस्या अभावतः ।
 नवङ्गकुसुमं देयं यतो दृष्टं तदर्थकृतम् ॥ ७८ ॥
 वन्धूकाभावतो देयं पुष्पं पुन्नागसम्भवम् ।
 वकुलाभावतो देयं कङ्कारोत्पलपङ्कजम् ॥ ७९ ॥
 मानिकस्यायभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगेरिकम् ।
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं मतम् ॥ ८० ॥
 टारुहरिद्राभावे तु हरिद्रा दीयते बुधैः ।
 अहिस्त्राया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥
 तुम्बुरुतैलाभावे तु हितमारुष्करं तथा ।
 यदा न पोष्करं मूलं कुष्ठं योज्यं तदा बुधैः ॥ ८२ ॥
 लाङ्गल्यभावतो वङ्गिपत्री दद्याद्विषग्वरः ।
 असम्भवे तु द्राक्षायाः काशमर्ष्याः फलमिष्यते ॥ ८३ ॥

नयोरभावे पुष्पन्तु मधूकस्य समीरितम् ।
 न भवेद्वाङ्मिं यच्च वृक्षात् तत्र योजयेत् ॥ ८४ ॥
 चविकागजपिप्पली पिप्पलीमूलवत् स्मृते ।
 अभावे पृश्निपर्णीस्तु सिंहपुच्छौ विधीयते ॥ ८५ ॥
 मूलाभावे त्वचं ग्राह्यं लता जिङ्गिन्यसम्भवे ।
 नते तगरपादौ स्यादभावे कुष्ठमिष्यते ॥ ८६ ॥
 युञ्जातः पश्चिमे स्यातं ग्राह्यं तालस्य मस्तकम् ।
 भङ्गातकामहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ८७ ॥
 रसवैर्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च ।
 युञ्ज्यात्तद्विधमन्यत्तु द्रव्यज्ञानविशारदः ॥ ८८ ॥

इति द्रव्यस्य भावाभावौ

पयः सर्पिः प्रयोगे च गन्धमव प्रशस्यते ।
 मूत्रे गोमूत्रमध्येवं विशेषो यत्र नेरितः ॥ ८९ ॥
 मारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचस्तथा ।
 फलन्तु टाङ्गिमादीनां पटोलादेः कृदस्तथा ॥ ९० ॥
 महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।
 तेषान्तु बल्कलं ग्राह्यं कृत्स्नमूलानि कृतस्त्रयः ॥ ९१ ॥
 कुर्मपृष्ठवदाकारा मध्ये निम्बा समा चला ।
 दुर्गन्धा शब्दसंयुक्ता शिला नष्टा तु पेषणे ॥ ९२ ॥

इति वक्त्रसेनसंज्ञितः प्रतिनिधिद्रव्याधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रव्यगणपाठाधिकारमाह ।

स्थिरापुनर्नवैरण्ण शङ्खसर्पपत्नीवकाः ।
 खदंष्ट्राभीरुलाङ्गूली विदारोहंसपादिकाः ॥ १ ॥
 वृहत्तौ पृश्निपर्णी च विश्वे देवा महाबला ।

स्यादशुगलविद्या च वृषिकाली महासहा ॥
 शोषगुल्मानिलश्वासकासपित्तहरो गणः ॥ २ ॥
 आरग्वधो निशाख्येष्टा करकस्तापसद्रुमः ।
 तद्रश्मेता महाश्मेता वृषिकालीत्ययं गणः ॥
 व्रणकुष्ठविषश्वास क्षमिमेदः कफापहः ॥ ३ ॥
 सूरसाकाममर्दश्च फणिज्जार्जकभूस्तृणम् ।
 निर्गुण्डीसुरसाफञ्जी कुलाहलसुगन्धिकाः ॥ ४ ॥
 त्रवकः कालमालश्च क्षवपुष्टिः प्रचौवलः ।
 विडङ्गः काकमाचौ च मरिचो मूषिकर्णिका ॥ ५ ॥
 स्रपणी चेति वर्गोऽयं क्षमिश्लेष्मविनाशनः ।
 कामारुचिप्रतिश्याय श्वासहा व्रणशोधनः ॥ ६ ॥
 कुष्ठकं त्रिफलाराठं वृषिकाग्निः सुहीपयः ।
 वातारिरप्यपामार्गो मेदोऽर्शोऽश्मरिमेहहा ॥ ७ ॥
 पिप्पल्यग्निवचावासा कालग्रन्थिकमुस्तकम् ।
 भार्गोमूर्वा महानिम्बं पाठायष्टौ च सर्षपाः ॥
 हिङ्गुतिक्ता विडङ्गश्च वातश्लेष्महरो गणः ॥ ८ ॥
 पलाचक्राह्वकोत्तीत्वक् पत्ररोमाह्वरोचकाः ।
 चण्डाश्वफलपुत्राग दारुमर्जरसो नतम् ॥ ९ ॥
 शक्रशुक्तिदधिध्याम कुन्दुरव्याघ्रहस्तजाः ।
 पलादिः पिङ्काकण्डूविषानिलकफान्तकृत् ॥ १० ॥
 वचाजलजदेवाह्वा नागरातिविषाभयाः ।
 हरिद्राह्वययष्ट्याह्व कलशौकुटजोद्भवा ॥ ११ ॥
 वचाह्वरिद्रादिगणौ वातातीसारनाशनौ ।
 मेदः कफाव्यपवन स्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ १२ ॥
 मूर्वाघण्टामृताराठ पाठाभूनिम्बकूलकाः ।
 करञ्जवरगैरीय सुषवी सकटिह्वकाः ॥

मेहकुष्ठल्वरच्छदि विषश्लेष्महरो गणः ॥ १३ ॥
 मालस्यन्दनकालीय धवसर्जार्जुनासनाः ।
 शिरीषशिंशपाभूर्ज खदिरं चन्दनहयम् ॥ १४ ॥
 कदरो वाजिकर्णश्च करञ्जः केम्बुकोऽगुरु ।
 गन्धोऽयं कफपाण्डुत्व कुष्ठमेहविनाशनः ॥ १५ ॥
 वारुणीतगराभीरुविल्बजातौविषाणिकाः ।
 मैरेय वृहतीयुग्म दर्भपूतीकशिंशपाः ॥ १६ ॥
 जयाग्निसम्यविल्वाग्नि नक्तमालाग्निमोरटाः ।
 वर्गोऽन्तर्विद्रधिश्लेष्म मेदो गुल्मशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १७ ॥
 वौरहचोऽग्निमयश्च काशवृक्षादनौकुशः ।
 मोरटेन्दौवरीसूर्यभक्तादण्डकगोक्षुराः ॥ १८ ॥
 वसुको वसिरो दर्भ मैरेयाश्मकभेदकाः ।
 अश्मरीशर्कराक्तस्त्र मारुतार्त्तिहरो गणः ॥ १९ ॥
 रोध्रद्वयप्लवाशोक जम्बूशैलेय बालुकाः ।
 कदम्बो जिङ्गिणी चैव श्रीपर्णी च बहुस्रवा ॥ २० ॥
 वर्गो लोध्रादिको नाम्ना कफमेदोविशोषणः ।
 पानदोषहरो बल्यः स्तम्भीसर्वविषापहः ॥ २१ ॥
 अर्कालर्केन्दुपुष्पी च करञ्जो नागदन्तिका ।
 रास्त्रामधुकमायूरपाद एष गणः शुभः ॥
 मेदः कफाव्यपवन स्तन्यदोषविनाशनः ॥ २२ ॥
 श्यामादन्तीद्रवन्ती च यवाश्यामामृतामृताः ।
 सप्तला शङ्खिनो खेता राजहृत्तः सतिल्वकः ॥ २३ ॥
 कम्पिल्लकः करञ्जश्च हेमचौरीत्ययं गणः ।
 उदावर्त्तोदरानाह विषगुल्मविनाशनः ॥ २४ ॥
 वृहतीधातकीपाठा यष्टौमधुकलिङ्गकाः ।
 दीपनीयो वृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ २५ ॥

पटीलं चन्दनं मूर्वा पाठातिक्तामृताघनः ।
 पित्तश्लेष्मानिलकृदिं ज्वरकण्डविषापष्टः ॥ २६ ॥
 काकोत्थी मधुकं शृङ्गी मेदे हे जीवकर्षभौ ।
 प्रपीण्डरीकमृद्धीका ऋद्धिवृक्षी तुगासहा ॥ २७ ॥
 पयस्या पद्मकं क्लिन्नेत्येष वर्गोऽतिहं हणः ।
 स्तन्यञ्च जीवनीवृक्षः पित्तास्रानिलनाशनः ॥ २८ ॥
 उषमैश्वकाशीम दयहिङ्गुशिलाजतु ।
 तुल्यकं चेति मेदोघ्नः शर्कराश्मरिहृहणः ॥ २९ ॥
 सारिवापद्मकोशोर मधुकं चन्दनद्वयम् ।
 काश्मरीमधुकं चेति सारिवादिरयं गणः ॥ ३० ॥
 रक्तपित्तं विहृत्याशु तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ।
 तीव्रपित्तज्वरामर्दं सर्वदाहविनाशनः ॥ ३१ ॥
 अञ्जनं फलिनीमांसी पद्मोत्पलरमाञ्जने ।
 एलामधुकनागाह्वा विषास्तर्दाहपित्तनुत् ॥ ३२ ॥
 परूषो दाडिमं द्राक्षा काश्मरी काकजं फलम् ।
 राजादनं मधात्रीकं कतकेन समन्वितम् ॥ ३३ ॥
 परूषकादिको नाम्ना गणो वातामयापष्टः ।
 हृद्यो रुचिप्रदस्तृष्णा मूत्रदोषविनाशनः ॥ ३४ ॥
 प्रियङ्गु-समङ्गा-धातकीलोध्रपुष्पागचन्दनकुचन्दनमोचरमा-
 ञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्गो दीर्घमूला चेति ।
 अश्वठाधातकीलोध्र समङ्गापद्मकेसरम् ।
 मधुकारलुबिल्वञ्च गणौ मुनिभिरीरितौ ॥ ३५ ॥
 प्रियङ्गुश्वेष्टकादी च पक्वातीसारनाशनौ ।
 मन्थनीयौ हितौ पिप्पे व्रणानां चातिरोपणौ ॥ ३६ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्लथ मधुकप्लवतिन्दुकाः ।
 प्रियालवदरीपार्थ नन्दीवृक्षान्नजम्बलाः ॥ ३७ ॥

पलाशोऽरुष्करः श्वेतं लोभ्रं जम्बूरयं गणः ।
 पित्तासृग्मे हनुदं ब्रण्यो योनिदाहनिवारणः ॥ ३८ ॥
 गुडूचीनिम्बधान्याकं मधुकं चन्दनान्वितम् ।
 तृणादाहारुचिर्द्वि सर्वज्वरहरो गणः ॥ ३९ ॥
 उत्पलं कुमुदं पद्मं कङ्गारं लोहितोत्पलम् ।
 मधुकं चेति पित्तास्रं विषर्द्धिहरो गणः ॥ ४० ॥
 मुस्ता पाठा हरिद्रे द्वे तिक्ता हैमवतीव चा ।
 द्रवन्त्यतिविषा कुष्ठं भस्मातकफलत्रयम् ॥ ४१ ॥
 मास्वष्टं चेति वर्गोऽयं कफरोगनिषूदनः ।
 शोधनः पाचनः स्तन्यो योनिदोषहरो गणः ॥ ४२ ॥
 अक्षधात्रभया हन्ति त्रिफला विषमज्वरम् ।
 चक्षुष्या दीपनी पित्तं कुष्ठमेहकफान्तकृत् ॥ ४३ ॥
 आमलक्यभयाकृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
 सर्वज्वरकफघ्नश्च भेदो दीपनपाचनः ॥ ४४ ॥
 त्रपुताम्रमयः सीसं हेमरूप्यश्च तन्मयः ।
 वर्गश्च शूलहृद्रोगपाण्डुमेहगदापहः ॥ ४५ ॥
 लाक्षा रेवतकुटजाऽश्वमारकट्फलहरिद्रादयनिम्बसप्तच्छ-

दमालत्यस्त्रायमाणा चेति ।

कषायतिक्तमधुरः कफपित्तातिनाशनः ।
 कुष्ठकमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥ ४६ ॥
 विल्बोऽग्निमन्यः श्योनाकः श्रीपर्णीपाटलामहत ।
 दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 पृश्निपर्णी स्थिरा चैव वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
 वृंहणं कफवातघ्नं पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ॥ ४८ ॥
 विदारौसारिवाक्कागं शृङ्गीवल्माटनी निशा ।
 कृच्छ्रपित्तानिलहरं वल्लीजं मूलपञ्चकम् ॥ ४९ ॥

गृध्रनखो श्वदंष्ट्रा च शीरेय करमर्दिका ।
 एतच्छ्लेष्मानिलौ हन्ति कण्ठकं मूलपञ्चकम् ॥ ५० ॥
 कुशः काशद्वयं दर्भो नलश्चेति तृणोद्भवम् ।
 पित्तज्जघ्णहरं पञ्च मूलं वस्तिविशोधनम् ॥ ५१ ॥
 एतैस्तैलानि सर्पीषि प्रलेपं पानकान्यपि ।
 गणैर्विभज्य कुर्वीत यथाविधि भिषस्वरः ॥ ५२ ॥
 एकद्विद्वयहोत्रोऽपि क्रियायोग्यो बृहन्नृणः ।
 हृत्वा तु तत्समं द्रव्यं मथ योज्योऽल्पभेजः ॥ ५३ ॥

इति बृहत्संहितासहितः द्रव्यगुणधिकारः समाप्तः ।

अथ संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारमाह ।

मदन-कुटज-जीमूतेष्वाकुधामागवलोध्र-कृतवेधन-मधुप-
 विडङ्ग-पिप्पली-करञ्जप्रपुष्पाटकोविदारपौलुकर्चरनतकटुभ्रू-
 रिष्टाश्वगन्धाजगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेता शतपुष्पाविम्बीव-
 चेर्वारुकचित्रा चेत्यूर्ध्वभागहराणीति । तत्र कोविदारपूर्वाणां
 फलानि कोविदारादीनां मूलानि । तिष्ठच्छामादन्तो-
 द्रवन्तोसप्तलाशङ्किनीविषाणिकागवाक्षीकृगलान्त्रीस्रहोसुवर्ण-
 चोरीचित्रककिण्हीकुशकाशतिस्वक-कम्पिलकचम्पकरम्पक-
 पाटलापृगहरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गलपूतीका-
 रग्वधमहावृक्षसप्तकृदार्कज्यातिषती चेत्यधोभागहराणि ।
 तत्र तिस्वकपूर्वाणां मूलानि तिस्वकादीनां पाटलान्तानां
 त्वचः । कम्पिलकफलरज इति । पूगादीनामेरुण्डान्तानां
 फलानि । पूतीकारग्वधयोः पत्राणि । शेषाणां क्षीराणीति ।
 कोशातकीसप्तलाशङ्किनीदेवदालीकारवेक्षिका चेत्युभयतो

संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः । ८७६

भागहराणि एषां स्वरसा इति । पिप्पलीविडङ्गापामार्ग-
शिग्रुशिरीष-सिंहार्थकसरिचकरवीरविम्बीगिरि-कर्णिकार्किणि-
ह्रीवचा-ज्योतिष्मती-करञ्जाकालकलसुनातिविषा-शृङ्गवेरताली
मतमाल-सुरसार्जकेङ्गदीमेष-शृङ्गौ-मातुलुङ्गीमुरुङ्गी-पौलुजाती-
मालतालमधूकलाचाहिङ्गलवणमद्यगोशकुद्रसमूहाणि चेति
शिरोविरचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि करवीरादी-
नामर्कान्तानां मूलानि तालीसपूर्वाणां कन्दाः । ताली-
माटीनामर्जकान्तानां पत्राणि । इङ्गदीमेषशृङ्गौस्त्वक् मातु-
लुङ्गीमुरुङ्गीपौलुजातीनां पुष्पाणि । मालतालमधूकानां
माराः । लाक्षाहिङ्गनिर्व्यामी । लतणानि पार्थिवविशेषाः ।
मद्यमामवसंयोगाः । गोशकुद्रसमूचे मलाविति ।

संशमनानि अत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ।

तत्र भद्रदारुकुष्ठहरिद्रा वरुणमेषशृङ्गौबलातिबलातग-
रार्तगलकच्छुराशल्लकीकुवेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्य-वल्मा-
दनोखदंष्ट्राशमभेदकालर्कशतावरी पुनर्नवावसुकवसिरकर्बूर-
भार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलत्यप्रभृतीनि वि-
दारिगन्धादिष्व द्वे चाद्यं पञ्चमूल्यौ समासेन वातसंशमनो
वर्गः । चन्दनकुचन्दनकौवेरीश्रीरमञ्जिष्ठापयस्यावदारीशता-
वरौगुन्द्राशेबालकह्वारकोकनटोत्पलकदलीदूर्वाप्रभृतीनि का-
कोल्यादिः सारिवादिर्न्यग्रोधादिरुपलादिस्तृणपञ्चमूलमिति
समासेन पित्तसंशमनो वर्गः । कालौयकागुरुतैलपर्णीकुष्ठ-
हरिद्राशौतशिवशतपुष्पासरलरास्त्राप्रकीर्त्यादिकौर्ध्यङ्गदीसुमनः
काकादनौलाङ्गलकीहस्तिकर्णमुञ्जातताललामज्जकप्रभृतीनि
वस्त्रौकण्टकपञ्चमूली पिप्पल्यादिर्वृहत्यादिवेचादिर्मष्ककादिः
सुरमादिरारग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः ।
काकोल्यादिः क्षीरशृतवसामज्जाशालिषट्कयवगोधममाप्र-

शृङ्गाटक-कशेरुकवपुसैर्वाकालावुकालिन्दक-कर्कारुककतको-
 द्यालुकप्रियाल-पुष्कर-बीजकाश्मर्यमधूकद्राक्षाखर्जूरतालनारि-
 केलेक्षुविकार-बलाति-बलात्मगुप्ताविदारौपयस्यागोक्षुरक-क्षीर-
 कक्षीरमोरटमधूलिकाकूष्माण्डकप्रभृतीनि समासेन मधुरो-
 धर्गः । दाडिमाभलकमातुलुङ्गाम्नातककपित्थकरमर्दवदर-
 कोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्भव्यपारावतवेत्रफल-
 कुचाम्भवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्त-सौवीरकतुपोदक-धान्या-
 न्नप्रभृतीनि समासेनाम्हो वर्गः । सैन्धवसौवर्चलविडपाक्-
 रोमकसामुद्रकपक्लिमयवक्षारोषरसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन
 लवणो वर्गः । पिप्पल्यादिः सुरसादिर्मधुशिशुमूललसुनसुपुङ्ख-
 शीतशिव-कुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफल-चण्डागुग्गुलुमुस्ताना-
 ङ्गलकीशुकनाशापीलुप्रभृतीनि शालसारादिश्च प्रायशः कटुको
 वर्गः । आरग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डकपर्णीवैत्रकरीरहरिद्रा-
 हयेन्द्रयववरुणस्वादकण्टकसप्तपर्णवृहतीहयशङ्खिनी द्रवन्ती-
 त्वितृक्ततवेधनकर्कोटककारवेल्लकवार्त्ताककरीरकरवीरसुमनः-
 शङ्खपुष्पापमार्गत्रायमाणाऽशोकरोहिणीवैजयन्तीपुनर्नवावृश्चि-
 कालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तको वर्गः । न्यशो-
 ध्रादिरम्बुशदिः प्रियङ्गादिर्लोभादिस्त्रिफलाशङ्खकीजम्बा-
 म्नास्थितिन्दुकादीनि कतकशाकफलपाषाणभेदकवनस्पति-
 फलानि आमलक्यादिः शालसारादिश्च प्रायशः कोविदार-
 कुरुवकजीवन्तीचिल्लीपालङ्गीसुनिषस्पप्रभृतीनि नीवारचण-
 कादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः । पिप्पलीपिप्पली-
 मूलचव्यचित्रक-शृङ्गवेराम्भवेतसमरिचाजमोदा-भस्मात-काश्चि-
 हिङ्गुनिर्व्यासा इति दशेमानि दीपनीयो वर्गः ।

इति दशसंनसङ्कलितः सर्वाधनसंशसनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ ऋतुचर्याधिकारमाह ।

भूवाष्पान्मघनिःस्यन्दात्पाकादस्त्राज्जलस्य च ।
 वर्षास्त्रिग्नबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ १ ॥
 तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु वक्ष्यते ।
 उदमन्यं दिवास्वापमवश्यायं नदीजलम् ॥ २ ॥
 व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
 दिव्यं कथितकूपोत्थं वाप्यं सारसमेव वा ॥ ३ ॥
 प्रातृषि व्याकुले वज्जी भोज्यमक्नेदि वातजित् ।
 परिशुष्कं लघु स्निग्ध मुष्णाम्ललवणञ्च यत् ॥ ४ ॥
 प्रायोऽन्नपानं सक्षौद्रं संस्कृतञ्च घनोदये ।
 पुनः संरक्षता चाग्निं यवगोधूमशालयः ॥ ५ ॥
 पुराणा जाङ्गलैर्मासैर्भाज्या यूषेय संस्कृतैः ।
 पिबेत् क्षौद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमेव वा ॥ ६ ॥
 मविषप्राणिविष्मूत्र लालानिष्ठौवनादिभिः ।
 मदाद्भुतं तदा तोयं नवकं विषमन्निभम् ॥ ७ ॥
 वायुना विषजातेन तत्पूर्वेण च धर्षितम् ।
 वर्ज्यं सर्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विपश्चिता ॥ ८ ॥
 सोपदंशं निषेवेत माध्वीकारिष्टमाधवम् ।
 पिबेत्प्रातृषि धीरोऽल्पं रात्रौ तदपि वर्जयेत् ॥ ९ ॥
 निरूहैर्वस्तिभिश्चान्यै रथान्यैर्मारुतापहैः ।
 कुपितं शमयेद्वातं वार्षिकं वा चरेद्दिधम् ॥ १० ॥
 भूयो वर्षासु सयोगो गङ्गायां दक्षिणे तटे ।
 ततः प्रातृष्य वर्षाख्यां वृत् तेषां प्रकीर्त्तितौ ॥ ११ ॥
 तस्या एवोत्तरे देशे बहुशो हिमसङ्कुले ।
 भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशिरावुभौ ॥ १२ ॥

ततो व्यतीते वर्षर्तौ नीलमेघावगुण्ठिते ।
 व्योम्नि प्रसन्नदिङ्मार्गे लब्धप्रसरभास्करे ॥ १३ ॥
 शक्रस्त्वलब्धसन्दर्शं जातमाममदस्ततः ।
 आक्रामति रवेर्लक्ष्मीं तिरस्कृत्य घनाम्बलान् ॥ १४ ॥
 द्राक्षेत्तृक्षीरसेवी च भवेत्तत्र नराधिपः ।
 पर्षांसूपचितं चित्तं निर्हरेच्च विरेचनैः ॥ १५ ॥
 तिक्तसर्पिः प्रयोगैर्वा शिराणां चापि मोक्षणैः ।
 टिवासूर्यांशुमन्तप्त निशि चन्द्रांशुशीतलम् ॥
 कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ १६ ॥
 हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु हितमस्य यथामृतम् ॥ १७ ॥
 शारदानि च माल्यानि वामांसि विविधानि च ।
 इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽश्वः कथितं पयः ॥ १८ ॥
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ १९ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चाग्रं विमर्गादनयोर्वलम् ।
 शरद्वसन्तयोर्मध्यं ह्रीनं वर्षानिटाघयोः ॥ २० ॥
 शीते शीतानिलस्पर्शमंरुद्धो बलिनां बली ।
 पक्ता भवति हेमन्ते मात्रा द्रव्यगुरुत्तमः ॥ २१ ॥
 म यदा नेम्बनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
 रसं हिनस्थितो वायुः शीते शीतः प्रकुप्यति ॥ २२ ॥
 तस्मात्तृषारसमये स्निग्धास्त्वलवणान् रसान् ।
 श्रोदकानूपमांसानाम्मेध्यानामुपयोजयेत् ॥ २३ ॥
 विलिखयानां मांसानि प्रसंहानां मृतानि च ।
 भक्तयेष्टादिरां मीधु मधुरान्नं पिवेन्नरः ॥ २४ ॥
 गोरमानिक्षुविकृतीर्वसातैलं नवीदनम् ।
 हेमन्ते भजतस्तोय मुष्णमायुर्न ह्रीयते ॥ २५ ॥

शस्ता रसाला हेमन्ते पीतधूमो मदोत्कटः ।
 चोलकौशेय संवीत स्वाशये कुथकास्तृते ॥ २६ ॥
 कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो निर्वाते भूमिगह्वरे ।
 शयीत शयने चापि सुविस्तीर्णं मनोरमे ॥ २७ ॥
 तत्तापनीतदारास्तु प्रिया नार्थः स्वलङ्घिताः ।
 रमयेत्तु यथाकामं बलादपि मदोत्कटाः ॥ २८ ॥
 प्रवातं प्रमिताहार मुदमन्यं हिमागमे ।
 वर्जयेच्छीतसंस्पर्शं शीतान्युपवनान्यपि ॥ २९ ॥
 एष एव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि सदा बुधैः ।
 हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ॥ ३० ॥
 रौच्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ।
 तस्माद्हेमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ॥ ३१ ॥
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ।
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ॥
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ३२ ॥
 वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्वाभिरोरितः ।
 कायाग्निं बाधते रोगां स्ततः प्रकुरुते बह्वन् ॥ ३३ ॥
 तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादौनि कारयेत् ।
 गुर्वस्त्रस्त्रिगुणधुरं दिवास्त्रप्रश्च वर्जयेत् ॥ ३४ ॥
 यष्टिकान्वा नवाञ्जालीन् मुद्गनीवारकोद्रवान् ।
 लावादिविष्किररसैर्दद्याद्भृष्टैश्च युक्तिः ॥ ३५ ॥
 पटोलनिम्बवार्त्ताकैस्तैक्तेष्वन्यैर्हिमात्ययैः ॥ ३६ ॥
 शचिशुक्लास्वरधरसन्दनागुरुधूपितः ।
 पीनस्तनोरुजघनां रूपयौवराशालिनोम् ॥ ३७ ॥
 काननेषु विचित्रेषु सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
 कामयेद्यावदुत्साहं सुमनाः कुसुमागमे ॥ ३८ ॥

व्यायाममञ्जनं धूपं तीक्ष्णञ्च कषयलग्नम् ।
 तैष्ण्ययुक्तांश्च सर्वान् वा सेवेत कुसुमागमे ॥ ३९ ॥
 मयूखैर्जगतस्तोजो ग्रीष्मे यत् पीयते रविः ।
 स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ४० ॥
 शीतं सशर्करं मन्यं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
 घृतमप्यः सशाल्यञ्च भजन् ग्रीष्मे न सौदति ॥ ४१ ॥
 व्यायाममुष्णमायासं मैथुनं परिदाहि च ।
 रसांश्चापि गुणोद्भक्तान्विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥
 सर्पिः खण्डगुडाक्तांश्च सहकारसमन्वितान् ।
 प्रातराशं पिबेत्तत्र न च शीतोत्तरं ततः ॥ ४३ ॥
 यवगोधूमविकृतौष्णालींश्च विविधानपि ।
 प्रसहानूपमांसानि वृथास्थन्यानि यान्यपि ॥ ४४ ॥
 मद्यमल्पं न वा योज्यमथवा सुबद्धदकम् ।
 लवणान्मृकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 दिवा शीतगृहे निद्रां निशि सोमांशुशीतले ।
 भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवातं हर्म्यमस्तके ॥ ४६ ॥
 व्यजनैः पाणिभस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ।
 सेव्यमाणो भजेदस्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ४७ ॥
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाहिरतो नरः ॥ ४८ ॥
 व्यायाममातपं यासं व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
 पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्राम्बितान् भजेत् ॥ ४९ ॥
 सरांसि वाप्यः सरितो वनानि रुचिराणि च ।
 चन्दनानि जलार्द्रांश्च स्रजश्च कमलोज्ज्वलाः ॥ ५० ॥
 तालवृक्षानि नीहारास्तथा शीतगृहाणि च ।
 घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ ५१ ॥

ऋत्वोरन्थादिमसाहात् ऋतुमन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वं विधिस्थाज्यः सेवनीयः परः क्रमात् ॥ ५२ ॥
 मतां वृत्तोपपन्नेन विधिना वर्त्तते च यः ।
 घोरान् ऋतुकृतान् दोषान्नाप्नुयात् स कदाचन ॥ ५३ ॥
 कार्तिकस्य दिनान्यष्टौ तथाग्रहायणस्य च ।
 यमदंष्ट्रा इति प्रोक्ता स्वल्पाहार्यत्र जीवति ॥ ५४ ॥
 वर्षासु मद्यमल्पं वा समन्तादुदकं पिबेत् ।
 उष्णमेव वसन्ते च कामं ग्रीष्मेषु शीतलम् ॥ ५५ ॥
 हेमन्ते च वसन्ते च शीतमिष्टं पिवेन्नरः ।
 शृतशीतपयो ग्रीष्मे प्राहृट्काले रसं पिबेत् ॥ ५६ ॥
 नित्यं वर्षागमस्यान्ते प्रपिवेच्छीतलं जलम् ।
 अतिस्निग्धकटुप्रायं हितमश्वो घनक्षये ॥ ५७ ॥
 ममदोषः ममाग्निश्च ममधातुमलक्रियः ।
 प्रमन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥

इति वङ्गसेनमङ्कलितः ऋतुषड्व्याधिकारः समाप्तः ।

अथ धान्यवर्गाधिकारमाह ।

रूक्षः शालिस्त्रिदोषघ्नस्त्रुणामेदो निवारणः ।
 महाशालिः परं वृष्यः कलमः श्लेष्मपित्तहा ॥ १ ॥
 शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नो मधुरो गौरयष्टिकः ।
 किञ्चिद्धीनो सितस्तस्मात्परोऽयं रसपाकतः ॥ २ ॥
 दम्भायामवनौ जाताः शालर्यो लघुपाकिनः ।
 कषाया बह्विण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ ३ ॥
 स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः ।
 किञ्चित्क्षतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥ ४ ॥

कैदारा मधुरा वृथा बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।
 ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥ ५ ॥
 रोष्यातिरोष्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
 विदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्हनाः ॥ ६ ॥
 शालयो दग्धरूढा ये रूक्षास्ते वद्वचंसः ।
 श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ॥ ७ ॥
 तदप्रियङ्गुनीवाराः कोरदूषाः प्रकीर्तिताः ।
 बहुमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥ ८ ॥
 सूपानामुत्तमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ।
 हरितास्तैवपि वरा आढकी कफपित्तनुत् ॥ ९ ॥

रूक्षः कषायो विषदोषशुक्र बलासदृष्टिजयकृद्धिदाहो ।
 कटुर्विपाके मधुरस्तु शिखिः प्रभिन्नविण्मारुतपित्तलक्ष ॥ १० ॥
 उष्णः कुलत्यो रमतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।
 कुष्ठाश्मरौगुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः पौनसकासहन्ता ॥ ११ ॥
 आनाहर्मदो गुदकीलहिकाश्वासापहः शोणितपित्तलक्ष ।
 बलामहन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्य उक्तः ॥ १२ ॥
 दन्त्योऽग्निमधाजननोऽल्पमूत्रः स्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुः ।
 तिलेषु सर्वत्रमितः प्रधानो मध्यः सितो ह्येनतरास्तथान्ये ॥ १३ ॥
 पाके रमे चापि कटुः प्रदिष्टः मिहार्थकः शोणितपित्तकोपी ।
 स्निग्धोऽणुतीक्ष्णः कफवातहन्ता तथागुणश्चामितसर्षपोऽपि ॥ १४ ॥
 माषो गुरुर्भिन्नपरीपमूत्रः स्निग्धोऽतिवृथो मधुरोऽनिलघ्नः ।
 सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषादलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥ १५ ॥

अत्रुष्यः श्लेष्मपित्तघ्नो राजमापोऽनिलार्तिक्तः ।
 अवलाजः मैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ १६ ॥
 काकाण्डीमात्मगुप्तानां माघवत् फलमादिशेत् ।
 मम्रा मधुराः पाके याहिणो रूक्षशीतलाः ॥ १७ ॥

मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ।

चणकाश्च मसूराश्च षण्डीकाः सहरेणवः ॥ १८ ॥

गुरवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ।

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूषेष्वालेपनेषु च ॥ १९ ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

व्रणोऽतिपथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्चाः ॥ २० ॥

स्वैर्याग्निमेधास्वरवर्णकश्च सुपिच्छिलः स्थूलविलेपनश्च ।

मेदोमरुत्तृट्शमनोऽथ रूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ २१ ॥

एतैर्गुणैर्हर्नितरांश्च किञ्चिद्द्विद्याद्यवेभ्योऽतियवानशेषैः ॥ २२ ॥

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ।

स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहारी सन्धानकृच्छ्रेऽप्यहरः मरश्च ॥ २३ ॥

तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परम् ।

अनातृत्वव्याधिहरमपथ्यागतमेव च ॥ २४ ॥

अभूमिजं नवं चापि धान्यं न गुणवंत् स्मृतम् ।

नवं धान्यमभित्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ॥ २५ ॥

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ २६ ॥

इति बह्वर्सेनसद्विहितः शिस्विधान्यशूकधान्यवर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ मांसवर्गाधिकारमाह ।

संग्राही दीपनः शीतः कषायो मधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥ १ ॥

ईषद्गुरुस्तु मधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्धनः ।

तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥ २ ॥

रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ।

कफोत्प्लेषु च रोगेषु मदे वाते च शस्यते ॥ ३ ॥

वातपित्तहरा बल्या मेधाग्निबलवर्धनाः ।
 लघवः ककरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ॥ ४ ॥
 कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रदः ।
 मयूरः स्वरमेधाग्नि दृक्श्रोत्रेन्द्रियटाढ्यर्कतः ॥ ५ ॥
 स्निग्धोष्णोऽनिलहरा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः ।
 हंहणः कुकटो वन्यस्तददग्राम्यो गुरुर्मतः ॥ ६ ॥
 मृगाः सर्वप्रकाराश्च पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
 किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥ ७ ॥
 कषायो मधुरो हृद्यः पित्तामृक् कफवातहरा ।
 मंत्राहो रोचनो बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥ ८ ॥
 मधुरोऽमधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।
 शीतलो बडविशमृवः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ९ ॥
 कषायः स्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ।
 रक्तपित्तप्रशमनो विशदोऽपि कषायकः ॥ १० ॥
 कषायो मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ।
 कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशक्रविवर्धनः ॥
 मन्त्रिपातहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशक्लः ॥ ११ ॥
 प्रमहाः शोषगुल्मार्शो ग्रहणीदोषिणां हिताः ।
 सर्वदोषहरास्तेषां मेदस्तु बलद्रूपकम् ॥ १२ ॥
 वृषमिंहकपिव्याघ्र भाममार्जारमूषिकाः ।
 तरक्तु कुररश्येन शशघ्नो जम्बुकादयः ॥ १३ ॥
 गुहाशया वातहरा गुरुणा मधुराश्च ते ।
 स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यावकारिणाम् ॥ १४ ॥
 नकुलः शल्लकीगोधा शशश्चापि भुजङ्गमाः ।
 श्वामकामानिलहरा भूशयाः कफपित्तलाः ॥ १५ ॥
 कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।

नातिशीतलवीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥ १६ ॥
 महिषो गवयः खड्गो वराहश्चमरो रुरुः ।
 आनूपाः मधुरा बल्या गुरुस्निग्धाः कफप्रदाः ॥ १७ ॥
 नातिस्निग्धाश्चमर्यस्तु मदपित्तकराः स्मृताः ।
 कृगलस्वनभिष्यन्दी तथा पीनसनाशनः ॥ १८ ॥
 वृंहणं मांसमौरभं पित्तश्लेष्मकरं गुरु ।
 मेदः पुच्छोद्भवं वृष्य मौरभसदृशं गुणैः ॥ १९ ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
 गव्यं अमात्यग्निहितं दुष्पाकमनिलापहम् ॥ २० ॥
 श्रौरभ्रवत्सलवणं मांसमेकशफोद्भवम् ।
 हंसकारणवक्रौञ्च मङ्ग भल्लाङ्गपारसाः ।
 नन्यावर्त्ता बलाकाश्च श्लेष्मला गुरवः प्लवाः ॥ २१ ॥
 मत्स्यः कर्कटकः कूर्मः शिशुमारोऽथ शृङ्गयः ।
 शङ्खाश्च गुरवः स्निग्धाः शीता वृष्या जलेशयाः ॥ २२ ॥
 सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
 उष्णा वातहरा वृष्या वर्धश्लेष्मविवर्द्धनाः ॥ २३ ॥
 बलावहा विशेषेण मत्स्याशित्वात्समुद्रजाः ।
 समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद् गुणोत्तराः ॥ २४ ॥

इति ब्रह्मसेनसङ्कलितः मांसवर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ फलवर्गमाह ।

पाठामूर्वाशटीशाकं वास्तूकं सुनिषण्णकम् ।
 विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं मार्कवं चिक्षिवास्तुकम् ॥ १ ॥
 संपाही क्षवकः प्रोक्तः स्निग्धः पञ्चाङ्गुलः सरः ।
 भ्रिण्णी वल्मादनौ फञ्जी वातघ्नी लघुदीपनी ॥ २ ॥

काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्तन्या वृथा कलम्बिका ।
 चाङ्गेरी कफवातघ्नी सार्धपं सर्वदोषकृत् ॥ ३ ॥
 सार्धपं च सकौसुभं राजिकैकान्तपित्तला ।
 नाडीकः कफवातघ्नः कटुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥
 सतीनशाकं श्लेष्मघ्नं त्रैपुटं वातकुम्भतम् ।
 शौहस्तिनौ सपत्तूरा मूललाश्रमभिदिनौ ॥ ५ ॥
 कालशाकान्तु कटुकं दीपनं कफशोथजित् ।
 वृथा स्निग्धा च शीता च मृत्युघ्नी चाप्युपोदिका ॥ ६ ॥
 रूक्षो विषमदघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
 मधुरोऽमधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥ ७ ॥
 वर्षाभ्यौ कफवातघ्नी हृत्ती शोफोदरऽर्शसि ॥ ८ ॥
 कटुतिक्तारसा हृद्या रोचना वृद्धिदौपनी ।
 सर्वदोषहरी लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ॥ ९ ॥
 महत्तद्गुरुविष्टम्भि तीक्ष्णसामञ्च दीपलम् ।
 तदेव स्नेहमिदन्तु वातनुत्कफपित्तजित् ॥ १० ॥
 शृङ्गान्तु शोथशमनं गरदोषहरं लघु ।
 विष्टम्भि वातलं शकं शृङ्गमन्यत्र मूलकात् ॥ ११ ॥
 पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरन्ते लघवः प्रदिष्टाः ।
 तेषान्तु पुष्पं कफवातघ्नं फलं निहन्त्यात्कफमारुतो च ॥ १२ ॥
 रक्तपित्तहरी शोफकुष्ठघ्नी हिलमोचिका ।
 कफापहं शाकमुक्त वरुणप्रपुनाटयोः ॥ १३ ॥
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुर्पिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरमोऽथ वृथा ।
 वृथाश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिमस्थानकरो रसोनः ॥ १४ ॥
 हृद्रोगजीर्णज्वरकुत्तिशूलविवन्धगुल्मरुचिकासशोषान् ।
 दुर्न्नामकुष्ठानिलमादजन्तु ममीरणश्वामकफांश्च हन्ति ॥ १५ ॥
 नात्युष्णवोर्व्याऽनिलहा कटुश्च ताक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।

बलावहः पित्तहरोऽथ किञ्चित्पलाण्डुरग्नेश्च विवृद्धिकारी ॥१६॥
 स्निग्धोऽथ रुच्यः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदाता ।
 स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरक्तः ॥१७॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।
 कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥१८॥
 शंसनं कटुकं पाके कफघ्नमनिलापहम् ।
 शोथघ्नमुष्णवीर्य्यञ्च पत्रं पूतिकरञ्चजम् । १९ ॥
 वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुका रमपाकतः ।
 विटाहिनी नातिबलाः सकषाया विरूक्षणाः ॥ २० ॥
 कफशोणितपित्तघ्नं रोचनं कारवेल्लकम् ।
 कारवेल्लकवज्जत्रयं फलं कर्कोटकस्य च ॥ २१ ॥
 पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।
 फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्य विरचनम् ॥ २२ ॥
 पित्तनुत्तेषु कूष्माण्डं बालं मध्यं कफापहम् ।
 शुष्कं लघूष्णं सक्षारं दौषनं वस्तिशोधनम् ॥ २३ ॥
 सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ।
 बालं सनीलं त्रपुसं तत्तु पित्तहरं स्मृतम् ॥ २४ ॥
 तत्पाण्डुकफक्तज्जौर्णमस्त्रं वातविनाशनम् ।
 एवीरुकं सकर्कारुसंपक्वं कफवातजित् ॥ २५ ॥
 सक्षारं मधुरं रुच्यं तच्चोक्तं नातिपित्तलम् ।
 सक्षारमधुरं भेदि शोर्णवृन्तं कफापहम् ॥ २६ ॥
 कण्डूकुष्ठकमिघ्नानि कफपित्तहराणि च ।
 फलानि वृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २७ ॥
 कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ।
 वार्त्ताकुदीपनं प्रोक्तं जौर्णं सक्षारपित्तलम् ॥ २८ ॥
 अत्यर्थमधुरा रुच्या पित्तघ्नी मधुकर्कोटी ।

कर्कशुकोलवदरमस्त्रं वातविनाशनम् ॥ २८ ॥
 पक्कं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ।
 पुराणं तटप्रशमनं श्रमघ्नं दीपनं परम् ॥ ३० ॥
 सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ।
 आमं कपित्थं वैश्वर्यं ग्राहि मधुरवातलम् ॥ ३१ ॥
 कफानिलहरं पक्कं मधुरानुरसं गुरु ।
 दोषलं पित्तकृत्पाण्डु जम्बीरमतिपित्तलम् ॥ ३२ ॥
 गुल्मवातकफश्वासकासघ्नं वीजपूरकम् ।
 केसरं मातुलुङ्गस्य दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥
 वातपित्तहरं मांसं त्वक्स्निग्धोष्णानिलापहा ।
 अत्यर्थमधुरा रुच्यं पित्तघ्नौ मधुकर्कटी ॥ ३४ ॥
 पित्तमारुतकृद्दालं पित्तलं बहुकेशरम् ।
 हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ॥ ३५ ॥
 कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ।
 पित्ताविरोधिमम्यक्तमास्त्र शक्रविवर्धनम् ॥ ३६ ॥
 वृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ।
 आम्नातकफलं वृथं मस्त्रेहं कफवर्धनम् ॥ ३७ ॥
 त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुकनाशनम् ।
 अस्त्रं तृष्णाहरं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् ॥ ३८ ॥
 हृद्यं स्वादु कषायान्त्रं भव्यमास्यविशोधनम् ।
 गरदोषहरं नौपं प्राचीनामलकं तथा ॥ ३९ ॥
 वातापहं तिन्त्रिङ्गीक मांसं पित्तबलासकत् ।
 ग्राहि सन्दीपनं हृद्यं मम्यक्तं कफवातनुत् ॥ ४० ॥
 तस्मादल्पान्तरगुणं कोशास्त्रफलमुच्यते ।
 अस्त्रिकायाः फलं तद्वत् पक्कं भेदि तु केवलम् ॥ ४१ ॥
 अस्त्रं समधुरं हृद्यं वृथमेतत्तु रोचनम् ।

वातघ्नं दूर्जरं प्रोक्तं नागरङ्गफलं गुरु ॥ ४२ ॥
 कषायानुरसं चेषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।
 दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविवस्वनम् ॥ ४३ ॥
 द्विविधं तत् विज्ञेयं मधुरं वास्त्वमेव च ।
 त्रिदोषघ्नन्तु मधुरमस्त्रं वातकफापहम् ॥ ४४ ॥
 अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष न्यग्रोधानां फलानि च ।
 कषायमधुरास्त्रानि वातलानि गुरुणि च ॥ ४५ ॥
 वृत्तमायुष्करं स्वादु पित्तघ्नं शोषवञ्छितम् ॥ ४६ ॥
 अत्यस्त्रं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफवातजित् ॥ ४७ ॥
 आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।
 विपाके गुरु सम्यक् मधुरं कफपित्तजित् ॥ ४८ ॥
 मधुरं च कषायश्च स्निग्धं संग्राहि चालुकम् ।
 स्थिरोकरश्च दन्तानां वाकुलं फलमुच्यते ॥ ४९ ॥
 अत्यस्त्रमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ।
 वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात्परूषकम् ॥ ५० ॥
 तदेव मधुरं पक्वं वातपित्तनिवर्हणम् ।
 विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ५१ ॥
 पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफहरं परम् ।
 कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ॥ ५२ ॥
 कटुतिक्तकषायोष्णं बालं विल्वमुदाहृतम् ।
 तदेव विद्यात्सम्यक् मधुरानुरसं गुरु ॥ ५३ ॥
 विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत्यूतिमारुतम् ।
 पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादु हिमं गुरु ॥ ५४ ॥
 मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ।
 रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ ५५ ॥
 फलं स्वादुरसं चैव तालजं गुरुपित्तजित् ।

तद्द्वौजं स्वादुपाकश्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ ५६ ॥
 हृद्यं मूत्र विबन्धनं पित्तासृग्वातनाशनम् ।
 केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्यफलमुच्यते ॥ ५७ ॥
 क्षतक्षयापहं हृद्यं हंहणं तर्पणं गुरु ।
 स्निग्धं वृष्यं मधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ॥ ५८ ॥
 हंहणीयमहृद्यश्च मधू ककुसुमं गुरु ।
 वातपित्तप्रशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ५९ ॥
 कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।
 हृद्यं सुगन्धिं साम्बुञ्च लवलीफलमुच्यते ॥ ६० ॥
 शमीफलं गुरु स्वादु रुक्षीर्णं कफनाशनम् ।
 गुरु श्लेष्मातकफलं कफक्षन्मधुरं हिमम् ॥ ६१ ॥
 कर्ञ्जकिंशुकारिष्ठं फलं जत्रू प्रमेहनुत् ।
 प्रियालमज्जामधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ ६२ ॥
 वैभीतको मटकरः कफवातविनाशनः ।
 कषाय मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥ ६३ ॥
 तृणाकुर्यान्निलघ्नश्च तद्वटामलकस्य च ।
 वी ॥ पूरकसम्पाको मज्जाकोशास्त्रसम्भवः ॥ ६४ ॥
 स्वादुपाकोऽग्निबलदः स्निग्धः पित्तानिलापहः ।
 शीतं कषायमधुरं टङ्गं मारुतकृद् गुरु ॥ ६५ ॥
 यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
 तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ ६६ ॥
 धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमपि प्रमोह्यत ।
 आस्वादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा तदादिशेद्ब्रह्ममनल्पबुद्धिः ॥ ६७ ॥

इति वक्त्रसेनमङ्गलितः फलवर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारमाह ।

वातश्लेष्महरश्चैव रक्तपित्तप्रदूषणम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यमुष्णाक्षन्तु प्रशस्यते ॥ १ ॥

घृतः सुविमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ।

स्निग्धः सुप्रसृतस्तूष्णो विशदस्वीदनो लघुः ॥ २ ॥

शीतलं तर्पणं हृद्यं मधु श्रमहरं परम् ।

लघुद्रुतविपक्कन्तु सद्योऽन्नं वारिभावितम् ॥ ३ ॥

त्रिदोषकोपणं रुक्षं मलकन्मूत्रशोधनम् ।

स्तादुमेदः कफोत्क्लेदि वार्यन्नं निशि संस्थितम् ॥ ४ ॥

मधुरं शीतलं सान्नं तृष्णाघ्नं दीपनं परम् ।

आमघ्नन्तर्पणं हृद्यं घोलभक्तं रुचिप्रदम् ॥ ५ ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं पाचनं परम् ।

विशेषादामवातघ्नं लवणं काष्णिकार्द्रकम् ॥ ७ ॥

दीपनं तर्पणं रुच्यमामघ्नमनुलोमनम् ।

मन्दाग्नीनां सदा पथ्यं विल्वं काष्णिकसंस्थितम् ॥ ८ ॥

कषाय मधुरो रुक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गयूषोत्तमो मतः ॥ ९ ॥

सुस्निग्धो निस्तुषो भृष्ट ईषत् सूपो लघुर्मतः ।

माषः समधुरो रुच्यो विदाहो चाक्षपित्तकृत् ॥ १० ॥

वातघ्नो दीपनश्चैव चाक्षभाषो गुरुः सरः ।

स्निग्धं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ॥ ११ ॥

वातपित्तहरं वृष्यं पुष्टिकृद्दलवर्द्धनम् ।

कफमेदोऽनिलहरं सरं सुलघु दीपनम् ॥ १२ ॥

वार्त्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।

हितं ततो गुरुतरं सतैलं लवणान्वितम् ॥ १३ ॥

वृद्धं कूष्माण्डकं स्निग्धं घृतभृष्टं सुपाचितम् ।

पक्वं चिञ्चाफलं तक्रगुडयुक्तं सुभावितम् ।

त्रिकटुत्रिसुगन्धिभ्यां मोदितं दोषनाशनम् ॥ १४ ॥

सुस्निग्धमग्नौ घृतपाचितञ्च गुडान्वितं क्षीरविलोडितञ्च ।

त्रिजातयुक्तं च सकेसरं च दुग्धाम्बुमेतत्परिकीर्तितञ्च ॥ १५ ॥

वृथञ्च पुष्टिञ्च करोति कान्तिं निषेव्यमाणं बलमादधाति ॥ १६ ॥

लघवो वृंहणा रूच्याऋदिघ्ना रागखाण्डवाः ।

रमाला पाचनी वृथा वातघ्नत् सगुडं दधि ॥ १७ ॥

गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वृंहणा वातनाशनाः ।

वातपित्तहरो वृथो घृतपूरोऽग्निनाशनः ॥ १८ ॥

वृंहणा समिता भक्ष्या बक्ष्याः पित्तानिलापहाः ।

पिशितैर्वेशवाराद्यैः सम्पूर्णा गुरुतर्पणाः ॥ १९ ॥

वैदला श्लेष्मला ज्ञेया गुरवो भिन्नवर्चसः ।

वातपित्तहरा वर्णा दृष्टिदा घृतपाचिताः ॥ २० ॥

भक्ष्यास्तैलकृता दृष्टिवातघ्नाः पित्तकोपनाः ।

तोयेनालोडिता भक्ष्याः स्विन्नाश्चाश्वमि दुर्जराः ॥ २१ ॥

गुरवो वृंहणा वृथा ये च क्षीरोपमाधिताः ।

अत्युष्णा मण्डलाः पक्षाः शीतला गुरवो मताः ॥ २२ ॥

लाजाऋदिहराः शीता वृथा गुर्वी च शष्कुली ।

पिष्टकं गुरुविष्टम्भि विदाहि कफपित्तलम् ॥ २३ ॥

कपालाङ्गारपक्वाः स्युः किञ्चिन्नुतराश्च ते ।

कुष्माघा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥ २४ ॥

शक्तवो वातला रूक्षा वातवर्चोऽनुलोमिनः ।

तपेर्यास्त नरं शीघ्रं पीताः सद्यो बलाश्च ते ॥ २५ ॥

मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।
 ग्राहिणी रक्तपित्तघ्ना स्मृणाकृदिज्वरापहाः ॥ २६ ॥
 पूषका वा यवैर्घालमोदकाः पित्तनाशनाः ।
 विष्टम्भी पयसा बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥ २७ ॥
 कफपित्तकरा बल्या कशरानिलनाशनी ।
 पाचनी दीपनः पथ्यो मण्डः स्वाङ्गुष्ठतण्डुलैः ॥ २८ ॥
 लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।
 वातानुलोमनी हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥ २९ ॥
 वातानुलोमनी लघ्वी सोष्णा तन्वी ज्वरापहा ।
 ग्राहिणी तर्पिणी हृद्या विलेपी बलवर्द्धनी ॥ ३० ॥
 शाकमांसफलैर्युक्ता विलेप्योऽन्नाद्य दुर्जराः ।
 दाडिमामलकैर्युषो वङ्गिकृदातपित्तहा ॥ ३१ ॥
 श्वासकासप्रतिश्याय कफघ्नो मूलकैः कृतः ।
 यवकोलकुलत्यानां यूषः कण्ठोऽनिलापहा ॥ ३२ ॥
 कपित्थतक्रचाङ्गेरोमरिचाजाजिचित्रकैः ।
 कफवातहरो ह्येष खण्डो दीपनपाचनः ॥ ३३ ॥
 ग्रीष्मः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहा ।
 रक्तपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 रोचनी पाचनी हृद्या साम्ना वातकफापहा ।
 जम्बीरसाधिता चैव कलम्बी च निगद्यते ॥ ३५ ॥
 अम्लं सुमधुरं हृद्यं रोचनं वातकोपनम् ।
 वार्त्ताकं दीपनं हृद्यं तिन्त्रिङ्गीगुडसाधितम् ॥ ३६ ॥
 रक्तपित्तहरं रुच्यं स्नेहेन परिभावितम् ।
 वातपित्तहरं बल्यं रोचनं वङ्गिदीपनम् ॥ ३७ ॥
 संप्राहि पुष्टिदं ज्ञेयं कदलीमूलसाधितम् ।
 कमिकुष्ठहरं रुच्यं हरिद्रानाडिकायुतम् ॥ ३८ ॥

सुगन्धि मधुरं सान्नं दुर्जरं तक्रभावितम् ।
 रुच्यं वातहरश्चैव मागरङ्गस्य केसरम् ॥ ३८ ॥
 ईषत्तिक्तं सुमधुरं हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 वार्त्ताकं कटुकं पाके सतीनदलसाधितम् ॥ ४० ॥
 वातलं रोचनं हृद्यं कलायदलसाधितम् ।
 अम्लं सुमधुरं हृद्यं रोचनं कण्ठशोधनम् ॥
 वातघ्नं दुर्जरं चैव नष्टक्षीरप्रसाधितम् ॥ ४१ ॥
 दुर्जरा मधुरा रुच्या वटका माषकादिभिः ।
 चिञ्चाफलेन संसिद्धा रोचनाश्च विशेषतः ॥ ४२ ॥
 कफवातहरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरितानां हितं मांसं पटोलफलसाधितम् ॥ ४३ ॥
 रक्तपित्तविसर्पघ्नं कुष्ठमेहज्वरापहम् ।
 रोचनञ्च विशेषेण वेत्ताग्रपरिसाधितम् ॥ ४४ ॥
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरकुष्ठहरं मांसं क्लृप्तवार्त्ताकुसाधितम् ॥ ४५ ॥
 कफपित्तप्रशमनं ज्वरकुष्ठविनाशनम् ।
 कृमिमेहहरं हृद्यं मांसं केम्बुकसाधितम् ॥ ४६ ॥
 कफवातहरं हृद्यं तृणारोचकनाशनम् ।
 अमघ्नं तर्पणं मांसं सिद्धं वटरशुण्ठकैः ॥ ४७ ॥
 आर्द्रामामलकैः सिद्धं त्रिदोषशमनं लघु ।
 ज्वरहृच्चाममेदोघ्नं मांसं वज्रिप्रदीपनम् ॥ ४८ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मनुलीम्यग्निदीपनम् ।
 गलरोगप्रशमनं शुष्काम्बुफलसाधितम् ॥ ४९ ॥
 रुच्यं प्रीतिकरं हृद्यं मांसमात्रेण साधितम् ।
 कफपित्तप्रशमनं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ५० ॥
 अग्निसन्दीपनं मांसं कारवेल्लकसाधितम् ।

कफवातहरं हृद्यं दीपनं चानुलोमनम् ॥ ५१ ॥
 रोचनं बलकृत्मां बालमूलकसाधितम् ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य वातेनाभिहतस्य च ॥ ५२ ॥
 रुच्यं पुष्टिकरं हृद्यं मृगमांसं हितं नृणाम् ।
 वातहृद्भ्रूलगण्डास्यरोगशोथविनाशनम् ॥ ५३ ॥
 स्नेहनं रोचनं दीप्यं मांसं दाधिकमुच्यते ।
 मांसन्तु कफपित्तघ्नं तोड़कादिकसाधितम् ॥ ५४ ॥
 कासश्वासहरं हृद्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णदम् ।
 हृद्यं वातहरं रुच्यं वृष्यं पुष्टिघ्नप्रदम् ॥ ५५ ॥
 श्रेष्ठं पथ्यतमं मांसं करमर्दकसाधितम् ।
 शूलघ्नं दीपनं मांसं सिद्धं चिञ्चाफलेन तु ॥
 कफपित्तहरं रुच्यं बालचिञ्चाकसाधितम् ॥ ५६ ॥
 रुच्यं कफानिलहरं विबन्धानाहमेदनम् ।
 शूलघ्नं दीपनं हृद्यं पक्वचिञ्चाफलेन तु ॥ ५७ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यमर्शः कुष्ठविनाशनम् ।
 विबद्धमौषन्मधुरं मूलकैः सह जाङ्गलम् ॥ ५८ ॥
 वातश्लेष्मानिलहरं मेहकुष्ठविषापहम् ।
 धातूनां वृंहणं वृष्यं करीरैः सह साधितम् ॥ ५९ ॥
 गुर्विपाके मधुरो रुच्यो मांसवटः स्मृतः ।
 उदावर्त्तानिलहरो हृद्यो मूलकसाधितः ॥ ६० ॥
 कफपित्ताविरोधी स्याद्वातार्त्ताकेन प्रसाधितः ।
 पिष्टः सिद्धः पटोलस्य पत्रैः जीर्णञ्जरापहः ॥ ६१ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यो ग्रीष्मसुन्दरसाधितः ।
 त्रिदोषकोपनं सर्वं पूतिमांसं प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 कफपित्तहरं हृद्यं दीपनं कृमिनाशनम् ।
 मांसं वर्ज्जिकरं विद्यादारुकेण प्रसाधितम् ॥ ६३ ॥

अथ समस्यव्यञ्जनगुणाधिकारमाह ।

गुरवो वृंहणाः सर्वे मत्स्याः शुक्रबलप्रदाः ।
 विपाके मधुरास्रोष्णा कफपित्तविवर्धनाः ॥ १ ॥
 दोष्माग्नीनां हिताः पंसां मैथुनप्रतिषेविनाम् ।
 मत्स्याटं नाभिबाधन्ते रोगा वातमसुद्धवाः ॥ २ ॥
 मधुरो वृंहणो वृथ्यो वातहृ वज्रिदीपनः ।
 दग्धमत्स्यो रुचिकरो जम्बीरपरिभावितः ॥ ३ ॥
 दग्धमत्स्यो भवेच्छ्रेष्ठो बलपुष्टिविवर्धनः ।
 क्षतक्षीणाश्च ये केचित् ये भग्ना जर्जरीकृताः ॥
 दग्धमत्स्या हितास्तेषां सतैललवणान्विताः ॥ ४ ॥
 हृद्यः प्रीतिकरो रुच्यो वातहृज्जर्जराम्नकः ।
 वातानुलोमनो हृद्यः पुष्टिकृत् बलवर्धनः ॥
 अत्यग्नीनां नृणां शस्तः सस्नेहः शाकमत्स्यकः ॥ ५ ॥
 विपाके मधुरो हृद्यो विष्टम्भी वातकोपनः ।
 रोचनस्तु विशेषेण मूलकेन प्रसाधितः ॥ ६ ॥
 आरवेतैः सिद्धमत्स्य आमवातविनाशनः ।
 कटीशूलहरः सम्यग्विड्बिबन्धोऽर्शसां हितः ॥ ७ ॥
 कफवातहरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 आरनालशृतो मत्स्यो हृद्यश्चैव गुणोत्तरः ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 अश्लेस्तु मंस्कृतो मत्स्यो विबन्धानिलनाशनम् ॥ ९ ॥
 विष्टम्भी रोचनो हृद्यो राक्षमाषप्रसाधितः ।
 कफघ्नः पित्तशमनो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्धनः ॥ १० ॥
 शोथसंशमनश्चैव मत्स्यो वार्त्ताकुसाधितः ।
 अश्लीकया शृतो मत्स्यो विबन्धानाहशूलनुत् ॥ ११ ॥

दधितक्रारनालैश्च सिद्धा मत्स्या रुचिप्रदाः ॥ १२ ॥
 त्रिदोषशमनी हृद्या रुच्या पुष्टिविवर्द्धनी ।
 मधुरा कटभी प्रोक्ता सतीनदलसाधिता ॥ १३ ॥
 वातह्रा रोचनो हृद्यः पालङ्ग्येन प्रसाधितः ।
 वातघ्नो गुरुरुच्यस्तु मत्स्यघण्टो बलप्रदः ॥ १४ ॥
 विष्टम्भी भिन्नवर्चास्तु शाकघण्टो बलप्रदः ।
 रोचनो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नः शीर्णवृन्त्युक् ॥ १५ ॥
 मूत्रलो गुरुपाकश्च कथितो दधिमत्स्यकः ।
 कफपित्तहरो रुच्यः कर्कोटेन प्रसाधितः ॥ १६ ॥
 कर्कटी मधुरा हृद्या रुच्या मत्स्येन साधिता ।
 कफपित्तहरी रुच्या निम्बेन परिपाचिता ॥ १७ ॥
 मधुरो रोचनो हृद्यो मत्स्यः कूष्माण्डघण्टितः ॥ १८ ॥
 मूत्रला भिन्नविट्का च गुर्वी रुच्या कफापहा ।
 अलावूर्मधुरा प्रोक्ता निर्गुण्डीसाधिता बुधैः ॥ १९ ॥
 रोचनः कफपित्तघ्नः कम्बुनाडीप्रसाधितः ।
 रोचनः कफहृत् ज्ञेयः कूष्माण्डाग्रप्रसाधितः ॥ २० ॥
 कषाय ईषन्मधुरो रुच्यो हृद्यः कफापहः ।
 दृष्ट्याघ्नो गुरुपाकश्च कदलीनाडिका शृतः ॥ २१ ॥
 कफघ्नः कटुकः पाके पिच्छिलो दीपनः परम् ।
 रुच्यः पित्तहरो ज्ञेयः पिप्पलीनाडिका शृतः ॥ २२ ॥
 मधुरो रोचनो हृद्यो दृष्टिर्वर्द्धिविनाशनः ।
 ज्ञेयः सिद्धफलैर्नैव साधितः क्षमिवर्द्धनः ॥ २३ ॥
 वातघ्नो मधुरो हृद्यो रोचनः शिम्बिसाधितः ॥ २४ ॥
 कफपित्तहरस्तिक्तो रोचनस्तु विशेषतः ।
 शुष्कपत्रेण मत्स्यान्नः सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 अर्शोघ्नो दीपनो ग्राही रुच्यो मधुरपाकतः ।

कफवातामशूलघ्नश्चाङ्गेरीतक्रसाधितः ॥ ३७ ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यो रुच्यो वातानुलोमनः ।
 कफवातहरः साक्लस्तिग्निङ्गीकप्रसाधितः ॥ ३८ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यः स्वादुक्लहातकोपनः ।
 विपाके दुर्जरः प्रोक्तो राजिका परिसाधितः ॥ ३९ ॥
 अम्लः सुमधुरो हृद्यो रोचनश्चाग्निवर्धनः ।
 वातानुलोमनश्चैव मत्स्यशुक्रेण साधितः ॥ ४० ॥
 मधुरो दुर्जरः प्रोक्तो मत्स्यः कूष्माण्डशुण्ठकैः ।
 गुर्वी विपाके मधुरा वटिका वा कृता स्मृता ॥ ४१ ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो बलकृत्पित्तकारकः ।
 क्षये क्षीणे मद्यपाने त्रिषु मत्स्यः सदा हितः ॥ ४२ ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यः शूलघ्नो रक्तनाशनः ।
 वातघ्नो मधुरः प्रोक्तो मत्स्यः कञ्चटसाधितः ॥ ४३ ॥
 कपायो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नो रोचनस्तथा ।
 दीपनो वातहा ग्राही हृद्यः कञ्चटघण्टिकः ॥ ४४ ॥
 शूलघ्नो दीपनो हृद्यः कफवातामनाशनः ।
 संग्राही च विशेषेण पाठापत्रेण साधितः ॥ ४५ ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यः कासमर्दकसाधितः ।
 कफपित्तहरो हृद्यो मूलिकाशुण्ठिसाधितः ॥ ४६ ॥

इति वङ्गसेनमुद्रितः समन्वयघ्नगुणाधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रवद्रव्याधिकारमाह ।

तन्नादी तीक्ष्णममाह ।

पानादिष्वव्यक्ततरसं सुशीतं तर्पनाशनम् ।

अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ १ ॥

नादेयं वातलं रुचं दीपनं लघुलेखनम् ।
 नदेऽभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरुकफावहम् ॥ २ ॥
 तृष्णाघ्नं दीपनं हृद्यं कषायं मधुरं गुरु ।
 ताड़ागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥ ३ ॥
 वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटुपित्तलम् ॥ ४ ॥
 चौड्यमग्निकरं रुचं मधुरं कफपित्तकृत् ।
 कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम् ॥ ५ ॥
 सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं वज्रिदीपनम् ।
 मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्धिदं मतम् ॥
 वैकिरं लघु सक्षारं कफघ्नं वज्रिदीपनम् ॥ ६ ॥
 कैदारं मधुरं प्रोक्ता विपाके गुरु दोषलम् ।
 तद्वत्पाखलमुद्दिष्टं विशेषादोषलन्तु तत् ॥ ७ ॥
 सामुद्रमुदकं क्लिष्टं लवणं सर्वदोषकृत् ।
 अनेकदोषमानूपं वार्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥ ८ ॥
 परिदोषैरसंयुक्तन्निरवयं तु जाङ्गलम् ।
 पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ९ ॥
 दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारणं लघु ॥ १० ॥
 नद्यः शौत्रवह्ना लघ्व्यः प्रोक्ता यास्यामलोदकाः ।
 गुह्यैः शैवालसंस्कृताः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥ ११ ॥
 प्रायेण नद्यो मरुषु सुतिक्तलवणान्विताः ।
 लघ्व्यः सुमधुराश्चैव पौरुषेयावलेहिताः ॥ १२ ॥
 दिवार्काकिरणैर्जृष्टं जुष्टमिन्दुकरैर्निशि ।
 अरुक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥ १३ ॥
 गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ।
 बल्यं रसायनं नेत्रं पात्रापेक्षि ततःपरम् ॥ १४ ॥
 मूर्च्छापित्तासदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।

क्लमभ्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमभ्रः प्रशस्यते ॥ १५ ॥
 पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
 आधाने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
 हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ १६ ॥
 कफमेदोऽनिलघ्नञ्च दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 कामश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं निशि ॥ १७ ॥
 अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे श्वयथौ क्षये ।
 मन्देऽग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥
 व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १८ ॥
 चन्द्रकान्तमणिः स्पृष्टः शुभ्रैश्चन्द्रांशुभिर्निशि ।
 यक्षुश्चेन्निर्मलं वारि तद्विद्यादमृतोपमम् ॥ १९ ॥
 स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 वृथं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥ २० ॥

इति तीव्रवर्ग

अथ क्षीरवर्गमाह ।

अल्पाभिव्यन्दि गोक्षीरं गुरु स्निग्धं रसायनम् ।
 रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ २१ ॥
 अल्पास्वपानव्यायाम कटुतिक्ताऽशनैर्लघु ।
 भ्राजं शोषज्वरश्वास रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ २२ ॥
 महिषोणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
 स्नेहादूनमनिद्राणामत्यग्नौनाञ्च तद्धितम् ॥ २३ ॥
 रूक्षोष्णमोषलवणमौष्टं सन्दौपनं लघु ।
 शस्तं वातकफानाह क्लमिशोथोदरार्शसाम् ॥ २४ ॥
 नारीणां मधुरं क्षीरं कषायानुरमं हिमम् ।
 नस्याश्चोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥ २५ ॥

कषायतिक्तानुरसं कासशोथज्वरापहम् ।
 श्रीरन्ध्रं मधुरं स्निग्धं मुष्णं पित्तकफापहम् ॥ २६ ॥
 पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।
 तदेवोष्णं लघुतरं तदभिष्यन्दि चाशृतम् ॥ २७ ॥
 वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमामं तद्धि गुणोत्तरम् ।
 धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥
 अतिष्टग्म्यमस्तश्च विवर्णं विरसश्च तत् ।
 वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च पर्युषितं भवेत् ॥ २९ ॥

इति क्षीरवर्गः ।

अथ दधिवर्गमाह ।

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ।
 वातापहं पवित्रञ्च गव्यं दधि रुचिप्रदम् ॥ ३० ॥
 दध्याजं कफवातघ्नं लघु पाके क्षयापहम् ।
 दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् ॥ ३१ ॥
 विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
 बलासवर्धनं स्निग्धं विशेषाद्धि माहिषम् ॥ ३२ ॥
 विपाके कटु सत्तारमल्लं मेखीद्रिकं दधि ।
 वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्युदराणि च ॥ ३३ ॥
 चक्षुष्यमग्निदोषघ्नं दधि नार्यं गुणोत्तरम् ।
 लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ॥ ३४ ॥
 रसे पाके च मधुरं कषायं वातपित्तनुत् ।
 कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाश्चाविकं दधि ॥ ३५ ॥
 पीनसे चातिसारे च शीतकै विषमज्वरे ।
 अरुचौ मूलकच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥ ३६ ॥
 शरद्व्रीहवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ ३७ ॥

वातघ्नं कफक्षत् स्निग्धं हृहणं वातपित्तक्षत् ।
 कुर्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्तुतम् ॥ ३८ ॥
 शृतक्षीरात्तु यत् जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।
 वातपित्तहरं हृथ्यं धात्वग्निबलवर्धनम् ॥ ३९ ॥
 दध्नः सरो गुरुर्हृथ्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 वहेर्विवर्धनश्चापि कफशकविवर्धनः ॥ ४० ॥
 दधित्वमारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ ४१ ॥
 दृणाक्लमहरं मस्तु लघु, स्रोतो विशोधनम् ॥ ४२ ॥

इति दधिवर्गः ।

अथ तक्रवर्गमाह ।

ग्रहणीदोषशोफार्शो ग्रहातीमारगुल्मनुत् ।
 त्रिदोषशमनं तक्रमुद्धृतस्त्रेहमादिशेत् ॥ ४३ ॥
 शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेषामयेषु च ।
 मार्गावरोधे दुष्टे च वायी तक्रं प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
 वातेऽम्नं मैश्वरोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
 पिवेत्तक्रं कफे वापि व्योषचारममायुतम् ॥ ४५ ॥
 न तु तक्रं क्षते दद्याद्गोष्णकाले न दुर्बले ।
 न मूर्च्छाभ्रमटाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ४६ ॥
 ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।
 गुरुः किलाटोऽनिलहा पंस्वनिद्राबलप्रदः ॥ ४७ ॥
 मधुरो हृहणो हृथ्यो तद्वत्पूयूपमोरटौ ॥ ४८ ॥

इति तक्रवर्गः ।

अथ नवनीतवर्गमाह ।

नवनीतं नवं ग्राहि हृथ्यं रोचनदीपनम् ।
 क्षयार्च्यर्दितप्लीह ग्रहण्यर्शो विकारनुत् ॥ ४९ ॥

क्षीरोद्भवं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षीरोगनुत् ।
 स्मृतिवुष्टाग्निशुक्रौजः कफमेदो विशोधनम् ॥ ५० ॥
 विपाके मधुरं सर्पिर्वातपित्तविकारनुत् ।
 गव्यं मेध्यञ्च चक्षुष्यं तत्संस्काराक्षिदोषनुत् ॥ ५१ ॥
 अयस्मारगरोन्माद मूर्च्छाधूमनवं घृतम् ।
 अजावौनान्तु सर्पीषि विद्यात् स्वक्षीरवद्गुणैः ॥ ५२ ॥

इति घृतवर्गः ।

अथ तैलवर्गमाह ।

क्षिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्ट मथितक्षतपिञ्जिते ।
 भग्नस्फुटितविड्वाग्निदग्धविस्त्रिष्टदारिते ॥ ५३ ॥
 तथाभिहतनिर्भग्न मृगव्याघ्रादिभिः क्षते ।
 मेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 तद्वहस्तिषु पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ५५ ॥
 क्षमिन्नं सार्षपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।
 कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदोषनम् ॥ ५६ ॥
 विपाके कटुकं तैलं कौमुधं सर्वदोषक्षत् ।
 क्षौमं तैलमचक्षुष्यं पित्तकुडातनाशनम् ॥ ५७ ॥
 फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि तानि च ।
 गुणात्कर्म च विज्ञाय फलैस्तान्यपि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥
 यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासात्यरिकीर्तिताः ।
 सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥ ५९ ॥

इति तैलवर्गः ।

अथ मधुवर्गमाह ।

विदोषघ्नं मधु प्रोक्तं मेध्यं शंसन्ति वातलम् ।
 हिक्काश्वासक्षमिच्छदि मेहवृण्णा विषापहम् ॥ ६० ॥

मेदः स्थौल्यापहं याहि पुराणमतिलेखनम् ।

दोषत्रयहरं पक्वसाममन्त्रश्च दोषलम् ॥ ६१ ॥

इति मधुवर्गः ।

अथेक्षुवर्गमाह ।

इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृथाः कफप्रदाः ।

स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः गुरवो मूत्रलाहिमाः ॥ ६२ ॥

अविदाही कफकरो वातपित्तनिवर्हणः ।

वक्त्रप्रक्कादनो हृद्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ॥ ६३ ॥

गुरुर्विदाही विष्टम्भी याम्बिकस्तु प्रकीर्तितः ॥ ६४ ॥

मूलाग्रजस्तु जग्धादिपीडनाग्नलसङ्करात् ।

किञ्चित्कालविधृत्या च विकृतिं याति याम्बिकः ॥ ६५ ॥

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बलकम्भूतशोधनम् ।

नातिश्लेष्मकरः स्निग्धः सृष्टमूत्रशक्नुदगुडः ॥ ६६ ॥

पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातहासृक्प्रसादनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमो मतः ॥ ६७ ॥

खण्डं वृथं सरं स्निग्धं स्वादसृक् पित्तवातजित् ।

वातपित्तप्रशमनी रक्तपित्तहरी सिता ।

कुर्दग्रीसारहृप्रोक्ताङ्गादिनी मधुशर्करा ॥ ६८ ॥

इतीक्षुवर्गः ।

अथ मद्यवर्गमाह ।

सर्वग्न्यक्तकरं मद्यमञ्जं रोचनदीपनम् ।

मेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥ ६९ ॥

काशार्थो ग्रहण्यैरोग मूत्राघातानिलापहा ।

स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा दीपनवृद्धणी ॥ ७० ॥

रक्तपित्तकरास्तीक्ष्णाः सुक्तसीवीरजातयः ।

पित्तदाहनुदो वाक्त्रे स्थिताः शीतकराः स्मृताः ॥ ७१ ॥

इति मद्यवर्गः ।

अथ मूत्रवर्गमाह ।

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वाच्च वातलम् ।

लघुन्मिदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ ७२ ॥

शूलगुल्मीदरानाहविरेकाख्यापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७३ ॥

हृत्तासोदरगुल्मेषु कुष्ठमेहविशद्विषु ।

आनाहशोधाष्टौलासु पाण्डुरोगेषु माहिषम् ॥ ७४ ॥

कासश्वासापहं शोथकाभलापाण्डुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं छाग मीषभारुतकोपनम् ॥ ७५ ॥

प्लीहोदरहरं श्वासशोथवर्जोपहे हितम् ।

सञ्चारतिक्तकटकमुष्णं वातक्षमाविकम् ॥ ७६ ॥

दीपनं कटु तीक्ष्णोष्णं वातरतोविकारनुत् ।

आश्वं कफहरं रुचं क्षमिदद्रुविनाशनम् ॥ ७७ ॥

सतिक्तलवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।

तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

गररतोविकारघ्नं तीक्ष्णं कठरोगनुत् ।

दीपनं गार्दभं मूत्रं क्षमिवातकफापहम् ॥ ७९ ॥

शोथकुष्ठोदरोन्माद भारुतक्षमिनाशनम् ।

अर्थोन्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥ ८० ॥

इति मूत्रवर्गः ।

इति वज्रबीजसहस्रितः द्रवद्रव्याधिकारः समाप्तः ।

अथारिष्टाधिकारमाह ।

फलाग्निजलहृष्टीनां पुष्पधूमास्तुदा यथा ।
 ख्यापयन्ति भविष्यत्वं तथारिष्टानि पञ्चताम् ॥ १ ॥
 तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाशु व्यतिक्रमात् ।
 अज्ञानाच्च न गृह्यन्ते सुमूर्षोर्न त्वसम्भवात् ॥ २ ॥
 न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
 मरणञ्चापि तत्रास्ति यत्वारिष्टं पुरःसरम् ॥ ३ ॥
 ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ।
 रसायनपरैर्जाप्यं तत्परैर्वा निवार्यते ॥ ४ ॥
 असिद्धिं प्राप्नुयात्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ।
 तन्माद्यत्वेनारिष्टानि लक्ष्येत् कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥
 वैद्यारिष्टानि सिद्धार्थं भविष्यं मरणं स्फुटम् ।
 कथयन्त्यातुरगतं शुभञ्चाशुभमेव च ॥ ६ ॥
 नत्तत्रोद्भवपीडा च यथाकालं विपश्यते ।
 ग्रिष्टपाकन्तु तथा ब्रुवते बहवो जनाः ॥ ७ ॥

अथ दूतलक्षणमाह ।

दूतस्य गच्छतो वैद्य मानेतुं रोगिणः कृते ।
 प्रदीप्तं शोभनं प्रोक्तं सौम्यं न शक्नुनं शुभम् ॥ ८ ॥
 उत्तमस्यापि नीचोऽपि नीचस्याप्युत्तमो जनः ।
 नरो विज्ञातवेपथु न दूतः शुभशूचकः ॥ ९ ॥
 पाषण्डाश्चमवर्णानां सवर्णः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १० ॥
 नपुंसकः स्त्रीबहवोऽनेककार्य्यभिस्तृचकाः ।
 पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥ ११ ॥
 आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनोद्धतवाससः ।

रुक्षनिष्ठुरवतारस्त्वमङ्गल्याभिधायिनः ॥ १२ ॥
 न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकला रौद्ररूपिणः ।
 क्षिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि सृशन्तो नासिकास्तनम् ॥ १३ ॥
 वस्त्रान्तागामिकाकेशनखरोमदशासृशः ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १४ ॥
 कपालोपलभस्मास्त्रि तुषाङ्गारकराश्च ये ।
 विलिखन्तो महीं केचिन्मुञ्चतो लोष्ट्रभेदिनः ॥ १५ ॥
 तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ।
 फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वान्यच्च तद्विधम् ॥ १६ ॥
 नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणौ तथा ।
 काष्ठोपानच्चर्महस्ता विकृता व्याधिपीडिताः ॥ १७ ॥
 वामाचारा रुदन्तो वा श्वासिनो विकृतेक्षणाः ।
 यास्यां दिशि प्राञ्चलयो विषमैकपदस्थिताः ॥ १८ ॥
 दैन्यमाङ्गुल्यचिह्नानि दधतश्चापराख्यपि ।
 दक्षिणाभिमुखं देशे मलिनं क्रूरकर्मणि ॥ १९ ॥
 ज्वालयन्तं पठन्तं वा क्षुरकर्मणि चोद्यतम् ।
 भूमौ शयानं नग्नं वा वेगोत्सर्गेषु वा शुचिम् ॥ २० ॥
 प्रकोर्णकेशमभ्यक्तं क्लिप्तं क्लान्तमथापि वा ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २१ ॥
 पित्रे च ऋतुकार्ये वा तथा चोत्पातदर्शने ।
 मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च सम्ययोः कृत्तिकासु च ॥ २२ ॥
 आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ।
 चतुर्थ्याञ्च नवम्याञ्च षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २३ ॥
 खिन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ।
 गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥ २४ ॥

ते वातकफरोगेषु कर्मसिद्धिकरा मताः ।
 रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु विशेषतः ॥
 पूजिता गलरोगे च वैद्य दूता उपागताः ॥ २५ ॥
 शूलवासो गौरशुचि श्यामा वा प्रियदर्शनाः ।
 स्वस्यां जाती स्वगोत्रे वा दूताः कार्यकराः स्मृताः ॥ २६ ॥
 अव्यङ्गाः पटवो दूताः शुभ्रलेपाभ्यरस्रजः ।
 वृषवाजिसमारूढाश्चारुचेष्टाः सुजातयः ॥ २७ ॥
 भिषजः समये प्राप्ताः सजौवदिशमाश्रिताः ।
 जनसंख्याः प्रशस्ताः स्याद् रोगिणः सुखहेतवः ॥ २८ ॥
 यस्यां प्राणानिलो वाति सा नाडी जीवसंयुता ।
 दिग्भिर्भागीऽपि तस्यायुः सजौवः स निगद्यते ॥ २९ ॥
 स्वस्थं प्राप्नुस्वमासीनं समे देशे शची शचिमं ।
 उपमर्पन्ति ये वैद्य ते च कार्यकराः स्मृताः ॥ ३० ॥

इति द्रुतलक्षणानि ।

अथ ब्रह्मलक्षणमाह ।

वैद्यस्य गच्छतः कर्तुं चिकित्सां रोगिणी भवेत् ।
 सिद्धिदं शकुनं मौम्यं दीप्तं नैव प्रशस्यते ॥ ३१ ॥
 मांसोदकुम्भातपचविप्रवारणगोवृषाः ।
 शूलवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥ ३२ ॥
 स्त्रीपुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानाः खलङ्कृताः ।
 कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिको मोदका दधि ॥ ३३ ॥
 हिरण्याक्षतदूर्वाश्च रत्नानि सुमनो नृपः ।
 अप्रशान्तोऽनलो वाजी पाषो हंसः शिखी तथा ॥ ३४ ॥
 भवन्ति दर्शनादेव भिषजः कार्यसिद्धिदा ।
 ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खवेणुरथस्वनाः ॥ ३५ ॥
 सिंहगोवृषनादोऽयस्त्रैषितं गजहंसितम् ।

शस्त्रं हंसकृतं नृणां वाचस्य हृदयप्रियाः ॥ ३६ ॥
 पत्रपुष्पफलोपेताः सक्षीरा नीरुजो द्रुमाः ।
 आश्रिता वा नभो वेश्म ध्वजतोरणवेदिकाः ॥ ३७ ॥
 दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
 वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥ ३८ ॥
 दक्षिणाहामगगनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः ।
 भासकौशिकयोश्चैवं नोभयं शशमर्पयोः ॥ ३९ ॥
 दर्शनं वा कृतं वापि न गोधाकृकलासयोः ।
 ग्रन्थ्यर्बुदादिषु सदा छेदशब्दः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 विद्रध्युदरगुल्फेषु भेदशब्दस्तथैव च ।
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दश्च पूजितः ॥ ४१ ॥
 दीर्मनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां नैव पूजितम् ।
 वैद्यासनावसादोवा आतुरो वाप्यधोमुखः ॥ ४२ ॥
 वैद्यसम्भाषणाङ्गानि कुड्यमास्तरणानि च ।
 प्रमृज्याद्वा धुनीयाद्वा कंठो पृष्ठं शिरस्तथा ॥ ४३ ॥
 हस्तं चाकृष्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ।
 न स सिद्धयति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ ४४ ॥
 वैद्यं यस्मिन्मुखं पृच्छेत्पाणिं वा स्वाङ्गमातुरः ।
 भूयः संपूज्यते यस्य गृहे वैद्यः स सिद्धयति ॥ ४५ ॥
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ।
 आतुरस्य ध्रुवं तस्माद् दूतादींस्तद्व्यतिषेक् ॥ ४६ ॥
 इति शकुनलक्षणानि ।

अथ दुःस्वप्नानाह ।

स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ।
 पश्यन्ति सुहृदो यांस्तु स्वप्नान् स्वयमथापि वा ॥ ४७ ॥
 चेद्वाभ्यक्तशरीरस्तु करभञ्जालगर्दभैः ।

मार्जारकपिशार्दूल शृगालैर्नारकेण च ॥ ४८ ॥
 तरस्वोहासृगाभ्याश्च भङ्गुकेन शुनापि वा ।
 वराहैर्महिषैर्वापि यो यायादक्षिणामुखः ॥ ४९ ॥
 कृष्णा रक्ताम्बरधरा हसन्ती रक्तमूर्ध्वजा ।
 यं चाकर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ॥ ५० ॥
 अन्यावसायिभिर्यो वा कृष्यते दक्षिणामुखः ।
 परिष्वजेयुर्यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ॥ ५१ ॥
 आप्रायते यस्य मुहुः श्वापदैर्विकृताननैः ।
 पिबेन्मधु च तैलं वा यो वा पङ्केऽवसीदति ॥ ५२ ॥
 पङ्कप्रलिप्तगात्रो वा नृत्येद्वापि हसेत्तथा ।
 निरम्बरश्च यो रक्तां शिरसा धारयेत् सजम् ॥ ५३ ॥
 यस्य वंशीनलो वापि तालो वोरसि जायते ।
 यं मत्स्यादिर्गसेत् यो वा नीरेऽग्नौ वा विलीयते ॥ ५४ ॥
 उच्चादधः पतेद्यस्तु श्वापदैर्वा निहन्यते ।
 क्षियते स्रोतभा यो वा यो वा मोहमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ।
 पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ॥ ५६ ॥
 यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ।
 यस्य कृदिर्विरकी वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥ ५७ ॥
 शाल्मलीं किंशुकं यूषं वल्मीकं पारिभद्रकम् ।
 पुष्पाब्जं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ॥ ५८ ॥
 कर्पासतैलपिष्ट्याक लोहानि खड्गं तिलान् ।
 लभेताग्राति वा पक्वं मांसं यस्य पिबेत्सुराम् ॥ ५९ ॥
 यः स्वप्नेषु नरः पश्येत् रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।
 कृष्णांश्च विकृतान्वाङ्गान्दण्डपाशधरानपि ॥ ६० ॥
 कुर्वतो भर्त्सनं द्रासं दक्षिणाशं समान्शितान् ।

म स्वस्थो लभते रोगं व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥ ६१ ॥
 यथास्वं प्रकृतिं स्वप्नो विस्मृतो विहितस्तथा ।
 चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥ ६२ ॥
 ज्वरितानां शुना सख्यं शोषिणां कपिभिस्तथा ।
 उन्मादे राक्षसैः प्रेतै रपस्मारे प्रवर्त्तनम् ॥ ६३ ॥
 मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ।
 गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥ ६४ ॥
 पिपासा श्वासयोश्छर्द्यां शष्कुल्याश्चैव भक्षणम् ।
 हरिद्राभक्षणं वापि यद्भवेत्पाण्डुरोगिणः ॥
 रक्तपित्ती पिबेद्यस्तु शोणितं स विनश्यति ॥ ६५ ॥
 क्रव्यादाक्रमणं श्मशानगमनं पातस्तथोच्चादधो-
 रक्तस्रग्वसनं विवाहकलहौ क्षौरं विरेको वमिः ।
 बन्धं लीहकपर्दलाभनटनं पङ्कान्मसोर्मस्जनं
 दन्ताक्षिग्रहपादचर्मपतनं स्वप्ने गदादिप्रदम् ॥ ६६ ॥
 स्वप्नानेवं विधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यद्ववान् ।
 दद्यान्माषांस्तिलांस्त्रीहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ॥ ६७ ॥
 जपेद्वापि शुभान्मन्त्रान् गायत्रीन्त्रिपदीं तथा ।
 दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे स्वप्नान्ध्यायेत्युनः शुभम् ॥ ६८ ॥
 जपेद्धान्यतमं वेदं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 नचाऽऽचक्षीत कस्मैचिद् दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥ ६९ ॥
 देवतायतने चैव वसेद्रात्रिद्वयं तथा ।
 विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥ ७० ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तस्वप्नदर्शनम् ।
 देवान् द्विजान् गोहृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ ७१ ॥
 समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ।
 पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७२ ॥

युद्धे चात्मजयं दृष्ट्वा नरः सुखमवाप्नुयात् ।
 तुरगो वृश्चिको भृङ्गो मक्षिकाश्च जलौकसः ॥
 स्वप्ने दशन्ति यं तस्य धनारोग्ये विनिर्दिशेत् ॥ ७३ ॥
 मांसं मद्यं स्रजः श्वेत वासांसि च फलानि ।
 लभेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७४ ॥
 वीणाद्यादर्शसुश्वेतवसनातपवारणम् ।
 गुर्वङ्गणादिभोगो यः सोऽर्थदो गदनाशनः ॥ ७५ ॥
 विषस्यापक्वमांसस्य गवादीनां विशेषतः ।
 भक्षणं विडिलेपश्च रोदनं मरणं निजम् ॥
 दृष्ट्वा जागरणं कुर्यादर्थलाभाय रोगहृत् ॥ ७६ ॥
 नदीनदसमुद्राश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
 तरेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७७ ॥
 वृषाश्वगजसौधाय नौ शैलार्द्रवनस्पतीन् ।
 आरोहेद्भक्ष्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७८ ॥
 इत्यादिकान् शुभान् स्वप्नान् दृष्ट्वा फलसमृद्धये ।
 स्तुत्वा देवान् द्विजातिभ्यो दद्यात् स्वर्णं च भोजनम् ॥ ७९ ॥
 भूयो दृष्ट्युतध्याताऽनुभूतेष्टैकगोचराः ।
 स्वप्नो निरर्थकाजीर्णाच्छिष्टभावादिसम्भवः ॥ ८० ॥

इति स्वप्नप्रकरणम् ।

अथ बालशानम् ।

अकस्माच्छीलविकृतिरकस्मादपुरुत्तमम् ।
 अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः सन्निपाताग्रलक्षणम् ॥ ८१ ॥
 शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।
 तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ ८२ ॥
 व्यञ्जनानि सुतो विद्या बुद्धिर्मेदो धनं यशः ।
 क्षण्ये वयसि यस्यैतत् न स जीवेच्चिरन्तरः ॥ ८३ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्थागो मेधाबलमनुत्तमम् ।
 भजन्ति वा निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ८४ ॥
 शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानसतो बह्वन् ।
 समुद्रपुरमेवानामसम्पत्तौ च निष्ठुरान् ॥ ८५ ॥
 तान् स्वरान्नायगृह्णीते गृह्णीते चान्यशब्दवत् ।
 ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोति च ॥ ८६ ॥
 द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।
 यथाकस्माच्च शृणुते स गतायुरिति स्मृतः ॥ ८७ ॥
 यस्तूष्णसमये शीतं मुष्णं जानाति शीतके ।
 सञ्ज्ञातशीतपिटको यश्च दाहे न पीष्यते ॥
 दाहार्त्तो यश्च रोमाञ्ची पञ्चत्वं तस्य निश्चितम् ॥ ८८ ॥
 उष्णगात्रोऽतिमात्रश्च यश्च शीतेन वेपते ।
 प्रहारं नाभिजानाति स याथावयममन्दिरम् ॥ ८९ ॥
 पांशुनेवावकीर्णानि यस्तु गात्राणि मन्यते ।
 नानावर्णाश्च रात्र्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥ ९० ॥
 स्नानानुलिप्तं यं वापि सेवन्ते नीलमल्लिकाः ।
 सुगन्धिर्वाति चाकस्मान्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ९१ ॥
 सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं सुरभिं तथा ।
 विपरीते न गृह्णाति भावान्यस्योपसेवितान् ॥ ९२ ॥
 क्रमोपयुक्ताश्च रसा यस्य दोषाभिवृद्धये ।
 यस्य दोषाग्निसात्म्यश्च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः ॥
 यो वा रसाच्च संवेत्ति तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ९३ ॥
 शृणोत्या पीडिते कर्णे न यो धुकधुकध्वनिम् ।
 यो वा गन्धं न गृह्णाति शान्तदीपस्य मानवः ॥ ९४ ॥
 दिवाज्योतीर्षिं यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ।
 चन्द्रं सूर्यमिवाचष्टे सूर्यं वा चन्द्रवर्चसम् ॥ ९५ ॥

अमेघोपप्लवे चापि शक्रचापतडिदुग्णान् ।
 तडिहन्तो मितान् वापि निर्मले गगने घनात् ॥ ८६ ॥
 विमानयानप्रासादैर्यच्च सङ्कुलमम्बरम् ।
 ययानिलं मूर्तिमन्त मन्तरिक्षे च पश्यति ॥ ८७ ॥
 उष्णशीतादिक्लान् भावान् कालावस्थादिशस्तथा ।
 विपरीते न सृज्वाति भावान्ध्यांश्च यो नरः ॥ ८८ ॥
 धूमनोद्धारवासोभिवाहतामिव मेदिनीम् ।
 प्रदीप्तमिव चाक्लाशं यो वाङ्मतमिवान्धमि ॥
 भूमिमष्टादशाकारां रक्षाभिर्यच्च पश्यति ॥ ८९ ॥
 अरुन्धतीं ध्रुवस्यैव विष्णोरपि पदत्रयम् ।
 न पश्येत् स गतायुः स्वास्तुर्यन्मातृमण्डलम् ॥ ९० ॥
 रमन्नारुन्धती ज्ञेया ज्ञाणाय च ध्रुवं विदुः ।
 भ्रुवोर्मध्यं पदं विष्णोस्तारकामातृमण्डलम् ॥ ९१ ॥
 ज्योत्स्नादर्शीणतोयेषु क्रायां यस्य न पश्यति ।
 पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विक्लतां वान्यसत्वजाम् ॥ ९२ ॥
 श्वकाककङ्कशृङ्गाणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् ।
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विक्लतामपि ॥ ९३ ॥
 ह्रीन्त्रियौ नश्यतो यस्य बहिर्मन्धा स्मृतिस्तथा ।
 अकस्मात् यं भजन्ते च स परासुरसंशयम् ॥ ९४ ॥
 यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तसौकुम्भयोत्तरः ।
 उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ९५ ॥
 आरक्ता दशना यस्य श्यावा वाय पलन्ति च ।
 गृध्रानप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥ ९६ ॥
 अकस्माद्ददं यस्य कुङ्कुमाभं प्रजायते ।
 अङ्गकम्पो गतिभ्रंशो यदि वा स न जीवति ॥ ९७ ॥
 पीयते कुण्डली यस्य नाभिस्थाहारबन्धना ।

दृष्टते यस्य चाक्षरः स वर्षेण मृतिं व्रजेत् ॥ १०८ ॥
 अकस्माद्यः कृशः स्थूलो भवेत् स्थूलोऽथवा कृशः ।
 प्रकृतिं वा त्यजेच्छीघ्रमष्टमासाम् स जीवति ॥ १०९ ॥
 कृष्णास्त्रिंशद्वर्षाणि च जिह्वाशूना च यस्य वै ।
 कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिरादिजहात्यसून् ॥ ११० ॥
 कुटिला स्फुटिता वापि प्रसृप्ता यस्य नामिका ।
 भग्ना विस्फुरिता वापि स परासुरसंशयम् ॥ १११ ॥
 केशाः सौमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ।
 लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि स परासुरसंशयम् ॥ ११२ ॥
 न धारयति यः शीर्षेष्वाहृत्यत्रमास्यगम् ।
 नखाङ्गलितयं चापि दन्ताः शुष्यन्ति यस्य च ॥
 एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा स परासुरसंशयम् ॥ ११३ ॥
 बलवान् दुर्बलो वापि सम्प्लोहं योऽधिगच्छति ।
 उत्थाप्यमानो बहुशः स परासुरसंशयम् ॥ ११४ ॥
 उत्तानः सर्वदा शंते पादौ विकुरुते च यः ।
 विप्रसारणशीलो वा स परासुरसंशयम् ॥ ११५ ॥
 शीतपादकरोच्छ्वासश्चोच्छ्वासश्च यो भवेत् ।
 काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यः स परासुरसंशयम् ॥ ११६ ॥
 निद्रा न क्षिद्यते यस्य यो वा जागर्त्ति सर्वदा ।
 मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ११७ ॥
 खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।
 पुरुषस्या विषार्त्तस्य स परासुरसंशयम् ॥ ११८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुद्भवः ।
 पुरुषं हन्ति नारीन्तु गृह्यजो मुखजो हयम् ॥ ११९ ॥
 अतीसारो ज्वरो ह्रिक्का हृदिः शूलाङ्गमेदनम् ।
 कासिनः श्वासिनो वापि यस्य तं परिकर्जयेत् ॥ १२० ॥

स्नेहोदाहस्य बलवान् हिक्का म्नासस्तथैव च ।
 बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जीत न संशयः ॥ १२१ ॥
 श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सर्वश्चाक्षि निमज्जति ।
 मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२२ ॥
 वक्त्रमापूर्यतेऽसूक्ष्मः खिद्यते चरणौ तथा ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ १२३ ॥
 अतिमात्रं लघूनि स्फूर्गाद्याणि गुरुकाणि च ।
 यस्माकस्मात् स विज्ञेयो गन्ता वै यमशासनम् ॥ १२४ ॥
 पङ्कमतृष्ववसातैलघृतगन्धाश्च ये नराः ।
 पूतिगन्धाश्च ये चाति गन्तारस्ते यमालयम् ॥ १२५ ॥
 ज्वरातिसारशोथाः सूर्यस्नान्योऽन्यावसादिनः ।
 प्रक्षीयबलमांसस्य स न शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १२६ ॥
 यूकाललाटमायान्ति बलिं नाश्रन्ति वायसाः ।
 येषां चापि रतिर्नास्ति गतास्ते यममन्दिरम् ॥ १२७ ॥
 क्षौबस्य यस्य क्षुत्तृणो हृद्यैर्मिर्द्वैर्हितैस्तथा ।
 अक्षपानैर्हं शाम्येते तस्य मृत्युरपस्वितः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकाधिरः शूलं कोष्ठं शूलश्च दारुणम् ।
 पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरपस्वितः ॥ १२९ ॥
 निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।
 उत्पद्यते च वा यस्य सहसा स विनश्यति ॥ १३० ॥
 न चाहारवशं यस्य दृश्यते स विनश्यति ।
 नासाभङ्गो भवेद्यस्य सप्तरात्रं स जीवति ॥ १३१ ॥
 चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।
 प्रक्षीयबलमांसस्य लक्ष्यवन्तस्तानुषः ॥ १३२ ॥
 यस्माच्छे निर्गते मेदुमुष्णित्तमयवान्मथया ।
 अचिरान् ज्ञानज्ञानं मासं भूभिर्चिरादपि ॥ १३३ ॥

भामण्डलं न पश्येद्यो मार्जिते नयने नरः ।
 विहृतं वायुं सम्पश्येत् स गतायुरिति ध्रुवम् ॥ १३४ ॥
 भ्रुवौ केशाः ससीर्मन्ताः सावर्त्ता अपि मृत्यवे ।
 कपोतो वायसो गृध्रः काकोलो यस्य मूर्धनि ॥
 क्रव्यादो वापि लोयेत घस्मासायुः स उच्यते ॥ १३५ ॥
 व्याप्यते पांशुर्वर्षेण काकपक्षैश्च ताड्यते ।
 स्वप्नेऽपि यो नरस्तस्य मृतिर्मासचतुष्टयात् ॥ १३६ ॥
 यस्याभिषिक्तमात्रस्य हृदि नीरं प्रशुष्यति ।
 पिबन्तोऽपि जलं शोषः स्वाद्दृशाङ्गं स जीवति ॥ १३७ ॥
 स्थापयित्वा करं भूमौ निरुन्ध्यान्मध्यमाङ्गुलिम् ।
 प्रहरेण भवेन्नृत्यं र्यद्युत्तिष्ठेदनामिका ॥ १३८ ॥
 मध्याह्ने विमलेऽम्बरे दिनमणेर्विम्बं जले निर्मले
 पश्येत्पात्रगते यदा गदयुतः पूर्णस्तदा स्वाच्छुभम् ।
 हीनं दक्षिणपश्चिमोत्तरपुरोभागेषु मासैः क्रमात्
 षट्त्रिंशेऽकमितैर्दिनैश्च दशभिश्चिद्रं मधूमं दिनात् ॥ १३९ ॥
 हस्तयोः पादयोश्चापि कनिष्ठायाश्च सन्धयः ।
 चत्वारो यस्य भिद्यन्ते तुल्यं मासास्त मृत्युभाक् ॥ १४० ॥
 कपोलमांसविच्छेदो मृत्युः स्यात्पञ्चरात्रतः ।
 चक्षुर्नासिकयोर्मध्ये स्याद्भावेन पञ्चमे ॥ १४१ ॥
 मृत्युः स्यादथ गात्राणां स्तब्धत्वादेकवासरे ।
 ललाटस्य त्रिरेखाणां नाशान्मृत्युरहस्यये ॥ १४२ ॥
 सप्ताहान्मृत्युरङ्गस्य शीततार्क्ष्यस्य चोष्णता ।
 अकस्माद्दृषणं ह्रिन् पञ्चान्मृत्युप्रदं भवेत् ॥ १४३ ॥
 शीवायाः स्कन्धयोर्नाड्योर्विच्छेदादपि पञ्चतः ।
 अकस्मात् क्षणरेखा स्यात्त्रिङ्गाया यदि मध्यतः ॥
 हृदो वा दन्तसन्दर्भस्तदा मृत्युस्त्रिरात्रतः ॥ १४४ ॥

रात्राविन्दुवधं पश्येद्दिवा नक्षत्रमण्डलम् ।
 अमेवे विद्युतं पश्यन् स्फुरन्तीं दक्षिणाश्रिताम् ॥
 जले चेन्द्रधनुर्जीवेद् द्वित्रिमासान् सं मानवः ॥ १४५ ॥
 दिवाच्छायां न यः पश्ये दुष्कायाः पतनं तथा ।
 हंसकाकमयूराणां पश्येदेकत्र मेलनम् ॥ १४६ ॥
 चन्द्रदन्तं द्विसूर्यं वा स्वशिरोज्वलनं तथा ।
 गन्धर्वनगरं वापि वृक्षार्थे शिखरे गिरौ ॥ १४७ ॥
 पश्येत्तत्र पिशाचानां रूपमन्यच्च भीषणम् ।
 प्रकम्पितो भृशं चैव मूर्च्छितो वा भवेन्मृदुः ॥ १४८ ॥
 कर्दमूत्रं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रभम् ।
 प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने दशमामान् स जीवति ॥ १४९ ॥
 कण्ठोष्ठतालुरसना दन्तं यस्य पृथक् पृथक् ।
 शयत्यभीक्ष्णं षण्मासात्तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १५० ॥
 ममर्षिचन्द्रनक्षत्रदिशां रात्रावदर्शनात् ।
 कलङ्करहितं चन्द्रं सूर्यं रश्मिविवर्जितम् ॥ १५१ ॥
 अग्निं तेजोविहीनञ्च सोमश्चाप्यपरश्मिकम् ।
 रात्रौ सूर्यं दिवा चन्द्रं स्वनेत्रे ज्वलनं तथा ॥ १५२ ॥
 नाभौ ह्रिकां गुदे राजीं वर्णमप्योपमं मुखे ।
 गण्डेऽतिरिक्तपिङ्कां गात्रे वर्णविविचिताम् ॥ १५३ ॥
 हृदये स्फुरणं चाशु प्रकम्पमथ तालुनि ।
 चन्द्रकिट्ठं रविकिट्ठं शय्येद्भूमौ तथास्वरे ॥
 आत्मनैव हि यः पश्येन्मृत्युं त्रिपक्षतः ॥ १५४ ॥
 मूत्रशक्कपुरीषाणि तुल्यकालं पतन्ति चेत् ।
 वर्षामृत्युर्भवेत्तस्य भेषजादिक्रिया हृथा ॥ १५५ ॥
 कर्णयोर्यदि नो शब्दस्तर्जनीभ्यां निरुहयोः ।
 जायते प्राप्तकालस्य लक्षणं तत्समादिशेत् ॥ १५६ ॥

सर्वाङ्गशीतलत्वञ्च दशाहान्मरणं वदेत् ॥ १५७ ॥
 कर्दमे पांशुदेशे वा पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।
 खञ्जपादोदये नूनं मृत्युर्मासचतुष्टयात् ॥ १५८ ॥
 श्रुतिबाधिर्यतो मृत्युश्चतुर्मासान्तरे भवेत् ।
 स्वस्थेन्द्रियस्य पततो मृत्युर्मासत्रयाद्भवेत् ॥ १५९ ॥
 भ्रूमध्ये ज्योतिषो दृष्टौ द्विमासाद्यमदर्शनम् ।
 एकमासात्तथा मृत्युर्धर्षणे गोलकक्षयात् ॥ १६० ॥
 जिह्वाया अपवृत्तौ च दशाहान्मृत्युसङ्गमः ।
 दक्षिणाशां गतां ह्याया मात्मनो यदि पश्यति ॥
 अद्यैव मृत्यु रस्माकमिति पश्येदनित्यताम् ॥ १६१ ॥
 स्वस्थस्य स्थूलजिह्वा चेन्निःस्पर्शा रसवर्जिता ।
 यावत्पञ्चदिनं मृत्युः पञ्चाशद्विवसेऽथ वा ॥ १६२ ॥
 अम्लादित्वञ्च रसतो नीलादित्वञ्च वर्णतः ।
 विकारे शुक्रमूत्राणां षण्मासाद्यमदर्शनम् ॥ १६३ ॥
 युगत्रिपञ्चधारं वा वच्चावर्त्तिसुगन्धि वा ।
 मूत्रं यस्य भवेत्तस्य मृत्युः षण्मासमध्यतः ॥ १६४ ॥
 स्थिरत्वेऽपि स्वदेहस्य तच्छाया चञ्चला यदि ।
 चतुर्मासात् भवेन्मृत्युरित्यागमविदो विदुः ॥ १६५ ॥
 ज्वरो यस्य तु पूर्वाह्ने श्लेष्मकासश्च दारुणः ।
 बलमांसविहीनस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६६ ॥
 ज्वरो यस्याऽपराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६७ ॥
 प्रेतैः सह पिबेन्नद्यं स्वप्ने यः क्लृप्यते शुना ।
 स घोरं ज्वरमासाद्य सद्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १६८ ॥
 सहसा ज्वरसन्ताप स्तृणामूर्च्छा बलक्षयः ।
 विश्लेषणं च सन्धीनां सुमूर्षुरूपजायते ॥ १६९ ॥

गोसर्गं वदनात् यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
 लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७० ॥
 देवद्विजसुहृद्द्वैद्यगुरुन् यो हेष्टि यस्य वा ।
 मज्जन्यप्सु, शक्नोच्छेषरेतांसि स न जीवति ॥ १७१ ॥
 इत्यादिलक्षणैर्ज्ञात्वा मरणं समुपस्थितम् ।
 लोकद्वयसुखप्राप्त्यै धर्ममेव समाचरेत् ॥ १७२ ॥
 सौम्याकारेन्द्रियः श्रोतो द्रष्टा वक्ता च विन्दति ।
 सम्यक् स्पर्शं रसं गन्धं रोगी रोगाग्रमुच्यते ॥ १७३ ॥
 स्वल्पो ज्वरो भवेद्यस्य जिह्वा भवति कोमला ।
 उष्णो पादौ तथा पाण्यौ स रोगी सुखमाप्नुयात् ॥ १७४ ॥
 ज्वरः स्वेदविहीनः स्यात् कण्ठः कफविवर्जितः ।
 नामामार्गगतिः प्राणो यस्य रोगी स जीवति ॥ १७५ ॥
 भवेन्निद्रासुखं यस्य क्षतिभ्रंशो न जायते ।
 नाकारवर्णहानिः स्यात् स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७६ ॥
 यस्यादरो भवेद्द्वैद्ये प्रीतिर्भेषज्यकर्मणि ।
 पथ्ये रुचिः स्पृहा धर्मे स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७७ ॥
 इत्यादिनक्षत्रैर्वैद्यः साध्यं विज्ञाय रोगिणम् ।
 आयुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सां सम्यगाचरेत् ॥ १७८ ॥

इति काकशानम् ।

अथ नेत्रपरीक्षामाह ।

रौद्रे रूक्षे च धूम्राभे नयने स्तब्धचञ्चले ।
 तथाभ्यन्तरक्तणाभे भवतो वातरोगिणः ॥ १७९ ॥
 पित्तरोगे तु पीताभे नीले वा रक्तवर्णके ।
 सन्तप्ते भवतो दीपं सङ्गते नावलोकितुम् ॥ १८० ॥
 ज्योतिर्हानिं च शुक्लाभे जलपूर्णं सगीरवे ।
 मन्दावलोकने नेत्रे भवतः कफकोपतः ॥ १८१ ॥

तन्नामोष्ठाकुले श्यामे निर्भुम्ने रूक्षरौद्रके ।
 रक्तवर्णे च भवतो नेत्रे दोषत्रयोदये ॥ १८२ ॥
 दोषत्रये भवेच्छिङ्गं नेत्रयोस्तु त्रिदोषजम् ।
 दोषद्वयप्रकोपे तु भवेद्दोषद्वयोद्भवम् ॥ १८३ ॥
 एकं दृष्टौ यदा नेत्रे स्वाधीनं न च रोगिणः ।
 उन्मीलिते च भवतः क्षणादेव निमीलिते ॥ १८४ ॥
 सततोन्मीलिते नेत्रे यद्वा नित्यं निमीलिते ।
 विलुप्तकृष्णतारे च भ्रमद्बुम्बोप्रतारके ॥ १८५ ॥
 बहुवर्णे च भवतो विक्षतानेकचेष्टिते ।
 नेत्रे सृत्वं कथयतो रोगिणो नात्र संशयः ॥ १८६ ॥
 सौम्यदृष्टौ प्रसन्नाग्ने प्रकृतिस्थे मनोरमे ।
 नेत्रे कथयतः शीघ्रं रोगशान्तिञ्च रोगिणः ॥ १८७ ॥
 इति नेत्रपरीक्षा ।

अथ मुखपरीक्षा ।

वातकोपे मुखं रूक्षं स्तब्धं वक्त्रं गतप्रभम् ।
 पित्तकोपे भवेद्रक्तं पीतं वा परितप्तकम् ॥ १८८ ॥
 कफकोपे गुरु स्निग्धं भवेच्छूनमिवाननम् ।
 त्रिलिङ्गञ्च त्रिदोषे स्यात् द्विलिङ्गञ्च द्विदोषके ॥ १८९ ॥
 इति मुखपरीक्षा ।

अथ जिह्वपरीक्षा ।

वातकोपे प्रसृप्तेव स्फुटिता मधुरा भवेत् ।
 स्वाभावर्णेव हरिता जिह्वा लालां प्रसृजति ॥ १९० ॥
 पित्तकोपे तु रक्ताभा तिल्ला दग्धेव जायते ।
 जिह्वा दाहान्विता विह्वला कण्ठकैरिव सर्वतः ॥ १९१ ॥
 कफोदये भवेज्जिह्वा स्थूला गुर्वी विलेपनी ।
 सुस्थूलकण्ठकोपेता क्षारा बहुकफावहा ॥ १९२ ॥
 दोषद्वये द्विदोषोक्तलक्षणा रसना भवेत् ।

सर्वचिक्रा त्रिदोषे स्थाद्विहृतानेकलक्षणा ॥ १८३ ॥

इति जिह्वापरीक्षा ।

अथ मूत्रपरीक्षा ।

रात्रेश्चतुर्थयामस्य घटिकानां चतुष्टये ।

उत्थाप्य रोगिणं वैद्यो मूर्त्वीत्सर्गन्तु कारयेत् ॥ १८४ ॥

आद्यन्तधारां सन्त्यज्य मध्यमां काचभाजने ।

कारयेत्कांस्थपात्रे वा कुर्यात्पात्रं पटावृतम् ॥ १८५ ॥

ततः सूर्योदये जाते प्रकाशे सति भाजने ।

स्थितं मूत्रं समालोक्य कुर्यात्तस्य परीक्षणम् ॥ १८६ ॥

वाते तोयसमं मूत्रं रुक्षं बहुतरं भवेत् ।

रक्तवर्णं भवेत्पित्ते पीतं वा स्वल्पमेव च ॥ १८७ ॥

कफे श्वेतं घनं मूत्रं स्निग्धं सञ्जायते तथा ।

द्विदोषे हृन्धचिह्नं स्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजे ॥ १८८ ॥

सुलक्षितं गृहीतं यन्मूत्रं घर्मं निधाय तत् ।

तैलविन्दुं त्रिपेक्षत्र निश्चले वैद्यसत्तमः ॥ १८९ ॥

जायन्ते बहुदा यत्र विकारः सोऽस्ति पित्तलः ।

रुक्षश्च श्यामलच्छायं वाते मूत्रं प्रजायते ॥ २०० ॥

तरोमुपरि बध्नाति तैलविन्दुस्तथात्र वै ।

मूत्रं श्लेष्मणि जायेत समं पल्लववारिणा ॥ २०१ ॥

मूत्रेण सार्द्धमिलितस्तैलविन्दुः प्रजायते ।

सिद्ध्यर्थतैलसदृशं मूत्रं वै पित्तमारुते ॥ २०२ ॥

श्वेतधारा मद्वाधारा पीतधारा तदा ज्वरः ।

रक्तधारा ज्वरे दीर्घे कृष्णा च मरणाय वै ॥ २०३ ॥

श्लेष्मवाते भवेन्मूत्रं काष्ठीकेन समन्तथा ।

पाण्डुरं श्लेष्मपित्ते च पीतश्चैव परीक्षयेत् ॥ २०४ ॥

सन्निपाते च यन्मूत्रं कृष्णं तल्लक्षयेद् बुधः ।

- काञ्चिकेन समं मूत्रं मातुलङ्गसमप्रभम् ॥ २०५ ॥
 पानीयेन समं मूत्रं सुपाकसहितं भवेत् ।
 रक्तवातेन रक्तं स्यात् कौसुमं रक्तपित्ततः ॥ २०६ ॥
 तैलतुल्यं भवेन्मूत्रं नित्यं सहजपित्ततः ।
 कफप्रकृतितो मूत्रं तुल्यं पल्लवारिणा ॥ २०७ ॥
 वातप्रकृतितो मूत्रं नीराभं बहुलं भवेत् ।
 अधो बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ॥
 बदन्ति तदतीसारलिङ्गं तस्मिन्नेवेदिनः ॥ २०८ ॥
 जलोदरसमद्भूतं मूत्रं घृतकणोपमम् ।
 आमवातवशान्मूत्रं तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ २०९ ॥
 मलेन पौतवर्णञ्च बहुलञ्च निगद्यते ।
 पौतवर्णं यदा मूत्रं तैलतुल्यं सबुद्दम् ॥
 तदप्यमाध्यमादिष्टं सङ्घिर्वैद्यकवेदिभिः ॥ २१० ॥
 अजीर्णं भवेन्मूत्रं श्वेतञ्चापि तथारुणम् ।
 अजामूत्रसमं मूत्रमजीर्णत्वाच्च जायते ॥ २११ ॥
 मूत्रन्तु कृष्णतां याति क्षयरोगे तथा किल ।
 क्षयरोगे यदा श्वेतमसाध्यं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २१२ ॥
 पौतमच्छञ्च जायेत मूत्रं पित्तोदये सति ।
 समधातोः पुनः कूपजलतुल्यञ्च कथ्यते ॥ २१३ ॥
 ऊर्ध्वं श्रीलमधोरक्तं रुधिरं प्रजायते ॥ २१४ ॥
 प्रवर्तते यदा मूत्रं स्निग्धं तैलसमप्रभम् ।
 • आहारादुदरं तस्य वृद्धिं याति तदा किल ॥ २१५ ॥
 ऊर्ध्वं पौतमधोरक्तं मूत्रं चेद्रोगिणस्तदा ।
 पित्तप्रकृतिसम्भूतं सन्निपातं वदेद्भिषक् ॥ २१६ ॥
 यस्येक्षुरससङ्काशं मूत्रं नेत्रे च पिच्छरे ।
 रसाधिक्यं विजानीयात्तद्वृत्तं तस्य निर्दिशेत् ॥ २१७ ॥

रक्तं स्वच्छञ्च यन्मूत्रं तत्स्वराधिक्यलक्षणम् ।
 धूम्रवर्णं यदा मूत्रं ज्वराधिक्यं तदादिशेत् ॥ २१८ ॥
 कृष्णमच्छञ्च जानीयात् सन्निपातज्वरोद्धवम् ।
 उपरिष्ठात्पीतवर्णमधःकृष्णं सबुद्धदम् ॥
 मूत्रं प्रभूतदोषेण संशयो नात्र कश्चन ॥ २१९ ॥
 आपीतफेनरक्ताद्यमसितेश्वरसोपमम् ।
 पित्ते कफेऽनिले मूत्रे निरामे च ज्वरे भवेत् ॥ २२० ॥
 यदा प्रसारमाप्नोति तैलं क्षेमं तदादिशेत् ।
 बिन्दुरूपं यदा तैलममाध्वत्वाय रोगिणः ॥ २२१ ॥
 प्रसरेत्यूर्वदिग्भागे पश्चिमे वा तथोत्तरे ।
 तैलबिन्दुस्तदा रोगविमुक्तिं रोगिणो दिशेत् ॥ २२२ ॥
 दक्षिणस्यामर्थशाने आग्नेये नैर्ऋते तथा ।
 वायव्ये चापि दिग्भागे प्रसरन्मृत्युसूचकः ॥ २२३ ॥
 निमज्जति यदा मूत्रे भ्रमहा नैव सर्पति ।
 तदारिष्टं विजानीयाद्रोगिणो नात्र संशयः ॥ २२४ ॥
 तैलप्रसारणाम्नात्रे विकृताकारमूर्च्छयः ।
 हलकूर्मखरोष्ट्रादेर्भवन्ति मृतिसूचकाः ॥ २२५ ॥
 यदि मूत्रगते तैले हंसकृत्वादिकं भवेत् ।
 रोगी रोगविमुक्तः स्यात्तदायुष्वाप्तुयाच्चिरम् ॥ २२६ ॥

इति मूत्रपरीक्षा ।

इति वक्त्रसेनसङ्कलितः चरिटाधिकारः समाप्तः ।

अथ दीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारमाह ।

पचेन्नामं वङ्गिष्ठद्यद्दीपनं तद्यथा मिसिः ।
 पचत्वात्मन्नं यत् कुर्वादिमलं तच्च पाचनम् ॥

नागकेसरवर्द्धिद्याश्चित्रो दीपनपाचनः ॥ १ ॥
 न शोधयति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तथोक्तान् ।
 समीकरोति यत् क्षेयं शमनस्तद्यथामृता ॥ २ ॥
 कृत्या पाकमलानां यद्वित्वा बन्धमधो नयेत् ।
 तच्चानुलोमनं क्षेयं यथाऽप्रोक्ता हरीतकी ॥ ३ ॥
 पक्त्वयं यदपक्वं व श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।
 नयत्यधः संसनस्तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥ ४ ॥
 मलादिकमवहं यद्वहं वा पिण्डितमम्लैः ।
 भित्वाधः पातयति तद्भेदनं कटुको यथा ॥ ५ ॥
 विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतामयेत् ।
 रेचयत्यपि तत् क्षेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥ ६ ॥
 अपक्वपित्तश्लेष्माणं बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत् ।
 वमनं तद्दि विक्षेप्यं मदनस्य फलं यथा ॥ ७ ॥
 स्थानाद्वहिर्नयेदूर्ध्वं मधो वा मलसञ्चयम् ।
 देहे संशोधनस्तत्स्याद्देवदालीफलं यथा ॥ ८ ॥
 श्लिष्टान् कफादिकान्दोषानुष्मूलयति यद्वलात् ।
 क्खेदनस्तद्यथा क्षारो मरिचानि शिलाजतु ॥ ९ ॥
 धातून्मलान्वा देहस्य विशोष्योक्तेष्वयेष्व यत् ।
 लेखनस्तद्यथा क्षौद्रन्नीरमुष्णं वचा यवाः ॥ १० ॥
 दीपनं पाचनं यत्स्याद्दुष्णत्वाद्भवशोषकम् ।
 ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥ ११ ॥
 रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वात्क्षुपाकाच्च यद्ववेत् ।
 स्तम्भकत् स्तम्भनस्तत्स्याद्यथा टुटुकवत्सकी ॥ १२ ॥
 रसायनञ्च तज्क्षेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ।
 यथामृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ॥ १३ ॥
 यस्माद्भव्याद्भवेत् स्त्रीषु हर्षो बाजीकरञ्च तत् ।

ययः नागवलाद्याः सुर्वीजश्च कपिकच्छुजम् ॥ १४ ॥

यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्वाच्छुक्रस्य तदुच्यते ।

यथाश्वगन्धामुशली शर्करा च शतावरी ॥ १५ ॥

प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।

दुग्धं माषाश्च भक्तात फलमन्नाऽऽमलानि च ॥ १६ ॥

प्रवर्त्तनी स्त्रीशुक्रस्य रेचनं दृढतौफलम् ।

जातीफलं स्नाभनं स्यात् कालिन्दं क्षयकारि च ॥ १७ ॥

देहस्य सूक्ष्मकिद्रेषु विशिष्टसूक्ष्ममुच्यते ।

तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बस्तैलं रुक्मवम् ॥ १८ ॥

पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकश्च गच्छति ।

व्यवायि तद्यथाभङ्गा फेनं चाहिसमुद्भवम् ॥ १९ ॥

सन्धिवन्धांस्तु शिथिलान् यत्करोति विक्राशि तत् ।

विश्वेष्टौजश्च धातुभ्यो यथाक्रमुकोद्भवौ ॥ २० ॥

बुद्धिं लुप्यति यद्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।

तमोगुणप्रधानश्च यथा मद्यसुरादिकम् ॥ २१ ॥

व्यवायि च विक्राशि स्यात् सूक्ष्मकेदि महावहम् ।

आग्नेयं जीवितहृत् योगवाहि स्मृतं विषम् ॥ २२ ॥

निजवीर्येण यद्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसञ्चयम् ।

निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥ २३ ॥

पैच्छित्याद्गौरवाद्गुह्यं रुद्धा रसवहाः शिलाः ।

घस्ते यद्गौरवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दर्धि ॥ २४ ॥

इति बह्वर्षेणसङ्कलितः दीपनपाचनादिलक्षणवाधिकारः समाप्तः ।

